

University of Groningen

Jelle zal wel zien

Harmsma, Jonne

DOI:
[10.33612/diss.67125602](https://doi.org/10.33612/diss.67125602)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Harmsma, J. (2018). *Jelle zal wel zien: Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.67125602>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Jelle zal wel zien

rijksuniversiteit
 groningen

Jelle zal wel zien

Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. E. Sterken
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 29 november 2018 om 14.30 uur

door

Jonne Sijbren Harmsma

geboren op 21 juli 1986
te Leeuwarden

Promotores

Prof. dr. J.W. Renders

Prof. dr. J.M. Berk

Beoordelingscommissie

Prof. dr. K.H.W. Knot

Prof. dr. G. Voerman

Prof. dr. C.C. van Baalen

‘All political lives, unless they are cut off in midstream at a happy juncture, end in failure, because that is the nature of politics and of human affairs.’

ENOCH POWELL

Inhoud

Proloog 9

Deel I

Kind van de crisis 17

- 1 Licht geschoeid in een jammerlijke wereld 19
- 2 Troost en toekomst in een getekende studententijd 37
- 3 'Weten aan welken kant ge staat': Doorbraak en vernieuwing 61
- 4 'Onze zeer bijzondere verantwoordelijkheid' 79

Deel II

Eerlijke politiek 107

- 5 Tussen droom en daad: leiding geven aan de economie 109
- 6 Eerlijke politiek door een homo economicus 139
- 7 Ongekroonde koning van het kabinet-De Quay 163
- 8 Sleutelfiguur van een dynamische economie 203
- 9 Jelle zal wel zien: Redder des vaderlands in die ándere jaren zestig 229

Deel III

Het ware evangelie 263

- 10 De boodschap van een 'diehard central banker' 265
- 11 Een geheime missie om het geldstelsel te redden 297
- 12 Profeet in de polder: Het roer gaat om 325
- 13 Het keurkorps van hard geld 357
- 14 In de politieke 'frontlinie': Grip krijgen op de overheid 383
- 15 Een veelheid aan projecten: Werken aan de erfenis 415

Epiloog 439

Verantwoording 453

Summary 465

Verantwoording afbeeldingen 475

Literatuurlijst 479

Gesprekken 505

Noten 507

Namenregister 599

Proloog

Het jaar van Zijlstra

‘Waar we heen gaan,’ zong cabaretier Wim Kan in langgerekte woorden aan het einde van de oudejaarsconference van 1966. Iedereen herkende de tonen van ‘Yellow Submarine’ van The Beatles, het nummer dat net uit was. Toen volgde de uithaal, die vrijwel onmiddellijk uitbundig werd meegezongen door het publiek: ‘Jelle zal wel zien, Jelle zal wel zien.’ De meezinger van Wim Kan sloeg in als een bom. De tekst en de melodie bleven hangen. Tal van artiesten maakten een eigen versie. ‘Jelle zal wel zien’ groeide uit tot een ware hit en een carnavalskraker. ‘Wij konden ons niet op straat vertonen of iemand begon dat rotlied te zingen,’ herinneren Zijlstra’s kinderen zich. Tegelijkertijd liet de succesvolle finale van Kans oudejaarsconference zien dat de cabaretier zoals vaker de tijdgeest op briljante wijze in woorden had weten te vangen. ‘Waar we heen gaan, Jelle zal wel zien.’ Het was een zinsnede die het ongekend grote vertrouwen liet zien in Jelle Zijlstra (1918-2001), die op dat moment premier van een interim-kabinet was.

Als grote onbekende had de jonge econoom in 1952 zijn entree gemaakt op het Binnenhof. Na vier jaar hoogleraarschap op de Vrije Universiteit was hij de jongste telg in het derde kabinet-Drees. Zeven jaar lang bleef hij minister van Economische Zaken, waarna hij overstapte naar Financiën. Met kuif en bril bleef hij er lang jeugdig uit zien. Het Friese accent verdween nooit helemaal en zijn uitstraling werd getekend door zijn deskundigheid en intelligentie. Hij kon streng uit de hoek komen, als een schoolmeester, maar ook gevat en geestig. Zijn eerste optreden in de Tweede Kamer was onmiddellijk een groot succes. Als een komeet schoot hij aan het politieke firmament omhoog. In de jaren zestig was Zijlstra hét financieel-economische geweten van Nederland geworden. Het was niet alleen het resultaat van zijn deskundigheid als econoom. Ook de wijze waarop hij zich stevast presenteerde speelde een rol. Ondanks elf jaren ministerschap ontkende Zijlstra politicus te zijn. De politiek was nooit zijn thuis geweest, dat was de universiteit gebleven. Publiekelijk verklaarde hij keer op keer terug te verlangen naar de ivoren toren van de wetenschap, maar het landsbestuur bleef trekken. Plichtsbesef en verantwoordelijkheidsgevoel gingen gepaard met persoonlijke ambitie en een gevoel van missie en urgentie.

In oktober 1966 stortte de Nacht van Schmelzer het land in een diepe politieke crisis. Een motie van de kVP-Tweede Kamerfractie bracht het kabinet van hun partijgenoot en premier Jo Cals ten val. Zorgen over de rijksbegroting en de progressieve koers van de regering lagen aan de politieke crisis ten grondslag. Het was in deze situatie dat het land zich hoopvol tot Zijlstra wendde. Als deskundig econoom en sober schatkistbewaarder was hij volgens velen de enige die het financiële puin kon ruimen en de politieke rust kon herstellen. Als redder des vaderlands werd Zijlstra op 22 november 1966 premier van Nederland.

Met zijn 'Jelle zal wel zien' bezong Wim Kan ruim een maand later de unieke status van Zijlstra en zijn uitzonderlijke gezag. Tegelijkertijd stond het lied symbool voor die ándere jaren zestig. 1966 staat in het collectieve geheugen gegrift als het jaar van oproer en vernieuwing. Het jaar van Provo, Nieuw Links en D'66, van muziekconcerten, happenings en het ruw verstoorde huwelijk van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg. Dit is het bekende beeld van de jaren zestig als decennium van rebellie, protest en revolutie.¹ Toch was 1966 ook het jaar waarin Nederland dankbaar de econoom Zijlstra op het schild hees. Bij de verkiezingen die volgden, boekte de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) een daverende overwinning die alom werd toegeschreven aan het 'Jelle-effect'. Te midden van 'hevige politieke stormen' was hij voor velen een baken van rust en betrouwbaarheid.²

Hoewel Zijlstra de kortst zittende premier na de Tweede Wereldoorlog was, had zijn korte bewind grote politiek-maatschappelijke betekenis. Met het kabinet-Zijlstra keerde de politieke rust terug. Daarnaast bracht Zijlstra's optreden in 1966 en 1967 een einde aan een kortstondig progressief momentum. Als informateur koerste de Friese econoom na de verkiezingen namelijk vastberaden af op een kabinet met de liberale vvd. De PvdA stond na vijf dagen informeren buitenspel. De financieel-economische plannen van Zijlstra vormden het fundament voor het centrumrechtse kabinet-De Jong.³ Op een sleutelmoment in de jaren zestig speelde Zijlstra een hoofdrol in het verleggen van de politieke koers.⁴ Het 'Jelle zal wel zien' symboliseerde daarmee meer dan alleen het gezag en de populariteit van de strenge Friese financier. Het lied bracht namelijk die ándere jaren zestig in beeld. De jaren zestig als een tijdperk van grote verontrusting over progressief elan en de drang naar grootschalige maatschappelijke hervormingen.⁵ Door 1966 te duiden als het jaar van Zijlstra komen naast Provo en Nieuw Links ook de onvrede en onrust van de stille meerderheid in beeld, evenals het verzet van een bezorgd bedrijfsleven en een veront-ruste politieke elite.

1966 was hoogtepunt én scharnierpunt in Zijlstra's lange carrière. Zijn gezag en populariteit namen een vorm aan die door weinig politici geëvenaard kon worden. Een tweede kabinet-Zijlstra lag na de verkiezingen voor het grijpen. Ondanks grote politiek-maatschappelijke druk weigerde hij echter opnieuw premier te worden. De maanden van het interim-kabinet hadden hun tol geëist. Naast het premierschap had Zijlstra het departement van Financiën beheerd. Het gezinsleven had zwaar onder de werkdruk geleden. De hoogspanning putte hem uit. Bovendien zouden vier lange jaren als premier zijn populariteit en unieke reputatie haast alleen maar kunnen schaden. Zijlstra koos in het voorjaar van 1967 voor de Nederlandsche Bank (DNB). De functie was hem enkele maanden eerder al toegewezen, maar die benoeming had hij ingeleverd om de weg naar het premierschap in november vrij te maken. De gang van Bank naar Binnenhof en weer terug was een wonderlijke episode, die opmerkelijk weinig politieke ophef veroorzaakte. Het beeld van de objectieve en onafhankelijke econoom was zo sterk dat ondanks Zijlstra's onverwachte premierschap, op een heikel politiek moment, geen twijfels ontstonden over zijn onpartijdigheid als Bankpresident. Op 1 mei 1967 trad hij aan als president van DNB. Hij zou deze functie bijna vijftien jaar lang blijven vervullen.

De econoom en politicus uit het Friese Oosterbierum bleef op deze manier van 1952 tot 1982 op het hoogste niveau betrokken bij het landsbestuur. Deze ongekend lange periode droeg in belangrijke mate bij aan zijn volstrekt unieke profiel als bestuurder. Zijlstra combineerde ervaringen in kabinet en partijpolitiek met een economische visie en expertise op financieel en monetair gebied. Vanaf het begin van zijn carrière tot na zijn pensionering bleef Zijlstra's naam het politieke en maatschappelijke debat beïnvloeden. Het verklaren van zijn gezag, populariteit en charisma vormt een belangrijk doel van deze biografie. Hetzelfde geldt voor het doorgronden van zijn politiek-economische denken, gedurende zijn gehele carrière. Daarbij speelde de unieke rol van expertise in de politiek na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol, evenals de dynamische visie die Zijlstra ontwikkelde met betrekking tot de ordening en werking van de economie. Hij had grip op de wereld om hem heen. Zijlstra was in staat (economische) ontwikkelingen te doorgronden en in begrijpelijke taal uiteen te zetten. Het was het fundament waardoor hij kon uitgroeien tot een van de meest gezaghebbende en invloedrijke bestuurders uit de naoorlogse geschiedenis.

Daarbij oversteeg Zijlstra's blikveld de landsgrenzen. Zijn reputatie eveneens, wat hoofdzakelijk gebaseerd was op het presidentschap van de Bank for International Settlements (BIS), dat hij tussen 1967 en 1982 vervulde naast het presidentschap van DNB. De prestigieuze functie hield in dat Zijl-

stra bijna vijftien jaar lang de maandelijkse bijeenkomsten van bankpresidenten van de rijke, westerse landen voorzat. In Bazel, waar de BIS gevestigd was, vonden tal van vergaderingen plaats, maar vooral het informele contact tussen de centraal bankiers was belangrijk. De bankpresidenten bespraken nationale beproevingen en gezamenlijke zorgen in de wereld van geld, wisselkoersen en kapitaal. Tijdens diner of ontbijt werd onderhandeld of werden oplossingen voorgedrukt. Als BIS-president had Zijlstra daarbij een sturende rol. Ook was hij een spil in de communicatie tussen de centrale banken. Dat werd steeds belangrijker bij de acute crisisbeheersing in de jaren zestig en zeventig. Zijlstra groeide zo uit tot een bestuurder van internationale naam en faam, wiens invloed en gezag de omvang van het kleine Nederland overstegen. 'He was batting far above his average', zoals de Amerikaanse bankpresident Paul Volcker het in honkbaltermen uitdrukte.⁶

In deze biografie zal een beeld worden geschetst van Zijlstra's uitzonderlijke carrière, zijn levensloop en zijn karakter. Daarbij zullen zijn rol en betekenis worden geanalyseerd in de opeenvolgende kringen waarin hij zich begaf. De grote sprong van het kleine Oosterbierum in Friesland, waar hij opgroeide, naar het verre Rotterdam. De economische wetenschap waarin hij werd geschoold en die hij met grote passie doceerde. De ontwikkeling van zijn denkbeelden over economie en maatschappij en zijn politiek-maatschappelijke betrokkenheid, die vele jaren voor zijn entree op het Binnenhof ontstond. Wat waren zijn ambities en zijn drijfveren? En hoe vallen zijn economische expertise en zijn stijl te duiden in het landschap van de Nederlandse politiek? Met deze vragen was het bestaande beeld van Zijlstra een onvermijdelijk beginpunt van mijn onderzoek. Er zijn weinig oud-premiers die kunnen bogen op het gezag van Zijlstra en hetzelfde geldt voor zijn rotsvaste imago. Vanaf het eerste moment dat hij als minister van Economische Zaken zijn intrede deed in de Haagse politiek distantieerde Zijlstra zich ervan. Hij was de wetenschapper die tegen wil en dank in de politiek verbleef. Zijn expertise als econoom cultiveerde hij in redevoeringen, interviews en zijn stijl van politiek bedrijven in de Tweede Kamer. Kroon op deze krachtige beeldvorming waren twee autobiografische publicaties uit 1978 en 1992. Op het omslag van het eerste boek, *Dr. Jelle Zijlstra: Gesprekken en geschriften*, prijkte de naam van de antirevolutionaire historicus George Puchinger. In correspondentie liet Zijlstra echter geen onduidelijkheid bestaan over de vraag wie auctor intellectualis van het werk was. De formulering was 'woord voor woord' van hem afkomstig, schreef hij aan vvd-senator Harm van Riel.⁷

In het boek trad Zijlstra naar voren als verdwaalde professor die liever in de ivoren toren van de wetenschap was gebleven. Het beeld van de apolitie-

ke buitenstaander en expert werd opnieuw krachtig naar voren gebracht in 1992. Onder de titel *Per slot van rekening* verschenen toen zijn eigenlijke memoires. De lezer kreeg hetzelfde beeld voorgeschoteld. Dat het boek goed geschreven was en boordevol heldere analyses en grappige anekdotes stond, vergrootte de overtuigingskracht van Zijlstra's zelfpresentatie. De 'legende' hield stand.⁸

Uit deze biografie van Zijlstra zal een ander beeld van zijn verhouding tot de politiek en zijn rol daarin opstijgen. Het was geen vooropgesteld doel om de legende van *Per slot van rekening* te debunkten, maar wel om de beeldvorming rond Zijlstra aan kritisch onderzoek te onderwerpen. Archiefonderzoek heeft daarbij een centrale rol gespeeld. Zo ontstond een beeld van een jonge econoom die zich op bevlogen en zelfbewuste wijze ging mengen in zowel wetenschappelijke als maatschappelijke en partijpolitieke debatten. Een man die de moderne tijd belichaamde en vernieuwing nastreefde. Die ophef veroorzaakte in verstilde gereformeerde kringen en in conflict kwam met het bestuur van de Vrije Universiteit (vu) en prominente ARP'ers als Jan Schouten en Chris van den Heuvel. Ondanks de commotie rond zijn persoon hield Zijlstra onverstoorbaar vast aan zijn overtuigingen. Hoogstpersoonlijk luidde zijn ministerschap in 1952 een nieuwe periode in de partijgeschiedenis in. Zijn economische expertise ontwikkelde zich tot een kenmerkende stijl van politiek bedrijven. Hij distantieerde zich stevast van de politiek, maar plaatste zich er in feite boven.⁹ Op afstand van partijpolitiek, volksvertegenwoordiging en belangenbehartiging stond Zijlstra op het voetstuk van de wetenschap. Zelf vatte hij het in een interview uit 1992 samen als 'eerlijke politiek'.¹⁰

Naast het duiden van Zijlstra's expertise als politieke stijl vormen drie andere accenten de grondslag van dit boek. Allereerst de ontwikkeling van zijn economische denken, waarbij het zwaartepunt met name op het thema ordening, dat wil zeggen zijn kijk op de verhouding tussen markt en overheid, ligt. Daarbij zal de spanning verkend worden tussen de jonge professor die op de Vrije Universiteit als 'rood' gehekelde werd, maar uitgroeide tot 'idool' van conservatief Nederland en zijn eigen stelling dat 'steeds dezelfde Zijlstra' sprak.¹¹ Was er sprake van verandering of juist continuïteit in Zijlstra's denken over economie en ordening? Hieruit vloeit het onderzoeken van Zijlstra's overkoepelende wereldbeeld en visie voort. Als een rode draad loopt de drang om ontwikkelingen en gebeurtenissen te duiden en begrijpen door zijn carrière. De wortels hiervan lagen in zijn religieuze achtergrond, zijn ervaringen tijdens de crisis van de jaren dertig en zijn scholing als econoom in Rotterdam. Zijlstra zocht naar antwoorden op de vragen uit zijn jeugd. Hij wilde greep krijgen op de wereld en dit bleef hem voortdrij-

ven. Het resulteerde in een overkoepelende visie die het denkraam vormde voor zijn analyses, zijn aanbevelingen en zijn positiebepaling in discussies. Hier lagen ook de wortels van zijn roepingsbesef en zijn politieke en bestuurlijke ambities. Het land leiden naar bestendige groei en welvaart was 'de bijzondere verantwoordelijkheid' van economen. Daarnaast werd de verhouding tussen Zijlstra en zijn naaste kringen onderzocht. Zijn omgang en relatie met familieleden, collega's, ondergeschikten en opposenten bood daarbij belangrijke informatie over zijn karakter. Hij karakteriseerde zichzelf als een einzelgänger, maar bouwde tegelijkertijd een uitgebreid netwerk op in politiek, wetenschap en bedrijfsleven. Hij werd gevierd als hoogleraar, minister, premier en Bankpresident, maar joeg ook mensen tegen zich in het harnas. Hij kon bruggen bouwen, compromissen sluiten, maar was ook dominant en ging conflicten geenszins uit de weg. De vier zwaartepunten expertise, economisch denken, visie en de naaste kring hebben gefungeerd als kapstok en kader om het onderzoek richting te geven, keuzes te maken en bepaalde vraagstukken en onderwerpen uit te lichten.

De biografie is opgedeeld in drie delen. Elk hoofdstuk wordt ingeleid aan de hand van een korte schets. Het boek is chronologisch opgebouwd. Het brengt Zijlstra's leven van wieg tot graf in beeld. Op deze manier konden zijn drijfveren, de ontwikkeling van zijn karakter en de groei van zijn denkbeelden, invloed en gezag het best begrepen worden. Van een leergierige, gedreven student groeide Zijlstra uit tot een gezaghebbend en gewiekst politicus. Een monument van kennis en inzicht wiens horizon als Bankpresident de landsgrenzen ver oversteeg. Toch raakte zijn naam langzaam vergeeten. Onterecht, want Zijlstra was een van de meest toonaangevende en veelzijdige bestuurders na de Tweede Wereldoorlog. In het licht van hedendaagse ontwikkelingen bieden zijn carrière en denken nog altijd hoogst actuele en waardevolle inzichten. Hij was een van de belangrijkste architecten van de economisch-politieke en financieel-monetaire ordening van het naoorlogse Nederland. Met zijn kartelbeleid, de Zijlstra-norm en de harde gulden drukte hij een stempel. Daarbij moet onderstreept worden dat zijn economische visie steeds een politieke lading had. Ondanks zijn imago als onafhankelijk en objectief expert droeg Zijlstra ook een politiek en ideologisch wereldbeeld uit. Daarbij biedt deze biografie zicht op meer dan alleen Zijlstra's opmerkelijke levensloop. Zijn ervaringen in de crisisjaren, zijn opmars als jong econoom en zijn bestuurlijke carrière in binnen- en buitenland bieden een venster op de politieke geschiedenis, het economisch denken en de wereld van het centraal bankieren van de vroege jaren dertig tot het einde van de twintigste eeuw. Gedurende zijn enerverende en eigenzin-

nige levensloop was 1966 een sleutelmoment. Het jaar van zijn premierschap en het 'Jelle zal wel zien'. Het hoogtepunt van zijn politieke carrière en zijn overstap naar de wereld van de centrale banken. Het was het jaar van Zijlstra, wat eveneens over het huidige jaar gezegd kan worden. Honderd jaar nadat Zijlstra in het Friese Oosterbierum werd geboren, verschijnt nu zijn biografie.

Jonne Harmsma
Nijmegen, 3 augustus 2018

Zijlstra en zus Anne in Oosterbierum, ca. 1939.

DEEL I

Kind van de crisis

Wij zijn ouder, wijzer, misschien zelfs cynischer geworden. Maar toen voelden wij het werkelijk zo. De wereld van de jaren dertig, vol economische ellende en daardoor zeer schuldig aan het politiek extremisme dat de Tweede Wereldoorlog deed uitbreken, die wereld wilden wij nooit meer terug.¹

1 Licht geschoeid in een jammerlijke wereld

In november 1935 opende Jelle Zijlstra in het Friese dorpje Oosterbierum een vergadering van de Jongelingsvereniging. Hij stelde 'een heel moeilijke kwestie' aan de orde. Beroepskeus, een onderwerp waar hij als zeventienjarige jongen mee worstelde. Na vijf jaar mulo was Zijlstra enkele maanden eerder ingestroomd op de Rijks Hogere Burgerschool (hbs) van Harlingen. Een opmerkelijke stap voor een zoon van een gereformeerde, dorpse aardappelhandelaar. Maar, vertelde Zijlstra aan zijn plaatsgenoten, de tijd dat zonen zonder meer hun vader opvolgden was voorbij. 'Kenmerkend verschijnsel van deze tijd is wel, dat in alle standen de neiging openbaar wordt, om hoger op te komen. Iets anders te doen dan vader deed. Als iemand de lagere school verlaat is het dan voor heel velen een puzzel: *wat nu?*'²

Het was bij uitstek de middenstand die geconfronteerd werd met het probleem van de beroepskeus. Bij arbeidersgezinnen ontbrak vaak de financiële armslag, terwijl het studeren voor hogere standen vanzelfsprekend was. 'Onverschillig of ze kunnen of niet', voegde Zijlstra daar eigenwijs aan toe. Een echte keuze moest door winkeliers, lagere ambtenaren en handelaren worden genomen, middenstanders zoals het gezin Zijlstra. Doorleren, een vak kiezen of werken in het familiebedrijf, zoals Ane Zijlstra van zijn zoon verlangde. 'Mijn vader vond het eigenlijk maar zozo,' herinnerde Zijlstra zich later. 'Hij had een aardig bedrijfje, was commissi-onair in landbouwproducten; wilde mij eigenlijk liever bij zich houden.'³ Geruggensteund door goede schoolresultaten, enkele docenten van de Harlinger mulo en een oom die zijn leergierigheid begreep, kreeg Zijlstra toch de kans om in de zomer van 1935 naar de hbs te gaan. Het zou de opstap worden voor een nog grotere sprong. Weg uit Friesland, zijn nieuwsgierigheid achterna, om hoger op te komen en iets anders te doen dan vader deed.

Landbouw, geloof en bestuur

Generatie op generatie had het geslacht Zijlstra van de kleigrond in het uitgestrekte landschap van de Friese Bouwhoek geleefd. Doorkruist door een boemeltreintje, werd het landschap rondom Oosterbierum gedomineerd door de zeedijk die zich ten noorden en westen van het dorpje uitstrekte. Dijk, zee en land bepaalden het leven van de kustbewoners van Barradeel.

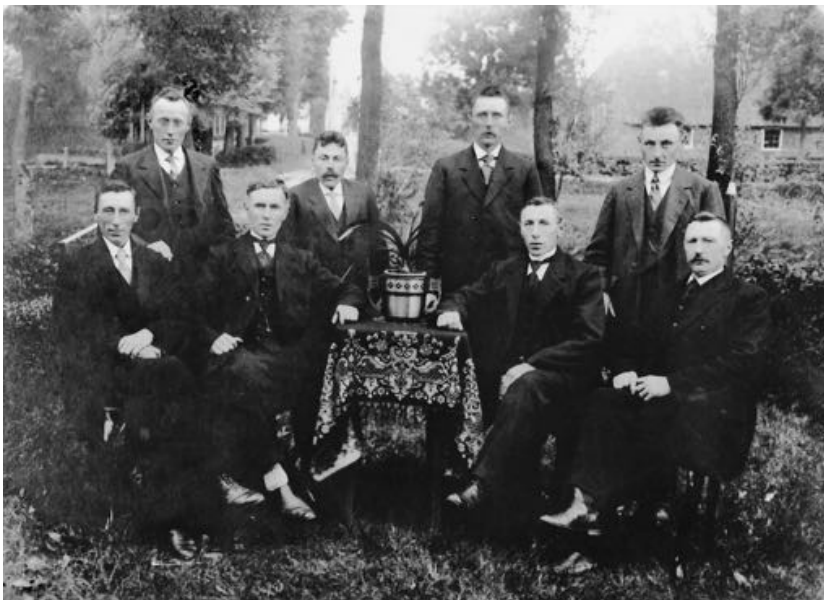
Niet voor niets waren het blauwe water, de groene akker met goudgele korenschoof en een verre horizon terug te vinden in het wapen van de nu opgeheven Friese gemeente.⁴ ‘We kwamen daar iedere dag,’ vertelde Rinse Zijlstra, Jelles jongere broer, over dijk en zee. ‘En als het mooi weer was meerdere keren.’⁵ Ook Jelle bleef zich de mooie zomeravonden herinneren. ‘Een feest van kleur en stilte en mede daardoor een uitnodiging tot peinzend.’⁶ ‘s Winters stormde het en was het ijzig koud in Oosterbierum, maar ‘s zomers bood de zee vooral vertier. Met ‘den langzaam hellenden en harden, vasten zeebodem’ bleek Oosterbierum een geschikte badplaats. Begin jaren dertig ontstond een waar strandpaviljoen, waar op warme dagen wel duizend personen uit de verre omgeving kwamen.⁷

Ondanks de nabijheid van de zee werd het leven in Oosterbierum bepaald door het ritme van het land. Begin negentiende eeuw was Jelle Pieters Zijlstra, betovergrootvader van Jelle Zijlstra, boer en koopman in Oosterbierum. Als bezitter van land en hoeve betaalde deze oude Jelle Pieters floreenbelasting en behoorde tot de maatschappelijke bovenlaag van de regio. Hij had bestuurlijke invloed en was kerkvoogd.⁸ De voogdij beheerde de bezittingen van de kerkgemeenschap en werd bevolkt door de lokale elite. In tegenstelling tot de kerkenraad hielden de voogden afstand van de dagelijkse beslommeringen, maar hadden uiteindelijk wel de macht in handen. Zij beheerden goed en geld en bepaalden welke predikant door de gemeente werd beroepen.⁹ Voor zijn zoon kon de welgestelde kerkvoogd in 1830 een plaatsvervanger zoeken, toen Pieter Jelles werd ingeloot voor militaire dienst. Zo werd niet de twintigjarige Pieter opgeroepen voor de Nationale Militie, maar Sjouke Tjeerds War. Remplaçant War overleed een jaar later in Maastricht, waar het Nederlandse garnizoen een lange Belgische belegering doorstond.¹⁰

In het verre Friesland boerden de Zijlstra's ondertussen door. Er werd grond gekocht of gepacht van de kerk. De zoon van loteling Pieter, net als zijn grootvader Jelle Pieters geheten, belandde in 1879 op een pachtboerderij ten westen van Oosterbierum. Een van de beste boerderijen in de omgeving, met goede grond. Ook hij was een vooraanstaand boer en nam bestuurlijke taken op zich. Jelle Pieters was diaken in de hervormde kerk en werd lid van de kerkenraad.¹¹ Landbouw, geloof en bestuur waren zo de vaste bakens in de familiegeschiedenis. Breukmoment werd de Doleantie, toen een grootschalige scheuring ontstond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Onder leiding van Abraham Kuyper kwam een toenemend aantal kerkenraden in opstand tegen de vrijzinnige inslag van kerkvoogden en hun bestuurlijke macht.¹² Het waren landbouwers, ambachtsmannen en handelaars, diepgelovige mensen die zich zorgen maakten over verloede-

ring in de Nederlandse Hervormde Kerk. Bij deze kleyne luyden sloeg het religieuze activisme van Kuyper aan. Reformatie moest de kerk doen terugkeren naar het ware geloof. Wat in 1886 met Kuyper begon in Amsterdam, breidde zich als een olievlek uit over protestants Nederland. In de nazomer van 1887 was Oosterbierum aan de beurt. Het was de vierkoppige kerkenraad, waarin ook diaken Jelle Pieters Zijlstra zat, die het voortouw nam. Opgezweept door een ‘agent van dr. Kuyper’ kwam het conflict algaauw in een stroomversnelling. Dominee J. Doorenbos weigerde met de Doleantie mee te gaan, waarop de kerkenraad op 7 november de ‘zondige banden’ met de hervormde kerk verbrak. De gereformeerde kerk van Oosterbierum was een feit, maar voor de familie Zijlstra kreeg de kerkscheuring nog een pijnlijk staartje.¹³

Jelle Pieters pachtte zijn ‘Zathe en Landen’ van de hervormde kerk, maar als een van de leiders van de revolte werd dat contract nu niet langer verlengd. Het gezin met acht zoons, waarvan de oudste achttien was en Jelles vader Ane elf, moest verhuizen. Het voorval was ingrijpend. Plotseling, ‘van de ene dag op de andere’, had zijn grootvader de boerderij moeten verlaten, zoals Zijlstra de traumatische familiegeschiedenis later in herinnering riep.¹⁴ In werkelijkheid vond de verhuizing niet meteen na de kerkscheuring plaats, maar drie jaar later, eind 1890, aangezien het pachtcontract toen pas afliep.¹⁵

De acht zonen van Jelle Pieters met staande links Ane, circa 1915.

Met zijn ouders en zeven broers kwam Ane Zijlstra op een boerderij in het buurtschap Klooster Lidlum terecht, iets ten zuidoosten van Oosterbierum. De grond was minder vruchtbaar. Op zoek naar een eigen ‘pleats’ waaierden de acht broers langzaam uit. In Klooster Lidlum kochten Ane en drie van zijn broers in 1909 een boerderij.¹⁶ Vier gezinnen konden daar natuurlijk nooit van leven en Ane Zijlstra besloot over te stappen naar de handel in aardappelen en groenten. Eind 1916 kocht hij een huis aan de Keatsebuorren, het dorpsplein van Oosterbierum, en trouwde kort daarna met Pietje Postuma.¹⁷ Op 27 augustus 1918 werd daar hun eerste kind geboren, Jelle.¹⁸

Een ongewoon gezin

De eerste zeven jaar van zijn leven woonde Jelle aan het drukke plein. Aan de achterzijde van het huis lagen de Oosterbierumervaart en het haventje. Daar lagen de skûtsjes en snikken om turf, groentes en aardappels te transporteren, ook voor de handel van Jelles vader. Ane was commissionair, wat betekende dat hij als tussenpersoon optrad voor de verkoop van landbouwproducten. Graan en uien werden verkocht in het Leeuwarder Beursgebouw, aardappels gekeurd en verhandeld en pootgoed en zaden van goede kwaliteit vonden gretig aftrek. De commissionair werd ingeschakeld op basis van vertrouwen en had een vaste klantenkring. Hij stond *yn 'e geunst* en kreeg commissie over de verkoop.

Jelle werd geboren in het kleine huis uiterst rechts, laatste van het rijtje aan het water.

Ane en Pietje Zijlstra in 1921 met hun twee eerste kinderen: Jelle en Anne.

De eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog waren een zegen voor de agrarische sector. De productie liep op, prijzen waren goed en de kwaliteit ging met sprongen vooruit. Voorspoed die ook het gezin Zijlstra ten deel viel. Toen Jelle drie was werd zijn zusje Anne geboren. Op schoot bij zijn vader keek de kleuter met een fiere, open blik de wereld in. Hoewel goede en mindere jaren zich daarna, in de roaring twenties, afwisselden, leek de toekomst rooskleurig.¹⁹ Ane Zijlstra had in deze jaren een motor, waarmee hij naar Leeuwarden en zijn klanten reed, en liet in 1925 een gloednieuw 'huizinge met pakhuys' bouwen, aan de oostzijde van het dorp.²⁰ Als zesjarige jongen legde Jelle op 9 juni de eerste steen.

Het was een mooi huis, aan de lommerrijke, doorgaande weg naar Sexbierum. Achter het woongedeelte lag het bescheiden pakhuys.²¹ Daar stond een bascule, een grote weegschaal met gewichten. Boven was een voorraad-zolder, waar de kinderen graag speelden. In het dorpje woonden rond de achthonderd mensen en op zondag ging vrijwel iedereen naar de kerk. Het kleine gereformeerde kerkgebouw stond dicht bij het dorpsplein en het oude huis. De gereformeerden liepen aan de ene kant van de straat, de hervormden aan de andere. Halverwege passeerde men de terp waar de hervormde kerk stond met schuin daartegenover het gebouwtje van de christelijke nationale school. 'Zowat het enige dat gereformeerden en hervormden toen samen deden.'²²

'Laat de kinderen tot Mij komen' was de zinspreuk van het gezamenlijke onderwijs.²³ Schoolhoofd was de hervormde predikant ds. E. Weinberg, die

Uitstapje naar Terschelling met Jelle zittend, derde van links, met achter hem zijn vader, 1926.

lesgaf aan de twee hoogste klassen van het schooltje. Zijn jaarverslagen waren pareltjes van taalgevoel en dramatiek. In Zijlstra's eerste schooljaar vertrokken twee van zijn onderwijzers, terwijl een nieuwe docent 'totaal ongeschikt' bleek, 'van den eerste dag af'. 'En 't werd al erger,' schreef Weinberg over de lijdensweg van zijn school, 't werd onhoudbaar.'²⁴ Het jaar erop was al niet beter. In de beide laagste klassen, Jelle zat nu in de tweede, was sprake van 'overbevolking'. De docent kon daarom, aldus Weinberg, 'onmogelijk aan al de leerlingen, hoofd voor hoofd geven wat zij nodig hadden', waardoor 'velen moesten blijven zitten'. 'Bovendien,' zo stelde het schoolhoofd in weinig verhullende termen, 'werkt de aanwezigheid van een of meer leerlingen, wier ontwikkeling – zacht gezegd – achterlijk is, remmend op 't geheel. Zulke leerlingen hooren eigenlijk op de lagere school niet thuis.'²⁵

Cijfers kregen de leerlingen niet. Zijlstra wist niettemin al vroeg dat hij kon leren. En 'welke kinderen wél dom waren.'²⁶ Zijn vader had alleen de lagere school bezocht, maar was zeker geen domme man. Voor de Jongelingsvereniging schreef Ane in een puntgaaf Nederlands inleidingen over Napoleon, politieke partijen en het calvinisme in Nederland.²⁷ Ook oom Willem was een scherpzinnige man. Een familiefoto uit begin twintigste eeuw liet acht welgestelde mannen zien, in zondags pak met gouden ketting en horloge. In 1929 gingen de kinderen van Ane op de foto. In hun zondagse kleding vormden Jelle, Anne en hun jongere broer Rinse een keurig plaatje. Naast de lagere school droegen de knapen- en jongelingsvereniging in

Jelle, Anne en hun jongere
broer Rinse, 1929.

deze jaren onmiskenbaar bij aan de vorming van het gereformeerde volksdeel. Er werd gelezen uit de Bijbel, gestudeerd op boeken en geoefend in presenteren en argumenteren. ‘Het had wel wat van het drillen van het leger,’ schertste Zijlstra later, ‘compleet met aanwijzingen uit het hoofdkwartier.’²⁸ Toch dacht hij dankbaar terug aan deze glorie dagen van het gereformeerde leven.²⁹

Ook buiten school en kerk viel rondom Oosterbierum genoeg te beleven. De kinderen kaatsten, gingen varen, slootje springen of pierensteken op het Wad. In de zomer werd volop gezwommen en in de vele kanalen kon worden gevist. Schuin tegenover Zijlstra’s ouderlijk huis woonden pake en beppe Postuma, de ouders van moeder Pietje. Rinse Postuma was na schamele jaren als schoenmaker nu postkantoorhouder in het kleine dorp geworden. Jelle was daar vaak te vinden. Hij speelde in de tuin en hielp soms mee op het kantoor.³⁰ Dat de Postuma’s hervormd waren, had het huwelijk van Zijlstra’s vader en moeder niet in de weg gestaan. Moeder Pietje ging over naar de gereformeerde kerk, maar bracht wel ‘een zekere oecumenische mildheid’ in het gezin. Vader was streng in de leer en kon zich geweldig opwinden over vrijzinnige veranderingen in de kerk.³¹ Toch was het niet religie maar een leeftijdsverschil dat een hechte band tussen de echtgenoten in de weg stond. Ane was ruim zeventien jaar ouder dan Pietje, waardoor een gemeenschappelijke deler tussen hen ontbrak. ‘Je kunt nou niet zeggen dat

er mooie harmonie uit opbloeit,' meende broer Rinse, 'als er niet enige verwantschap is in leeftijd.' Bovendien was vader vaak op pad, veel aan het werk en hij was een stugge, zwijgzame man. Afstandelijk, aldus Rinse.³² Waar vader zijn eigen weg ging, daar stond moeder voor de kinderen klaar. 'Een moeder die op je wacht, eten voor je heeft, 's morgens vroeg nakijkt of je je boterhammen niet vergeet. Ze zocht nooit iets voor zichzelf, is gelukkig geweest met haar gezin.'³³ Het maakte Zijlstra's jeugd prettig, al was van een warm gezinsleven geen sprake. 'Moeder was te jong en vader was te oud en daar scharrelden wij als kinderen tussendoor.'³⁴

'Voorstad van Londen': Breder blikveld in de crisisjaren

De jaren dertig braken aan en Jelle bleek als oudste zoon van het gezin uitermate leergierig. Zijn leeshonger was grenzeloos. Hij spelde de krant en las alle boeken uit de plaatselijke bibliotheek. Ook bij boer Roel Bruinsma, waar zijn ouders op zondag vaak koffiedronken, leende hij boeken.³⁵ Meester Weinberg droeg eveneens aan zijn ontwikkeling bij. 'Hij heeft me in de zesde klas van de lagere school zoveel geleerd, dat ik in de eerste klassen van de mulo nooit iets heb hoeven uit te voeren, om toch redelijke of zelfs hoge cijfers te halen.'³⁶ Na zes jaar lagere school in het kleine Oosterbierum volgde in 1930 de overstap naar de gereformeerde Wilhelminaschool te Harlingen.³⁷ Dit betekende twintig kilometer fietsen, zes dagen per week, heen en terug door weer en wind. Dwars over het kale bouwland van Barradeel, via Sexbierum, in een groep scholieren die op de heenweg langzaam groter werd en op de terugweg kleiner. In Harlingen werden de dorps jongens stevast begroet als 'boerelullen', herinnerde broer Rinse zich, die later dezelfde tocht aflegde.³⁸ In de havenstad werd neergekeken op het agrarische achterland. Harlingen was niet op de provincie gericht, maar op de zee en de verre buitenwereld. Panden en pakhuizen in de haven getuigden van een rijk verleden. Ook nu nog bracht de handel mensen uit alle windstreken bijeen. Klonk in dorpen als Oosterbierum alleen het Fries, op het raam van de Harlinger slager stond in het Engels *butcher*. 'Harlingen,' concludeerde een beschouwing uit 1936, 'steekt sterk af bij zijn onmiddellijke omgeving.' Het wilde niet Fries zijn, maar een 'voorstad van Londen'.³⁹

De stad bood scholier Zijlstra daarmee een ruim blikveld, al werd dit sterk getekend door de economische neergang die zich voltrok. Haast een-op-een vielen Zijlstra's schooljaren in Harlingen samen met de crisis van de jaren dertig. In oktober 1929 was de Amerikaanse beurs ingestort en waren enorme hoeveelheden kapitaal verdampt. Toen paniek om zich heen sloeg, verdwenen vertrouwen en optimisme als sneeuw voor de zon. De vraag

naar goederen viel weg, prijzen kelderden en handelsstromen kwamen tot stilstand. Algauw waren de gevolgen ook in Harlingen zichtbaar. De havenstad was 'bijzonder kwetsbaar', viel in de krant te lezen, juist omdat Harlingen 'voor een goed deel van de scheepvaart en wat daarmee verband houdt, leeft'. Bovendien was het een centrum van handel in agrarische producten en juist de prijzen daarvan kelderden het meest. Toen de Afsluitdijk in 1932 werd afgerond, kon ook deze onderneming niet langer dienen als grootschalig werkgelegenheidsproject. Hoewel de stad haast maakte met de bouw van een nieuwe visafslag, zat Harlingen 'volop' in de narigheid.⁴⁰

Op het platteland in Oosterbierum was de situatie al niet beter. In 1928 en 1929 waren de prijzen van agrarische producten sterk gedaald. De ineenstorting van de wereldhandel kwam daar hard overheen.⁴¹ Het voortbestaan van de gehele sector leek op het spel te staan en in 1929 ging het kabinet-Ruys de Beerenbrouck over tot steun- en crisismaatregelen. Deze losse regelingen werden later, onder premier Hendrik Colijn, gebundeld tot de Landbouwcrisiswet.⁴² Het waren gitzwarte jaren, vooral voor de vele landarbeiders die in Oosterbierum woonden. Terwijl boeren wanhopig hun arbeiders de laan uitstuurden en investeringen uitstelden, waren de toch al arme arbeiders veroordeeld tot steuntrekken, verpauperen of vertrekken. Zijlstra zag het platteland 'wegzinken in armoede'.⁴³ Thuis was de situatie minder dramatisch. Hoewel Anes commissies met de landbouwprijzen daalden, bleef er gehandeld worden. Bovendien boden de paar hectare grond die Ane Zijlstra zelf bezat uitkomst. Had het gezin alleen van de handel moeten leven, dan was het armoe troef geweest.⁴⁴ 'Toen het in die crisisjaren [...] ook voor ons moeilijker werd, hebben mijn ouders hun kinderen daarvan nooit iets laten merken. Ik heb het pas achteraf beseft.'⁴⁵

Het contrast met de jaren twintig was voor vader Ane desalniettemin groot. Eind jaren twintig was hij kapitaalkrchtig genoeg om een aantal leningen uit te geven. Uitgerekend in oktober 1929, de maand van de beurskrach, leende hij ruim vijfduizend gulden renteloos aan twee koopmannen uit Dronrijp en Menaldum.⁴⁶ Een andere lening werd begin jaren dertig al een molensteen om zijn nek. De schuldenaar kreeg in de crisis 'zulke vreeselijke klappen' te verduren dat hij met huis en haard onder water stond. Ane Zijlstra nam een deurwaarder in de arm, maar iedere vorm van aflossing bleef voor de winkelier uit Lollum 'een groote onmogelijkheid'.⁴⁷ Het waren vreemde tijden voor stad en platteland, vooral omdat de crisis zo lang duurde. Vanzelfsprekendheden kwamen onder druk te staan en nieuwe ideeën kregen uit bittere noodzaak de ruimte. In Barradeel werd geëxperimenteerd met de bloembollenteelt, terwijl in de

Klassenfoto van de mulo met Zijlstra uiterst links met bril, circa 1931.

aardappelhandel gezocht werd naar manieren om de productie in te krimpen om de opbrengsten te stimuleren.⁴⁸ Dit reddingsplan werd door Friese landbouworganisaties in de brochure *Een nieuwe gedachte* uiteengezet. Zij was in mei 1933 voor 50 cent te koop bij onder meer Zijlstra's vader.⁴⁹ Aan de keukentafel werden grote wereldproblemen op deze manier dagelijkse gespreksstof.⁵⁰

Op de mulo leerde Zijlstra ondertussen lustig door. Achten, negens en tien verschenen vanaf het eerste moment op zijn cijferlijst. Rekenen en natuurkennis waren stevast uitschieters omhoog, net als aardrijkskunde, Bijbelse geschiedenis, wiskunde, Engels en Duits. Ook voor tekenen en handelskennis scoorde Zijlstra goed. De enige zesjes verschenen achter schrijfvaardigheid en gedrag.⁵¹ Zijn handschrift was inderdaad uit duizenden te herkennen en werd op latere leeftijd nog slechter. Als voorlijke leerling was de zes voor gedrag mogelijk het gevolg van zijn eigenwijze houding. Sprak hij als het slimste jongetje van de klas steeds voor zijn beurt? Wees hij anderen op hun fouten? Het is goed mogelijk, want Zijlstra refereerde zelf aan zijn jeugdige overmoed en vroegwijze zelfvertrouwen. Daarbij sprak de wereld van zijn vader hem steeds minder aan. Hij moest soms meehelpen op het kleine stukje land, maar bleef liever binnen met een boek. En wanneer hij toch op het land was, bleek hij niet bepaald gemotiveerd. 'Jelle zat stil voor zich uit te staren in plaats van onkruid te wieden.'⁵² De beleavingswereld van vader en zoon sloot steeds minder op elkaar aan. Zijn

uitstekende cijfers raakten bij zijn vader geen gevoelige snaar. Het maakte geen indruk. Doch mar gewoan dan dochst al gek genôch, was het motto thuis. ‘Ik ben nooit aangemoedigd om te gaan leren. Niks, nooit, nul.’ Zijlstra volgde zijn eigen weg en belandde in een wereld die zijn ouders niet kenden en niet beminden.⁵³

Het waren anderen die Zijlstra's talent wel op waarde wisten te schatten. Op de mulo trof hij enkele inspirerende leraren, onder wie J. Vos, docent Duits, die zijn ogen opende voor ‘nog veel belangrijker dingen’ achter de mulo-horizon. Ook oom Willem, een jongere broer van Ane die nog altijd boerde in Klooster Lidlum, zag en stimuleerde de nieuwsgierigheid van zijn neefje. Op tal van koude winterdagen spraken zij in een warme koestal over de crisis.⁵⁴ Na vier jaren mulo stonden op 16 juli 1935 de uitslagen van de eindexamens in de *Leeuwarder Courant*. Het schriftelijk eindexamen was provinciaal afgenomen in Leeuwarden. De exacte bètarichting kende slechts drie kandidaten, waarvan twee slaagden: J. van Gorkum uit Arum en J. Zijlstra uit Oosterbierum. Vijf achten, vijf negens en een tien, met als laagste cijfers een zeven voor tekenen en een vijf, nog net voldoende toen, voor schrijven.⁵⁵ Wat nu? Het was de vraag van Zijlstra's inleiding voor de Jongelingsvereniging die nu op tafel kwam. Enkele maanden later schreef hij erover, maar in de zomer van 1935 vormde het vraagstuk een splijtzwam tussen vader en zoon. Zijlstra wilde doorleren, op de hbs, terwijl zijn vader hem op wilde nemen in de eigen zaak.⁵⁶ Vader Ane was een koppige man die zijn poot goed stijf kon houden.⁵⁷ Zijn oudste zoon deed echter niet voor hem onder en kreeg uiteindelijk de vrije hand. Wel moest hij zelf de overstap naar de hbs organiseren.⁵⁸

Met cijferlijsten onder zijn arm begaf de bijna zeventienjarige Zijlstra zich op eigen houtje naar de directeur van de Harlinger Hogere Burgerschool. F.E. van Ruyven bleek een ‘bars heerschap’ met een puntig sikje die Jelle op de stoep van zijn statige woning te woord stond. Zijlstra mocht als mulo-leerling instromen in de derde klas, maar daar nam hij geen genoegen mee. Het moest de vierde worden. Uiteindelijk maakte Van Ruyven een uitzondering voor hem, op grond van ‘byzonder goede cijfers’. Wel moest Zijlstra plaatsnemen in het alfa-traject van de hbs.⁵⁹ Eigenhandig kwam de zoon van de streng gereformeerde aardappelhandelaar zo terecht op de ‘verlichte staatsschool’ van Thorbecke. Bij de ‘heidenen’. Het was vader Ane eigenlijk een doorn in het oog.⁶⁰ De gereformeerde hbs van Leeuwarden was echter veel te ver weg en in de crisisjaren kon het gezin zich geen treinabonnement veroorloven.⁶¹

Een 'oase' van scholing

De Harlinger hbs was een school die tot in detail werd beschreven door Simon Vestdijk. In deel drie van de sterk autobiografische Anton Wachterreeks, *Terug tot Ina Damman*, voerde Vestdijk een oud, afgeleefd hbs-gebouw op. Hij bezocht de school tussen 1912 en 1915 en schetste later een beeld van een vervallen gebouw midden in het lawaai en de hectiek van de Harlinger Zuiderhaven.⁶² Het was zelfs zo ernstig dat een officiële onderzoekscommissie klachten van ouders over mogelijke gezondheidsrisico's 'volstrekt niet ongegrond' achtte en nieuwbouw had aangeraden.⁶³ In 1928 was het zover en verhuisde de hbs van het 'slechtste' naar het 'mooiste' gebouw van het land.⁶⁴ Toch stond het voortbestaan van de school kort daarna op de tocht. Het was crisistijd en door bezuinigingen had de vermaarde Zeevaartschool van Harlingen in september 1934 de deuren al moeten sluiten. Een jaar later leek de hbs hetzelfde lot beschoren, zoals een lokale krant berichtte. 'Zal ook zij ten offer vallen aan de Crisis-afbraak?'⁶⁵ Uit vrees voor opheffing werd het leerlingenaantal gauw omhooggeschroefd. De school moest zich onmisbaar tonen. In de zomer van 1935 was Zijlstra een van deze nieuwkomers.⁶⁶

Twaalf klasgenoten had Zijlstra dat eerste schooljaar op de hbs. Vier meisjes en acht jongens. Onder hen was Piet Doeksen, de latere directeur van Rederij Doeksen, die drie keer was blijven zitten.⁶⁷ Ook de vader van Martinus Rom Colthoff was directeur van een rederij, Stanfries in dit geval. De vaders van Marietje Küter, Gerrit Schuil en Riemer van der Meij hadden eveneens een beroep dat met de Harlinger haven verband hield.⁶⁸ De hbs was een school met 'cachet', zoals een boek over Harlingen beschreef. 'Een oase in het mulle zand van onze stad.' Volgens de auteur bezochten alleen de beste leerlingen de school en waren zij 'meer' dan de kinderen van andere scholen. 'Zij gedragen zich iets anders, omdat zij "studeeren".'⁶⁹ De auteur was Engelbert van Hinte, die niet geheel toevallig zelf doceerde op de hbs. Aan het studeren leek Zijlstra zich overigens zonder problemen aan te passen. Op zijn eerste herfstrapport had hij alleen voor gym een zes, verder waren het zevens, veel achten en een negen voor rekenen. Rond Kerstmis waren de zevens vrijwel allemaal achten. Op het eindrapport van klas vier prijkten achter zijn naam zelfs vijf negens.⁷⁰ 'Reeds bij het eerste rapport staken zijn cijfers uit boven die zijner klasgenooten,' concludeerde directeur Van Ruyven later in een aanbevelingsbrief. De tengere Zijlstra, die er met zijn kuif en ronde brillette jong en serieus uitzag, was 'een der uitblinders dezer school'.⁷¹

De docent die op Zijlstra de grootste indruk maakte, was Van Hinte. Van Hinte doceerde aardrijkskunde en economie en zou in 1936 het boek

over Harlingen en haar trotse hbs schrijven. Hij was een opvallende verschijning. Een kettingroker, die graag het laatste stukje van zijn sigaar op een speld prikte, om er zo lang mogelijk van te genieten. Ook bestookte hij zijn leerlingen met soms raadselachtige vragen. ‘Wie van jullie weet wat geld eigenlijk is?’ vroeg hij bij binnenkomst in het klaslokaal.⁷² In het publieke domein was Van Hinte eveneens een markant figuur. Hij was een vurig socialist en zoon van een landelijk vakbondsbestuurder. Zijn vader Nico van Hinte had zowel de Nederlandsche Bond van Gemeentewerkliden als zijn internationale tak opgericht en behoorde aan het begin van de twintigste eeuw tot de top van de arbeidersbeweging.⁷³ Toch bezocht zoon Engelbert alleen de lagere school. Via partijorganen en onderwijsbaantjes wist Van Hinte zich toch op te werken. In 1929 was hij docent aan de hbs van Harlingen geworden.

In de Friese havenstad bleef Van Hinte publiceren. Hij schreef artikelen in *Het Volk*, *De Socialistische Gids* en in regionale kranten als de *Nieuwe Harlinger* en *Leeuwarder Courant*, hij hield lezingen en er bleven boeken over politieke, sociale en economische kwesties van zijn hand verschijnen.⁷⁴ Ook stortte hij zich op lokale kwesties. Vol vuur schreef Van Hinte mee aan het regionale ‘kanalenplan’, bepleitte krachtig de aanleg van een spoorlijn over de Afsluitdijk en streed voor de toekomst van de Harlinger haven. Regionaal was hij al gauw een bekendheid. ‘Een strijder’, net als zijn vader. ‘Een fel steigerend ros, geladen met arbeidskracht.’ Het waren woorden uit de lofrede van professor H.N. ter Veen, bij wie de autodidact Van Hinte in het voorjaar van 1936 aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam promoveerde.⁷⁵ Bij de plechtige gebeurtenis waren niet alleen de burgemeester van Harlingen en schooldirecteur Van Ruyven aanwezig, ook Zijlstra en enkele klasgenoten waren erbij. ‘Het uitstapje [...] per bus, om zijn promotie extra luister bij te zetten, zal ik niet licht vergeten.’⁷⁶

Universiteit en wetenschap kwamen zo via Van Hinte bij Zijlstra in beeld. Een promotie, in het verre Amsterdam, en daar bleef het niet bij. Van Hinte publiceerde veel, juist over onderwerpen waar Zijlstra uitermate geïnteresseerd in was. Economie, conjunctuur en crisis: zijn docent bracht het soms wat ongepolijst en kort door de bocht – de propagandist botste met de wetenschapper, aldus zijn promotor –, maar Van Hinte liet Zijlstra wel kennismaken met de economie. Zo leende hij boeken van klassieke Engelse economen als David Ricardo van zijn docent. ‘Moeilijk maar fascinerend.’⁷⁷ Of hij Van Hintes eigen publicaties las, is onduidelijk. De hang van zijn docent naar politiek getinte vraagstukken schemerde hoe dan ook door in zijn lessen. Zo vroeg Van Hinte zijn leerlingen op het eindexamen naar ‘de hoofdgedeelten van het plan van den arbeid’. Vervolgens moesten zij ‘een schets

De alfaklas vlak voor het eindexamen, 1937, links Zijlstra.

van het liberalisme en zijn belangrijkste leerstukken' geven en 'voorbeelden van staatsingrijpen en zijn gevolgen' noemen.⁷⁸

Het waren eindexamenvragen waarmee Zijlstra en zijn klasgenoten midden in het beladen en hoogst actuele strijdperk van de economische politiek belandden. Onder Colijn domineerde nog altijd het klassiek liberale denken. Crisis en recessie waren verstoringen van korte duur waar de overheid weinig aan kon doen. De economie zou automatisch een nieuw evenwicht vinden. De overheid was slechts een 'nachtwaker' die zich moest bezighouden met het garanderen van veiligheid, het handhaven van orde en bewaken van de rechtsstaat. Van Hinte stond als socialist in een geheel andere denktraditie, die in deze crisisjaren steeds meer weerklank vond. In de socialistische optiek was het vertrouwen in volmaakte marktwerking afwezig en werd juist actief overheidsingrijpen in de economie gepropageerd. Het socialistische denken bouwde voort op marxistische kritiek op het kapitalisme, maar richtte zich niet langer op de revolutionaire omverwerping ervan. Ook Van Hinte stond in deze gematigd socialistische traditie, die sturing en beïnvloeding van de markteconomie bepleitte.

In navolging van haar Belgische zusterpartij had de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1935 het Plan van de Arbeid gelanceerd. De partij deed daarin een geheel andere aanpak van de crisis uit de doeken. Tegenover het klassieke recept van loonverlaging en bezuiniging werden werkverschaffing en steunverlening gezet. Het waren onderhand niet louter socialisten die voorstander waren van overheidsingrijpen. Al in 1926 wees

Van Hinte in een van zijn economische geschriften op 'burgerlijke geleerden' als John Maynard Keynes die management van de economie bepleiten. Toch werd het thema in de crisisjaren pas echt actueel.⁷⁹ Het platteland verpauperde en in steden als Harlingen waren na vijf jaar economische neergang pijnlijke wonden zichtbaar. 'Het verminderend zielental, de leegstaande huizen, [...] de achteruitgaande havenbeweging, het groote aantal werklozen, de kwijnende industrie, het dalende inkomen, het dalende vermogen, den toestand van vele straten, de leegstaande pakhuizen.'⁸⁰ Terwijl de crisis in binnen- en buitenland politiek extremisme voedde, poogde Zijlstra aan de hand van zijn economiedocent te doorgronden wat er gaande was. 'Waarom is er rijkdom en armoede, waarom kan het economisch leven bloeien maar ook verdorren, wanneer moet de overheid in het economisch leven ingrijpen, wanneer doet zij er beter aan zich op afstand te houden.'⁸¹

De politieke denkbeelden en de sociale bewogenheid erfde hij naar eigen zeggen niet van de strijdvaardige socialist Van Hinte. 'Nee, ik wilde begrijpen wat de oorzaak van al die misère was. En bovendien, als jochie van zestien, zeventien jaar moet je nog geen last hebben van sociale bewogenheid. Voor die leeftijd is dat een veel te groot woord. [...] Natuurlijk mag je wel nijdig zijn over wat je om je heen ziet. Maar zo jong al sociaal bewogen, nee, daar geloof ik niet in. Verder is het altijd een eigenschap van me geweest dat ik eerst de zaken wilde begrijpen. Eerst het hoofd, dan het hart.'⁸² Met dat hoofd zat het duidelijk wel goed. Zijn rapporten bleven bovengemiddeld goed en er verschenen steeds meer negens op zijn lijst. Hij had veel geleerd en was een 'waanwijze hbs-er' geworden. Thuis in Oosterbierum blaakten zijn opstellen voor de Jongelingsvereniging van zelfvertrouwen. Voor de dominee toonde hij evenmin ontzag. Dat hemel en aarde in zeven dagen geschapen konden worden, achtte de jongeling onmogelijk. Dat vanaf de kansel uitspraken over economie en crisis werden gedaan, wakkerde zijn wantrouwen aan. 'Mijn eigen kennis op dit gebied was weliswaar niet groot, maar de zelfverzekerdheid van een jonge hbs-er zoals ik, leed daar niet onder. In ieder geval vond ik dat de dominee er aanmerkelijk minder van wist dan ik.'⁸³

Licht geschoeid in een jammerlijke wereld

In 1935 schetste de historicus Johan Huizinga de sombere gemoedstoestand van dat moment. 'Wij leven in een bezeten wereld,' schreef de vermaarde historicus, 'en wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.'⁸⁴ De

eerste uitingen van deze razernij werden bezorgd maar nauwkeurig opgetekend in krantenberichten. Zo bracht de *Harlinger Courant* in het najaar van 1935 op haar voorpagina wekenlang Benito Mussolini's oorlog tegen het keizerrijk Ethiopië in kaart. Ook in Spanje brak (burger)oorlog uit en rukte het fascisme op. Terwijl de Volkenbond machteloos toekeek, sloot nazi-Duitsland een verbond met Japan en stuurden Adolf Hitler en Mussolini troepen naar het Spanje van generaal Franco.

Ondertussen liep voor Zijlstra zijn periode op de hbs ten einde. Begin juni 1937 vonden de eindexamens plaats en wederom stak hij met kop en schouders boven zijn klasgenoten uit. Met twee achten, tien negens en een tien was hij in alle vakken de beste van de klas.⁸⁵ Twee jaar na de keuze voor de hogere burgerschool kwam het gezin Zijlstra daarmee weer voor de vraag te staan: 'wat nu?' Wilde vader Ane nog altijd dat zijn zoon in de zaak kwam werken? Of gloorde een carrière bij het staatsbedrijf PTT? Sinds februari 1936 was Zijlstra als 'locale kracht by den radiodienst' werkzaam op het postkantoor van zijn pake.⁸⁶ Later vertelde hij dat vader en grootvader daar een toekomst voor hem zagen. Ten behoeve van een sollicitatiegesprek werd zelfs een reis ondernomen naar het hoofdpstkantoor der PTT aan de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam, zijn vader en grootvader opgetuigd met een gesteven boord.⁸⁷ Het botste met zijn eigen toekomstdromen, maar studeren was duur. Met een aanbevelingsbrief van directeur Van Ruyven kwam hij echter voor een studiebeurs in aanmerking, waarmee Zijlstra definitief zijn eigen weg kon gaan.⁸⁸

Zijn docenten zullen niet hebben getwijfeld 'hun' scholier de wijde wereld in te sturen. De hbs van Harlingen was een 'doorgangshuis', schreef Van Hinte in zijn proefschrift over de stad. Zij die hun einddiploma behaalden, raakten verspreid over Nederland en het Rijk. 'Het aantal, dat in Harlingen blijft, is uitermate gering.'⁸⁹ Zijlstra koos voor Rotterdam, wat te maken had met zijn interesse voor economie. De crisis en de lessen van zijn docent hadden hem die kant op gedreven. 'De even begaafde als merkwaardige dr. E. van Hinte heeft bij mij een zodanige belangstelling voor het vak economie gewekt dat, mede dankzij mijn uit de economische crisis geboren nieuwsgierigheid, mijn besluit om economie te gaan studeren al vroeg vaststond.'⁹⁰ Rotterdam was een van de weinige plekken waar economie werd onderwezen. Tilburg was als katholieke hogeschool geen optie voor de gereformeerde scholier, terwijl Van Hinte lange tijd in Rotterdam had gewoond en er verschillende docenten kende. Mogelijk was de keuze ook een geste aan zijn vader, die zich als handelaar in aardappelen en groentes meer bij de Rotterdamse Handelshogeschool kon voorstellen dan bij de academische poeha van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

Het was een breuk met Friesland waarmee Zijlstra ervoor koos hogerop te gaan, te studeren, zijn nieuwsgierigheid en ambitie achterna. 'Iets anders te doen dan vader deed,' zoals hij in de Jongelingsvereniging had betoogd.⁹¹ Hij behoorde tot een generatie die getekend was door de crisisjaren. 'In onze jammerlijke en jammerende, in letterlijke zin verdwaasde wereld, groeit sinds 1914 een jeugd op,' schreef Van Hinte in het jaar dat Zijlstra naar Rotterdam vertrok, 'die nog geen ware vreugde, ware vrede, ware rust of stage arbeid gekend heeft.'⁹² De rampspoed weekte deze generatie tegelijkertijd los van oude zekerheden en platgetreden paden. Het oude werd failliet verklaard. Het nieuwe moest ontdekt worden. De historicus Huizinga zag een generatie die 'open [was], ruim, spontaan, vaardig tot genieten maar ook tot ontberen, snelberaden, moedig en van grooten zin. Zij is lichter geschoeid dan de vroegere waren.'⁹³

Soortgelijke kenmerken riep Zijlstra vele jaren later ook in herinnering tijdens een tafelrede bij de achttiende verjaardag van zijn petekind, kroonprins Willem-Alexander. In een terugblik op zijn eigen achttiende levensjaar paarde hij een groot zelfvertrouwen aan een 'niet te temmen levensmoed' en een 'vaste wil om niet weg te lopen voor de uitdagingen van de tijd'.⁹⁴ Eind augustus 1937 vertrok hij uit Friesland. Familie, vrienden en een prille relatie liet hij achter. Heintje Bloksma was de dochter van een fabrieksarbeider uit het naburige Sexbierum die hij op een herfstavond toevallig had ontmoet. Nu, tijdens de Oranjefeesten, ging hun verkering uit. 'Die avond is ook mij altijd bij gebleven. Toen ik die laatste keer bij je vandaan ging dacht ik bij mezelf: "Afgelopen. Alles wordt nu anders voor me. Al het oude móet een streep onder, hoe hard het ook valt." Ik dacht toen dat onze wegen voorgoed uit elkaar liepen.'⁹⁵

2 Troost en toekomst in een getekende studententijd

Het verschil met de hbs was groot, dat begreep Van Hinte maar al te goed. ‘De vrijheid die je nu hebt,’ schreef hij Zijlstra na een halfjaar studietijd in Rotterdam, ‘is eigenlijk nog een grotere gebondenheid dan die van de hbs.’ Studeren moest op eigen houtje, zonder schoolse grenzen en begeleiding. Gelukkig was zijn oud-leerling een ‘studievos’ van het type ‘dat heel wat op zijn schouders kan nemen’.¹ Alles was anders geworden toen Zijlstra zich in oktober 1937 inschreef voor de studie economie.² Het kleine Oosterbierum verschildte als dag en nacht van de grote Maasstad. Het was een enorme stap. Onder al het oude was vastberaden een streep gezet. Studie en studentenvereniging boden houvast, al bleven de mores van de Hollandse studentenwereld voor een dorpse Fries wennen. Vooral het begin viel hem zwaar, maar ook later als ouderejaars moest hij strijden tegen sombere gevoelens en eenzaamheid.³ Tegelijkertijd was de Rotterdamse studietijd voor Zijlstra een periode van ruimer zicht, van ontwikkeling en ontplooiing. Hij werkte hard, voor een betere toekomst en om zich staande te houden. De jaren werden bovendien getekend door oorlogsdreiging en de daaropvolgende bezetting. Het bruisende studentenleven ging als een nachtkaaars uit, waarop een stille tijd in Dordrecht volgde. En een onderduikperiode in Friesland, die eigenlijk heel mooi was.

In een herlevend Rotterdam

Na zes lange, moeilijke crisisjaren gloorde voor de trotse havenstad Rotterdam eindelijk hoop aan de horizon. Langzaam trok de handel weer aan. Het comité Herlevend Rotterdam beeldde het nieuwe vertrouwen uit met een tien meter hoog rad op het Calandplein. ‘Laat de machine weer draaien!’ luidde de slagzin.⁴ Ook in het stadsbestuur was het besef groot mee te moeten in de vaart der volkeren. Rotterdam moderniseren was noodzakelijk. In het oude centrum vol grachten, volkse buurtjes en kriskrasstraatjes klonk de sloophamer. De nieuwe tijd vereiste wijde verkeersaders en kantoorpanden.⁵ Het havengebied werd uitgebreid. In de zomer van 1937 begon de bouw van de Maastunnel, de eerste voor autoverkeer geschikte tunnel in Nederland. Het bouwproject symboliseerde Rotterdamse ondernemingszin en durf.⁶ De stad waar Zijlstra in de nazomer van 1937 zijn eerste schreden zette, was geen typische universiteitsstad zoals Leiden, Groningen of Delft.

Pasfoto,
ca. 1939.

Het was een stad van arbeid en handel, waar bezwete gezichten van havenarbeiders en hoge hoeden van deftige bankiers het beeld bepaalden.

De tengere, jongensachtige Zijlstra, met een rond brilletje en een serieuze oogopslag, ging wonen aan de 's-Gravendijkwal.⁷ De ruime laan was de toegangsweg van de Maastunnel en zou spoedig in een bouwput veranderen. Hij zat 'en pension' en huurde een ingerichte zit- en slaapkamer waar een hospita het avondeten verzorgde.⁸ Dit kostte ongeveer 45 gulden per maand, bekostigd uit de jaarlijkse studiebeurs van duizend gulden.⁹ Drie maal per jaar werd de huur opgezegd en vertrok Zijlstra voor kerst, zomer of voorjaarsvakantie naar het Noorden. In januari 1938 woonde hij alweer bij een nieuwe hospita op de Schermlaan in Rotterdam-West.¹⁰ Het was de wijk waar het studentenleven zich afspeelde, dicht bij de Hogeschool, die aan de Pieter de Hoochweg lag, nabij de Maas. De Nederlandsche Handels-

Prentkaart van het gebouw van de Rotterdamse Handelshogeschool, ca. 1936.

hogeschool (NHH) was in 1913 opgericht door een groep rijke zakenlieden. Waar praktische scholing aanvankelijk centraal had gestaan, ontwikkelde de NHH zich al gauw tot een theoretische economieopleiding. Lange tijd werd economie als een aanhangsel van de rechtenstudie beschouwd en de wettelijke erkenning van haar wetenschappelijke status volgde pas in 1939. Toen doopte de Handelshogeschool zich om tot Nederlandse Economische Hogeschool (NEH). Van de oorspronkelijke oriëntatie op de handel was na jaren onderzoek en onderwijs weinig meer over, al bleef het imago van de Rotterdamse ijver en realiteitszin bestaan.¹¹

In deze wereldse handelsstad was de gereformeerde studentenvereniging *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR) een calvinistisch bolwerk dat zoonlief of dochter moest beschermen tegen de verlokkingen van het stadse studentenleven.¹² Het was een landelijke vereniging, maar de Rotterdamse afdeling was klein en beschikte niet over een eigen sociëteit. Voor vergaderingen week de SSR daarom uit naar chique gelegenheden in het centrum. Verder speelde het verenigingsleven zich grotendeels bij de leden thuis af, 'op de kast'. Als 'noviet' maakte Zijlstra op 7 oktober zijn eerste ledenvergadering mee. In hotel-restaurant Weimar, op de hoek van de Spaanse Kade en het Haringvliet, waar de kleine veertig leden zich hadden verzameld. Het nieuwe academisch jaar begon en voor welgeteld zeven nieuwelingen brak de ontgroeningperiode aan. De novieten moesten flauwe opdrachten uitvoeren, zoals met jas binnenstebuiten boodschappen doen en met pannendeksels het Wilhelmus ten gehore brengen.¹³ Na een maand zat de groentijd erop en werden Zijlstra en zijn zes lotgenoten één

voor één binnengeleid bij de vergadering. Bij kaarslicht zetten ze ‘plechtig en stijlvol’ een handtekening in het boek, waarmee ze geïnstalleerd waren als lid van SSR.¹⁴

De vergaderingen in Weimar, Fürstenberg of hotel Central verliepen steeds volgens hetzelfde patroon. Opening met gebed en Bijbel, banierzang en vervolgens een lezing door een gastspreker. Na een discussieronde werd afgesloten met opnieuw gebed en dankwoord. Geheel sober en serieus bleef het niet. Tussen de bedrijven door werd stevig gedronken.¹⁵ Feesten vonden plaats tijdens de dies natalis van de vereniging, een lustrum, of wanneer met een andere vereniging een ‘bierjool’ werd georganiseerd. Ook in de steile kring der gereformeerden bruiste het studentenleven.¹⁶ Kern van het SSR-leven waren de disputen. Zijlstra werd lid van Udrigés en hield op 17 november meteen zijn eerste spreekbeurt. Kijkend in een felle leeslamp, met twaalf ‘Udrigeten’ onder zijn gehoor, sprak hij over ‘de stoelgang in de loop der tijden’. Hij had zich goed voorbereid en droeg zes pagina’s deftige volzinnen voor. ‘Tenslotte, als kroon op de ontwikkeling, als een revolutie op wc-gebied, kwam het closet zijn zegevierende intocht doen.’ Een potsierlijk verhaal dat ongetwijfeld tot grote hilariteit leidde.¹⁷

Oefening in presenteren en argumenteren was goed gebruik in de studentenwereld. In de jaren hierna sneed Zijlstra serieuzere onderwerpen aan. Zo hield hij in maart 1938 een referaat over de Oxfordgroep, een religieuze opwekkingsbeweging die het ware christelijke leven nastreefde en was overgewaaid uit Engeland en Amerika.¹⁸ Zorgvuldig schetste hij eerst de ontstaansgeschiedenis, plaatste als trouw economiestudent pluspunten aan de ‘creditzijde’ en sloot af met het ‘debet’: de punten van kritiek. Zijlstra stond sceptisch tegenover de mystieke aspecten en het gewicht dat aan de individuele ervaring werd toegedicht. Daarin verschilde de Oxfordgroep van die andere vernieuwende stroom in het protestantisme, aldus Zijlstra. Hij doelde op de theologie van Karl Barth, waarin zowel de almacht Gods als ‘de absolute nietigheid en onbekwaamheid van de mens’ centraal stond.¹⁹ Diepgravende bespiegelingen over het geloof speelden een belangrijke rol binnen SSR. Hoe werd religie persoonlijk beleefd en in welke relatie stond zij tot hun vakgebied, de economie? Het waren moeilijke vragen waar de gereformeerde studenten in Rotterdam tegenaan liepen. Waarschuwend had dominee D.J. Couvée hier tijdens Zijlstra’s eerste SSR-vergadering al over gesproken. Het waren de plotselinge vrijheden van de studie en de grote nadruk op ‘het intellect’ die het ‘intuïtieve leven’ van het geloof gauw gingen bedreigen, aldus de dominee. In Rotterdam liepen de studenten zelfs bijzonder gevaar, volgens Couvée, aangezien de economieopleiding van de NEH ‘zeer materialistisch is, en geen plaats open laat voor de hoogen waarden in ons leven.’²⁰

De Rotterdamse school

Het onderwijs aan de NEH was verdeeld in een kandidaats- en doctoraalfase. In de eerste jaren werden zes verplichte vakken gevolgd, waaronder economie, bedrijfsleer, privaatrecht en economische geschiedenis.²¹ De professoren waren deftige heren, met wie de studenten alleen persoonlijk contact hadden tijdens de mondelinge tentamens. Uitzondering op de regel was Jan Tinbergen, 'een kwieke jongeman zonder hoed, met borstelig haar', herinnerde Zijlstra zich later. De jeugdige Tinbergen, wiens internationale reputatie razendsnel groeide, gaf eerstejaarsstudenten het allersimpelste onderwijs in de statistiek.²² Het vak was voor de oorlog een ondergeschoven kindje. 'Je kon maanden college lopen zonder een cijfer te horen',²³ Geld-, krediet- en bankwezen werd onderwezen door Piet Liefstinck, die na de oorlog minister van Financiën zou worden. Traag metselde Liefstinck in zijn colleges aan een intellectueel bouwwerk, al mocht het van Zijlstra wel wat sneller.²⁴ Zijn keuzevak was economische aardrijkskunde, dat gedoceerd werd door W.E. Boerman. De uitvoerige beschrijvingen van ontwikkelingen in de Tunesische veeteelt vielen matig in de smaak. Van Hinte kon zich dit goed voorstellen. 'Hij is naar mijne meening ook geen geleerde,' schreef hij in een brief aan zijn pupil. Het waren colleges die werden overgeslagen en om het examen toch te halen werd van de stof een samenvatting gekocht.²⁵

Colleges van professor F. de Vries vielen bij Zijlstra beter in de smaak. De Vries was een 'kanjer', bevestigde ook Van Hinte.²⁶ De éminence grise van de NEH was een rijzige gestalte en een indrukwekkend geleerde. 'Als prof. De Vries de collegezaal binnenkwam dan daalde het onzag op ons neer nog voordat hij een woord had gesproken.'²⁷ Hij doceerde het kernvak economie en was de centrale figuur in Zijlstra's kandidaatsfase. In vele schriften maakte hij ijverig aantekeningen van de strak doortimmerde colleges. Prijsvorming, marktverhoudingen en economische orde passeerden dat eerste jaar de revue. De Vries vertelde het verhaal van de economische wetenschap en leidde zijn studenten stap voor stap door de materie. Langs de prijsleer van Smith en Ricardo naar de 'marginale revolutie' van Karl Menger, Leon Walras en William Stanley Jevons. Hij eindigde bij kartelvorming, productdifferentiatie en fusies, ontwikkelingen die de markt diepgaand bepaalden en de vrije concurrentie deden verbleken.

Het waren driewekelijkse colleges waarin Zijlstra en zijn medestudenten werden doordrongen van de basisprincipes van de economie. Lang was De Vries een orthodox denker geweest, overtuigd van het evenwichtig functioneren van de markt en de heilzame *laissez-faire* politiek. 'Het scheen zo eenvoudig nog niet lang geleden,' schreef De Vries in 1935 in *Regeling of vrij-*

heid. Totdat de crisisjaren lieten zien dat zo veel mogelijk marktvrijheid niet automatisch gunstig uitpakte. Het had De Vries fundamenteel van inzicht doen veranderen. Van een klassiek liberaal was hij een vurige pleitbezorger van actief overheidsingrijpen in de economie geworden. Een 'dweepzieke drijver', noemde bankier Ernst Heldring hem.²⁸ De transformatie kwam voort uit de depressie van de jaren dertig, maar stoelde eveneens op een nieuwe kijk op marktwerking. Werden economie en de vrije markt zorgvuldig bestudeerd, dan bleek volledige concurrentie haast nergens meer te bestaan. De Vries schetste in zijn colleges daarentegen een beeld van gedifferentieerde deelmarkten waarop steeds grotere bedrijven zich in feite als monopolist gedroegen. De hedendaagse economie werd gekarakteriseerd door monopolistische concurrentie. 'De verdere uitwerking van deze theorie staat nog aan het begin van (haar) ontwikkeling,' kreeg Zijlstra in het college te horen. Waar 'laisser-faire' in de negentiende eeuw de politiek voor vrije markten had kunnen zijn, was dit recept voor de monopolistische markten van de twintigste eeuw onbruikbaar. 'De gehele ontwikkeling dwingt tot regeling,' noteerde Zijlstra in zijn aantekeningen. Vrijheid of marktingrijpen was volgens De Vries een schijntegenstelling. 'De kwestie is veel meer: regeling door de partijen zelf; of regeling door de Overheid.'²⁹

Begin oktober 1938 brak het tweede collegejaar voor Zijlstra aan en bij De Vries stond methodologie centraal. Welk doel en welke werkwijze had de economie en wat maakte haar tot een wetenschap?³⁰ Nu kwamen de leerstukken op tafel waar dominee Couvée voor had gewaarschuwd. Theorie was een abstractie, doceerde De Vries en fundamenteel anders dan de praktische werkelijkheid. Wetenschap ging om logisch verklaren en causale verbanden. Door deze analyse ontstond theorie, die 'neutraal, objectief en onpartijdig' was. Toepassing en toetsing in de praktijk was van een geheel andere orde. Daar gingen waardeoordeel en politiek een rol spelen. 'Onze levensbeschouwing beslist hier,' noteerde Zijlstra. De Vries bracht een strikt waardevrije visie op de economische wetenschap over op zijn studenten. De 'profeet' werd hij in de wandelgangen genoemd. Economie en ethiek waren 'scherp te scheiden,' luidde zijn belangrijkste gebod.³¹ Toch was De Vries geen theoreticus die de vernieuwing in het vakgebied zelf vormgaf. Zijn vakken doceerde hij doordacht en degelijk en het afscheid van het oude denken werd door hem gesignaleerd. Nieuwe denkbeelden van economen als Keynes bleven echter buiten beschouwing. De Vries legde een fundament. Naast geschiedenis van het economisch denken werden een analytische houding en de waardevrijheid op unieke wijze ingeprent.³²

In de *Werturteilstreit* was deze positivistische visie begin twintigste eeuw inzet geweest van een diepgaande wetenschappelijke controverse. Max We-

ber had in dit hoofdzakelijk Duitse debat de waardevrije beoefening van sociale wetenschappen verdedigd tegenover de normatieve visie van Gustav von Schmoller en de Historische School. In Nederland werd de waardevrije leer van De Vries nog altijd bekritiseerd door met name confessionele wetenschappers. Doortrilde Gods wil niet het gehele leven? En moest de wetenschap niet op de vaste grond van levensbeschouwing en religie worden gefundeerd? Op de Vrije Universiteit (vu) van Abraham Kuypers en de Katholieke Economische Hogeschool van Tilburg werd de theorie niet losgekoppeld van het geloof. Er werd juist getracht de economie vorm te geven als een inherent normatieve wetenschap.³³

Geen rechte lijn, maar een cirkel

‘Ik werk me om zo te zeggen, blauw,’ schreef Zijlstra in mei 1939 aan Heintje Bloksma. Een tentamen lag in het verschiet en dat betekende hard studeren. ‘Ik ga altijd over twaalfen naar bed; vaak is het bijna één uur. Deze zomer zal ik het ook erg druk hebben; aan de ene kant is dat wel jammer; want als ik van de zomer veel tijd had, zouden we ook vaker samen kunnen zijn. Maar dat is nu één keer niet anders.’ Zijlstra nam zijn studie serieus en wilde zo snel mogelijk zijn kandidaatsexamen doen. ‘Ja, je hebt je wat op de hals gehaald,’ kreeg Heintje te horen, ‘dat zie je maar weer. Iemand, die ’t grootste deel van ’t jaar niet thuis is en als hij thuis is de meeste tijd aan zijn boeken moet besteden. Bedenk je goed of de lichtzijden wel tegen de schaduwzijden opwegen.’³⁴ Anderhalf jaar nadat het uitging tussen Zijlstra en zijn Sexbierumse schone was het weer aan. Hij was Heintje nooit vergeten en had de eerste kerst van zijn studententijd al naar haar gezocht. De ‘hartjesjagerij’ leverde toen geen resultaat op. Een jaar later had hij kort een relatie met een ander meisje uit Friesland gehad. Dus toch geen slimme Rotterdamse dame, dacht Heintje toen ze dit hoorde. In de voorjaarsvakantie, toen Zijlstra weer in Oosterbierum was, won ze hem terug. Zijn ambitie sprak haar aan. Ze was naar eigen zeggen ‘een zwerfkattje’: sociaal, nieuwsgierig en avontuurlijk ingesteld.³⁵ Het Friese dorpje Berlikum, waar een van Heintjes broers woonde, werd hun bedevaartsoord. ‘Wat een vreemde en toch mooie avond is dat geweest,’ blikte Zijlstra terug op de avond dat het weer aanging. ‘Ik zie me nog fietsen, ’s morgens half vier, toen de melkwagens al over de wegen ratelden. En daarna al dat heerlijke, dat al maar mooier en heerlijker wordt. Ik heb er heel veel van verwacht, toen ik je opwachtte die Paasmaandag, maar dat het zoveel zou zijn, had ik nooit kunnen of durven vermoeden.’³⁶

De nieuwe weg die Zijlstra in september 1937 met zijn gang naar Rotterdam was ingeslagen bleek geen rechte lijn, ‘maar een cirkel’. Toch bleven moeilijkheden bestaan voor het stel, zoals bleek uit de liefdesbrieven die

Pasfoto Heintje, ca. 1939.

Zijlstra van april 1939 tot februari 1943 schreef. De afstand was een probleem en ze misten elkaar, maar ook het verschil in opleiding kwam vaak ter sprake. Heintje had alleen de lagere school doorlopen en voelde zich daardoor onzeker. Van zijn kant probeerde Zijlstra haar gerust te stellen. Ze kon cursussen volgen en boeken lezen. Tegelijkertijd stoorden haar ‘gruwelijke taalfouten’ hem.³⁷ Hij twijfelde soms, die eerste jaren van hun relatie, en sprak dit uit. ‘Als ik bij vrienden ben, die wellicht later onze kennissen zullen worden, waar wij mee zullen moeten omgaan dan dringt zich wel eens de vraag bij mij op: Zou zij hier mée kunnen praten en hier passen? Je begrijpt me toch wel, niet waar? Ik vraag je om vergeving dat ik je hiermee weer lastig val.’ Steevast eindigde hij dan met een aansporing. ‘Doe jij zoveel mogelijk je best en als we dan wat verder zijn zal ik proberen een andere omgeving voor je te vinden, waar je je zult kunnen leren aanpassen in andere kringen. Het zal je niet meevallen, ik weet het uit ervaring; ik heb het ook moeten doormaken, maar het doel is toch wel waard om er moeilijkheden voor te overwinnen.’³⁸

Elke vrijdagavond schreef hij na een lange studieweek een brief. De post naar vader en moeder kwam vanaf dat moment op plek twee. Dat het studentenleven invloed op hem had, bleek uit hun briefwisseling. Zijlstra ging naar de bioscoop en genoot met volle teugen. ‘Het is misschien wel niet zo Gereformeerd, maar ik zie nu eenmaal wat anders tegen die dingen aan.’ Voor Heintje was het verwarrend, maar Zijlstra legde uit dat het door zijn studie kwam. ‘Want studeren is eigenlijk anders niet dan altijd maar weer

vragen naar het “waarom” van de dingen.’ En was ontspanning een zonde? Zijlstra vond van niet.³⁹ Was zijn blikveld op de Harlinger hbs al ruimer geworden, in Rotterdam ging hij vraagtekens zetten bij orthodoxe denkbeelden uit de gereformeerde kring. Langzaam werd Zijlstra kritischer op leefregels, principes en het geloof zelf.⁴⁰ Rond hun eerste kerst samen, in 1939, sprak hij zich vrijelijk uit. ‘Jij weet veel meer van mij dan iemand anders,’ schreef Zijlstra over dit openhartige gesprek. ‘Van mijn grote moeilijkheden met het geloof weet niemand iets af; ik spreek er nooit met iemand over; alleen met jou.’⁴¹

Kritische zin was net als toewijding een teken van de tijd. De crisisgeneratie was gedreven en op de NEH verstomden klachten over de studentenschare. Het ‘louter genotzuchtige jongmensch’ was van zijn luister beroofd, merkte professor Nico Polak op. De studenten waren ‘degelijker, belangsteliender, werkzamer’.⁴² Zijlstra was bij uitstek representatief voor deze houding. Hij studeerde hard en zag enorm tegen zijn tentamens op. ‘Maar ja, dat is nu eenmaal zó; ik zit in het schuitje en zal dus wel moeten varen ook. Hoewel, ik heb het liever erg druk dan dat ik niets te doen heb.’ Steeds haalde hij zijn tentamens, vaak met glans, en bekeek de wereld plots stukken vrolijker dan daarvoor, toen hij met lood in de schoenen aanbelde bij de examinerende hoogleraar.⁴³ Bij SSR werd ondertussen duchtig doorvergaderd. Zijlstra woonde lezingen bij van de VU-professor G. Brillenburg Wurth over Karl Barth en van de journaliste Mary Pos over haar reis door Sumatra.⁴⁴ Binnen dispuut Udrigés werd eveneens gediscussieerd, over bijvoorbeeld de evolutietheorie. Ook luisterden Zijlstra en zijn vrienden in januari 1938 op de radio naar de jaarlijkse redevoering van Adolf Hitler voor de Duitse Reichstag. Wereldpolitiek en oorlogsdreiging drongen plotseling door tot het vaak zonnige studentenbestaan. ‘Hitler sprak lang,’ aldus de notulen, en omdat het einde nog lang niet in zicht was, hakte de praeses de knoop door: hij opende de vergadering. Na Bijbellesing en gebed volgde een lezing over theosofie.⁴⁵ De stamtafel van de SSR stond in café ‘t Verguld Spinnewiel op de Nieuwe Binnenweg. Na de vergaderingen werd daar met zo’n twintig man doorgezakt. Op andere dagen ging Zijlstra met vrienden van Udrigés naar de bioscoop of een chic café, waar soms een ‘strijkje’ was. Buitengewoon gezellig, reuzedruk, helemaal bij mooi weer.⁴⁶ Met de zomerperiode in aantocht kwam de afsluiting van de kandidaatsfase in zicht. In de zomer wilde Zijlstra hard studeren om in september 1939 de laatste examens af te leggen. Dan in militaire dienst en door naar het doctoraal.⁴⁷ De vakantieperiode werd eind augustus echter ruw afgebroken door de algehele mobilisatie. Duitsland en de Sovjet-Unie sloten een niet-aanvalsverdrag, waarmee Hitler de vrije hand kreeg om toe te slaan in Polen. Onder

dreiging van oorlog reisde Zijlstra begin september niet naar zijn kandidaatsexamen in Rotterdam, maar naar de duinen van Schoorl, waar in alle haast een legerkamp werd ingericht.⁴⁸

Onder de wapenen!

In afgeladen treinen werden de militairen naar hun bestemmingen getransporteerd. Zijlstra was dienstplichtig bij het 9e Regiment Infanterie en kwam in eerste instantie terecht in een Schoorls hotel. 'Waar anders drommen mensen zich vermaken in speeltuin en duinen zit het nu stikvol soldaten. Wij slapen in een van de zalen van het hotel op de strozak. Alles is even primitief en gebrekkig. Wassen, tandenborstelen en dergelijke vormen elke dag bijna onoplosbare problemen.'⁴⁹ Het was chaos die eerste dagen van de mobilisatie. Polen werd binnengevallen en Zijlstra was somber. Vooral de stille zondagen waren erg, al kwam langzaam duidelijkheid over zijn militaire toekomst. September bracht hij met zeven anderen door in een vakantiehuisje in Groet. Begin oktober moest hij naar Breda, waar de opleiding tot onderofficier van de Militaire Administratie begon.⁵⁰ Het werd druk, schools bijna, met lessen en huiswerk van 's ochtends zeven tot 's avonds tien. In de weekenden had hij soms verlof en mocht dan vrij reizen, waardoor hij regelmatig in Friesland te vinden was. Na een maand werd Zijlstra weer overgeplaatst, nu naar de staf van het Depot Motordienst in Haarlem. Eerst gelegerd in een 'lekkende' Ripperda Kazerne, later op kamers bij een jong gezin in de stad.⁵¹ Tot zijn genoegen waren er veel Friezen in Haarlem en kwam hij tal van bekenden tegen.

De weken en maanden regen zich aaneen. Dagen verliepen volgens de 'oude vervelende militaire sleurgang', waarin verlofdagen haast de enige lichtpuntjes waren. Ook de brieven van Heintje waren als een 'oase in de woestenij'. Begin januari bezocht hij Rotterdam, waar hij ouderwets boemelde met zijn studievrienden. 'Hierheen en daarheen,' deed hij Heintje verslag. 'Om drie uur kwamen we thuis en je zult begrijpen dat het lichtelijk laat was toen we opstonden.' Terug in Haarlem probeerde hij 's avonds tijd te vinden voor de studie, aangezien het op 22 februari toch nog examentijd was. Als gemobiliseerd student stond Zijlstra dat jaar niet ingeschreven bij de Hogeschool, maar mocht toch zijn kandidaatsexamen afleggen. Tussen tien en elf besloeg dit examen de vakken geldwezen, recht, economische aardrijkskunde en het keuzevak statistiek.⁵² Het was voor Zijlstra een belangrijk moment. Niet alleen kon hij de studievertraging door de mobilisatie binnen de perken houden, hij ontmoette ook een nieuwe docent.

De beoogd examinerator Lieftinck was onder de wapenen geroepen en werd vervangen door Johan Gerbrand Koopmans. Koopmans was een

vooraanstaand geleerde, als persoon wat wereldvreemd, die in 1930 was gepromoveerd. Hij onderhield sindsdien contact met bekende economen als Friedrich Hayek, Dennis Robertson en Richard Kahn en had in 1936 met een beurs van de Rockefeller Foundation de universiteit van Stockholm en de London School of Economics bezocht. Het waren twee centra van vernieuwing in de economische wetenschap. In Londen was Koopmans ooggetuige geweest van fanatieke discussies over de pas verschenen *General Theory of Employment, Interest and Money* van John Maynard Keynes. Het boek van Keynes bracht een aardverschuiving in de economische wetenschap teweeg, maar was tot het moment van zijn kandidaatsexamen volledig aan Zijlstra voorbijgegaan. Aan het fundament van zijn wetenschappelijke denken was kundig gebouwd door Lieftinck en De Vries, maar van een keynesiaanse revolutie had hij hoegenaamd nog niets gehoord.⁵³ Door de mobilisatie was ook Koopmans' oratie aan Zijlstra voorbijgegaan, waarin de nieuwe hoogleraar een moderne, keynesiaanse visie op begrotingsbeleid en conjunctuurbeheersing uit de doeken had gedaan.⁵⁴ Pas bij het kandidaatsexamen ontmoette hij de nieuwe hoogleraar. Meteen was Zijlstra onder de indruk. 'Zijn vragen werden soms een klein college en als je zeer belangstellend luisterde, hoefde je niet veel te zeggen. Enkele symptomen van het kunnen volgen van de hooggeleerde uiteenzettingen waren voldoende om de ondervrager zodanig mild te stemmen dat een goede uitslag werd verregen.'⁵⁵

Met zijn kandidaatsexamen op zak keerde Zijlstra terug naar Haarlem, waarna hij medio maart werd overgeplaatst naar de Vloeddijk Kazerne in Kampen. Het betekende een nieuwe fase in zijn administratieve opleiding. Kampen was een uitermate vervelend en ouderwets stadje, vond Zijlstra. 'Kil en koud en vies', met 'stinkende grachtjes'. Wel was het dichterbij Heintje. Hij bezocht Oosterbierum in de weekenden en met de paasdagen logeerden ze samen bij een van haar oudere zussen. 'Thuis vonden zij onze expeditie naar Utrecht zonder meer goed,' berichtte Zijlstra van tevoren, 'wat me tussen twee haakjes lichtelijk verwonderde.' Het huis van Sijke en Eeltje van der Veen werd vanaf dat moment een toevluchtsoord voor het jonge stel. Na de 'onvergetelijke' paasdagen nam plots de oorlogsdreiging toe. Alles werd in Kampen ingepakt en gereedgemaakt om verscheept te worden naar een veiliger oord. De staat van beleg werd afgekondigd, de soldaten moesten lange marsen maken en voor het eerst werd met echte munitie geoefend. Het was er niet beter op geworden, schreef Zijlstra. 's Nachts moeten we bijna geheel gekleed in bed liggen, om dadelijk te kunnen uitrukken als het nodig is. En bij wijze van proef, al gebeurt er niets, wordt [sic] je twee maal per nacht uit je bed getrommeld om te zien, of je

wel vlug genoeg beneden kunt zijn. De lessen en studies gaan ondertussen gewoon door.⁵⁶

Na een rustiger periode moest Zijlstra's eenheid zich op woensdag 8 mei met spoed terugtrekken. Kampen lag te dicht bij de IJssellinie en een nachtelijke tocht over de Zuiderzee volgde. Om tien uur 's avonds was hij terug in Haarlem. 'We zijn ingekwartierd bij burgers. In een keurige buurt,' schreef hij op 9 mei. 'Ik heb het uitstekend getroffen. Ik wordt [sic] als een gast behandeld en weet niet wat me overkomt. Heerlijk eten en slapen; 's morgens een kopje thee in bed en meer van die luxeusheden.' Een dag later was het oorlog. In Haarlem werden de soldaten gewekt door het luchtafweergeschut uit een nabijgelegen duingebied.⁵⁷ Bevreesd voor parachutisten en vijandelijke manoeuvres achter de linies, liet de legerleiding stellingen en steden niet onverdedigd achter, waardoor veel soldaten buiten de gevechten bleven.⁵⁸ Ook korporaal Zijlstra en zijn 'klasje' bleven in Haarlem. Hij moest de Koninklijke Joh. Enschedé bewaken, de gelddrukkerij die later, toen Zijlstra Bankpresident was, nog steeds de Nederlandse bankbiljetten produceerde. 'Wees sterk,' drukte hij Heintje in een brief op het hart, 'ik hoop dat we elkaar nog eens mogen terugzien.'⁵⁹ Vier dagen later was de oorlog voorbij. Hij was in orde, schreef Zijlstra en twee dagen later volgden meer details. Hij was krijgsgevangen in een café en stond onder bevel van de eigen officieren. De verhouding met de Duitse militairen was 'heel behoorlijk'. Er werd gewandeld in de omgeving en uitgebreid gerust onder het genot van een glaasje bier.⁶⁰ Kort daarna mochten de militairen naar huis. In bezet Nederland bracht Zijlstra een lange zomervakantie thuis in Oosterbierum door.

Pragmatisme en principes in bezettingstijd: Het studentenleven gaat door 'Zoudt U zo goed willen zijn me even te melden, indien mogelijk, hoe of 't met Uw zoon Jelle is,' werd in mei vanuit SSR-kringen naar Ane Zijlstra gestuurd. 'We zijn hier in R'dam zeer benieuwd.'⁶¹ Het studentenwereldje was relatief ongedeerd gebleven bij het bombardement op de stad. De bommen vielen hoofdzakelijk in het centrum, waar vervolgens dagenlang een uitslaande brand woedde. De Hogeschool was daarentegen in Rotterdam-West gevestigd. De meeste studenten woonden ook in dat deel van de stad. In de loop van mei gingen de deuren van de NEH zelfs voor korte tijd open. Zijlstra bleef desalniettemin in Friesland. Het waren maanden waarin Heintje en hij veel samen waren en toen hij begin september weer in Rotterdam was, dacht hij met weemoed aan een heerlijke zomer terug.⁶² De SSR had geen leden in de strijd of het bombardement verloren en algauw hernam het studentenleven zijn normale gang. Er werd vergaderd en gefeest. Ook de ontgroening ging gewoon door.

Prentkaart van de Claes de Vrieselaan, ca. 1936.

Oorlog en bezetting drukten natuurlijk wel hun stempel. Een lid met NSB-sympathieën werd geroyeerd, veel van de chique vergaderlocaties in het centrum lagen in puin en na tien uur mocht niemand meer op straat. Op de Hogeschool waren kleine relletjes met NSB-studenten en op straat vond zo nu en dan een pro-Duitse manifestatie plaats. Deze maakten in het anti-Duitse Rotterdam echter weinig indruk, schreef Zijlstra.⁶³ Hij woonde ondertussen in de Claes de Vrieselaan, samen met zijn goede vriend Bé Wilms. Hun 'huishoudentje' liep goed. De heren hadden brandstof gehamsterd en monsterden een dienstmeisje aan. Eten deden ze buiten de deur. 'Nu eens hier dan eens daar.' Soms bij vrouwelijke studiegenoten en op zondag kookten ze zelf. 'Nog even, dan heb ik het zò ver in de edele kookkunst gebracht, dat ik daarvoor geen vrouw meer nodig zal hebben,' grapte hij in een brief aan Heintje.⁶⁴ Na de kerstvakantie verhuisden Bé en hij naar een ander adres. Het werd een hospita op de Nieuwe Binnenweg waar wel voor hen gekookt werd. 'Je foto prijkt weer op haar plaatsje; nu op de schoorsteenmantel, die ze deelt met schemerlamp, klok en een enorme jeneverkruik. Je bent de enige vrouw, die in onze kamer prijkt, behalve dan nog een lief tallig filmsterretje.'⁶⁵ In de Rotterdamse haven was het ondertussen een drukte van belang.⁶⁶ De invasie van Engeland werd voorbereid en begin september leek het zover. De luchtoorlog verloren de Duitsers echter, waarna operatie Seelöwe werd afgeblazen. Daardoor zag Zijlstra eind oktober 'massa's Duitsers' vertrekken. 'Gelukkig!'⁶⁷ Toch bleef de dreiging daar en begin 1941 leek de 'grote aanval' alsnog te komen. 'We hopen natuurlijk dat het misloopt, maar als je van de enorme voorbereidingen hoort, schrik je wel eens.'⁶⁸

Binnen zijn dispuut klom Zijlstra ondertussen langzaam op. Van schenker werd hij abactis en in februari 1941 volgde hij Wilms op als praeses. Daar zat nogal wat aan vast, liet hij Heintje weten. 'Het valt niet mee ruim twintig mensen, waaronder een stel dames, in bedwang te houden.'⁶⁹ Vergadering en debat in goede banen leiden, feesten en excursies organiseren, het vergde nogal wat. Tegelijkertijd waren het vaardigheden waar hij later in de politiek veel aan zou hebben.⁷⁰ Moeite en tijd stak Zijlstra in het najaar van 1940 ook in de voorbereiding van een lezing over 'de Corporatieve Staat'. Ruim twee weken blokte hij op de materie en zijn aantekeningen besloegen ruim veertig pagina's. 'Het gezelschap is uiteraard zeer kritisch,' schreef hij Heintje, 'en dan moet je erg oppassen.'⁷¹ Duchtig voorbereid mocht het resultaat er zijn. Hij introduceerde het begrip, analyseerde het corporatieve stelsel van Italië en Portugal om vervolgens tot een afgewogen oordeel te komen. Veel van de kritiek op deze corporatieve stelsels wees hij van de hand. Vooral de situatie in Italië toonde de mogelijkheid aan vergaande ordening te combineren met een grote mate van vrijheid voor ondernemers. Dit moest overigens niet opgevat worden als een poging het 'dubieuze verschijnsel' van de 'nieuwe orde in Europa' te rechtvaardigen, voegde Zijlstra daaraan toe. Het betoog viel op door de uiterst systematische opbouw, het heldere taalgebruik en een grondige analyse op hoofdlijnen. Het waren kenmerken die ook later Zijlstra's denk- en overtuigingskracht zouden bepalen. Daarbij gingen diepgaande bestudering en begrijpelijke uitleg steeds hand in hand.

In dispuut en vereniging begon de stem van Zijlstra steeds luider te klinken. Hetzelfde gold voor zijn vrienden Wilms en Joop Bakker. Bakker was lid van een ander dispuut en zou later net als Zijlstra minister worden. In het bestuur stond een generatiewisseling op stapel, ware het niet dat de Duitse bezetter zich steeds meer met de Hogeschool en haar studentenpopulatie ging bemoeien. Nadat eind 1940 niet-arische medewerkers van de NEH waren ontslagen, volgden in 1941 maatregelen tegen joodse studenten.⁷² Zijlstra verwachtte protest en de sluiting van de Hogeschool. 'Dan kom ik dus weer thuis,' schreef hij Heintje, 'maar je begrijpt dat ik daar niet naar uitzie. De studie voorlopig te moeten opgeven lijkt me zo iets vreselijks, dat ik er niet aan wil denken.'⁷³ Nadat horecagelegenheden en sommige straten voor Joden gesloten waren, werden nu ook barrières voor studie en tentamens opgeworpen.⁷⁴ In reactie op zowel deze maatregelen als een Duitse inval in hun sociëteit, hief het Rotterdamsch Studenten Corps (RSC) zich in mei 1941 op. Binnen SSR werd de bespreking van 'de jodenkwestie' voorlopig uitgesteld.⁷⁵ Toen het lidmaatschap van verenigingen in oktober 1941 aan joden werd ontzegd, brak de onvermijdelijke discussie alsnog los.

De Amsterdamse afdeling gaf het startschot en ontbond zichzelf. Begin november verdween ook de landelijke Unie van de SSR. In Rotterdam kwam het op 21 november tot wat de notulen 'de veldslag' noemden.

Was het christelijke karakter van de SSR in het geding en moest de vereniging nu, wegens de anti-joodse maatregelen, worden opgeheven? Twee kampen verschilden over deze vraag fundamenteel van mening, wat op deze herfstavond voor een lange en felbewogen discussie zorgde. Amice G.J. Stapelkamp achtte met een aantal anderen opheffing 'principiële noodzakelijk'. De maatregelen doorbraken de 'eenheid in Christus' en vereisten solidariteit en een glasheldere stellingname. Het was het standpunt dat in de Amsterdamse SSR was vertolkt door economiestudent Joop den Uyl. De latere PvdA-premier verbond in de Amsterdamse discussie het joodse vraagstuk met de religieuze en Bijbelse kernwaarden van de vereniging. De nood der joden was de nood der Kerk, schreef Den Uyl in een nooit verschenen artikel hierover.⁷⁷ In Rotterdam waren praeses W. Siblesz en amice Zijlstra woordvoerders van het andere kamp. Op een wijze die hem later zou kenmerken, vatte Zijlstra de standpunten van zijn opponenten eerst samen om ze daarna systematisch te weerleggen. Waarom was de kwestie nu ineens principieel, terwijl dit eerder, in persoonlijke gevallen 'zoals tentamenbriefje, cafés, parken enz.' niet het geval was? Apert verschil tussen eerdere Duitse maatregelen en het nieuwe verbod zag hij niet. 'Zijlstra zelf meende, dat in al deze gevallen geen principiële beslissing gevraagd werd, doch dat slechts de vrijheid van een volksgroep beperkt werd, wat wij natuurlijk wel betreurden maar waardoor wij niet principieel aangetast worden.'

Stevige discussie volgde, waarbij gewichtige argumenten over tafel vlogen. Stapelkamp en de zijnen wilden collectief, als vereniging, niet de fouten maken die op individueel niveau met tentamenbriefjes wel waren gemaakt. Zijlstra bestreed deze redenering ten stelligste. Volgens hem was persoonlijk niet verkeerd gehandeld. De Duitse maatregelen waren zeer te betreuren en geenszins te verenigen met de kernwaarden van het geloof, maar tastten de grondslag van de SSR niet aan. Zijlstra voelde niets voor 'protestmaatregelen', gezien 'de totale nutteloosheid hiervan'. Een principieel besluit tot opheffing was onnodig. Het zou geen enkel effect sorteren op de Duitse houding ten opzichte van joden. Door te blijven bestaan konden de SSR-leden elkaar daarentegen steunen, juist in deze duistere tijd. Lijnrecht tegenover de principes en emotie van Stapelkamp huldigde Zijlstra het realisme. Na mondelinge stemming aan het einde van de avond kreeg het kamp-Zijlstra met 34 tegen 23 de meeste stemmen. De vereniging werd niet opgeheven en zou 'haar taak zowel intern als extern met hetzelfde elan

blijven vervullen.' Uit protest bedankte Stapelkamp als lid, terwijl de andere tweeëntwintig zich bij het meerderheidsbesluit neerlegden.⁷⁶

'Prachtkansen' voor een spoorstudent uit Dordrecht

De SSR was blijven bestaan maar in het nieuwe kalenderjaar doofde het studentenleven toch langzaam uit. Een zoektocht in de Rotterdamse 'Bars, Standortstellen en Schanktischen' leverde bijvoorbeeld geen nieuwe stamtafel op. Hoewel de dispuuten nog enige tijd floreerden, verwaterden de contacten.⁷⁸ Dat Zijlstra ondertussen naar Dordrecht was verhuisd, hielp niet. Vriend Wilms was bij zijn zus gaan wonen, waarna ook Zijlstra in oktober 1941 die kant was op gegaan. 'Ik zit dicht bij Bé waar ik natuurlijk zo vaak ik wil kan komen aankloppen en dicht bij het station.' De kamer in de Sumatrastraat was gezellig, het eten van de hospita goed, de potkachel gloeide en de chocoladevloeistof van thuis smaakte. Maar weer alleen op kamers was wennen. Dordrecht was een stil stadje en bood nauwelijks afleiding. Zijlstra deed weinig anders dan studeren. 'Het leven in Dordrecht gaat zijn regelmatige – zij het lichtelijk eentonige gang. Het is dat ik het druk heb en dus weinig tijd heb, maar anders zou ik mij hier stierlijk vervelen.' Druk had Zijlstra het met de doctoraalfase van zijn studie. Hij had gekozen voor een zwaar studieprogramma en werkte ook 's avonds. 'Zelfs Zondag,' liet hij Heintje weten, 'anders kom ik er niet door.'⁷⁹

Opnieuw gaf professor De Vries zijn fameuze colleges economie, maar deze hoogleraar was nu, in de doctoraalfase, niet langer de sleutelfiguur van Zijlstra's ontwikkeling. Die rol was weggelegd voor Koopmans, de hoogleeraar die hij vlak voor de oorlog had ontmoet bij het kandidaatsexamen. Zijlstra woonde zowel het vak openbare financiën van Koopmans bij als het werkcollege. In het hoorcollege kwamen belastingheffing, begrotingsleer en conjunctuur aan de orde. 'Hij begon toen meteen Keynes te doceren, en trok een stelletje studenten aan die dachten: hier gaat iets gebeuren.'⁸⁰ Intensieve discussies vonden plaats in het werkcollege voor tweedejaars doctoraalstudenten, waarin klassikaal economische vraagstukken werden behandeld.⁸¹ Het was een snelkookpan van intellectuele vorming, maar Koopmans stelde hoge eisen en de werkdruk lag hoog. Rond kerst was alleen een harde kern van toegewijde, ijverige studenten over. Juist in die kleine kring kwam het theoretische vakmanschap van Koopmans volledig tot zijn recht.⁸²

Eindelijk werd zicht geboden op actuele ontwikkelingen in het vakgebied en kwamen de vraagstukken voorbij die Zijlstra tot zijn studiekeuze hadden gebracht. Hoe kwam een economische crisis tot stand en hoe kon de overheid reageren? Koopmans was monetarist en zag het geld als aangrijpingspunt om de economische kringloop te begrijpen. Hiermee stond

Koopmans in een traditie waarvan ook Keynes deel uitmaakte. Het waren beslissingen over geld die belangrijke invloed op de economie hadden. Wel of niet sparen, consumeren of investeren. Het waren beslissingen die met elkaar samenhangen, zoals de klassieke leer veronderstelde, maar waartussen ook frictie kon ontstaan. Werd er bijvoorbeeld veel gespaard, maar stonden daar geen groeiende consumptie en investeringen tegenover, dan raakte de economie uit balans. Het kon ook andersom, wanneer minder werd gespaard en tegelijkertijd meer geld door particulieren en bedrijven werd uitgegeven. 'The trade cycle is a purely monetary phenomenon', zoals de Britse econoom R.G. Hawtrey de monetaire zienswijze onder woorden bracht. Stabiliteit kon slechts bereikt worden door de monetaire ontwikkeling in kaart te brengen en vraag en aanbod van geld te reguleren. 'Monetary management', waarbij centrale banken een belangrijke rol moesten spelen.⁸³

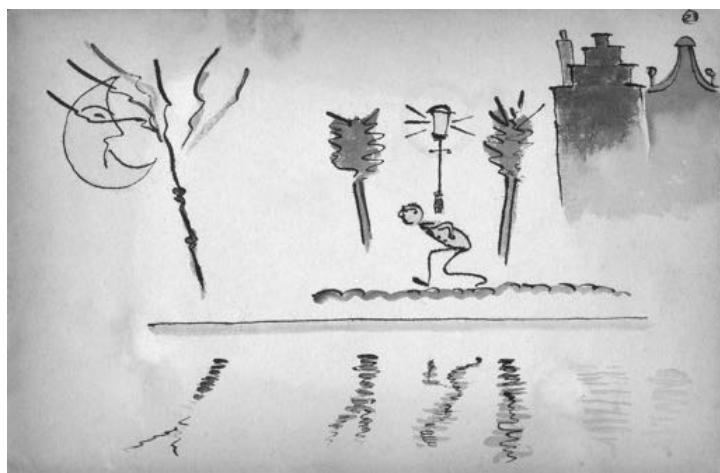
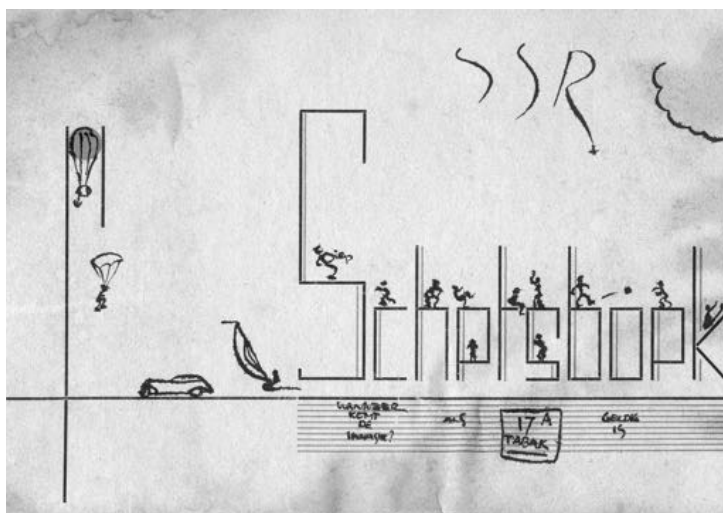
Al in de jaren twintig was Koopmans hierover in debat getreden met de vooraanstaande econoom Joseph Schumpeter. Deze Oostenrijker verwierp namelijk de ambitieuze doelen die Koopmans en Keynes bepleitten. Onder invloed van dit debat was Koopmans langzaam van gedachten veranderd. In plaats van het stabiliseren van prijzen omarmde hij 'neutraal geld' nu als theoretisch ideaal in de geldsomloop.⁸⁴ Hoewel zijn gedachtegoed en zijn relatie tot Keynes verderop nader zullen worden uitgediept, is op dit moment vooral zijn oorspronkelijke positie in het academische landschap van belang. Het was vanuit de monetaire theorie dat Keynes zijn revolutionaire denkbeelden ontwikkelde en Koopmans nam aan datzelfde debat al ruim twintig jaar deel. In de wildernis van theorieën over geld, crisis, conjunctuur en overheidsfinanciën was een betere gids voor Zijlstra nauwelijks denkbaar.

Tijdens de doctoraalcolleges was de hardwerkende en intelligente Zijlstra opgevallen. In december 1941 kreeg hij het aanbod om assistent te worden op het Nederlandsch Economisch Instituut (NEI).⁸⁵ Het NEI was een inpanning onderzoeksinstituut op de Hogeschool dat practica organiseerde voor studenten in de doctoraalfase. Het instituut werd gefinancierd door de Rockefeller Foundation, die het NEI bestempelde als 'the London School of Economics for Holland'.⁸⁶ Zijlstra begon als 'zaalchef' onder aan de ladder en verdiende vijftig gulden per maand, ruim driehonderd euro nu.⁸⁷ Het werk beviel, al was 's ochtends in het donker door de felle januarikou naar de trein geen pretje. Zijlstra zou nooit een ochtendmens worden. In de zomervakantie volgde een kleine salarisverhoging, omdat hij in juli niet terugging naar Friesland en wel zijn huur en reiskosten moest dekken.⁸⁸ Elke dag pendelde hij tussen Dordrecht en Rotterdam. Het leven werd steeds

eentoniger. Soms ging hij 's avonds naar Bé, maar hij was voornamelijk alleen. Zo nu en dan baalde hij van zijn baantje, maar vond troost in de gedachte dat het 'prachtkansen voor de toekomst' bood. 'Dan moeten we deze paar jaar maar zo goed en zo kwaad het gaat zien door te komen.'⁸⁹

Echt promotie maakte Zijlstra in oktober. Hij voldeed 'zeer goed', oordeelde het NEI, en vorderde bovendien flink met zijn studie. Net als studiegenoot Folkert de Roos werd hij 'co-assistent' en kreeg nu negentig gulden per maand.⁹⁰ De Roos rondde zijn studie overigens spoedig af en ging werken bij de Rotterdamse bank Mees & Zn. In 1949 zouden beide Friezen opnieuw collega's worden, toen De Roos op instigatie van Zijlstra als hoogleraar naar de VU kwam. De prachtkansen van het NEI lagen vooral in het wetenschappelijk onderzoek. In 1942 verschenen Zijlstra's eerste twee publicaties in *Economisch Statistische Berichten*, het huisblad van het NEI. Het waren vrij beschrijvende artikelen waarin eerst de Zwitserse economie centraal stond en vervolgens, in het tweede artikel, het financiële beleid van Denemarken. Zijlstra's werk stoelde op cijferreeksen waarin import en export werden afgezet tegen de toename van de geldhoeveelheid. Oorlog en bezetting joegen de prijzen op en het Deense beleid om de inflatie te bestrijden werd uiteengezet. Na de devaluaties van de jaren dertig was het land in deze strijd zelfs tot een revaluatie van de Deense kroon overgegaan. Naast de heldere, ietwat saaie structuur lieten de artikelen vooral het stempel van Koopmans zien. Geldpolitiek en inflatie hadden Zijlstra's volle aandacht.⁹¹

In het Friese Sexbierum werkte ook Heintje aan haar ontwikkeling. Op aandringen van Zijlstra nam ze taallessen en hij zag vrijwel meteen resultaat. 'Je brieven zijn zo goed als foutloos, een enkele dikke "bok" daargelaten.' Zijlstra was blij dat Heintje zich richtte op een andere toekomst. Ook geschiedenis, aardrijkskunde, Engels en een mondjevol Duits zou ze moeten bijspijkeren, maar dat kwam later wel.⁹² Verder miste hij Heintje vooral en raakte steeds gefrustreerd over de fysieke en mentale afstand die hun levens scheidde. 'Deze wereld, die zo geheel verschilt van de jouwe en van die van mij vroeger, van deze "andere wereld" ben ik voorgoed deel uit gaan maken en zal nooit meer terug kunnen. Ik zou je willen uittillen uit je omgeving en naast me neerzetten.' Op andere momenten lokte het Friese land en vooral na de vakantieperiodes voelde Zijlstra de aandrang om de trein naar huis te pakken. 'Ik ben dan wel eens wat boos op mezelf en zeg tegen mezelf: Kijk eens knaap. Als je zomaar voortdurend zit te fantaseren en met je gedachten in Friesland zit in plaats van bij je economie en bedrijfsleer, dan krijg je haar niet eens. Het is zo verleidelijk wat te gaan zitten dromen, vind je ook niet?'⁹³ Werken aan de toekomst had prioriteit en bood bovendien een oplossing voor eenzaamheid en verveling. Zijlstra koos niet voor de gemakke-

‘Wanneer komt de invasie?’, schetsboek SSR.

lijke weg, maar beet door. Het knokken in die vreemde wereld buiten Friesland was soms lastig, maar was geen reden om bij de pakken neer te zitten.

De oorlogssituatie bood echter weinig troost. Ook ‘ons prachtig Indië’ ging verloren, wat voor Ucriges aanleiding was haar jaarlijkse dies-feest af te gelasten.⁹⁴ Ooit zou de Britse en Amerikaanse invasie komen, maar wanneer? Het was de vraag die pontificaal op het SSR-schetsboek stond, waarin Wim Diepenveen elk van zijn studievrienden afbeeldde. In een oogopslag was Zijlstra te herkennen. Gebogen liep een bebrilde jongeman peinzend langs de nachtelijke grachten. Waren het economische vraagstukken of eenzaamheid die hem naar buiten dreven? Uit zijn brieven sprak in ieder geval een sterke behoefte aan geborgenheid. Hij voelde zich bij tijd en wijle ‘gru-

welijk' alleen en verlangde naar de warmte en huiselijkheid die Heintje hem kon geven. De zomers waren prachtig. Heintje gaf hem alles, verwende hem en terug in Rotterdam werd het gemis steeds groter. Aan het leven op kamers kreeg hij zo langzamerhand een grote hekel.⁹⁵ Tegelijkertijd tekenden grillige boze buien hun contact en Zijlstra bood al vanaf het begin van hun relatie regelmatig zijn verontschuldigen aan. 'Want zie je Heintje, ik ben eigenlijk een grote egoïst, gauw driftig en met veel andere gebreken.'⁹⁶ Het was de harde en kille kant van zijn persoonlijkheid. Hij kon veeleisend en streng zijn, voor zichzelf, maar ook voor Heintje. Wel verdwenen zijn twijfels over hun relatie. Het stel was in het voorjaar van 1942 verloofd en ondanks haar gebrek aan scholing was Heintje nu een 'stralende zekerheid' voor hem geworden.⁹⁷

Met Adriaan en Olivier in de aardappelhoop

Eind januari 1943 keerde voor nazi-Duitsland het tij. 'Je hoort zeker ook wel,' schreef Zijlstra opgewekt, 'dat het met de oorlog zo goed gaat de laatste dagen?' Stalingrad werd door de Sovjet-Unie heroverd, een slag die een keerpunt aan het Oostfront betekende. Hoopvol fantaseerde Zijlstra over de bevrijding. Dit jaar nog zelfs? Tegelijkertijd was duidelijk dat de bezetter spoedig nieuwe maatregelen zou nemen, die het leven nog zwaarder gingen maken. Er was een 'hèel moeilijke periode' aangebroken.⁹⁸ Drie dagen na deze brief aan Heintje besloot Zijlstra plotseling naar Friesland af te reizen.

Verloovingsfoto Zijlstra en Heintje, Pasen 1942.

Door stomme pech was hij in Dordrecht namelijk te water geraakt. 's Avonds had hij een bezoek aan dominee P. Prins gebracht, 'een buitengewoon geschikte, vlotte man', met wie hij vaker contact had. Een jaar eerder had hij met Prins over zijn geloofstwijfel gesproken. De dominee was begripvol geweest, maar zijn advies om op catechisatie te gaan, had Zijlstra niet opgevolgd. Nu waren eind januari twee Dordtse ouderlingen bij hem langsgesproken, die een stuk minder begrip voor Zijlstra's twijfels hadden. 'Het gesprek vlotte niet erg,' schreef Zijlstra met zijn kennelijke gevoel voor understatement, 'en ik geloof, dat zij mij bij dominee om zo te zeggen zwart hebben gemaakt.' Een goed gesprek met Prins volgde, maar op de terugweg, 's avonds in het pikkedonker, was Zijlstra te water geraakt. Een nat zondagspak was het gevolg en omdat stomen te lang duurde, besloot hij zijn tweede pak in Oosterbierum te gaan halen. 'Ik heb zo'n verlangen naar je, het is net of nu ik weet dat ik ga, ik het ook geen dag langer uit had kunnen houden.'⁹⁹

Waarschijnlijk vertrok Zijlstra het volgende weekend naar Friesland. Het was een geluk bij een ongeluk. Zijn tocht naar het noorden viel namelijk samen met plotselinge razzia's op verschillende Nederlandse universiteiten en hogescholen. Aanleiding was een aanslag op NSB-generaal Hendrik Seyffardt. De Rotterdamse NEH werd op vrijdag over het hoofd gezien. Op zaterdagochtend kwamen de Duitsers alsnog, maar troffen toen slechts weinig studenten op de Hogeschool aan.¹⁰⁰ Terwijl het onderwijs tijdelijk stillag, was Zijlstra in Friesland. Zijn briefwisseling met Heintje stopte en hij lijkt niet meer naar Rotterdam te zijn teruggekeerd. Een maand later volgde de loyaliteitsverklaring, waarna het overgrote deel van de studenten definitief onderdook.¹⁰¹ Bijna drie jaar had het studentenleven redelijk ongestoord doorgang gevonden, maar nu viel alles toch nog stil.

Na de maatregelen tegen studenten in februari en maart werden eind april alle gedomobiliseerde soldaten opgeroepen voor tewerkstelling in Duitsland. In grote delen van Nederland sloeg de vlam in de pan. De April-meistaking woekerde in grote delen van het land. Ook in Friesland, waar Sexbierum een van de brandhaarden van verzet was.¹⁰² Kort daarna werd in het dorp een knokploeg opgericht, waarin onder anderen Gerrit Schuil actief werd. Schuil was op de hbs klasgenoot van Zijlstra geweest. Eind 1943 werd de knokploeg verraden, waarna Schuil en drie anderen werden geëxecuteerd.¹⁰³ Zijlstra was in die periode veel in Sexbierum, waar hij de laatste twee bezettingsjaren ondergedoken zat bij zijn aanstaande schoonfamilie. Oorlogsontwikkelingen werden op de voet gevolgd en illegale kranten werden wijd verspreid. Zijlstra was hierbij naar eigen zeggen ook betrokken, al liet hij zich er later nauwelijks over uit. Hij had een rol gespeeld bij de distributie van illegale bladen en het verspreiden van valse

papieren, schreef hij in 1976 aan de Stichting Friesland 1940-1945.¹⁰⁴ Op zijn cv uit de periode van zijn Bankpresidentschap stond verzetsgroep-Albrecht vermeld.¹⁰⁵ Dat was een spionagegroep ontstaan in Dordrecht en Rotterdam, die hoofdzakelijk bestond uit gereformeerde studenten. Hoewel Zijlstra duidelijk in dit profiel paste, is zijn betrokkenheid niet terug te vinden in archieven en literatuur.¹⁰⁶ Familie en dorpsgenoten herinneren zich buiten enkele krantjes niets. Zij hadden het beeld van een teruggetrokken jongeman die vooral studeerde.¹⁰⁷

Heintjes buurjongen Harke Hibma zag hem regelmatig zitten, met een boek op schoot in het tuintje van de kleine fabriekswoning aan de dorpsvaart in Sexbierum.¹⁰⁸ Zijlstra leerde de collegestof uit zijn hoofd en leende waar mogelijk boeken uit de bibliotheek van Franeker.¹⁰⁹ Dit nam Heintje voor haar rekening en het lidmaatschap stond op haar naam.¹¹⁰ De Bloksma's waren een arbeidersgezin, waarin tien kinderen werden geboren. Het negende kind, het jongetje Hein, overleed vroeg. Heintje (uitspraak haintsie) werd genoemd naar haar overleden broertje. Vader Watze was machinist in de plaatselijke zuivelfabriek en kwam 's avonds zwart van de rook thuis. Ondanks oorlog en bezetting was het een 'gezellige tijd', vertelde Heintje later. Plotseling was het verloofde stel haast onafgebroken bij elkaar. 'We praatten veel, we lazen en we maakten muziek. Wij hebben elkaar in die tijd goed leren kennen. Zijlstra speelde orgel en ik zong graag, dus dat deden wij vaak samen.'¹¹¹ Gevaar dreigde in het kleine Friese dorpje niet continu. Een deel van de tijd bracht Zijlstra bij zijn ouders door in Oosterbierum. Hij hielp op het land en kon wanneer dat nodig was schuilen in een loze aardappelhoop op het land van oom Willem.¹¹² Op het einde van de oorlog werd het steeds gevaarlijker. Samen met Rinse bracht hij vele uren door in de schuilplaats onder de aardappels. Bij een geïmproviseerde verwarming las Zijlstra voor uit *Adriaan en Olivier* van Leonard Huizinga.¹¹³ Het was een schelmenroman over een brutale tweeling. De toon was onbeschaamd en de studentikoze humor droop van de pagina's. Gevestigde reputaties en heilige huisjes werden door Adriaan en Olivier één voor één geslecht. Een soort humor dat raakte aan Zijlstra's nuchtere eigenzinnigheid. Het boek van Leonard Huizinga, zoon van de beroemde historicus, was daarmee een krachtig symbool van deze tijd. Was voor een deel van de studentenpopulatie het politiek bewogen werk van Menno ter Braak favoriet, anderen kozen voor de lichtzinnige dwaasheid van Adriaan en Olivier.¹¹⁴ Bij Zijlstra vielen beide genres in de smaak. Later bleef hij hoge literatuur uit binnen- en buitenland lezen, maar genoot evenzeer van schrijvers als Leonard Huizinga en Godfried Bomans.

Twee jaar na de val van Stalingrad en Zijlstra's nachtelijke val in het water kwam het einde van de oorlog eindelijk in zicht. In april 1945 werd Friesland door de Canadezen bevrijd. Rond Harlingen werd nog flink gevochten, maar in de dorpen bleven oorlogshandelingen uit. Volgens de overlevende trad Zijlstra op als bemiddelaar, toen een Canadees voertuig per ongeluk een huis in het dorp beschadigde. Als student sprak hij Engels. Zelf herinnerde Zijlstra zich dit voorval niet. 'Van de bevrijding in die week van 16 april herinner ik mij eigenlijk alleen dat wij uitbundig feest gevierd hebben.'¹¹⁵ Toen de feestelijkheden voorbij waren kwam Rotterdam weer in beeld.

In Sexbierum werden in deze periode nog enkele lezingen georganiseerd. Als jonge student trad ook Zijlstra op als spreker. Zijn moderne denkbeelden over de politieke en economische vernieuwing leverden scheve gezichten op bij zijn gehoor, maar daarover later meer. Zijn verblijf in het Noorden zou namelijk niet lang meer duren. In juni bereikte een rondschrijven van SSR het verre Friesland. Papier was net als andere spullen schaars en Zijlstra gebruikte de achterkant van de circulaire om amice A. Schop terug te schrijven. 'Tot mijn grote vreugde ontdek ik dat je nog "bestaat"; ik hoop zo spoedig mogelijk naar R'dam terug te komen. Is er kans op een "kast"? Laat eens iets van je horen. Als ik op hoop van zegen in R'dam arriveer, dan is er zeker wel een paar dagen onderdak voor mij.'¹¹⁶ Zijn vertrek volgde niet veel later. Begin augustus woonde Zijlstra alweer SSR-vergaderingen bij.¹¹⁷ In de verwoeste stad had hij met enige moeite een nieuw kosthuis gevonden. In het oude vertrouwde Rotterdam-West, waar de vooroorlogse gezelligheid langzaam terugkeerde. Etalages werden weer verlicht, terrassen liepen weer vol. Eindelijk kon de langverwachte toekomst vorm krijgen, al was ook de afstand tot Heintje weer terug. Op het onderduiken keek Zijlstra daarom met dubbele gevoelens terug. 'Steeds besef ik, dat deze twee moeilijke en vreselijke jaren geen verloren jaren zijn geweest, maar tot de allermooiste van ons leven zullen gaan behoren.'¹¹⁸

3 'Weten aan welken kant ge staat': Doorbraak en vernieuwing

'Ruim de oude garde op en maak ruim baan voor jongere, vooruitstrevende krachten.' In niet mis te verstane bewoordingen richtte Zijlstra zich in november 1945 tot de Antirevolutionaire Partij (ARP). Zijn ingezonden brief was een 'cri de coeur' namens jongeren van 'onvervalschte' AR-gezindte. Met de bevrijding was een nieuw tijdperk aangebroken, maar de partij klampte zich halsstarrig vast aan de 'oude klanken' van weleer. Een fatale koers, aldus Zijlstra. Zo verloor de ARP haar grip op de gereformeerde jeugd. Deze jongere generatie wilde zich wel verenigen 'onder Christus' vaandel, maar niet met alle vooroorlogse 'rompslomp en oude verroeste sociale en economische principes'. Bevlogen riep Zijlstra op tot grootschalige vernieuwing. Samen zouden ARP en CHU een christelijke nationale partij moeten vormen met een modern sociaal-economisch profiel.¹

In zijn roep om vernieuwing stond Zijlstra in protestants-christelijke kringen niet alleen. Zo gistte het rondom verzetskrant *Trouw*, waar de jonge Sieuwert Bruins Slot bekendheid vergaarde. Onder leiding van de dominante partijleider Jan Schouten, die in de jaren dertig de illustere Colijn was opgevolgd, keerde de ARP zich echter van iedere vernieuwing af. Schouten had de oorlog opgesloten gezeten in onder andere het concentratiekamp Mauthausen. Bij zijn terugkeer verklaarde hij niet te zijn veranderd. Het symboliseerde de reactionaire koers van de ARP na de oorlog, waarbij het beschermen van de vooroorlogse 'erfenis der vaderen' centraal stond. Vernieuwingsgezinde anti-revolutionairen conformeerden zich al gauw of wendden zich gedesillusioneerd van de partij af. Ook het vuur van de *Trouw*-groep doofde en Bruins Slot lieerde zich aan de restauratieve koers van Schouten.²

Dit gebeurde bij Zijlstra niet. Als Rotterdams economiestudent stond hij mijlenver van het partijestablishment af. Autonoom en onafhankelijk zou hij jarenlang blijven botsen met prominente ARP'ers. De 'oude platgetreden paden' moesten verlaten worden, anders kon de christelijke jeugd niet op een christelijke partij stemmen. Met de eerste naoorlogse verkiezingen in aantocht was het dreigende taal van Zijlstra. In zijn reactie confronteerde hoofdredacteur Gerrit Jan Lammers van *Nieuw Nederland* de angry young man daarom met een cruciale keuze. Voor de stembusgang moest de Rotterdammer zich bezinnen en 'weten aan welken kant ge staat'.³

De geest van vernieuwing in een gistende studentenwereld

‘Japan heeft gecapituleerd,’ schreef Zijlstra op 10 augustus aan Heintje, die haar naam op instigatie van haar moeder had veranderd in het minder Friese Hetty. ‘Besef je wat het betekent? Geen moorden en verwoesting meer.’ Hij kon het haast niet geloven. Overal vlaggen in de regen. Feest in de stad. ‘Nu komt de vredesopbouw aan de beurt,’ mijmerde hij verder. ‘Allerlei toekomstbeelden dwarrelen me voor de ogen.’⁴ Eindelijk ging de toekomst waarover zij zo lang gedroomd hadden, vorm krijgen. Afstuderen, trouwen en een carrière. En natuurlijk de wederopbouw. De geest van vernieuwing waarde door het land. De schouders eronder, maar niet om terug te keren naar de situatie van weleer. Op politiek niveau belichaamde de Nederlandse Volks Beweging (NVB) deze ‘Doorbraak’. De NVB wilde breken met traditionele partijkaders en komen tot een brede volkspartij. Deze doorbraak vond in studentenkringen veel weerklank. Naast sympathie voor politieke veranderingen werd de vernieuwing van de studentenwereld zelf een doel. Dit bleek al op de eerste naoorlogse vergadering van de Rotterdamse SSR. De belangrijkste discussiepunten waren de zuivering, het bestaansrecht van de SSR en de totstandkoming van een brede, overkoepelende studentenvereniging.⁵ De studenten wilden breken met de verzuilde versnippering van voor de oorlog. Algauw kwam vanuit deze inspiratie de Rotterdamse Studenten Vereniging (RSV) tot stand. De RSV moest de overkoepelende organisatie worden waarin overeenkomsten tussen studenten belangrijker waren dan de vooroorlogse verschillen. En, zoals de RSV in september meedeelde, ‘in de toekomst stelt men één studentenvereniging als ideaal.’⁶

Zijlstra toonde zich een enthousiast voorstander van het doorbraakstreven in het Rotterdamse. In oktober werd hij redacteur van *Pantagruel*, het officiële maandblad van de RSV. Een van zijn mederedacteuren was Aad Vervelde, lid van het vrouwencorps RVSV, die later bij de Nederlandsche Bank zijn secretaresse zou zijn. In het eerste nummer hield Zijlstra een gepassioneerd betoog over de hervorming van het curriculum. Het niveau van de doctoraalfase was verwaterd en hij schetste de tragiek met de vraag ‘hoe wordt [sic] ik doctorandus zonder ooit een boek te hebben gelezen?’ Nu politiek en studentenwereld op de schop gingen, waarom dan ook ‘onze academie niet?’ Met het eersteklas onderwijs van Koopmans in gedachten, pleitte Zijlstra voor het ‘instellen resp. uitbreiden van het stelsel der werkcolleges’. Daar ging namelijk ‘een ontzaglijke stimulans’ van uit. ‘Men kwam er zelfs toe extra boeken raad te plegen, iets, waar men anders eenvoudig niet aan denkt!’⁷

Het redacteurschap was een van de talrijke functies die Zijlstra in deze periode op zich nam. Hij zat in de studiecommissie van de RSV en onder-

hield namens SSR contact met de Studentenhulp en de Stichting 1940-1945. Hij was een van de ouderejaarsstudenten die in deze naoorlogse periode veel verantwoordelijkheden kreeg. De verenigingen worstelden met veel problemen, terwijl de toestroom van nieuwe studenten enorm was. Tegenover honderd nieuwe 'foeten' stonden bij SSR in oktober vijftien ouderejaars.⁸ De vereniging deed een dringend beroep op haar leden om ook na het afstuderen betrokken te blijven bij het verenigingsleven. Tegen deze achtergrond vond op 22 oktober een belangrijke SSR-vergadering plaats. Het rumoer van ruim honderd eerstejaars weerkaatste op de granieten vloer van de Theeschenkerij in Diergaarde Blijdorp. Terwijl de herfstzon door de glazen wanden schitterde, zaten de aanwezigen op kleine, wiebelige stoeltjes. 'Dan volgt de bestuurswisseling.' De vergadering betuigde luid haar instemming met het voorstel Zijlstra per acclamatie te benoemen tot praeses. 'Amice Zijlstra toont zich zeer verrast door deze gang van zaken. Gelijk de speaker in 't Engelse lager huis [...] na z'n verkiezing [...] naar z'n plaats moet worden gesleept, zo ook Jelle Zijlstra naar het praesidiaat. Eerst toen hij ervan overtuigd was, dat amice [Kees] Bak 't praesidiaat voorlopig waarschijnlijk niet zal kunnen waarnemen en de vergadering daarom pertinent hem de geschiktste figuur achtte om haar te leiden zwichtte hij en nam de benoeming aan. Amice Zijlstra, kort te voren nog zo onbewust van 't geen hem dreigde, toverde plots een agenda uit zijn zak en kon aldus voorbereid de presidiale hamer gebruiken.'⁹

Het was een prachtig staaltje toneel waar Zijlstra zijn publiek op trak-

Samen met Hetty als praeses van SSR tijdens de jaarlijkse diesviering, 1945.

teerde. In het licht van zijn latere politieke carrière was het veelzeggend dat hij hier al de houding van een onwillige buitenstaander aannam. Tegen wil en dank, precies zoals hij later vaak benoemingen aanvaardde. Samen met Bakker en Diepenveen vormde Zijlstra een bestuur van sterke mannen. Het drietal vormde met Kees Bak, Bé Wilms en Koos Bos een hechte vrienden-groep die zich 'het Select' noemde. Ook na de studietijd zou de club elkaar blijven opzoeken en tot ver in de jaren tachtig minimaal eens per jaar samenkomen.¹⁰ Het driemanschap moest de vereniging door een moeilijke tijd loodsen en al gauw belandde de Rotterdamse SSR in rustiger vaarwater. De zuiveringsprocedure werd afgerond, het verenigingsleven bloeide op en het contact met de rsv kreeg vorm.¹¹ Na drie maanden nam Zijlstra alweer afscheid als praeses. Hij was in november afgestudeerd en had op de Hogeschool promotie gemaakt. Hij werd leider van het practicum, een serieuze stap omhoog op de wetenschappelijke ladder. Bovendien hielden zijn huwelijksaspiraties 'gelijke tred' met zijn drukke werkzaamheden. Ook Diepenveen en Bakker trokken zich terug. Om een 'impasse' te voorkomen nam Zijlstra wel zitting in de commissie van bijstand, die het nieuwe bestuur zou ondersteunen. Hij bleef, aldus de SSR-notulen, 'de grote macht achter de schermen'.¹²

Tevreden op 'een paar gemeubileerde kamers'

In de eerste maanden na de oorlog was alles schaars. In de Maasstad bezocht Zijlstra daarom ruilbeurzen. Eerst iets inleveren voor punten, dan een ander artikel uitzoeken. Ook woonruimte was schaars, vooral in het verwoeste Rotterdam. Een huis vinden was moeilijker dan een speld in een hooiberg, waarschuwde hij Hetty. 'We zullen ons te zijner tijd wel met een paar gemeubileerde kamers moeten tevreden stellen'.¹³ Zij woonde deze maanden bij haar zus in Utrecht, waar ze Engels leerde en een opleiding voor gegoede dames bezocht. In de weekenden kwam Zijlstra daarheen of bezocht Hetty Rotterdam. Vertrok ze na een paar dagen weer, dan verdween 'alle gezelligheid en intimiteit' uit de bovenwoning en was het al gauw weer een grote rotzooi.¹⁴ Zijlstra woonde eerst op de Nieuwe Binnenweg, maar verhuisde daarna naar de Mathenesserlaan waar hij een woning deelde met Kees Bak.¹⁵ Het was een echt SSR-huis, waar de praeses woonde, de foeten zich moesten inschrijven en de dispuuten hun jeneverrantsoen konden ophalen.

Ook zijn jongere broer Rinse kwam zo nu en dan langs in Rotterdam. Rinse rondde na de bevrijding de hbs af en pendelde door het land. Hij volgde het voorbeeld van zijn oudere broer en was op zoek naar een leven achter de Friese horizon.¹⁶ Zelf was Zijlstra op 29 november afgestudeerd. Overspoeld door nieuwe studenten, liet de Hogeschool de vertraagde oude-

Trouwfoto, maart 1946.

rejaars zo snel mogelijk afstuderen. In tien minuten voltooide hij zijn doctoraalexamen, bestaande uit drie vakken.¹⁷ Eerder was al duidelijk geworden dat Zijlstra op de Hogeschool een baan zou krijgen, als leider van het practicum.¹⁸ Bovendien viel een fikse financiële meevaller te noteren. In de loop van oktober kaartte Zijlstra zijn coassistentenschap aan bij het Hogeschoolbestuur. Op papier was hij namelijk in de onderduikperiode gewoon

in dienst geweest. Hoewel het bestuur zijn redenering 'niet geheel' onderschreef, kreeg hij toch het salaris over deze periode uitgekeerd. Als enige voorwaarde werd bedongen dat Zijlstra tot 1 juli 1947 geen ontslag zou nemen.¹⁹ Hoewel zijn salaris slechts een bescheiden negentig gulden per maand bedroeg, kwam dit voor vijftientig achterstallige maanden neer op een bedrag van ruim tweeduizend gulden. Ruim elfduizend euro nu. Naast zijn baan op de Hogeschool ging Zijlstra in december bij de Examenopleiding Hugas, Elgersma, Potgieser (EHEP) werken. Het was volwassenenonderwijs, waar hij voor zes gulden per uur les gaf aan leraren in opleiding. Trots stelde hij vast dat Hetty en hij nu 'werkelijk in goeden doen' kwamen.²⁰

De financiële ruimte bracht de trouwplannen van het stel in een stroomversnelling. Op 11 maart 1946 werd het burgerlijk huwelijk voltrokken in Jutphaas, onder de rook van Utrecht, waar Hetty op dat moment bij haar zus woonde. Na een 'modderige reis langs kapotgeschoten rails' volgde twee dagen later de kerkelijke inzegening en het feest met de familie in Sexbierum.²¹ Het jonge paar bezocht ook beppe Postuma nog, die twee maanden later zou overlijden. Zijlstra's studievrienden waagden de tocht naar het verre Noorden niet, maar verwelkomden het bruidspaar bij terugkomst op het Maasstation. Althans, dat was de bedoeling. Zijlstra en Hetty waren echter op station Hofplein uitgestapt, waardoor zij de tocht in 'aapjeskoets' naar de Mathenesserlaan misliepen. Thuis was het feest er niet minder om.²² Aangezien Kees Bak was verhuisd, had het jonggehuwde stel de 'paar gemeubileerde kamers' vanaf nu voor zichzelf. Na de festiviteiten dankte Zijlstra zijn studentenvrienden in een brief en sprak de hoop uit dat hun thuis nog lange tijd 'een middelpunt van een bloeiend afdelingsleven' zou blijven.²³ Inderdaad zou het stel nog drie jaar 'als bohémiens' op kamers wonen.²⁴

Tal van toekomstbeelden dwarrelden Zijlstra ondertussen voor ogen. Naast de beide baantjes werd hij assistent van Koopmans en solliciteerde hij in Zuid-Afrika. 'Het zal wel niets worden maar je kunt nooit weten.'²⁵ In de zomer voerde hij een sollicitatiegesprek bij Philips. Voor de openstaande functie op het secretariaat was hij overgekwalificeerd, waardoor hij een baan op de 'Analyse-Afdeeling' aangeboden kreeg. Het gesprek vlotte goed. Wel vertelde Zijlstra dat hij tot juli 1947 vastzat aan de NEH. De uitbetaling van het achterstallige salaris was hiervan de oorzaak. Zijn specialisme lag bij 'monetaire vraagstukken', vertelde hij. Zijn voornemen was een promotietraject bij Koopmans.²⁶ Het was duidelijk een periode vol dromen en ambities. De toekomst lag aan hun voeten, waarover de vrienden van het Select luidop fantaseerden.²⁷ Ze wilden vooruit, werkten hard en waren voor niets of niemand bang. Optimisme en dadendrang kenmerkten deze crisisgeneratie.

Zijlstra's avances op de arbeidsmarkt raakten al spoedig bekend op de NEH. Mede namens zijn collega's Tinbergen en Koopmans bracht professor Ch. Glasz het bestuur ervan op de hoogte. Philips had hem een 'alleszins aantrekkelijke' baan aangeboden, terwijl de jonge econoom ook met de Vrije Universiteit (VU) had gesproken. 'Met het oog op de bezetting van een der leerstoelen van de eerlang op te richten Economische Faculteit,' schreef Glasz. Het was duidelijk. Zijlstra moest kiezen tussen een wetenschappelijke carrière en de financieel aantrekkelijke overstap naar het bedrijfsleven. Glasz had het onderwerp met hem besproken, waarbij Zijlstra zijn voorkeur voor de wetenschap had laten doorschemeren. Aangezien Glasz de jonge econoom een 'bekwaam vakman' en 'behoorlijk docent' noemde, adviseerde hij het Hogeschoolbestuur Zijlstra zo spoedig mogelijk een volwaardig dienstverband aan te bieden.²⁸ En zo geschiedde. In september werd Zijlstra hoofdassistent. Een jaar later, volop bezig met zijn promotie-onderzoek, lector.²⁹

Nu zijn wetenschappelijke carrière op gang begon te komen nam Zijlstra 'met aarzelende, schuifelende treden' afstand van de studentenwereld. Het echte leven, door de SSR-studenten 'de kille' genoemd, brak aan. Zijlstra bedankte in juni 1946 voor het lidmaatschap van de vereniging. Slechts de warmte van zijn huwelijk compenseerde zijn droefheid, schreef hij in zijn afscheidsbrief. Het behoevde hem voor de inname van een 'voor mij ongehoorde hoeveelheid jenever'.³⁰ In het najaar trok hij zich eveneens terug uit de RSV en de redactie van *Pantagruel*. Hij beval beide functies 'ten zeerste' bij het SSR-bestuur aan.³¹ Ondanks zijn geestdrift leed het doorbraakstreven in de Rotterdamse studentenwereld schipbreuk. Zowel *Pantagruel* als de RSV werd kort daarna opgeheven.³²

Midden in de politieke strijd: 'Rotterdamse nieuwlichterij' en de geleide economie

In de Nederlandse politiek was de doorbraak hetzelfde lot beschoren. Hoewel het vernieuwingsstreven van de NVB na de bevrijding op veel enthousiasme kon rekenen, ebde de geestdrift al gauw weg. In antirevolutionaire kring had Zijlstra zich met klem uitgesproken voor de vernieuwing. In het christelijk-sociale dagblad *Nieuw Nederland* had hij in november 1945 opgeroepen tot een fusie van ARP en CHU en de onmiddellijke modernisering van het sociaal-economische denken. De 'oude ballast van zoogenaamd christelijke beginselen' moest overboord, schreef Zijlstra in zijn ingezonden brief. Hij doelde vooral op de principiële afkeer van overheidsingrijpen. Dat de partijtop teruggreep op een antirevolutionair relict uit het tijdperk-Colijn achtte Zijlstra onbegrijpelijk. Partijleider Schouten keerde zich echter

luidkeels tegen iedere verandering. Hetzelfde gold voor andere boegbeelden van de partij, zoals oud-minister Jacob de Wilde.

Het leek weer niets te worden, constateerde Zijlstra mismoedig in zijn ingezonden stuk. Vooral in sociaal-economisch opzicht sloegen de mannenbroeders de plank helemaal mis. De nieuwe inzichten die binnen de ARP met argwaan werden bekeken, stemden hem juist hoopvol en optimistisch. Overheidsingrijpen in de economie was geen zonde, maar een dringende noodzaak. Dat hadden de crisisjaren en de totalitaire verschrikkingen die uit de economische malaise waren voortgekomen pijnlijk aangetoond. Overheidsingrijpen was geen politieke keuze, had Zijlstra van professor De Vries geleerd, maar een eis van de moderne tijd. Schouten en De Wilde zagen in elke stap richting overheidsingrijpen echter het gevaar van staatssocialisme, waartegen de ARP principieel ten strijde moest trekken. Het antirevolutionaire denken was daarmee niets meer dan een christelijke vlag op klassiek-liberale dogma's, concludeerde Zijlstra giftig. 'Afgedaan en uit den tijd moet hierover het vernietigend vonnis luiden.'³³

Zijlstra eiste modernisering, anders zou de partij haar greep op hem en andere AR-jongeren verliezen. Hij stond in zijn woede en vernieuwingsdrang niet alleen. Vele Nederlanders hoopten definitief af te rekenen met de vooroorlogse verzuiling en de bekrompen hokjesgeest. Ook in protestants-christelijke kring leefde deze doorbraakgedachte en vergaarde de NVB aanhang. Begin 1946 ging de beweging op in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA), waarin naast de oude SDAP ook kleinere middenpartijen als de Vrijzinnig Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie opgingen. Onder leiding van bevlogen dominees als Willem Banning werd het religieus-socialisme binnen de PvdA een stroming van belang. Prominente CHU'ers als Liefstinck, Zijlstra's vroegere docent die minister van Financiën was geworden, sloten zich bij de doorbraak van de PvdA aan. Ook SSR-studenten sympathiseerden met de NVB en de PvdA. In Amsterdam trad de jonge Den Uyl tot de nieuwe partij toe en in Rotterdam werd deze weg bewandeld door amice Jan van der Ploeg. Van der Ploeg was landelijk secretaris van de NVB geweest en maakte vervolgens als PvdA-lid carrière in de Rotterdamse gemeentepolitiek.

Terwijl binnen de krappe kaders van de ARP het vernieuwingsstreven gauw was uitgedoofd, bevond de Rotterdamse SSR zich buiten het schootsveld van de partijtop. Zijlstra, Van der Ploeg en andere Rotterdammers konden als buitenstaanders vrijelijk hun denken vormgeven. Het wetenschappelijke stempel van hun economieopleiding had hierop grote invloed. Anders dan op de Vrije Universiteit werden de studenten niet doorkneed in een principiële benadering van de wetenschap. Kennis en geloof waren gescheiden werel-

den, klonk het op de NEH. Dit was het leerstuk van professor De Vries, dat de hoeksteen vormde van de Rotterdamse School. Het was de intellectuele achtergrond bij de boodschap die Zijlstra zijn verenigingsgenoten in zijn afscheidsbrief ook had voorgehouden. 'Ik eindig met de hoop uit te spreken dat de R'damse afdeling steeds met beide benen op haar calvinistische grondslag mag blijven staan; daarbij dat calvinisme zo realistisch mogelijk interpreterend.'³⁴ De Rotterdamse SSR was gereformeerd, maar bleef ver van de dogmatische strengheid van SSR-afdelingen elders in het land, bijvoorbeeld in Utrecht. Het was een zakelijk calvinisme dat pragmatisch omsprong met de ogenschijnlijk rotsvaste antirevolutionaire en Bijbelse principes.³⁵

Daar kwam de controverse over het economische denken overheen. In Rotterdam maakten de economiestudenten kennis met Keynes en moderne denkbeelden over belastingheffing, overheidsfinanciën en conjunctuurbeleid. Er was een nieuwe tijd aangebroken, waarin overheden op basis van specialistische kennis van de economie een fiasco als in de jaren dertig definitief wilden voorkomen. 'Een economische crisis was dus niet meer iets zoals vroeger een longontsteking, toen je maar moest afwachten of de patiënt herstelde of bezweek, neen, de economische penicilline was ontdekt. Men hoefde slechts bekwame en daadkrachtige politici te hebben om een nieuwe wereld te kunnen bouwen, vrij van gebrek en werkloosheid.' Het was een roeping voor Zijlstra en zijn studiegenoten, die na de oorlog haast 'missionaire ijver' voelden om de noodzakelijke vernieuwingen vorm te geven.³⁶ Het stond haaks op de hang naar vooroorlogse principes bij de voor mannen van de ARP.

Zij aan zij met doorbraak-calvinist Van der Ploeg voerde Zijlstra op 4 april 1946 hierover een 'fel debat' met niemand minder dan partijleider Schouten. Het was campagnetijd en in de aanloop naar de verkiezingen van mei deed Schouten ook de Rotterdamse SSR aan.³⁷ Het werd een rechtstreekse confrontatie tussen jong en oud. Zonder schroom of onzagg traden Zijlstra en Van der Ploeg de partijleider tegemoet. Geconfronteerd met de 'Rotterdamse nieuwlichterij' beleefde Schouten een 'moeilijk uurtje'.³⁸ Onverschrokken concludeerde het jonge tweetal dat het partijprogramma van de ARP bestond uit 'met elk wetenschappelijk inzicht spottende economische programapunten'. Schouten bleef het principe van vrijheid daarentegen verdedigen en wees de geleide economie 'diep en meermalen fel bewogen' af. Het verslag van de vergadering schetste bovendien de 'vrij komische situatie', toen Schouten het conjunctuurbegrip ging uitleggen. Hij trakteerde de Rotterdamse economen op een vergelijking tussen de golfbeweging in het economisch leven en een Zwitsers Alpenlandschap, waarna zijn verblufte gehoor er het zwijgen toe deed.³⁹

Stemde Zijlstra een maand later wel op Schouten of koos hij net als Van der Ploeg voor de doorbraak? Terwijl hij sceptisch keek naar de koers van de ARP, spraken het 'jeugdig enthousiasme' en het 'frisse denken' van de PvdA hem in deze periode aan.⁴⁰ Het socialisme had de moderne denkbeelden van Keynes al in het interbellum omarmd, met het Plan van de Arbeid uit 1935 als uithangbord. Het werd voor de ARP hoog tijd op dit punt een ommezwaai te maken, had Zijlstra ook direct na de bevrijding in Friesland betoogd. In een lezing voor gereformeerd publiek in Sexbierum was zijn onorthodoxe betoog slecht in de smaak gevallen. De student leek het allemaal goed te weten, maar voor de Friese boeren neigde het naar kwaadaardig socialisme.⁴¹ Toen uitgerekend deze 'rode' student drie jaar later het eervolle hoogleraarschap aan de VU ten deel viel, ontving het universiteitsbestuur twee anonieme klachten uit Friesland. Zijlstra was na de oorlog lid geweest van de PvdA en had 'propaganda' voor die partij gemaakt.⁴² De eerste tijd na de bevrijding was overduidelijk een tijd van geestdrift, ophef en moeilijke keuzes voor de jonge econoom. Hij deinsde niet terug voor felle kritiek, wat hem dicht bij een breuk met de ARP bracht. Naar eigen zeggen besloot hij in 1946 de partij trouw te blijven. Van binnenuit de partij hervormen werd zijn streven.⁴³ Zijlstra bleef anti-revolutionair, maar distantieerde zich wel van de vooroorlogse, principiële ballast. Met calvinistische koppigheid begon zijn strijd tegen het achterhaalde denken en vóór een moderne partijkoers.

Een jaar na de verkiezingen volgde op een warme meidag de volgende confrontatie. Het podium was een studiecongres van de Christelijke Boeren en Tuindersbond (CBTB). Aanvankelijk zou de Rotterdamse hoogleraar Z.W. Sneller in Birkhoven spreken, maar de economisch historicus was verhinderd. Sneller had zijn jonge gereformeerde collega gevraagd in te vallen en zodoende vond Zijlstra zijn weg naar het conferentiecentrum nabij Amersfoort. Ook eerdere lezingen voor SSR of Ucriges had Zijlstra minutieus voorbereid, maar dit was anders. Hij trad voor het eerst echt buiten de studentenwereld op. 'Ik heb in mijn leven nooit meer zo stug en zo lang gewerkt aan een redevoering,' blikte hij later terug.⁴⁴ Onder de titel 'geleide economie' besprak de jonge econoom het vraagstuk van economische orde. Het klassieke ideaal van vrije concurrentie en perfecte prijsvorming bestond niet meer. Kartelvorming en monopolistische concurrentie bepaalden het beeld, waarmee het liberale *laisser-faire* definitief een achterhaalde doctrine was. Het waren de orderingslessen van professor De Vries die hier de revue passeerden. Markt en economie werkten imperfect, ordening was een eis van de moderne tijd. Het was na de oorlog communis opinio onder economen die driftig nagedachten over manieren om het economische le-

ven in te richten. Terwijl de katholieken in een corporatieve richting dachten, en ordening door het bedrijfsleven bepleitten, dachten sociaaldemocraten aan de overheid zelf. Symbool van hun streven was het Centraal Planbureau (CPB), dat in 1945 was opgericht en onder leiding stond van PvdA-econoom Tinbergen.

Deze stand van zaken zette Zijlstra in zijn lezing uiteen, waarna hij de stilstand in de eigen antirevolutionaire kring hekelde, wanneer het ging om het economisch denken. De klassieke dogma's van de *laisser-faire* waren een gepasseerd station. Het takenpakket van de overheid zou ook na de wederopbouwfase meer moeten omvatten dan vroeger. Ingrijpen was nodig om economische rampen blijvend te voorkomen en de welvaart te verdelen. Net als met een plantje in de tuin kon men de economie niet langer 'aan z'n lot overlaten en afwachten, wat zon, wind en regen er van maken'.⁴⁵ De manier waarop dit ingrijpen vorm moest krijgen was precies datgene waar de ARP zich eindelijk concreet op moest bezinnen. Tot welk doel werd de markt geordend, in welke richting en op welke wijze? Het katholieke streven naar ordening door het bedrijfsleven zelf, de zogenaamde publieksrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO), achtte Zijlstra een groot gevaar. Sinds zijn lezing over de corporatieve staat uit 1940 was hij kritischer geworden over deze vorm van economische ordening. In feite sanctioneerde de overheid immers de vorming van monopolies, wat op gespannen voet met vrijheid stond. Zijn heldere betoog te Birkhoven eindigde met de conclusie dat de overheid en niet het bedrijfsleven zelf de economie moest leiden. De ARP moest verder haast maken met eigen gedachtevorming op het punt van ordening. 'Een zeer warm applaus beloonde den heer Zijlstra, die beloven moest ook op kaderbijeenkomsten van de CBTB enkele inleidingen te houden'.⁴⁶ De succesvolle rede verscheen in brochurevorm en in oktober mocht hij op herhaling, toen een landelijk congres van de CBTB plaatsvond. Opnieuw sprak Zijlstra over de geleide economie, 'met de onbekommerdheid en ook [...] de eigenwijsheid van een pas afgestudeerde econoom'. Zo onbezorgd als in mei verliep het ditmaal niet. De jonge econoom vond nu 'zwaar geschut' tegenover zich.⁴⁷

Het was ditmaal niet Schouten maar Kamerlid Chris van den Heuvel, voorman van de CBTB, die het onverzettelijke standpunt van de mannenbroeders verkondigde. 'Van de staat heb ik nooit ook maar iets goeds gezien,' bulderde de landbouwvoorman na afloop van Zijlstra's redevoering. Waar klassieke liberalen overheidsinmenging in de economie afwezen op basis van hun onwrikbare geloof in vrijemarktwerking, deden conservatieve mannenbroeders als Schouten en Van den Heuvel dit onder verwijzing naar de 'soevereiniteit in eigen kring'. Het was de calvinistische maatschap-

pijvisie van Abraham Kuiper, waarin de werkelijkheid bestond uit soevereine sferen zoals het natuurlijke, religieuze en economische. Elke kring bezat een eigen wetmatigheid en soevereine vrijheid. Centrale sturing, door bijvoorbeeld de overheid, was uit den boze en werd principieel afgewezen. De visie van deze mannenbroeders kwam daarmee mijlenver af te staan van het ordeningsdenken van Zijlstra. Voor een moderne econoom als hij was regeling van het economisch leven immers een objectief gegeven. De wijze waarop was vervolgens een vraagstuk waar zakelijk en kalm over gediscussieerd kon worden.

Van den Heuvel zat sinds 1922 in de Tweede Kamer en benaderde de wereld geheel anders. Hij was een 'socialistenvreter' die in het denken van de jonge econoom Zijlstra onmiskenbaar het rode gevaar van de staatsalmacht herkende. Refererend aan het Bijbelboek Openbaringen zag hij de staat vervaarlijk oprijzen als het Beest uit de afgrond. Ook *Trouw* bracht in haar verslag de principiële kritiek op Zijlstra's denkbeelden uitgebreid naar voren.⁴⁸ Een vertekend beeld, meende de Rotterdamse econoom zelf, die rectificatie van de krant eiste. Hij had fel gedebatteerd met Van den Heuvel, maar de CBTB-achterban had allermist de kant van zijn leider gekozen.⁴⁹ De redactie schreef terug dat Zijlstra met 'een iets te gunstigen indruk' van de discussie naar huis was gegaan en weigerde de berichtgeving te corrigeren.⁵⁰ Tussen hem en Van den Heuvel zou het overigens nooit meer goed komen. Toen de Friese econoom enkele jaren later weer ophef veroorzaakte door de soevereiniteit in eigen kring een 'lege doos' te noemen, reageerde de CBTB-voorman als door een wesp gestoken. 'We hebben het al begrepen vanaf het eerste ogenblik dat we kennis maakten met de denkbeelden van deze jonge hoogleraar,' schreef hij in een furieus opiniestuk. Door alle principiële grenzen die de staatsmacht konden beperken af te wijzen, werd de 'geleide economie' van Zijlstra volgens Van den Heuvel een 'totalitaire Staatsopvatting'.⁵¹

Keynes vertaald in Koopmans: Het Nederlands monetarisme

De geruchtmakende lezingen tekenden Zijlstra's vroege politieke betrokkenheid. Hij was maatschappijkritisch en durfde zich uit te spreken. Hij keek in deze jaren bovendien over de nauwe kaders van zijn eigen partij. Hij bezocht de conferenties van Woudschoten, waar, onder leiding van oud-minister Aart van Rhijn, over economische en sociale vraagstukken werd gediscussieerd. Net als zijn partijgenoot Lieftinck was Van Rhijn doorgebroken naar de PvdA. Op de conferenties ontmoette Zijlstra progressieve wetenschappers van socialistische huize en uit de eigen kring, zoals de jonge W.F. de Gaay Fortman.⁵² 'Gaius' was sinds 1947 hoogleraar aan de VU en

V.l.n.r. Zijlstra, H. Smitskamp, A. Sizoo, G.H.A. Grosheide en J. Waterink in september 1948 tijdens een vu-conferentie op Woudschoten.

was nauw verbonden aan het Christelijk Nationaal Vakverbond (cnv). Ondertussen voltrok het dagelijkse leven van Zijlstra zich gewoon op de Hogeschool in Rotterdam. Zoals professor Glasz al vermoedde, ging de overstap naar Philips niet door. Zijlstra koos niet voor het bedrijfsleven maar voor de wetenschap. Hij assisteerde Koopmans bij diens werkcolleges, was docent van enkele responsiecolleges en deed onderzoek voor zijn proefschrift.⁵³

Rotterdam was in deze jaren een bruisend centrum van wetenschappelijke activiteit. Na een aarzelende aanzet in de oorlogsjaren was het moderne economische denken van Keynes doorgebroken in Nederland. Zonder overheidsingrijpen voltrok de ontwikkeling van het economisch leven zich volgens het nieuwe denken verre van volmaakt. Een bevredigend evenwicht kwam niet automatisch tot stand, zoals de klassieke leer had beweerd. Daarom moest de overheid ingrijpen. Op basis van statistische gegevens werd de conjunctuur inzichtelijk, waarna de overheid rationeel kon bijsturen. Dit moest anticyclisch gebeuren, wat inhield dat de overheid haar bestedingen in tijden van groei afremde en tijdens een recessie juist vergrootte. In het academische landschap beschikte de Rotterdamse NEH over enkele economen van de buitencategorie, die internationale bekendheid genoten en in belangrijke mate bijdroegen aan het wetenschappelijk debat. De statisticus Tinbergen was een hiervan. Had hij voor de oorlog nog het allersimpelste

statistiekonderwijs gegeven, nu was Tinbergen directeur van het CPB en uithangbord van de Hogeschool. Met zijn exacte achtergrond was hij grondlegger van de econometrie. In 1969 kreeg hij samen met Ragnar Frisch daarvoor de allereerste Nobelprijs in de economie uitgereikt. Zijn invloed op studenten was enorm en de 'telgen van Tinbergen' verspreidden zich wijd en zijd.⁵⁴

Zijlstra was echter geen 'telg' van Tinbergen en werd opgeleid in die andere Rotterdamse denktraditie: het Nederlands monetarisme van zijn begeleider Koopmans.⁵⁵ Deze monetaire traditie was terug te voeren op de jaren twintig, toen Koopmans debatteerde met Schumpeter over het monetaire denken van Keynes. De jonge Nederlandse econoom had aanvankelijk net als Keynes opgeroepen tot het stabiliseren van prijzen en conjunctuur via een actieve geldpolitiek van de centrale bank. Dit actief ingrijpen in de markt was een belangrijke vernieuwing ten opzichte van de automatische werking van het prijsmechanisme in de klassieke leer. Het doel van prijsstabilisatie en een conjunctuurloos leven werd echter fel bekritiseerd. Onder invloed van Schumpeter en de Nederlandse econoom Suardus Posthuma bekeerde Koopmans zich tot een nieuwe monetaire leidraad: neutraal geld. Het was een oud begrip dat vooral door de Oostenrijkse econoom Friedrich Hayek werd gebruikt. Niet het stabiliseren van economie en prijzen was de doelstelling, maar het opsporen van 'verstoringen' aan de geldzijde van de economie. Werden die ondervangen, dan waren monetaire factoren geen stoorzender in de economie en was geld 'neutraal'.

Het was deze materie die in Zijlstra's proefschrift centraal kwam te staan. Wat was geld? Welke invloed oefende het ten goede of ten kwade uit? En welke sturing was hierop uit te oefenen? Monetaire vragen die hem al vroeg interesseerden. In de kandidaatsfase had hij een proefschrift onder ogen gekregen waarvan het onderwerp hem naar eigen zeggen niet meer losgelaten had.⁵⁶ De auteur, Marius Holtrop, had de wetenschap verlaten en had carrière gemaakt bij Hoogovens en Shell. In 1946 was Holtrop door minister Lief tinck van Financiën benoemd tot president van de Nederlandsche Bank. Het was een ontwikkeling die het complexe proefschrift uit 1928 plotseling nog interessanter maakte. Begeleid door Koopmans, de ene sleutelfiguur van het Nederlandse monetarisme, ging Zijlstra exact hetzelfde onderwerp als Holtrop onderzoeken, de andere protagonist van de monetaire school. In de zomer van 1948 vond Zijlstra's promotie plaats en verscheen een proefschrift met dezelfde titel als twintig jaar eerder: de omloopsnelheid van het geld.⁵⁷

In het licht van de keynesiaanse revolutie was het monetaire onderwerp van Zijlstra niet bepaald en vogue. Hoewel geld in het denken van Keynes lange tijd een centrale rol had gespeeld, was de Britse econoom met zijn

General Theory of Employment, Interest and Money uit 1936 ogenschijnlijk van zijn monetaire geloof gevallen. Het was de crisis van de jaren dertig die Keynes op een ander spoor zette. Het monetaire instrumentarium van centrale banken was krachteloos gebleken tijdens de jarenlange crisis. Keynes dook dieper in de fundamenteën van het economisch leven. In een recessie stelden economische actoren door onzekerheid en pessimisme hun bestedingen en investeringen zoveel mogelijk uit. Tegenover deze instinctieve beslissingen op de markt stond de centrale bank betrekkelijk machteloos. Geld werd opgepot en gespaard en vloeiende niet terug in de vorm van investeringen. De effectieve vraag stortte in en de economie belandde in een steeds dieper dal. Alleen een actieve stimuleringspolitiek door de overheid zette zoden aan de dijk. Het was de keynesiaanse visie die ook Tinbergen huldigde. Alleen directe beleidsinstrumenten zoals belastingheffing, begrotingsbeleid en loon- en prijspolitiek waren effectief. De monetaire instrumenten van de centrale bank bleven daar ver bij achter.⁵⁸

Zijlstra ging met zijn proefschrift tegen deze stroming in. Hij poogde het monetaire denken juist te verenigen met de keynesiaanse 'vloedgolf' die al het oude leek weg te spoelen.⁵⁹ Dat Keynes lange tijd zelf tot de monetaire denktraditie had behoord, werd door zijn 'discipelen' vergeten, schreef Zijlstra. Zij zagen de *General Theory* los van het eerdere werk van Keynes en waren daarmee, aldus Zijlstra, 'more Keynesian than Keynes'.⁶⁰

Volgens hem bestond tussen de monetaire traditie van Koopmans en het nieuwe denken van Keynes slechts weinig verschil. Een oneigenlijke 'controverse' noemde Zijlstra het, die opgelost kon worden.⁶¹ Het lijmen van de breuk werd het centrale doel van Zijlstra's werk. Nadat hij eerst diepgaand op het proefschrift van Holtrop was ingegaan en de plaats van het begrip omloopsnelheid in de monetaire traditie had geanalyseerd, volgde in het laatste deel de intellectuele tour de force. Zijn lijmpoging gaf Zijlstra op twee manieren vorm. Allereerst zette hij de *General Theory* als speciaal geval apart van de meer klassieke, monetaire traditie. Hoewel de titel anders suggereerde gaf het monumentale werk van Keynes geen algemene theorie maar een theorie voor tijden van crisis en grootschalige werkloosheid. In dat geval viel volgens Zijlstra inderdaad de 'actualiteit' van de monetaire theorie weg.⁶² Keerden groei en werkgelegenheid terug, dan vond 'een verwisseling van decor plaats' en hernam de monetaire zienswijze haar rechten.⁶³

Het was een synthese tussen oud en nieuw, waarbij Zijlstra het zwaartepunt bleef leggen bij de monetaire traditie. Terwijl sommige keynesiaanse concepten werden ingelijfd, herleidde Zijlstra andere begrippen van Keynes tot vergelijkbare concepten van Koopmans. Zijn conclusie luidde dat beide

gedachtegangen ‘zeer wel in elkaar te *vertalen*’ waren.⁶⁴ Ook het belang van anticyclisch beleid kon uitstekend in monetaire termen worden gevangen. Het onttrekken van geld aan de kringloop was een deflatoire impuls die met stimulerend beleid bestreden moest worden. Een teveel aan geld moest juist tot bezuinigingen of verkrappende monetaire maatregelen leiden. Ook op dit terrein vertaalde hij Keynes in Koopmans.⁶⁵

Terwijl de economische wetenschap werd overspoeld door de ‘Keynesiaanse vloedgolf’, bleef het monetaire bastion van Koopmans overeind. Dat was ook het geval op de andere plekken waar het monetaire denken sinds jaar en dag sterk ontwikkeld was, zoals in Stockholm. Net als Koopmans stonden de Zweedse monetaristen dicht bij het ‘oude’ denken van Keynes. Zijn ‘nieuwe’ theorie vloeide hieruit voort. Voor deze deskundige monetaristen was de *General Theory* daarom niet de revolutionaire doorbraak die het voor andere economen was.⁶⁶ Net als in Rotterdam, met Zijlstra’s proefschrift, werd de *General Theory* door Zweedse monetaristen gezien als een theorie voor het specifieke geval van een diepe economische crisis. Op die manier paste ook de nieuwe Keynes gewoon in het klassieke monetaire kader.⁶⁷

Zijlstra’s proefschrift was voortgekomen uit de vele jaren dat hij in de nabijheid van Koopmans had vertoefd. Eerst als student, later als zijn assistent en promovendus. Toen in 1947 een nieuwe baan aan de horizon verscheen, was het promotietraject in een stroomversnelling terechtgekomen. Al in 1946 had de VU voor het eerst contact met Zijlstra gezocht, maar nu kreeg hij daadwerkelijk een leerstoel in de nieuw op te richten economische faculteit aangeboden. Voor deze stap wilde Zijlstra echter zijn proefschrift afronden en in de hoogste versnelling ging hij aan het werk. Het werd een druk jaar. In juni hadden Hetty en hij hun eerste kind gekregen. Dochter Irene werd in Rotterdam geboren, waar het echtpaar nog altijd op kamers woonde. Gelukkig had Zijlstra een werkkamer op de Hogeschool, want naast het proefschrift schreef hij in deze periode nog twee wetenschappelijke artikelen.⁶⁸ Toen zijn komst naar de VU beklonken was, nam het contact met antirevolutionaire kringen bovendien toe. Als hoogleraar in spe werd Zijlstra uitgenodigd voor lezingen en debatgroepen, maar hij wimpelde voorlopig zoveel mogelijk af. Het schrijven van zijn proefschrift liet hem ‘niet meer de minste speelruimte’.⁶⁹

Na enkele maanden ‘waaninnig hard’ werken was het proefschrift af.⁷⁰ Het doel was bereikt en de verdediging vond voor zijn overstap naar de VU plaats. Het werd een memorabele dag. Niet alleen omdat op 8 juli vrienden, familie en tal van hoogleraren van zowel NEH als VU aanwezig waren, maar vooral omdat kort voor de plechtigheid duidelijk werd dat Bankpresident

Zijlstra en Hetty met dochter Irene in de duinen tijdens een uitje met SSR-dispuut Ucriges, ca. 1949.

Holtrop kwam opponeren.⁷¹ Viel Zijlstra deze eer ten deel door de titel van het proefschrift? Het speelde ongetwijfeld een rol, al waren Holtrop en Koopmans ook goede bekenden van elkaar. Bovendien was Holtrop in deze periode op de Bank druk bezig om samen met zijn wetenschappelijke staf de eigen monetaire analyse vorm te geven. Het gedachtegoed van Koopmans, de theorie van de omloopsnelheid en het concept neutraal geld vormden hierbij een belangrijk wetenschappelijk fundament.⁷² De Bankpresident verklaarde tijdens de plechtigheid bedroefd te zijn dat in de wetenschap zo veel tijd nodig was om 'veronderstelde meningsverschillen' uiteen te rafelen. Hij doelde op de vertaalslag die nodig was om de terminologie van Keynes te vergelijken met de monetaire traditie van hem en Koopmans. Holtrop liep de analyse en de formules van Zijlstra langs en wees hem op onjuistheden.⁷³ Noch de aanwezigheid van Holtrop noch diens kritische vragen brachten de promovendus van de wijs. Thuis in de materie en overtuigd van zijn eigen kunnen durfde Zijlstra met mannen van naam in debat te treden. Zijn verbale veldslagen met Schouten en Van den Heuvel hadden dat duidelijk aangetoond. Vlot en zakelijk beantwoordde hij alle vragen. Samen met zijn 'verdienstelijke' proefschrift leverde de 'voortreffelijke verdediging' hem een cum laude promotie op.⁷⁴

4 ‘Onze zeer bijzondere verantwoordelijkheid’

Steevast blikte Zijlstra vol weemoed terug op zijn wetenschappelijke carrière. Een ‘paradise lost’ waren die vier jaren als hoogleraar op de vu. Studeren, college geven, een stil kantoor vol boeken en tijdschriften, ‘verder was er niet veel’. Een sporadische lezing daargelaten, bewoog Zijlstra zich naar eigen zeggen als wetenschapper op gepaste afstand van ‘het rumoer van het dagelijks leven.’ Het was een beeld dat bij nader inzien om correctie vraagt. De hoogleraar was inderdaad een actief wetenschapper. Hij schreef recensies, publiceerde artikelen, doceerde vlot zijn vakken en nam thuis tentamens af.² Opvallend genoeg verdween de monetaire thematiek van zijn proefschrift naar de achtergrond en richtte Zijlstra zich in deze jaren vooral op twee hoogst actuele debatten: de methodologische discussie rond waardevrije wetenschap en het politiek getinte vraagstuk van economische orde.

Zijlstra profileerde zich daarbij nadrukkelijk en was allesbehalve een studeerkamergeleerde. Meer dan ooit droeg hij zijn denkbeelden uit en in tegenstelling tot het beeld van de ivoren toren, was hij nauw betrokken bij het ‘rumoer’ van maatschappelijk debat en politieke discussie. Zijn pijlen bleven steeds gericht op de koers van de ARP, waarbij de jonge hoogleraar voortborduurde op de thematiek van zijn geruchtmakende lezing over de *Geleide economie*. Hij hield redevoeringen, schreef ingezonden stukken en richtte zich tweemaal met een ‘professorenadres’ tot de Tweede Kamer. Hij nam bovendien zitting in pressiegroepen en commissies. Ook de koersbepaling van de nieuwe faculteit zorgde voor de nodige commotie. Zijn naam deed opgeld. Naast ambitie en de drang om de wereld om hem heen te begrijpen, werd Zijlstra gedreven door plichtsgevoel en roepingsbesef. In een artikel uit 1952 bracht hij dit prachtig onder woorden: ‘Wij hebben ons als economen te mengen in – zelfs leiding te geven bij – de wel zeer complexe economisch-politieke strijdvragen van de dag: dat is onze zeer bijzondere verantwoordelijkheid.’³

In ‘Rotterdamsche sfeer’: De economische faculteit tussen Ridder en Zijlstra
Op 22 september 1948 luisterde Zijlstra voor het eerst in een toga naar de opening van het nieuwe collegejaar.⁴ Het was nogal een overgang, van de ‘bruisende’ Rotterdamse NEH naar de ‘stille, in zichzelf gekeerde’ vu. Het

ging er plechtstatig aan toe in Amsterdam en vooral de theologen, filosofen en historici hielden ernstig vast aan de principiële wetenschapsbeoefening die Abraham Kuyper bij de oprichting van de universiteit had voorgestaan. Sommige van hen hadden de oude Kuyper zelfs nog gekend. Als jonge en in Rotterdam opgeleide econoom voelde Zijlstra zich 'ietwat een vreemde eend in de bijt'.⁵ Ook zijn collega's van de nieuwe economische faculteit, Sneller en F.L. van Muiswinkel, hadden een Rotterdamse achtergrond. Sneller doceerde net als op de NEH economische geschiedenis en was met zijn zesenzeestig jaar de nestor van de jonge faculteit. Tot zijn dood in 1950 was het de 'faculteit van Sneller', al waren vrijwel alle studenten bang voor de kleine, strenge hoogleraar. Met zijn organisatorische kennis en bestuurlijke ervaring was hij voor de nieuwe faculteit echter onmisbaar geweest. Zijn jonge collega's hadden hem als een vader beschouwd, memoreerde Zijlstra kort na Snellers dood.⁶ Van Muiswinkel had aan de NEH gestudeerd en was daarna in het bedrijfsleven terechtgekomen. Aan de VU werd hij hoogleraar bedrijfseconomie. Het hoofdvak economie kwam voor rekening van Zijlstra, nadat het vinden van een geschikte kandidaat lange tijd hét pijnpunt in de oprichtingsgeschiedenis van de economische faculteit was geweest.⁷

Wettelijk was de VU verplicht om voor 1950 een vijfde faculteit op te richten. Een medische faculteit stond daarbij sinds jaar en dag boven aan het verlanglijstje. Met ziekenhuis en laboratoria was dat echter een kostbare droom die overvolle VU-busjes vereiste.⁸ Daarmee vergeleken was de economische faculteit een koopje.⁹ De VU kon aan de wettelijke verplichting voldoen, terwijl de achterban doorspaarde voor de dure medische faculteit. Het klonk eenvoudig, maar ook de oprichting van deze economische faculteit bleek heel wat voeten in de aarde te hebben. Eerst wierp de oorlog roet in het eten. In bezettingstijd een nieuwe faculteit oprichten zou ongewenste aandacht op de VU vestigen en de oprichting werd uitgesteld.¹⁰ Wel werd binnen de juridische faculteit een oprichtingscommissie ingesteld, die de plannen verder uitwerkte.¹¹ Advies werd ingewonnen bij Jan Ridder, een vooraanstaand econoom uit gereformeerde kring. Ridder was aan de NEH gepromoveerd en werkte ondertussen op het ministerie van Financiën. Op verzoek van de VU stippelede hij een inhoudelijke koers voor de nieuwe faculteit uit. Ridder was bovendien de beoogd hoogleraar economie. In de zomer van 1941 werd hij op een VU-dag alvast geïntroduceerd bij het gereformeerde volksdeel, zoals vaker met aanstaande professoren gebeurde.¹² Het plan-Ridder dat ondertussen voltooid was, wees overduidelijk in normatieve richting. Ridder gaf in zijn plan eerst een overzicht van de wetenschappelijke koers op de verschillende onderwijsinstellingen in Nederland. De Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam was bedrijfseconomisch

georiënteerd, terwijl in Rotterdam de theorie centraal stond. Toch was op de NEH 'weinig vaste lijn' te herkennen, aldus Ridder, die zich uitermate kritisch over zijn eigen alma mater toonde. Was de Hogeschool gedurende zijn studietijd nog een bolwerk van vrijemarktdenken geweest, tien jaar later zat het onderwijs vol 'Staats-idealistische motieven'.

Een beter voorbeeld gaf Tilburg. Daar waaide een 'frissche wind' en 'heerscht geestdrift', schreef Ridder, wat te maken had met haar levensbeschouwelijke basis, waarop onderwijs en onderzoek voortbouwden.¹³ In het plan-Ridder figureerde Tilburg daarmee als blauwdruk voor de vu. 'Een Christelijke economie wordt niet gekweekt door aan de uitloopers van de wetenschap hier en daar wat te snoeien,' verkondigde Ridder op de vu-dag in 1941, 'maar wel door deze in haar wortel te beïnvloeden en te pogen de economie van daaruit naar Gods gebod in te richten.'¹⁴ Dit was normatieve wetenschapsbeoefening zoals Kuyper het bedoeld had. Ridder zou de onbetwiste sleutelfiguur van de nieuwe faculteit moeten worden en zijn naam stond eind december boven aan de aanbevelingslijst van de oprichtingscommissie.¹⁵ Toen de bevrijding in zicht kwam, leek niets de oprichting van de nieuwe faculteit nog in de weg te staan.¹⁶ Toch liep men opnieuw vertraging op. Ridder werd gepolst, maar weigerde. Hij wenste zijn beslissing 'afhankelijk [te] stellen van den loop van zaken na den oorlog'.¹⁷ Een goed oog voor carrièreplanning kon hem niet worden ontzegd, want direct na de bevrijding werd hij thesaurier-generaal, de hoogste ambtelijke functie op Financiën. De oprichtingscommissie was genooddaakt het bestuur daarom te melden 'dat men niet in staat is omtrent de bezetting van den kathedraal voor de economie nader van advies te dienen'.¹⁸ Een buitengewoon hoogleraarschap voor Ridder werd nog overwogen, maar voordat hier duidelijkheid over kwam, sloeg het noodlot toe. De thesaurier-generaal verongelukte op 14 november 1946 bij een vliegtuigramp.¹⁹

De vu moest nu op zoek naar een nieuwe 'ordinarius in de economie', de cruciale leerstoel voor een economiefaculteit.²⁰ Wat de zoektocht compliceerde was het dubbele profiel waaraan de kandidaat moest voldoen. Men zocht inhoudelijk een vakman, maar eveneens van de juiste gereformeerde gezindte. Het was een probleem dat ook bij andere faculteiten speelde. Zodra het ging om kandidaten van buitenaf, werd het bestuur voorzichtig.²¹ Dit speelde des te meer in de naoorlogse periode, toen doorbraak en vernieuwing het gereformeerde bolwerk bedreigden.²² Binnen de vu waren echter geen kandidaten beschikbaar. Professor P.A. Diepenhorst doceerde binnen de juridische faculteit wel staathuishoudkunde, maar hij was jurist en geen econoom.²³ Voor een opvolger van de tragisch overleden Ridder was de vu toch aangewezen op de boze buitenwereld.

Het was in deze context dat in 1946 de naam Zijlstra viel. De vu zocht toen contact met de jonge, gereformeerde econoom, zoals Glasz kort daarna aan het Rotterdamse Hogeschoolbestuur vertelde. Glasz repte over 'een der leerstoelen van de eerlang op te richten Economische Faculteit', maar sloeg de plank daarmee enigszins mis.²⁴ Het contact was inderdaad gelegd, maar de vu had Zijlstra geen leerstoel aangeboden. Zij manoeuvreerde namelijk voorzichtig en dacht aan een economisch studiecentrum. 'Een kring tot vorming van jonge economen', onder leiding van de hoogleraren Diepenhorst, Herman Dooyeweerd en H.J. Hellema.²⁵ Jonge kandidaten van buitenaf konden gevormd worden, waarna het universiteitsbestuur een weloverwogen keuze voor de bezetting van de leerstoel economie kon maken. Naast Zijlstra vielen andere namen, waaronder die van Jan de Pous, die studeerde aan de Gemeentelijke Universiteit en later net als Zijlstra minister zou worden.²⁶ 'Men wilde de handen vrij houden om eventueel een andere kandidaat, die bij nader inzien de voorkeur zou verdienen, te benoemen,' blikte Zijlstra op het aanbod terug.²⁷ Hij wees het dan ook af. Daarbij zal hebben meegespeeld dat hij niet graag afstand nam van het intellectuele milieu in Rotterdam. Zijn contact met Koopmans was inspirerend. Zijn proefschrift stond op stapel. Daar stak het filosofisch studiecentrum van de vu schril bij af. In zijn brief aan het Hogeschoolbestuur noemde Glasz nog een derde reden waarom Zijlstra de vu had afgewezen. 'Ben ik goed ingelicht dan vindt zulks vooral zijn oorzaak in de principiële bezwaren, die de heer Zijlstra heeft tegen de wijze waarop Prof. Dooyeweerd zijn filosofie den inhoud der economische wetenschap, die aan de Vrije Universiteit gedoceerd zou worden, wilde doen bepalen.'²⁸

Glasz doelde op de wijsbegeerte der wetsidee, de leer die filosoof Dooyeweerd samen met Dirk Vollenhoven had opgebouwd rond de soevereiniteit in eigen kring. De werkelijkheid bestond volgens deze leer uit onderling samenhangende wetsskringen, die tezamen de goddelijke werkelijkheid vormden. Vakwetenschappen bestudeerden een van de kringen, maar zouden nooit de overkoepelende samenhang uit het oog mogen verliezen. Hoewel binnen de vu een strijd tussen voor- en tegenstanders van de wijsbegeerte der wetsidee woedde, bleef de theorie jarenlang het fundament dat inhoud gaf aan Kuypers wetenschapsideaal. Eerstejaarsstudenten kregen de materie voorgeschoteld in verplichte colleges wijsbegeerte, waarmee een 'vaste lijn' voor de universiteit als geheel werd gevonden. 'De wijsbegeerte der wetsidee beteekent de volkomen breuk met de idee eener neutrale wetenschap,' schreef Dooyeweerd.²⁹ Het was precies het ideaal dat Ridder voor de economiefaculteit voor ogen had gehad.

Zijlstra's Rotterdamse visie stond daarentegen haaks op deze visie. De

positivistische leer van professor De Vries had hem geleerd dat wetenschap losstond van levensbeschouwing. De economische theorie was objectief en waardevrij. Toen Zijlstra in 1947 opnieuw door de vU benaderd werd – ditmaal wel voor een hoogleraarschap – kwamen zijn vorming in de Maasstad en denkbeelden op dit punt ook ter sprake. In een gesprek met het college van curatoren werd hij in november 1947 aan de tand gevoeld over de grondslag van de vU en de doorwerking daarvan in de economische wetenschap. Met een vrij algemene toezegging nam Zijlstra de twijfels over zijn Rotterdamse scholing weg. 'Hoewel hij naar hij zelf ook wel inziet nog bevangen is in de "Rotterdamsche sfeer", heeft hij betuigd van harte een Christelijke beoefening der Economie te begeeren en uit dien hoofde juist een werkkring in het raam der Vrije Universiteit en op haar grondslag te verkiezen.³⁰ Op de concrete invulling van deze woorden werd niet verder ingegaan. De oprichting van de faculteit kwam na lange jaren vol oponthoud eindelijk naderbij. Het doel heiligde nu de middelen. Er was 'gemanoeuvreed', schreef president-curator Jan Donner een jaar later over Zijlstra's benoeming. Men moest immers wel 'drie hoogleraren hebben om een faculteit te kunnen vormen'.³¹

Nog geen dertig was de jonge econoom toen zijn benoeming in Amsterdam in het voorjaar van 1948 werd beklonken. Zijn intelligentie en geloofsovertuiging kwalificeerden hem, maar het tij zat hem ook mee. Studentenaantallen namen na de oorlog snel toe. Economie werd bovendien een populaire studierichting. Tegelijkertijd was het aantal gekwalificeerde economen beperkt. Onderwijsinstellingen beconcurrerden elkaar fel om goede kandidaten aan te trekken. Zowel de vU als de Rijksuniversiteit Groningen richtten in 1948 een faculteit op. Zijlstra had in die periode drie aanbiedingen op zak.³² Gezien zijn gereformeerde achtergrond had de vU een streepje voor. Ook de stad Amsterdam verrukte hem.³³ Voor de vU zelf zou de keuze voor Zijlstra al gauw verstrekkende gevolgen hebben. Hoewel de geest van Ridder nog lang boven de faculteit zou zweven, drukte Zijlstra zijn stempel op de koers en inhoud van het economieonderwijs. Het ging niet zonder slag of stoot, maar de nieuwe vU-faculteit kwam onder invloed van Zijlstra onmiskenbaar in 'Rotterdamsche sfeer' te staan.

Van Mathenesserlaan naar Vondelpark en Leidseplein

Een gebouw had de nieuwe faculteit nog niet en pas na twee collegejaren kregen de economen een 'eigen huis' aan de Koningslaan. Het werd hoog tijd, want de faculteit was al die tijd te gast geweest bij de wis- en natuurkundigen. De colleges hadden plaatsgevonden in collegezalen en laboratoria aan het Valeriusplein, tussen labkasten en proefbuisjes. Zijlstra preee de gastvrijheid van

Wandelen met Irene in het Vondelpark, voorjaar 1950.

de exacte wetenschappers, maar schetste ook de minpunten. 'Zelfs een reis van twee uren van Amsterdam naar Rotterdam is bij lange na niet voldoende om de doordringende geuren kwijt te raken, die men oploopt in werkplaatsen van deze alchemisten van de twintigste eeuw. Mijn vrouw constateert dit iedere week tot haar grote ontsteltenis.'³⁴ De hoogleraar was forens en woonde nog altijd aan de Mathenesserlaan in Rotterdam. Het echtpaar was naarstig op zoek naar een woning, maar in de hoofdstad was de woningschaarste ook groot. Zijlstra lag bovendien in de clinch met zijn huurbazin, terwijl Hetty in

verwachting was van hun tweede kind.³⁵ Dat het echtpaar geen woonruimte als 'ruilobject' kon aanbieden, maakte hun zoektocht des te moeilijker. In het najaar van 1949 vond de langverwachte verhuizing plaats. Het betrof een bovenwoning in de Vossiusstraat, uitkijkend op het Vondelpark, in een buurt waar tal van vu-hoogleraren woonden. Een oase van rust, waar het echtpaar ging wonen met hun twee dochters. Op de valreep was Annelies in november nog in Rotterdam geboren.

De verhuizing betekende het einde van Zijlstra's contact met de Rotterdamse SSR. Lange tijd had de jonge hoogleraar nog met één been in het studentenleven gestaan. Hij liet zijn gezicht regelmatig bij vergaderingen zien, vooral wanneer interessante sprekers kwamen. Zo luisterde amice Zijlstra, 'alias professor Zijlstra', in november 1948 samen met Hetty naar professor Dooyeweerd. Het verband tussen economie en geloof stond centraal in diens lezing, maar Zijlstra hield zich wijselijk buiten de discussie.³⁶ Ook de feestelijkheden rond zijn ambtsaanvaarding aan de vu waren een maand eerder op studentikoze wijze afgesloten. Na de oratie en een 'gezellig samenzijn' in bar-restaurant Lido aan de Spiegelgracht besloten zijn Rotterdamse vrienden hem te introduceren bij het vu-studentencorps. Het moest symboliseren dat 'amice Zijlstra ook bij het contact met studenten een nieuwe levensfase binnengetreden was', aldus een verslag van deze avond.³⁷ De corpsleden waren hevig verrast door de komst van de Rotterdammers en uiterst vijandig, hoewel zij tegenover Zijlstra en Hetty een houding aannamen 'die aan het serviele grensde'. Onder het genot van een borrel werd getwist over de superioriteit van de eigen vereniging, waarbij over en weer 'de rand van het hatelijke' werd overschreden. Bij het afscheid liep het bezoek compleet uit de hand. Twee talmende Rotterdammers werden ingesloten, er werd gevochten en beide heren werden van de trap gegooid. Een opmerkelijke voetnoot bij Zijlstra's oratie, al was de hoogleraar zelf al vertrokken toen de vechtpartij uitbrak.

Amsterdam Oud-Zuid was in deze jaren een bolwerk van de Vrije Universiteit. Het hoofdgebouw van de vu lag aan de Keizersgracht, maar de meeste faculteiten bevonden zich rond het Museumplein. Daar woonden ook veel hoogleraren, zoals in de Vossiusstraat, waar de Zijlstra's zich in goed gezelschap bevonden. In de straat woonden de hoogleraren Jan Waterink en Nico Okma, terwijl professor Adriaan Pitlo van de Gemeentelijke Universiteit de onderbuurman van de Zijlstra's was. Op zondag toog een aanzwellende groep vu-gereformeerden vanuit de buurt, onder het Rijksmuseum door, via de Spiegelstraat, naar de Keizersgrachtkerk. 'Een drukte van belang', herinneren de oudste drie kinderen van Zijlstra zich. In december 1950 werd Ane Jelle in Amsterdam geboren. De oudste drie kinderen

Zijlstra met zijn oudste drie kinderen in de speeltuin van het nabijgelegen Vondelpark.

groeiden op in het vu-dorp Oud-Zuid. In die eerste jaren in Amsterdam gingen de Zijlstra's veel om met buurtgenoot Nico Okma en zijn vrouw, evenals met generatiegenoten als Koos Verdam en André Donner en hun echtgenotes. Samen met De Gaay Fortman en Iekje Diepenhorst, die niet in Amsterdam woonden, vormden deze jonge hoogleraren een 'moderne stroming' binnen de vu. Na het kerkbezoek werd over en weer koffiegedronken en gediscussieerd over geloof, politiek en wetenschap. Langzamerhand verwierven zij ook invloed binnen de ARP.³⁸

Zijlstra kon nu met de fiets naar zijn werk. Eerst nog naar de laboratoria van het Valeriusplein. Vanaf de zomer van 1950 kreeg de faculteit een eigen gebouw. Via een korte fietstocht door het Vondelpark bereikte Zijlstra de twee statige panden in de Koningslaan. Toch was het niet alleen vu dat de klok sloeg voor het echtpaar Zijlstra. 's Avonds wandelden ze graag op hun gemak naar het Leidseplein, voor een cabaretbezoek of een 'Broodje van Kootje'. Ook werd het nabijgelegen Concertgebouw regelmatig bezocht.³⁹ Zijlstra was een liefhebber van klassieke muziek en kon hier zijn hart aan ophalen. De Rotterdamse studievrienden van 'het Select' kwamen ook regelmatig bijeen, ondanks het feit dat men was uitgewaaid over het hele land. Kees Bak was zelfs naar Zuid-Afrika vertrokken. Joop Bakker was sinds 1946 terug in Friesland, waar hij op vijftienvintigjarige leeftijd wethouder van Bolsward geworden was. Wanneer men elkaar trof, werd net als in de studententijd fel gediscussieerd over politiek en economie. De onder-

linge band werd getekend door een lichte vorm van concurrentie. Zo was Bakker het meest sportief en schatte zijn zakelijk inzicht hoog in. Zijlstra was daarentegen de slimste en had in discussies vaak het laatste woord.⁴⁰

Soms ging het gezin naar Friesland, waar Joop Bakker of de familie in Barradeel werd opgezocht. Dit gebeurde niet erg vaak en het contact met de familie verwaterde. De afstand tot het dorpse verleden werd steeds groter. Terwijl het Zijlstra voor de wind ging met zijn gezin en carrière, was de situatie in Oosterbierum minder florissant. In de crisisjaren dertig was de commissiehandel van vader Ane in het slop geraakt en herstel was uitgebleven. Onder invloed van coöperaties, schaalvergroting en commercialisering werd de landbouw in korte tijd een totaal andere wereld. Ane was op leeftijd en kon de veranderingen niet bijbenen. Zijn klantenkring dunde uit en de inkomsten droogden op. De commissiehandel werd een overblijfsel uit vroegere tijden en in Oosterbierum brak voor Zijlstra's ouders en zijn jongste broer Klaas een schrale tijd aan. Pas in 1957 bracht de invoering van de AOW weer wat financiële ruimte.⁴¹ Zijlstra's oudste zus Anne was kort na de oorlog op tragische wijze weduwe geworden en beleefde als alleenstaande moeder met twee kinderen eveneens moeilijke jaren. Daar kwamen de geestelijke problemen van Zijlstra's zusje Griet nog bij. Het stond al met al in schril contrast met de situatie in Amsterdam, waar Zijlstra hoogleraar was geworden en broer Rinse zich in 1949 inschreef bij de VU voor het eerste studiejaar economie. Korte tijd woonde Rinse bij zijn oudere broer en schoonzus in, al bleek dat geen onverdeeld succes. Binnen zijn studie richtte Rinse zich vooral op agrarische vraagstukken, wat in 1954 resulteerde in een baan bij de CBTB. Het was het begin van een glansrijke loopbaan binnen de landbouwwereld.

De strijd om waardevrije wetenschap en een christelijke economie

In mei 1948 was Zijlstra niet alleen druk met zijn aanstaande promotie, hij reisde ook veelvuldig naar Amsterdam waar druk werd vergaderd over de opzet en koers van het onderwijs aan de nieuwe VU-faculteit. Samen met zijn aanstaande collega's Sneller en Van Muiswinkel sprak Zijlstra over de inrichting van de verschillende collegejaren, het vakkenpakket en de onderwijsverdeling.⁴² Bij de derde vergadering, op 5 juni, waren ook T.P. van der Kooy en president-curator Donner aanwezig. Van der Kooy had een lange ambtelijke carrière bij Economische Zaken achter de rug en was in de oorlog plaatsvervangend secretaris-generaal geweest. In die fase had hij in nauw contact gestaan met Ridder, de geestelijk vader van de faculteit, wiens plan uit 1941 mede door Van der Kooy was ondertekend.⁴³ Het verschil van mening tussen hem en de Rotterdamse drie werd meteen duidelijk. Terwijl

Sneller, Van Muiswinkel en Zijlstra al meteen bij het bestuur bezwaar aantekenden tegen de verplichte uren wijsbegeerte, stuurde Van der Kooy een lang exposé aan Sneller waarin hij de normatieve koers van Ridder verdedigde.⁴⁴ De faculteit moest 'pionierswerk' verrichten, schreef Van der Kooy. Ook op het vlak van de economische theorie. Dat mocht geen gedachtespinsel blijven 'dat met de werkelijkheid nergens contact krijgt'. De nieuwe faculteit moest zich richten op normatieve, 'in de empirische werkelijkheid ingeplante theorie'. De wijsgerige bezinning die Zijlstra, Sneller en Van Muiswinkel wilden afschaffen, achtte Van der Kooy daarvoor juist cruciaal.⁴⁵

Steun kreeg hij van de machtige president-curator Donner, die in de vergadering begin juni 'de door Dr. van der Kooy verdedigde opzet van de faculteit' onderschreef en zich distantieerde van Zijlstra's visie op waardevrije theorievorming. Het 'eigen karakter' van de VU-faculteit mocht niet uitsluitend terugkomen in het vak economische politiek dat Van der Kooy zou onderwijzen. De theoretische economie van Zijlstra moest eveneens op normatieve leest geschoeid worden.⁴⁶ Ondanks Zijlstra's eerdere toezegging 'een Christelijke beoefening der Economie' te begeren, bleef hij zijn Rotterdamse opvattingen over waardevrije wetenschap fier verdedigen. Hij boog geenszins mee met Donner en Van der Kooy. Dit bleek ook uit de stellingen die hij op 8 juli tezamen met zijn proefschrift verdedigde. Bij het verkennen van de mogelijke relatie tussen economische theorie en christelijke levens- en wereldbeschouwing was 'grote omzichtigheid' geboden.⁴⁷ Het was een waarschuwing die niet alleen haaks stond op de visie van Donner en Van der Kooy, maar ook K. Groen van de Abraham Kuypersstichting opviel. Groen was directeur bij dit wetenschappelijke bureau van de ARP. Hij waarschuwde Zijlstra na diens promotie voor de abstractie, waarbij de goddelijke werkelijkheid als theorie naar 'menselijke inzichten en opvattingen' werd gedwongen. Hij raadde de jonge hoogleraar daarentegen aan 'gegrepen' door de Heilige Schrift de complexe werkelijkheid intact te laten. Als leidraad wees Groen op de werken van Ridder, die zo bekend waren, schreef hij, 'dat ge ze natuurlijk kent'.⁴⁸

Ridder had in de oorlogsjaren als spreker opgetreden bij de Rotterdamse SSR en was Zijlstra inderdaad bekend.⁴⁹ Van diens normatieve visie op de economie had hij echter geen hoge pet op. Dit bleek overduidelijk toen een student begin 1949 vroeg welke werken op het gebied van christelijke economie waren verschenen. Er bestond vrijwel nog niets, antwoordde Zijlstra, die slechts twee titels noemde. Niet van Ridder, Diepenhorst of andere calvinistische economen van voor de oorlog, maar alleen zijn eigen *Geleide economie* en zijn oratie.⁵⁰ Ook in deze oratie schrok Zijlstra niet terug voor harde stellingnames. In deze eerste redevoering als VU-hoogleraar droeg hij

zijn waardevrije visie onomwonden uit. Economische theorie was 'zuiver instrumenteel', of, waagde hij met een woordspeling, 'soverein in eigen kring'.⁵¹ Juist in de senaatszaal van de VU was dit 'merkwaardig', concludeerde een recensent, omdat daar 'tot dusver veelal andere geluiden vernomen werden'.⁵² Voor Zijlstra speelden normatieve en levensbeschouwelijke aspecten slechts buiten de theorie een rol. 'Op een veel lager plan', schreef hij in een brief aan Van der Kooy.⁵³

Het fundamentele verschil van inzicht leidde binnen de faculteit steeds duidelijker tot een richtingstrijd. In het voorjaar van 1949 werd op Zijlstra's aanbevelen Folkert de Roos aangesteld als tweede hoogleraar economie.⁵⁴ Hij kende De Roos goed, aangezien beiden in Rotterdam hadden gestudeerd en samen assistent op het NEI waren geweest. Beide Friezen zouden in de kandidaatsfase ook het vak economische politiek gaan doceren, waardoor Van der Kooy slechts doctoraalcolleges kreeg toebedeeld. Teleurgesteld wendde Van der Kooy zich tot Sneller. Zijn taak in de faculteit verschrompelde en het gebrek aan waardering van zijn collega's deed hem verdriet. De 'principiële fundering' van het onderwijs ging achteruit.⁵⁵ De waardevrije koers werd met de komst van De Roos bestendig en met lede ogen zag hij de normatieve pioniersarbeid verder verbleken. In 1950 stapte Van der Kooy over naar de juridische faculteit. In zijn oratie was zijn onvrede duidelijk herkenbaar. De 'positieve theorie' vierde nog altijd hoogtij, stelde hij mismoedig vast. De 'zuivering van de economische wetenschap' ging zelfs steeds verder. Bezinning op methode en uitgangspunten werd afgedaan als tijdverspilling. Net als Diepenhorst eerder had gedaan, wees Van der Kooy op het 'tragisch verscheiden' van Ridder. Die gebeurtenis had de faculteit 'reeds vóór haar totstandkoming' van een ware pionier beroofd.⁵⁶ Nog altijd zweefde de geest van Ridder boven de faculteit.

Als docent maakte Zijlstra ondertussen indruk op zijn studenten. Het doceren ging hem goed af, zoals in Rotterdam al was gebleken. Het was 'gevaarlijk eenvoudig', blikte een oud-student terug op de colleges van Zijlstra. Hij stak 'zulke vanzelfsprekende verhalen af dat je dacht dat je dat niet hoefde op te tekenen. Maar dat was bedrieglijk. Dat was de helderheid van zijn betoog'.⁵⁷ Ook zijn jongere broer Rinse volgde colleges bij Zijlstra, net als de latere minister Harrie Langman. Beiden roemden zijn vaardigheid ingewikkelde zaken op een begrijpelijke wijze uit te leggen. 'Betogen waarin de stof onthuld werd; nauwelijks onderbroken door vragen van studenten, weinig formules op het bord, behalve als dat absoluut nodig was om iets te verduidelijken. Dat lijkt erg saai maar doordat er een wereld voor je open ging was je tot het einde toe geboeid'.⁵⁸ Bovendien was de jonge hoogleraar plezierig in de omgang. De tentamens werden afgenomen aan huis, waar

Professor Zijlstra met zijn studenten tijdens een excursie naar Philips.

Zijlstra zijn studenten eerst met wat persoonlijke vragen op hun gemak stelde.

Het debat over waardevrije wetenschap speelde zich ondertussen niet alleen af op de VU, maar maakte deel uit van een landelijke discussie.⁵⁹ Het was het Nederlandse vervolg op de Duitse *Werturteilsstreit*.⁶⁰ Na de oorlog had het proefschrift van Fred Polak het felle debat aangewakkerd. Neutrale theorievorming was onmogelijk, stelde Polak, waarna voor- en tegenstanders in economische tijdschriften over elkaar heen buitelden.⁶¹ Ook Zijlstra verhief zijn stem en verdedigde fel de waardevrije visie van zijn Rotterdamse leermeester De Vries. Het pleidooi voor normatieve wetenschap maakte op hem geen enkele indruk. Wat had Polak – en impliciet ook Ridder, Diepenhorst en Van der Kooy – de economische wetenschap concreet te vertellen? Constateren dat het anders kon of moest was onvoldoende, schreef Zijlstra. Hij zag nog geen schim van het normatieve alternatief. Bergen werk had Polak in zijn monumentale proefschrift verzet, maar in theoretisch opzicht had hij volgens Zijlstra een muis gebaard. Zonder concrete suggesties kon deze ‘mistroostige’ discussie beter onmiddellijk worden gestaakt.⁶²

Ondanks grote verontwaardiging bij Van der Kooy, die Zijlstra persoonlijk aansprak op het ‘vernietigende karakter’ van zijn recensie van Polaks werk, bloedde het methodologische debat langzaam dood.⁶³ Er tekende zich een ‘Rotterdamse School’ af, constateerde Zijlstra, die met instemming zag dat Rotterdamse economen steeds meer leerstoelen economie gingen be-

zetten.⁶⁴ De waardevrije visie vormde hierbij onmiskenbaar een verbindende factor. Ook op de VU mislukte het streven de economische faculteit een 'eigen karakter' te geven. Welke rol de invulling van leerstoelen hierbij speelde, doorzag het college van curatoren te laat. Pas toen de faculteit begin 1951 weer een Rotterdammer voordroeg, trapte Donner op de rem. 'Den geest' van de faculteit verontrustte het bestuur en door de benoeming van bedrijfseconoom Hendrik Thierry ging een streep. Een 'princiële fundering' van de economische faculteit werd hoogstnoodzakelijk geacht, maar Donner en het universiteitsbestuur streden een verloren strijd.⁶⁵ Toen in 1947 de keus op Zijlstra was gevallen, als opvolger van Ridder, was vakinhoudelijk het pleit in feite al beslist. De komst van De Roos had de waardevrije koers van de VU kort daarna bevestigd.

'Liberale ondertonen' bij een 'rode' professor

De weinig principiële koers van de faculteit was partij- en universiteitsbestuur een doorn in het oog.⁶⁶ Er was een zondige revolutie gaande in de economische wetenschap, schreef adjunct-secretaris Reiner Gosker van de ARP in een partijbrochure. Hij doelde zowel op de gevaarlijke denkbeelden van Keynes als de gewraakte waardevrijheid. 'Alles wordt opgeofferd op het heilig altaar van de economische theorie', kon de antirevolutionaire achterban lezen. Furieus schreef Zijlstra een ingezonden brief. Gosker was in zijn brochure het spoor volledig bijster geraakt. Het raakte kant noch wal. Des te erger, omdat de brochure bedoeld was voor de jongerenafdeling van de partij, de ARJOS.⁶⁷ Op zijn beurt was het universiteitsbestuur zowel verontrust over de weinig principiële koers van de nieuwe faculteit als haar rode imago. Dat laatste hing samen met de wijze waarop Zijlstra en De Roos zich in het publieke debat begaven en de visie die zij uitdroegen.

In juli verscheen een professorenadres, waarin Zijlstra en zijn VU-collega's van de faculteit zich tot de Tweede Kamerfractie van de ARP richtten.⁶⁸ Reden was een wetsontwerp dat de centrale bank toezicht op het bankwezen liet houden. Hoogstnoodzakelijk, meenden de vier VU-hoogleraren, maar in antirevolutionaire kring was men in rep en roer. 'Staatssocialisme', klonk het in partijbladen, de nationalisatie van krediet en banken zou de volgende stap kunnen zijn. Ook de AR-fractie trok zich van het hooglerarenadres niets aan en stemde unaniem tegen het wetsontwerp, dat overigens wel werd aangenomen.⁶⁹ Het universiteitsbestuur achtte de wijze waarop De Roos en Zijlstra de kwestie hadden benaderd 'technisch', zonder oog voor 'princiële' kanten. Het kwam boven op de grote woede over een redevoering van Zijlstra, kort daarvoor, in mei. Voor een publiek van christelijke werkgevers had hij gesproken over het neoliberalisme en was geëin-

digd met een sprongetje naar de eigen kring.⁷⁰ Benaderden neoliberalen en antirevolutionairen de relatie tussen ‘staat’ en ‘maatschappij’ niet vrijwel identiek? Het was de heikele vraag van economische orde, die stevast Zijlstra’s interesse had en in deze periode volop in de belangstelling stond. Hoe moesten overheid, bedrijfsleven en maatschappij zich tot elkaar verhouden? Wanneer was overheidsingrijpen gewenst en waar begon en eindigde vrijheid?⁷¹

Hand in hand met de opkomst van het keynesiaanse denken greep het planningsideaal na de oorlog om zich heen. De overheid kreeg grotere verantwoordelijkheden toebedeeld, voor het bijsturen van de economie en het opzuigen van sociale zekerheid. Toch ontstond met het neoliberalisme ook een tegenbeweging. Voortbouwend op het klassieke denken, waarin vrije marktwerking centraal stond, signaleerden zij een fatale tendens. Nu de staat steeds meer taken naar zich toe trok, gleed de westerse wereld volgens neoliberale economen als Friedrich Hayek af naar collectivisme en tirannie. Het was *The road to serfdom*, zoals de titel van een uiterst populair boek van Hayek luidde. In Nederland kreeg het neoliberale denken eveneens aanhang.⁷² Ook Zijlstra zag dat het neoliberale denken ‘veel aantrekkelijks’ bood, zoals hij in zijn rede over deze nieuwe school van denken verkondigde. Niettemin was het neoliberalisme het ‘studeerkamer-stadium’ volgens hem nog niet ontgroeid.⁷³ Kritisch was Zijlstra vooral over de ideologische blauwdruk die de grondslag vormde van het neoliberale denken. De vrije markt was het ideaal, met de centraal geleide economie daar lijnrecht tegenover. Dit beeld was te mooi om waar te zijn, schreef Zijlstra. De vrije markt was immers onherroepelijk verdrongen door de monopolistische concurrentie, zoals Zijlstra van professor De Vries had geleerd. De vrije markt was een utopie geworden. In de moderne economie was overheidsingrijpen onmisbaar. De neoliberale dramatiek van vrije markt tegenover planeconomie wees hij daarom af als een typisch Duits ‘entweder-oder’. In het Engelstalige artikel dat een jaar na zijn rede voor het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW) verscheen, sloot Zijlstra af met een waarschuwing. Als stroming in het economische denken verdiende het neoliberalisme oprechte aandacht, maar als politieke leer was een ernstige waarschuwing noodzakelijk: een herhaling van de sociaal-economische catastrofes uit het verleden – met hun vreselijke politieke gevolgen – moest pertinent worden voorkomen.⁷⁴

Dezelfde argumenten waarmee Zijlstra het neoliberale vrijemarktgelooft weerlegde, waren van toepassing op het traditionele denken over vrijheid en economie in de antirevolutionaire kring. Koel en zakelijk betoogde Zijlstra voor het werkgeverspubliek van de NCW dat een blauwdruk voor eco-

nomische ordening niet bestond. Principiële en absolute formules boden geen houvast in het afbakenen van de mate van overheidsingrijpen in de economie. Een tijdloos principe was onbestaanbaar. Economische orde was een vraagstuk van 'opportuniteit' en 'utiliteit'. Dit verklaarde volgens Zijlstra waarom Kuyper in zijn tijd het protectionisme had verdedigd en Colijn juist de vrije markt. Elke periode vroeg om een eigen christelijke visie op de economie. Een kant-en-klaar principe, altijd en overal toepasbaar, was onbestaanbaar. Dat maakte de soevereiniteit in eigen kring een onwerkbaar begrip, betoogde Zijlstra. Ongeschikt als leidraad voor economische ordening in het huidige tijdsgewricht. Een 'lege doos' die verwijderd moest worden uit het arsenaal van de ARP.⁷⁵

Het was de uitsmijter na een pleidooi dat Zijlstra in feite al vele malen eerder uiteen had gezet. Bijvoorbeeld in zijn ingezonden brief uit 1945 en zijn lezing over de geleide economie. Vooral die laatste lezing had ophef veroorzaakt, maar de impact van zijn woorden was in 1951 veel groter. Hij was hoogleraar aan de VU en zijn stem reikte verder. Dat hij de soevereiniteit in eigen kring afserveerde als een lege doos, was uitermate geruchtmakend. *Trouw* deed afgemeten verslag van de redevoering, Gosker schreef zijn brochure, het VU-bestuur was in rep in roer en in *Ons Platteland* trok Chris van den Heuvel alle registers open. Het ARP-Kamerlid had het bij zijn eerste ontmoeting met Zijlstra al geweten, schreef hij. Doordat hij de overheidsmacht niet principieel wilde begrenzen, belandde de jonge econoom in hetzelfde vaarwater als het communisme en nationaalsocialisme.⁷⁶ 'Pijnlijk getroffen' door de extreme vergelijking eiste Zijlstra onmiddellijk rectificatie. Terwijl hij ruimte in de CBTB-krant kreeg voor een reactie, werd zijn redevoering aan de andere kant van het politieke spectrum heel anders ontvangen.⁷⁷ Zijlstra sprak een 'verlossend woord', schreef staatssecretaris Van Rhijn van de PvdA. Diens partijgenoot en Kamerlid Gerard Nederhorst vroeg om een kopie van de lezing. Dirk Roemers van vakbeweging NVV zag eindelijk 'een basis voor discussie' ontstaan met de ARP.⁷⁸ Het waren geluiden die het rode imago van Zijlstra in de hand werkten.

Dat de inhoud van Zijlstra's denken bij nadere bestudering vrij genuanceerd was, ging volledig voorbij aan zijn woedende partijgenoten. Kritiek op aloude principes en de suggestie van vergaande overheidsbemoeienis werkten als een rode lap op een stier.⁷⁹ Het imago dat Zijlstra daardoor kreeg, verhulde zijn meer gematigde visie. De overheid had een belangrijke taak in het economisch leven, dat uitgangspunt was voor zijn partijgenoten controversieel, maar de wijze waarop hij verder redeneerde, was voorzichtig en terughoudend. 'De meest wenselijke methode van leiding lijkt voor onze Westerse samenleving een beperking van het Overheidsingrijpen tot

wat men wel noemt de strategische punten van het economisch leven,' klonk het in 1947 in zijn rede over de *Geleide economie*.⁸⁰

Vrijheid was bovendien het argument waarom Zijlstra zich tegen het corporatieve streven naar publieksrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) keerde. Samen met hoogleraar Johan Witteveen van de NEH had hij in 1949 een 'professorenadres' opgesteld, waarin de PBO op economische gronden werd afgewezen. Tijdens hun lectorschap in Rotterdam had het tweetal een kantoor gedeeld op de Hogeschool. Nu mengden zij zich beiden in het politieke debat. Andere hoogleraren werden opgetrommeld om hun oproep aan Eerste en Tweede Kamer mede te ondertekenen.⁸¹ Naast De Roos, Glasz en Koopmans verscheen de naam van Pieter Hennipman onder het appèl, dat uiteindelijk niet het gewenste effect sorteerde. Met Hennipman had Zijlstra sinds zijn komst naar Amsterdam veel contact. Hij trad toe tot de redactie van *De Economist*, het tijdschrift waarvan Hennipman secretaris was. Eens per maand werd op 'ietwat barokke' wijze vergaderd onder leiding van professor De Vries. Het tijdschrift kreeg aandacht, maar ook economie en politiek in het algemeen. Na afloop volgde soms een diner waarbij de echtgenotes aanschoven.⁸² Hennipman kon als econoom bogen op een internationale reputatie. De hoogleraar van de Gemeentelijke Universiteit werd door Zijlstra zeer om zijn wetenschappelijke kwaliteiten bewonderd. Het tweetal deelde bovendien de scepsis over een normatieve benadering van de economie. Ook verdiepte Hennipman zich in marktform, concurrentie en mededingingsbeleid, onderwerpen waar Zijlstra veel interesse voor had en waar hij later als minister van Economische Zaken nadrukkelijk mee te maken kreeg. De principes die aan zijn kartelwet van 1956 ten grondslag lagen, kwamen in sterke mate overeen met het denken van Hennipman.⁸³ Zijlstra was eveneens lid van de 'professorenclub', net als Tinbergen, De Roos, Koopmans en G.M. Verrijn Stuart. Tijdens de bijeenkomsten van dit geleerde gezelschap gaf een van de aanwezigen een inleiding, waarna uitgebreide discussie volgde.⁸⁴

Met zijn actie tegen de PBO had Zijlstra zich in het kamp van conservatieve mannenbroeders als Schouten en Dooyeweerd geschaard. Het was een teleurstelling voor de christelijke vakbeweging, die in Zijlstra een bondgenoot dacht te hebben.⁸⁵ Dat de hoogleraar bovendien als argument 'het vrije spel der krachten' had aangevoerd, achtte het CNV ontluisterend. 'Moest dit nu zo?' kopte vakbondsorgaan *De Gids* nadat de fracties van zowel ARP als CHU zich voltallig tegen het wetsontwerp hadden gekeerd.⁸⁶ Schrijver van het stuk was CNV-bestuurder D.W. Ormel, die Zijlstra in het voorjaar van 1949 goed had leren kennen. Binnen het CNV was toen een werkgroep in het leven geroepen die verschillende aspecten van het PBO-streven onderzocht.

Zijlstra was voorzitter geworden van een subcommissie die 'eigendomsverhoudingen' in Nederland had bestudeerd. Hoewel hun eindrapport een uitermate scheve vermogensverdeling schetste, werd negatief advies gegeven over ingrijpende maatregelen.

Bezitsspreiding zou weliswaar gestalte kunnen geven aan 'een Bijbels verantwoorde eigendomsopvatting', maar bedreigde tegelijkertijd kernwaarden van het economisch bestel.⁸⁷ Het rapport, dat in vergaande mate door Zijlstra zelf was geschreven, verwees hierbij naar het proces van de kapitaalvorming. Via winst werd vermogen en kapitaal opgebouwd dat de sleutel vormde tot investeringen, groei en werkgelegenheid. Uiteindelijk vormden winst en vermogensopbouw op die manier de basis voor het inkomen van arbeiders. Hierbij viel de naam Joseph Schumpeter, de econoom die ondernemerschap en innovatie in zijn werk tot spil maakte van de economie. In het rapport van Zijlstra was duidelijk zichtbaar dat hij het werk van Schumpeter in deze periode had 'gelezen, herlezen, stukgelezen'.⁸⁸ Op basis van dezelfde argumenten had Zijlstra eerder initiatieven tot medezeggenschap van arbeiders in ondernemingen afgewezen. De ondernemer moest in vrijheid zijn bedrijf kunnen managen, schreef Zijlstra in een ingezonden stuk.⁸⁹ Het was een thema dat in Zijlstra's denken langzaam belangrijker werd. Zodra 'kernwaarden' als winst, vermogensvorming en vrij ondernemerschap te zeer werden aangetast, dreigde een 'ingrijpende wijziging van onze gehele maatschappelijke orde'.⁹⁰ Hier sprak niet een 'rode' professor, maar een econoom die ondernemerschap wilde beschermen als hoeksteen van het economische leven.

Vakbondsbestuurder Ormel zag een duidelijk patroon. Al in Zijlstra's oratie had hij 'liberale ondertonen' herkend.⁹¹ Het was een oordeel dat ook in werkgeverskringen langzaam opgeld deed. Naast zijn klus voor het CNV zat Zijlstra in 1949 in een werkgroep van het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers. Medezeggenschap stond op de agenda en werd op vergelijkbare gronden als in Zijlstra's ingezonden brief afgewezen.⁹² Kort daarna werd Zijlstra gevraagd om samen met zijn collega Witteveen een rapport over 'de ondernemer en de economische orde' te schrijven.⁹³ Niet alleen politici en economen kwamen na de oorlog tot nieuwe visies op de verhouding tussen markt en overheid, ook het bedrijfsleven moest zich heroriënteren op dit vraagstuk. Vooroorlogse denkbeelden werden langzaam maar zeker afgeschud. Het advies van twee jonge hoogleraren, bekend met nieuwe theorieën, werd zinvol geacht om een nieuwe koers te vinden. Ondanks zijn progressieve imago waren de werkgevers blij verrast over de werkzaamheden en conclusies van Zijlstra. De 'Grote vier' Nederlandse bedrijven, AKU, Shell, Unilever en Philips, constateerden 'dat de werkgevers-we-

reld niet zo heel erg ver afstaat van de opvattingen van de Heer Zijlstra omtrent de economische orde.⁹⁴ Het was de opmaat voor een nieuwe opdracht. In februari 1952 werd aan Zijlstra en Witteveen gevraagd om ook voor de 'Grote vier' een rapport over *De plaats van de onderneming in de moderne maatschappij* te schrijven.⁹⁵

Nauw contact met het bedrijfsleven onderhield Zijlstra al geruime tijd, via de Europese Liga voor Economische Samenwerking (ELES). Kort na zijn afstuderen was hij lid geworden van de Beweging van Europese Federalisten, waarvan de ELES de economische vleugel was.⁹⁶ Opgericht in 1946 bestond de organisatie uit nationale afdelingen onder een Europese koepel. De Liga was een inhoudelijke denktank, die zich niet op een zo groot mogelijk ledenbestand of publieke bekendheid richtte, maar achter de schermen invloed vergaarde. Veel van haar leden vertegenwoordigden bedrijven, industrie, banken of waren wetenschapper.⁹⁷ In het Nederlandse polderlandschap traden ook vertegenwoordigers van vakbonden tot de Liga toe, al vormden zij een minderheid. In de delegatie, die het internationale congres van de Liga in Westminster zou bezoeken zat aanvankelijk slechts één vakbondslid. Kamerlid Ko Suurhoff van de PvdA was hierover erg verontwaardigd. Het stak schrill tegen elf vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en zes vakgeleerden. 'Dit lijkt eenvoudig nergens naar,' beklagde Suurhoff zich bij het Ligabestuur.⁹⁸ De samenstelling van de delegatie werd aangepast, maar de kwestie was veelzeggend.⁹⁹ Ook in Nederland was de inslag van de Liga 'bepaald liberaal,' zoals een intern rapport van de 'Grote vier' over de beweging concludeerde.¹⁰⁰

Ook Zijlstra bezocht in april 1949 het congres van Westminster. Na afloop besprak hij zijn ervaringen voor een Rotterdams werkgeverspubliek. Het streven van de Liga naar economische integratie stelde op twee gedachten, legde hij uit. Ten eerste was Europese integratie noodzakelijk om tussen de 'twee reuzen,' Rusland en Amerika, een rol van betekenis te blijven spelen. Daarnaast was de totstandkoming van een geïntegreerde Europese markt cruciaal om groei, werkgelegenheid en welvaart te verzekeren.¹⁰¹ Liberalisering was het doel. Dit behelsde een streven naar vrij verkeer van goederen en personen, investeringsvrijheid, vestigingsvrijheid en vrij kapitaalverkeer. Een klassieke kijk op de economie vormde hierbij het intellectuele fundament, zoals Zijlstra later uitlegde op een ELES-vergadering in 1951. Via verbetering van de arbeidsdeling zou de welvaart binnen Europa toenemen. Naar buiten moest Europa daarentegen een heel ander beleid voeren. Wereldwijde liberalisering zou namelijk tot een 'volledige uitputting van Europa' leiden.¹⁰²

Het tot stand brengen van deze Europese vrije markt was een uiterst

moeizame aangelegenheid, zoals Zijlstra op het congres van Westminster aan den lijve had ondervonden. Steeds staken tegenstellingen tussen landen, werkgevers en werknemers en liberale en dirigistische visies op het integratiestreven de kop op.¹⁰³ Niet een principiële koersbepaling, maar een 'dynamisch' en pragmatisch schipperen was dan ook de manier om verder te geraken, aldus Zijlstra.¹⁰⁴ Het was een schat aan ervaring die hij bij de ELES-conferenties van Westminster en Rome opdeed. Hij maakte hier de lancering mee van het idee van de sectorgewijze integratie. Via het Schumanplan mondde dat idee in 1952 uit in het daadwerkelijke begin van de eenwording: de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS).¹⁰⁵ Ook maakte hij internationaal kennis met mannen van naam. Zo werd het monetaire panel waaraan Zijlstra in Westminster deelnam, voorgezeten door Lord Walter Layton, redacteur van *The Economist* en Brits minister gedurende zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog.¹⁰⁶ Aan dezelfde tafel trof hij Jacques Rueff, een conservatieve Franse econoom die enkele jaren later adviseur van president Charles de Gaulle zou worden. Vooral met de Belgen onderhield Zijlstra in Liga intensief contact. Invloedrijke figuren als baron René Boël, bankier Louis Camu en de latere voorzitter van de Europese Commissie Jean Rey behoorden begin jaren vijftig tot zijn kennissenkring.¹⁰⁷

Ook in Nederland deed Zijlstra waardevolle contacten op. Bij de ledenvergaderingen van de Liga trof hij de fine fleur van het Nederlandse bedrijfsleven. Het betrof mannen als P.R. Bentz van den Berg van Hoogovens en directeur C.A. Klaasse van de Amsterdamsche Bank. De horizon die de Liga hem bood oversteeg landsgrenzen en partijkaders. Zowel zijn netwerk als zijn visie op Europese integratie en de ordening van het economisch leven ging de nauwe kring van mannenbroeders ver te boven. In de wereld van de Liga, het bedrijfsleven en de wetenschap paste Zijlstra's moderne verhaal wel.¹⁰⁸ Het sterkte hem ongetwijfeld bij zijn terugkerende conflicten met mannen als Schouten, Donner en Van den Heuvel. Terwijl de partijtop niets van zijn denkbeelden moest hebben, volhardde de jonge econoom. Hij had een 'stugge Friese harses', schreef studievriend Diepenveen, en een wapperende kuif.¹⁰⁹ Hij wilde de partij moderniseren, ook al had dat heel wat voeten in de aarde.

'Met Rooms of Rood of met helemaal niets'

Onder leiding van Schouten had de ARP waar mogelijk de vernieuwing na de oorlog van de hand gewezen. Het streven naar het samengaan met de CHU was getorpedeerd, de jongeren van de *Trouw*-groep waren in de partij opgenomen en in de Tweede Kamer koos de ARP voor het isolement van de

Onderweg naar en sprekend op de Vredesconferentie in Graz, 1951.

oppositie. Het was een defensieve, haast reactionaire manier om aan de moderne tijd het hoofd te bieden. Vanaf 1950 nam de onvrede over deze koers voorzichtig toe. Indonesië was eind 1949 onafhankelijk geworden, waarmee het belangrijkste argument voor de volhardende rol in de oppositie was verdwenen. Jarenlang had de ARP ieder overleg met de ‘opstandige’ nationalistenvan verwerpen en het kabinetsbeleid principieel afgewezen. Deelname aan een coalitieregering was onbespreekbaar geweest. Nu de kwestie van tafel

was, kondigde ARP-senator Anne Anema een ommezwaai aan. 'Wij komen thans, na de opruiming der Indonesische kwestie, met de hand uitgestoken aan het Kabinet en aan de andere partijen tot verenigden arbeid in ons aller nationaal belang.'¹¹⁰ Het Friese Eerste Kamerlid opereerde echter geheel op eigen initiatief, los van de partijtop. Daar wilde men nog altijd niet meeregeren, zoals bleek in de formatie van 1951. Toen stonden De Gaay Fortman en Jo Meynen op het punt minister te worden, maar blokkeerde Schouten regeringsdeelname op het allerlaatste moment.¹¹¹

Het was een 'allermisselijkst verhaal', vond directeur Meynen van het florierende bedrijf AKU, die in 1945 al korte tijd minister van Oorlog was geweest in het kabinet-Schermerhorn-Drees. Meynen schuwde het conflict met Schouten niet, maar hoorde dat de partijtop al op voorhand had afgesproken in de formatie zulke hoge eisen te stellen, dat kabinetsdeelname uitgesloten zou zijn.¹¹² Net als Meynen was ook De Gaay Fortman woedend, met name over de argumentatie van Schouten. De partijleider had politieke én parlementaire ervaring geëist van eventuele AR-kandidaten; een voorwaarde waar zelfs oud-minister Meynen niet aan voldeed.¹¹³ Het wond ook Zijlstra op, die een vlammend betoog schreef. Hij eiste 'volledige opheldering' over de kabinetsformatie en klaarheid over de toekomst van de partij. Konden alleen fractieleden soms minister worden in de optiek van Schouten? En waarheen bewoog de ARP? Het werd hoog tijd voor kabinetsdeelname. 'Met Rooms of Rood of met helemaal niets, een Kabinet waarin de bekwaamsten minister zijn.'¹¹⁴

Een maand later volgde Zijlstra's geruchtmakende rede over het neoliberalisme. Toen kort daarna het professorenadres over het bankwezen volgde, was voor het universiteitsbestuur de maat vol. De economische faculteit ontving een officieel schrijven, waarin de berisping door president-curator Donner op meesterlijke wijze was verpakt in beleefde volzinnen. 'Wij gevoelen waardering,' begon het schrijven, om met een fikse waarschuwing af te sluiten. Zijlstra en De Roos maakten denkbeelden openbaar die indruisten tegen 'in onzen kring gangbare opvattingen'. Dat was ten enenmale onverantwoord. Vooraf diende overleg en toetsing over de publieke uittalingen van de economen plaats te vinden.¹¹⁵ De faculteit liet de brief ruim drie maanden liggen, waarna de economen in hun reactie cynisch spraken over de onderzoeks- en publicatievrijheid die het bestuur huldigde. Dat twee van haar hoogleraren in opspraak raakten, was geen verantwoordelijkheid van de faculteit, terwijl bovendien vraagtekens werden gezet bij de zogenaamde consensus in AR-kring. Op het terrein van economie en economische politiek woedde een felle discussie en het was onmogelijk vast te stellen, schreef de faculteit, wat 'de gangbare opvatting in onze kring inhoudt'.¹¹⁶

Het was een understatement van de eerste orde. Naast het moddergooien in lezingen en kranten woedde sinds de zomer namelijk een fel debat in het College van Advies van de ARP. Ook Zijlstra nam deel aan de vergaderingen van commissie xv, waar diepgaand over economie en AR-politiek van gedachten werd gewisseld. Opnieuw vond hij de oude garde lijnrecht tegenover zich. In de vergaderingen kruiste hij de degenen met partijleider Schouten, de Kamerleden Van den Heuvel en Chris Smeenk en directeur Groen van het wetenschappelijk bureau. Terwijl in de commissie die was opgericht om de beginselherziening vorm te geven geen enkele vernieuwer zat, was commissie xv het epicentrum van partijvernieuwing.¹¹⁷ Dit nam echter niet de vorm van een constructief debat aan, waaruit stapsgewijs en harmonieus verandering voortvloeide. Het was daarentegen een botsing tussen jong en oud. Een strijd waarbij toenadering uitbleef.

Opnieuw liet Van den Heuvel zich nadrukkelijk gelden. Niet alleen hield hij net als Schouten en Smeenk het beginselloze denken van Zijlstra, hij stelde diens ideeën opnieuw gelijk aan de 'zuiverste slavernij'.¹¹⁸ Op zijn beurt raadde de Zijlstra Van den Heuvel aan een college economie te volgen aan de Vrije Universiteit. Het zou hem minder kritisch maken over economie en hemzelf. In de commissie had ook de vakbondsvleugel een stem. Onder leiding van Marius Ruppert streed het CNV tegen de conservatieve bovenstroom in de ARP, maar in deze commissie speelde Ruppert een ondergeschikte rol. Het was Zijlstra die het middelpunt was en de volle laag kreeg. Hij werd daarbij geflankeerd door André Donner, de vernieuwingsgezinde zoon van de president-curator, en, enigszins minder uitgesproken, vakgenoot De Roos. De soevereiniteit in eigen kring bleef het kardinale punt. De mannenbroeders bleven vragen om een principieel kader om overheidsingrijpen aan af te meten. Een zoektocht die Zijlstra en Donner een 'hopeloze en tamelijk zinloze onderneming' noemden.¹¹⁹ Ook in dit rechtstreekse gesprek kwam men niet nader tot elkaar, concludeerde Schouten eind december. Het conflict leek 'niet op te lossen'.¹²⁰

Een paar uur na deze vergadering van commissie xv schoof Zijlstra in Amsterdam aan bij een discussiedag van de PvdA. Er waren verkiezingen in aantocht en de PvdA had een debat over het nieuwe partijprogramma *De weg naar vrijheid* georganiseerd. Partijvoorzitter Koos Vorrink achtte 'levend contact met andere bevolkingsgroepen' van groot belang en het bezoek van Zijlstra en enkele vertegenwoordigers uit katholieke kring gaf daar gestalte aan.¹²¹ Enkele maanden later mondde Zijlstra's aanwezigheid uit in een uitgebreide recensie van *De weg naar vrijheid* van zijn hand. De titel van het partijprogramma was een vingerwijzing naar *The road to serfdom* van Hayek en droeg de handtekening van onder anderen Den Uyl,

die na zijn economiestudie bij het wetenschappelijk bureau van de PvdA was gaan werken. *De weg naar vrijheid* was de opvolger van het Plan van de Arbeid uit 1935 en gaf de partijvisie op het ordeningsvraagstuk weer.¹²² Het was materie waar Zijlstra van smulde en hij schreef een driedelige recensie van in totaal veertien pagina's. De toon was constructief, maar tegelijkertijd uitte hij fundamentele kritiek. Het doorwrochte partijprogramma was volgens hem een 'politieke uitdaging', waar de andere partijen – vooral zijn eigen ARP – een puntje aan konden zuigen. Zouden zij zich net zo diep bezinnen op het ordeningsvraagstuk en 'reële en constructieve alternatieven' op tafel leggen, dan kon eindelijk zinvol, inhoudelijk en constructief worden gediscussieerd over de definitieve inrichting van het naoorlogse economische bestel. Kritiek uitte Zijlstra ook. Vooral op de mate waarin de PvdA pleitte voor planning, socialisatie en het terugdringen van ondernemerschap. Hoewel in trotse witte letters 'vrijheid' op het titelblad stond, overschreed de PvdA 'critische waarden' en zou het maatschappelijke bestel bij uitvoering van haar plannen 'principiële in gevaar' komen. De grens die Zijlstra aan overheidsbemoeienis stelde was niet absoluut vast te stellen, zoals zijn geloofsgenoten zo graag wilden, maar was abstract. Hij sprak over laatste of kritische waarden, een begrip dat hij ontleende aan het werk van de economen Hayek en Wilhelm Röpke. Tussen planeconomie en vrije markt lag een glijdende schaal waarop men voorzichtig moest balanceren. De PvdA was al te dierst, concludeerde Zijlstra, overschreed kritische waarden en bewoog zich te ver in een gevaarlijke richting. *De weg naar vrijheid* was daarmee een 'kluif', aldus de vu-hoogleraar, die politieke vrijheid en democratie niet konden verteren.¹²³

Zijlstra's recensie verscheen pas in de zomer, toen de Kamerverkiezing van 1952 achter de rug was en opnieuw druk werd geformeerd. Alleen deel één van Zijlstra's artikel over het partijprogramma had het licht gezien toen begin augustus, na mislukte pogingen van Drees en Beel, een derde informateur werd benoemd. Het was fractievoorzitter L.A. Donker van de PvdA, die danig met wegeringen vanuit de ARP in zijn maag zat. Hij benaderde de jonge Donner en De Gaay Fortman voor Justitie en Verkeer en Waterstaat, maar beide heren weigerden.¹²⁴ Donker moest echter een uitweg vinden, aangezien de KVP alleen samen met de ARP wilde regeren. Er kwam daarom een nieuw plan op tafel, waarin de katholieken het ministerie van Economische Zaken (EZ) opofferden. Bij de PvdA rees onmiddellijk de vrees dat op deze belangrijke post nu een behoudende antirevolutionair 'van het type-Schouten' terecht zou komen.¹²⁵ De partij richtte haar pijlen dan ook op een 'progressiever personeelsbezetting' op EZ.¹²⁶ Had Beel aanvankelijk ge-

dacht aan Van der Kooy, die secretaris-generaal op het departement was geweest, Donker benaderde iemand anders.¹²⁷

Maandag 11 augustus was een warme zomerdag waarop Zijlstra rustig zat te werken. Als een donderslag bij heldere hemel belde Donker. Of hij meteen naar Den Haag wilde komen. Dat de informateur bij hem uitkwam, viel te verklaren. Zijlstra's politieke profiel was vele malen geprononceerder dan hij later deed voorkomen. Hij was niet de enige gereformeerde econoom die moderne denkbeelden was toegegaan, maar hij stak zijn hoofd boven het maaiveld uit. Hij schuwde de publiciteit niet, ging in debat met voorname mannenbroeders, had een netwerk dat de eigen kring oversteeg en recenseerde zelfs het partijprogramma van de PvdA. In maart 1950 was hij bovendien benoemd tot Kroonlid van de Sociaal-Economische Raad (SER). De vergaderingen met tal van kopstukken uit wetenschap, werkgeverskring en vakvereniging waren een belangrijke politieke leerschool. 'De ontmoeting, de kloof soms, tussen economische theorie en economische politiek kon in dit gezelschap [...] aan den lijve worden ervaren'.¹²⁸ Hoewel de namen van De Gaay Fortman en André Donner vaker vielen, wanneer het over de invulling van politieke functies ging, deed de zijne ook de ronde. In mei 1952 had Okma alle drie de hoogleraren genoemd als kandidaat-senator. Voor de hoge heren van de ARP waren ze echter 'te jong of te rood'.¹²⁹ Binnen de PvdA genoot Zijlstra daarentegen een uitstekende reputatie. Sinds de conferenties van Woudschoten had hij goede contacten. Eind december was hij als vertegenwoordiger van de ARP uitgenodigd om *De weg naar vrijheid* te bespreken. Hij was in de zomer bij informateur Donker aanbevolen door de jongeren uit de fractie, liet PvdA-Kamerlid Anne Vondeling in een brief aan zijn provinciegenoot Zijlstra weten. Donker was vervolgens tegen 'de oude professor Donner' in gegaan en had hun advies opgevolgd. 'They tell us we're too young', schreef Vondeling, maar deze ambitieuze generatie liet zich niet zomaar tegenhouden.¹³⁰

Na zijn bezoek aan Donker in Den Haag stapte Zijlstra meteen op de trein om op diens vakantieadres met partijleider Schouten te overleggen. Het bezoek beschreef Zijlstra uitgebreid in zijn memoires. 'Het was een warme dag, en ik ontwaarde spoedig de heren Schouten en [ARP-Tweede Kamerlid Jan] Terpstra, zeer degelijk in pak en vest met boord en das, aan een tafeltje onder een parasol met een kopje thee of koffie. Ik deed mijn verhaal, en ik zág Schouten denken: hij had begrepen dat hij er ingelopen was! Hij had gepokerd en verloren. Ik zei aan Schouten ook dat ik niets voelde voor deze nieuwe functie, omdat ik met hart en ziel me aan de faculteit gebonden voelde.' Zijlstra hoopte, zo schreef hij althans, 'mijn lot

te kunnen ontgaan door een negatief advies van mijn politieke opperhoofd'.¹³¹

Gezien zijn vergaande bemoeienis met de politieke koers van de ARP, was dit een onjuist beeld. Zijlstra vond het hoog tijd voor kabinetsdeelname van de ARP. Schouten had het formatiespel die zomer hard gespeeld. Eigenlijk wilde de partijleider de ARP opnieuw buiten een regering houden. Daarom had hij een felbegeerde plek in de sociaal-economische driehoek als voorwaarde gesteld. Hij wist dat de andere partijen deze belangrijke posities niet op zouden willen geven, waarmee de ARP kabinetsdeelname op goede gronden kon weigeren. Dat de KVP toch Economische Zaken prijs gaf en hij daardoor met Zijlstra geconfronteerd werd, was een totale verrassing. 'Schouten voelde er niet veel voor,' blikte zijn vertrouweling Bruins Slot later terug. 'Hij was een beetje bang voor Zijlstra's hem vreemde economische opvattingen. En hij liet hem dus terdege merken dat hij niet van enthousiasme overliep'.¹³² Maar een politiek argument om te weigeren had Schouten niet meer. Met EZ kreeg de ARP zitting in de sociaal-economische driehoek. De partijleider kon Zijlstra het ministerschap daarom 'niet ontraden'.¹³³ Terug van zijn bezoek aan Schouten sprak Zijlstra in Amsterdam met Okma, zijn collega's van de faculteit en met Kamerlid Bruins Slot over de moeilijke beslissing waarvoor hij stond. De Roos was huiverig, vooral omdat hij Zijlstra niet wilde missen op de VU. Okma en Bruins Slot spoorden hem daarentegen aan het ministerschap te aanvaarden. Zij wilden het naoorlogse isolement van de ARP eindelijk doorbreken.¹³⁴

De uiteindelijke keuze maakte Zijlstra zelf. Hij liet Donker weten het ministerschap van Economische Zaken te zullen aanvaarden. In kannen en kruiken was het daarmee niet. Donkers informatiepoging strandde namelijk op het dubbelministerschap van Buitenlandse Zaken. De KVP wilde niet instemmen met een partijloze secondant naast haar eigen kandidaat voor deze post, Joseph Luns, terwijl de PvdA geen Europa wilde van louter katholieke ministers van Buitenlandse Zaken. Er werd een nieuwe informateur aangesteld, waarna Zijlstra op vakantie ging naar de Franse Riviéra. Zijn bereidheid minister te worden bleef intact en hij zou terugkeren wanneer het kabinet rond was. Hetty en hij hadden de kinderen uitbesteed en koersten samen met het echtpaar Bakker over landweggetjes en driestrookswegen naar het zuiden.¹³⁵

De stijlvolle vakantiebestemming in Zuid-Frankrijk symboliseerde het lichtvoetige in het karakter van Bakker en Zijlstra. Zij waren harde werkers, maar geen saaie gereformeerden. Van het leven mocht genoten worden, op het Leidseplein, in de bios of aan de Riviéra. Ze waren zelfverzekerd, gedre-

ven en hadden dromen en ambities. Dat de ‘visioenen’ uit hun studententijd met Zijlstra’s naderende ministerschap zo gauw werkelijkheid werden, vulde amice Koos Bos van het Select met blijdschap, verwondering en dankbaarheid.¹³⁶ Tegelijkertijd spraken in Zijlstra’s keuze om het ministerschap te aanvaarden ook het plichtsbesef en roepingsgevoel door dat hij onder woorden had gebracht in zijn recensie van *De weg naar vrijheid*. ‘Wij hebben ons als economen te mengen in – zelfs leiding te geven bij – de wel zeer complexe economisch-politieke strijdvragen van de dag: dat is onze zeer bijzondere verantwoordelijkheid.’¹³⁷ Het waren woorden die op 20 augustus in het laatste deel van Zijlstra’s recensie werden afgedrukt. In de onwaarschijnlijke formatiezomer kreeg deze zinsnede, die veel eerder op papier was gezet, een wel heel letterlijk vervolg. Tien dagen later kreeg Zijlstra in het Zuid-Franse Menton, op vier kilometer van de Italiaanse grens, namelijk het definitieve bericht. ‘Beëdiging dinsdagochtend 10 uur’, stond in het telegram. Vanuit hotel Stella Bella spoedde Zijlstra zich naar Nice om per nachtvlucht terug te keren naar Amsterdam.¹³⁸ Drie dagen later, op 2 september 1952, was hij minister.

Ontvangst Zijlstra op Soestdijk, 2 september 1952.

DEEL II

Eerlijke politiek

Ik heb het politieke leven niet gezocht en niet begeerd. [...] Zeer node gaf ik mijn hoogleraarschap op, dat mij boven alle andere werk lief was en lief is. Ik ben in de grond van de zaak een homo academicus, en geen homo politicus.¹

5 Tussen droom en daad: leiding geven aan de economie

Als jongste minister van het nieuwe kabinet-Drees positioneerde Zijlstra zich onmiddellijk als wetenschapper in de politiek. Zijn academische achtergrond kenmerkte zijn politieke stijl, maar beïnvloedde ook zijn werkwijze op het departement van Economische Zaken. ‘Niet verdrinken in bergen paperassen, niet aan het einde van de werkdag met drie of vier uitpuilende tassen als voer voor de avond of zelfs een deel van de nacht naar huis.’² Waar het kon delegeerde hij. ‘Bureau schoon, geen afspraken, tijd om na te denken.’³ Het ambtelijk apparaat stuurde Zijlstra aan op de hoofdlijnen. Zijn visie op economische orde, die was uitgekristalliseerd in zijn jaren als hoogleraar, was daarbij de rode draad.

Het was exact waar de conservatieve mannenbroeders van de ARP beducht voor waren, nu Zijlstra begin september 1952 op het bordes van Paleis Soestdijk verscheen. Ook veel kranten en het bedrijfsleven besteedden speciale aandacht aan de jongste minister, die met zijn moderne denkbeelden het belangrijke departement op de Bezuidenhoutseweg bestierde.⁴ ‘Het kabinet der linkse doorbraak’, kopte het rabiaat rechtse *Burgerrecht*, dat concludeerde dat de ARP met Zijlstra in plaats van Van der Kooy als minister koos voor het dirigisme.⁵ De PvdA verwelkomde de jonge econoom daarentegen. ‘Welkom anti’s’, schreef zijn vroegere studiegenoot Van der Ploeg in het religieus-socialistische weekblad *Tijd en Taak*. Met Zijlstra op EZ en Johan van de Kieft en Ko Suurhoff als PvdA-ministers op Financiën en Sociale Zaken voorspelde Van der Ploeg sociaal-economisch een progressieve koers.⁶

De pennenstrijd over Zijlstra’s politiek-inhoudelijke oriëntatie verstomde in december, toen de jonge econoom zijn maidenspeech hield. Met vier speerpunten borduurde Zijlstra onmiskenbaar voort op het beleid van zijn voorganger van KVP-huize, Jan van den Brink. Met de elegante formule ‘globaal ingrijpen op strategische punten’ verwees hij speculaties over zijn vermeende dirigisme naar de prullenmand.⁷ Het adagium gaf blijk van een visie die was terug te voeren op sleutelpublicaties uit eerdere jaren, zoals zijn oratie, de studie voor de Grote vier en zijn recensie van *De weg naar vrijheid*. Het vormde het bredere kader waarop Zijlstra zijn beleidsdenken baseerde. Hoewel de accenten later gingen verschuiven, bleven de grondtonen daarvan steeds dezelfde.

Van 'verontrust' verzet tot troetelkind van het parlement

Het aantreden van Zijlstra en collega-minister Jacob Algera maakte in anti-revolutionaire kring veel los. In de verkiezingscampagne was de PvdA nog fel geattaqueerd en bestempeld als 'een der gevaarlijkste bedreigingen in deze tijd'.⁸ Hoe viel dit te rijmen met deelname aan het kabinet van een socialistische premier? De beeldvorming rondom Zijlstra versterkte de onrust. De jonge hoogleraar had zich afgezet tegen aloude antirevolutionaire principes, was tot rood bestempeld en werd hartelijk welkom geheten door de socialisten. Hoewel een progressief smaldeel opgelucht ademhaalde, giste het in de rest van de partij. In aanloop naar het partijcongres van 24 september vormde zich een gesloten front van 'verontrusten', met als belangrijkste woordvoerders oud-premier Pieter Sjoerds Gerbrandy en J.P.A. Mekkes, hoogleraar in de wijsbegeerte van Dooyeweerd.⁹ Fel en furieus werd regeringsdeelname op het congres door hen veroordeeld. Gerbrandy hekelde het staatssocialisme, terwijl Mekkes sprak van een 'zwenking als nooit tevoren'. Een coup, waarbij zich 'een volle terugtocht' uit de antirevolutionaire principes aftekende.¹⁰

Lijnrecht tegenover deze scherpslippers stonden de vu-hoogleraren André Donner, Okma en Waterink, die op het congres juist hun steun voor regeringsdeelname uitspraken. Ondertussen probeerden Schouten en de partijtop met man en macht het beeld van een breuk of ommezwaai in de partij te ontcrachten. De ARP had in deze formatie niet anders gehandeld dan normaal, gekregen wat was geëist en zich geenszins uitgeleverd aan het socialisme.¹¹ Ook *Trouw* ijverde onder leiding van hoofdredacteur Bruins Slot om de onvrede te verbloemen. Zijlstra was geen socialist en de partij werd niet verscheurd door een richtingenstrijd.¹² De felle clash op het partijcongres werd in de antirevolutionaire krant 'een zeer levendig debat' genoemd, waarin 'aanvankelijk niet eenstemmig werd gedacht'.¹³ Doordat andere kranten zoals *De Telegraaf* ook verslag deden, kwam het beeld van de 'heftige oppositie' van Gerbrandy en Mekkes toch naar buiten.¹⁴ De ARP was tot op het bot verdeeld over de kabinetsdeelname en de echo van 1952 zou nog lang in de partij doorklinken.

Buiten de partij werd eveneens driftig gediscussieerd over de koersverandering van de ARP en de rol die minister Zijlstra hierbij speelde. In een felle pennenstrijd onderzochten linkse en rechtse media de jonge econoom op 'rode vlekken'.¹⁵ Had de PvdA in hem slim een zesde minister gevonden of hield Zijlstra er minder radicale denkbeelden op na? De vraag bleef voornog onbeantwoord, aangezien de inhoudelijke kennismaking met de minister pas bij de behandeling van zijn begroting zou plaatsvinden. Een voorschot gaf Zijlstra wel, toen hij eind oktober een redevoering voor het

‘Een fonkelende, boeiende rede,’ kopte het *Algemeen Dagblad* op 5 december 1952.

Nederlands Verbond van Werkgevers (NVW) hield. Na alle wilde verhalen stichtte hij ‘verwarring’, toen hij vrijhandel en bedrijfsleven huldigde als de ruggengraat van de Nederlandse economie. Waar dit de buitenwereld veraste, was het precies de teneur van het rapport voor de Grote vier, waaraan Zijlstra en Witteveen juist in deze periode de laatste hand legden.¹⁶ ‘Een vervelend geval voor dat rijtje weekbladen en napratende weekblaadjes, die het zo goed wisten te vertellen, dat het met Prof. Zijlstra helemaal mis was,’ constateerde ARP-senator Hendrik Algra tevreden in het *Friesch Dagblad*, de krant waarvan hij hoofdredacteur was.¹⁷

Het was een voorproefje voor Zijlstra’s maidenspeech, begin december. ‘Eventuele onzekerheden’ over zijn denkbeelden hoopte hij die dag weg te nemen. De jonge minister had erg tegen dit eerste optreden in het parlement opgekeken.¹⁸ Hij stelde zich nederig op. Zijn taak was zwaar, vooral omdat hij ‘politiek en parlementair onervaren’ was. Zijn voorganger Van den Brink was bovendien een meer dan uitstekend minister geweest. Wat volgde was Zijlstra’s politiek-economische geloofsbelijdenis. Eerst somde

hij de 'primaire geboden' van zijn economische beleid op: industrialisatie, bevordering van export, groeiende productiviteit en een actieve integratiepolitiek. De overheid had daarbij een essentiële taak te spelen, maar het bedrijfsleven was de echte motor van het economisch leven. Particulier eigendom en ondernemingsgewijze productie vormden de kern van onze economische orde. Als pijlers van vrijheid waren zij bovendien cruciaal voor het 'functioneren van de democratische staat'. De overheid moest steunen, stimuleren en soms sturen, maar had daarbij 'een zo groot mogelijke constantheid' in acht te nemen. Dat noemde Zijlstra een grondwet van het economische beleid, waaraan het adagium 'globaal ingrijpen op strategische punten' uiting gaf.¹⁹

Het was een 'parlementair evenement' van de eerste orde, schreef *Trouw* de volgende dag.²⁰ Na afloop van zijn maidenspeech was Zijlstra van alle kanten gefeliciteerd met een voortreffelijke redevoering. Het was 4 december en de minister verdiende volgens de PvdA 'niet de gard, maar de koek'. Bovendien waren er geen 'dirigistische apen' uit zijn mouw gekomen, wat zowel de confessionele partijen als de vvd verheugde. De rede had een 'liberaal goed in de oren' geklonken, verklaarde Kamerlid 'Toek' van Leeuwen. vvd-leider Oud, die zich op voorhand kritisch over Zijlstra had uitgelaten, schudde hem na afloop omstandig de hand.²¹ Zelf had de minister ook kort teruggeblikt op al zijn eerdere redevoeringen die zo veel ophef hadden veroorzaakt. 'Ik twijfel dan weleens aan mijzelf, of ik wel beginselvast ben,' klonk het met een knipoog naar de critici in eigen kring.²² De pers kwam woorden tekort om hem lof toe te zwaaien. 'Een fonkelende, boeiende rede,' kopte het *Algemeen Dagblad*, dat tevens een cartoon afdruckte van een vlijtig docerend econoom. Het parlement had in de benjamin van het kabinet zijn 'enfant chéri' gevonden, schreef *Het Parool*.²³ Ook het bedrijfsleven haalde opgelucht adem. Zijlstra's opvattingen hadden 'nooit en te nimmer als "links georiënteerd" [...] mogen worden gequalificeerd', erkende *De Zakenwereld*. Zelfs 'de meest verwoede Nederlandse McCarthy' kon in deze redevoering geen enkel bewijs voor 'vervolgung' vinden.²⁴ Het was de boodschap die ook doordrong tot het buitenland. 'Pas de dirigisme,' concludeerde de Franse krant *Le Monde*.²⁵

Koers bepalen op een belegerd departement

In de middag van 2 september, direct na de beëdiging van het nieuwe kabinet, had Zijlstra zijn eerste ministerraadsvergadering meegemaakt in de statige *Trêveszaal*. 'Het was spannend en bedreigend tegelijk,' blikte hij later terug op zijn eerste dagen als minister.²⁶ Tussen zwaargewichten als premier Drees, kvp-minister Louis Beel van Binnenlandse Zaken en Landbouwminister Sic-

De nieuwe ministers van het kabinet-Drees op het bordes van paleis Soestdijk, met boven v.l.n.r. A.C. de Bruijn, Zijlstra, W.J.A. Kernkamp, J. Algera en H.B.J. Witte; onder v.l.n.r. J.G. Suurhoff, L.A. Donker, J. van de Kieft, J.M.L. Th. Cals, J.W. Beyen en J.M.A.H. Luns.

co Mansholt van de PvdA hield hij zich voorlopig stil. Aftasten, wat niet al te lang zou duren. Zijn antirevolutionaire collega Algera was ook Fries en was zestien jaar ouder. Sinds 1937 was Algera Kamerlid voor de ARP. Hij had bestuurlijke ervaring opgedaan in de Friese Gedeputeerde Staten. Rustig, bescheiden en bedaard. Algera was een 'geheel andere man' dan Zijlstra, aldus het antirevolutionaire partijblad *Nederlandse Gedachten*. De minister van Economische Zaken was jong, energiek en vol van zelfvertrouwen. 'Hij durft!' Ook zijn kledingstijl viel op. Met zijn sportieve, lichte jasjes was hij uit ander hout gesneden dan de mannenbroeders die zich in zwarte wollen pakken vertoonden. Met zijn kuif en bril oogde hij jeugdig, onbezorgd en professoraal. Zijn carrière verliep ogenschijnlijk vlot en gemakkelijk.²⁷

Zijlstra had niet veel tijd nodig om aan zijn nieuwe functie te wennen. Algauw verbrak hij zijn stilzwijgen in de ministerraad en profileerde zich in discussies over belangrijke dossiers. Bovendien vertrok hij vijf dagen na zijn aantreden al op zijn eerste buitenlandse reis. Naar Luxemburg, waar het ontstaan van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal feestelijk werd gevierd. Vier jaar eerder had Zijlstra op de conferentie van Westmin-

ster de geboorteweëen van de sectorgewijze integratie meegemaakt. Nu hief hij als hoogwaardigheidsbekleder het glas op de samenvoeging van de kolen- en staalmarkt van de zes lidstaten. Kosten noch moeite waren gespaard. ‘Adembenemend’ was de aaneenschakeling van plechtigheden, diners en lunches.²⁸ Ook vond de eerste EGKS-vergadering plaats, waar Zijlstra de degens moest kruisen met zijn buitenlandse collega-ministers. Bovendien maakte hij tijdens de festiviteiten kennis met tal van regeringsleiders, onder wie de Duitse bondskanselier Konrad Adenauer. Na een van de luxueuze diners sprak de 68-jarige Adenauer de jonge Nederlandse minister aan. ‘U moet mij iets beloven,’ zei de bondskanselier, zittend op een chic negentiende-eeuws bankje in het prestigieuze hotel Brasseur. ‘Voor Europa is het vandaag springvloed, maar dat blijft niet zo. Later, als ik er niet meer ben, komen de tegenslagen. Dan wordt het voor Europa eb en komt het erop aan vol te houden. U moet mij beloven standvastig te zijn en Europa trouw te blijven.’ De openhartigheid van deze wereldleider van formaat maakte op de jonge Zijlstra diepe indruk. Ook hij was overtuigd aanhanger van de Europese integratie. De strijdbijl in Europa moest definitief begraven worden. Gezeten naast Adenauer, die hem in leeftijd tweemaal overtrof, beloofde hij trouw aan de Europese zaak.²⁹

De gelofte kwam niet uit de lucht vallen en lag in het verlengde van Zijlstra’s jarenlange betrokkenheid bij de Europese Liga voor Economische Samenwerking. Het Europese project was een vredesmissie, maar als lid van de Liga zag Zijlstra het ook als een economische en geopolitieke noodzaak. Deze visie bleef leidend, zoals hij kort na zijn aantreden als minister aan de Belgische baron Boël liet weten. ‘Ma nouvelle fonction n’affectera pas essentiellement mes vues en matière des possibilités et de l’opportunité de l’intégration économique européenne.’³⁰ Zo nu en dan bleef Zijlstra spreken op congressen van de Liga. Ook onderhield hij contact met prominente leden zoals F.E. Spat van Philips, de latere Eurocommissaris Jean Rey en de Britse politica Juliet Rhys-Williams. De Europese integratie kwam ook in Zijlstra’s maidenspeech terug. Het was een van de vier ‘geboden’ van zijn economische beleid. Op het departement werd onder zijn leiding een proactieve koers uitgestippeld, die parallel liep aan het streven van de Liga. In de ministerraad zocht Zijlstra ondertussen draagvlak voor de plannen. Een halfjaar later zou hij op dit punt al een belangrijke overwinning boeken.

Naast de Europese zaak, die Zijlstra na aan het hart lag, stond in deze eerste maanden ook de krachtsverhouding tussen de nieuwe ministers op het spel. Bij de portefeuilleoverdracht had Van den Brink zijn opvolger met een gewaarschuwd voor minister Mansholt, die met een nieuwe landbouwwet tal van taken van EZ dreigde over te nemen. De wet was ontworpen

zonder enig overleg met Economische Zaken, zoals Zijlstra in een interne nota van het departement kon lezen, en hield geen rekening met de verantwoordelijkheden van EZ op het vlak van buitenlandse handel. Het was de opmaat voor een heuse machtsstrijd tussen beide ministers.³¹ Gevoed door zijn ambtelijk apparaat wist Zijlstra in december met Mansholt tot overeenstemming te komen.³² Desalniettemin bleef er strijd tussen beide ministers. Zij vonden elkaar in het streven naar Europese integratie, maar het agrarische deelbelang dat Mansholt verdedigde stond vaak haaks op de algemene economische politiek van Zijlstra. Bovendien botsten zij als twee krachtige persoonlijkheden, die beiden hun stempel op het kabinetsbeleid wilden drukken.³³

De expansiedrift van Mansholt kwam neer op een belegering van binnenuit, aangezien het Landbouwministerie in hetzelfde gebouw als EZ aan de Bezuidenhoutseweg was gevestigd. Er zetelde in dat gebouw nog een derde minister in deze kabinetsperiode, die zelfs het ambtelijk apparaat met Zijlstra deelde. Dit was A.C. de Bruijn, die namens de KVP minister voor Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie was. Hij moest de corporatieve ordening van het economisch leven vormgeven, een streven dat vooral de katholieke partijtop na de oorlog inspireerde. De Bruijn ging vol vertrouwen aan het werk, maar was in wezen volledig afhankelijk van zijn collega-ministers, aangezien hij geen eigen portefeuille beheerde. De bedoeling was het oprichten van bedrijfsschappen, waarin werkgevers en werknemers per sector samenwerkten. Deze schappen zouden vergaande bevoegdheid over lonen, prijzen en bedrijfsvoering krijgen. Van Zijlstra kreeg De Bruijn daarbij weinig steun. De oudere vakbondsman zat 'weggestopt' in een uithoek van het departement. Zijlstra zag de oprichting van schappen als een gevaar voor marktwerking en ondernemerschap. Middels het professorenadres had hij al in 1949 samen met Witteveen tegen de PBO-wet van minister Van den Brink campagne gevoerd. Het had blijk gegeven van zijn principiële afwijzing van het PBO-streven. In een brief aan De Bruijn riep Van den Brink deze episode in 1954 in herinnering. De wijze waarop Zijlstra zijn prijs- en kartelbeleid wilde inrichten betekende, aldus Van den Brink, 'geheel in de geest van het request der hoogleraren, [...] de dood voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie'.³⁴ Ondanks deze waarschuwing kreeg De Bruijn in de vier jaar dat hij minister was weinig gedaan.³⁵

Algauw was duidelijk dat de nieuwe ARP-minister geen lichtgewicht was. Zijlstra hield zich op de Bezuidenhoutseweg staande tegenover Mansholt en De Bruijn en mengde zich in de ministerraad vol zelfvertrouwen in de discussies. Veelzeggend was de analyse van Philips-lobbyist Spat, die in maart 1953 voor zijn werkgever het krachterspel schetste in het nieuwe

kabinet. Sympathie voor bedrijfsleven en grootbedrijf stond in zijn analyse centraal. Drees en Van de Kieft scoorden wat dat betreft laag. 'Weinig industrie-minded' en 'wantrouwend', schreef Spat aan Frits Philips. Met zijn 'bijzonder klare en scherpe geest' had Zijlstra wel 'een open oog voor economie'. De belangenbehartiger wist waarover hij sprak. Namens Philips hield Spat kantoor vlak bij het Binnenhof, op het Lange Voorhout, waar hij Zijlstra vaak had meegemaakt. Spat had het werk van Zijlstra en Witteveen voor de Grote vier begeleid en kende de ARP-econoom bovendien uit de Europese Liga voor Economische Samenwerking. Als minister zou Zijlstra zich niet blindelings door de belangen van de 'groot-industrie' laten leiden, aldus Spat in zijn analyse, maar een gunstig beleid voor 'brede categorieën van ondernemers' kon wel van hem worden verwacht. Hij stelde vast dat door het vertrek van Lieftinck en de komst van Van de Kieft 'in de Ministerraad het spel van krachten gunstiger ligt voor Economische Zaken tegenover Financiën dan onder het vorige kabinet'.³⁶ Zijlstra wist de fatsoenlijke maar al te goede Van der Kieft inderdaad te overvleugelen. Hij was geen econoom en had weinig weerwoord op de deskundige argumenten van Zijlstra. 'Ik probeerde het niet uit te buiten. Ik deed het achter de schermen, door een goede relatie op te bouwen met de ambtelijke top van het andere departement'.³⁷

Het departement dat Zijlstra onder zijn hoede kreeg was volgens zijn staatssecretaris, van de KVP'er Gerard Veldkamp, 'een bijna perfecte ambtelijke organisatie'. Veldkamp was verantwoordelijk voor middenstands zaken, al had zijn benoeming wat voeten in de aarde gehad.³⁸ Zijlstra had aanvankelijk namelijk wat moeite met een KVP'er naast zich. Op het departement zetelde met PBO-minister De Bruijn al een andere katholieke bewindsman, maar in de formatie had KVP-leider Romme eveneens een staatssecretaris op EZ bedongen. De eerste kandidaten die Romme aandroeg had Zijlstra afgewezen, maar de jonge econoom Veldkamp, 31 pas, kreeg wel zijn zegen. Desalniettemin gaf de minister in hun eerste gesprek duidelijke grenzen aan. 'Dus u bent staatssecretaris voor de middenstand en voor niets anders. U bent staatssecretaris voor mij en niet voor minister De Bruijn en naar de REA gaat u alleen als ik dat wil'.³⁹ Veldkamp verzette zich tegen die laatste eis. Na een interventie van Romme kreeg hij alsnog toegang tot de raad voor economische aangelegenheden. De REA was een belangrijke onderraad van de ministerraad, waar betrokken bewindslieden overleg voerden over sociaal-economische beleidsvragen. De Bankpresident en de directeur van het CPB hadden ook zitting in de REA.⁴⁰

Ondanks de stroeve start ontstond een goede werkverhouding tussen het jonge span op EZ. De bewindslieden probeerden op maandagmiddag bij te

praten tijdens een lunch. Ondanks hun eigen verantwoordelijkheid kreeg Veldkamp al gauw meer taken toegeschoven. Zijlstra had het druk en was veel onderweg. Werkbezoek aan de provincies, buitenlandse handelsmissies en de vergaderingen van de EGKS in Luxemburg. Dossiers waarvoor hij geen tijd had of die hem weinig interesseerden droeg Zijlstra aan Veldkamp over.⁴¹ Hoezeer de verstandhouding verbeterde, bleek uit een gezamenlijke publicatie van artikelen in 1957. Het betrof een bundel met publicaties uit de periode voor hun politieke loopbaan. Zijlstra liet naast zijn oratie en de recensie van *De weg naar vrijheid* de geruchtmakende beschouwingen over de geleide economie en het neoliberalisme afdrukken. De gewraakte passage over de soevereiniteit in eigen kring als 'lege doos' ontbrak overigens in de herdruk.⁴² Veldkamp noemde Zijlstra later 'een van de beste, zo niet de beste minister van Economische Zaken sedert de Tweede Wereldoorlog'. Hij had naar eigen zeggen veel van de antirevolutionaire econoom geleerd.⁴³ Mansholt schreef later hetzelfde. 'Wat ik van economie weet, heb ik van Jelle als wij bekvechten in de vele ministerraden.'⁴⁴

'Zijlstra naar Noord-Brabant', 'de minister bezoekt Friesland', 'Zijlstra in de mijnen', 'via Leeuwarden naar Luxemburg'. Krantenkoppen lieten zien dat Zijlstra in 1953 vrijwel constant onderweg was. Via werkbezoek aan de provincies kreeg hij zicht op de economische en industriële ontwikkelingen in het land. Hij ontmoette plaatselijke bestuurders en mensen uit het bedrijfsleven. Ook werd hij uitgenodigd voor feestelijke openingen of jubilea van bedrijven. Zijlstra bezocht jaarvergaderingen van werkgeversverenigingen en de Kamers van Koophandel, waar hij dan vaak een redevoering hield. Soms ging Hetty mee, zoals naar Limburg, waar het jonge paar diep onder de grond staatsmijn Maurits bezocht.⁴⁵ Als minister liet hij zijn gezicht ook op beurzen in de RAI zien. Hij bekeek de nieuwste auto's, bewonderde grote diamanten en sprak vol vuur over de toekomst van de atoomenergie. In het voorjaar van 1953 was Zijlstra bijna een maand weg, voor een bezoek aan achtereenvolgens Suriname, de Antillen, Caracas, de hoofdstad van Venezuela, en de Verenigde Staten.⁴⁶

Filmbeelden tonen hem tijdens die reis lachend aan boord van een Nederlands schip in de West. Met een glinstering in zijn ogen tuurde hij over een azuurblauwe oceaan. Hij leek intens gelukkig.⁴⁷ Gingen zijn gedachtes wel eens terug naar Oosterbierum? De afstand die gaapte tussen de klei van Barradeel en zijn reis als Excellentie door het Caraïbisch gebied was enorm. In de vs sprak Zijlstra over Amerikaanse investeringen in Nederland en de mogelijke vestiging van bedrijven in ons land.⁴⁸ Hij ontmoette Sinclair Weeks, de Amerikaanse minister van Handel, en kreeg een lunch aangeboden door de directeur van de Wereldbank, Gene Black. In Washington lo-

Minister Zijlstra in de RAI, februari 1954.

geerde Zijlstra bij de Nederlandse ambassadeur Herman van Roijen. Er waren recepties en feestjes op de ambassade. ‘Wined and dined’, schreven Amerikaanse kranten over Zijlstra’s bezoek.⁴⁹ Hij moest nog wel wennen aan dit buitenlandse circuit, herinnerde een van de aanwezigen zich met betrekking tot een later bezoek van Zijlstra aan Londen. Als eregast moest de jonge minister daar een tafelrede houden, waarvan toon en inhoud opvielen. ‘Zijn speech was zeer geleerd, [...] maar meer op de collegezaal ingesteld dan op een bijeenkomst met een hap, een slok en een sigaar.’⁵⁰

Zijlstra had zich razendsnel aan weten te passen aan zijn nieuwe omgeving. Hij had veel geleerd in zijn studentenvereniging en daarna, op de universiteit en in zijn contacten met het bedrijfsleven: netwerken, zakelijke omgangsvormen en etiquette tijdens recepties en diners. Desalniettemin bleef deze wereld voor Hetty en Zijlstra altijd een beetje vreemd. Zoals zijn brieven uit de studententijd lieten zien, was het recept aanpassen geweest. Hard werken en doorzetten om je staande te houden. Toch kon dit alles niet

verhullen, ook later niet, na tientallen jaren in de hoogste kringen, dat het echtpaar in de kern dorpeling bleef. Friezen, aangespoeld in een totaal ander milieu, die zich knap staande hielden maar tegelijkertijd altijd een beetje op hun hoede bleven.⁵¹

Op het departement woonde staatssecretaris Veldkamp ook de stafvergaderingen van de ambtelijke top met minister Zijlstra bij.⁵² Het departement was hiërarchisch opgebouwd uit vier afdelingen, die door een directeur-generaal werden aangestuurd.⁵³ Aan de top stond secretaris-generaal G. Brouwers. Daarboven zweefde Zijlstra die als minister enigszins losstond van het ambtelijke apparaat.⁵⁴ Algauw had Zijlstra door dat hij zich niet in detail met het werk van ambtenaren en de gang van zaken op de afzonderlijke afdelingen moest bemoeien. Dat was het werk van Brouwers en de verschillende directeuren-generaal. 'Ik was zelf instinctief geneigd tot een zo ruim mogelijke delegatie, misschien uit gemakzucht, wie zal het zeggen.'⁵⁵ Hij gaf leiding op afstand. In stafvergadering stemde hij de hoofdlijnen van het beleid af met de ambtelijke top.⁵⁶

Naast de vier directoraten-generaal zette Zijlstra zijn handtekening onder de oprichting van de Directie Algemene Economische Politiek. Het idee voor deze 'braintrust' kwam uit de koker van Brouwers, die zijn positie op het departement wilde verstevigen.⁵⁷ De leiding kwam in handen van Jan Pen, een veelbelovend econoom die sinds 1947 op het departement werkte. Pen was gepromoveerd op het thema collectieve loononderhandelingen, bij Hennipman aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Met een Engelstalig artikel over dit onderwerp en de integrale vertaling van zijn proefschrift later, vestigde hij ook in het buitenland zijn reputatie.⁵⁸ Op dat moment, eind jaren vijftig, had Pen EZ overigens verlaten. In 1956 werd hij hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit Groningen en groeide daar uit tot een van de meest vooraanstaande keynesiaanse economen van Nederland. In 1952 leerde Pen de nieuwe minister kennen als 'snel en onbekommerd'.⁵⁹ Iedere ochtend spoedde Zijlstra zich het gebouw in, met haastige, grote stappen de trap op, links de gang in, richting zijn kantoor. De rest van het gebouw bleef vrijwel onbekend terrein. Contact had de minister haast uitsluitend met de ambtelijke top. 'Ze hadden jou in de fietsenstalling neer kunnen zetten en dan had je niet geweten waar je was,' schreef Pen later aan Zijlstra.⁶⁰

Met een 'schier nerveuze haast' werkte de minister zich door de stapels dossiers op zijn bureau. Het was een sobere kamer, schetste een rapportage in de krant. Achter hem hing een schilderij met gemartelde figuren van Luca Giordano. Kort en zakelijk instrueerde Zijlstra zijn ambtenaren.⁶¹ Efficiënt, zoals ook de stafvergaderingen volgens Pen verliepen. De minister

Met een 'schier nerveuze haast' werkt de minister zich door de stapels dossiers.

vroeg beknopt informatie en hoorde in korte discussies argumenten aan. 'Dan besliste hij, vaak op politieke gronden, maar altijd met een poging het politieke en het economische uit elkaar te houden.'⁶² Alle belangrijke beleidsonderwerpen passeerden hier de revue. De standpunten van EZ voor

debat in Kamer en ministerraad werden onderbouwd, het eigen beleid werd doorgesproken en de strategie voor nieuwe plannen werd uitgestippeld.⁶³ Pens braintrust werd ondertussen ingeschakeld om onderzoek te doen naar specifieke onderwerpen, zoals het uitdijende subsidiesysteem voor melk, boter en andere agrarische producten, waarbij Zijlstra ook zijn promotor Koopmans inschakelde.⁶⁴

Buiten het ambtelijke topperleg, de ministerraadsvergaderingen en verplichtingen in binnen- en buitenland ruimde Zijlstra veel tijd in om in stilte door te brengen. Geen stapels dossiers op zijn bureau. Een serene werkomgeving achtte hij van groot belang, net als tijd om rustig na te denken. 'Alleen in ledigheid worden grote gedachten geboren.'⁶⁵ Daar hield hij zijn gehele carrière aan vast. Deze tijd was nodig om beleidsvragen in een breder perspectief van visie en politieke opportuniteit te plaatsen. Het gaf uiting aan de weloverwogen samenhang die terug te vinden was in zijn beleid. Bovendien typeerde het zijn solitaire werkwijze. Zoals zijn ontwikkeling als scholier en student vorm had gekregen, bleef hij zichzelf als einzelgänger verder ontplooiën. 'Allinnich myn wei fine, dat ligt me wel,' blikte hij later terug. 'Het zal wel de Friese boerenaard zijn. Baas op eigen erf, als het erop aankomt van niemand afhankelijk en ook niet te gauw onder de indruk van anderen.'⁶⁶

Voor de bewaking van de serene rust was Zijlstra aangewezen op zijn kamerbewaarder, G. van der Straaten. Een kleine, oudere man met een dikke buik die al zo lang op EZ werkte dat hij zelfs minister Willem Treub in de Eerste Wereldoorlog nog had meegemaakt. Zijlstra genoot van zijn verhalen en werd bovendien goed door Van der Straaten verzorgd.⁶⁷ De kamerbewaarder schonk niet alleen zijn koffie, maar hield ook streng toezicht op zijn agenda en zorgde dat niemand zomaar binnenliep. Ook bereidde Van der Straaten samen met Hetty zijn buitenlandse reizen voor. Zijn koffers werden ingepakt, Zijlstra werd afgehaald door chauffeur Cor van Selm en hoefde zich alleen met inhoudelijke zaken bezig te houden. Van Selm was de chauffeur die hem jarenlang op en neer van Amsterdam naar Den Haag reed. Of naar Luxemburg, Schiphol en werkbezoeken elders in het land. Al gauw werd Van Selm onderdeel van het gezin. Het was een vriendelijke man, die elke werkdag in de luxueuze Buick van het departement de straat inreed. Regelmatig bracht hij de kinderen even naar school of hielp met klusjes. De oudste drie kinderen logeerden zelfs bij Van Selm en zagen hem soms meer dan hun eigen drukbezette vader. Met het ministerschap was het ritme van het gezin veranderd. Zijlstra was weinig thuis en was steeds minder betrokken bij de opvoeding van de kinderen. Wel las hij de kinderen op vakantie voor of verzong zelf een verhaal. Elke avond voor het slapengaan

schudde hij dan een nieuwe versie uit zijn mouw. Thuis vond ondertussen een professionalisering plaats. Er kwam een meisje voor dag en nacht en een schoonmaakster. Hetty kookte, deed boodschappen en kocht kleren en schoenen voor haar man. Samen met Van Straaten en Van Selm ontstond zo een hele hofhouding rond Zijlstra, die gauw wende aan de goede zorgen.⁶⁸

Het Europa van Jelle: Aanjager van de economische integratiedroom

1952 was het jaar van het Europa-enthousiasme.⁶⁹ Na vele jaren van ambitieuze plannen was het Europese integratieproces echt geboren. Na de feestelijke inhuldiging van de EGKS werden al gauw nieuwe initiatieven gelanceerd om aan de eenwording vorm te geven. Kolen en staal waren slechts het beginpunt, het breekijzer om het keurslijf van de natiestaten open te breken. Het zou nog even duren, maar de verenigde staten van Europa leken nu echt binnen handbereik.⁷⁰ Twee nieuwe plannen wezen al meteen in 1952 in de richting van deze verdere samensmelting. Het betrof initiatieven tot politieke en militaire samenwerking, waarover de ministerraad zich in het najaar boog. Waren de Europese Politieke en Defensiegemeenschap (EPG en EDG) de weg die Nederland wilde gaan? Het was materie waar Zijlstra een duidelijke visie op had. Jarenlang had hij zich ingezet voor de Liga voor Economische Samenwerking en nu, pas aangetreden als minister, pleitte hij krachtig voor het primaat van de economie. De partijloze minister Beyen van Buitenlandse Zaken, die het Europese dossier onder zijn hoede had, waarschuwde daarentegen alleen dit economische aspect 'te veel op de voorgrond te brengen'. Ook de andere minister van BUZA, Joseph Luns, met wie Beyen totaal niet overweg kon, achtte een keuze voor één specifiek terrein van integratie onnodig en gevaarlijk. Het zou de zaak te veel op de spits drijven en de Nederlandse onderhandelingspositie beperken. Consequent bepleitte Zijlstra in deze maanden het tegendeel. Aandacht voor het economische aspect was geen prettige bijkomstigheid, dat binnen het integratieproces vanzelf aan bod zou komen, het was voor Nederland de kern van de zaak. Economische integratie was van levensbelang. Het moest volgens hem voorwaarde voor Nederland zijn om mee te werken aan andere integratieplannen. 'Omdat Nederland de economische integratie nodig heeft, is de Regering in beginsel bereid aan een politieke integratie mee te werken.'⁷¹

Zijlstra draaide de gangbare redenering daarmee om. Het formuleren van een volstrekt helder einddoel achtte hij van primair belang. Vanuit dat punt kon men vervolgens een verdere integratiestrategie uitstippelen. Op lange termijn moest principieel worden vastgehouden aan het einddoel, terwijl op korte termijn flexibel en pragmatisch handelen onontbeerlijk was. Dit verschil tussen doelstelling, strategie en tactiek zette Zijlstra ook

intern op EZ uiteen.⁷² Een heldere, eigen visie op de lange termijn ging hand in hand met de bereidheid op korte termijn compromissen te sluiten en op de juiste wijze water bij de wijn te doen. Het was een scherp onderhandelingskompas, dat gedurende Zijlstra's lange carrière van pas zou blijven komen. In 1952 presenteerde Zijlstra economische integratie als overkoepelend einddoel van de Nederlandse integratiestrategie. Kolen en staal en de douane-unie waren slechts de eerste tussenstappen op weg naar een volwaardige economische unie.

Het was deze heldere visie die Zijlstra eind 1952 en begin 1953 consequent naar voren bracht in de ministerraad. Nederland moest economische integratie centraal stellen en bovendien een ambitieus einddoel stellen. Het noemen van een douane-unie achtte Zijlstra niet voldoende.⁷³ Het maakte indruk. Minister Beyen begon te schuiven en kwam langzaam in het spoor van Zijlstra.⁷⁴ Beide heren konden het goed met elkaar vinden. Beyen was een *bon vivant*, een man van de wereld, die een imposante loopbaan achter de rug had. Na functies bij Financiën en in de top van het bedrijfsleven was hij in de financiële sector terechtgekomen. In het interbellum werd hij president van de Bazelse Bank for International Settlements (BIS) en na de oorlog had hij Nederland vertegenwoordigd bij de Wereldbank en het IMF. In de oorlog was Beyen fervent voorstander van Europese integratie geworden, maar begin 1953 kwam zijn gedachtevorming op dit punt onmiskenbaar in een stroomversnelling. Beyen maakte de economische visie van Zijlstra openlijk tot de zijne.⁷⁵ In februari 1953 kwam dit duidelijk naar voren in het Beyen-memorandum, bestemd voor de vijf andere lidstaten. De politieke integratie moest volgens het Nederlandse memorandum zoveel mogelijk in economische richting worden gestuurd. Het was een wonderlijke bekering van minister Beyen, aldus de ambtelijke top van BUZA.⁷⁶ Zijlstra bleef ondertussen waakzaam toezien op een consequente invulling van dit streven. In de ministerraad wees hij nu steeds terug op het uitgangspunt van het Beyen-memorandum. Nederland kon niet instemmen met nieuwe integratieplannen, wanneer 'aan onze verlangens op economisch gebied niets wordt gedaan'.⁷⁷

Verdere uitwerking van de Nederlandse integratieplannen vond plaats in de commissie-Beyen. Daarin had, anders dan de naam doet vermoeden, Beyen geen zitting. Zijlstra overigens ook niet. Het werk werd verzet door ambtenaren, waarbij veel invloed uitging van de experts van EZ.⁷⁸ Hans Linthorst Homan was directeur Europese integratie op het DG Buitenlandse Economische Betrekkingen, waar hij na de oorlog terecht was gekomen. Het blazoen van Linthorst Homan was in de oorlog besmet geraakt, doordat hij direct na de Duitse inval met Louis Einthoven en Jan de Quay de

Nederlandse Unie had opgericht. Bedoeld om eenheid tegenover de bezetter uit te stralen, werd de Unie al gauw beticht van collaboratie. Het was een episode die Homan en ook de latere premier De Quay hun leven lang zou achtervolgen. Homan werd desalniettemin een invloedrijk ambtenaar op EZ en kwam later op belangrijke posten in Luxemburg en Brussel terecht. Hij kende Zijlstra uit kringen rond de ELES. Meteen na diens benoeming tot minister in 1952 had Homan hem dan ook een brief gestuurd. 'Ik ben zó dankbaar dat er nu een waar Europees-progressief beleid zal zijn, waaraan Gij met heel Uw hoofd en hart zo grondig reeds hebt gearbeitet.'⁷⁹

Terwijl Beyen en Zijlstra het Nederlandse integratiestreven vormgaven, doofde in Europa langzaam het enthousiasme voor de ambitieuze politieke en militaire integratieplannen. De definitieve doodsteek kwam in de zomer van 1954, toen het Franse parlement weigerde in te stemmen met de oprichting van de EDG.⁸⁰ Plotseling leek een verenigd Europa ver weg. Het project moest tot leven worden gewekt. Naarstig startte de zoektocht naar nieuwe plannen die wel politieke kans van slagen hadden. Jean Monnet, de Franse diplomaat die aan de wieg van de Europese integratie had gestaan, richtte het Actiecomité voor de verenigde staten van Europa op. Monnet was president van de Hoge Autoriteit van de EGKS en oefende in die periode grote politieke invloed uit. Hij bezocht ministers en politici in alle lidstaten om de Europese integratie te versterken. Na het falen van de defensie- en de politieke gemeenschap richtte Monnet zijn pijlen daarbij op de atoomenergie. Na de kolen en het staal zou de sectorgewijze aanpak van de Europese integratie op dat terrein vorm kunnen krijgen. Beyen zag daarentegen de kans schoon voor zijn eigen memorandum uit 1953.⁸¹ Het plan-Beyen om juist vol in te zetten op economische integratie werd aanvankelijk te ambitieus geacht. Ook in de eigen ministerraad klonk verzet, maar gesteund door Zijlstra wist Beyen zijn collega's over de streep te trekken. Naast de atoomplannen van Monnet ging Nederland diplomatiek streven naar de vorming van een economische unie.⁸²

In Europa toog Beyen vanaf dat moment met missionaire ijver aan het werk. Hij ontmoette aanvankelijk veel scepsis, maar de Nederlandse minister liet zich niet uit het veld slaan. Na enkele maanden begon het tij te keren en begon de steun voor het Nederlandse integratieplan te groeien. Cruciaal was het moment dat de Belgische minister Paul-Henri Spaak, die aanvankelijk zeer kritisch was geweest, het plan-Beyen omarmde. In de ministerraad bleef Zijlstra de plannen ondertussen richting een zo breed en ambitieus mogelijke opzet sturen.⁸³ Ook onderhielden hij en Mansholt, de twee meest fervente Europeanen in het kabinet, contact met Monnet en diens Actiecomité. Zijlstra zag de invloedrijke Fransman bij de vergaderingen van de

EGKS in Luxemburg en fungeerde in Den Haag als zijn spreekbuis. 'Hij trouwde mij,' blikte Zijlstra later terug.⁸⁴ Terwijl Mansholt de schakel tussen Monnet en de PvdA was, liep het contact met de KVP via Zijlstra, zoals premier Drees in zijn dagboek schreef.⁸⁵ Ondertussen kwam de Europese lobby van Beyen en Spaak op stoom. De doorbraak kwam in het late voorjaar van 1955, op Sicilië. Daar, tijdens de conferentie van Messina, werd het hybride Beneluxplan van Beyen, Spaak en Zijlstra omarmd door de andere lidstaten. Men ging akkoord met zowel economische als sectorale integratie op het vlak van de atoomenergie. Het was een doorbraak. De *relance européenne* was een feit.⁸⁶

Hoewel diplomatieke onderhandelingen in Europa veelal tot het takenpakket van Buitenlandse Zaken behoorden, had ook Zijlstra enkele Europese dossiers in zijn portefeuille. Hij onderhandelde in het kader van de Benelux over het slechten van tariefmuren, een proeftuin voor het grotere Europese project, en bezocht maandelijks de vergaderingen van de EGKS. Economische Zaken voerde stevig de regie op dit punt. Na de feestelijke openingsceremonie verzandde men in EGKS-verband langzaam maar zeker in rommelige, vaak spijkerharde discussies over kolenprijzen, invoerheffingen en staatssteun.⁸⁷ Ambitieuze doelstellingen botsten op gevestigde belangen van de lidstaten en hun industrie. Het tot stand brengen van een vrije kolen- en staalmarkt bleek moeilijker dan gedacht. Vooral de macht van de Duitse industrie, sinds jaar en dag georganiseerd in kartels, deed zich voelen. Namens Nederland pleitte Zijlstra consequent voor het vrijmaken van deze twee belangrijke sectoren. Vrijhandel kon de kostprijs omlaag brengen en paste bij de Nederlandse traditie. De Duitse economie was daarentegen heel anders opgebouwd. De kolen- en staalsector waren verenigd in machtige kartels die politiek grote invloed uitoefenden. Voor Nederland en Zijlstra was het van cruciaal belang dat de EGKS hiervan niet het Europese verlengstuk werd.

In Luxemburg vond hij de Duitse minister Ludwig Erhard tegenover zich. Hoewel Erhard bekendstond als een groot voorstander van de vrije markt, streek hij het Duitse Ruhrkartel niet tegen de haren in. 'Ach,' luidde zijn antwoord toen Zijlstra hem met deze tegenstrijdigheid confronteerde, 'lieber Kolleger, wir sind doch alle Sünder!'⁸⁸ Zoals ook bleek tijdens discussies in de ministerraad, kon Zijlstra uitermate strijdvaardig zijn. De maximprijs waarover in de EGKS-vergaderingen gesproken werd, dreigde in de praktijk door de kartels als bodemprijs gehanteerd te worden. De Hoge Autoriteit moest hiertegen optreden, vond Zijlstra, die optrok samen met zijn Italiaanse, Belgische en Luxemburgse collega's. Hij sprak Monnet persoonlijk op deze zaak aan en wilde de Hoge Autoriteit bovendien voor het

Europees strafhof slepen voor veronachtzaming van haar taak.⁸⁹

Zijlstra's strijdvaardigheid was een karaktertrek maar gaf ook blijk van zijn geloof in de Europese zaak. De EGKS was eind 1953 de kern van het integratieproject en de Hoge Autoriteit van Monnet zou volgens de jonge minister moeten uitgroeien tot een 'Europees Ministerie van Economische Zaken'.⁹⁰ De grote betrokkenheid en ambitie vielen ook de latere KVP-leider Norbert Schmelzer op, die Zijlstra als jong ambtenaar in Luxemburg begeleidde. Hij merkte daar hoe razendsnel Zijlstra nieuwe materie tot zich nam. Bovendien zag hij hoezeer Zijlstra zowel de integratie als de onderlinge samenwerking tussen de Europese christendemocraten was toegedaan.⁹¹ Schmelzer doelde op de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI), het orgaan waarin de confessionele partijen van Europa overleg pleegden over het integratieproces en hun visies deelden op christelijke politiek in een snel veranderende wereld. Welke inhoud had de christelijke politiek en hoe verhield zij zich tot de moderne sociaaldemocratie, het neoliberalisme en de welvaartsstaat? Enkele maanden na de conferentie van Messina waren dit de vragen die Zijlstra aansneed in een schriftelijk preadvies voor de NEI en een bijbehorende lezing op het jaarlijkse congres eind september. Hij had bij deze gelegenheid de voorkeur gekregen boven de meer linkse Italiaan Amintore Fanfani. Het resultaat was een liberaal, marktgericht rapport.⁹² Economische eenwording vereiste niet op voorhand fiscale, politieke en sociale harmonisatie. Zoals de proeftuin van de Benelux had geleerd, zou het speelveld tussentijds egaliseren. 'Zeker wanneer dit aanpassingsproces wordt vergemakkelijkt door de grote wijde markt, waarin talloze nieuwe mogelijkheden aanwezig zijn.'⁹³ In de discussie benadrukte Zijlstra dit punt opnieuw, waarbij hij kritische vragenstellers verwees naar de vrijhandelstheorie van David Ricardo. Ieder land kon relatief voordelig een bepaalde productgroep voortbrengen, waardoor uiteindelijk in het handelsverkeer een situatie ontstond die voor alle betrokkenen profijt opleverde.⁹⁴

Het fundament onder Zijlstra's economische integratiefilosofie was daarmee ontleend 'aan de klassieke school', zoals hij in 1951 al uiteen had gezet in een redevoering voor de Liga voor Economische Samenwerking. Door handelsstromen en kapitaalverkeer te liberaliseren en vrij verkeer van personen en bedrijven toe te staan, zou in Europa een betere arbeidsverdeling worden bereikt.⁹⁵ Joop den Uyl noemde het een 'puur negatieve liberalisatiepolitiek', nadat hij Zijlstra in 1953 voor de ELES een vergelijkbaar betoog hoorde afsteken. Zijlstra was het met deze kwalificatie oneens, zoals hij de invloedrijke PvdA-federalist Alfred Mozer per brief liet weten.⁹⁶ Toch bezat het oordeel van Den Uyl wel degelijk een kern van waarheid. Het 'Europa van Jelle' was technocratisch, ontdaan van politieke en sociale franje,

Zijlstra in een onderonsje met de Duitse minister Erhard, NEI-congres mei 1958.

waarbij alle heil van de markt en het bijbehorende ‘aanpassingsproces’ werd verwacht. Hier lag onmiskenbaar een wereldbeeld aan ten grondslag. Het primaat van de economie had een diepe politieke betekenis.⁹⁷ Liberaal en marktgeoriënteerd, zoals in de christendemocratische kring van de NEI steeds meer de boventoon ging voeren.⁹⁸

Man van het jaar: De belangen van het bedrijfsleven

Een van de eerste zaken waar Zijlstra in de ministerraad het woord over voerde was de dividendstop. Sinds de oorlogsjaren was de mogelijkheid om winst aan aandeelhouders uit te keren beperkt of zelfs verboden. In het kader van de wederopbouw en in het verlengde van de geleide loonpolitiek was de dividendstop steeds door minister Lief tinck verlengd. Nu lag het voorstel op tafel om de winstbeperking opnieuw met drie jaar te verlengen.⁹⁹ Zijlstra was hier principieel tegen, net als de antirevolutionaire fractie in de Tweede Kamer. Het was een punt dat eveneens naar voren was gekomen in het rapport dat hij voor de Grote vier had geschreven. Daarin riepen Witteveen en Zijlstra op tot de ‘rehabilitatie van het kapitaal’. Winst en kapitaal moesten ‘beweeglijker’ worden, waardoor meer ruimte zou ontstaan voor investeringen en financiering van nieuwe ondernemingen. In dit kader hadden Zijlstra en Witteveen niet alleen gepleit voor fiscale vrijstellin-

gen, de uitgifte van aandelen en de vermindering van de interne financiering, maar ook voor het afschaffen van de dividendstop, die zichzelf had 'overleefd'.¹⁰⁰ In de ministerraad verzette Zijlstra zich in september dan ook meteen krachtig tegen een voorstel de beperking van winstuitkering over aandelenbezit met drie jaar te verlengen. Hij drong aan op een verlenging van slechts een jaar. In het Kamerdebat brachten de confessionele partijen kort daarna dezelfde tussenoplossing naar voren. Er werd een motie aangenomen die het kabinet, onder druk van Zijlstra, niet onaanvaardbaar verklaarde. Toen ook de SER zich vervolgens uitsprak voor een kortere periode, brak in de ministerraad opnieuw de discussie los. Gesteund door zijn confessionele collega's moesten Van de Kieft en de PvdA-ministers nu een nederlaag slikken. In juni 1953 werd met nipte Kamermeerderheid besloten geheel van een verlenging van de dividendbeperking af te zien.¹⁰¹

Het was een opmerkelijk succes voor de jonge minister. Bovendien illustreerde het de analyse van Spat, die als Philips-lobbyist de machtsverhouding tussen Zijlstra en Van de Kieft had geanalyseerd. Tegelijkertijd gaf het uiting aan het feit dat de wederopbouwfase, die jarenlang de consensus tussen de partijen had bevorderd, nu ten einde liep. De principiële scheidslijnen kwamen ook in het kabinet steeds nadrukkelijker aan het licht.¹⁰² Bij zijn aantreden was Zijlstra door de PvdA onthaald als een bondgenoot. Een progressieve antirevolutionair die sympathiseerde met de sociaaldemocraten. Het beeld van de 'rode hoogleraar' bleef opvallend lang in stand, vooral bij zijn eigen, conservatieve achterban. Terwijl in kabinet en Kamer de principiële verschillen tussen hem en zijn socialistische collega's in ruime mate aan het licht kwamen, bleef het rechtse front hem identificeren met staatssocialistisch dirigisme. In 1955, vier jaar na zijn recensie van *De weg naar vrijheid*, vroeg Zijlstra zich nog altijd hardop af 'hoe men', in antirevolutionaire kring, 'tot de opvatting kon komen, dat de betrokken artikelen onverdeelde instemming in socialistische kring vonden'.¹⁰³ Toen al had hij juist fundamentele kritiek op het linkse denken geuit. Ook de invloedrijke PvdA-senator Hein Vos, samen met Den Uyl een van de auteurs van het partijprogramma, had Zijlstra's recensie in het najaar van 1952 fel bekritiseerd. De ARP-econoom had een 'principiële voorkeur voor een particuliere exploitatie', wat volgens Vos getuigde van een 'achterstand in denken'. Vooral op het vlak van de 'socialisatie' zou de PvdA flink de degens moeten kruisen met de nieuwe minister. Deze voorspelling van Vos kwam uit toen Zijlstra in 1954 zijn plannen voor een nieuwe Soda-industrie presenteerde.¹⁰⁴

In 1952 waren in Noord-Groningen zoutlagen ontdekt die gebruikt konden worden om soda te produceren, een belangrijke grondstof voor de chemische industrie. Ondanks interesse van grote buitenlandse spelers zag

Zijlstra deze zoutlagen als ideaal startpunt voor het uitbouwen van de eigen Nederlandse chemie-industrie. In overleg met het Nederlandse bedrijfsleven werkte EZ een plan uit dat begin 1954 in de ministerraad werd besproken. Drie grote bedrijven zouden gezamenlijk een nieuwe onderneming vormen, de Nederlandse Soda Industrie, om het zout te exploiteren. De minister gaf daarmee het particuliere initiatief de voorkeur boven een staatsbedrijf, al zou de overheid wel participeren in de financiering. De staat stelde zich garant voor de investeringen. De winstverdeling stak daar volgens PvdA-ministers schraal bij af. Niet alleen de verhouding tussen kosten en baten lag scheef, premier Drees miste eveneens de 'naastingsclausule' in Zijlstra's plannen. De staat kreeg geen mogelijkheid om het bedrijf onder bepaalde voorwaarden te nationaliseren.¹⁰⁵ Bovendien werd ook het winstpercentage van de staat in moederbedrijf Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) naar beneden aangepast. Zijlstra's PvdA-collega's stelden kritische vragen en vooral Drees maakte bezwaar. 'Je moet het niet al te bont maken,' hield hij Zijlstra in de wandelgangen voor, 'wij hebben ook onze gevoeligheden.'¹⁰⁶ Gesteund door de confessionele ministers bleven Zijlstra's plannen in de ministerraad overeind, al liet de premier wel aantekenen dat hij bezwaar bleef houden tegen het wijzigen van het bestaande contract met de KNZ.¹⁰⁷

Ondanks de verschillen van mening bleef de onderlinge sfeer in de ministerraad goed. Zijn collega's gaven Zijlstra ruimte om zijn beleid een eigen politieke draai te geven. In de Kamer ging het er minder vriendelijk aan toe. Toen Zijlstra's sodaplannen eind juni besproken werden, kreeg de minister felle kritiek te verduren van met name fractievoorzitter Nederhorst. Gesteund door de CPN keerde de PvdA zich tegen de eenzijdige rol die de overheid in Zijlstra's opzet kreeg toebedeeld.¹⁰⁸ Nederhorst zag een AR-minister 'voor wie de Staat er alleen maar is om kwade kansen te lopen, zonder hier ook maar iets tegenover te stellen'. Oud-minister Van den Brink had volgens hem bij eerdere projecten veel meer oog voor de belangen van de overheid gehad.¹⁰⁹ De kritiek wees Zijlstra in zijn repliek onverminderd van de hand. Niet alleen via zijn aandelen in de KNZ en de participatie van de Staatsmijnen in het Sodaproject, maar ook via de vennootschapsbelasting deelde de staat in de winst.¹¹⁰ Vooral dat laatste argument wekte woede bij Nederhorst. Hij vond de redenering niet van 'het intellectuele niveau' dat de Kamer van Zijlstra gewend was. De principiële keus van de minister voor het particuliere initiatief zou hem vast een 'pluim in de *Burgerrecht*-pers' opleveren, sneerde de fractieleider.¹¹¹

Na vernomen te hebben dat Zijlstra de kritiek als een persoonlijke aanval had opgevat, verontschuldigde Nederhorst zich in een brief. Hij waardeerde

het dat Zijlstra zich in het debat niet achter het kabinet had verscholen, maar bleef erbij dat het meningsverschil 'vrij diep zat'.¹¹² Er bleek een kloof tussen het socialisme van Nederhorst en het denken van Zijlstra te gapen. Ten principale benaderde de antirevolutionaire econoom deze vraagstukken vanuit zijn marktgerichte visie op economische orde. Hoe verhielden overheid en bedrijfsleven zich tot elkaar? En in welke richting ontwikkelde deze precare relatie zich? Had de overheid zich voor de Tweede Wereldoorlog te weinig met economie en maatschappij bemoeid, nu dreigde de slinger langzaam naar de andere kant door te slaan. De minister waarschuwde hier niet alleen in redevoeringen voor, het beïnvloedde ook zijn eigen visie en zijn beleid.¹¹³ Vrijheid en eigen verantwoordelijkheid konden immers langzaam, stap voor stap, in gevaar komen. Waar de grens precies lag, kon niet 'met een duimstok' worden afgemeten, maar waakzaamheid was geboden.¹¹⁴ Als de 'kritische waarden' werden overschreden, kwamen staatsdwang en zelfs dictatuur onverwachts en onbedoeld tot stand.¹¹⁵ Dit was Zijlstra's versie van de these die Hayek in zijn *road to serfdom* uiteen had gezet. Het was het principiële sluitstuk van zijn denken over economische orde, dat hij als minister steeds in gedachten hield.

Ondanks het feit dat de partij van Nederhorst tegenstemde, haalde Zijlstra's Sodaplan zowel in de Eerste als de Tweede Kamer de eindstreep. Ge-steund door ARP-leider Schouten, de andere confessionele fracties en oppositiepartij VVD bleef het project overeind.¹¹⁶ Net als bij het wetsontwerp over gas- en oliewinning op de Noordzee, waarbij Zijlstra ruim tien jaar later opnieuw principieel zou kiezen voor exploitatie door het particuliere bedrijfsleven onder gunstige voorwaarden, bleef de PvdA nog lang pijnlijke herinneringen aan dit dossier bewaren. Zo sprak Henk Hofstra als minister van Financiën in 1958 in de ministerraad de hoop uit dat Zijlstra niet opnieuw projecten ging optuigen, waarbij 'de staat wel risico's loopt, maar van de vruchten [...] verstoken blijft'.¹¹⁷ Ook in de media begonnen de botsingen tussen Zijlstra en de PvdA op te vallen. Was de minister bij zijn aantreden luid door 'links' toegejuicht, nu werd hij conservatief genoemd. De PvdA had het 'paard van Troje' binnengehaald.¹¹⁸ Voor *De Telegraaf* vormde Zijlstra's overwinning in het Sodadebat een van de redenen om hem eind december 1954 tot 'man van het jaar' te kronen. De jonge minister was soeverein in het debat, had elke strijd tot nu toe gewonnen en vocht voor vrije concurrentie.¹¹⁹

De wijze waarop Zijlstra het Sodaproject vormgaf was ook representatief voor het naoorlogse industrialisatiebeleid. Op een kort intermezzo onder PvdA-minister Hein Vos na, hadden het stimuleren en begeleiden van het particuliere bedrijfsleven hierin centraal gestaan. Dit bleek eveneens uit de

globale opzet van de industrialisatienota's, waarvan de vierde in 1953 de handtekening van Zijlstra droeg.¹²⁰ In grote lijnen zette hij het werk van zijn voorgangers Van den Brink en Gerardus Huysmans voort. De overheid schiep voor industrie en bedrijfsleven gunstige voorwaarden. Daarnaast voerde zij een geleide loon- en prijspolitiek die de concurrentiekracht in stand hield.¹²¹ 'En voor industrialisatie én voor export is het woord niet, althans niet in eerste plaats, aan de Overheid,' verkondigde Zijlstra in de Tweede Kamer, 'maar is het woord aan het bedrijfsleven.'¹²² Het Sodaproject liet daarbij de andere kant van het industrialisatiebeleid zien, waarbij EZ wel een belangrijke rol op het tweede plan had, in de vorm van participatie in ondernemingen of het garant staan voor investeringen. Dit aspect kwam in Zijlstra's periode op Economische Zaken meer op de voorgrond te staan.¹²³ Ook een 'eigen vliegtuig- en auto-industrie' achtte Zijlstra voor de Nederlandse economie van groot belang. Ondanks weerstand van Drees stelde hij grote bedragen voor het noodlijdende Fokker beschikbaar.¹²⁴ In de ministerraad was ook het Hilton-project omstreden. Voor de bouw van twee hotels bracht Zijlstra in 1958 een steunvoorstel ter tafel. Verschillende collega's waren verbaasd. Het ging om 'een sterk Amerikaans concern' dat over genoeg kapitaal beschikte. Zijlstra hield zijn voorstel niettemin staande. Een garantie van de overheid was nodig om Hilton over de streep te trekken. Omdat de hotelschaarste groot was, stemde de ministerraad in met de regeling.¹²⁵ Het waren voorbeelden van de ondersteunende en stimulerende rol die de overheid in Zijlstra's optiek moest spelen. Directe participatie in de vorm van een staatsbedrijf moest waar mogelijk vermeden worden, maar indirecte steun paste wel degelijk in het takenpakket van de overheid.

Liefde voor de markteconomie: Het keynesiaanse vernis bladdert af

Greep houden op lonen en prijzen was in de jaren vijftig een hoeksteen van het economische beleid van de overheid. Nederland bleef op deze wijze relatief goedkoop in vergelijking met het buitenland.¹²⁶ Het loonverschil met buurland België liep in sommige sectoren op tot wel vijftig procent. Het in stand houden van de concurrentiepositie noemde Zijlstra in de Tweede Kamer een 'gebod', dat nimmer uit het oog mocht worden verloren.¹²⁷ In de ministerraad viel het premier Drees dan ook op dat hij 'vóór alles' nieuwe loonstijgingen trachtte te voorkomen. Alert zette de minister zijn voet dwars bij maatregelen die de precaire balans tussen loon- en prijspeil konden verstoren.¹²⁸ Gingen de huren of de broodprijzen omhoog, dan eisten vakbonden namelijk direct compensatie om de welvaart op peil te houden. Vooral met Mansholt, die hogere prijzen voor de agrarische sector wilde, was hij constant in gevecht. Steeds dreigden 'automatische bewegingen' ons

land naar een hoger prijsniveau te sturen, zoals Zijlstra in de ministerraad uiteenzette.¹²⁹ Dit wilde Zijlstra voorkomen. Het loon- en prijsniveau laag houden, was cruciaal voor de Nederlandse concurrentiepositie. Bovendien was export in de open economie van ons handelsland de 'beste werkgelegenheidspolitiek'.¹³⁰ In het buitenland sloeg men Zijlstra's beleid met bewondering gade. Volledige werkgelegenheid zonder inflatie, het onmogelijke leek Zijlstra en zijn collega's te lukken. 'Of course,' antwoordde hij in een interview, 'there are difficulties. But the hard-working Dutch are reasonable. Taxes have twice been cut in two years to raise production and stimulate investment. In Holland we save about 20 per cent of our income. It is very good, and necessary to pay for industrial expansion.'¹³¹

Het was echter te vroeg gejuicht door Zijlstra en de Britse pers. De roep van werknemers om na jaren van loonmatiging meer van de toegenomen welvaart te profiteren, klonk steeds luider. Het kabinet-Drees stond op 1 januari 1954 een loonronde toe, gevolgd door de zogenaamde 'welvaartsronde' in oktober van hetzelfde jaar. Hoewel het Nederlandse loonpeil ruimschoots onder dat van onze handelspartners bleef, waakte het kabinet voor een herhaling van zetten in 1955. Er werd tot een strikter beleid besloten om rust op het loon- en prijsfront te herstellen. Zijlstra's visie werd op dit vlak geheel en al gedeeld door zijn PvdA-collega Suurhoff van Sociale Zaken.¹³² Toch riep het prijsbeleid van Zijlstra kritiek op in de Kamer. Op de loonontwikkeling werd nauw toegezien, maar prijsstijgingen vonden overal in de productieketen plaats. Het controleapparaat van Economische Zaken was klein. Rust afdwingen op het prijsfront was dan ook problematisch. Dit riep 'niet onbelangrijke sociale bedenkingen' op, bracht PvdA-fractieleider Nederhorst in de Tweede Kamer naar voren.¹³³ Terwijl in het verlengde van de prijzen ook de winsten omhoog gingen, bleef het arbeidsloon opnieuw achter.

De opwaartse druk op het prijspeil werd in deze periode versterkt doordat de economie oververhit begon te raken. De productie draaide op volle toeren, bestedingen liepen op en exportcijfers piekten als nooit tevoren. Ondertussen groeiden bedrijfsinvesteringen door en bleef het kabinet, mede op instigatie van Zijlstra en de confessionele fracties, in deze periode de belastingen verlagen. Het was olie op het vuur van de hoogconjunctuur.¹³⁴ Tot remmende maatregelen ging het kabinet nauwelijks over, al werd de SER op dit punt wel om advies gevraagd.¹³⁵ Het overleg duurde voort, waarna in het voorjaar een nieuwe loonronde en verkiezingen volgden. Anticyclisch ingrijpen bleef vooralsnog achterwege.

In augustus 1956 stuurde president Holtrop van de Nederlandsche Bank een brandbrief aan het demissionaire kabinet-Drees. De seinen stonden op

rood en de Bankpresident riep op tot rigoureuze maatregelen. Door inflatie en overbesteding verslechterden de Nederlandse concurrentiepositie en de betalingsbalans. Een alomvattend ingrijpen was noodzakelijk, maar midden in de formatie liep de totstandkoming hiervan grote vertraging op. Bovendien wilden Zijlstra en Suurhoff ondanks Holtrops brandbrief eerst de SER inschakelen. Alleen met steun van de sociale partners, die loon- en prijsverhogingen achterwege moesten laten, kon de bestedingsbeperking volgens hen succesvol zijn. Acute bezuinigingen die Henk Hofstra in oktober als de nieuwe minister van Financiën voorstelde, stuitten daarom op verzet van Zijlstra en Suurhoff. Het overleg in de SER mocht niet worden doorkruist. Toen eind november eindelijk unanieme steun voor een bestedingsbeperking ontstond, kwam de operatie in de maanden daarna langzaam op gang.¹³⁶ Het was achteraf gezien mosterd na de maaltijd. De overheid trapte te laat op de rem en hield deze vervolgens te lang ingedrukt.¹³⁷ De operatie versterkte daarmee een recessie die eind 1957 inzette.

In deze onrustige periode lag voor Zijlstra de prioriteit bij het matigen van de loon- en prijsontwikkeling. Als minister van EZ behandelde hij in stafbesprekingen reeksen producten waarvan de prijs omhoogging. Van papier tot havermout, lucifers tot slasaus, per productgroep moesten Zijlstra en de ambtelijke top beoordelen of de prijsverhoging toelaatbaar was.¹³⁸ Ultimum remedium was een prijsstop, zoals Zijlstra in december 1955 afkondigde tegen papierproducent Van Gelder.¹³⁹ Het leverde hem scheve gezichten in de werkgeverswereld op, die niet gediend waren van dergelijk ingrijpen.¹⁴⁰ Toch was dit niet de kern van Zijlstra's prijsbeleid. De ruggegraat werd gevormd door informele afspraken, in plaats van een strak omschreven stelsel met richtlijnen. Tot een prijsstop kwam het alleen wanneer het overleg doodliep. Ook in 1956, toen de touwtjes van het prijsbeleid op het departement werden aangetrokken, bleef het informele raamwerk in stand. Het was een weloverwogen keuze, onderbouwd in een nota van secretaris-generaal Brouwers. Hij omschreef het prijsbeleid als een informeel 'spel', dat theoretisch wellicht een gebrekkig bouwwerk was, maar wel de 'zeer grote bezwaren van een gedetailleerder politiek' vermeed.¹⁴¹ Zou men de leemtes namelijk opvullen en een strak wettelijk kader optuigen, dan dreigde een volwaardig prijsbeheersingssysteem te ontstaan. Die vorm van rigide toezicht achtten niet alleen Zijlstra en zijn ambtelijke top, maar ook het bedrijfsleven en de SER onjuist.¹⁴²

Naast de stafbespreking op EZ vormde informeel overleg met fabrikanten en werkgevers daarmee de kern van het prijsbeleid. Eind 1956 kwamen op die manier afspraken rond de bestedingsbeperking tot stand. Een gentle-

man's agreement, gesloten bij Zijlstra thuis in Amsterdam. 'Daar kwamen een paar ministers en een paar topmensen van werkgevers en werknemers bij ons in de huiskamer. Ze kregen een kopje thee van mijn vrouw en dan deden wij zaken.' Hierbij speelde zijn uitgebreide netwerk een belangrijke rol. 'Ik had ook de meeste persoonlijke contacten in de SER,' riep hij later in herinnering.¹⁴³ Hij had zelf in de SER gezeten, had sinds jaar en dag contact met de top uit het bedrijfsleven en bleef verbonden met de academische wereld. De informele grondtrekken van Zijlstra's prijsbeleid vormden de basis van zijn Prijzenwet van 1958. Het bedrijfsleven behield zijn vrijheid om kostprijzen vast te stellen. EZ greep alleen bij excessen in, wanneer formeel overleg geen vruchten had afgeworpen.¹⁴⁴

De geest waarin Zijlstra het prijsbeleid had opgetuigd inspireerde ook de andere wetten die Zijlstra in deze periode vormgaf. Het waren middenstandswetten als de Vestigingwet, de Bedrijfsvergunningwet en de Wet op het cadeaustelsel. Aan welke voorwaarden moest een bedrijf voldoen om tot stand te komen? Aan welke regels moesten ondernemers voldoen bij reclame maken of geschenkacties? Steeds nadrukkelijker bleek dat Kamerleden en economen van de PvdA op dit soort punten meer overheidsbemoeienis verlangden dan Zijlstra. Ook op het vlak van bedrijfsvoorschriften en vestigingseisen koos Zijlstra voor grote bewegingsvrijheid.¹⁴⁵ De overheid moest uitwassen krachtig kunnen bestrijden, maar geen controleapparaat oprichten dat per definitie de vrijheid van het bedrijfsleven zou beknellen. Hoogtepunt van zijn wetgevende arbeid als minister van Economische Zaken was de Wet economische mededinging uit 1956. Hij noemde het later zijn 'mooiste' wet.¹⁴⁶ Dit hield hoofdzakelijk verband met de materie. Het mededingingsvraagstuk draaide om het samenspel tussen marktwerking, vrije concurrentie en kartel- en monopolievorming. Het bracht hem midden in de theorie van de economische orde, wat Zijlstra sinds jaar en dag fascineerde.

Wanneer moest de overheid ingrijpen om de vrije markt te beschermen tegen verstarring door monopolievorming of kartelafspraken? Langs welke maatstaf kon de mate van marktwerking worden afgemeten? De Wet economische mededinging bestreek hiermee in feite 'het gehele economische leven', zoals PvdA-Kamerlid Nederhorst in de Tweede Kamer zei. Het vormde het sluitstuk van Zijlstra's visie op marktwerking, overheidsingrijpen en economische orde.¹⁴⁷ Het waren in maart 1956 voldoende ingrediënten voor een Kamerdebat van hoog intellectueel niveau.¹⁴⁸ De volledige vrije markt was een utopie uit het verleden, zoals Zijlstra al in zijn studietijd van professor De Vries had geleerd. Dat feit maakte een simpele verbodswetgeving onmogelijk. Kartel- en monopolievorming waren een wezenstrek ge-

worden van de moderne economie, waarmee het vraagstuk uiterst ingewikkeld werd.

Hoe diende marktvrijheid beoordeeld te worden in een wereld van monopolistische concurrentie? Zijlstra vond een uitweg in het neoliberale begrip 'gezonde' of werkbare concurrentie. 'Ik heb het beeld van de wedstrijd gebruikt,' probeerde Zijlstra de materie tijdens het Tweede Kamerdebat op treffende wijze tot leven te brengen. 'Daar is het zo, dat nu eens de een voorloopt en dan de ander. [...] Nu is de economische mededinging gezond, als die posities niet duurzaam zijn, niet verstarren, maar eroderen door de werking van de concurrentie. Het is deze dynamische werking van monopolievorming en monopolievernietiging, die veel duurzamer is dan het statisch wegdenken van monopolieposities.'¹⁴⁹ In plaats van glasheldere normen was het ministerie aangewezen op een 'casuïstisch' kartelbeleid, waarin per geval afgewogen werd of gezonde concurrentie en het algemeen belang in gevaar waren.¹⁵⁰

Intellectueel gezien situeerde de minister zich hiermee in het liberale kamp.¹⁵¹ Het was niet het radicale vrijemarktdenken van neoliberalen als Ludwig von Mises, Hayek en Amerikaanse economen van de Chicago-school dat hij omarmde, maar een gematigde variant. Een Europees liberalisme waarin marktwerking en ondernemerschap centraal stonden, maar dat ook plaats bood aan daadkrachtig ingrijpen en effectieve ordening door de overheid. De markt tenderde niet automatisch naar een optimale balans, maar behoefde correctie. Ordoliberalisme was het etiket van deze continentale denktraditie. In een lezing als burgemeester sloot ook Joop Bakker zich volmondig bij het 'economisch programma' van zijn studievriend aan. Durf en energie van ondernemers stonden volgens hem daarin centraal. De overheid was een 'verkeersagent' die zorgde dat het vrije verkeer niet in de knoop raakte.¹⁵² In Zijlstra's politiek-economische visie kwam daarmee het denken van economen als Schumpeter, Eucken en Hennipman samen.¹⁵³ Tegen kritiek op deze liberale ondertonen dekte Zijlstra zich in het debat over zijn kartelwet onmiddellijk in, door zijn visie gelijk te stellen aan vormen van 'neosocialisme'.¹⁵⁴ De ordoliberales visie die hij omarmde stond echter ontegenzeggelijk dichter bij het vrijemarktdenken dan het socialisme. De overlap tussen het kartelbeleid en het prijsbeleid, informeel en casuïstisch van aard, was ondertussen niet toevallig. In beide gevallen kreeg de minister stevige bevoegdheden in handen, maar een strak wettelijk kader van formele richtlijnen bleef uit. In de Kamer noemde Zijlstra's partijgenoot Gerbrandy dit 'een afschuwelijk tekort', maar Zijlstra zag de discretionaire ruimte juist als een pre.¹⁵⁵ De overheid had de mogelijkheid om effectief op te treden, maar liet economie, bedrijfsleven, monopolies en kartels waar moge-

lijk vrij. Was een interventie toch noodzakelijk, dan bestempelde Zijlstra het in ordoliberalen geest tot 'vrijheidsbevorderend ingrijpen'.¹⁵⁶

In de Tweede Kamer werd Zijlstra's kartelwet zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Dit versluisde echter een fel debat, dat meerdere keren onderbroken werd om mondeling over belangrijke geschilpunten te overleggen. Centraal stond daarbij de klacht dat getroffen bedrijven tegen het besluit van EZ in beroep moesten kunnen gaan. Deze claim van het bedrijfsleven vond brede steun in de Kamer. Ondanks zijn aanvankelijke weigering ging Zijlstra uiteindelijk overstag. De Wet economische mededinging werd aangenomen, maar trad pas tweeënhalve jaar later in werking toen de mogelijkheid tot beroep was vormgegeven.¹⁵⁷ Op dat moment was het economisch landschap echter enorm aan het veranderen. De Europese markt kwam tot stand, wat zowel een bovenstatelijke kartelwetgeving noodzakelijk maakte als verdere concentratie in de hand werkte. In de jaren zestig werd Nederland overspoeld door een internationale fusiegolf.¹⁵⁸ Steeds grotere bedrijven gingen deelmarkten beheersen, waardoor de kartelwet aangepast moest worden. Dit tastte Zijlstra's visie op gezonde concurrentie overigens niet aan. De Europese fusiegolf was volgens hem een nieuwe stap in een langdurig schaalvergrotingsproces. Professor De Vries had in Rotterdam al gedoed over de wortels van die ontwikkeling. Zolang het grootbedrijf concurreerde via innovatie en vernieuwing bleef de dynamiek van het economisch leven in stand.¹⁵⁹

'Mijn liefde voor die markteconomie was inmiddels tot volle wasdom gekomen,' blikte Zijlstra terug in zijn memoires.¹⁶⁰ Zijn vertrouwen in gedetailleerd overheidsingrijpen om de economie bij te sturen nam ondertussen omgekeerd evenredig af. Op papier had het zo gemakkelijk geleken. Een hoogconjunctuur breekt aan, waarop de overheid reageert door het gaspedaal los te laten om oververhitting tegen te gaan. Naast de timing van conjuncturele maatregelen bleek ook de politieke realiteit dit beeld te verstoren. Terwijl voortdurend werd geroepen om extra uitgaven, was het draagvlak om de overheidsuitgaven te verminderen veel minder groot. Bovendien was de speelruimte voor een kleine, afhankelijke handelsnatie als Nederland slechts beperkt. Het geld dat de overheid uitgaf om de eigen economie te stimuleren, lekte gemakkelijk weg naar het buitenland.¹⁶¹ Tussen droom en daad stonden wetten in de weg en praktische bezwaren. Met deze woorden van de Vlaamse schrijver Willem Elsschot schetste Zijlstra in zijn memoires een belangrijke evolutie in zijn denken over economie en beleid die mid-jaren vijftig vorm begon te krijgen.¹⁶²

Symbool voor deze ontwikkeling was een bezoek van Zijlstra aan het Amsterdamse Tropeninstituut. In de nazomer van 1957 luisterde hij daar

naar een lezing van Ludwig von Mises. De Oostenrijkse econoom Von Mises was intellectueel gezien de tegenpool van Keynes. Een rabiate vrije-marktprofeet, fel gekant tegen iedere vorm van overheidsingrijpen. Bij deze lezing, georganiseerd door *Burgerrecht*, zaten naast Zijlstra ook Suardus Posthuma en André Szász in het publiek.¹⁶³ Econoom Posthuma was een van de grondleggers van de monetaire school in Nederland en sinds 1945 directeur bij DNB. Szász studeerde economie en zou vanaf 1960 bij de Bank werken. In 1973 trad hij toe tot de directie. Met Zijlstra als de toekomstige president waren hier het heden en de toekomst van de Nederlandsche Bank op één plek verenigd. Hoewel Zijlstra het ongetwijfeld geenszins eens was met alles wat Von Mises te berde bracht, symboliseerde zijn bezoek aan deze lezing wel zijn groeiende scepsis over de maakbaarheid van de economie en planning door de overheid. Jan Pen herkende deze ontwikkeling op Economische Zaken eveneens. Hij had Zijlstra nooit als een echte keynesiaan gezien, maar nu, in het midden van de jaren vijftig, begonnen de inhoudelijke verschillen tussen hem en de minister op te vallen. Terwijl Pen voor onderbesteding en werkloosheid waarschuwde, schetste Zijlstra de gevaren van te veel bestedingen en inflatie. Het optimisme van zijn eerste publicatie, *Geleide economie*, was verdwenen. Hij noemde het werk enkele jaren later een 'jeugdzonde'.¹⁶⁴ De praktijk van politiek en economie deed de accenten in Zijlstra's denken verschuiven. Het keynesiaanse vernis bladderde langzaam af. Wat overbleef waren de klassieke grondtonen van zijn monetaire scholing in Rotterdam.

6 Eerlijke politiek door een homo economicus

Zijlstra debatteerde niet met de Tweede Kamer maar gaf college.¹ Als econoom was hij geen uniek geval, maar de wijze waarop deze minister inhoudelijke vakkennis verbond aan een begrijpelijke uitleg was ongekend. Gortdroog waren de betogen van Lieftinck geweest, aldus ARP'er Bruins Slot, die daarentegen ademloos naar Zijlstra luisterde. 'Ongelooflijk helder en boeiend.'² Het ging daarbij zelfs zover dat de minister een schoolbord liet aanrukken om zijn uitleg grafisch kracht bij te zetten.³ Het tekende de jaren vijftig als een tijdvak waarin wetenschappers aan een onstuitbare opmars bezig waren. Vooral economen en hun taalgebruik gingen in media, politiek en de bureaucratie een dominante rol spelen. Het 'uur van de economen' was na de oorlog aangebroken.⁴

Het waren jaren van wetenschappelijk optimisme. Berekeningen en expertise leken een objectieve basis te bieden om boven partijpolitieke en ideologische scheidslijnen uit te stijgen.⁵ Zoals George Stigler, de later Nobelprijswinnaar in de economie, in 1960 schreef: 'Economics as a positive science is ethically – and therefore politically – neutral.'⁶ Dit geloof in een neutrale wetenschap inspireerde ook het CPB. Via wetenschappelijke analyse een objectieve basis voor politieke consensus vinden, was de gedachte. In de SER belichaamden de Kroonleden dit geloof. Als vakwetenschappers werden zij geacht discussies terug te voeren tot cijfers en solide redeneringen, om zo de kloof tussen werkgevers en werknemers, links en rechts te overbruggen.

In de Nederlandse politiek belichaamde Zijlstra bij uitstek het leiderschap van de expert. Hij noemde het later 'eerlijke politiek'.⁷ Naast een groot zelfvertrouwen sprak er ook een zeker superioriteitsgevoel uit de politieke stijl van de expert, die in staat was heldere, objectieve oplossingen aan te dragen. 'Het ging erom de mensen in en buiten het parlement daarvan te overtuigen en vervolgens een en ander met bekwame spoed uit te voeren,' schreef Zijlstra in zijn memoires. 'Soms denk ik dat die a-politieke instelling mij nooit geheel heeft verlaten.'⁸

Op het voetstuk van de wetenschap

In de arena van de Nederlandse politiek positioneerde Zijlstra zich vanaf het prille begin als econoom. In zijn maidenspeech etaleerde hij zijn intellectuele bagage en affilieerde zich nadrukkelijk met de wetenschap.⁹ Het

bood volgens politiek commentator Fedde Schurer van de *Friese Koerier* de verklaring voor de grote instemming waarmee Zijlstra's optreden door links en rechts was ontvangen. Hij toonde zich een 'onpolitiek figuur', die liet zien dat er tussen links en rechts 'zoiets als een gemeenschappelijke basis is'. Dit doorbrak volgens Schurer de steriele discussie en machtsverhouding tussen de partijen. Het gaf de buitenwacht 'een gevoel van ongemene opluchting'.¹⁰ De wetenschappelijke benadering van de expert bood een soort derde weg. Een *tertium* waarin politieke pijnpunten vertaald werden in objectieve, neutrale termen.¹¹ Vraagstukken werden zo gedepoliteiseerd, wat een veilige, effectieve oplossing bood om partijpolitieke hokjesgeest en ideologische discussies te overstijgen. Het kwam ARP-leider Schouten tijdens de maidenspeech van zijn partijgenoot de ondertussen vreemd voor dat 'vogels van zo diverse pluimage' zich onverkort in de woorden van Zijlstra konden vinden.¹²

De wetenschap stond in deze periode echter hoog verheven op een voetstuk, wat Zijlstra en zijn vakgenoten in de politiek groot gezag verleende. De economie werd gezien als waardevrij en politiek neutraal, een beeld dat pas tegen het einde van de twintigste eeuw langzaam begon te kantelen.¹⁴ Naast zijn expertise beschikte Zijlstra over de gave van het woord. Ingewikkelde materie bracht hij terug tot de essentie. Hij verduidelijkte zijn redenering aan de hand van levendige voorbeelden. Het was in 1946 al opgemerkt door professor Glasz, toen hij het Rotterdamse hogeschoolbestuur informeerde over Zijlstra's flirt met Philips en de VU. De NEH moest deze jonge econoom aan boord houden, verkondigde Glasz, waarbij hij erop wees dat Zijlstra de 'gave' bezat 'zijn inzichten aan anderen mede te delen'.¹⁵ Algauw was gebleken dat Zijlstra eveneens een talent voor pakkende formuleringen had. Oneliners die werden opgepikt in de media en bleven hangen bij zijn publiek. Voorbeelden waren de 'lege doos' van 1951 en het globale ingrijpen op strategische punten uit zijn maidenspeech.

'Zijn beeldend taalgebruik was een verademing in de vaak stilstaande lucht van Haagse vergaderingen,' vond KVP'er Schmelzer, die in 1956 staatssecretaris op Binnenlandse Zaken werd.¹⁶ Het houden van redevoeringen en het beantwoorden van Kamervragen leek Zijlstra gemakkelijk af te gaan. Hij kon gevat uit de hoek komen. 'Wie niet ergens een conservatief hoekje in zijn hart heeft, is een vreemd gebouwde mens,' antwoordde hij ad rem op een verwijt van een Tweede Kamerlid. 'Het moet alleen niet te groot worden.'¹⁷ De Friese ARP-senator Algra zag de minister in de Eerste Kamer na een eerste debatronde veelvuldig met wat krabbels in de zijlijn naar huis vertrekken. Toch kon Algra de volgende ochtend weer luisteren naar 'een rede uit één stuk, zo helder als glas'.¹⁸ De sleutel tot zijn begrijpelijke uitleg

en overtuigende stijl lag in het feit dat Zijlstra zéér ver boven de stof stond. Tot deze analyse kwam directeur Groen van de Abraham Kuypersstichting, na in 1955 een lezing van Zijlstra bijgewoond te hebben. Doordat de minister een 'heldere en klare geest' had, tot in de puntjes meester van de stof, kon hij tot 'verantwoorde (!) simplicificatie' komen.¹⁹ Het was de reden waarom ook Kamerdebatten gemakkelijk veranderden in een soort colleges. De minister debatteerde niet, hij gaf uitleg. Zo zette Zijlstra in oktober 1953 de verschillen uiteen tussen het beleid in Nederland en de alom geprezen *Soziale Marktwirtschaft* in Duitsland. Hij noemde het Nederlandse systeem socialer en meer marktgeoriënteerd. De Kamer hing ondertussen aan zijn lippen. Zijlstra combineerde expertise en inhoudelijke diepgang met een begrijpelijke en boeiende betoogtrant.²⁰ Hij kon daarbij uitermate gees uit de hoek komen, vooral door zijn gevoel voor understatement.

Inhoudelijk bleef Zijlstra's band met de wetenschap in stand. Hij was nog altijd redacteur van *De Economist*. In zijn vrije uurtjes probeerde hij op de hoogte te blijven van actuele ontwikkelingen in zijn vakgebied. Bovendien bleef hij op papier nog jarenlang hoogleraar aan de vu. Hij had expliciet aan het universiteitsbestuur gevraagd hem een non-actieve status te verlenen. Ieder jaar verzocht hij vervolgens deze regeling in stand te houden. Hij was voornemens terug te keren, zoals hij wijd en zijd verkondigde, maar bleef uiteindelijk steeds beschikbaar voor het landsbestuur.²¹ Toen de vu de regeling in 1960 wilde ontbinden, bleef Zijlstra aandringen op verlenging. Hij kon 'de levensduur' van het nieuwe kabinet-De Quay onmogelijk inschatten. Het politieke leven was wisselvallig. Hij hoopte dat de vu hem in ieder geval tot het voorjaar van 1961 onderdak zou blijven bieden. Het leek hem een soort rugdekking te verschaffen. Een veilige uitweg. Van een daadwerkelijke terugkeer in de wetenschap kwam het ook in 1963 niet, toen na elf jaar ministerschap een einde leek te komen aan zijn politieke loopbaan. Interessante bijkomstigheid van zijn langdurige non-actieve status was het recht de titel van professor te blijven voeren. Deze titel symboliseerde Zijlstra's politieke stijl en was de mantel die zijn gezag onderschreef. Als expert en wetenschapper stond hij op afstand van de gewone politiek. Net als zijn vakgenoot Witteveen verdedigde hij 'de hedendaagse stand van de wetenschap [...] tegen hen die hier langs heen leven', zoals Eerste Kamerlid Nancy Zeelenberg van de PvdA in de jaren zestig verklaarde.²² Expertise gaf autoriteit, maar kon ook irriteren. Zijlstra wist het altijd beter en verkondigde een hoger gelijk. De wetenschap was een pantser dat beschermde en hem steeds een uitweg bood. Maar het was tegelijkertijd een voetstuk dat hem verhief boven de gewone politiek.²³ Dat hem met name in eigen antirevolutionaire kring onvrede en verzet ten deel bleven vallen, begreep Zijlstra niet. 'Wat dreef zulke mensen toch,' blikte

hij later terug in een interview, 'om iemand die een eerlijke politiek wil voeren met zoveel wantrouwen te bejegenen?'²⁴

Christelijke politiek: Blijvende breuklijnen rondom Zijlstra

Zuinigjes staken de woorden van ARP-leider Schouten af tegen de lof die Zijlstra in december 1952 na zijn maidenspeech kreeg toegezwaaid. Het was illustratief voor de breuklijnen die de partij tot op het bot bleven verdelen. Er heerste 'verwarring en onenigheid' over de koers van de partij.²⁵ Het rechtse front rond Gerbrandy, Mekkes en Van Riessen bleef iedere samenwerking met de PvdA principieel afwijzen. Regionaal klonk in bepaalde kieskringen dezelfde kritiek.²⁶ De onrust bleef bestaan ondanks berichten in de pers, waarin Zijlstra steeds nadrukkelijker als liberaalgezind naar voren kwam. 'Tussen zijn zienswijze en die van het socialisme gaapt een afgrond,' constateerde het rechtse weekblad *Elsevier* in 1953.²⁷ Toch bleef directeur Groen van de Kuypersstichting zich gespannen afvragen of de theorie van Zijlstra's studievriend en doorbraak-socialist Van der Ploeg juist was. Zou de ARP onder leiding van moderne figuren als Zijlstra en De Gaay Fortman uitgroeien tot een progressieve partij?²⁸

Deze vragen over de toekomst bleven de partijtop verscheuren. De conservatieve en moderne vleugels kruisten in 1954 opnieuw de degens in het partijblad *Antirevolutionaire Staatskunde*. De ARP had in 1952 haar 'herkomst te grabbel gegooid', verkondigde Mekkes in dit bewogen debat, terwijl de jurist André Donner kabinetsdeelname juist goedkeurde omdat de partij eindelijk haar verantwoordelijkheid voor het landsbestuur weer had aanvaard.²⁹ Op instigatie van senator Algra werd een partijcommissie ingesteld om de eenheid in de partij te herstellen. Het was in feite een voortzetting van commissie xv, waarin Zijlstra in 1951 met de partijtop had getwist over antirevolutionaire principes, economie en modern landsbestuur. Nu was André Donner woordvoerder van de moderne vleugel die Groen en Mekkes tegenover zich vond.³⁰ Het was niet de bedoeling, verklaarde voorzitter Berghuis bij de eerste vergadering in april 1955, de pennenstrijd tussen Mekkes en Donner te herhalen, of opnieuw in debat te gaan 'over de deelneming van ARP-ministers in het in 1952 gevormde kabinet'.³¹ Het gebeurde toch en ook nu bleef het verschil van mening bestaan. Na enkele maanden werd de commissie opgedoekt.³²

Zijlstra, die eenmaal was uitgenodigd, had zich vol overtuiging achter Donner geschaard. Principiële politiek betekende niet op voorhand 'kwantitatief' grenzen stellen aan overheidsingrijpen, klonk het net als in 1951 uit zijn mond. Het ging om 'kwalitatief' richting geven.³³ Het simpelweg afwijzen van 'dirigisme' irriteerde Zijlstra mateloos. Dit verkondigde hij ook pu-

bliekelijk, zoals in Assen, waar hij in 1955 een lezing gaf voor de CBTB. De tweedeling tussen voor of tegen dirigisme wees óf op 'onvermogen om te denken' óf op 'luiheid' en misschien zelfs allebei. Opnieuw haalde Zijlstra de glijdende schaal aan, met de volledig vrije markt als het ene uiterste en de planeconomie als het andere. Aangezien de overheid ontegenzeggelijk een belangrijke rol te vervullen had, ging het om het vinden van de juiste balans. Daarbij had de christelijke politiek een belangrijke taak. Zij moest volgens Zijlstra bij elke taakuitbreiding van de overheid tot een duchtige en 'kwalitatieve' afweging komen. Werd de staatstaak overspannen? Dreigde de mate van overheidsingrijpen kritieke waarden te overschrijden? Het gevaar kwam daarbij niet alleen van de overheid zelf, waarop het rechtse AR-front onvermoeibaar wees, maar ook van de bevolking en het bedrijfsleven, zette Zijlstra uiteen. Het had hem sterk verbaasd dat in kringen waar de afschuw over het collectivisme welig tierde, men zonder blikken of blozen een beroep op de overheid deed, 'als dat in hun kraam te pas komt'.³⁴

Het debat over de staatstaak raakte aan de kern van Zijlstra's visie op christelijke politiek. Het was terug te voeren op een artikel van zijn hand uit 1951, 'Christian economic policy'. In de kern draaide het voor hem bij christelijke politiek om een eindeloos 'keuren' van het hier en nu.³⁵ Daarmee was het essentieel voor de christelijke politicus om diep met de politieke werkelijkheid van vandaag de dag verbonden te blijven. Hoewel naastenliefde, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid als leidende principes uit de Bijbel naar voren traden, bood het geschrift geen blauwdruk voor christelijke politiek. Cruciaal was grondige dossierkennis om te *weten* waarheen de maatschappij zich ontwikkelde. Vervolgens ging het in essentie om een houding. Christelijke politiek moest autonoom en onafhankelijk zijn in haar beoordeling van actuele vraagstukken. Daarbij moest zowel naastenliefde als de juiste balans tussen collectieve zorg voor elkaar, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid in het oog worden gehouden. Hieruit vloemde een precaire balans van maatschappelijke en economische orde voort, met vrijheid enerzijds en de overheidstaak anderzijds. In opperste verbondenheid met het hier en nu, op basis van grondige kennis van zaken, was het aan de christelijke politicus om te keuren of deze gezonde balans door politieke besluitvorming of maatschappelijke ontwikkeling in gevaar kwam. Zijlstra typeerde christelijke politiek daarmee als *voorzichtig*, wanneer het ging om ingrijpen in de maatschappelijke orde. Maar ook als *radicaal*, wanneer het precaire evenwicht in gevaar kwam en men dreigde af te glijden naar een van de extremen. Dan moest de christenpoliticus vastberaden een onafhankelijke positie innemen en zich verzetten tegen het naderende onheil en de 'waan van de dag'.³⁶

Als voorbeeld wees Zijlstra op het vraagstuk van de nivellering. Was de ongelijkheid voor de oorlog veel te groot geweest, waardoor de overheid moest ingrijpen, tegenwoordig sloeg de balans in tegenovergestelde richting door en ging de nivellering volgens hem te ver. Het terugvallen op tijdloze principes verwierp Zijlstra dan ook. 'We mogen ons niet te slapen leggen op het werk van Kuyper of Talma,' hield Zijlstra de jongeren van ARJOS voor. De partij moest juist up-to-date zijn en zich richten op actuele vraagstukken.³⁷ Christelijke politiek was volgens hem een constant keuren in het hier en nu. Pragmatisch maatwerk op een principieel fundament. In 1963 vergeleek Zijlstra een christelijke partij met een 'fleet in being'. Wanneer actuele ontwikkelingen in de politiek geen aanleiding gaven tot duidelijke positiebepaling, dan was sprake van 'windstille'. Zakelijk werd bijgedragen aan beleidsvoering, terwijl de schepen waakzaam in de haven lagen. 'Zij is dan een "fleet in being". Ieder moment kan dat echter veranderen. Ieder moment kan de windstille verdwijnen en de storm opsteken. Dan moet de christelijke politiek paraat zijn.'³⁸ In autonome onverzettelijkheid de naastenliefde of vrijheid verdedigen, daar lag voor Zijlstra de principiële waarde van christelijke politiek.

Met zijn inhoudelijke reflecties op christelijke politiek, zijn betrokkenheid bij het interne partijdebat en zijn profileringsdrang als minister ontwikkelde Zijlstra veel meer dan zijn ARP-collega Algera een partijpolitiek profiel. Hij discussieerde over de koers van de partij en had een geprononceerde visie. Wanneer in de ministerraad echter onderwerpen aan bod kwamen die bekendstonden als typisch antirevolutionair, zoals Zuid-Afrika, de zondagsrust of het kansspel, dan voerde Algera het woord.³⁹ In zijn dagboek sprak Drees over de 'wens van Algera en Schouten' inzake de staatsloterij.⁴⁰ Het was principiële politiek waar fractie en achterban veel belang aan hechtten, maar die Zijlstra graag aan anderen overliet. Hij richtte zich op hoofdlijnen en interesseerde zich voor een bredere kijk op christelijke politiek en de toekomst van de ARP. Eind augustus 1955 was het dan ook zijn handtekening die onder een brief aan waarnemend partijvoorzitter Anton Roosjen prijkte. De verkiezingen van 1956 kwamen dichterbij. De tijd brak aan om over het programma en de campagne na te denken. Hoewel het vooralsnog stil was geweest vanuit de partijtop, liet Zijlstra weten hierbij betrokken te willen worden. Het werk verricht door hem en Algera was 'goed antirevolutionair' geweest. Het beleid en de kabinetsdeelname zouden een belangrijke rol gaan spelen in de verkiezingsstrijd.⁴¹ De brief kwam op het moment dat het dagelijks bestuur van de partij zich boog over een moeilijke beslissing. Eind mei had Schouten namelijk zijn afscheid als partijleider aangekondigd. Wie zijn opvolger moest worden was ongewis.

Wisseling van de wacht: 'Onze tijd is anders en wij zijn anders'

Het vertrek van Jan Schouten, op eenenzeventigjarige leeftijd, leverde de ARP de nodige hoofdbreken op. Op advies van een reorganisatiecommissie werd afscheid genomen van het gecombineerde leiderschap. Vanaf nu zouden partij- en fractievoorzitter gescheiden functies worden. 'Een Kuyper is er niet meer' waren de woorden die in feite ook een gebrek aan eensgezindheid binnen de partij moesten verhullen. Voor de eerste functie werd Wiert Berghuis gestrikt, burgemeester van Kampen, nadat eerst de theoloog Ridderbos en André Donner hadden bedankt.⁴² Vooral de christelijke vakbond CNV hekelde deze keuze.⁴³ Een uitermate 'ongelukkige voorzitterskeuze', schreef De Gaay Fortman aan Zijlstra. Het was hem een 'volstrekt raadsel' waarom uitgerekend een conservatief aanhanger van Dooyeweerd gekozen werd.⁴⁴ Ook Zijlstra zal liever zijn medestander Donner op deze belangrijke post hebben zien plaatsnemen; de jurist had echter zijn hoogleraarschap niet op willen geven.⁴⁵

Ondertussen was ook een nieuwe lijsttrekker gekozen. In oktober had Schouten definitief laten weten niet beschikbaar te zijn. Wel gaf hij te kennen voorstander te zijn van meerdere lijstaanvoerders.⁴⁶ Zijlstra, als minister toch in belangrijke mate het gezicht van de partij, kon niet op zijn zegen rekenen. In het partijbestuur duurde de discussie ondertussen voort, waarbij het gissen bleef naar Zijlstra's eigen toekomstplannen. Waarnemend partijvoorzitter Roosjen had met hem gesproken, maar duidelijkheid leverde dit niet op. Zijlstra liet weten graag naar de VU terug te keren, maar was zich tegelijkertijd bewust van het feit dat zijn beleid de inzet van de verkiezingsstrijd zou zijn.⁴⁷ Hij hield zich op de vlakte, waarna het Centraal Comité hem in januari toch het ongedeelde lijsttrekkerschap aanbood. De keuze was 'niet gemakkelijk', liet Zijlstra in zijn reactie weten. Desalniettemin aanvaardde hij het lijsttrekkerschap. 'Het is mij duidelijk, dat dit impliceert een bereidheid om – bij een eventuele verkiezing – ook metterdaad zitting te nemen [in de Tweede Kamer]. Daarbij wens ik echter wel te stipuleren, dat ik niet geacht word mij te binden voor de volle normale parlementaire periode van vier jaar.'⁴⁸

Op 25 april 1956 vond de Deputatenvergadering plaats. Ook het partijbestuur was akkoord gegaan met het voorstel om Zijlstra en Algera op plek één en twee van de kandidatenlijst te plaatsen. Nu betrad de minister van EZ voor het eerst het podium als lijsttrekker van de ARP. Zijn keuze was 'diep ingrijpend' geweest, begon Zijlstra zijn toespraak. Nooit had hij het politieke leven 'gezocht of begeerd'. In de grond van de zaak was hij een 'homo academicus en geen homo politicus'. Toch had hij het eervolle aanbod van zijn partij niet willen afwijzen, waarna het belangrijkste van zijn redevoe-

Zijlstra, Drees en Cals luisteren naar Schouten tijdens een jubileumvergadering van de VU, oktober 1955.

ring volgde. Het was niet alleen voor hem persoonlijk een diep ingrijpend besluit geweest, dit gold evenzeer voor de partij. Na de breuk van 1952 ging het roer nu helemaal om. ‘Uw heengaan,’ richtte Zijlstra het woord tot Schouten, ‘is het heengaan van een generatie. Mijn komen is het komen van een geheel nieuwe.’ Aan de wisseling van de wacht hechtte de nieuwe lijsttrekker daarmee veel waarde. ‘Tussen generaties bestaan verschillen, sterker nog bestaan spanningen. Onze tijd is anders en wij zijn anders.’⁴⁹

Hier stond een man met partijpolitieke ambities. De jonge econoom die in 1945 besloten had de antirevolutionaire partij trouw te blijven, kondigde nu de definitieve ommezwaai aan. Het geluid klonk ook in de verkiezingscampagne door, waarin de partij met de slogan ‘de jeugd stemt drie’ nadrukkelijk op de jongere generatie mikte. Onder een schets van Zijlstra’s gezicht stond de leus ‘christelijk modern staatsmanschap’. Het generatieconflict was een breder verschijnsel in de gereformeerde kringen. De vernieuwingsgezinde publicist Thijs Booy sprak over *Een stille omwenteling*. ‘De tijd komt nu in zicht dat onze generatie de hoofdwacht gaat aflossen.’⁵⁰ Toch hinkte de partij nog altijd op twee gedachten. Het rechtse front bleef onverminderd invloedrijk. In een poging de vleugels bijeen te brengen, werd de nieuwe lijsttrekker met andere sprekers op verkiezingspad gestuurd. ‘Welke grapjas bedacht had dat op een aantal spreekbeurten de veraarlijke Londense premier [...] Gerbrandy mij zou vergezellen weet ik niet, maar dit onwaarschijnlijke duo trok stampvolle zalen.’⁵¹

Op verkiezingstournee kraakte Gerbrandy het socialistische kabinetsbeleid eerst af, waarna Zijlstra de avond afsloot door datzelfde beleid te verdedigen. Persoonlijk lagen de twee eigenzinnige Friezen elkaar wel. 'Zo'n béste minister, in zo'n elléndig kabinet,' hield Gerbrandy zijn jonge partijgenoten voor.⁵² Of het aan de aperte tegenstrijdigheid in de partij lag, bleef onduidelijk, maar bij de verkiezingen in juni verloor de ARP twee van haar twaalf zetels. Een bittere teleurstelling voor de ambitieuze Zijlstra, die in hotel Polen asgrauw de uitslagen zag binnenkomen.⁵³ Vanuit de PvdA, die de verkiezingen nipt van de KVP won, werd Zijlstra een hart onder de riem gestoken. Gerbrandy was de oorzaak van de verkiezingsnederlaag, schreef Kamerlid Nederhorst hem in een brief.⁵⁴ Met het afwijzen van de Europese integratie, kritiek op de grote wetgevende arbeid in de jaren vijftig en oproepen tot steun aan een vrije republiek Ambon stond de oorlogspremier vaak volstrekt alleen. 'Hij roeide vruchteloos tegen de stroom van de tijd in.'⁵⁵ Studievriend Van der Ploeg wees daarentegen op het gebrek aan 'voortuitstrevendheid' onder AR-kiezers.⁵⁶ Zelf vond Zijlstra troost in een cijfermatige analyse van de verkiezingsuitslag. Hij maakte een overzicht waarin de uitslag van 1956 werd afgezet tegen eerdere resultaten. 'In ruim 25 jaar Prot.Chr. groepen ruim vier procent achteruit,' luidde de sombere conclusie.⁵⁷ Ook de achterban kreeg deze verklaring voorgeschoteld. De nederlaag lag niet aan zijn eigen optreden, maar aan 'structurele ontwikkelings-tendenzen' als ontkerkelijking en doorbraak. Hij zag geen reden om bij de pakken neer te zitten. 'Integendeel!,' kreeg Nederhorst te horen. 'De verkiezingsstrijd van 1960 is reeds begonnen.'⁵⁸

Politiek als 'hard bedrijf': Barsten in de brede basis

In zijn strijdvaardigheid liep Zijlstra behoorlijk op de zaken vooruit. Politiek Nederland had namelijk een ongekend felle verkiezingsstrijd meegemaakt, wat niet alleen een snelle formatie maar ook de zittingsduur van een volgend kabinet kon beïnvloeden. In de campagne hadden KVP en PvdA lijnrecht tegenover elkaar gestaan. Dat de onderlinge verhouding tussen de partijen verslechterde, was in mei 1955 al gebleken. Toen was het kabinet-Drees gevallen over de Huurwet van minister Herman Witte. De PvdA-fractie had zich verzet tegen een belastingverlaging die aan het wetsontwerp gekoppeld was. Zeventien dagen na de breuk was deze weer gelijmd, maar de barsten in de rooms-rode samenwerking zaten dieper. De scheidslijnen tussen de confessionele partijen en de PvdA werden langzaam maar zeker scherper.⁵⁹ 'Voordat wij er goed en wel erg in hadden waren wij weer terug alsof er niets was gebeurd,' blikte Zijlstra terug op de Huurwetcrisis. 'Maar er was wel iets gebeurd. Zo mooi als vroeger is het nooit meer geworden.'⁶⁰

Toen de kruitdampen na de verkiezingsstrijd langzaam optrokken, kwam de formatie moeizaam op gang. Voor de ARP betrad Zijlstra het strijdperk, waar een gevoelige nederlaag voor Bruins Slot aan voorafging. Volgens de hoofdredacteur van *Trouw* had Schouten met Zijlstra afgesproken dat hij na de verkiezingen de fractie zou leiden. Daarmee zou hij de ARP vertegenwoordigen tijdens de formatieonderhandelingen.⁶¹ In de eerste fractievergadering na de verkiezingen stelde Gerbrandy echter voor om Zijlstra per acclamatie tot voorzitter te benoemen. Gerbrandy stond inhoudelijk mijlenver van Zijlstra af, maar trok zich tegelijkertijd van partijlijn of fractiediscipline weinig aan. Bovendien had hij met het partijbestuur nog een appeltje te schillen. De eigenzinnige oud-premier met zijn flamboyante snor was aanvankelijk niet op de kieslijst gezet. Pas na grote ophef in de achterban was de 71-jarige Gerbrandy toch nog op plek vier gezet, een positie boven Bruins Slot.⁶² Nu lanceerde Gerbrandy plots het idee niet Bruins Slot maar Zijlstra te benoemen tot fractievoorzitter. 'Ik kon aan zijn gezicht zien dat hij binnenpret had,' herinnerde Zijlstra zich.⁶³ Eensgezind was de fractie overigens niet. Pas na drie stemrondes won Zijlstra met nipte meerderheid van Bruins Slot.⁶⁴

Algauw bleken de onderhandelingen uiterst moeizaam te verlopen. Eerst liep Drees als formateur tegen de verstoorde verhouding met de KVP aan. Zijn ontwerpprogramma, dat hij in nauw overleg met Zijlstra opstelde, werd door Romme verworpen.⁶⁵ De KVP-leider formuleerde vijf eisen, waaraan Drees op zijn beurt niet wilde voldoen. Op aandringen van Drees deed Zijlstra op 23 juli nog een laatste bemiddelingspoging. Hij bezocht Romme, die bereid was met Drees en Burger te praten, maar het mocht niet baten.⁶⁶ Drees leverde zijn opdracht in. Toen kort daarna een formatiepoging van Romme mislukte, kwam in augustus Liefstinck aan zet. Als informateur probeerde de oud-minister van Financiën eerst de plooiën glad te strijken tussen de twee grote partijen. Ook dit mislukte, waarna Liefstinck zijn pijlen op een alternatief voor de brede basis richtte. Hij was verbaasd over de 'slechte sfeer' in politiek Nederland, liet hij Zijlstra weten.⁶⁷ Terwijl het werk van de informateur weinig vertrouwen wekte, overlegden de christelijke partijen onderling over een kabinet van alleen KVP, ARP en CHU. 'Christelijke politiek door een christelijk kabinet' was een van de verkiezingsleuzen van de ARP geweest, maar nu dit idee concreet ter sprake kwam, krabbelden de partijen alle drie terug. Eind augustus was men weer terug bij af.

De volgende die aan zet kwam was VU-hoogleraar De Gaay Fortman. Hij onderzocht eerst opnieuw de mogelijkheden van de brede basis. Daarbij zou niet Drees maar PvdA-outsider Jan van Tilburg, gouverneur van Suri-

name, premier worden. Het plan leek aanvankelijk op steun van de sociaal-democraten te kunnen rekenen, maar het prijsgeven van zowel Drees als Mansholt ging de PvdA toch te ver. In nauwe samenwerking met Zijlstra poogde De Gaay Fortman vervolgens een kabinet met de vvd tot stand te brengen. Belangrijke kandidaten leken bereid te zijn, maar toen de chu-minister Staf van Defensie op 11 september afhaakte, bedankte de ene na de andere kandidaat-minister. Zijlstra was verbaasd, aangezien hij de avond vóór Stafs bedanken nog uitgebreid met hem over het nieuwe kabinet had gepraat. De chu-minister van Defensie bleek echter op eigen houtje te bemiddelen tussen PvdA en kvp. Zo mislukte ook de poging van De Gaay Fortman, maar was de weg wel vrij om alsnog de brede basis voort te zetten.⁶⁸

In de laatste fase, waarin fractievoorzitter Burger van de PvdA een vierde kabinet-Drees wilde formeren, waren het Zijlstra en de arp die lang dwars bleven liggen. Aangezien de partij bij de verkiezingen verloren had, deelde informateur Burger de antirevolutionairen slechts één ministerspost toe. Verkeer en Waterstaat zou naar een vvd'er gaan, waarmee het extraparlamenteaire kabinet uit vijf partijen zou bestaan. Zijlstra weigerde deelname, ook toen Burger als tweede ministerspost het departement van Overzeese Rijksdelen aanbood.⁶⁹ Het was een derderangs ministerie dat bovendien op de lijst stond helemaal geschrapt te worden. Burger oefende zware druk uit, maar gesteund door kvp-leider Romme gaf Zijlstra geen millimeter toe. Wellicht steunde Romme hem omdat hij Zijlstra zag als een cruciaal tegenwicht tegenover zwaargewichten van de PvdA, zoals Mansholt en Hofstra, die op het punt stond minister van Financiën te worden. Dit was in ieder geval een argument dat Schmelzer een jaar later noemde, toen Zijlstra, verwikkeld in een competentieconflict, met aftreden dreigde.⁷⁰ Het halsstarrige nee van hun antirevolutionaire collega wekte ondertussen ergernis bij zijn collega's Suurhoff en Mansholt, met wie Zijlstra na de ministerraad op 8 oktober in een 'zeer toegespitst gesprek' raakte. Waarover het drietal discussieerde, tekende Zijlstra niet op, wel dat hij de discussie won. 'Minister Witte [die van het debat getuige was] sprak van een overwinning, niet slechts door punten, maar door knock out.'⁷¹ Een dag later kreeg de arp overigens haar zin. vvd-kandidaat Henk Korthals trok zich definitief terug, waarna Burger de antirevolutionairen wel twee volwaardige ministersposten kon aanbieden.⁷²

Na vier uiterst moeilijke formatiemaanden was de brede basis alsnog hersteld. Zijlstra keerde terug op Economische Zaken, net als zijn partijgenoot Algera, die opnieuw minister van Verkeer en Waterstaat werd. Ook andere ministers keerden terug op hun post, onder wie de socialisten Mans-

holt en Suurhoff, evenals Luns, Cals en Witte van de KVP. Nieuw waren Hofstra op Financiën, de invloedrijke KVP-jurist Teun Struycken als vice-premier op Binnenlandse Zaken en Marga Klompé op Maatschappelijk Werk. Zij werd de eerste vrouwelijke minister in Nederland. Hoewel de samenwerking binnen de nieuwe ministersploeg naar behoren verliep, bleek de sfeer in het parlement ronduit kil. Bruins Slot, die na maanden wachten nu wel de AR-fractie leidde, begroette het kabinet minzaam als een noodoplossing. Het bestond louter 'omdat er niets anders tot stand te brengen viel'. Hij benadrukte dat de fractie zich 'volkomen vrij' tegenover het kabinet zou opstellen. De voortschrijdende overheidsinmenging bestempelde Bruins Slot bovendien tot 'Rubiconkwestie'. Tegenover de staatssocialistische tendens zou de AR-fractie fel ten strijde trekken.⁷³ Daarmee leek een gemakkelijke tijd aan te breken voor oppositiepartij VVD. Het vuurtje opstoken was niet eens nodig, stelde fractievoorzitter Oud in de Kamer sarcastisch vast. De coalitiepartijen vlogen elkaar 'vanzelf' al in de haren.⁷⁴

Door zijn studievriend Van der Ploeg werd Zijlstra ondertussen op de hoogte gebracht van de slechte stemming in de PvdA. In een briefwisseling bespraken beide heren uitgebreid de afgelopen formatie, waarbij Van der Ploeg hem wees op het krediet dat Zijlstra binnen de PvdA had verspeeld. Zijn bemiddelingspoging in juli tussen Drees en Romme noemde Van der Ploeg halfslachtig, terwijl de AR-leider later naar een rechtse coalitie had gelonkt. Bovendien waren de antirevolutionaire eisen al die tijd niet in overeenstemming geweest met de verkiezingsuitslag.⁷⁵ Steeds weer, schreef Van der Ploeg in oktober, kwam binnen de PvdA de teleurstelling ter sprake, 'over het optreden van de AR-partij in het algemeen en De Gaay Fortman en jou in het bijzonder'. De 'goodwill' waar Zijlstra jarenlang op had kunnen rekenen, had in de PvdA-top grote schade opgelopen.⁷⁶

Het was een onvermijdelijk resultaat van het politieke spel, antwoordde Zijlstra. Het was een hard bedrijf 'waar men niet zonder builen of schrammen uit tevoorschijn komt'.⁷⁷ Hij kon zich ondertussen goed voorstellen dat veel mensen teleurgesteld waren in hem en De Gaay Fortman. 'Dat uitgerekend zij, waarvan men meende dat zij tot de z.g. progressieve vleugel van de AR-partij behoorden, bereid bleken een kabinet zonder socialisten te vormen'.⁷⁸ Maar het had wel een duidelijke reden, zo legde hij uit. 'Ik zie in toenemende mate de bezwaren van het continueren van de brede basis. Ik weet zeer wel, dat de brede basis in vele opzichten zegenrijk gewerkt heeft. Desalniettemin moet worden geconstateerd, dat zij uitgeleefd raakt, tot verstarring leidt, waarvan deze lange Kabinetsformatie maar één van de symptomen is. Welke smallere basis eventueel te prefereren is, moet van geval tot geval op eigen merites worden bekeken'.⁷⁹ Lood om oud ijzer, zou Zijlstra

drie jaar later zeggen, met de confessionele partijen in een sleutelpositie tussen links en rechts.

Zeven dagen eerder had Zijlstra een brief aan partijvoorzitter Berghuis geschreven. Na de verkiezingscampagne en de 'zeer inspannende' formatie maanden was hij in 'vergaande mate oververmoeid'. Hij had dringend een week vakantie nodig. Daarom moest hij helaas het Partijconvent aan zich voorbij laten gaan.⁸⁰ De verkiezingsstrijd en de formatie waren boven op zijn werk als minister gekomen, waardoor Zijlstra nog weinig uren rustig thuis doorbracht. Al in 1954 was het de enige wens die Hetty zich in een kort vraaggesprek met *Trouw* kon bedenken: dat haar man meer thuis zou zijn. 'Dat wensen ook Ireentje van 6, Annelies van 4 en Ane Jelle die pas 3 is.'⁸¹ Zelf zei Zijlstra in interviews dat hij het wel druk had, maar zich niet druk maakte. Zo min mogelijk nam hij werk mee naar huis, waar hij liever de krant las of op zaterdag tijd probeerde vrij te maken voor literatuur of zelfstudie. Je wapenen tegen de vloedgolf aan dossiers, luidde zijn advies aan bevriende nieuwkomers in de politiek. 'Alle stukken waarvan ik weet dat ik ze binnen 24 uur van de bibliotheek of het kamerarchief kan betrekken, gaan meteen de prullenmand in. U moet de dagelijkse stapel wel meteen zelf doornemen. Niet lezen, doornemen. U moet weten wat er gaande is.'⁸²

In interviews kwam Zijlstra's liefde voor kunst, cultuur en boeken vaak naar voren. Hij ging graag naar Het Concertgebouw en luisterde thuis naar klassieke muziek. Vooral Bach, maar ook Händel, Beethoven en Mozart. Hij las ook veel. De kranten, die doordeweeks in de dienstauto werden doorgenomen, kocht Zijlstra in het weekend bij een kiosk op de Overtoom. Daar schafte hij ook internationale kranten aan, zoals de *International Herald Tribune* en *Le Monde*. Zittend in zijn leesstoel, met een kop koffie en zijn pijp, kon Zijlstra zich volledig overgeven aan het luie lezen van het wereldnieuws. Na de kranten volgde zelfstudie of literatuur. Vestdijk bijvoorbeeld, die in *Terug tot Ina Damman* zo prachtig schreef over het Harlingen van zijn jeugd. Ook buitenlandse schrijvers als Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, André Malraux en Georges Simenon passeerden de revue, in het Frans natuurlijk. Hij genoot van klassiekers van Charles Dickens en Anthony Trollope, maar in zijn kast stond ook een boek van James Baldwin, de Amerikaanse schrijver die de rassenongelijkheid sterk bekritiseerde. Daarnaast hield Zijlstra Nederlandse en Friese literatuur bij. Zo nu en dan las hij ook non-fictie of poëzie.

Hetty verzorgde hem ondertussen. Zij was praktisch, nuchter en optimistisch. Altijd daar om haar man op te vangen en hem te steunen. Bij de loopbaankeuzes van haar man speelde ze ook een rol, al had Zijlstra de 'zwaarste stem', verklaarde ze later zelf. Hij moest tenslotte het werk doen.⁸³

Zijlstra, Hetty en hun oudste drie kinderen Ane Jelle, Annelies en Irene.

Kranten portretteerden haar als een jeugdige en knappe verschijning die glimlachend haar gasten ontving.⁸⁴ Zij voedde de kinderen op. Zijlstra was weinig thuis. Hij greep alleen in wanneer de kinderen ondeugend waren. Met één blik konden zijn ogen de orde herstellen. 'Zij kunnen bliksemen wanneer vaders autoriteit in twijfel wordt getrokken,' schreef zijn middelste dochter in haar autobiografische roman *Bleu*, 'en tot het diepste grauw verstenen wanneer hij kwaad of ongeduldig wordt. Maar de ogen kunnen ook opglanzen, het liefste en teerste blauw komt dan te voorschijn.'⁸⁵ Uitstapjes vonden weinig plaats. In de zomervakantie ging het gezin naar Egmond, in een huis van kennissen, of naar Terschelling in hotel Oepkes, vlak bij de Brandaris. 'Een paradijs', aldus de kinderen. Vader was geen zoonaanbidder en verschoot zich met een lange broek aan onder een parasol. Hij genoot wel van het zalige nietsdoen en de serene rust.⁸⁶ Thuis was het anders. Pas wanneer de mussen van het dak vielen ging het gezin naar het Amsterdamse Bos. De kinderen speelden op straat, of in het souterrain van hun nieuwe huis, waar een speelkamer was. Het gezin was in 1955 namelijk verhuisd, om twee straten verderop in een grotere woning in de Jan Luyckenstraat te gaan wonen. Tussen het oude en nieuwe adres lag de P.C. Hooftstraat. Daar kon chic gewinkeld worden, maar werden ook de boodschappen gedaan. Bij Boonstra kon het gezin terecht voor boeken. Nieuwe jurken kocht Hetty bij Sträter in de Kalverstraat.

Met vier kinderen wordt de kerstboom in de Jan Luyckenstraat opgetuigd.

Lyrisch werd Zijlstra dertig jaar later nog, toen hij in een brief terugblikte op deze Amsterdamse idylle. 'De straat was onvoorstelbaar rustig; zeer brede trottoirs, schaduwrijke bomen, vrijwel geen auto's met bijbehorende uitlaatgassen. De ministeriële Buick was wat dat betreft een nogal vreemde eend in de bijt. Een oude mevrouw (Lindeboom als ik mij wel herinner) klaagde steen en been over het rumoer dat de kindertjes Zijlstra veroorzaakten, dit als bewijs van de welhaast roerloze rust van de straat.' Ook in de Jan Luyckenstraat was het vu-stempel duidelijk zichtbaar. Hoorbaar zelfs,

wanneer op zondagochtend door de openslaande deuren van buurman Simon Ridderbos het psalmgezag klonk. Dit werd door Zijlstra becommentarieerd met een parafrasering van een Bijbelse tekst: 'De lofzang klinkt uit Simons zalen.' Ridderbos was niet de enige dominee in de straat. Boven hem woonde dominee Roelof Harder en iets verderop de domineesfamilies E.G. van Teijlingen en Kunst. Ook 'de wijze, beminnelijke en zo verrukkelijk verstrooide professor' Johan Herman Bavinck van de VU woonde er. Na de zondagse kerkdienst in de Keizersgrachtkerk volgde wat Zijlstra het 'onvolprezen multilaterale koffiedrinkcircuit' noemde. 'Dan bij deze, dan bij gene broeder en zuster; bij de Harders luchtig, ietwat oecumenisch, bij de Okma's, als ik het zo mag zeggen de VU op haar best, bij de Waterinks, alwaar de mannen en vrouwen zich gescheiden in voor- en achterkamer groepeerden.' Terwijl de dames een gezellig gesprek voerden onder leiding van mevrouw Waterink, namen de 'heren der schepping' fundamentele vraagstukken van kerk, staat of maatschappij onder de loep.⁸⁷

Conflicten met de fractie: 'Ik wil zo geen tweede jaar'

De ARP moest een moderne, eigentijdse partij worden. Ook de verkiezingsnederlaag van 1956 bracht Zijlstra niet op andere gedachten. Christelijke politiek moest zich concreet richten op beleidsvragen van het moment en niet blijven steken in volstrekt steriele discussies over de antirevolutionaire principes. ARP-ers moesten geen 'wereldvreemde wezens' zijn, maar 'kinderen van onze tijd, die de taal spreken van onze tijd'.⁸⁸ Daarbij zag Zijlstra ARP en CHU het liefst samenwerken in een protestants-christelijke partij, zoals hij in de verkiezingscampagne had verkondigd.⁸⁹ Het zou op hem niet afstuiten, schreef hij na afloop van de verkiezingsnederlaag, maar de weg naar eenwording zou gezien de moeizame discussies hierover lang en moeilijk zijn.⁹⁰ Die nieuwe partij zou een moderne vorm van christelijke politiek bedrijven en de middenpositie in moeten nemen die Zijlstra in zijn brief aan Van der Ploeg had beschreven.⁹¹

Zijn pragmatische visie riep binnen het rechtse front nog altijd verzet op. 'Wie zijn wij?' vroeg Mekkes in *Antirevolutionaire Staatskunde*. De verkiezingsnederlaag had zijn sombere kijk op de partijkoers van Zijlstra en Donner alleen maar bevestigd. Het gold ook voor andere conservatieve mannenbroeders, zoals de jonge Willem Aantjes. In een fel artikel hekelde Aantjes de zakelijke redevoeringen van ministers Zijlstra en Algera. Zij spraken over deltaplan of loonpolitiek en hadden pas helemaal achteraan wat ruimte voor een enkel vroom woord. De verkiezingscampagne noemde hij materialistisch. 'Welvaart voor Allen' en 'Weest verstandig, stemt Zijlstra, want Zijlstra strijdt tegen de duurte.' Aantjes achtte de inspiratie van

een ware beginselpolitiek ver te zoeken. Hij pleitte voor 'herkerstening' van de partij.⁹²

Het symboliseerde de hernieuwde kracht waarmee het rechtse front zich na de verkiezingsnederlaag tegen de modern-pragmatische koers van Zijlstra ging verzetten.⁹³ Het vormde de partijpolitieke achtergrond voor de profileringsdrang van de AR-Tweede Kamerfractie in deze periode. Delen van het kabinetsbeleid waren Bruins Slot al jarenlang een doorn in het oog, zoals hij intern in de partij had verklaard, maar de ruimte voor een 'waarlijk christelijke oppositie' was tijdens het vorige kabinet beperkt geweest.⁹⁴ Nu, na de verkiezingsnederlaag en de moeizame formatie, verhardde zijn toon. Een schril voorteken was de kille ontvangst bij het debat over de regeringsverklaring. Het was de opmaat voor een jaar vol strijd tussen de antirevolutionaire fractie en het kabinet.⁹⁵ Zijlstra stond daarentegen aan de wieg van het nieuwe kabinet. Het financieel-economische deel van het regeringsprogramma droeg in belangrijke mate zijn handtekening. In de allereerste ministerraadsvergadering gaven hij en Drees gezamenlijk uitleg over de regeringsplannen.⁹⁶ Bij het debat over de bestedingsbeperking in maart en daarna in juni, tijdens het huurdebat liepen de spanningen hoog op. De antirevolutionaire fractie steunde kritische moties en stemde zelfs tegen de Huurwet van KVP-minister Witte. Fractieleider Oud sprak van een 'guerrillaoorlog' tegen het kabinet.⁹⁷

Bruins Slot profileerde zich ondertussen niet alleen in de Kamer, maar ook in de pers, als hoofdredacteur van *Trouw*. Het kabinetsbeleid werd volledig door een 'socialistische zienswijze' gedomineerd, schreef hij begin maart in deze krant.⁹⁸ Deze regering was niet de zijne. In april voltrok het partijcongres zich in dezelfde vijandige stemming. Dreigend zinspeelde Bruins Slot op een mogelijke kabinetscrisis. Terwijl Zijlstra stilzwijgend achter de bestuurstafel zat, ging de ene na de andere spreker tekeer tegen het 'socialistische' kabinet waar hij deel van uitmaakte. *Trouw*-journalist Elbert van Ruller verontschuldigde zich na afloop, toen hij hoorde dat Zijlstra pijnlijk getroffen was door de vijandige stemming. Ook zijn rede was mischien wat 'scherp en kritisch' geweest, schreef Van Ruller. Hij vroeg 'verschoning'. Het deed hem goed, schreef Zijlstra daarop terug, 'ook eens' iets te horen wat als steun uitgelegd kon worden.⁹⁹ Zelf was hij ondertussen in de tegenaanval gegaan. Op een besloten ARJOS-conferentie had de minister onverwachts het woord genomen voor een betoog. Hij ontkende de 'specifiek socialistische koers' van het kabinet. Hij en Algera waren bovendien 'geen noodhulpjes' in een rood kabinet, maar voerden autonoom en zelfstandig een goed antirevolutionair beleid. Voor de steriele oppositie van de AR-fractie had hij geen goed woord over. In het afzetten tegen anderen lag

geen toekomstperspectief. Via eigen beleidsopvattingen moest de partij zich juist constructief tonen in het oplossen van problemen van vandaag de dag.¹⁰⁰

Zijlstra's redevoering op de ARJOS-bijeenkomst stond een paar dagen later pontificaal op de voorpagina van *Nederlandse Gedachten*. Hendrik Algra, de Friese senator, voerde de regie over dit belangrijke partijorgaan.¹⁰¹ Hij en de andere AR-senatoren waren zeer ontevreden over de wijze waarop Bruins Slot en de Tweede Kamerfractie opereerden. In de kille houding van de fractie schemerde namelijk meer door dan alleen een felle oppositie tegen het kabinet. De antirevolutionaire ministers zelf werden gewantrouwd. In eigen kring waren zij 'verdachte figuren' geworden, constateerde de pers.¹⁰² Daarom koos de Eerste Kamerfractie de behandeling van Zijlstra's begroting uit om 'een woord van vertrouwen' uit te spreken. Juist AR-senator Hellema, die het beleid van Zijlstra vaak kritisch bejegende, was bereid het woord te voeren.

Vier jaar lang was Zijlstra van alle kanten lof toegezwaaid, begon Hellema eind maart 1957 zijn rede. Nu was het tij gekeerd en klonk luide kritiek. De 'billijkheid' werd volgens de senator hierbij uit het oog verloren. De Eerste Kamerfractie was juist blij dat de minister terug was op EZ en sprak het volle vertrouwen uit in zijn beleid.¹⁰³ In een brief aan Zijlstra legde CNV-bestuurder en senator Ruppert de bedoeling van Hellema's rede verder uit. 'Wij hebben daarmee tot uitdrukking willen brengen,' schreef hij aan de minister, 'dat wij óók om politieke redenen menen anders te moeten optreden dan "aan de overkant" was geschied.'¹⁰⁴ De openlijke steunbetuiging was het partijbestuur ondertussen een doorn in het oog, net als de eigengereide koers van *Nederlandse Gedachten* onder leiding van Hendrik Algra. Volgens Algra was kritiek op het 'socialistische' kabinet per definitie ook een aanval op de eigen ministers. De achterban begreep dit niet. In het partijbestuur ergerden vooral fractieleden Bruins Slot en Jan Smallenbroek zich aan de openlijke steun aan de ministers. Oud-partijleider Schouten, die na zijn vertrek erevoorzitter van het bestuur was geworden, steunde hen en stelde zich keer op keer uitermate scherp tegenover de ministers op.¹⁰⁵

Na lange jaren vol discussie over de toekomst van de ARP waren de breuklijnen nu dieper dan ooit. Een richtingstrijd verdeelde de partij in verschillende vleugels, terwijl het tussen fractieleden en minister Zijlstra persoonlijk totaal niet boterde. Inhoudelijk lieten de ministers zich meeveren op de socialistische koers van het kabinet, verklaarde Bruins Slot in het partijbestuur, terwijl vooral Zijlstra zich 'ongenoegzaam' liet gelden.¹⁰⁶ De verkiezingen en de formatie van 1956 hadden kwaad bloed gezet. Zijlstra had zich eerst tot fractieleider laten kiezen en had volgens Bruins Slot in het

vervolg te weinig op een kabinet zonder de PvdA ingezet.¹⁰⁷ Daarna bleef het kwakkelen. Ook de onderlinge communicatie verliep moeizaam. De fractie ergerde zich aan de eigengereide wijze waarop de minister geneigd was zijn gang te gaan. Ze hadden daarin 'wel een beetje gelijk', gaf Zijlstra later toe. 'Misschien had ik wel enkele, en dan uiteraard zeer te laken, autoritaire trekjes.' Op zijn beurt voelde hij zich buitengesloten. In nauw contact met Schouten opereerden Bruins Slot, Smallenbroek en Hazenbosch in de fractie als een gesloten front.¹⁰⁸

Karaktertrekken, persoonlijke tegenstellingen en het verschil van mening over de koers van de partij vielen samen. Dit kwam ook naar voren in de brochure *Minister Zijlstra en de AR Partij*, geschreven door de jonge AR-publicist George Puchinger.¹⁰⁹ Bekend van zijn strijdvaardige artikelen in het Utrechtse blad *Polemios*, behoorde Puchinger onmiskenbaar tot het rechtse front. Hij werd bovendien gezien als 'een van de knapste jongeren' uit de partij.¹¹⁰ Zijn brochure over Zijlstra schreef Puchinger in 1957 naar aanleiding van de besloten ARJOS-conferentie waar de minister in mei fel van zich had afgebeten. Allereerst pleitte Puchinger in zijn brochure voor openheid over de tegenstellingen in de partij. De verschillende vleugels moesten constructief met elkaar in gesprek gaan, wat eigenlijk 'vóór of in 1952' al had moeten gebeuren. Bovendien had de minister ook recht op duidelijkheid. Steunde de fractie het kabinet of wilde men het weg hebben? Daarna richtte Puchinger zijn pijlen op Zijlstra. De minister was een wetenschapper, schreef hij, met een grote dosis nuchterheid, een uitgesproken karakter en vooral veel lef. Een fel debater, die vol mimiek en gesticulatie zijn visie uitdroeg. Strak redenerend en met vastberaden blik vuurde Zijlstra argumenten en redeneringen af op zijn publiek. Bij tegenspraak in vergaderzaal of Kamer raakte hij snel geprikkeld. 'Stil zitten en bedachtzaam luisteren is zijn fort niet,' schetste Puchinger zijn debatstijl en karakter. 'Minister Zijlstra antwoordt zelf. In de Kamerdebatten is hij hoogleraar en soldaat in enen!'¹¹¹ Zijn achilleshiel was echter de verhouding tot de eigen kring. Hij was gevormd in Rotterdam en stond op verre afstand van de 'zwaar gepantserde gereformeerde wereld'. Wars van 'stichtelijkheid en vrome praat' mondde Zijlstra's Rotterdamse kijk uit in 'pure zakelijkheid'. Hij 'vaart zonder visie', oordeelde Puchinger kritisch, en was daarmee volgens hem een 'uitgesproken opportunist'.¹¹²

Puchinger schaarde zich hiermee in het kamp van Bruins Slot, Berghuis, Mekkes en Aantjes. Om christelijke politiek vorm te geven en steun te vinden bij de kiezer had de partij meer nodig dan het pragmatische keuren van Zijlstra. In dezelfde periode liet partijvoorzitter Berghuis aan Zijlstra weten dat de ARP volgens hem en andere critici moest streven naar een kabinet

zonder socialisten. In het gesprek gaf de minister daarentegen aan dat de maat voor hem vol was. 'Ik wil zo geen tweede jaar,' tekende Berghuis uit zijn mond op. Zijlstra had genoeg van het isolement en wilde steun voelen vanuit de fractie. Overigens deelde hij de mening van Berghuis dat een kabinet zonder de PvdA op termijn gewenst was, maar de wijze waarop de fractie nu procedeerde ging veel te ver.¹¹³ In oktober was de toon van Bruins Slot bij de algemene beschouwingen inderdaad milder. In november volgde echter opnieuw een strijd tussen beide heren, ditmaal uitgevochten op de voorpagina van *Trouw*. Zijlstra had zich in een redevoering in Utrecht uitgesproken voor een partijvernieuwing. De theologische twisten van voor de oorlog waren niet de politieke inspiratiebron waar een moderne partij op voort kon bouwen. De ARP had geen tijd voor steriel antipapisme, antisocialisme of antiliberalisme. Hij pleitte voor een fusie met de CHU en partijdoelstellingen die actueel en concreet waren.¹¹⁴

In *Trouw* reageerde Bruins Slot geprikkeld. Juist de strijd van Abraham Kuyper was een tijdloze inspiratiebron voor de ARP. Tegenover de pragmatische 'troffel' van Zijlstra plaatste hij het 'zwaard' der principes.¹¹⁵ In een ingezonden brief, een week later, hekelde de minister op zijn beurt de voorliefde van Bruins Slot voor het zwaard. Hij herhaalde zijn pleidooi dat de ARP niet moest verzanden in een dogmatische strijd tegen het socialisme. Ook de eindeloze discussie over grondslagen en principiële fundamenten achtte Zijlstra gevaarlijk. 'De ene theologische resp. wijsgerige betonpaal gaat dan de grond in.' Maar welk gebouw daarop moet passen bleef volstrekt onduidelijk. 'Laten wij het bouwen niet vergeten!' schreef Zijlstra. 'Dat was en is mijn cri de coeur.'¹¹⁶ Uit het naschrift van Bruins Slot bleek dat beide heren geen millimeter tot elkaar kwamen. Bouwen kon geen zakelijke aangelegenheid zijn, schreef Bruins Slot. Het moest verantwoord gebeuren. Niet volgens de rode bouwtekeningen van het kabinet-Drees, maar langs antirevolutionaire lijnen.¹¹⁷

De karaktertrekken waarop Puchinger in zijn brochure over Zijlstra wees, kwamen ook terug in journalistieke portretten en herinneringen van tijdgenoten. Een sterke, rustige, maar 'dominerende persoonlijkheid', schreef het christelijke weekblad *De Spiegel* in 1956. Een 'wonderkind', noemde *Haagsche Post* hem. Een 'smalle, fragiele' minister die zijn ambt 'met grote energie en ook met nogal wat eerzucht' uitoefende.¹¹⁸ Dit kwam in een profiel van het *Friesch Dagblad* eveneens terug. Zijlstra was jong, ondernemend, vastberaden en vol durf. 'Hij is bepaald niet een figuur, die het altijd maar weer zoekt in een compromis.' Hij ging conflicten niet uit de weg en was, zo schreef de Friese krant, 'al slaags geweest in Benelux-verband'.¹¹⁹ Deze lijst kon zonder meer worden uitgebreid, want ook met colle-

ga's kon Zijlstra stevig botsen. Zo verzette hij zich met hand en tand tegen voorstellen die taken uit zijn eigen portefeuille dreigden te tillen. Aan het begin van zijn ministerschap botste hij met Mansholt, terwijl hij met Buitenlandse Zaken twistte over de Europese competenties. Waar mogelijk trok Zijlstra bevoegdheden naar zichzelf toe. De vergaderingen in EGKS-verband waren zijn alleenrecht, PBO-minister De Bruijn kreeg geen voet aan de grond en hij streed met minister Cals van Onderwijs en Wetenschappen om voorrang in het atoomdossier.¹²⁰

Botsen deed Zijlstra jarenlang met Mansholt. Steeds confronteerde Mansholt zijn collega's in de ministerraad met claims voor 'zijn' landbouwsector. De subsidies moesten omhoog of de prijzen. Samen met premier Drees trok Zijlstra keer op keer ten strijde tegen deze voorstellen. Ging de prijs voor levensmiddelen omhoog, dan werd immers onmiddellijk compensatie geëist voor arbeiders omdat het welvaartspeel bedreigd werd. Stijgende lonen en prijzen betekenden vervolgens verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie, wat Zijlstra koste wat kost wilde voorkomen. Eindeloos werd in de ministerraad gesteggeld over verhoging van de brood-, melk- of suikerprijs. Vaak trok Mansholt aan het langste eind.¹²¹ Tijdens de verkiezingsstrijd van 1956 was het zelfs tot een openlijk conflict gekomen. Publiekelijk beloofde Mansholt de melkprijs opnieuw te verhogen en hekelde bovendien het 'zogenaamde prijsstabilisatiebeleid'. Zijlstra reageerde als door een wesp gestoken. Het stabiliseren van de prijzen was kabinetsbeleid waarmee ook Mansholt had ingestemd. Hij kaatste de bal bovendien hard terug. Het landbouwbeleid van de PvdA-minister was volgens hem volledig vastgelopen.¹²²

Een nieuwe botsing deed zich in 1959 voor, toen Mansholt in Brussel Eurocommissaris was geworden en Frankrijk een nieuw integratieplan had gelanceerd. Na een politieke crisis rond de onafhankelijkheidsstrijd van Algerije was Charles de Gaulle in juni 1958 aan de macht gekomen in Frankrijk. Hij stelde een nieuwe grondwet op die vormgaf aan de Vijfde Republiek, waarvan hij de eerste president werd. Het supranationale karakter van de Europese integratie achtte De Gaulle een bedreiging voor de nationale soevereiniteit van Frankrijk. Het moest anders. In 1959 werd duidelijk dat Frankrijk tot een bredere Europese samenwerking wilde komen, zonder supranationale franje. Een vrijhandelsverdrag met Engeland wees 'de generaal' bovendien af. Een lossere vorm van samenwerking was wel gewenst, waarop Engeland eieren voor zijn geld koos. Samen met Zwitserland, Portugal en de Scandinavische landen werd een aparte Europese Vrijhandelsassociatie opgericht.

Nu de Europese integratie in een ander spoor terecht dreigde te komen,

Minister Zijlstra en E.H. van der Beugel tijdens een sportwedstrijd tussen politiek, pers en de directie van de KLM, september 1960.

kwam Nederland in verzet. De Gaulles *Europe des patries* dreigde zowel het supranationale als economische karakter van het integratieproces te door kruisen. Doordat de andere vier lidstaten wel positief waren en zich net als Jean Monnet in 1959 achter de Franse plannen schaarden, belandde Nederland in een uiterst ongemakkelijke positie. Onder toenemende druk en in een internationaal isolement moest de negatieve opstelling verkocht worden aan een eurofele Tweede Kamer.¹²³ Terwijl het kabinet van alle kanten

onder vuur lag, richtte Zijlstra zijn pijlen op de Eurocommissarissen Mansholt en zijn Belgische vriend Jean Rey. De Commissie had Nederland laten vallen, verklaarde hij publiekelijk, en had zich verlaagd tot 'spreekbuis van de Franse belangengroepen'.¹²⁴ De Commissie moest werken aan 'het werkelijk vrij maken van de markt', schreef Zijlstra later in het jaar aan Rey. Dat moest haar eerste prioriteit zijn. Nooit zou Nederland zich laten opsluiten 'op het continent van Europa', voegde hij eraan toe. Nu de as Bonn-Parijs inzette op politieke en niet-supranationale samenwerking, dreigde dodelijk gevaar voor de belangen van de kleinere lidstaten. Juist de Commissie zou bescherming moeten bieden, vooral omdat Nederland de supranationale instellingen steeds met 'vurigheid' had verdedigd.¹²⁵

In zijn felle kritiek op de Commissie liet Zijlstra zich volgens Alfred Mozer, adviseur van Mansholt en vooraanstaand lid van de PvdA, leiden door 'persoonlijke ressentimenten'.¹²⁶ Hij had zelf Eurocommissaris willen worden, meende Mozer, al ontbreekt voor deze aantijging ieder spoor. Het conflict leek wel degelijk om de inhoudelijke koersbepaling te draaien. Het integratieproces moest inherent bovenstatelijk blijven en gericht blijven op zijn economische doelstellingen.¹²⁷ Ondanks hun eensgezindheid tegenover De Gaulle vochten ook Zijlstra en Luns in 1957 en 1958 een diepgaand competentieconflict uit. Alles draaide daarbij om de coördinatie van het integratiebeleid, dat volgens Zijlstra bij EZ thuishoorde. In 1955 had hij al pogingen gewaagd om in het verlengde van de EGKS greep op het bredere integratiedossier te krijgen.¹²⁸ Toen de EEG in 1957 tot stand kwam, lag ook het coördinatievraagstuk opnieuw op tafel. Zijlstra eiste als minister ruime inspraak en werd daarbij gesteund door collega Algera, kvp'er Witte, de ARP-fractie en het bedrijfsleven. Hij zette hoog in en dreigde met opstappen wanneer EZ niet op een of andere wijze het heft in handen kreeg. Luns speelde het spel net zo hard.¹²⁹ De kvp zat in een lastig parket, want Romme wilde Zijlstra hoe dan ook aan boord houden. Tegenover PvdA-ministers als Hofstra, Mansholt en Suurhoff fungeerde hij namelijk als een onmisbaar 'tegenwicht'.¹³⁰ Na moeizaam getouwtrek werd in de zomer van 1958 een compromis bereikt, waarbij BUZA de controle behield, maar EZ het interdepartementale overleg zou coördineren.¹³¹

Staatssecretaris Ernst van der Beugel van Buitenlandse Zaken woonde in september de eerste zitting van dit overleg bij. Als voorzitter was 'de grote Jelle Zijlstra' volgens hem 'doodzenuwachtig', maar nog altijd bezig 'ons weer een eindje verder over de streep [te] trekken'.¹³² Van der Beugel, de latere KLM-directeur, was in januari 1957 aangetreden en was lid van de PvdA. Hij had meteen in februari met Zijlstra geluncht, die hij uiterst intelligent noemde. Ze hadden prettig gesproken, al kenschetste hij de AR-minister als

een 'merkwaardig phenomeen'. 'Ik geloof dat hij erg vals is,' noteerde Van der Beugel in zijn dagboek, 'en nog veel ambitieuzer.' Hoewel zijn woorden mogelijk getekend waren door het sluimerende conflict tussen de twee departementen, kwam Zijlstra's grote ambitie ook terug in een karakterschets van de Britse ambassade.¹³³ Hij was strijdbaar en in hoge mate overtuigd van zijn eigen gelijk. Na urenlang met hem in 'de heerlijke nieuwe Trans Europa Express' naar Parijs te hebben gezeten, bracht Van der Beugel deze stelligheid in verband met de 'typische onplezierige kanten die een ambitieuze antirevolutionaire politicus bijna structureel in zich draagt'.¹³⁵

7 Ongekroonde koning van het kabinet-De Quay

Na zeven jaar Economische Zaken werd Zijlstra in mei 1959 minister van Financiën in het kabinet-De Quay. Na jaren van oplopende spanning was een halfjaar eerder een einde gekomen aan de rooms-rode samenwerking tussen de PvdA en de confessionele drie. De periode tot de verkiezingen was overbrugd door een interim-kabinet onder leiding van KVP'er Louis Beel. Fractie leider Bruins Slot van de ARP noemde de val van de laatste rooms-rode regering 'de mooiste dag van mijn politieke leven'. Zonder socialisten zou er een nieuwe wind gaan waaien. Tijdelijk zwaaide Zijlstra ondertussen de scepter over twee departementen. Naast EZ beheerde hij Financiën, waar hij onmiddellijk een nieuwe koers begon uit te stippelen. Sleutelwoord werd het 'prioriteitschema'. In de Miljoenennota 1960 zou dit uitmonden in een nieuw trendmatig begrotingsbeleid.

In mei 1959 stond Zijlstra dus opnieuw op het bordes van Paleis Soestdijk. Tegen zijn zin, als we zijn memoires moeten geloven. Hij voerde de verkiezingen op als een ideale 'ontsnappingskans'. Eindelijk terug naar de wetenschap, maar opnieuw spatte deze droom uiteen. Na een spannend partijcongres kreeg hij het dringende verzoek opnieuw nummer één van zijn partij te worden. 'Ik capituleerde ter plekke. Weg Vrije Universiteit, opnieuw ondergedompeld in de politiek.'¹

Strak componeerde Zijlstra in zijn memoires zo het beeld van de onwillige buitenstaander. De werkelijkheid was anders. In het overbruggingskabinet-Beel stippelde hij op Financiën al een nieuwe koers uit. Het ministerschap van Financiën betekende bovendien een stap omhoog. Een machtig departement en een nieuwe uitdaging. De formatieperiode werd ongekend spannend. Zijlstra viel bijna uit de boot. Met zeven jaar ervaring als minister, een dominant karakter en zijn nieuwe begrotingsplannen ontpopte Zijlstra zich al gauw als de spil van het nieuwe kabinet. De 'knallen' van zijn zweep waren luid en duidelijk te horen. Samen met minister Jan de Pous van EZ hield hij kabinet en Kamer in het gareel.² Collega Marga Klompé sprak over een 'dictatuur van Zijlstra'.³ Zijn invloed en macht waren groter dan ooit, maar het ging gepaard met wrijving en conflicten.

Lood om oud ijzer: Zijlstra blijft binnenboord

Op 11 december 1958 boden de PvdA-ministers hun ontslag aan en kwam het laatste kabinet-Drees ten einde. De aanleiding was op het eerste gezicht onbenullig. Minister Hofstra van Financiën wilde tijdelijke belastingmaatregelen met twee jaar verlengen, een voorstel dat de oppositie en de confessionele regeringsfracties verwierpen. Zij wilden hoogstens akkoord gaan met een jaar.⁴ De oorzaak van de breuk lag ondertussen dieper. De harmonie van de wederopbouwfase liep op haar einde. Vooral in de Kamer liepen de spanningen hoog op. Zowel de oppositionele koers van Bruins Slot als de felle retoriek van fractieleider Burger van de PvdA tekende de sfeer. De laatste had tijdens een Fakkeldragersdag in november 1958 zeven harde eisen op tafel gelegd, waaraan het kabinet tegemoet moest komen. Ook in het kabinet werden de politieke breuklijnen steeds zichtbaarder. Centraal stond daarbij de vraag in welke mate de overheid greep moest houden op de maatschappij.

Dit was precies de scheidslijn geweest die begin november naar voren kwam in een debat tussen Zijlstra en PvdA-econoom Tinbergen op de Vrije Universiteit. Oefende de overheid voldoende invloed uit op de economie? Geenszins, oordeelde Tinbergen op het VU-congres, terwijl Zijlstra juist de gevaren van een teveel aan overheidsinmenging schetste. Hij sprak van een 'periode van kentering en bezinning', waarin het waken tegen overbelasting en overschatting van de staatstaak steeds belangrijker werd.⁵ Juist in dit ordeningsvraagstuk gaapte een steeds grotere principiële kloof tussen de PvdA en een meerderheid binnen de confessionele partijen. Illustratief was een controversieel plan van Hofstra, waarmee de overheid in vergaande mate greep zou moeten krijgen op banken en de kapitaalmarkt. In de zomer van 1958 gaf hij enkele collega's en Bankpresident Holtrop inzage in dit wetsontwerp Kapitaalmarktcontrole. Financiën zou toestemming gaan verlenen aan grote leningen, die getoetst moesten worden aan conjunctuurontwikkeling en algemeen belang. Op de Bank en bij Binnenlandse Zaken gingen alle alarmbellen af. 'Heilloze plannen', oordeelde staatssecretaris Schmelzer namens minister Struycken. Principieel en praktisch onaanvaardbaar. Holtrop reageerde ingetogen, maar stelde wel ingrijpende wijziging van het wetsontwerp voor.⁶

Een maand nadat Zijlstra op de VU de degens met Tinbergen had gekruist en drie weken na de eisen van Burger was de politieke breuk een feit. Nadat de Kamer Hofstra in de wielen reed, stapten de PvdA-ministers op, waarmee hun confessionele collega's voor de keuze stonden hoe zij verdergingen. Net als de andere ministers gaf Zijlstra de voorkeur aan een stabiel rompkabinet onder leiding van KVP-collega Struycken van Binnenlandse

Zaken. Deze confessionele minderheidsregering zou tot de reguliere verkiezingen van 1960 moeten aanblijven.⁷ Romme blokkeerde dit plan, waarna niet Struycken maar Beel als politiek zwaargewicht een rompkabinet formeerde. Het werd een interim-kabinet dat de periode tot de vervroegde Kamerverkiezingen zou overbruggen. Elf dagen na de crisis trad dit interim-kabinet Beel aan, met slechts drie missionaire maanden voor de boeg.⁸ Hoewel nieuw beleid in deze korte periode nauwelijks vorm kon krijgen, werd op tal van terreinen wel degelijk een koerswijziging op touw gezet. Het interim-kabinet leek een missie te hebben. Liberalisering van het woning- en huurbeleid werd al op 12 december een speerpunt van een 'combinatie zonder socialisten' genoemd.⁹ Het was een markt die ook Zijlstra 'liever een dag te vroeg dan te laat' geliberaliseerd zag.¹⁰ Ook kondigde het kabinet een gedifferentieerde loonpolitiek aan, terwijl Zijlstra als interim-minister op Financiën zijn pijlen op een nieuw begrotingsbeleid richtte.

De overheidsfinanciën baarden al langere tijd zorgen. Hofstra had zijn hoofd gebroken over manieren om beter grip te krijgen op de uitgaven. In de ministerraad verklaarde hij echter dat het wijzigen van het 'bestaande systeem' gedurende de rit uitermate lastig was.¹¹ Mogelijk nam Zijlstra deze opmerking ter harte, want in de eerste weken van 1959, op weg naar de formatie van een nieuw kabinet, begon hij de contouren van een nieuw begrotingsbeleid te schetsen. Op 9 januari sprak hij in de ministerraad voor het eerst over het 'prioriteitschema'.¹² Doordat het nieuwe beleid in deze periode in de grondverf was gezet, kon Zijlstra in de eerste vergadering van het nieuwe kabinet-De Quay meteen zijn 'prioriteitennota' rond delen. Dit sleuteldocument bepaalde vervolgens wekenlang de agenda en vormde de ruggengraat voor zijn nieuwe begrotingsbeleid.¹³

'In die tijd van het kabinet-Beel hield ik mij op maandag bezig met Economische Zaken, dinsdag met Financiën, zo ook woensdag en donderdag, en vrijdag was ministerraad.' In de avonduren en in het weekend was het tijd voor lezingen in het land. Het was campagnetijd. Van Selm reed hem van Den Haag of Amsterdam naar Heerlen, Groningen en Middelburg, waar de minister een van zijn drie voorbereide redevoeringen afstak. Het was topdrukte. Voor het gezinsleven bleef nog minder tijd over dan normaal.¹⁴ 'Zo, nu kun je eindelijk eens met mij spelen,' zei zoontje Ane Jelle toen Zijlstra op een zondagmiddag wel een keer thuis was.¹⁵ Hij en Hetty hadden in augustus 1957 inmiddels een vierde kind gekregen, Nynke. Ook rond de bevalling had Zijlstra maar weinig tijd voor bezoeken aan het Amsterdamse Julianaziekenhuis. Staatszaken eisten steeds zijn aandacht. 'Maar daaraan zijn we wel gewend,' vertelde Hetty berustend aan *Trouw*. 'Hoe vaak het niet gebeurt dat we een afspraak moeten afzeggen.'¹⁶ Dat Zijlstra

volop meedeed aan de verkiezingsstrijd van 1959 was echter geenszins een uitgemaakte zaak geweest. In december 1958 was het lijsttrekkersvraagstuk door de val van het kabinet-Drees plotseling op tafel komen liggen. Zijlstra's positie in de partij was nog altijd niet onomstreden. Hij was in 1956 nummer één van de partij geweest, maar gezien de strijd met Bruins Slot en de fractie rees in het partijbestuur opnieuw de gedachte om met meerdere lijsttrekkers de verkiezingen in te gaan. Berghuis voerde een 'prettig' gesprek hierover met Zijlstra. Hoewel de minister voor een belangrijk deel het gezicht van de partij was, wilde Berghuis de fractie en Bruins Slot niet voor het hoofd stoten.¹⁷ Zijlstra hield zich op de vlakte en nam het voorstel van de partij in overweging.

Net als in 1956 speelde het Centraal Comité een belangrijke rol in het vaststellen van de kieslijst. Het partijbestuur deed een voorstel waar het Centraal Comité van kiesverenigingen zich op maandag 29 december over moest uitspreken. Vrijwel meteen werd duidelijk dat men kritisch was over het gedeelde lijsttrekkerschap. Het drama was compleet toen 's middags een brief van Zijlstra werd bezorgd. Met de keuze voor meerdere lijsttrekkers achtte hij het niet langer noodzakelijk zich beschikbaar te stellen. 'Na zeer ernstige overweging ben ik tot de slotsom gekomen, dat ik – onder de hierboven geschetste omstandigheden – een candidaatstelling niet behoef te aanvaarden.'¹⁸ Het sloeg in als een bom. Hoewel Zijlstra later schreef dat hij het als een 'ontsnappingskans' zag, werd de brief in zijn partij gezien als een ultimatum.¹⁹ 'Het heeft – naar ik later vernam – in het Centraal Comité gestormd na de ontvangst van mijn brief,' blikte Zijlstra later met kennelijk genoegen terug. 'Men moest nu letterlijk kiezen of delen.'²⁰ En de partij koos. Het bestuur kreeg de wind van voren. Waarom was Zijlstra, nota bene de enige lijsttrekker in 1956, nu 'discutabel' gesteld? Het gedeelde lijsttrekkerschap werd van tafel geveegd. Zijlstra kwam in het advies van het Centraal Comité landelijk op plek één. Bruins Slot moest zich tevredenstellen met plek twee.²¹

Met Zijlstra als lijsttrekker trok de antirevolutionaire karavaan opnieuw door het land. Hilariteit wekte een grap van Utrechtse studenten die het gezicht van de AR-lijsttrekker op een verkiezingsposter veranderden in dat van Abe Lenstra. Met hun opvallende kuif werden beide Friezen wel vaker met elkaar vergeleken.²² De verkiezingsslogan luidde 'Christelijke politiek door een Christelijk kabinet.' Zou men uiteindelijk toch moeten kiezen tussen vvd en PvdA, dan was het 'lood om oud ijzer,' verklaarde Zijlstra in een stampvol Krasnapolsky.²³ Aan de andere kant sneed hij in de campagne veelvuldig de overspanning van de staatstaak aan. Dit thema hield hem al veel langer bezig en was tegelijkertijd de kern geweest van de kritiek van

Verkiezingsposters op de Nieuwezijds Voorburgwal in Amsterdam, 1959.

Bruins Slot en de fractie op het rooms-rode regeringsbeleid. In de campagne sprak Zijlstra over een ‘merkwaardige parallel in spiegelbeeld’. Terwijl de overheid tot ver in de jaren dertig onvoldoende invulling had gegeven aan haar taak en verantwoordelijkheid, tekende zich nu een tegenovergestelde tendens af. ‘Wij hebben op onze hoede te zijn om te voorkomen,’ waarschuwde Zijlstra in het Limburgse Heerlen, ‘dat wij op verkeerd terrein komen vóór wij er erg in hebben.’²⁴ Het was zijn versie van de Hayek-these, waaraan hij veelvuldig refereerde. Deze waarschuwingen plaatsten zijn ‘lood om oud ijzer’ in een ander daglicht. Kort voor de verkiezingen liet Zijlstra zich in een interview namelijk ontvallen dat de PvdA in zijn optiek te veel nadruk legde op overheidsingrijpen. In het vvd-programma vond hij deze bezwaren niet terug.²⁵

De verkiezingen liepen voor de ARP opnieuw uit op een nederlaag. Waren het de nog altijd voortdurende strubbelingen in de partij die hieraan ten grondslag lagen? Of de voortgaande ontkerkelijking? Na de verloren verkiezingen van 1956 en de provinciale statenverkiezing van 1958 was dit het derde verlies op rij voor Zijlstra. Of zijn eenzijdig economische profiel hierbij een rol speelde, bleef onduidelijk. Steeds sprak de lijsttrekker over loon- en prijsbeleid, de overheidsfinanciën en de strijd om gezonde concurrentie. Onderwerpen die terug te voeren waren op het overkoepelende thema economische ordening en de inrichting van de Nederlandse maatschappij. Inhoudelijk van hoog niveau, analytisch doordacht en gestuurd door

een kraakheldere visie op politiek en economie. In begrijpelijke taal bovendien. Maar of het in 1956 en 1959 geestdrift wekte bij de kiezers?²⁶ Opnieuw vond Zijlstra na de nederlaag troost in het cijfermatig analyseren van de uitslag. Hij zette de confessionele partijen tegenover doorbraak-partijen als de PvdA en de vvd. Vanuit dat perspectief bleek het politieke landschap nog altijd geruststellend stabiel.²⁷ Wat deze verkiezingen hem bovendien duidelijk maakten, was de noodzaak van het samengaan op termijn van ARP, CHU en KVP. Een gezamenlijk front vormen, daar hamerde Zijlstra steeds nadrukkelijker op. AR-jongeren riep hij 'met grote klem' op het voortouw te nemen in het forceren van deze doorbraak. Samenwerking tussen ARP en CHU was daarbij een logische eerste stap.²⁸

In de formatie belandde Zijlstra in april op een zijspoor. Aanvankelijk was er geen vuiltje aan de lucht. Bruins Slot werd voorzitter van de fractie, al vond de benoeming niet per acclamatie plaats, zoals Zijlstra had voorgesteld. Bruins Slot weigerde deze eer uit handen van Zijlstra te ontvangen. Er werd alsnog gestemd.³⁰ Terwijl Bruins Slot als fractieleider aanschoof aan de formatietafel, ging Zijlstra kort op vakantie. Toen hij terugkwam was Jan de Quay formateur namens de KVP. Als commissaris van de Koningin in Brabant was hij geen onbekende voor Zijlstra. De Quay zag hem onmiddellijk als een 'waardevolle kracht' en legde zich meteen vast op Zijlstra als ideale minister van Financiën.³¹ Na de breuk in de brede basis en met de vvd als grote verkiezingswinnaar richtte De Quay zich op de vorming van een confessioneel-liberaal kabinet. De formatie verliep echter moeizaam en onttaardde al gauw in een grote koehandel van namen en ministeries. Voor het oog van de media ontving De Quay steeds andere kandidaten, die vervolgens stuk voor stuk bedankten. Een 'weezinwekkend geknutsel van de Roomsens' noemde De Gaay Fortman het.³²

Het regeringsprogramma werd ondertussen uitgewerkt door 'de beken-de vier', zoals Marga Klompé de samenkomsten van Cals, Zijlstra, Schmelzer en haarzelf omschreef.³³ In april kwam midden in het geschuif van De Quay met kandidaten en ministersposten een variant op tafel waarin Zijlstra op EZ zou blijven. Hij liet onmiddellijk blijken 'dat men hem zoiets niet kon aandoen', zoals Klompé na een gesprek hierover in haar dagboek noteerde.³⁴ Zijlstra had zijn zinnen gezet op een nieuw departement. Desalniettemin boden hij, Klompé en de kandidaat-ministers Hazenbosch en Flip van Campen aan zich alsnog terug te trekken. Op die manier zou formateur De Quay nieuwe ruimte krijgen om de onmogelijke formatiepuzzel toch op te lossen. De Quay maakte hiervan dankbaar gebruik, waarna in zijn nieuwe opzet Financiën naar de vvd'er Johan Witteveen ging, terwijl de naam van Hazenbosch bleef staan voor Sociale Zaken. Dat laatste

ging in tegen de voorwaarde die Zijlstra aan zijn terugtrekken had gesteld, namelijk dat de tweede AR-post naar Jan van Aartsen moest gaan, die eind 1958 de zieke Algera op Verkeer en Waterstaat had opgevolgd.³⁵ Het liep dus anders. Terwijl Zijlstra in Parijs was, voor een vergadering van de OESO, stond Bruins Slot toe dat De Quay ook Van Aartsen liet vallen. In de wandelgangen van het Binnenhof werd van een staatsgreep gerept.³⁶ Toen Hazenbosch vervolgens afviel, kreeg De Quay ook groen licht om het anti-revolutionaire Kamerlid Arend Biewenga te benaderen, die zonder meer akkoord ging.

Zijlstra was ondertussen spoorlags teruggekeerd uit Parijs. Op 24 april zag de pers een 'sarcastische Zijlstra', die 'ietwat spottend' verklaarde bij De Quay zijn ontslagbriefje te hebben opgehaald. 'Ik ben nu overal van af. Het weekeind ga ik heerlijk over iets anders denken en vanavond ga ik met de stoommachine van mijn zoontje spelen – met mijn zoontje erbij natuurlijk.' Hij ging vlot en gemakkelijk met de journalisten om, die lachten om zijn wat cynische grapjes. Galgenhumor, schreven de kranten, 'van een man die inziet dat de zaak voor hem verloren is'.³⁷ Een dag later kwamen De Quay en de toekomstige ministers van ARP, KVP en VVD bijeen in het Kurhaus. In de CHU werd nog gezocht naar geschikte namen. Die horde werd spoedig genomen. Toch was de race daarmee nog niet gelopen. Dit vertelde Zijlstra ook aan de pers. VVD en KVP konden dan wel tevreden zijn over de gang van zaken, men moest onthouden 'dat de AR zich nog aan het beraden zijn'.³⁸ Dat bleek een dag later. Terwijl De Quay en de kandidaat-ministers in het Kurhaus zaten, stak in Friesland een storm van kritiek op. Het Friese AR-bestuur stuurde een woedende brief aan het partijbestuur over het opofferen van Zijlstra.³⁹ Het was senator Algra die als voorzitter van het provinciebestuur zijn handtekening onder de brief zette. Ook in het *Friesch Dagblad* uitte Algra bittere kritiek op het formatiebeleid. Geen enkele AR-kiezer begreep dat Hazenbosch en Biewenga, na het afvallen van Zijlstra, niet 'onmiddellijk de voor de hand liggende conclusie' getrokken hadden.⁴⁰ Zonder Zijlstra kon de ARP niet meedoen. In zijn brief aan het partijbestuur sprak Algra de verwachting uit dat de partij de Friese zienswijze zou delen. 'Met aanvaarding van de daaraan verbonden consequenties'.⁴¹ Jaren later bedankte Zijlstra de Friese senator in een toespraak voor zijn steun in 1959, 'als het soms wat spookte binnen de AR partij'.⁴² Toen het kabinet in spe twee dagen later op 27 april opnieuw in het Kurhaus vergaderde, trokken Hazenbosch en Biewenga zich alsnog terug. De Quay was 'verbijsterd en kwaad'. Hun argument dat het kabinet niet 'christelijk sociaal' was, leek de formateur 'onwaar'.⁴³ Zijlstra deelde deze visie. 'Zij wilden nog wel en zelfs heel graag', schreef hij in zijn memoires over deze cruciale en spannende dagen,

‘maar zij durfden niet meer vanwege de in den lande ontstane stemming’.⁴⁴

Drie weken later kwam het kabinet-De Quay alsnog tot stand. Als informateur had Beel het schip zoals zo vaak vlot getrokken, waarna de Brabantse commissaris van de Koningin de klus wist te klaren. Pontificaal naast de premier stond Zijlstra vervolgens op het bordes van Soestdijk, net als zijn partijgenoot Van Aartsen. Teleurgesteld bleef vvd'er Witteveen in de Eerste Kamer achter. Zijlstra had volgens hem het oproer in de ARP aangejaagd, ‘omdat hij zelf minister van Financiën wilde worden’.⁴⁵ Dat de AR-ministers zich terugtrokken werd door Zijlstra veroorzaakt.⁴⁶ Van der Beugel, de oud-staatssecretaris van de PvdA, kwam ook tot die conclusie. Hij borrelde op 27 april met Zijlstra, de dag dat De Quay zijn eerste opdracht teruggaf. Zijlstra had de zaak ‘getorpedeerd’, schreef Van der Beugel in zijn dagboek. ‘Hij gaf mij de indruk van een man, die voldaan was over het mislukken en met zekerheid rekende op zijn terugkomst in een nieuwe formatie. Een merkwaardig, maar wel uiterst intelligent heer’.⁴⁷

De storm houdt aan: Het werkgeverskabinet onder vuur

Marga Klompé maakte zich tijdens de formatie al zorgen. Toen de ‘bekende vier’ over het kabinetsbeleid hadden gediscussieerd, boog Zijlstra zich over het financieel-economische deel. Keer op keer bracht hij het ‘beperking verhaal’ naar voren.⁴⁸ Klompé deelde haar zorgen met De Quay. Ze was bevreesd dat ‘de mentaliteit van de nieuwe club en met name van de minister van Financiën een zodanig conservatieve zou zijn [...], dat ik mij in de club niet zou thuis voelen’. Zonder precieze en principiële afspraken over voldoende geld voor het sociaal-culturele beleid, vreesde zij dat Zijlstra ‘hoog te paard zal zitten en ons allen in de klem zal hebben’.⁴⁹ Haar partijgenoot De Quay begreep haar zorgen, maar stelde haar gerust. Hij zou nog eens met Zijlstra praten, maar had vooral een groot vertrouwen in de kennis en kunde van de Friese econoom.

Naast Klompé en de rest van de ‘bekende vier’ traden ook de kvp'ers Luns, Victor Marijnen en Charles van Rooy tot het nieuwe kabinet toe. Zij werden respectievelijk minister van Buitenlandse Zaken, Landbouw en Sociale Zaken. De CHU schoof Beerman en De Pous naar voren, die terecht kwamen op Justitie en EZ. Namens de vvd traden vicepremier Henk Korthals, Edzo Toxopeus en Sidney van den Bergh aan, op de posten Verkeer en Waterstaat, Binnenlandse Zaken en Defensie. Met Zijlstra op Financiën en partijgenoot Van Aartsen op Volkshuisvesting en Bouwnijverheid was de club compleet. CHU-minister Jan de Pous was een bekende van Zijlstra uit de vu-tijd. In 1950 was De Pous kandidaat geweest voor een hoogleraarschap, maar mede op aandringen van Zijlstra had De Roos de

Ministers Marijnen, De Pous en Zijlstra in het ruilverkavelingsgebied, oktober 1959.

voorkeur gekregen. Na drie jaar secretaris van het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers (vpcw) te zijn geweest, trad De Pous in januari 1953 alsnog in dienst van de vu. Als lector in de theoretische economie nam De Pous de taak van Zijlstra over, die minister was geworden. Een leerstoel zat er niet in, want hij was niet gepromoveerd. Naast De Pous hadden drie andere ministers uit het kabinet-De Quay een werkgeversprofiel. AR-minister Van Aartsen had eerder dezelfde functie als De Pous uitgeoefend bij het vpcw, terwijl Landbouwminister Victor Marijnen secretaris van het katholieke werkgeversverbond was geweest. Nadat VVD-minister Sidney van den Bergh van Defensie in de zomer van 1959 wegens een buitenechtelijke relatie moest aftreden, trad met Sim Visser het kopstuk van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers (vnw) toe.⁵⁰ Gepaard aan de

kabinetsplannen om de loonvorming en de woningmarkt te liberaliseren, belastingen te verlagen en bezitsvorming te stimuleren, spraken vakbonden, pers en de linkse oppositie al gauw over het 'werkgeverskabinet'.⁵¹

Voor al bij de vakbondsvleugel van de ARP, rond het CNV, was de onvrede groot. In de verkiezingsstrijd had de partij 'christelijk sociaal' beleid beloofd, maar nu CNV'er Hazenbosch was afgevalen leek daar weinig van terecht te komen. Van Aartsen was een werkgeversman en Zijlstra had niet langer het linkse profiel dat het CNV eiste. Waarom had de ARP Van Aartsen en Zijlstra niet teruggefloten, schreef De Gaay Fortman verontwaardigd aan partijvoorzitter Berghuis. Daar bleef het niet bij. Kort nadat het kabinet was aangetreden stuurde het CNV een 'verontrust' schrijven aan het partijbestuur.⁵² Naast De Gaay Fortman ondertekenden CNV-senator Ruppert en de AR-Kamerleden Hazenbosch, Kees van Nierop en Jan van Eibergen deze klacht. Zijlstra noemde het schrijven in zijn memoires een 'akelige brief' en was woedend over deze onverhoedse aanval in de rug. Het was een 'diskwalificatie' van hem en Van Aartsen.⁵³ Om de critici de mond te snoeren, hoopte De Quay alsnog een vakbondsmans te strikken als staatssecretaris op Sociale Zaken. Aan deze stunt wensten de vakbonden niet mee te werken en zij spraken plechtig af geen kandidaten beschikbaar te stellen. Zijlstra vond desalniettemin een opening. Negen dagen na de 'akelige' CNV-brief was het uitgerekend Bauke Roolvink, de zesde ondertekenaar van de brief, die op Zijlstra's initiatief bereid was staatssecretaris te worden.⁵⁴ In de vakbond werd Roolvink's 'verraad' hem niet in dank afgenomen. Zijlstra bleef hem daarentegen altijd dankbaar voor zijn steun aan het kabinet-De Quay. 'Je was soms niet gemakkelijk,' voegde hij in 1978 toe aan zijn dankwoord in een persoonlijke brief, 'maar ik ben de laatste om dat iemand te mogen verwijten.'⁵⁵

Samenzwering tegen de schatkist: Van prioriteitennota tot Zijlstra-norm

De prioriteitennota die Zijlstra in de eerste ministerraadsvergadering van het nieuwe kabinet ronddeelde, werd in de maanden daarop uitgebreid tot een alomvattend hervormingsplan. In subsidies aan consumenten en producenten werd gesneden, de huren werden verhoogd, terwijl lonen en begroting binnen nauwe kaders moesten blijven.⁵⁶ De nota bleek al gauw de hoeksteen van het kabinetsbeleid te zijn. Het vormde bovendien de grondslag voor Zijlstra's dominantie in het kabinet. Hij en Luns zetten de toon in de ministerraad. Hoe 'overheersend' de minister van Financiën was, merkte premier De Quay toen Zijlstra in de zomer op vakantie ging. In het kleinere gezelschap verliep de discussie vlotter en was de stemming gemoedelijk.⁵⁷ 'Zonder Zijlstra was het wel veel prettiger,' concludeerde De Quay opnieuw

Burgemeester Gijs van Hall ontvangt Zijlstra en Holtrop op Schiphol, oktober 1959.

toen Zijlstra in het najaar de jaarvergadering van het Internationale Monetair Fonds (IMF) bezocht. 'Nu komt iedereen meer aan het woord.' Toen hij terugkwam en de discussie weer naar zich toe trok, vroeg Klompé de premier krachtiger op te treden tegen zowel Zijlstra als Luns.⁵⁸

Het gebeurde niet. De Quay vertrouwde Zijlstra en bewonderde hem om zijn deskundigheid. Zo delegeerde hij het voorzitterschap van de REA aan zijn minister van Financiën. Dit was opmerkelijk, aangezien in die belangrijke onderraad het beleid op sociaal-economisch en financieel terrein werd voorgekookt. Op die punten gaf De Quay de regie dus letterlijk uit handen. Dat Zijlstra in de ministerraad 'altijd tegenwind' bleef geven zag De Quay uiteindelijk als de plicht van een schatkistbewaarder.⁵⁹ De premier ergerde zich bij tijd en wijle aan de dominantie en drammerigheid van Zijlstra, maar gaf toch alle ruimte en steun aan Zijlstra's strakke beleid. Begin januari 1960 deed de minister van Financiën zijn collega's een nieuwe prioriteitennota toekomen.⁶⁰ Anders dan in het document van mei stond in deze nieuwe nota alleen het begrotingsbeleid centraal. Het betrof een baanbrekend plan, opgesteld door Zijlstra en zijn directeur Rijksbegroting, Willem Drees jr., zoon van de oud PvdA-premier.⁶¹ Zeven jaar lang had Zijlstra de minister van Financiën zien worstelen met de begroting. De collega's in toom houden en tegelijkertijd inspelen op de conjunctuur bleek ongekend moeilijk. Het had hem gesterkt in de overtuiging dat 'nieuwe stukjes theorie' nodig waren.⁶² In de nieuwe prioriteitennota presenteerde Zijlstra daarom een begrotingsmodel waarin voor meerdere jaren een structurele ruim-

te voor rijksuitgaven werd vastgesteld. Deze 'ruimte' werd berekend door de trendmatige groei van de economie op te tellen bij de geraamde stijging van de belastinginkomsten. Verdeeld over meerdere jaren leverde dit een totaalbudget op dat vervolgens politiek over de verschillende begrotingshoofdstukken en eventuele belastingverlaging verdeeld kon worden.

Op 16 januari was Zijlstra's nota het enige agendapunt in de minister-raad. Over de al dan niet conservatieve schatting van het economische groeicijfer werd behoorlijk gesteggeld, maar fundamentele kritiek op de nieuwe methode bleef uit. Alleen minister Luns benadrukte de 'zeer vergaande aard' van deze beslissing en de 'sterk speculatieve aard' van Zijlstra's ruimteberekening.⁶³ Premier De Quay was positief. 'Zeer nuttig,' schreef hij in zijn dagboek, 'ben tevree met deze aanpak.'⁶⁴ Aan het einde van de ochtend ging de raad akkoord met de procedure, waarmee het kabinet de volgende fase binnentrad: de 'prioriteitendiscussie'. Hoe werd de financiële ruimte over de verschillende departementen verdeeld, of: wie kreeg welk deel van de begrotingstaart? Dit was precies waar het Zijlstra om te doen was. Met de nieuwe formule stelde Financiën de precieze omvang van de begroting vast. Op basis van de vorige begroting en de knowhow van de inspectie – 'de ogen en oren van de minister van Financiën' – werd bovendien een voorlopige prioriteitenverdeling opgesteld. Daarover barstte nu de discussie los. Niet langer stond het totaalbudget ter discussie maar vooral de verdeling ervan.⁶⁵ Daarmee was de strijd van allen tegen één geïsoleerde schatkistbewaarder voorbij. Nu streden departementen met elkaar om ieder voor zich een groter aandeel van het totaalbudget te veroveren. De minister van Financiën bewaakte de grenzen van de structurele ruimte en was verder een 'belangstellende toeschouwer'.⁶⁶

De prioriteitenstrijd woedde in 1960 van februari tot mei. Elk departement klaagde steen en been over de hem toegewezen taartpunt en zette in woord en geschrift de eigen wensen kracht bij. Zonder op de specifieke aard van deze wensen in te gaan, wees Zijlstra simpelweg naar de optelsom van deze wensen. De beschikbare financiële ruimte dreigde zowel in 1960 als de jaren erna ruimschoots overschreden te worden. Een dergelijke 'uitgavenexplosie' was onaanvaardbaar, hoorden zijn collega's in februari 1960. 'Tegen de voorstellen van onze ambtgenoten in,' handhaafde hij de oorspronkelijk verdeling.⁶⁷ Wilden zijn collega's extra uitgaven doen, dan moest of een andere minister inleveren of elders op de eigen begroting bezuinigd worden. Voor subsidies aan een tweede hoogovenbedrijf suggereerde Zijlstra aan De Pous de 'verkoop van staatsbezit elders'. Uiteindelijk bleven in april slechts enkele ministers over die vast bleven houden aan hun financiële wensen. Zij werden voor een 'nader gesprek' bij Zijlstra uitgenodigd.⁶⁸

Een van deze departementen was Defensie. Staatssecretaris M.R.H. Calmeyer beschreef deze bilaterale gevechten met Zijlstra als 'hard en tijdrovend'. De minister had volgens hem een rode lijn in het hoofd 'waar niets of niemand hem kon overheen [kon] trekken'. Bij deze 'hardnekkige touwtrekkerij' was het zoeken naar de juiste balans tussen stug doortrekken en toegeven. Ging men namelijk te ver, dan verplaatste Zijlstra het gevecht naar de ministerraad. 'Men kreeg dan alle anderen tegen zich!'⁶⁹

In mei 1960 werd de laatste hand aan de verdeling van de ruimte gelegd. De wensen van zijn collega's gingen nog altijd met ruim 300 miljoen boven de prioriteitengrens uit. Onaanvaardbaar, aldus Zijlstra. De economie kon deze impuls niet verdragen. Oververhitting en inflatie dreigden. De overheid nam bovendien meer taken op zich dan verantwoord was. 'Het is onmogelijk, dat de staat doorgaat met de uitvoering van veel te omvangrijke programma's tegelijkertijd.' Keuzes waren onvermijdelijk. Zijlstra hield voet bij stuk. Gesteund door minister De Pous en de premier gingen ook de laatste ministers één voor één om.⁷⁰ Het was een terugkerend patroon, waarbij Zijlstra in een-tweetjes met De Pous, in de rug gesteund door De Quay, zijn gelijk behaalde.⁷¹

Het nieuwe begrotingsbeleid was ondertussen niet alleen een interne zaak van de ministerraad. In zijn nota had Zijlstra ook de voordelen geschetst voor het kabinet in zijn contact met de Kamer. Door verhoging van de ruimte bij voorbaat uit te sluiten kon de hemeltergende praktijk van 'te-gengestelde uitspraken' van Kamerfracties eindelijk worden ondergraven. Hij doelde op de zuinigheid waarop de Kamer bij de financiële beschouwingen aandrong, terwijl fractiespecialisten vervolgens, bij de individuele begrotingshoofdstukken, tal van nieuwe uitgaven eisten. Het 'enige juiste beginsel' lag volgens Zijlstra ten grondslag aan het nieuwe begrotingsbeleid. Zodra Kamerleden met aanvullende wensen kwamen, moesten zij onmiddellijk 'voor de keuze van de financiering' worden geplaatst. Op nieuwe prioriteiten aandringen kon, mits andere geschrapt werden en de totale ruimte intact bleef.⁷²

Het kabinet moest het aandurven een hard 'nee' aan de Kamer te verkopen. De eerste test volgde in maart 1960, toen Zijlstra met kvp-fractielid Anton Lucas botste over het fiscale beleid en een verhoging van de grondbelasting. Het betrof slechts een klein bedrag, maar vanuit het perspectief van het nieuwe begrotingsbeleid was het desalniettemin een principiële kwestie. Zijn collega's gingen akkoord, waarop de kvp-motie van Lucas onaanvaardbaar werd verklaard. Onder druk gaf de Kamer toe, maar kvp-leider Romme was woedend. Het onaanvaardbaar verklaren door Zijlstra kwam volgens hem neer op machtsmisbruik dat alle proporties te buiten

ging. Het kabinet moest 'niet verdergaan op deze weg'.⁷³ Zijlstra zag het geheel anders en ging tijdens een redevoering in Den Helder op de kritiek in. Het fiscale beleid maakte deel uit 'van een ruimere probleemstelling', legde Zijlstra uit, 'namelijk die van het gehele overheidsbudget'. Hoewel het kabinet de belastinginkomsten op korte termijn wel kon missen, waren de vijftientig miljoen in het kader van het prioriteitenbeleid een principiële kwestie. Ook kleine wijzigingen tastten het kabinetsbeleid 'wezenlijk' aan.⁷⁴ Nietige Kamervoorstellen waarmee de ruimte werd overschreden, veranderden plotseling in uiterst beladen kwesties. Met zijn strakke begrotingssnorm beperkte Zijlstra zo het speelveld van zowel zijn collega's als het parlement. De begrotingsruimte intact houden en geen precedënten scheppen, dat achtte Zijlstra cruciaal. 'Het afglijden van het pad der financiële deugd begint meestal met geringe bedragen.' Vanaf moment één moest hij het gevecht met de Kamer aangaan, blikte hij later terug. 'En winnen.'⁷⁵

Na het conflict met Romme en Lucas volgde al gauw een grotere 'testcase' voor Zijlstra's beleid. In 1959 was ophef ontstaan toen bleek dat op de nieuwe begroting van Verkeer en Waterstaat geen geld voor de afsluiting van de Lauwerszee werd gereserveerd. Massaal protest in Noord-Nederland was het gevolg, wat al gauw weerklank vond in de Kamer. Het ging hier niet om geld, maar om veiligheid! Zijlstra zag het anders. Het was een typisch voorbeeld van de wijze waarop maatschappelijke ophef oversloeg op de Kamer en begrotingsdiscipline schipbreuk leed. Ook voor dit project moest binnen de prioriteitendiscussie geld worden gevonden, had Zijlstra in de minister-raad verklaard.⁷⁶ De onvrede nam echter hand over hand toe. Hoewel vvd-minister Henk Korthals van Verkeer en Waterstaat braaf op het prioriteitenbeleid bleef wijzen, tekende zich in de Kamer langzaam een meerderheid af die voor onmiddellijke afsluiting van de zee-arm was, ongeacht de budgettaire gevolgen. In het voorjaar werd de politieke en maatschappelijke druk het kabinet te veel. Op 20 mei 1960 ging Zijlstra door de knieën. Hij was bereid 'het ene punt van de afsluiting van de Lauwerszee erbij te nemen', mits het de enige uitzondering bleef en zijn collega's beloofden dit niet als precedent te zien om andere eisen te onderbouwen.⁷⁷

Nu het beleid vorm had gekregen en de eerste beproevingen in minister-raad en Kamer waren doorstaan, kon Zijlstra de nieuwe begrotingsfilosofie officieel presenteren. Het gebeurde op Prinsjesdag 1960, toen Zijlstra voor de tweede maal het koffertje met de miljoenennota aan de Tweede Kamer mocht aanbieden. Het werd een groot succes. Van alle kanten werd met waardering over het nieuwe beleid gesproken. Kranten zagen een bekwaam econoom en vooruitziend bestuurder. Het nieuwe beleid gaf volgens journalisten uiting aan de 'dominerende positie' van Zijlstra in het kabinet. De

‘coup’ van Financiën was compleet.⁷⁸ Op televisie legde Zijlstra ’s avonds in begrijpelijke taal de kern van het nieuwe beleid uiteen. Het ging om soberheid en het waken tegen een ‘alles-kan-stemming’.⁷⁹ Later noemde Zijlstra dit het pedagogische aspect van zijn trendmatige begrotingsbeleid.⁸⁰

Ook de wetenschappelijke ondertoon droeg bij aan het prestige van de nieuwe financieringsnorm. Als professor leek Zijlstra een analytische opzet te presenteren. Objectief en los van politieke en partijgebonden belangen. Economen fungeerden als experts die neutrale oplossingen konden aandragen voor prangende vraagstukken. Economie ging boven partijpolitieke scheidslijnen uit, was de gedachte. Zijlstra’s beleid werd door zijn voorganger Hofstra, die Kamerlid voor de PvdA was geworden, tot ‘wetenschappelijk verantwoorde politiek’ bestempeld, waar zijn partij verheugd mee in kon stemmen.⁸¹ Dat experts onderling wel degelijk van mening verschilden werd daarbij snel vergeten. Vakgenoten zelf bleven over economische theorie twisten. Zij werkten vanuit verschillende perspectieven en vormden scholen van economisch denken. Juist in die ‘scholen’ lagen visies besloten op hoe de wereld economisch functioneerde en welke doeleinden het nastreven waard waren. Ook aan de ‘waarde-vrije’ theorie lagen aannames, veronderstellingen en keuzes ten grondslag, die onmogelijk het stempel ‘neutraal’ konden krijgen. Hetzelfde gold voor cijfermateriaal en prognoses. Objectief en politiek neutraal opereerde de econoom daarmee niet, al bleef dit vaak verscholen achter een sluier van objectiviteit.⁸²

Terwijl de Tweede Kamer zich vrij kritiekloos achter Zijlstra’s begrotingsnorm schaarde, discussieerde hij in deze periode steeds feller met zijn vakgenoot Witteveen. Hij trof de vvd-econoom in de Senaat, waar de accentverschillen in hun denken op begonnen te vallen. In hun woordenstrijd stond de vraag centraal in hoeverre het begrotingsbeleid op de conjunctuur moest worden afgestemd. Moesten uitgaven anticyclisch worden bijgesteld in tijden van recessie of uitbundige groei? Als overtuigd keynesiaan antwoordde Witteveen zonder meer bevestigend. Ook de begroting moest ingezet worden als flexibel tegenwicht bij de golfbeweging van de conjunctuur. Volgens Zijlstra was de effectiviteit van de begroting als ‘conjunctuurpolitiek instrument’ daarentegen uiterst beperkt.⁸³ In plaats van het conjuncturele aspect huldigde Zijlstra de structurele en trendmatige werking van het begrotingsbeleid. De overheidsuitgaven moesten niet voortdurend aan de conjunctuur worden aangepast, maar structureel een stabiliserende invloed op de economie uitoefenen. Dit werd bereikt door uitgaven voor meerdere jaren vast te leggen. In plaats van de begroting aan te passen naargelang de conjunctuur veranderde, moest in voor- en tegenspoed juist

onverstoorde aan de geplande bedragen worden vastgehouden. Wanneer economische groei en belastinginkomsten bijvoorbeeld plotseling tegenvielen, hoefde niet zenuwachtig naar compensatie te worden gezocht. Dergelijke bezuinigingen zouden namelijk procyclisch werken en de recessie aanjagen. Andersom gold hetzelfde. Meevallers in groei en belastingopbrengsten mochten niet tot extra uitgaven leiden. Vanuit deze structurele opzet oefende Zijlstra's begrotingsbeleid een dempende invloed op de conjunctuur uit.⁸⁴ Witteveen, die naast zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer nog hoogleraar in Rotterdam was, achtte dit 'relatieve anti-cyclische effect' onbevredigend.⁸⁵ In de Eerste Kamer noemde hij het 'een fundamenteel gebrek' dat van de begroting weinig 'tegenwicht' uitging. Het conjuncturele aspect verdween 'geheel onder de tafel'. Zijlstra's begrotingen schoten volgens hem in zowel 1961 als 1962 volstrekt tekort.⁸⁶

Zijlstra pareerde deze aanval door te wijzen op een verschil in visie.⁸⁷ Keynes behoorde volgens Zijlstra binnen de monetaire traditie, hoewel dit na de oorlog door zijn 'discipelen' was vergeten. Zoals Zijlstra in zijn proefschrift had betoogd, beschreef Keynes in zijn *General Theory* een moment van crisis en depressie. Een uitzonderlijke situatie waarbij centrale banken machteloos stonden. Alleen directe stimulering via het begrotingsbeleid bood dan uitkomst. Normaliter lag dit echter anders. Monetair beleid en regulering van de geldhoeveelheid waren onmisbaar in het verklaren van het economisch leven en het beïnvloeden hiervan. Banken, overheid en particuliere sector konden namelijk te veel geld creëren, waardoor prijzen omhooggingen en inflatie ontstond. 'Too much money chasing too few goods', zoals deze monetaire zienswijze in Amerika werd samengevat. Omgekeerd konden te veel besparingen juist een tekort aan geld in omloop tot gevolg hebben. Het was deze monetaire dimensie die Witteveen en andere discipelen van Keynes volgens Zijlstra volledig uit het oog waren verloren. Daar begon nu langzaam verandering in te komen, zoals Zijlstra zowel in de Eerste Kamer als voor een wetenschappelijk publiek in het Duitse Kiel betoogde. De monetaire analyse werd opnieuw tot leven gewekt.⁸⁸ Het kwam terug in Zijlstra's kijk op monetair beleid. In tijden van groei probeerde hij de geldmarkt af te romen om inflatie en oververhitting van de economie tegen te gaan.⁸⁹ Aan de effectiviteit van dit neutraliseren of 'binden' van geld werd door Witteveen daarentegen ernstig getwijfeld. Wat Zijlstra 'met de ene hand' aan liquiditeit wegnam, werd volgens hem 'aan de andere kant' door het bankwezen weer in circulatie gebracht.⁹⁰

Het verschil in visie tussen Witteveen en Zijlstra bleef groot. De vvd-senator zag niets in Zijlstra's poging de monetaire traditie te vereni-

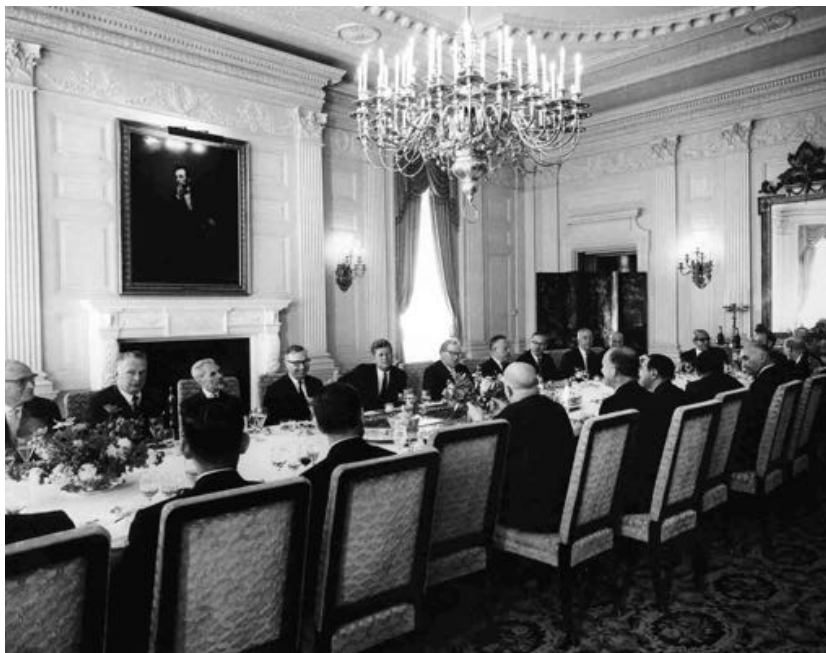

gen met het keynesiaanse denken. Volgens hem moest de overheid zich vooral richten op het anticyclisch inspelen op golfbewegingen in de economie. Zijlstra benadrukte daarentegen het belang van 'vaste' en stabiele beleidsbakens. Daarbij waarschuwde de minister als monetarist vooral voor het gevaar van overbesteding en inflatie. In plaats van discretionaire vrijheid om de begroting af te stemmen op de conjunctuur, pleitte Zijlstra voor simpele, effectieve regels voor trendmatig financieel en economisch beleid. Met een stabiele en voorspelbare koers droeg de overheid structureel bij aan een gezond economisch klimaat.⁹¹ Zijlstra's begrotingsfilosofie wees ad hoc bijsturen dan ook af. In een open economie lekten begrotingsimpulsen gemakkelijk weg naar het buitenland. Bovendien was de timing van conjunctuur bijsturen uiterst complex. Een conjunctureel 'neutrale' begroting achtte Zijlstra het hoogst haalbare. In deze voorkeur voor regels in plaats van discretie klonk naast een wetenschappelijke visie ook een politieke keuze door. Aan Zijlstra's begrotingsbeleid lag namelijk de Romme-norm ten grondslag. kVP-leider Romme had 1956 het idee gelanceerd dat de groei van de overheidsuitgaven achter moest blijven bij de groei van het nationale inkomen. Werd deze politieke norm strikt toegepast, dan zou de collectieve sector op termijn kleiner worden dan de particuliere.⁹² Zijlstra huldigde deze gedachte ook. Hij noemde het de 'fundamentele, aan deze [prioriteiten]nota ten grondslag liggende overweging'.⁹³

Achter het nieuwe begrotingsbeleid school eveneens een morele dimensie. Politici en beleidsmakers konden slecht met grote vrijheden omgaan, had Zijlstra op het Binnenhof geleerd. Dit was bij uitstek op het gebied van de uitgaven een groot probleem. De wensenlijst van Kamerleden, ministers en belangengroepen was oneindig lang. Er was altijd een motief om meer geld uit te geven. De wijze waarop Zijlstra dit zag was niet alleen de les van acht jaar ministerschap, maar eveneens een uitvloeisel van zijn calvinistische wereldbeeld. Dat de mens was geneigd tot alle kwaad was een pessimistische kijk die diep verankerd lag in het gereformeerde denken. Op het vlak van de overheidsfinanciën betekende dit voor Zijlstra dat de menselijke drang naar steeds nieuwe uitgaven alleen beteugeld kon worden met vaste begrotingsregels. Alleen op die manier kon de 'samenzwering' tegen de schatkist worden doorbroken, aldus Zijlstra. Een strikte norm en een strenge minister van Financiën waren onmisbaar om de verlokking van verkwisting te weerstaan.

Ondertussen werd ook internationaal ruchtbaarheid aan het nieuwe begrotingsbeleid gegeven.⁹⁴ Naast een redevoering op het gezaghebbende Instituut für Weltwirtschaft in Kiel zette Zijlstra zijn financiële opvattingen

V.l.n.r. zichtbaar aan de tafel: Ludger Westrick, George W. Ball, Roberto Tremelloni, J. Zijlstra, John F. Kennedy, G.E. Straeng, Donald M. Flemming, Walter W. Heller, Jacques Brunet, Guido Carli en Karl Blessing.

uiteen in een Engelstalig artikel.⁹⁵ Toen hij in het najaar van 1962 aan mocht schuiven bij een lunch in het Witte Huis, toonde ook de Amerikaanse president John F. Kennedy interesse. Rechts naast Kennedy gezeten, werd in eerste instantie vooral de afloop van de Nieuw-Guinea-kwestie besproken. De Amerikaanse president, een jaar ouder dan Zijlstra, schetste de onnoemelijk grote verantwoordelijkheid van de vs als kerngrootmacht. Hij vroeg om begrip voor de wijze waarop Amerika zich tegenover Nederland had opgesteld. ‘Amerika staat van Berlijn tot Vietnam in de conflictlijn met de communistische landen,’ gaf Zijlstra het betoog van Kennedy weer. ‘Op de achtergrond van alle beslissingen staat altijd de verschrikking van de nucleaire wapens. Daardoor moeten de vs altijd een scheidslijn trekken tussen het essentiële en het niet-essentiële.’ Naast de buitenlandpolitiek kwam Zijlstra’s visie op economie en begrotingsbeleid aan bod. De president was uitstekend geïnformeerd. ‘De vragen werden staccato op mij afgevuurd. Wat is dat structurele, dat trendmatige begrotingsbeleid van jullie, hoe verhoudt het zich tot een meer conjunctureel opgezet beleid, hoe is de verhouding tussen uw begrotingsbeleid en het monetaire beleid van uw centrale bank?’ Na elk antwoord

volgde een nieuwe vraag. ‘Het eten liet ik vrijwel onaangeraakt staan.’ Voor Irene, zijn oudste dochter, kreeg Zijlstra een handtekening op de menukaart van die dag mee.⁹⁶ Niet alleen de minister maar het gehele ministerie blaakte in deze periode van zelfvertrouwen. De toegenomen macht van Zijlstra werkte door op ambtelijk niveau. Collega’s uit het buitenland toonden veel interesse in het nieuwe beleid, waardoor internationale bijeenkomsten door de ambtelijke top van Financiën werden gezien als ‘een vorm van ontwikkelingshulp’.⁹⁷ De Zijlstra-norm zou tot in de jaren zeventig de toetssteen van het Nederlandse begrotingsbeleid blijven. Onder invloed van toenemende financiële problemen raakte de norm in onbruik, om in 1994 enigszins gemoderniseerd terug te keren als de Zalm-norm.

‘Geen dakpan meer’: Het gevecht met de fractie en Bruins Slot wordt beslecht

In 1959 kwam Zijlstra op Prinsjesdag vergezeld door Hetty en de drie oudste kinderen naar de Ridderzaal. Het leverde een prachtig fotomoment op van de minister die zijn miljoenennota kwam aanbieden samen met zijn keurige gezin. Een jaar later was hij alleen. Dat was enigszins opmerkelijk, aangezien het gezin sinds enkele weken dicht bij het Binnenhof woonde. Begin september waren de Zijlstra’s namelijk naar Den Haag verhuisd.⁹⁸ Voor Zijlstra zelf had dit niet gehoeven. Hij was uitermate tevreden in Amsterdam. De verhuizing was echter een wens van Hetty. Met nog drie regeeringsjaren in het vooruitzicht wilde zij meer bij het Haagse leven van haar man betrokken raken. Zij wilde niet dat hij wortel schoot in Den Haag terwijl zij op afstand stond als de onzichtbare vrouw die niemand kende. Als minister bezocht Zijlstra in de avonduren namelijk veelvuldig diners en recepties. Wonend in Amsterdam kon Hetty daar lang niet altijd bij zijn. Wonend in Den Haag werd dit gemakkelijker.⁹⁹ Toch hield Zijlstra zelf ook zoveel mogelijk vast aan een strakke dagindeling. Om tien uur op het departement en voor het avondeten thuis. Stipt om halfelf naar bed. ‘Op die manier hield hij het goed vol,’ herinneren zijn kinderen zich. ‘Het was en bleef topsport.’¹⁰⁰ Borrelen met zijn collega’s gebeurde slechts sporadisch, bijvoorbeeld na de financiële beschouwingen. Dat vierden hij, De Quay en staatssecretaris W.H. van den Berge steevast met een glas wijn in de House of Lords.¹⁰¹

Het besluit naar Den Haag te verhuizen was ‘nogal plotseling’ gevallen, schreef Zijlstra in september 1960 aan Hennipman, met wie hij nog altijd in de redactie van *De Economist* zat. Terwijl het schooljaar nog gewoon in Amsterdam was afgesloten, woonde het gezin per 1 september op de Bavoylaan 14 in de chique Haagse wijk Marlot.¹⁰² ‘En hoe bevalt het leven in het Haagje?’ vroeg studievriend Kees Bak zich vanuit Zuid-Afrika af.

Vergezeld door Hetty en de oudste drie bij de Ridderzaal, 1959.

‘Van het contact met de “rauwe”, maar spontane en open Amsterdammer naar de “verfijnde”, doch (vul zelf maar in) Hagenees is zeker een grote stap,’ voegde hij er lacherig aan toe.¹⁰³ Het contact met amice Bak bleef al die jaren in stand, al daalde de frequentie van hun correspondentie wel. De studievrienden hadden elkaar in 1957 in Zuid-Afrika nog gezien, toen Zijlstra daar als minister van EZ op staatsbezoek was. Vergezeld door vertegenwoordigers van het Nederlandse bedrijfsleven bezocht hij verschillende fabrieken en mijnen. In Kaapstad legde hij namens de Nederlandse regering een krans bij het standbeeld van Jan van Riebeeck. Ook volgden gesprekken met verschillende ondernemers en hoogwaardigheidsbekleders, zoals Sir Ernest Oppenheimer, de schatrijke spil van de diamant- en goudhandel. In Kaapstad ontmoette Zijlstra minister Eric Louw van Buitenlandse Zaken. Louw begon het gesprek met een monoloog over Zuid-Afrika’s geïsoleerde positie in de VN, om vervolgens de thema’s zelfbehoud en ras aan te snijden. Een gesprek was het eigenlijk niet, noteerde Zijlstra in zijn aantekeningen. Louw maakte op hem een ‘tragische indruk’.

Dat was niet het geval met Hendrik Verwoerd, die Zijlstra in Potchefstroom ontmoette, vlak bij Johannesburg. Als minister van ‘Naturellen Zaken’ was Verwoerd grondlegger van de apartheid. Sinds 1958 was hij pre-

mier en onder zijn leiding werd de segregatie steeds verder doorgevoerd. ‘Welsprekend’ en ‘bekwaam’ zette de geboren Amsterdammer het doel van de rassenmaatregelen aan Zijlstra uiteen. Het onderwerp keerde steeds terug gedurende Zijlstra’s reis. Zowel in zijn officiële gesprekken als informeel contact met amice Bak en vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk. De recente stappen richting kerkelijke apartheid werden door Bak gezien als een ‘grote blunder’. Zelf zette Zijlstra ook vraagtekens bij de plannen voor ‘economische apartheid’, die Verwoerd in hun gesprek had toegelicht. Van een ‘werkelijke’ scheiding kon nooit sprake zijn, aldus Zijlstra, want de witte bedrijven konden de goedkope zwarte arbeid niet missen. De gebieden waar de zwarte bevolking moest wonen, boden bovendien weinig economische kansen. In fabrieken die Zijlstra bezocht zag hij dat geschoold werk alleen voor wit personeel was weggelegd. Het beeld dat opsteeg uit zijn gesprek met Verwoerd kwam neer op ‘blanke industrie langs de rand van kaffergebieden’.

In het vliegtuig op de terugweg overdacht Zijlstra het gehele vraagstuk. ‘Jede Konsequenz führt zum Teufel,’ concludeerde hij mismoedig.¹⁰⁴ Een onoplosbaar en wanhopig kluwen, herhaalde hij drie jaar later in de ministerraad. Principeel was hij tegen apartheid en racisme, maar wat was het alternatief?¹⁰⁵ Hij pleitte voor terughoudendheid in het veroordelen van Zuid-Afrika, ook na het bloedbad van Sharpsville in maart 1960. Men moest ‘menselijke gevoelens’ over het politiegeweld scheiden van het regeringsstandpunt erover.¹⁰⁶ Het typeerde de zakelijke benadering van Zijlstra, waarin rationele argumenten de boventoon voerden. Morele argumenten sneeuwden daardoor gemakkelijk onder. Tegelijkertijd speelde verbondenheid met het lot van de blanke Afrikaners een rol bij zijn terughoudendheid in het veroordelen van geweld en apartheid in Zuid-Afrika.¹⁰⁷

‘Ik heb een uitstekende terugreis gehad,’ schreef hij na zijn bezoek aan Zuid-Afrika aan Kees Bak. ‘De ananassen vielen bijzonder in de smaak en de negerpop was een groot succes.’¹⁰⁸ Voor de kinderen waren het de prettige bijkomstigheden van Zijlstra’s buitenlandse reizen. Later volgden nieuwigheden uit Amerika, zoals een frisbee en een boemerang. De verhuizing naar Den Haag viel echter in minder goede aarde. De kinderen moesten vriendjes en vriendinnetjes achterlaten, terwijl Marlot een wijk was waar ze moeilijk konden aarden. Het was een deftig en chic bolwerk in het noorden van Den Haag, op steenworp afstand van Wassenaar. Voor Irene, Annelies en Ane Jelle was de overgang een schok. Er was een pikorde in de wijk, iedereen lette op elkaar en er werd geroddeld. De kinderen werden zich door hun omgeving voor het eerst echt bewust van de positie van hun vader.¹⁰⁹ Het ging hier in Marlot voor hun gevoel vooral om af-

komst, prestige en uiterlijk vertoon. Met hun Friese achtergrond waren de Zijlstra's buitenbeentjes. Bovendien waren ze gereformeerd. De kinderen gingen naar een andere school en hockeyclub dan hun buurtgenootjes. Amsterdam werd gemist. Slechts twee andere gereformeerde gezinnen woonden in Marlot. De Heeringa's en het gezin van De Gaay Fortman, de vu-hoogleraar die Gaius werd genoemd en in september 1960 namens de ARP senator werd. Voor De Gaay Fortman was dit opmerkelijk genoeg zijn eerste functie in de politiek, op het formateurschap in 1956 na. Zijn naam was eind jaren veertig, begin jaren vijftig immers steeds genoemd. Vroeger of later zou hij minister worden, zoveel leek toen duidelijk. In 1951 en 1952 werd hij gevraagd, maar De Gaay Fortman had Schouten niet willen afval- len.¹¹⁰ Toen Zijlstra in augustus 1952 het aanbod van formateur Donker wel aanvaardde, rezen bij hem wel eens 'bittere' gedachtes, hoorde CNV-be- stuurder Ruppert.¹¹¹ Hij had niet naar Schouten moeten luisteren, gaf De Gaay Fortman later in een interview toe.¹¹² Nu zou de invloedrijke Gaius tot 1973 moeten wachten voordat hij alsnog minister werd in het kabinet-Den Uyl. Wel mocht De Gaay Fortman zich ruim daarvoor informateur noe- men. Dat gebeurde in december 1960, een kleine vier maanden nadat Zijl- stra en Gaius buurtgenoten in Marlot waren geworden. Vlak voor de jaar- wisseling brak namelijk een kabinetscrisis uit, waarin Zijlstra en de ARP de hoofdrol speelden.

Het kabinet-De Quay had in het woningbouwbeleid koers gezet richting liberalisering van de markt. Ondanks het feit dat schaarste nog altijd een heikel politiek thema was, wilde het kabinet de sociale woningbouw min- der subsidiëren. De bouwsector zou hierdoor ruimte krijgen om naar eigen inzicht woningen te bouwen.¹¹³ Volgens Zijlstra was het beeld 'alsof er in het gehele land een groot woningtekort is' überhaupt onjuist.¹¹⁴ Waarop hij dit oordeel baseerde bleef daarbij onduidelijk. Bij het vaststellen van de priori- teiten in 1960 kreeg minister Van Aartsen van Volkshuisvesting aanvanke- lijk slechts ruimte voor de bouw van 20.000 sociale huurwoningen. Het betekende bijna de helft van de 37.500 woningen die een jaar eerder waren bekostigd.¹¹⁵ 'Politiek niet te verwezenlijken', bracht zijn partijgenoot Van Aartsen tegen deze drastische vermindering in, waarna een compromis uit de bus rolde van 30.000 woningwetwoningen.¹¹⁶ In de zomer waren premier De Quay en minister Van Rooy van Sociale Zaken sceptisch over dit aantal. De daling ten opzichte van het vorige jaar was nog altijd groot en de kvv'ers vreesden politieke onrust. Van Aartsen en Zijlstra gaven opnieuw iets toe, maar legden daar wel de grens. De regering moest onverminderd vasthou- den aan 32.500 woningen.¹¹⁷

Toen de plannen in het najaar naar de Kamer gingen, brak daar onmid-

dellijk onrust uit. In de ministerraad weigerde Zijlstra echter pertinent nog meer water bij de wijn te doen. Hij wees op de landbouwbegroting van minister Marijnen, die onder druk van de Kamer al had toegestemd met nieuwe uitgaven. Wanneer nu ook de woningbouw zou volgen, was het einde zoek. Met een stroom aan dure wensen zag Zijlstra opnieuw het 'eenrichtingsverkeer' opdoemen, waar hij juist rigoureuus mee wilde breken.¹¹⁸ De Quay zag een 'starre' Zijlstra, die in het kabinet een harde lijn trok.¹¹⁹ Er volgde overleg met de Tweede Kamerfracties. Binnen de KVP werd druk nagedacht over een mogelijk compromis. In de ARP verliep het overleg daarentegen uitermate stroef. De spanning tussen Bruins Slot en Zijlstra had zich opgebouwd en was al tijden 'aan alle kanten' voelbaar, herinnerde Kamerlid Aantjes zich.¹²⁰ De fractie liet dan ook weten onverkort aan vijfduizend woningen extra vast te houden. Dit was voor Zijlstra en Van Aartsen onaanvaardbaar. 'Over mijn lijk,' klonk het medio december tijdens het informele overleg uit Zijlstra's keel. 'Geen dakpan meer.'¹²¹

De achtergrond van het conflict waren de diepe breuklijnen in de partij. Hieraan gaf zowel de strijd tussen Zijlstra en Bruins Slot als een conflict over de partijkoers uiting. Dat ook de CNV-vleugel ontevreden was met het werkgeverskabinet was in 1959 gebleken. De rechterflank van de partij begon in deze periode bovendien een transformatie door te maken. Lange tijd had Zijlstra te boek gestaan als links. Hij was fel bestreden bij zijn aantreden in 1952 en later door Bruins Slot en de fractie. Begin jaren zestig raakte het conservatieve deel van de antirevolutionaire partijtop echter op drift. De Abraham Kuypertstichting fungeerde als intellectuele spil van deze ontwikkeling. In de zoektocht naar een hedendaagse invulling van antirevolutionaire principes werd het traditionele en conservatieve pad langzaam verlaten. 'Terwijl ik poogde om het rechtse standpunt wáár te maken, werd ik eigenlijk steeds meer links,' verklaarde W.C.D. Hoogendijk van het wetenschappelijk instituut.¹²² Solidariteit, naastenliefde en rechtvaardigheid kwamen steeds nadrukkelijker centraal te staan. Om dit tot stand te brengen, moest de ARP diep durven ingrijpen in 'de architectuur van de samenleving'. Zijlstra's financiële soliditeit was ondergeschikt aan deze nieuwe principiële ideeën.¹²³ Ook het prille idealisme van de Kuypertstichting bleek haaks op de nuchtere zakelijkheid van Zijlstra te staan. De ARP-top ging één voor één 'door de bocht'. Zijlstra werd links ingehaald. Van traditioneel-conservatief werden Hoogendijk, Berghuis, Bruins Slot en Aantjes evangelisch-radicaal.¹²⁴

De breuklijnen waren voor de buitenwereld niet altijd goed zichtbaar. De intellectuele kentering was een traag proces dat zich uitspon over meerdere jaren. De onvrede van Bruins Slot en het CNV was zichtbaarder, maar was

vooral bekend bij politieke insiders. Een dag nadat Zijlstra geen dakpan aan zijn partijgenoten had willen toegeven, verdedigde Van Aartsen in de Kamer zijn begroting. De spanning tussen kabinet en de confessionele fracties liep op deze woensdag 21 december 1960 onmiddellijk hoog op. De CHU was net als de KVP kritisch, maar alles draaide om de ARP. Niet alleen was minister Van Aartsen antirevolutionair, het broeide in die partij al veel langer. Het ging om 'veel meer' dan de extra woningen, merkte Zijlstra op tijdens een schorsing van het debat in hotel Des Indes, waar het kabinet dineerde.¹²⁵ Dit gevoel leefde ook bij Bruins Slot en Hazenbosch. In gesprek met KVP-minister Klompé over een mogelijk compromis, noemden zij Van Aartsen een 'waardeloos' minister, terwijl zij in Zijlstra niet eens een medestander herkenden. 'Zij vonden hem een gevaar,' schreef Klompé in haar dagboek, 'te rationalistisch, te weinig sociaal en wilden hem zien verdwijnen.'¹²⁶ Het woningbeleid was slechts de aanleiding voor een veel groter conflict over de machtsverhouding en inhoudelijke koers van de partij. Daar kwamen de spanningen tussen Zijlstra en Bruins Slot overheen. De fractie ergerde zich bovendien aan de dominantie van Zijlstra. Hoewel het ging over beleid van Van Aartsen, had de minister van Financiën de regie in handen.¹²⁷ Op de tweede dag van het Kamerdebat, toen Van Aartsen aan het woord kwam, volgde de ontknoping. De ARP-fractie diende samen met de CHU een motie in en eiste de volle vijfduizend woningen extra. Tegelijkertijd vroegen KVP en VVD in een eigen motie om de helft. Zijlstra en Van Aartsen waren bereid dit laatste als een compromis te aanvaarden. Stug bleven de twee protestants-christelijke partijen echter bij hun standpunt. De liberale fractieleider Oud, die op zoek naar steun voor zijn compromismotie de fractiekamer van de ARP bezocht, vergeleek de dreigende sfeer daar met 'een kleedkamer tijdens een interlandvoetbalwedstrijd'. De VVD'er zag talloze lege glazen en jeneverflessen, waarmee de mythe van een 'jenevercrisis' was geboren.¹²⁸ Het kabinet viel die avond. Van Aartsen sprak mede namens zijn partijgenoten Zijlstra en Roolvink het onaanvaardbaar over de protestants-christelijke motie uit, waarna De Quay bevestigde dat het kabinet als geheel zou opstappen als de motie aangenomen werd. Bruins Slot en de fracties hielden desalniettemin voet bij stuk. Gesteund door de oppositie werd de motie-Van Eibergen aangenomen en trad het kabinet af.

Toen de volgende ochtend het nieuws over de kabinetscrisis in de kranten stond, prijkte daarnaast een foto van een goedgehumide AR-fractie. 'Dit zal goed vallen bij onze mensen,' had Bruins Slot 's avonds nog aan het jonge fractielid Willem Aantjes gevraagd, 'denk je niet?'¹²⁹ Algauw bleek het tegendeel waar te zijn. Niet alleen schaarden tal van AR-prominenten zich net als het partijbestuur achter de twee ministers, Bruins Slot kreeg daags

na het debat twee postzakken vol boze brieven vanuit de achterban bezorgd.¹³⁰ Zelfs oud-partijleider Schouten, erelid van het partijbestuur, nam afstand van de fractie. Het beleid van de beide AR-ministers was volgens hem 'volkomen fout', maar de motie had op het laatste moment ingetrokken moeten worden.¹³¹ De Gaay Fortman werd ondertussen door koningin Juliana tot informateur benoemd om de breuk in de coalitie te lijmen. Waar het pijnpunt zat was wel duidelijk. 'Achter het uiterlijk zo kleine conflict lag een vertrouwenscrisis tussen de AR-ministers en de AR-fractie,' viel te lezen in zijn rapport voor de koningin.¹³² Daarbij had De Quay hem speciaal gewezen op de onvrede rond de minister van Financiën. 'Naar zijn mening zat de crisis op die verhouding vast. Hij had grote bewondering voor Zijlstra, maar verheelde mij niet, dat het overleg met deze binnen het Kabinet ook soms moeilijk was. Ook naar zijn mening presenteerde minister Zijlstra het beleid te veel in een theoretisch-economisch gewaad met veronachtzaming van menselijke factoren.'¹³³ Daarmee zat er een structurele weeffout in de samenstelling van het kabinet, concludeerde De Gaay Fortman in zijn rapport. De Pous en Zijlstra kregen te weinig weerwerk in de ministerraad. Deze conclusie had een persoonlijk tintje, aangezien Gaius als verontruste CNV'er al bij aanvang van het kabinet-De Quay kritisch was geweest. Zijn zorg was onderhand bevestigd. Zijlstra en De Pous drukten een eenzijdig financieel-economisch stempel, terwijl Gaius zijn buurtgenoot in de wandelgangen een liberaal noemde.¹³⁴

Het vergde veel van informateur De Gaay Fortman om de lucht tussen fractie en ministers te klaren. Terwijl Bruins Slot van meet af aan bereid bleek water bij de wijn te doen, bleef het jonge ARP-Kamerlid Hazenbosch zich lange tijd verzetten. De fractie had haar 'plicht' gedaan, herhaalde hij een week na de kabinetscrisis in een radiotoespraak. Zijlstra en Van Aartsen waren woedend. De AR-fractie moest met 'de grootst mogelijke waarborgen' gebonden worden, eisten zij.¹³⁵ Van Theo Bot, de staatssecretaris op Binnenlandse Zaken, hoorde Klompé zelfs dat Zijlstra uitgeroepen had dat hij slechts 'een natte vinger hoefde op te steken om duizenden mensen naar het Binnenhof te krijgen die mijn aanblijven zouden claimen'.¹³⁶ De waarborgen die Zijlstra en Van Aartsen eisten, achtte De Gaay Fortman echter onrechtvaardig en onnodig. Ook wimpelde hij de wens van het kabinet af om inzage te krijgen in de verklaring die Bruins Slot bij de terugkeer van het kabinet in de Kamer voor zou lezen. Wel zette de antirevolutionaire fractievoorzitter mondeling uiteen wat hij ging zeggen. Het stemde Zijlstra en zijn collega's tevreden. Wat restte was de tegenstand van Hazenbosch. Nadat de informateur hem persoonlijk had overtuigd, schaarde de AR-fractie zich unaniem achter de terugkeer van het kabinet. Na tien dagen crisis was de breuk gelijmd.

Vergadering van het ARP-convent op 28 december 1960, naar aanleiding van de crisis; v.l.n.r. minister Zijlstra, met hoed minister Van Aartsen en op de rug gekeken staatssecretaris Roolvink.

De bom is eindelijk gebarsten: Triomf op alle fronten of een pyrrusoverwinning?

Een kabinetscrisis over 2500 woningen. ‘Typical of Dutch obstinacy,’ concludeerde de Britse ambassadeur Andrew Noble in zijn rapport. Niettemin wees ook hij de persoonlijke vete tussen Zijlstra en Bruins Slot aan als werkelijke oorzaak van het conflict.¹³⁷ Zijlstra ontving ondertussen vanuit het hele land steunbetuigingen. Van kiesverenigingen, die zich tegen de fractie uitspraken, maar ook van kennissen en vrienden, die hem een hart onder de riem staken. ‘Jelle zet door!’ schreef oud-studiegenoot Stapelkamp, die hoopte dat hij ondanks alles toch een fijne kerst had. Naar zijn vaste overtuiging stond ‘de *rank and file* van het AR-volk’ achter hem. Dat wist redacteur Pieter Wijbenga van het *Friesch Dagblad* na een onderzoekje in zijn eigen kring zelfs zeker. Naast bitterheid over steeds terugkerende conflicten rond zijn persoon, zou de lucht na deze strijd misschien opklaren. ‘Omdat de bom dan eindelijk is gebarsten en het gezeur over is.’¹³⁸ Ook de antirevolutionaire publicist Puchinger sprak zijn steun uit.¹³⁹ Ondanks zijn fel kritische brochure van enkele jaren daarvoor stond hij nu geheel aan Zijlstra’s

kant. Partijvoorzitter Berghuis kreeg dit eveneens te horen. Ondertussen verbaasde het Puchinger 'natuurlijk in niets dat deze onenigheid eindelijk openbaar is geworden!'¹⁴⁰

Hij had de fractie een lesje geleerd. Dat verhaal deed Zijlstra ook jaren later met kennelijk genoegen uit de doeken. 'Hij genoot nog altijd van de overwinning,' zag zijn naaste collega André Szász van de Nederlandsche Bank, 'zo leek het althans.'¹⁴¹ Toen het kabinet-De Quay in januari 1961 op-nieuw optrad, was het echter vooral de vraag welke impact de huizencrisis zou hebben op de machtsverhouding in zowel de partij als het kabinet. Zijlstra's positie was ontegenzeggelijk versterkt. Het riep bij zijn collega Klompé vrees op voor 'een dictatuur van Zijlstra'.¹⁴² Voor de AR-fractie bleef nauwelijks speelruimte over om zich van haar ministers te distantieëren. Kritiek op Zijlstra of Van Aartsen zou onmiddellijk worden uitgelegd als een nieuwe poging de eigen ministers pootje te lichten. Zelf liet Zijlstra niet na dit in het openbaar te onderstrepen. De fractie had na de crisis eindelijk de politieke binding aan het kabinet erkend, benadrukte hij op een antirevolutionaire toogdag in februari. Dit betekende instemming met de politieke hoofdlijnen en het volgen van de financieel-economische inschattingen van het kabinet.¹⁴³ Toen de fractie in de zomer van 1961 bij de behandeling van de kinderbijslagwet weer stelling dreigde te nemen tegen het kabinet, trok Zijlstra dan ook aan de noodrem. Hij belde Kamerlid Smallenbroek meteen op. 'Ik heb hem erop gewezen, dat hier politiek opnieuw een uiterst bedenkelijke situatie dreigt te ontstaan tussen fractie en ministers, in het bijzonder de minister van Financiën.'¹⁴⁴

Hoewel Zijlstra's collega Van Rooy bij de verdediging van zijn wetsontwerp zo opzichtig flaterde dat hij af moest treden, liep het conflict tussen Zijlstra en de ARP dit keer met een sisser af. Het was Bruins Slot die 's avonds in een telefoongesprek tekst en uitleg had gegeven. 'Hij zei voorts, het op prijs te stellen wanneer ik een gelegenheid zou hebben met de fractie te spreken.'¹⁴⁵ Het was een van de pijnpunten die Zijlstra al veel langer werd verweten. De minister werkte solistisch en bewoog zich op afstand van zijn partij. 'Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman,' zei hij kort na de kabinetscrisis op de antirevolutionaire toogdag in Hoofddorp. Juist dat waardeerde de achterban in hem, voegde hij eraan toe. Het was klip-en-klaar gebleken 'toen het ging spannen'.¹⁴⁶ Toch zat het Puchinger niet lekker. 'Smeed eens een betere sfeer met de Jan Middelmatten in de fractie,' adviseerde hij Zijlstra.¹⁴⁷ Het was cruciaal voor de toekomst, oordeelde hij na afloop van de kabinetscrisis. 'Op korte termijn hebben ze deze slag nu in alle opzichten verloren, en is je positie alleen maar versterkt.' Blevende verhoudingen echter slecht, dan zou de fractie hem op termijn onherroepelijk

aan de kant schuiven. Bijvoorbeeld bij een kabinetsformatie, zoals in 1959 was gepoogd. De triomf van december 1960 kon dan zomaar een 'pyrrhus-overwinning' zijn, schreef Puchinger.¹⁴⁸ Maar Zijlstra bleef een einzelgänger. Hoewel hij steun kreeg van de achterban, bleven de verhoudingen in de partij gespannen, zowel ideologisch als persoonlijk.

Naast het gebrek aan communicatie had dit te maken met Zijlstra's politieke stijl. In een analyse wees opinieblad *De Linie* op een cruciaal verschil met collega-minister Cals. 'Beide heren hebben nog iets uit hun studentenleven overgehouden: zij zijn knap, ieder op zijn eigen gebied, ze zijn wel-sprekend en ze zijn geestig. Maar de heer Cals is daarbij speels, lichtelijk ironisch en een hoogst enkele keer, als hij geïnterrumpeerd wordt, sarcastisch, maar in de regel door zijn humor ontwapenend. Dat is Zijlstra niet, deze minister redeneert en doceert vlot en to the point maar hij wekt vaak weerstanden op – al is dat niet zijn bedoeling.'¹⁴⁹ Daarop wees ook Wijbenga van het *Friesch Dagblad* in zijn brief tijdens de huizen crisis. Zijlstra kwam 'schoolmeesterachtig' over, schreef de Friese redacteur, waardoor gemakkelijk een hiërarchische rolverdeling ontstond van 'hoogleraar-student'. Dit wekte irritatie en woede in de hand.¹⁵⁰ Dit beeld werd ook door kranten geschetst naar aanleiding van Kamerdebatten. Met zijn scherpe intellect blies de minister iedereen omver. 'Hij is hardnekkig, hij is een Fries, hij houdt vast aan zijn standpunten.'¹⁵¹ Zijlstra was 'rather dictatorial', schreef de Engelse ambassadeur Noble in een politiek rapport.¹⁵² Achter het beleid van andere ministers hoorde CHU-senator Franz Lichtenauer steeds 'het knallen [...] van de zweep van de minister van Financiën'.¹⁵³ Zijlstra wist duiselijk zijn stempel te drukken, maar de wijze waarop wekte soms wrevel. Piet de Jong, staatssecretaris van Defensie in het kabinet-De Quay en tussen 1967 tot 1971 premier, vond Zijlstra 'te cru en te uitgesproken'. 'Als leider moet je wel je eigen zin doorzetten, maar dat moet een beetje vriendelijker,' meende de voormalig duikbootkapitein. 'Jelle bereikte dingen met doorbijten.'¹⁵⁴

Steeds weer 'zaniken over het geld', De Quay begon zich in de laatste maanden van zijn kabinet aan Zijlstra's 'nare kruideniersmentaliteit' te ergeren.¹⁵⁵ Hij stond daarin niet alleen. Ook de andere collega's klaagden in toenemende mate over de zuinigheid van Financiën. Ondanks sombere schattingen van Zijlstra hield de economische groei onverminderd aan. Had Zijlstra de ruimte niet te krap gesteld? En wat gebeurde met het overschot aan belastinginkomsten in deze tijden van hoogconjunctuur? Terwijl Zijlstra de staatsschuld verder afloste, keken zijn collega's verlekkerd naar deze reserves. Bij de prioriteitenafweging stapelden zich de eisen voor 1962 en 1963 op.¹⁵⁶ Er moesten grote en 'onontkoombare' investeringen worden

gedaan in overheidsbedrijven, woningbouw en infrastructuur, terwijl Zijlstra het uitgavenniveau juist wilde consolideren. Zijlstra weigerde meer geld beschikbaar te stellen, terwijl ook zijn verdeling van de ruimte vragen opriep. De maatschappelijke sector kwam er bekaaid af, klaagde Klompé. Marijnen zag een minister van Financiën die via de verdeling van de ruimte te veel op de stoel van zijn collega's ging zitten.¹⁵⁷

Zelfs Zijlstra's trouwe bondgenoot De Pous begon kritiek te uiten. Hij richtte zich daarbij op het totaalplaatje dat Zijlstra in zijn miljoenennota presenteerde. Daar draaide in het nieuwe begrotingsbeleid alles om, zoals Zijlstra al in 1959 in zijn zogenaamde Picassorede uiteen had gezet. Hoe zijn collega's de hun toebedeelde financiële ruimte wilden benutten, liet hem betrekkelijk koud. Minister Cals mocht wel of niet een schilderij van Picasso aanschaffen, zolang hij uiteindelijk maar binnen de grenzen van de financiële ruimte bleef.¹⁵⁸ In de loop van 1962 begon De Pous echter vraagtekens te plaatsen bij de cijfers van Financiën. De laatste begroting bleek 'precies' de gewenste norm van 300 miljoen uitgavenstijging te halen. 'Dit is te mooi om waar te zijn,' zei De Pous in september in de ministerraad. De gepresenteerde ramingen leken op papier exact te kloppen, maar belangrijke bedragen, zoals uitgaven voor hogere ambtenarsalarissen, bleven buiten beeld.¹⁵⁹ Ook in de Eerste Kamer ontstond lichte irritatie over Zijlstra's gegoochel met cijfers, om uiteindelijk precies binnen de norm te blijven. 'We zijn toch niet bezig een schoolrapport op te maken,' schamperde PvdA-senator Maarten de Niet in januari 1963.¹⁶⁰

Het was vooral een voorafschaduwning van een praktijk die al gauw gemeengoed werd. Steeds meer uitgaven werden niet-relevant verklaard, waardoor de begrotingsnorm op papier gehaald werd, maar de overheidsuitgaven als geheel toch zeer sterk bleven oplopen.¹⁶¹ Dat Zijlstra zich louter op de totaalcijfers richtte, was oud-minister Liefstinck van Financiën een doorn in het oog. Terugkijkend oefende hij eind jaren tachtig felle kritiek uit op de 'absolute waarheid' van Zijlstra's theorie. Zolang de cijfers klopten, werden uitgaven niet langer kritisch onder de loep genomen. Het was een automatisme geworden, schreef Liefstinck. Dat was levensgevaarlijk. Het opstellen van de begroting was volgens hem juist een kunst. 'Dat betekent dat je telkens weer opnieuw tot keuzes moet komen, afwegingen moet maken, moet waken over de samenhang in beleid. [...] Het is iedere keer weer een worsteling en als die ontbreekt is er wat mis.' Zijlstra had met zijn beleid de basis gelegd voor 'een verslapping van de discipline'.¹⁶² In zijn memoires wees Zijlstra de kritiek van de hand. De strijd om de ruimte die hij tussen de ministers had geëntameerd versterkte de discipline juist. Pas toen zijn beleid was losgelaten, had de teloorgang ingezet.¹⁶³

Toch had Lieftinck wel degelijk een punt. Door alleen totaalcijfers centraal te stellen, werd het begrotingsbeleid vatbaarder voor de optische trucs die De Pous al in 1962 ontwaarde. Nog belangrijker waren de open-einde-regelingen in onderwijs en sociale zekerheid. Dit waren uitgaven die wettelijk vastlagen en automatisch toenamen. Ze vielen bovendien buiten de jaarlijkse begrotingscyclus. Zijlstra's strenge begrotingsbeleid had hierop geen enkele vat. Veel van de basiswetten waren tot stand gekomen in kabinetten waarin hij minister was. Geen moment had hij zich hiertegen wettelijk verzet. Toch tekende zich vooral in die uitgaven de opwaartse dynamiek af. Terwijl de reguliere overheidsuitgaven als percentage van het nationale inkomen vrijwel gelijk bleven, namen de kosten van de sociale zekerheid hand over hand toe.¹⁶⁴ 'Het ware te wensen geweest,' verzuchtte Zijlstra in 1976 in een brief aan oud-collega Veldkamp, 'dat althans een deel van de problemen die wij nu met de sociale verzekering hebben, waren voorzien ten tijde van de conceptie van de respectieve wetten.'¹⁶⁵ Het klonk een stuk genuanceerder dan het beeld dat hij in interviews, redevoeringen en zijn memoires schetste. Daarin situeerde hij de aanvang van de financiële zorgen stevast ná zijn vertrek als minister van Financiën. In dat verhaal speelden Veldkamp en diens latere KVP-collega Pieter Bogaers een kwalijke hoofdrol als financiële ruimtevaarders en roofridders van het staatsbudget.¹⁶⁶

Financiën naar de achtergrond: Weg uit Nieuw-Guinea

De onafhankelijkheid van Indonesië was in 1949 door Nederland erkend. Toch was een deel van het eilandenrijk koloniaal bezit gebleven. Na spijkerharde onderhandelingen over tal van kwesties die met de soevereiniteits-overdracht samenhingen, was besloten het moeilijke Nieuw-Guinea-dossier aan te houden. Het vraagstuk belandde in de ijskast. Het morele argument dat Nieuw-Guinea door de Papoea's bewoond werd en door Nederland richting een eigen onafhankelijke staat moest worden geleid, speelde hierbij op de achtergrond ook een rol.¹⁶⁷ Die doelstelling was voor Indonesië echter onaanvaardbaar, aangezien Nieuw-Guinea het toebehoorde volgens Jakarta. In de jaren vijftig was de Nieuw-Guinea-kwestie daarmee een van de problemen die steeds op de agenda stond, wanneer beide landen met elkaar onderhandelden. In 1955 had Zijlstra zelf aan de onderhandelingstafel gezeten, toen in Genève onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië plaatsvonden. Tegenover hem zat toen zijn Indonesische ambtsgenoot Soemitro. Beide heren kenden elkaar al, als studiegenoten van de Rotterdamse NEH. In het onafhankelijke Indonesië was Soemitro achtereenvolgens minister van Industrie en Handel en Financiën, waarna hij in de jaren zestig

jarenlang in het buitenland woonde en oppositie voerde tegen Soekarno. Na de val van Soekarno zou hij later terugkeren als minister van Handel. In Genève waren de onderhandelingen tussen beide studiegenoten in 1955 voorspoedig verlopen. Op praktisch alle belangrijke onderdelen werd een akkoord gesloten, maar de conferentie liep niettemin stuk op andere agendapunten, waaronder Nieuw-Guinea.¹⁶⁸ De mislukking in Genève luidde een periode in van verdere spanningen. De relatie met Nederland verslechterde zienderogen. Vanaf 1957 verklaarde Soekarno Nederlanders tot ongewenste vreemdelingen en werden Nederlandse bedrijven genationaliseerd.¹⁶⁹

In het eerste jaar van het kabinet-De Quay bleven grote veranderingen in het Nieuw-Guinea-dossier uit. De Indonesische regering sloeg krijgshaftige taal uit, maar was nog niet bij machte een openlijk conflict met Nederland te riskeren. In de zomer van 1960 begonnen zich in de Nederlandse regering echter verschuivingen voor te doen. Premier De Quay zinspeelde op een fundamentele herbezinning van het hele vraagstuk, waarna zich in de ministerraad twee kampen aftekenden. Aan de ene kant stond Luns, die geen aanleiding zag tot aanpassing van de koers inzake Nieuw-Guinea. Hij vond steun bij een meerderheid van de raad. Aan de andere kant stonden Zijlstra en Cals, die de harde lijn van Luns veroordeelden en openstonden voor overdracht van Nieuw-Guinea.¹⁷⁰ Dit standpunt had Zijlstra al ingenomen in 1955, in aanloop naar de conferentie van Genève.¹⁷¹ Kort na de eerste gedachtewisselingen in het kabinet-De Quay vond het beruchte cocktail-party-incident plaats. Om het binnenlandse debat open te breken, liet premier De Quay begin september 'per ongeluk' vallen dat hij openstond voor een 'internationale oplossing' van de Nieuw-Guinea-kwestie.¹⁷²

Naar de buitenwereld liet Zijlstra ondertussen weinig blijken van zijn progressieve kijk op deze kwestie. Het merendeel van zijn partij nam een uitermate star en principieel standpunt in en wees iedere toenadering tot Indonesië af. In zendingskringen klonk echter een geheel ander geluid. Johannes Verkuyl stond als theoloog en zendingspredikant in contact met vele voor-
aanstaande antirevolutionairen en was voorstander van onmiddellijke overdracht aan Indonesië. Verkuyl had gedurende de jaren vijftig enkele malen contact over de kwestie met Zijlstra.¹⁷³ Ook de Eerste Kamerfractie van de partij nam een afwijkend standpunt in. Zo stuurde AR-senator Hellema midden jaren vijftig een kritische nota aan Zijlstra, waarin de morele en juridische argumenten voor de uitzonderingspositie van Nieuw-Guinea werden betwist.¹⁷⁴ Voor Zijlstra zelf speelden economische argumenten een belangrijke rol. Door vast te houden aan Nieuw-Guinea bracht de regering het toekomstperspectief van Nederlandse bedrijven in Indonesië verder in gevaar.¹⁷⁵

Een halfjaar nadat de Nieuw-Guinea-kwestie op de agenda verscheen,

kwam het debat in een stroomversnelling. Dit vond plaats tegen de achtergrond van drie ontwikkelingen. Begin 1961 trad een nieuwe Amerikaanse regering aan onder leiding van president Kennedy. Dit was van groot belang omdat de militaire kracht van Indonesië gestaag toenam en Nederland zonder Amerikaanse steun een gewapend conflict aan de andere kant van de wereld nooit langdurig vol kon houden. Zou de nieuwe regering-Kennedy garant blijven staan voor militaire steun bij een gewapend conflict met Indonesië? Daarnaast voltrok zich in deze periode een ware dekolonisatiegolf. In 1960 alleen al werden zeventien Afrikaanse landen onafhankelijk. 'Binnen enkele jaren zijn er weinig andere koloniale gebieden meer dan de Portugese gebieden en Nieuw-Guinea,' concludeerde Zijlstra in de zomer van 1960.¹⁷⁶ Het dictatoriale Portugal was bovendien niet een land waarmee de Nederlandse regering graag vergeleken werd. Van groot belang was bovendien de ommekeer die zich in 1961 binnen de landsgrenzen voltrok. Binnen enkele maanden spraken kranten en publieke opinie plotseling over de onhoudbare positie in Nieuw-Guinea. Terwijl kranten één voor één overstag gingen, lobbyden ook bedrijven en prominente individuen als prins Bernhard voor overdracht. Daarnaast pleitte een groep Nederlandse industriëlen rond Paul Rijkens van Unilever met hernieuwde kracht voor een koerswijziging. Hoewel de nieuwe regering-Kennedy nog geenszins een helder standpunt over Nieuw-Guinea had ingenomen, was het krachtenspel in Nederland radicaal aan het veranderen.¹⁷⁷

In de zomer van 1961 kwam ook de ARP in beweging. Zijlstra en invloedrijke senatoren als Hellema en De Gaay Fortman waren al langere tijd voorstander van overdracht aan Indonesië. Nu begon ook de Tweede Kamerfractie voorzichtig te schuiven.¹⁷⁸ Ook de berichtgeving in *Trouw* veranderde van toon. Het was daarbij niet de befaamde reis van Biesheuvel, die vaak als katalysator van de koerswijziging binnen de ARP werd aangewezen.¹⁷⁹ Het AR-Kamerlid zou wel degelijk afreizen naar Washington, om duidelijkheid te krijgen over het Amerikaanse standpunt, maar zijn reis vond niet in het voorjaar van 1961 plaats, zoals vaak verondersteld, maar een jaar later.¹⁸⁰ Zijn conclusie, 'Luns klets', zette daarmee de bekering van Bruins Slot en de AR-fractie niet in gang, maar volgde een halfjaar later als een bevestiging van hun ommekeer. Wat wel aan de omslag in de partij voorafging, waren interne beraadslagingen over een plan dat Luns begin september lanceerde. Een 'internationale ontwikkelingsautoriteit' zou het gezag over Nieuw-Guinea moeten overnemen, waarbij de VN een belangrijke rol moest spelen. De haalbaarheid van het plan leek minimaal, maar paste juist daardoor in de vertragingstactiek die Luns had uitgestippeld. Met het plan kon in binnen- en buitenland krediet worden vergaard, terwijl tegelijkertijd tijd werd ge-

kocht om definitieve stappen inzake Nieuw-Guinea uit te stellen. Een meerderheid in de ministerraad was voorstander, maar Zijlstra niet.¹⁸¹

Terwijl Luns naar New York was vertrokken om steun te vergaren voor zijn plan, vergaderde het partijbestuur van de ARP op 6 september over de kwestie. Zijlstra was hier als minister niet bij, maar nam wel telefonisch contact op.¹⁸² Hij uitte zijn onvrede over het plan-Luns en lunchte een dag later met Berghuis, Bruins Slot, De Gaay Fortman en Biesheuvel. 'Luns wil internationalisering,' noteerde partijvoorzitter Berghuis in zijn dagboek, 'althans daarvoor poging doen. Is reeds naar New York vertrokken.' Zijlstra was voorstander van het omgekeerde. Direct bilateraal contact met Indonesië, met internationalisering als laatste optie.¹⁸³ Volgens Schmelzer, die 's avonds contact had met De Gaay Fortman, uitte Zijlstra kritiek op het feit dat de AR-Kamerleden Luns niet hadden aangevallen op zijn eenzijdige multilaterale plan.¹⁸⁴ Spoorde hij de fractie aan tot fellere kritiek op een collega? Hij liet de fractie in ieder geval duidelijk weten dat hij hen geen strobreed in de weg zou leggen in het uiten van kritiek op het kabinet.¹⁸⁵ Het stond in aperte tegenstelling tot de uiterst smalle marges voor oppositie van de fractie tegen de financieel-economische koers van het kabinet.

In de Kamer schurkte de ARP vervolgens steeds dichter tegen de oppositie aan. Hoewel er intern een lang proces aan voorafging, kwam de ommezwaaai van de partij bij de algemene beschouwingen in oktober voor de buitenwereld als een grote verrassing. Het deed de populariteit van Bruins Slot geen goed. In eigen kring werd zijn positie steeds zwakker. De afrekening zou in aanloop naar de verkiezingen van 1963 volgen, toen Bruins Slot door de antirevolutionaire kieskringen op een beschamende elfde plek werd gezet. Kort daarna nam hij afscheid van de politiek.¹⁸⁶ In de ministerraad deed Zijlstra ondertussen alsof zijn neus bloedde. Hij trok zijn handen af van het AR-protest. De partij moest zich achter de regering scharen, verklaarde hij. Tegelijkertijd gebruikte hij het incident in de ministerraad als illustratie van de grote onrust aan het 'binnenlandse front'. Hij bleef ijveren voor de optie van het bilaterale gesprek, waarbij de binnenlandse onrust een wapen was om het kamp-Luns onder druk te zetten.¹⁸⁷

In de ministerraad nam Zijlstra daarmee samen met minister Cals het meest progressieve standpunt in. Zij deden dit vooralsnog voorzichtig, zonder de eenheid van het kabinet in gevaar te brengen. Wel bleef hij stap voor stap toewerken naar wat hij zag als het enige logische einddoel: bilaterale onderhandelingen met Indonesië zonder voorwaarden vooraf. Net als alle andere ministers achtte Zijlstra het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's daarbij van groot belang. Het ging hem echter te ver wanneer collega's het belang van de Papoea's 'allesoverheersend' noemden.¹⁸⁸ Uiteindelijk, con-

cludeerde KVP-staatssecretaris Schmelzer, was de toekomst van Nieuw-Guinea en zijn Papoea-bevolking in Zijlstra's gedachtegang 'secundair'.¹⁸⁹ Ook tegen gewapende strijd verzette Zijlstra zich fel in de ministerraad. Levens van Nederlandse soldaten mochten alleen in de waagschaal worden gesteld wanneer steun van Amerika zeker was. Onder leiding van Luns was een meerderheid van hardliners wel tot gevechtshandelingen bereid. Zij achtten het zelfs van cruciaal belang om de onderhandelingspositie niet te ondergraven.¹⁹⁰ Op zee kwam het in januari 1962 tot een klein gewapend conflict. Kort na deze Slag bij Vlakke Hoek werd duidelijk dat Nederland niet op steun van Amerika kon rekenen. Robert Kennedy, broer van de Amerikaanse president, bezocht begin 1962 zowel Jakarta als Den Haag. Hij maakte op onbeholpen wijze duidelijk dat de vs, in zijn optiek, geen vinger zouden moeten uitsteken om Nederland in Nieuw-Guinea te hulp te schieten. 'Wat zijn wij boos op die man geweest!' blikte Zijlstra terug. 'Een kwajongen, onbeschoft, ruw, [...] maar zijn bezoek was wel effectief.'¹⁹¹

De vs hadden hun standpunt bepaald en wilden zo snel mogelijk van de kwestie af. Zij eisten nu bilaterale onderhandelingen tussen de twee strijdende partijen, met als einddoel overdracht van het gebied aan Indonesië. Er moest gauw een oplossing komen, waarbij de Amerikanen zelfs overwogen om Luns te passeren en direct contact met De Quay of Zijlstra te leggen. Luns bleef namelijk volharden in zijn verdragingsstactiek. Zijlstra zag het en begon zich steeds nadrukkelijker te verzetten. 'Winnen van tijd alleen is geen alternatief meer,' noteerde hij eind maart tijdens een van de lange vergaderingen.¹⁹² De ministerraad begon nu langzaam te scheuren. Ook de Nederlandse ambassadeur in Washington, Herman van Roijen, ging in deze cruciale maanden een opvallende rol spelen. Hij trad steeds meer naar voren en ontwikkelde zich tot een soort 'schaduwminister' van Buitenlandse Zaken.¹⁹³ De zaak werd op de spits gedreven toen begin april plots het plan-Bunker door de Amerikanen op tafel werd gelegd. Zij hadden hierover wel overleg gevoerd met Indonesië, maar confronteerden Nederland met een voldongen feit. In het plan zou Nieuw-Guinea maximaal twee jaar onder VN-beheer komen, waarna Indonesië de macht zou overnemen. De Papoea-bevolking zou op een nader te bepalen tijdstip de mogelijkheid krijgen zich over haar toekomst uit te spreken. Luns was des duivels. De andere ministers waren ook verontwaardigd over de wijze waarop de vs te werk gingen. Ondanks deze algehele ontstemming raakte het kabinet in april 1962 tot op het bot verdeeld over zijn officiële reactie op het plan-Bunker.

Zijlstra en Cals wilden het plan aanvaarden als basis voor het bilaterale gesprek en werden daarbij gesteund door Veldkamp, Van Aartsen en De Pous. Ook Klompé en Marijnen begonnen onder druk van de feiten te schui-

ven, schreef Schmelzer op 12 april in zijn dagboek. Zijlstra informeerde ook De Gaay Fortman en partijvoorzitter Berghuis over de oplopende spanningen.¹⁹⁴ Hij zag slechts twee opties: bleef een meerderheid van de raad Luns steunen, dan zouden hij en zijn protestants-christelijke collega's aftreden. Op vrijdag de dertiende zou de beslissing vallen. Luns moest zich schikken of het kabinet verlaten.¹⁹⁵ Zijlstra en Cals wilden hoe dan ook een beslissing afdwingen, wist Schmelzer. 'Desnoods kabinetscrisis of – liever dan! – ministerscrisis.' De Quay leidde de vergadering van 13 april in met de mededeling dat de 'discussie vandaag "misschien" in [het] beslissende stadium' was aanbeland. Toxopeus en Luns bleven temporiseren. Waarom moest de regering 'zo snel' op het plan-Bunker antwoorden? 'Van Amerika krijg je alleen iets gedaan als je hard bent,' aldus Luns.¹⁹⁶ Schmelzer behoorde tot het kamp-Cals-Zijlstra en hoorde na afloop van de beslissende raadsvergadering dat de groep-Luns door de knieën was gegaan. Het kabinet had op de rand van de afgrond gebalanceerd, maar plots leek het nu toch mogelijk de hele Nieuw-Guinea-kwestie te overleven 'zonder crisis'.¹⁹⁷

In mei ging ook de kVP-fractie in meerderheid overstag, waarna het in juni met de vertragingstactiek van Luns definitief was gedaan. Hier was een informele kabinetssitzing op 7 juni bij Luns thuis aan voorafgegaan. Daar deed ambassadeur Van Roijen uit de doeken hoe Luns in de weken ervoor informatie uit Amerika had achtergehouden. Het kabinet reageerde ontthutst. Zijn collega's dwongen inzage af in zijn communicatie over de kwestie en besloten daags na de informele zitting tot een definitieve koerswijziging. 'Conclusie: niet (meer) op tijd spelen,' noteerde Zijlstra.¹⁹⁸ 'Luns no longer calling tune on New Guinea policy,' seinde de Amerikaanse ambassade kort daarna.¹⁹⁹ Nu Zijlstra en de pragmatici het heft in handen hadden, werd het plan-Bunker aanvaard als basis voor een bilateraal gesprek met Indonesië. Ook kreeg Van Roijen veel onderhandelingsvrijheid om tot een akkoord te komen. Midden augustus kwam de zaak rond. Luns en hardliners als vvd'er Korthals bleven ontevreden en noemden het verdrag dat Van Roijen had uitonderhandeld een 'voldongen feit'. Het was in de ministerraad vooral Zijlstra die Van Roijen verdedigde.²⁰⁰ Hoewel het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's weinig om het lijf had, was terugtrekken onmogelijk. Het kabinet ging overstag, waarna Luns vergezeld door Zijlstra en Toxopeus onderhandelaar Van Roijen telefonisch toestemming gaf het verdrag van New York te ondertekenen.²⁰¹

Geen homo politicus: Zijlstra's vertrek uit de politiek – of toch niet?

Ruim een jaar waren de vergaderingen van de ministerraad overschaduwd door het pijnlijke Nieuw-Guinea-dossier. Nu was het eindelijk van tafel. De

uitkomst werd bovendien goed ontvangen in binnen- en buitenland. In het kabinet haalden de ministers opgelucht adem. Onderling klaarde de lucht ook op. De stemming in het team verbeterde zienderogen. De Quay, die tussen de haviken en duiven had moeten schipperen, zag tot zijn eigen verbazing de eindstreep van vier jaar in zicht komen. Hoe vaak had de innerlijk onzekere premier niet verwacht en gehoopt dat zijn kabinet voortijdig zou struikelen?²⁰² Begin september kwamen onderling de gesprekken en speculaties op gang over de aankomende verkiezingen en het volgende kabinet. 'Ik hoop,' tekende Schmelzer op uit Zijlstra's mond, 'dat de socialisten niet in de regering zullen zitten.' Hij herhaalde dit pleidooi op een AR-bijeenkomst in oktober. De samenwerking met de VVD verliep uitstekend, terwijl de PvdA een onjuiste kijk had op de verdeling van de nationale middelen.²⁰³ Tijdens een kabinetsdiner op vrijdagavond in Des Indes noemde hij De Pous in september de ideale minister van Financiën voor een volgend kabinet. 'Ik geef hem elke week een uur les,' schertste Zijlstra.²⁰⁴

Zelf had hij kort daarvoor op 13 september het lijsttrekkerschap van zijn partij afgewezen. Berghuis had het aanbod gedaan tijdens een gesprek in het gebouw van Financiën aan de Kneuterdijk. Zijlstra kon op brede steun in de partij rekenen, verzekerde de partijvoorzitter hem. Twee dagen later wees Zijlstra het aanbod in een brief niettemin af. Het vooruitzicht mogelijk zitting te moeten nemen in het parlement stelde hem voor 'onoverkomelijke moeilijkheden'. Hij was stellig overtuigd daar niet geschikt voor te zijn. Bovendien zou aanvaarding, anders dan in 1956 en 1959, een definitieve keuze voor de politiek betekenen. 'En ik moge dan nu meer dan tien jaar een actieve politieke rol hebben gespeeld, een echte homo politicus ben ik nooit geworden.'²⁰⁵ Hij voelde zich een wetenschapper, lichtte hij toe in een interview.²⁰⁶ Zijn afwijzing plaatste de ARP voor grote problemen. Nadat Bruins Slot door de achterban was afgestraft voor zowel de huizen crisis als zijn 'bekering' inzake Nieuw-Guinea, koos de partij uiteindelijk voor drie nieuwe lijsttrekkers: Roolvink, Smallenbroek en Biesheuvel.²⁰⁷

Zijlstra mocht zichzelf dan geen homo politicus vinden, een politieke toekomst sloot hij geenszins uit. 'Het spreekt vanzelf,' viel in zijn brief aan Berghuis te lezen, 'dat ik ten volle bereid ben onze partij te blijven dienen, zij het op andere wijze dan via een Tweede Kamerlidmaatschap.'²⁰⁸ Elf jaar ministerschap vond hij genoeg, maar uitsluiten deed hij een nieuwe termijn niet. Aan 'de wetenschap' gaf hij niet per definitie de voorkeur, verklaarde hij in november na kritische vragen over zijn brief in de Tweede Kamer. 'Een beroep vanuit het algemeen belang is voor mij van de hoogste orde.' Die keuze zou echter volgend jaar pas vallen, tijdens de formatie. Meer wilde hij er niet over zeggen.²⁰⁹ Premier De Quay had daarvoor het nieuws van

Liefdevol begroet Hetty haar man op Schiphol, december 1960.

Zijlstra's brief te horen gekregen toen de minister van Financiën in Washington was, voor de jaarvergadering van het IMF. De Quay nam het bericht wel degelijk serieus en vond het jammer. 'Maar hij wil nu ook wat gaan verdienen,' noteerde De Quay in zijn dagboek. 'Terecht?!?'²¹⁰ Het ministerschap leverde een relatief bescheiden salaris op. Bovendien had Zijlstra al deze jaren veel meer kunnen verdienen, wanneer hij was overgestapt naar bijvoorbeeld het bankwezen. Zou deze stap nu volgen? Toen Zijlstra in oktober Washington had bezocht, noemden Nederlandse kranten hem ook als mogelijke opvolger van Per Jacobsson, de managing director van het IMF. Volledig uit de lucht gegrepen, verklaarde Zijlstra bij terugkomst op Schiphol, al bleef zijn naam, net als die van thesaurier-generaal Emile van Lennep, de ronde doen.²¹¹

Waar lagen de ambities van Zijlstra zelf? Toen Schmelzer in februari met president-commissaris D. de Jong van de Twentsche Bank dineerde, vertelde deze hem dat Zijlstra nog geen nieuwe functie wilde aannemen omdat hij 'de kans wil afwachten om M[inister] P[resident] te worden.'²¹² Het bleek geen loze mededeling. Na de verkiezingen van mei stond Zijlstra's naam al gauw boven aan de lijst met kandidaten. Na de KVP'ers Luns, De Quay en Klompé was hij bovendien nummer vier in landelijke populariteit, zo wees een peiling uit.²¹³ De Quay wilde geen tweede termijn en sprak zich binnen

de KVP uit voor Marijnen of Zijlstra. De scheidende premier was zelfs bereid vicepremier in een kabinet-Zijlstra te worden. Een opmerkelijk vertouwensvotum voor een niet-partijgenoot. Bij gebrek aan goede KVP-kandidaten achtte Schmelzer een protestants-christelijke premier eveneens een goede optie. Hij gaf de voorkeur aan De Gaay Fortman. Hoewel Zijlstra zich volgens hem goed had ontwikkeld en een uitstekend minister van Financiën was, vond Schmelzer hem geen 'bindend element'.²¹⁴ Het was kritiek die voortbouwde op Zijlstra's dominantie in de ministerraad. Vooral in het Nederlandse coalitielandschap moest een premier kunnen fungeren als een verbindend figuur. Hier had de kracht van De Quay gelegen. Ondanks tegenstellingen was hij in staat geweest zijn ministersploeg bij elkaar te houden en een teamgeest te smeden. De Quay begreep de kritiek, liet hij KVP-formateur Wim de Kort midden mei weten, maar noemde Zijlstra 'een der meest door God begaafde mensen, die ik ken'. 'Ik *denk* wel,' voegde hij eraan toe, 'dat zijn karakter het [premierschap] hebben kan'.²¹⁵

Minister van Financiën blijven was ondertussen geen optie, hoorde Schmelzer na een gesprek met staatssecretaris Van den Berge van Financiën. Als belastingspecialist werkte Van den Berge al vier jaar lang nauw met Zijlstra samen. Een dag eerder had de staatssecretaris met de minister over diens toekomstplannen gesproken. Het IMF was niet langer een optie, aangezien Pierre-Paul Schweitzer van de Banque de France in de ondoorzichtige benoemingscarroussel boven was komen drijven als nieuwe managing director. Het werd of het premierschap, meende Van den Berge, of een functie bij een Nederlandse bank gecombineerd met enkele commissariaten en een buitengewoon hoogleraarschap.²¹⁶ Hij had wel degelijk oren naar het premierschap, wist ook Berghuis na een gesprek met Zijlstra in het beslissende stadium van de formatie.²¹⁷

Nadat KVP-formateur De Kort knullig was gestruikeld en Beel zoals zo vaak de formatie weer op de rails had gezet, kwam begin juli De Quay als formateur aan zet.²¹⁸ Werd Zijlstra premier, was de allereerste vraag. 'Alles draait om Zijlstra,' schreef De Quay in zijn dagboek. 't Is zeker nog niet rond. Spanning genoeg'.²¹⁹ Zou de KVP-fractie ondanks een zege bij de verkiezingen instemmen met een antirevolutionaire premier? Het antwoord kwam twee dagen later, op 9 juli, toen de fracties zich definitief moesten uitspreken over Zijlstra's premierschap. Opnieuw eiste de Kamerfractie van de ARP een hoofdrol op. In een communiqué lieten de antirevolutionairen weten Zijlstra 'desnoods' als premier te kunnen accepteren. Een katholieke minister-president lag gezien de verkiezingsuitslag echter meer in de lijn der verwachtingen. Mocht de KVP geen geschikte kandidaten vinden, dan zou de AR-fractie zich met Zijlstra kunnen verenigen.²²⁰ Aangezien ook de

De antirevolutionaire fractie rekt af met Zijlstra, *de Volkskrant* 11-7-1963.

KVP-fractie op deze beslissende dag met een kleine meerderheid de voorkeur gaf aan een katholieke premier, was het sprookje uit. Terwijl Cals en Klompé binnen de KVP het verzet tegen een premierschap van Zijlstra hadden gemobiliseerd, speelde bij de ARP vooral oud zeer mee, zoals fractielid Aantjes later verklaarde. Hij wees op de jenevercrisis en Zijlstra's afwijzing van het lijsttrekkerschap. 'We waren gebeten op hem. In die tijd wilde hij geen lijsttrekker worden, maar wel premier. Dat was ons inziens niet netjes.'²²¹ Hij werd 'vrijwel verstoten' door zijn eigen partij, schetste de Britse ambassadeur Noble in zijn rapport over de formatie.²²² In *de Volkskrant* zette cartoonist Opland de antirevolutionaire fractie neer als de Italiaanse mafia die definitief met Zijlstra afrekende. *De Telegraaf* sprak na de keuze van de fracties van een 'domme dinsdag', waarop 'kleine mensen' bekwame bewindslieden als Zijlstra en De Quay van het toneel verdreven.²²³

8 Sleutelfiguur van een dynamische economie

Het was ‘precies’ wat hij wilde, verkondigde Zijlstra in een interview in oktober 1964. Terug naar de wetenschap was al die tijd zijn wens geweest. Dit beeld schetste hij later ook in zijn memoires. Zijlstra werd bijzonder hoogleraar aan de VU, wat hij combineerde met een lidmaatschap van de Eerste Kamer. In tegenstelling tot het parlement ging het er ‘aan de overkant’, in de *Chambre de réflexion*, ‘rustig, bedaard en hoffelijk’ aan toe. Het paste goed bij hem als *homo non politicus*.¹ Het bekende, krachtige beeld van een in de politiek verdwaalde wetenschapper trad hier opnieuw naar voren. Toch nam de wetenschap in deze jaren slechts een zeer klein deel van Zijlstra’s tijd in beslag. Als een licht dessert na een uitgebreid diner. De hoofdschotel bestond namelijk uit een waaier aan commissariaten, met lobby- en adviesactiviteiten als voorgerecht. Hij doceerde slechts één vak, openbare financiën, en mengde zich niet in het wetenschappelijke debat. Zijn kamergenoot J.G. Knol trof hem slechts sporadisch op de universiteit aan.²

Het was niet Zijlstra’s terugkeer naar de wetenschap die deze periode typeerde, maar zijn banden met het bedrijfsleven. Als oud-minister betrad hij een diffuus krachtenveld, waar pas tegen het einde van de jaren zestig meer kritische aandacht van pers en publiek naar uitging. Werden invloedrijke functies en baantjes onderling naar elkaar toe geschoven? Lag de macht in Nederland voor een groot deel hier, in de bestuurskamers en raden van commissarissen van het grote bedrijfsleven? Het waren vragen waar vooralsnog alleen de communistische krant *De Waarheid* zich mee bezig leek te houden. Het dagblad telde zeven functies, waarmee Zijlstra een ‘voorwaar indrukwekkende lijst van goed betaalde posten’ had verzameld.³ Het dagblad bracht daarmee minder dan de helft van zijn commissariaten in beeld. Met posities bij onder meer Heineken, ABN, de Stichting Noordzee Mijnbouw en het bedrijvenconglomeraat van baron Hans Heinrich Thyssen-Bornemisza zat Zijlstra midden in het web van de BV Nederland. Het was een drukke tijd, waarin hij kennis van tal van sectoren opdeed, er financieel aardig op vooruit ging en een spil werd in de wereld van olie en gas.

De Bank van de baron als kers op de taart

Op 23 juli trad het kabinet-De Quay officieel af. Zijlstra en zijn collega's dineerden die avond met hun echtgenotes in restaurant Royal. De volgende ochtend werd hij ambtelos wakker. 'Dat was wel even wennen,' blikte Zijlstra later terug. 'Vooral de volstreckte onzekerheid over wat ik zou gaan doen vervulde mij met een soort tintelend gevoel. Ik wist het niet en ik wilde het ook nog helemaal niet weten.' Niet te snel iets nieuws accepteren, vertelde hij in zijn memoires, maar de werkelijkheid was anders.⁴ Op dezelfde dag dat Zijlstra op Financiën de scepter overdroeg aan Witteveen, maakte de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) intern al bekend dat Zijlstra lid werd van de raad van commissarissen.⁵ Ook kranten maakten begin augustus melding van zijn overstap naar het bedrijfsleven. De Gaay Fortman feliciteerde hem. 'Een nieuwe ontwikkeling in je leven gaat dus blijkbaar beginnen.' Aangezien zijn benoeming bij de NHM uitsluitend intern bekend was, doelde Gaius op een andere functie. Het betrof de Bank voor Handel en Scheepvaart (BHS), waar Zijlstra gedelegeerd commissaris werd. Als gedelegeerd commissaris maakte hij in feite deel van de directie uit. Een verantwoordelijkheid die veel meer inhield dan één commissarisvergadering per maand.⁶ Twee weken na zijn afscheid van de politiek was Zijlstra's agenda alweer flink gevuld. De 'volstreckte onzekerheid' had niet lang geduurd. Waarschijnlijk was er überhaupt geen sprake van, aangezien zijn benoemingen bij NHM en BHS informeel al lange tijd moeten zijn voorbereid.

In zijn brief wees De Gaay Fortman hun buurtgenoot W. van Elden aan als schakel tussen Zijlstra en de BHS. Van Elden woonde net als beide ARP'ers in Marlot en was directeur bij de Bank voor Handel en Scheepvaart. Benoeemingen kregen in het commissariatenwereldje van oudsher op een informele wijze vorm. Vertrouwen, vriendschap en relaties speelden in deze co-optatie een cruciale rol.⁷ Zo bracht Zijlstra's goede vriend Hero Oosterhuis hem niet veel later in contact met Henry Sonnenberg, eigenaar van Hunter Douglas.⁸ Naast zijn directeursfunctie bij deze multinational was Oosterhuis actief als werkgeversvoorzitter in protestants-christelijke kring. Oosterhuis was net als Zijlstra een nuchtere noorderling, geboren in het Groningse Beerta. In november 1963 trad Zijlstra toe tot de raad van commissarissen van Hunter Douglas.¹⁰ Hij kwam daar ook zijn voormalige vu-collega Hellema tegen, die tevens senator voor de ARP was. Jarenlang had de jurist het vak openbare financiën op de vu onderwezen, een college-reeks die Zijlstra begin 1964 van hem overnam. In het commissariatenrijk van Hellema ging de zon nooit onder, grapte men destijds op de vu.¹¹ Het duurde niet lang voordat deze grap ook op Zijlstra's indrukwekkende verza-

melingsfuncties van toepassing kon zijn. Aan den lijve ondervond hij dat 'ambtelooheid', zoals SER-voorzitter Verrijn Stuart hem in augustus al had gewaarschuwd, uiteindelijk meer werk betekende.¹² Andere VU-collega's kwamen Zijlstra tegen bij de Compagnie Commerciale Hollando-Africaine. Bij deze handelsmaatschappij in koffie en cacao waren ook Van der Kooy, De Roos en Van Muiswinkel commissaris.¹³

Naast de NHM, die in oktober 1964 met de Twentsche Bank zou fuseren tot de Algemene Bank Nederland (ABN), de BHS, Hunter Douglas en de koffie- en cacaohandel volgden nog elf commissariaten.¹⁴ Zo aanvaardde Zijlstra in het voorjaar van 1964 een aanbod van multinational AKU. Een prestigieus commissariaat, waar hij zowel oud AR-minister Meynen als bankier H.J. Kruizinga tegenkwam, die beiden ook betrokken waren bij de BHS.¹⁵ Het waren dubbelfuncties waar het in Nederland van wemelde.¹⁶ Zo bleven er nieuwe bedrijven in Zijlstra's agenda verschijnen. Tegelijk met de AKU trad hij in dienst van Unitas, een beleggingsmaatschappij opgericht door de invloedrijke familie Van Beuningen van de Steenkolen Handels Vereniging (SHV). Verder volgden functies bij vastgoedmaatschappij Nationaal Grondbezit en blikfabrikant Thomassen & Drijver. Ook was Zijlstra voorzitter geworden van het Verbond van Sigarenfabrikanten en van de pressiegroep Stichting Noordzee Mijnbouw.¹⁷ Hij was eveneens commissaris bij enkele bedrijven die onder de BHS-paraplu vielen, zoals transportbedrijf Vulcaan, havenbedrijf Vlaardingen Oost en rederij Halcyon Lijn, alle gevestigd in Rotterdam. Via baron Thyssen, die hem 'zeer voorzichtig' polste, werd Zijlstra bovendien commissaris bij Heineken.¹⁸

De belangrijkste keten in deze aaneenschakeling van functies was de Bank voor Handel en Scheepvaart. Het was een bedrijf dat weinig in de openbaarheid trad. Het was bovendien getooid met een misleidende naam. Bankieren vormde namelijk geenszins de kern van zijn activiteiten. De BHS was in de eerste plaats een holding, waar bedrijven als Vulcaan en Halcyon onder vielen.¹⁹ Hoewel de holding werd aangestuurd vanuit de rijkversierde directiekamer in Rotterdam, lag het zwaartepunt van het imperium in het Ruhrgebied en aan de Duitse Noordzeekust. Energie-, transport- en metaalbedrijven vormden de kern; de banktak was van ondergeschikt belang. Na een reorganisatie, mede uitgedacht door Zijlstra, werd het bankbedrijf begin jaren zeventig van de hand gedaan. De naam van het bedrijf veranderde toen ook.²⁰

Eigenaar van het imperium was de excentrieke en puissant rijke baron 'Heini' Thyssen-Bornemisza de Káson et Impérfalva. Heini was geboren in Nederland, had een Duitse vader, een Hongaarse moeder en was Zwitsers staatsburger. Oorspronkelijk was het Thyssen-imperium nog groter, maar

Heini's vader en zijn oom Fritz hadden de gigantische nalatenschap van grootvader August Thyssen in 1926 onderling verdeeld. Fritz had de mijnbouw- en staalbedrijven geërfd, die uit zouden groeien tot het hedendaagse ThyssenKrupp AG. Als prominent industrieel en zakenman raakte deze oom van Heini nauw betrokken bij de opkomst van Adolf Hitler en de NSDAP. *I paid Hitler* heette zijn autobiografie, die in 1941 verscheen. Op dat moment had Fritz zich tegen het naziregime gekeerd. Na een korte ballingschap in het buitenland bracht hij de rest van de oorlog door in gevangenschap, onder meer in de concentratiekampen Sachsenhausen en Dachau. Ondertussen verbleven Heini en zijn vader in Zwitserland. Ondanks de oorlog bleef het conglomeraat intact. De Bank voor Handel en Scheepvaart was, als 'spin in een ondoorzichtig web van bezitsverhoudingen', Nederlands, wat de bedrijven na de bevrijding vrijwaarde van inbeslagname en onteigening.²¹

Naast het BHS-imperium erfde baron Heini de kunstschaten van zijn vader. De collectie zou in de jaren die volgden door hem worden uitgebouwd tot een van de grootste privékunstcollecties ter wereld. Het bezit werd ondergebracht in zijn renaissancistische Villa Favorita aan het meer van Lugano. Het Zwitserse paleis was niet het enige onderkomen van de baron, die vijf vrouwen zou verslijten en villa's, landgoederen en appartementen bezat in onder meer Jamaica, New York, Parijs en Engeland.²² De wereld van deze mondaine playboy stond ver af van de stijve kring der gereformeerden en de Friese zeeklei waar Zijlstra's wortels lagen. Toch klikte het tussen de excentrieke baron en de zoon van de aardappelhandelaar. In het najaar van 1963 werden Zijlstra en Hetty uitgenodigd op Heini's Villa Favorita. 'Het weer is in dit jaargetijde een beetje onzeker, maar aan de andere kant kunnen we rustig ook enkele problemen bespreken,' schreef Thyssen in november. 'U heeft dan ook gelegenheid, mijn organisatie hier te leren kennen en het schilderijmuseum te bekijken.'²³ De baron was ongedwongen in de omgang, toonde groot respect voor Zijlstra en behandelde Hetty met alle eegards. Het was het begin van een zakelijke band en vriendschap die hun leven lang in stand zou blijven. Bij een goed glas wijn werd er over kunst en klassieke muziek gesproken, maar ook over politiek en economie. Zijlstra bewoog zich onderhand met groot gemak in deze kringen, al bleven ook informele gesprekken vaak serieus van toon. Voor smalltalk haalde hij zijn neus op. Even bijpraten, maar al snel stond de inhoud centraal. Wat hem ondertussen interessant maakte voor al deze bedrijven was zijn politieke en economische expertise, maar ook zijn gezag en naamsbekendheid. Zijn netwerk speelde eveneens een rol.²⁴

Voor Heini waren bovendien betrouwbaarheid en discretie cruciale fac-

Baron Thyssen rechts achter Hetty bij de tewaterlating van de olietanker Balbina, februari 1967.

toren. Zijlstra was voorzichtig en praatte zijn mond niet voorbij. Er groeide al gauw een vertrouwensband, die zich op verschillende manieren uitte. Symbolisch was medio 1965 de overdracht van de voorzittershamer in de raad van commissarissen. Meer inhoudelijk toonden de reorganisatieplannen van Thyssens grote achting voor Zijlstra aan. Samen met de baron en Jaap Kraayenhof werkte Zijlstra aan een grootschalige 'Reorganisation und Rationalisierung' van het kluwen aan bedrijven onder de BHS.²⁵ Het was een prominent duo dat de baron inschakelde. Kraayenhof was een topaccountant wiens kantoor later op zou gaan in de multinational KPMG. Een perfect koppel, waarbij Zijlstra dicht op de bedrijfsvoering van de BHS-groep zat en ideeën kon aandragen, terwijl Kraayenhof het zakelijk dichttimmerde.²⁶ Het resultaat was een geheel nieuwe 'Aufbau der Gruppe', waarin de Bank

voor Handel en Scheepvaart zou verdwijnen en een nieuwe holding ontstond: de Thyssen-Bornemisza Group (TBG). Het bedrijf ontstond eind 1970 en bestaat nog altijd als een internationaal opererend miljardenbedrijf.

Zijlstra maakte de geboorte van de TBG niet van dichtbij mee. In november 1966 werd hij premier van een interim-kabinet en trad terug als gedelegeerd commissaris. Toch bleef ook in die jaren de zakelijke band met de baron intact. In 1968 richtte Heini in Nederland een stichting op, waarin een deel van zijn kunstcollectie werd ondergebracht. Zijlstra trad toe tot het stichtingsbestuur, waarin ook Heini's vrouw en de baron zelf zaten. De Braziliaanse Denise Shorto was Thyssens vierde echtgenote, na mislukte huwelijken met de Duitse prinses Teresa Von Fürstenberg, het Brits-Indiase model Nina Dyer en de Schotse Fiona Campbell. Na zijn pensionering in 1982 zou Zijlstra benoemd worden tot 'successor director' van de TBG Continuity Trust. Dit was de beheersmaatschappij voor de bezittingen van de baron, gevestigd in het fiscaal aantrekkelijke Bermuda. Viel door omstandigheden een plek in de directie open, dan trad de successor director tijdelijk op als bestuurder.²⁷ Het vertrouwen van de baron ging zelfs zover dat hij Zijlstra in april 1967 tot zijn executeur-testamentair maakte. Midden jaren zeventig werd deze regeling opnieuw bevestigd.²⁸ Met meerdere ex-vrouwen en kinderen in het spel beloofde het verdelen van de erfenis een heikele klus te worden. Werd het goed en snel afgehandeld, dan kon Zijlstra vele honderdduizenden Zwitserse franken tegemoetzien.²⁹ Het kwam niet zover. Zijlstra overleed eerder dan Heini.

Stress en spanning in de sixties: Gezinsleven onder druk

De uitjes naar Het Concertgebouw vonden nog steeds plaats, maar veel minder dan in de Amsterdamse periode.³⁰ Het abonnement was opgezegd en het Leidseplein met zijn cabaret was ingeruild voor diners en recepties in het Haagse. Na zijn afscheid als minister bleef het druk. Diners en recepties in de kring van het bedrijfsleven of contacten met de politiek. Zijlstra at vaak thuis, maar het beeld dat vader en moeder 's avonds chic gekleed de deur uit gingen staat alle kinderen helder voor ogen. Zijlstra bleef gedisciplineerd leven, was gezegend met een ijzeren gezondheid en een goed stel hersenen. Op die manier hield hij zich staande in een druk en veeleisend bestaan. Voor Hetty was het moeilijker. Zij was een intelligente, charmante vrouw en, net als Zijlstra, een enorme doorzetter, maar gestudeerd had zij niet. Op de avondlange diners, borrels en recepties moest zij zich maar zien te redden, wat het uiterste van haar vergde. Het gesprek op gang houden en meepraten op niveau, waarbij de gesprekspartners bovendien vaak een andere taal spraken, het was een zware opgave. Engels ging nog wel, Hetty

nam les en maakte gebruik van de linguafoon. Zij begon Engelse literatuur te lezen, maar Duits en Frans bleven haar vreemd.

In het chique Marlot was duidelijk sprake van een pikorde. Op de dorps achtergrond en het lage opleidingsniveau van Hetty werd neergekeken, merkten de kinderen. Anders dan in Amsterdam ging het hier om status en afkomst. Het was een harde wereld die later prachtig in beeld werd gebracht door Zijlstra's middelste dochter Annelies. In haar autobiografische roman *Bleu* schetste zij een vlijmscherp portret van het standsbewuste Marlot. Hetty deed ook hier haar uiterste best, maar aansluiting vinden was moeilijk. Toch vond ze haar weg. Ze kreeg vriendinnen bij de golfclub en werd ouderling in de kerk. Vooral dit laatste werd belangrijk voor haar, het werd haar eigen wereld. Maar buiten de kerkelijke omgeving bleef het een strijd. Hetty werd daarbij gehinderd door lichamelijke klachten: rugpijn, benauwdheid en aangezichtspijn. Het geloof en haar doorzettingsvermogen boden steun, maar er waren ook medicijnen. 'Uppers' om mee te blijven doen en 'downers' om tot rust te komen. Het was niet ongebruikelijk in de jaren zestig, toen dokters gemakkelijk een recept uitschreven.³¹

Hetty en haar man waren al met al hard voor zichzelf. In de Haagse wereld bleven zij in zekere zin altijd buitenstaanders. Friezen in 'ballingschap', grapte Zijlstra in 1966 in een interview.³² Ze vertoonden daarbij typisch emigrantengedrag: aanpassen en presteren, zonder klagen doorzetten. Al in Rotterdam was Zijlstra deze weg ingeslagen, zoals zijn brieven uit die periode lieten zien. 'Deze wereld,' schreef hij in 1941 aan Hetty, 'die zo geheel verschilt van de jouwe en van die van mij vroeger, van deze "andere wereld" ben ik voorgoed deel uit gaan maken en zal nooit meer terug kunnen.'³³ Het sloot aan op het calvinistische ethos van hard werken, doorzetten en zelfdiscipline. Bij Hetty luidde het devies sterk en mooi zijn. Haar knappe verschijning viel op, maar kostte haar ook veel tijd en aandacht. Lijnen, sport, mode bijhouden en regelmatig kapper, pedicure en manicure bezoeken. Met een cursus Mensendieck werkte Hetty aan haar houding. Ook Zijlstra vond haar uiterlijk belangrijk.³⁴ Op zijn beurt probeerde hij rationeel de buitenwereld in zijn greep te houden. De regie voeren en de controle niet verliezen. 'Zo skiede hij ook,' herinnerde zijn oudste zoon zich. 'Verkrampt, vanuit kracht en grip, niet soepel. Ook op de dansvloer waar hij mijn moeder oppakte in de bochten, hoekig. En het golfen. Puur vanuit kracht, niet vanuit souplesse of gevoel.'³⁵ Daarin schemerde naast verbetering ook de angst om te falen door. Bezorgd was hij eveneens over de kinderen. 'Pappa zou jullie het liefste in zijn binnenzak willen hebben, dan kan hij van tijd tot tijd een kijkje nemen om te zien of het wel goed gaat,' legde Hetty aan de kinderen uit. 'De gheest moet boven alle moeilykheden zweven ende dae-

Thuis in Marlot: 'De gheest moet boven alle moeilykheden zweven ende daeronder geensins buyghen.'

ronder geensins buyghen,' luidde de spreuk van Jan Pieterszoon Coen die de kinderen van jongs af aan op een antiek bordje boven de keukendeur zagen hangen. De lat lag ook voor hen hoog.

Typerend was de nadruk die op taal werd gelegd. De Friese tongval van vader moest bij de kinderen koste wat kost voorkomen worden. 'Ook het Amsterdamse accent, dat ik tijdens het spelen met buurtgenootjes begon op te pikken,' herinnert Ane Jelle zich, 'werd steevast verbeterd. ABN was belangrijk, waarbij mogelijkerwijs mee heeft gespeeld dat vader in zijn studietijd toch als boerenkinkel werd gezien in Rotterdam. Taal vormde een van de eerste stappen in het afstand nemen van Friesland.'³⁶ Van de jongens werd een mooie carrière verwacht, de meiden moesten zich vooral richten op een goed huwelijk. De prestaties op school begonnen in Den Haag echter tegen te vallen. Er werd gedoubleerd. Het was voor Zijlstra een bron van zorgen en ergernis. Voor Hetty, aan wie Zijlstra de opvoeding van de kinderen altijd had overgelaten, was het meer dan lastig. Zij probeerde de plooiën in de relatie tussen Zijlstra en zijn kinderen glad te strijken. Waar mogelijk probeerde hij te helpen. Uitleggen en doceren was zijn lust en zijn leven. Het begrip inflatie bekliefde in ieder geval. Gevat schreef Zijlstra aan een kennis dat zijn kinderen al enkele malen op 'waardevastheid' van hun zakgeld hadden aangedrongen.³⁷ Ook vriendjes en vriendinnetjes werden meegesleept naar Marlot om bijgespijkerd te worden. Het mocht vooralsnog niet baten. 'We kregen alle kansen en verlummelden we vervolgens.'³⁸ Toen de rector in een gesprek de term 'laatbloeier' liet vallen, was dat een bron van troost. Irene bleef ondertussen botsen met haar vader, Annelies probeerde stilletjes haar best te doen, terwijl Ane Jelle zijn kont tegen de krib

gooide. Hij weigerde nog langer naar de kerk te gaan, ging zijn eigen gang, experimenteerde en liet zijn haar groeien. Soms barstte de bom en was het ruzie. Eerst eiste Zijlstra dat de kinderen mee bleven gaan naar de kerk, maar uiteindelijk legde hij zich neer bij de weigering van zijn oudste zoon.

De rol van het geloof werd sowieso minder. Aan tafel in Den Haag werd geen bijbel meer gelezen en de kinderen mochten op zondag gewoon tennisen of hockeyen. Nynke en Sjoerd, de jongste twee, bezochten de openbare Marlotschool. 'Het leek wel alsof mijn ouders het hadden opgegeven,' herinnert de jongste dochter zich. Zelfs hun vader ging niet elke zondag meer naar de kerk. 'Voor hem was het een crime om lang naar iemand anders te luisteren. Het beeld dat hij gedurende de preek geërgerd op zijn horloge keek staat mij nog altijd voor ogen.'³⁹ Voor Hetty bleven geloof en kerk wel belangrijk. Haar contacten liepen via de kerk, al kwam daar het golfen in de Noordwijkse duinen bij. In de kerk en bij de koffie daarna troffen de Zijlstra's de familie Heeringa, Smallenbroek en De Gaay Fortman. Ook Joop Bakker en zijn gezin kwamen in 1963 naar Den Haag en woonden toen minder dan vijfhonderd meter verderop. Na zijn wethouderschap in Bolswaard was Bakker in 1955 burgemeester van Andijk geworden. Het was een kleine gemeente vlak bij Hoorn. De afstand naar Amsterdam was een peulenschil, waardoor de studievrienden elkaar vaker konden opzoeken. De echtparen gingen naar Het Concertgebouw en namen gezamenlijk danslessen in de hoofdstad.⁴⁰

Bakker maakte in 1959 een nieuwe stap, toen hij burgemeester werd van de snelgroeiende gemeente Hogeveen. Vier jaar daarna werd hij staatssecretaris van EZ in het kabinet-Marijnen. Zijlstra had zijn naam genoemd, al speelden Bakkers bestuurlijke ervaring en zijn lidmaatschap van de SER eveneens een belangrijke rol bij zijn benoeming.⁴¹ Als buurtgenoten in Den Haag kon de vriendschap worden opgepakt. Via Bakker bleef Zijlstra uitstekend op de hoogte van beslommingen in het kabinet en de gang van zaken op EZ. Daar zwaaide na 1963 eerst de CHU-econoom Koos Andriessen de scepter, die in 1955 op de VU gepromoveerd was bij Zijlstra. Toen in april 1965 het nieuwe kabinet-Cals aantrad, werd Joop den Uyl namens de PvdA Bakkers nieuwe chef. Zijlstra liet zijn gezicht ondertussen ook weer op het departement zien. Toen Bakker in 1964 de adviescommissie ordelijk economisch verkeer instelde, werd zijn studievriend namelijk voorzitter.⁴²

Thuis was de sfeer ondertussen lang niet altijd goed. Zijlstra had het erg druk. Hij was gespannen. Thuis deed hij vaak nukkig en boos. Hij maakte ruzie met Hetty en katte haar af. Was het een uitlaatklep? Of speelde onvrede van vroeger mee, over Hetty's gebrek aan scholing? Wanneer zij zich met een discussie aan de keukentafel bemoeide, poeierde hij haar vaak spottend

Joop Bakker in 1955 met Zijlstra, Hetty, zijn kinderen en echtgenote Mieke.

af. Het frustreerde vooral de oudere kinderen, die hun moeder probeerden te beschermen en met hun vader in een woordenstrijd terechtkwamen. Moeiteloos betrapte hij zijn kinderen dan op denkfouten en haalde zijn gelijk. ‘Prof. Zijlstra weet het bijna altijd beter dan een ander,’ klonk het in de Kamer. Maar ook thuis was dit het geval.⁴³ Na lange, drukke werkdagen bepaalde zijn humeur de sfeer in huis. ‘Zeg maar niet dat je een vijf hebt gehaald,’ zei Hetty wanneer haar man in een slechte bui was. Toch kon hij aan tafel ook grappig zijn. De kinderen lachten heel wat af wanneer hun vader anekdotes vertelde. Een man die iets te graag naar vrouwen keek, werd door hem bijvoorbeeld aangeduid als een ‘mijnheer die graag à la carte dineert’.

Over de precieze invulling van zijn werkdagen en wat hij precies deed, vertelde Zijlstra nauwelijks. Ook Hetty betrok hij daar niet bij. Haar man hield het voor zichzelf.⁴⁴ Thuis las hij vooral de krant, boog zich over literatuur of studie en dacht veel na. Dat deed hij vanaf 1965 bij voorkeur in Friesland, waar Hetty en hij een boerderijtje kochten, dat zij om lieten bouwen tot vakantiewoning. De boerderij lag in De Tike, een gehucht in de Friese Wouden in de buurt van Drachten. Het was de regio waar Hetty’s moeder vandaan kwam. Gelegen tussen de bomen en omgeven door gras, was de boerderij in De Tike een oase van rust. Via de Bank voor Handel en Scheepvaart beschikte Zijlstra in deze jaren bovendien over een luxueuze Chevrolet. Voor zijn ritjes naar Rotterdam en naar Friesland. Daar was hij

helemaal in zijn sas. Hij las in alle stilte de krant, dronk zijn kopjes koffie en liep een paar keer per dag om het erf. Met de buurman een praatje in het Fries. De oudste drie kinderen, toen in de pubertijd, kregen een zeilboot, die in Eernewoude kwam te liggen. Zomer na zomer doorkruisten zij Friesland. Vaak namen zij vrienden mee naar De Tike, die daar gastvrij door Hetty werden ontvangen en werden verwend met heerlijk eten. Voor de jongste twee, Nynke en Sjoerd, lag dat anders. Zij zeilden niet en toen de oudste drie het huis verlieten werd de boot verkocht. Wanneer er geen vriendjes of vriendinnetjes meegingen, was het beresaai. Alleen de ping-pongtafel bood dan nog uitkomst.⁴⁵

Met de familie in Barradeel hadden Zijlstra en zijn vrouw slechts mondjesmaat contact. Zelfs wanneer zij 's zomers in De Tike waren, bleef het bij sporadische bezoeken over en weer. Rinse timmerde ondertussen net als zijn oudere broer stevig aan de weg. Met zijn opgeruimde karakter, universitaire scholing en retorische gave was Rinse in het najaar van 1963 voorzitter van de CBTB geworden. Het was landbouw voor en na, terwijl zijn broer deze sector vooral met belangenbehartiging en torenhoge subsidies identificeerde. Ze hadden weinig contact, maar konden beiden bogen op een indrukwekkende carrière. Het leven van zijn ouders, zussen en jongste broer in Friesland zag er ondertussen heel anders uit. Zijn oudste zus Anne had na vele magere jaren als weduwe in Oosterbierum een nieuwe man gevonden. Ze werd boerin en verhuisde in 1964 met haar kinderen naar Zweins. Broer Klaas trouwde, ging werken bij een bank en vertrok net als vader en moeder uit Oosterbierum. Zijlstra's ouders woonden sinds 1960 in Franeker. De invoering van de AOW had hun wat financiële ruimte gebracht, maar daar stonden nog altijd grote zorgen tegenover. Al die tijd woonde Zijlstra's jongste zus Griet nog thuis. Na de oorlog was langzaam maar zeker een geestelijke aandoening aan het licht gekomen. Het was een vorm van schizofrenie, waarmee men in die tijd niet goed raad wist. Op afstand zocht Zijlstra mee naar oplossingen. Griet werd meerdere keren opgenomen, maar bleef tussendoor lange periodes bij haar ouders wonen. Zijlstra's vader werd bovendien ziek en overleed in 1965 op 85-jarige leeftijd. Zijn echtgenote bleef in Franeker wonen, maar overleed enkele jaren later ook, in 1970.⁴⁶ Het greep Zijlstra aan. Met 73 jaar was zijn moeder nog relatief jong. Bovendien koesterde hij warme herinneringen aan haar. 'Uit de enkele keren dat je over je familie hebt gesproken,' schreef oud-collega Korthals in een brief, 'heb ik begrepen dat je moeder een grote rol in je leven heeft gespeeld en wij begrijpen dus dat het verlies zwaar zal zijn.'⁴⁷

‘In hogere sferen’: Invloedrijk achter de schermen

Elke winter trokken Zijlstra en Hetty twee weken uit om te skiën in Oostenrijk. Het was vaste prik. Met de Bakkers en soms andere bevriende echtparen, zoals KVP-minister Theo Bot en zijn vrouw. De kinderen werden ondergebracht bij familie in Friesland of bij Hetty's zus in Utrecht. Langzamerhand werden de skivakanties steeds luxueuzer. Bakker en Zijlstra genoten van comfort en waren in sommige opzichten ijdele mannen, aldus de zoon van Zijlstra's studievriend. 'Er zijn slechtere dingen om aan te wennen,' gaf Bakker toe in een interview met Bibeb. 'Mijn vriend Jelle Zijlstra zegt altijd: "Geld is het aardse slijk, maar het is niet onplezierig om erin rond te wentelen."' ⁴⁸ De eerste jaren verbleven de Zijlstra's en Bakkers in een pension in Serfaus, nu ging men steevast naar het mondaine St. Christoph, vlak bij Lech, waar de echtparen in het dure vijfsterrenhotel Hospiz vertoefden. Er werd geskied, gedineerd en men zocht vrienden op die in de buurt verbleven. Ze verkeerden daar in 'hogere sferen', lachten vrienden na een fotomoment voor de pui van hotel Hohe Welt in Oberlech. ⁴⁹

Voor Zijlstra was dit ook in andere opzichten waar. Zijn carrière verliep glansrijk, hij was commissaris bij tal van grote bedrijven en was bevriend met de schatrijke baron Thyssen. In 1966 bezocht hij de Bilderbergconferentie voor de eerste maal. ⁵⁰ Daarnaast maakte hij sinds enkele jaren deel uit van de Tafelronde, een select gezelschap van ondernemers, politici en bestuurders dat eens per maand bijeenkwam voor een goed maal en een interessante voordracht. ⁵¹ De geschiedenis van de Tafelronde ging terug tot de Ongevallenwet uit 1899, toen werkgevers naar manieren zochten om 'haar belangen te behartigen en tijdig in staat te zijn de politieke besluitvorming te kunnen beïnvloeden'. ⁵² Zijlstra was een 'trouw bezoeker', schreef directeur F.G. Waller van de Delftse Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek. Tot ver in de jaren negentig zou hij blijven aanschuiven. ⁵³ Toetreding vond plaats op basis van coöptatie, zoals in het voorjaar van 1963, toen Zijlstra zijn partijgenoot Biesheuvel naar voren schoof. ⁵⁴ Daarmee was de Tafelronde een voornaam en strikt informeel netwerk dat zich geheel aan het zicht van de buitenwereld onttrok. ⁵⁵ Het waren daarmee niet alleen bestuurskamers die in het old boys network als ontmoetingsplaats fungeerden.

Naast de hogere sferen van het bedrijfsleven hield Zijlstra ook contact met politiek Nederland. Binnen de ARP was hij voorzitter van de Abraham Kuypersstichting geworden, het wetenschappelijk instituut van de partij. Het was hoofdzakelijk een honoraire functie, aangezien directeur J.H. Prins de inhoudelijke werkzaamheden coördineerde. Bob Goudzwaard, medewerker van de Kuypersstichting, kan zich geen enkel bezoek van Zijl-

Elk jaar gingen de Zijlstra's en de Bakkers in Oostenrijk skiën.

stra herinneren. 'Daar had hij het waarschijnlijk veel te druk voor.'⁵⁶ Desalniettemin deed Zijlstra bij partijvoorzitter Berghuis een verzoek een plek voor hem vrij te maken in het partijbestuur. Het wetenschappelijke instituut moest nauwer betrokken worden bij de leiding van de ARP.⁵⁷ Zijn poging strandde, maar informeel werd Zijlstra wel bij belangrijke discussies betrokken. Het waren cruciale jaren voor de partij. Nog altijd rommelde het namelijk in de ARP. Terwijl de partij onder invloed van een principiële ommezwaai steeds linkser werd, riep Zijlstra op tot terughoudendheid. De ARP moest volgens hem voorzichtig zijn in 'het noemen van Gods naam op het politieke terrein'. Het gaf uiting aan zijn zakelijke visie op antirevolutionaire principes en christelijke politiek. De Bijbel bood volgens hem geen blauwdruk voor een politiek program. Zijn zienswijze bleef echter weinig aantrekkingskracht uitoefenen op prominente ARP'ers. Het bracht Zijlstra tot een tweede oproep: elkaar goed vasthouden bij het nemen van deze bocht.⁵⁸

Gesprekken in de bezinningscommissie moesten daaraan invulling geven. Eenheid was in de partij echter ver te zoeken. Terwijl oerconservatie-

ve ARP'ers als Maarten Schakel de uiterste rechterflank bevolkten, dreven Berghuis, Bruins Slot en de evangelisch-radicalen de andere kant op. 'Er zijn in onze gereformeerde wereld nog wel rechtse groepen en personen,' constateerde Puchinger in 1963, 'maar géén rechts front meer!'⁵⁹ Zijlstra participeerde ook in deze discussies en bleef het zakelijke, modern-pragmatische geluid vertolken.⁶⁰ Deze moeizame discussies, bepalend voor de koers van de partij, waren niettemin weinig zichtbaar voor het grote publiek. Dat lag anders bij Zijlstra's optredens in de Eerste Kamer. Als oud-minister werd bij economische en financiële debatten nauwgezet naar hem geluisterd. Had hij jarenlang het kabinetsbeleid verdedigd, nu kreeg zijn politieke invloed een nieuwe vorm. Als gezaghebbend deskundige legde zijn oordeel over het beleid van zijn opvolgers gewicht in de schaal. Zijlstra groeide uit tot een belangrijke opiniemaker.

Zijn eerste woorden als senator sprak Zijlstra bij de algemene financiële beschouwingen in december 1963. Hij deed het naar eigen zeggen slechts 'na ernstige aarzeling,' aangezien het gebruikelijk was dat een pas afgetreden bewindsman zijn opvolger eerst enige tijd met rust liet. Dat hij het toch deed had te maken met de zorgelijke situatie op het gebied van lonen en prijzen. Jarenlang hadden de gebied zich gematigd voortbewogen, maar nu, in 1963, schoten ze omhoog. Er tekende zich een loonexplosie af, wat export en werkgelegenheid in gevaar bracht, waarschuwde Zijlstra. Werknemers dreigden zichzelf hiermee in de vingers te snijden, betoogde hij. Krachtig waarschuwde hij voor het 'oprukken' van het werknemersaandeel in het nationale inkomen.⁶¹ De Quay, die namens de KVP in de Eerste Kamer zat, was een van de aandachtige luisteraars. 'De enige goede spreker die ik hoorde, was Zijlstra,' noteerde hij na afloop in zijn dagboek. 'Hij had wel moeite zich los te maken van zijn Ministers-positie,' voegde de oud-premier eraan toe.⁶² Zijlstra stak een gloedvol betoog af, sprak uit het hoofd en kwam met goede raad voor het nieuwe kabinet. Tal van senatoren haakten daarna in op zijn betoog en prezen de oud-minister. Het was Zijlstra voor en Zijlstra na. Journalisten concludeerden daarom dat niet Witteveen de show in de Eerste Kamer had gestolen, maar Zijlstra.⁶³

Toch bleef het 'pikant,' merkte vakbondsleider en PvdA-senator André Kloos op. Zijlstra hief waarschuwend zijn vinger op, maar had zelf jarenlang verantwoordelijkheid gedragen voor het beleid dat nu ontspoorde.⁶⁴ Na de oorlog waren lage lonen de ruggengraat geweest van het *miracle neerlandais*. Terwijl vakbonden zich terughoudend opstelden in het loonoverleg en prijzen zoveel mogelijk in bedwang werden gehouden, schoten export en bedrijfswinsten omhoog. In de loop van de jaren vijftig hadden werknemers een groter deel van de welvaart opgeëist, maar zelfs in 1962

kon minister De Pous Nederland in de ministerraad nog tevreden een 'goedkoopte-eiland' noemen.⁶⁵ Het kabinet-De Quay had geprobeerd het loonbeleid behoedzaam aan te passen.⁶⁶ Volgens een 'gedifferentieerde' aanpak moest per sector worden bekeken of loonstijging acceptabel was. Daarbij stond de stijging van de productiviteit centraal. Nam de productiviteit in een bepaalde sector toe, dan mochten de lonen stijgen. In de praktijk betekende het dat De Pous en zijn collega's in het kabinet-De Quay meer dan ooit bezig waren looneisen te temperen en contractverbeteringen tegen te houden. Het vereiste een ongekennde mate van dirigisme.⁶⁷ De economie groeide al jarenlang hard. Arbeid werd steeds schaarser. Werkgevers waren zelf vaak bereid hogere lonen uit te betalen dan de regelgeving toestond. In de ministerraad was het staatssecretaris Roolvink die steeds op deze harde werkelijkheid wees. In de zomer van 1962 stuurde hij zijn collega's de nota 'feitelijke loonontwikkeling' toe, waarin de praktijk van zwarte lonen uiteen werd gezet. De Pous en Zijlstra hielden echter voet bij stuk. Het kabinet moest de loonstijgingen blijven controleren. Gematigde lonen waren immers de hoeksteen van de Nederlandse exporteconomie, werkgelegenheid en welvaart.⁶⁸

Roolvink achtte het stug vasthouden aan de officiële spelregels van de loonpolitiek ondertussen 'onuitvoerbaar'.⁶⁹ Niet alleen vakbonden en linkse oppositie namen datzelfde standpunt in, ook de Nederlandsche Bank twijfelde aan de houdbaarheid van het beleid van het kabinet-De-Quay. Aanpassing van lonen en prijzen aan het niveau van de buurlanden achtte DNB onvermijdelijk, zoals hoogleraar Glasz in februari 1960 aan Zijlstra rapporteerde. Glasz was eind 1958 door de minister benoemd tot koninklijk commissaris bij de Bank. In die rol informeerde Glasz de minister van Financiën over ontwikkelingen bij DNB. De wijze waarop de regering het loonpeil drukte werd intern door Bankpresident Holtrop onhoudbaar genoemd, schreef Glasz. Een voorzichtige en vertraagde aanpassing aan het buitenlandse niveau werd het meest wenselijke scenario genoemd. De Nederlandse 'voorsprong in het internationaal verkeer' kon op die manier nog enige tijd gehandhaafd blijven.⁷⁰ Zijlstra bleef versnelling van de loonstijging in het kabinet afwijzen. In april 1963 blikte hij positief terug op het kabinetsbeleid. 'Het paard bleef aan de teugel,' verkondigde hij in een interview.⁷¹ Enkele maanden later sloeg het paard echter op hol. Naderhand zou Zijlstra 1963 stevast aanwijzen als breukmoment in de naoorlogse ontwikkeling. Toen was het mis gaan lopen met de lonen, de overheidsfinanciën en de economie als geheel.⁷² Roolvink schetste later een ander beeld. De loonpolitiek was tussen 1954 en 1963 'al te voorzichtig' geweest. Het beleid van die jaren had de hoog-

te van de loongolf in de jaren zestig mede bepaald.⁷³

Zijlstra's rol als opiniemaker kreeg vooral in 1965 en 1966 vorm. Het kabinet-Marijnen viel in het vroege voorjaar van 1965, waarna met Cals als nieuwe premier de PvdA de plaats in het kabinet overnam van VVD en CHU. Het beleid van de nieuwe regering werd daarmee progressiever, wat door Zijlstra in de Eerste Kamer met groeiende zorg werd waargenomen. Er volgden botsingen met minister Anne Vondeling van Financiën over het begrotingsbeleid en met minister Den Uyl van Economische Zaken over gas- en oliewinning, waarover later meer. Ook op andere manieren bleef Zijlstra namelijk betrokken bij het landsbestuur. Als gezaghebbend oud-minister nam hij zitting in verschillende adviescommissies. In Bakkers werkgroep ordelijk economisch verkeer werd over prijs- en kartelbeleid nagedacht. Waar lag de grens tussen ordelijke marktwerking en oneerlijke concurrentie? Onder leiding van Zijlstra koerste de commissie vastbesloten naar een ruime definitie van gezonde marktwerking en concurrentie.⁷⁴ Gedetailleerde overheidsbemoeienis met bedrijfsvoering en prijzen paste niet bij de economische orde van ons land. Dat minister Andriessen in 1964 een strak prijsbeleid wilde optuigen, wees Zijlstra dan ook onverbidde van de hand. Het prijs- en kartelbeleid moest zijn ruime, informele opzet behouden. Publiekelijk waarschuwde hij de minister voor een afglijden in 'onaanvaardbare richting'. Daarmee verwees hij opnieuw naar het schrikbeeld van deliberalisering, planning en centralisatie.⁷⁵ Toen het kabinet-Cals aantrad, vroeg ook minister Vondeling van Financiën hem zitting te nemen in een adviesraad. In deze commissie stonden ontwikkelingen in het internationale geldstelsel centraal, onderwerpen waarmee Zijlstra enkele jaren later als Bankpresident dagelijks in aanraking zou komen.⁷⁶ Armoede en de derde wereld werden besproken in de Nationale Adviesraad Ontwikkelingssamenwerking, waar Zijlstra de degens kruiste met PvdA-prominenten als Tinbergen en Schermerhorn. Algauw woonde hij de vergaderingen van deze commissie overigens niet meer bij.⁷⁷

Een opmerkelijk project waarbij Zijlstra in deze periode betrokken was, speelde zich af rond *Elseviers Weekblad*. Het opinieblad was na de oorlog opgericht in verzet tegen het verzuilde bestel. Het blad ontwikkelde zich tot stembuis van rechts Nederland, maar stond nu voor een belangrijke omslag. Jarenlang had hoofdredacteur Henk Lunshof zijn stempel op *Elsevier* gedrukt. In 1965 trad een nieuwe hoofdredactie aan. Overtuigd dat het blad moest loskomen uit de 'sfeer' van het tijdperk-Lunshof, riep zij een college van advies in het leven. Er werd een groots plan uitgewerkt. *Elsevier* moest omgetoverd worden tot een breed gedragen nationaal weekblad met grote reikwijdte.⁷⁸ In het college van advies namen gezaghebbende fi-

guren uit elk van de vijf grote politieke partijen plaats. Oud-premier Marinus van der Kuy, oud-minister Ynso Scholten namens de CHU en de oud-staatssecretarissen Van der Beugel en Mike Keyzer van de PvdA en de VVD. Zijlstra nam als ARP'er plaats in het college van advies. Als klankbord moest het college nauw met de vier hoofdredacteuren samenwerken.⁷⁹ Op zoek naar een breed leespubliek droeg Zijlstra in 1966 Puchinger voor als redacteur van de toekomstige rubriek 'geestelijk leven'. Het bespreken van religieuze en kerkelijke zaken was een van de facetten waarmee *Elsevier* wilde 'wedijveren tegen welke krant dan ook'.⁸⁰ Na een gesprek met Zijlstra en Willem Leonard Brugsma, een van de hoofdredacteuren, was Puchinger bereid toe te happen. Toen hij kort daarna een van de andere hoofdredacteuren sprak, bekoelde zijn enthousiasme. Ten aanzien van zijn aanstaande rubriek bleek op hoog niveau onenigheid te bestaan. Brugsma, die het in Puchinger zag zitten, dolf het onderspit. Kort daarna vertrok hij naar *De Haagse Post*. Onder leiding van de drie resterende hoofdredacteuren, Ferry Hoogendijk, Wouter de Keizer en Jan Vermeulen, verdween Puchinger uit beeld en bleef de uitvoering van de grootse plannen uit.

Slochteren-spin-off: Spil van de olie- en gasrevolutie

Financieel gezien legden deze jaren in het bedrijfsleven Zijlstra geen windeieren. Al in de eerste maand kon hij als 'adviseur' van de Bank voor Handel en Scheepvaart vijfduizend gulden op zijn rekening bijschrijven, ruim veertienduizend euro.⁸¹ Het adviseren van *Elsevier* leverde in 1966 tienduizend gulden op, ruim vierentwintigduizend euro nu, een bedrag dat collega-adviseur Keyzer in ieder geval kreeg uitgekeerd.⁸² Bij ABN verdiende Zijlstra over 1966 vierduizend gulden en bij Hunter Douglas duizend, samen zo'n twaalfduizend euro.⁸³ Boven op deze bedragen kwamen nog tantièmes over de winst. Hoewel het totaal van zijn inkomsten in deze periode onduidelijk blijft, viel vooral het bedrag op dat hij in de zomer van 1966 kreeg uitgekeerd.

Zijlstra was namelijk gevraagd op te treden als arbiter in een conflict tussen Hoogovens en Gasunie. Het betrof een geschil over de verkoop van het leidingennet waarmee Hoogovens de provincie Noord-Holland jarenlang van gas had voorzien. Na de vondst van gas in Groningen werd een landelijk leidingennet aangelegd. Gasunie werd gasdistributeur en Hoogovens moest worden uitgekocht. Beide partijen kwamen hier niet uit, waarna in overleg met het ministerie van Economische Zaken werd besloten Zijlstra als arbiter om een bindend advies te vragen. Bijgestaan door jurist L.J. Hijmans van den Bergh stelde Zijlstra op 15 juli 1966 de afkoopssom vast op ruim 190 miljoen gulden.⁸⁴ Als vergoeding ontvingen Zijlstra

en Van den Bergh elk 350.000 gulden, wat omgerekend een bedrag van ruim 850.000 euro betekende.⁸⁵

Dat Zijlstra voor deze arbitragezaak werd gevraagd, viel te verklaren. Als minister van EZ was hij jarenlang betrokken geweest bij het gasbeleid, dat voor de vondst van Slochteren nog vrij kleinschalig was. Ook mijnbouw en kernenergie hadden tot zijn portefeuille behoord. Voor ontwikkelingen in die laatste sector had hij speciale aandacht. Kernenergie leek lange tijd de energiebron van de toekomst te zijn, wat Zijlstra vol vuur in pers en parlement had uitgedragen. Op het gebied van plastic, automatisering en kernenergie voltrok zich een tweede industriële revolutie, aldus Zijlstra in 1954.⁸⁶ Toen eind jaren vijftig de gasbel van Slochteren werd ontdekt, veranderde alles. De Pous had als minister van EZ plots goud in handen. Zelf was De Pous nauwelijks thuis in het energiedossier en hij ging bij Zijlstra te rade. 'Voor het eerste gesprek met de hoogste Shell-man, [John] Loudon, die uit Londen overkwam, heb ik Zijlstra uitgenodigd. Zijlstra had veel interesse voor die materie.'⁸⁷ Bovendien kende Zijlstra veel van de leidende figuren in deze wereld. Via zijn jarenlange ministerschap, maar ook uit het informele circuit. Directeur Lykle Schepers van de Koninklijke, de Nederlandse tak van Shell, trof hij bijvoorbeeld bij de Tafelronde. Schepers was in de discussie over het Groningse gas de belangrijkste onderhandelingspartner van De Pous. Het was vooral het winstdeel voor de staat waarover hard werd onderhandeld.⁸⁸ Shell en Esso, partners in de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM), wilden de eigen winstmarge maximaliseren, waarbij zij onder andere het zogenaamde sjeik-effect als argument aanvoerden. Wanneer Nederland een groot winstpercentage wist te bedingen, dan zouden landen in Zuid-Amerika en het Midden-Oosten spoedig volgen. Het kabinet wilde daarentegen een voldoende winstaandeel om het landsbelang te dienen. Een goede deal was ook politiek gezien van groot belang. Vooral de PvdA volgde het dossier met argusogen. Socialisten waren van oudsher voorstander van nationalisatie van gas- en oliewinning, een standpunt dat fractievoorzitter Vondeling nog altijd uitdroeg. Fractielid Den Uyl nam in 1962 een gematigder positie in.⁸⁹ Tegen de achtergrond van deze politieke spanningen voerden De Pous en EZ in 1962 een felle strijd met Schepers. Uiteindelijk rolde er in de zomer een akkoord uit de bus waarin de staat voor tien procent direct in de winst participeerde en voor veertig procent indirect, via deelname van de Staatsmijnen aan de NAM. In oktober werd deze opzet zonder hoofdelijke stemming door de Kamer aangenomen.⁹⁰

De aanwending van de aardgasbaten was op dat moment het beleidsterrein van Zijlstra.⁹¹ De Pous wilde graag een speciaal aardgasfonds oprich-

ten, wat Zijlstra echter onverbiddelijk van de hand wees.⁹² Fondsvorming tastte de integriteit van de rijksbegroting aan, waardoor de minister van Financiën gemakkelijk het toezicht op de bestedingen kon verliezen. Het aardgasfonds kwam er dus niet, wat later alom als een grote fout werd bestempeld.⁹³ Zijlstra wees deze kritiek toen niettemin van de hand. Zou het fonds tot stand zijn gekomen, dan waren onherroepelijk andere fondsen gevolgd. Een groenfonds, landbouwfonds en mobiliteitsfonds. Versnippering en aantasting van de begrotingsdiscipline lagen op de loer. Toen zijn opvolger Witteveen in 1965 een Wegenfonds instelde, was Zijlstra dan ook kritisch. 'Het verbreekt de eenheid van het financiële beleid,' verkondigde hij in de Eerste Kamer.⁹⁴ De minister van Financiën moest zich tegen deze aandrang juist krachtig verzetten.⁹⁵ Naast zijn principiële verzet tegen een fonds speelden ook andere omstandigheden mee in Zijlstra's keuze geen aardgasfonds in te stellen. Zo werd de omvang van de gasbel in deze periode stelselmatig onderschat. Bovendien was de gasprijs tot de oliecrisis van 1973 relatief laag. Op basis hiervan wees Zijlstra een aparte begrotingsbehandeling van de hand.⁹⁶

Dat Zijlstra het Nederlandse gasbeleid vanbinnen en vanbuiten kende, kwam bij de Bank voor Handel en Scheepvaart goed van pas. Een van Heini's grootste bedrijven was namelijk het Duitse Thyssengas, dat in 1965 als eerste buitenlandse speler een exportcontract in de wacht sleepte voor Gronings gas.⁹⁷ Doug Stewart, onderhandelaar van Esso, verbaasde zich over de goed geïnformeerde, snelle handelwijze van de baron. Terwijl zijn concurrenten op de Duitse energiemarkt in het kolenmonopolie bleven geloven, waagde Thyssen de sprong naar de nieuwe gasmarkt. 'Zijn directeurs zullen hem hebben verteld welke uitdaging we op tafel hebben gelegd,' blikte Stewart terug. 'Heini Thyssen is een slimme zakenman die schijnbaar sneller doorhad hoeveel profijt er voor hem in het verschiet lag.'⁹⁸ Achter de schermen was het echter Zijlstra die de onderhandeling over het eerste exportcontract van de Gasunie leidde.⁹⁹ Overeenstemming werd in september 1964 bereikt: Shell en Esso namen een aandeel in het Duitse energiebedrijf, de Groningse gaskraan kon open en de Europese energierevolutie ging van start.¹⁰⁰

Hoezeer Zijlstra thuis was in de wereld van gas en olie bleek uit de functie die hij in het najaar van 1964 aanvaardde. Als voorzitter van de Stichting Noordzee Mijnbouw werd hij toen het boegbeeld van de Nederlandse offshoresector. De Stichting was een pressiegroep, opgericht door bedrijven die een toekomst zagen in olie- en gaswinning op zee. Hierbij ging het om de bouw van boorplatforms, de constructie van pijpleidingen, scheepsbouw en allerhande dienstverlening aan de oliemaatschappijen. De wetge-

ving om exploitatie van het Nederlandse deel van het 'continentaal plat' te regelen, moest nog tot stand komen. Met de Stichting wilde het bedrijfsleven voorkomen dat het buitenspel bleef, zoals bij de winning op het vasteland was geschied. Daar waren de lucratieve bouw- en toeleveringscontracten in handen van Franse en Amerikaanse bedrijven gevallen.¹⁰¹ Bovendien was de offshore een nieuwe tak van sport die een gouden toekomst tegemoet leek te gaan. De Noordzee was slechts een 'oefenterrein', zoals in een vergadering van de Stichting werd uitgelegd. Het toekomstige werkveld was 'world-wide'.¹⁰²

De Stichting was onderdeel van Scheepsbouwbelangen, de invloedrijke lobbyclub van de Nederlandse scheepswerven gevestigd in een statig pand aan het Lange Voorhout. Daar kreeg Zijlstra eveneens een ruim kantoor toegewezen. Een prachtige kamer op de begane grond, waar hij mensen kon ontvangen en waar de vergaderingen van de stichting plaatsvonden.¹⁰³ Met haar doelstelling nam de Stichting een positie in tussen de oliemaatschappijen en de Nederlandse staat. Goed contact met beide kampen was van groot belang. De oliemaatschappijen waren de beoogde klanten, terwijl de overheid in het concessiebeleid mogelijk gunstige voorwaarden kon eisen met betrekking tot het inschakelen van de Nederlandse offshoresector. Hans Goedkoop, directeur van de Amsterdamse NDSM-werf en het brein achter de Stichting, beseftte dat alleen 'zware' figuren dit contact met politiek en oliewereld in goede banen konden leiden. Via informele weg slaagde hij erin deze bestuurders van formaat te vinden. Goedkoop rekende Zijlstra tot zijn 'persoonlijke' kring en was bereid voorzitter te worden. Directeur werd R.Ph. Keegstra, een voormalig topman van Shell en een 'oude hockey-makker' van Goedkoop.¹⁰⁴ Met grote machinebouw- en elektronicabedrijven, rederijen en Nederlandse banken onder haar leden groeide de Stichting uit tot een machtige club. Ook British Petroleum (BP) kwam tot deze conclusie nadat de oliemaatschappij een brief van voorzitter Zijlstra had ontvangen. 'This organisation has now been investigated, and despite the provisional nature of the letter-heading, we find that it is politically and economically extremely well based.'¹⁰⁵

Een van de eerste gesprekken die Zijlstra als voorzitter van de Stichting voerde was met Gerrit Wagner, die begin 1964 Schepers was opgevolgd als directeur van Shell-Nederland. Zijlstra greep het gesprek aan om tal van onderwerpen aan de orde te stellen. Eerst ging het over Thyssengas, de Groningse gasprijzen en de bekostiging van een nieuwe pijpleiding naar Duitsland. De BHS wilde dat Shell en Esso mee gingen betalen, wat de oliemaatschappijen tot nu toe geweigerd hadden.¹⁰⁶ Naadloos ging het gesprek vervolgens over op de Stichting Noordzee Mijnbouw. Hoe stond Shell te-

genover het inschakelen van Nederlandse bedrijven? Zou het een van de voorwaarden worden bij de boorconcessies van de overheid? Zijlstra proefde de vrees bij Wagner 'dat ik invloed op min[ister] zou kunnen hebben bij alg. concessiepolitiek'.¹⁰⁷ Een maand later bezocht Zijlstra Economische Zaken. Ook directeur Keegstra ging mee. Op het departement werd druk gewerkt aan de Mijnwet continentaal plat, in de wandelgangen de 'natte mijnwet' genoemd. Eerst spraken Zijlstra en Keegstra met secretaris-generaal Brouwer, die hij natuurlijk goed kende.¹⁰⁸ Vijf dagen later volgde een gesprek met minister Andriessen. Net als Brouwer toonde Andriessen zich positief over het streven van de Stichting.¹⁰⁹ Bezwaren dat het bevoorrechten van Nederlandse bedrijven volgens Europese wetgeving verboden was, wimpelde de minister intern af. 'Eerlijk gezegd interesseert het EEG-verdrag mij niet zo erg,' pende Andriessen op een nota over het concessiebeleid.¹¹⁰

De totstandkoming van de Mijnwet continentaal plat liep in het voorjaar van 1965 ernstige vertraging op. Eerst kwam het kabinet-Marijnen ten val, waarna Den Uyl als opvolger van Andriessen op EZ ontevreden bleek over het wetsontwerp. Het kabinet-Cals sloeg een andere koers in, waarbij het olie- en gasbeleid zelfs in de regeringsverklaring speciale aandacht had gekregen. Met name de PvdA drong bij monde van de ministers Den Uyl en Vondeling op deze omslag aan. Het winstdeel van de staat moest omhoog. Bovendien moest een vergaande vorm van staatsdeelneming mogelijk worden.¹¹¹ Ondertussen werd de Stichting ongeduldig. Zonder natte mijnwet kon niet worden geboord. De toekomst van de Nederlandse offshore-industrie bleef daardoor ongewis. Namens de Stichting maakte Zijlstra opnieuw de gang naar EZ om met de nieuwe minister over de toekomst van de offshore-industrie te spreken. Den Uyl toonde veel interesse. Naast het winstaandeel van de staat wilde Den Uyl de positieve impact van de gas- en oliewinning op de nationale economie maximaliseren. De exploitatie van bodemschatten moest een impuls betekenen voor de werkgelegenheid en het bedrijfsleven.¹¹² Daarmee lag het streven van de PvdA-minister op dit punt dicht bij het doel van de Stichting. Ook bezocht Zijlstra Kneuterdijk om bij minister Vondeling te lobbyen voor kredietverstrekking aan de offshorebedrijven. Vondeling toonde zich minder happig. Hij was van mening dat de bedrijven waarover Zijlstra sprak kapitaalkrachtig genoeg waren. Met de grote scheepsbouwers, banken en bedrijven als Philips en Heemaf onder haar leden leek het argument van de minister van Financiën hout te snijden. Zijlstra onderbouwde zijn verzoek voor bijzondere financiering echter manmoedig. Hij wees op een 'veel wijder perspectief'. Hoewel het in eerste instantie inderdaad om de bouw van slechts twee

booreilanden ging, die best bekostigd konden worden, vroeg de opbouw van de offshore-industrie om veel kapitaal. Op basis van een 'revolverend' krediet zou de sector beschikken over een constante kapitaalstroom, waardoor de grote investeringen zonder veel risico's aangegaan konden worden. Nederland kon in deze sector een mondiale speler worden, waarbij financiële steun van de overheid onontbeerlijk was.¹¹³

Zijlstra verkondigde het Stichtingsgeluid ondertussen ook in de Eerste Kamer. 'Waarom,' vroeg Zijlstra als ARP-senator, 'is een Nederlandse minister niet volkomen vrij om, als hij dat wil, in de concessievoorwaarden op te nemen, dat bij het Nederlandse bedrijfsleven orders tot een zekere omvang moeten worden geplaatst?'¹¹⁴ Het openlijk bevoordelen van het eigen bedrijfsleven was vanuit Europese wet- en regelgeving op het gebied van vrije concurrentie natuurlijk volstrekt onmogelijk. Zijlstra wist dit. Hij had in zijn gesprek met Den Uyl al een oplossing aangereikt. Het ministerie kon de oliemaatschappijen natuurlijk niet 'dwingen,' aldus Zijlstra, maar wel 'dringen' richting inschakelen van Nederlandse bedrijven. Het was de gedachte die ook op het departement leefde. 'Formeel' konden deze belangen niet aan het concessiebeleid ten grondslag liggen, maar 'informeel' op basis van 'vrijwilligheid' was van alles mogelijk.¹¹⁵ Met de oliemaatschappijen lag Den Uyl ondertussen flink in de clinch. Zijn 'nota van wijzigingen' bij de natte mijnwet was in mei 1965 zeer slecht ontvangen door zowel de Tweede Kamer als de Petroleum Industry Committee. Deze Committee was het consortium waarin de oliemaatschappijen zich op aandringen van de minister verenigd hadden.¹¹⁶ Vooral de mogelijke staatsdeelneming was een heikel thema. Het riep een beeld op van een planeconomie, waarin de overheid de dienst uitmaakte en het bedrijfsleven bedreigd werd door socialisatie. In de Tweede Kamer noemde de vvd het nieuwe wetsontwerp van Den Uyl 'de slechtste petroleumwetgeving ter wereld'. Ook de confessionele fracties uitten kritiek, al zagen zij het verstevigen van het winstaandeel van de staat wel als positief.¹¹⁷

In de Eerste Kamer verklaarde Zijlstra nauwelijks tot het afgesproken moment in september 1965 te kunnen wachten om met Den Uyl over dit onderwerp in discussie te gaan.¹¹⁸ Toen het zover was, koos de AR-senator frontaal voor de aanval. 'Zijlstra contra Den Uyl,' schreef de pers. 'Oliedebat in crisissfeer.'¹¹⁹ De minister deed al maanden zijn uiterste best om te bewijzen dat de aanpassingen van het wetsontwerp louter op een zakelijke afweging stoelde, wat volgens Zijlstra apert onwaar was. Het waren politieke en ideologische motieven die de minister 'principiële' een andere weg in deden slaan. Een gevaarlijke weg, aldus Zijlstra, die grote gevolgen kon hebben. Hij herkende de socialistische dogma's uit *De weg naar vrijheid*,

verklaarde hij, het partijprogramma van de PvdA waaraan Den Uyl in 1951 had meegeschreven. De overheid moest essentiële sectoren van het economisch leven naar zich toe trekken of 'socialiseren'. Zijlstra had dit aspect in zijn recensie bijna vijftien jaar geleden een 'kluif' genoemd, die de democratie niet kon verteren.¹²⁰ Nu zag hij Den Uyl dezelfde socialistische plannen als minister van Economische Zaken concreet vormgeven. Zijlstra trok dezelfde harde conclusie als in 1952. Met zijn natte mijnwet overschreed Den Uyl kritische grenzen van een op vrijheid ingestelde economische orde. Zijn plannen zouden 'tot een omvang van de staatsdeelneming [leiden], die ik — ik haal er nu ook de democratie bij — niet verwerkbaar zie in de democratie'.¹²¹ Om de natte mijnwet niet verder te vertragen, gingen de ARP-senatoren voorlopig wel akkoord met Den Uyls ontwerpwet, net als eerder de Tweede Kamerfractie. Den Uyl moest zijn plannen op de cruciale punten van staatsdeelneming en winstpercentage nog uitwerken in een Algemene Maatregel van Bestuur. Bij de stemverklaring riep Zijlstra de minister daarom op tot een ernstige heroverweging van diens beleid.¹²² Hij zou het dossier met 'argusogen' blijven volgen. Bleef Den Uyl bij zijn socialistische opzet, dan zag Zijlstra een 'ernstig politiek conflict' ontstaan.¹²³ Een waarschuwing, oordeelden kranten. 'Een ruk aan de teugels.' Olie- en gaswinning op zee was een 'tijdbom' onder het kabinet.¹²⁴

'Change be our ally': Sleutelfiguur van een dynamische economie

Binnen de top van de ARP had Zijlstra in de zomer hetzelfde pleidooi gehouden. In Den Uyls denken was het streven naar staatsdeelneming een rode draad, terug te voeren op het socialistische partijprogramma uit 1951. Het was de vraag welke conclusie de ARP hieruit zou trekken, onderstreepte Zijlstra in een besloten overleg waarbij ook de antirevolutionaire bewindslieden aanwezig waren. Na de discussie kwam partijvoorzitter Berghuis tot een heldere conclusie. De natte mijnwet was een 'typisch principieel politiek punt', wat onmiddellijk steviger oppositie van Biesheuvel tegen Den Uyl inluidde.¹²⁵ Dat Zijlstra ondertussen tal van verschillende petten droeg en niet alleen als ARP-senator bij de mijnwet betrokken was, riep hier en daar voorzichtige vragen op. 'Er zijn mensen die denken dat ik daar voor oliemaatschappijen sprak,' antwoordde Zijlstra in het voorjaar op deze kritiek. 'Het enige wat ik er mee te maken heb en dat ik probeer te bevorderen is, dat het Nederlandse bedrijfsleven zoveel mogelijk ingeschakeld wordt bij de werkzaamheden op de Noordzee. Ik heb er überhaupt geen belang bij.'¹²⁶

Dat hij via het bedrijvenimperium van baron Thyssen eveneens bij de olie- en gaskwestie betrokken was, bleef daarbij buiten beeld. Shell-direc-

teur Wagner wist hier natuurlijk wel van. Zijlstra had hem echter verzekerd zonder problemen tussen de verschillende verantwoordelijkheden te kunnen schakelen. Sprak hij met de minister over de algemene concessiepolitiek, dan trok hij 'de jas van voorzitter v. Stichting uit'.¹²⁷ Toch was de opeenhoping van functies op zijn minst opvallend. Toen het kabinet-Cals in het najaar van 1966 ten val kwam, werden Den Uyls wijzigingen onder leiding van interim-premier Zijlstra teruggedraaid. Het particuliere initiatief triomfeerde alsnog. Den Uyl had principieel voor een sturende overheid gekozen, als correctie op een falende markt en als tegenwicht voor de macht van oliemaatschappijen. Zijn antagonist Zijlstra had daarentegen minder moeite met de macht van deze sector. Bovendien geloofde hij in de dynamiek van particuliere exploitatie. Het grote bedrijfsleven was een spil van economische groei en innovatie. Deze principiële voorkeur kwam niet alleen naar voren in zijn interventies in de Eerste Kamer, maar ook in een studie die hij in 1966 voor de Europese Commissie uitvoerde. Hij benaderde Bob Goudzwaard van de Abraham Kuypersstichting om hem te assisteren. Verbaasd en vereerd was Goudzwaard naar Marlot gegaan. Om kennis te maken en te horen wat van hem verwacht werd. 'Zijn vrouw was aan het stofzuigen en hij voerde in het Duits telefoontjes, over een of ander bedrijf.' Zoals hem gebruikelijk was delegerde Zijlstra grote delen van het werk. Hij stelde de jonge econoom bovendien gerust. 'Je hoeft niet bang te zijn de mist in te gaan, want ik zal zo nodig inspringen, zet de zorgen maar van je af.' Het beschrijvende deel van de rapportage, waarin het beleid van de afzonderlijke lidstaten uiteen werd gezet, schreef Goudzwaard vervolgens geheel zelf. 'Hij heeft die eerste hoofdstukken eigenlijk zonder enige opmerking aanvaard'.¹²⁸ De samenwerking met Zijlstra, noteerde Goudzwaard in zijn dagboek, maakte hem in antirevolutionaire kring 'een beetje onkwetsbaar'.¹²⁹

Als adviseur van Biesheuvel raakte Goudzwaard in dezelfde periode steeds nauwer bij de antirevolutionaire partijtop betrokken. In gesprekken tussen de zwaargewichten van de ARP merkte hij hoe 'gewiekst' Zijlstra te werk ging. In discussies en gesprekken kende de invloedrijke econoom volgens Goudzwaard steeds zijn eigen zwakke punten, maar wist deze slim in zijn eigen voordeel om te buigen. Mogelijke kritiek nam hij bij voorbaat in zijn eigen verhaal op, zodat hij het kon weerleggen en zijn eigen stelling 'onverzwakt' kon handhaven. Het maakte zijn betoogtrant overtuigend, analyseerde Goudzwaard in zijn dagboek. Zowel Biesheuvel als Roolvink stond voor Zijlstra's visie open, wat Goudzwaard vooral in het geval van de dwarse Roolvink opmerkelijk vond. Zijlstra was volgens hem 'de enige man waarin R. zijn meerdere erkent'. Ondertussen zag Goudzwaard zelf

dat Zijlstra af en toe in discussies subtiel van mening kon veranderen. Steeds 'binnen een streng kader' waarin hij onverminderd vasthield aan zijn overkoepelende doelstelling. Het was de 'soepelheid' die hij herkende van Jo Meynen, de invloedrijke oud-minister en directeur van de AKU. 'Door deze tactiek van Zijlstra valt niet op, dat af en toe zijn verhaal zelf niet zo sterk is en lacunes vertoont.' Flexibel borduurde Zijlstra steeds op dezelfde hoofdlijnen voort, waardoor zijn visie resoneerde en bleef hangen.¹³⁰

In hun gezamenlijke publicatie voor de Europese Commissie nam Zijlstra zelf het slothoofdstuk voor zijn rekening. In dat deel werd de overkoepelende visie geschetst op de gewenste Europese ordening en het economische beleid. Zijn betoog werd in hoge mate getekend door de klassieke grondtonen van zijn economische denken. Vooral de invloed van Schumpeter viel op. Deze Oostenrijkse econoom was de profeet van ondernemerschap en had innovatie en 'creatieve destructie' gehuldigd als spil van het economisch leven.¹³¹ In schumpeteriaanse geest zette Zijlstra de op- en neergang van de conjunctuur neer als 'volstrekt eigen aan de dynamiek van het economisch proces'. Het stond haaks op de keynesiaanse leer, waarin een recessie de aanzet is van een neergaande vicieuze cirkel. Zijlstra wenste de scherpste randjes van de conjunctuur te dempen, maar de golfbeweging was tegelijkertijd onmisbaar. 'Het wezen van de gemeenschappelijke markt [...] is echter niet conserveren maar creatief en dynamisch aanpassen.' De benodigde ruimte voor ondernemerschap en innovatie ontstond in de momenten van neergang. 'Change be our ally,' concludeerde Zijlstra. Het was een zuiver schumpeteriaanse slotsom die hij hoog in het vaandel van de Europese Gemeenschap wilde zien.¹³²

Het rapport was van 'zuiver liberale geest', merkte een Vlaamse recensent op, waarbij het liberale vooral sloeg op het benadrukken van vrijemarktwerving, een terughoudende overheid en de sanerende kracht van recessies.¹³³ Het was ordoliberal denken ten voeten uit. Bovendien sloot het naadloos aan op Zijlstra's ervaringen in het bedrijfsleven. Hij maakte in deze periode van dichtbij mee hoe grote ondernemingen werden geleid. Zelf noemde Zijlstra dit een 'onmisbare aanvulling' op zijn politieke en academische achtergrond.¹³⁴ In Henry Sonnenberg, oprichter en eigenaar van Hunter Douglas, had hij naar eigen zeggen het toonbeeld van de 'echte ondernemer' leren kennen. Hij zette Sonnenberg in een herdenkingsrede na diens dood neer als een rusteloos pionier die door risico te nemen een bloeiende multinational uit de grond had gestampt en voortdurend innovatie bleef najagen.¹³⁵ Aan dit soort ondernemerschap hechtte Zijlstra fundamentele waarde. Terwijl hij in deze periode zelf uitgegroeid was tot advi-

seur van het bedrijfsleven, versterkte deze ervaring zijn politiek-economische visie. Met een voorwaarden scheppende overheid op de achtergrond draaide alles om ondernemerschap, groei en innovatie. Het bedrijfsleven was de spil van een dynamische economie.

9 Jelle zal wel zien: Redder des vaderlands in die ándere jaren zestig

Hoe ziet de toekomst van Nederland eruit? Naar welke onbekende verten koerst het 'blanke schip van staat'? Aan het eind van zijn oudejaarsconferentie gaf Wim Kan op 31 december 1966 een helder antwoord. Terwijl hij op piano de melodie van 'Yellow Submarine' van The Beatles inzette, zong hij de langgerekte woorden 'waar we heen gaan', onmiddellijk gevolgd door het opgewekte en onverwachte antwoord: 'Jelle zal wel zien, Jelle zal wel zien.' Meteen haakte het publiek lachend in en zong uit volle borst mee.¹ Zijlstra was anderhalve maand eerder premier geworden van een interim-kabinet. Hij was aangetreden na de val van het kabinet-Cals in de geruchtmakende Nacht van Schmelzer. In zijn oudejaarsconferentie wist Wim Kan precies het gevoel te raken dat in Nederland leefde. Na de politieke crisis en de financiële zorgen die daaraan ten grondslag lagen, zou de ARP-premier orde op zaken stellen. Met het roer stevig in handen van de deskundige econoom kon het land opgelucht ademen. 'Waar we heen gaan, Jelle zal wel zien.'

Het succes was ongekend. Zijlstra bestormde de hitparade. Tal van artiesten maakten een parodie. 'Jelle zal wel zien' werd een heuse carnavalskraker. 'Op het ogenblik zingt heel Nederland het liedje,' schreven kranten.² De populariteit van Zijlstra was al groot, maar steeg nu tot ongekende hoogte. Peilingen wezen uit dat hij de politicus was die het meeste vertrouwen genoot bij het Nederlandse volk. Zes weken later boekte de ARP voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een verkiezingsoverwinning. Alom werd het succes aan het 'Jelle-effect' toegeschreven.³ Zijlstra moest premier blijven, was het algemeen gevoelen. Het gebeurde niet. Ondanks druk van politieke partijen, de publieke opinie en de koningin weigerde Zijlstra. Hij gaf de voorkeur aan de Nederlandsche Bank. In april werd hij benoemd tot Bankpresident. Zijn interim-premierschap was daarmee een opmerkelijk intermezzo. Al in september 1966 was hij namelijk bij koninklijk besluit tot president van DNB benoemd. Na de val van het kabinet-Cals had hij die benoeming echter ingeleverd om premier te kunnen worden. Het was uniek in de geschiedenis, schertste Wim Kan daarover. 'Een minister-president die zichzelf van de Bank haalt om aan geld te komen.'

Een bewogen zomer: Guerrillatactieken achter de schermen

Tweemaal ontving Zijlstra in de zomer van 1966 hoog bezoek op zijn woonboerderij in De Tike. Eerst kwam minister Vondeling van Financiën naar de Friese Wouden, waarna enkele dagen later Holtrop de tocht naar het hoge Noorden maakte.⁴ Zijlstra en Holtrop kenden elkaar goed. In 1948 had de Bankpresident geopponeerd bij zijn promotie. Vier jaar later volgden zijn hartelijke gelukwensen toen Zijlstra het ministerschap aanvaardde. 'Ik behoef U wel nauwelijks te zeggen hoe zeer ik mij er persoonlijk over verheug dat deze functie vervuld wordt door een bewindsman die door zijn wetenschappelijk verleden de garantie biedt niet alleen toegankelijk te zijn voor de fysiek-economische doch ook voor de monetaire problematiek.'⁵ Beiden afkomstig uit de monetaire school van Koopmans, kwam hun visie op economische politiek in grote mate overeen. In de jaren erna hadden Bankpresident en minister veelvuldig contact. Eerst in de REA, waar naast de ministers uit de sociaal-economische driehoek ook de Bankpresident en de directeur van het CPB zitting in hadden. Later, toen Zijlstra minister van Financiën werd, troffen zij elkaar tijdens de wekelijkse lunches in het Haagse restaurant de Hoogwerf. Ook informeel zagen Holtrop en Zijlstra elkaar, bij de maandelijkse diners van de Tafelronde.

In 1967 zou Holtrop vijftenzestig worden. Dan wilde de Bankpresident met pensioen gaan. Formeel moest de raad van commissarissen een kandidatenlijst vaststellen, waarna de minister van Financiën als enige aandeelhouder van de Bank de nieuwe president zou benoemen. In de praktijk voerde Holtrop samen met president-commissaris Max Steenberghe de regie. Begin juli bespraken de Bankpresident en minister Vondeling de procedure.⁶ Eind juli werd de naam bekend van de kandidaat die de Bank op het oog had. Het was koninklijk commissaris Glasz die Vondeling een brief schreef, terwijl Holtrop met de minister belde.⁷ Unaniem noemde de directie de naam van Zijlstra. Glasz onderstreepte in zijn brief aan Vondeling daarbij 'het panklaar karakter van het geheel'.⁸ De directie lag op één lijn met Steenberghe, die de communicatie met de raad van commissarissen verzorgde. In een buitengewone vergadering bracht hij op 11 augustus verslag uit aan zijn collega-commissarissen. In de directie, vertelde Steenberghe, was een deel bovengemiddeld enthousiast over Zijlstra's kandidatuur. Een paar directeuren heetten de oud-minister 'van ganschen harte welkom', terwijl sommige directieleden zelfs zover gingen Zijlstra een 'godsent' te noemen.⁹ In tegenstelling tot de directieleden van de Bank had minister Vondeling ondertussen wel twijfels over Zijlstra. Was de oud-minister wel neutraal genoeg? Kon hij zijn handen van de politiek afhouden en zijn 'toekomstige bazen' voldoende vrijheid laten? Vondeling had hier 'zeer hard-

nekkige zorgen' over. Dit mondde begin augustus uit in een stroef gesprek tussen Vondeling en Zijlstra op De Tike. De minister wilde klaarheid over Zijlstra's politieke ambities. Bovendien eiste hij dat Zijlstra meteen een punt achter zijn commissariaten bij de ABN en de BHS zette. Zijlstra verwierp dat laatste, maar Vondeling vertrok wel met het idee dat de aanstaande Bankpresident had toegezegd nooit meer politiek actief te worden.¹⁰

In zijn memoires voegde Vondeling daaraan toe dat Zijlstra 'weinig van zijn werkelijke gevoelens en motieven' liet blijken en zich niet in de kaart liet kijken. 'Hij is erg op zich zelf teruggetrokken, en houdt zich steeds gedeckt.'¹¹ Het typeerde Zijlstra ten voeten uit. Hij manoeuvreerde voorzichtig en voorkwam waar mogelijk in een kwetsbare positie te komen. Het gaf blijk van zijn politieke tact, maar illustreerde ook Zijlstra's waakzame karakter. Dat laatste concludeerde ook journaliste Alice Oppenheim later na een interview met hem. 'Ondoordachte dingen zeggen in onbewaakte ogenblikken doet Zijlstra niet.'¹² Hij en Vondeling kenden elkaar in 1966 overigens al geruime tijd. 'They tell us we're too young,' had Vondeling hem in 1952 opgetogen geschreven toen Zijlstra minister werd. De twee koppige Friezen kwamen elkaar in het laatste kabinet-Drees opnieuw tegen, toen Vondeling in 1958 tussentijds Mansholt opvolgde als minister van Landbouw. Er volgden toen de nodige botsingen in de ministerraad.¹³ In de jaren zestig werd hij fractievoorzitter van de PvdA en daarna minister van Financiën. Voor het Bankpresidentschap gingen Vondelings gedachten in de zomer van 1966 uit naar een andere kandidaat. Thesaurier-generaal Van Lennep had als ambtenaar een lange staat van dienst en was internationaal bekend. Zijlstra kon daarentegen bogen op politieke ervaring, publieke bekendheid, monetaire scholing en een persoonlijke band met Holtrop. Daar kon Van Lennep niet tegenop. Voor de Bank was Zijlstra de onbetwiste nummer één. Eind juli bracht Vondeling de thesaurier-generaal van dit 'algemeen gevoelen' op de hoogte.¹⁴

De plichtplegingen rond de benoeming gingen ondertussen door. Nadat Steenberghe op 11 augustus de raad van commissarissen op de hoogte had gebracht van zijn gesprekken met de directie, bogen de commissarissen zich over de opvolgingskwestie. Ook zij staken de loftrompet over Zijlstra. Voorzitter Steenberghe en de commissarissen Jo Meynen en Pieter Kuin noemden hem de enige geschikte man om de Bank te leiden. Een vooraanstaand econoom die kon bogen op een reputatie in binnen- en buitenland, met een onafhankelijke geest. Steenberghe roemde ook de 'originaliteit' van Zijlstra. Glasz voegde daaraan toe dat hij Zijlstra had leren kennen als 'een praktisch mensch', die waar nodig ook 'een zekere hardheid [wist] te toonen'. Toch noemde hij, mogelijk namens Vondeling, ook de naam Van Lennep

nog, maar de commissarissen wezen die kandidaat unaniem af. Er werd getwijfeld aan de collegialiteit van Van Lennep, terwijl het feit dat hij een ambtenaar was ook niet in zijn voordeel sprak.¹⁵ Eind augustus streken Vondeling en Steenberghe de laatste plooiën glad. De raad van commissarissen stelde een lijst op met twee kandidaten: Zijlstra op plek één en J.H.O. Graaf van den Bosch als het langstzittende directielid op plek twee.¹⁶ Het kabinet hoefde het besluit alleen nog te bevestigen, wat drie weken later gebeurde. In mei 1967, wanneer Holtrop met pensioen ging, zou Zijlstra president van de Nederlandsche Bank worden.

In politiek Nederland liepen de spanningen rond het kabinet-Cals ondertussen hoog op. De confessioneel-linkse regering was in het voorjaar van 1965 aangetreden, nadat het kabinet-Marijnen gevallen was over commercialisering van het omroepbestel. De verwachtingen rond de ministersploeg van Cals waren vanaf het begin hooggespannen. Het was een kabinet van 'sterke mannen'. Met confessionele ministers als Biesheuvel, Veldkamp, Bogaers en Luns plus zwaargewichten als Den Uyl, Ivo Samkalden en Vondeling uit de PvdA kon de ministersploeg bogen op een schat aan ervaring en een vat vol sterke karakters. Het kabinet was ambitieus. Een versnelling van het beleid was hoognodig. De ambitieuze plannen werden aangekondigd in de regeringsverklaring, waarin ook de financiële consequenties uiteen werden gezet. Het kabinet van sterke mannen stemde in met de theorie van de Zijlstra-norm, maar liet het stringente begrotingskader 'tijdelijk' los. Dit werd verantwoord geacht omdat het land met grootscheepse investeringen klaargestoomd moest worden voor het volgende millennium.¹⁷ Deze weidse vergezichten en grote woorden zorgden niet alleen voor hoge verwachtingen, maar werkten ook wrevel in de hand. Het loslaten van de Zijlstra-norm beïnvloedde eveneens de beeldvorming rond het kabinet. Dure plannenmakerij met een socialist op Financiën, dat beloofde weinig goeds.¹⁸

Ogenblikkelijk klonk ook in de Eerste Kamer luide kritiek, waar Zijlstra zich ontpopte als een van de felste criticasters van Vondeling en het kabinet-Cals. Na slechts twee maanden kabinetsbeleid wilde hij eigenlijk al met de financiële beschouwingen beginnen.¹⁹ Toen dat moment in december 1965 eindelijk aanbrak, draaide hij de duimschroeven flink aan. Zijlstra richtte zich tot een 'bevriend kabinet', maar het vernietigende karakter van zijn woorden ontging niemand. Er tekende zich een sprong in de overheidsuitgaven af. Hoewel de begroting 'financieel-technisch' in evenwicht was, joeg de 'loodzware begroting' de oververhitte economie verder aan. Zich beroepend op het werk van een vooraanstaand Noors econoom weet hij Vondeling te weinig te bezuinigen.²⁰ Terwijl het kabinet driftig sprak over knelpunten in het jaar 2000, wees Zijlstra cynisch op het heden.

De echt gevaarlijke knelpunten lagen niet in de verre toekomst maar 'vlak om de hoek', in 'de sombere tweeling van inflatie en recessie'. Dreigend sprak de ARP-senator over een politieke crisis, maar het forceren daarvan behoorde niet tot het takenpakket van de Eerste Kamer. Zijlstra liet het daarom bij een ernstige waarschuwing.²¹

'Zijn stem draagt ver,' concludeerde Vondeling een dag later.²² Hij moest antwoorden op de kritiek van Zijlstra, die breed in kranten stond uitgemeten. 'Nederland exporteert inflatie naar het buitenland.' De Eerste Kamer had ademloos geluisterd, schreef *De Telegraaf*, evenals tal van fractiedeskundigen uit de Tweede Kamer op de publieke tribune.²³ Enkele maanden later volgde opnieuw een 'vernietigend requisitoir' van Zijlstra over het kabinetsbeleid, ditmaal bij de behandeling van Den Uyls begroting.²⁴ Hoewel ook de andere senatoren zich roerden, waren zij naast Zijlstra 'tot een figurantenrol gedoemd', schreef *Het Vrije Volk*.²⁵ In zijn felle optredens in de Eerste Kamer klonk zijn persoonlijke scepsis door over de politieke samenwerking met de PvdA. Vanaf het begin was hij ontevreden geweest over het kabinet-Cals. 'Jelle zeer ontstemd,' had Berghuis tijdens de formatie geschreven. Gezien de 'stellingname van Zijlstra' ontraadde de partijvoorzitter het Kamerlid Smallenbroek zelfs deel te nemen aan het nieuwe kabinet.²⁶ De Drentse antirevolutionair trok het zich niet aan. Samen met landbouwspecialist Biesheuvel en vu-hoogleraar Iek Diepenhorst trad hij gewoon tot het kabinet toe. Zelf was Berghuis wel degelijk tevreden over samenwerking met de PvdA. De nieuwe scheiding der geesten binnen de ARP tekende zich hierin af. Terwijl Berghuis, Bruins Slot en De Gaay Fortman de ambitieuze koers van het progressieve kabinet-Cals toejuichten, keerde Zijlstra zich ervan af. De ARP-top werd in belangrijke mate evangelisch-radicaal en dreef steeds verder bij Zijlstra vandaan.²⁷

Met zijn oud-collega's uit het kabinet-De Quay kon Zijlstra zijn onvrede over de nieuwe regering wel delen. De oud-bewindslieden kwamen als club-De Quay elke maand bijeen voor een diner. Drank en spijs werden gecombineerd met politieke discussie, waarbij van meet af aan luide kritiek klonk op het kabinet-Cals. Het was allemaal 'erg links' wat de nieuwe regering voor ogen had. 'De sterke mannen!' schamperde De Quay in zijn dagboek.²⁸ Na een jaar van inleidende beschietingen begon de politieke spanning rond de zomer van 1966 steeds verder op te lopen. De zorg over het financiële beleid klonk niet alleen in de Eerste Kamer door, ook aan de overkant uitte zowel de oppositie als de kvp-fractie felle kritiek op Vondeling. Daar kwamen controverse plannen als Den Uyls natte mijnwet overheen.²⁹ In juni en juli voerde fractieleider Schmelzer van de kvp gesprekken met vooraanstaande partijgenoten en politieke kopstukken. Centraal stond daarbij een mogelijke val van

het kabinet-Cals. Een groot deel van de KVP wilde af van de PvdA, waarna een interim-kabinet moest aantreden onder leiding van oud-minister en bankier Jan van den Brink of Jelle Zijlstra.³⁰ Dit scenario leek plotseling in augustus al realiteit te worden. Vondeling zat in een uiterst lastig parket. De bezuinigingen die hij had voorgesteld, waren in het voorjaar door zijn collega's afgewezen, waardoor in de begroting een gat van 812 miljoen gulden ontstond. Samen met KVP-staatssecretaris Wiel Hoefnagels presenteerde Vondeling eind augustus een nieuw dekkingsplan. Met een vervroegde inning van de inkomstenbelasting werd het gat opgevuld, terwijl fiscale wensen van KVP en PvdA eveneens in vervulling konden gaan.³¹

Biesheuvel wees deze begroting eind augustus echter af. De fiscale maatregelen van Financiën leverden volgens hem geen solide dekking op. Er was overleg met de partijtop aan voorafgegaan. Op 27 augustus hadden de bewindslieden van de ARP met Berghuis, Zijlstra, Roolvink en enkele fractieleden over het dekkingsplan gesproken. De poot stijf houden, luidde de conclusie, waarmee het kabinet op de rand van de afgrond kwam te staan.³² Op 29 augustus volgden lange onderhandelingen in de ministerraad, waarna 's avonds opnieuw overlegd werd in antirevolutionaire kring. Wederom was Zijlstra aanwezig.³³ Biesheuvel liet zich op het laatste moment toch overtuigen. Hij zou aanblijven, maar eiste in ruil daarvoor wel een loyale houding van de ARP-fractie bij de aankomende debatten over de begroting.³⁴

De ARP krabbelde op het laatste moment dus terug. Dit vond plaats tegen de achtergrond van tal van interne partijproblemen. Evangelisch-radicaal botste met conservatief, Biesheuvel vocht met Roolvink om het leiderschap en tot overmaat van ramp moest minister Smallenbroek juist in deze hectische augustusdagen aftreden na een aanrijding waarbij alcohol in het spel was. Tijdens een besloten partijtop in de lommerrijke bossen van de Utrechtse heuvelrug werd de politieke conclusie om toch in het kabinet te blijven verder besproken. Zijlstra was het met de beslissing eens. 'Ondanks bezwaren tegen het zogenaamde dekkingsplan, is spr. ermede accoord, dat wij het nu niet op een breuk moeten laten aankomen.' Veel langer kon het echter niet duren. Het begrotingsbeleid was 'bar en boos'. Het was 'vastgelopen', oordeelde Zijlstra. Hoewel de ARP nu de stekker nog niet uit het kabinet had kunnen trekken, konden KVP en ARP in een later stadium samen opstappen.³⁵ Ook de club-De Quay hield rekening met de val van het kabinet. Tijdens een diner in 'bijzonder aardige stemming' kwam daarbij uitgebreid een 'terugkeer onder Zijlstra' ter sprake, zoals De Quay op 20 september in zijn dagboek schreef.³⁶ Ook VU-hoogleraar Koos Verdam, die Smallenbroek begin september opvolgde als minister van Binnenlandse Zaken, kreeg van

Zijlstra te horen spoedig weer oud-minister te zullen zijn. Het kabinet zou in oktober vallen over de begroting, luidde Zijlstra's voorspelling. Zo niet, dan zou een socialistische 'Fakkeldragersdag of zoiets' de kabinetscrisis in-luiden.³⁷

In de informele sfeer, vanuit de Eerste Kamer en binnen de ARP, droeg Zijlstra bij aan het broeierige klimaat van onvrede rondom het kabinet-Cals. Hij gaf heldere diagnoses, bood deskundig advies en luidde bovendien de noodklok.³⁸ Vondeling liet gaten vallen in de begroting en de mijnwet van Den Uyl was een ramp voor het land. Hij was daarmee een van de hoofdrolspelers in wat de KVP-senator Jos Gielen de 'guerrilla tegen het kabinet-Cals' noemde.³⁹ Terwijl de val van het kabinet een kwestie van tijd leek, ging Schmelzer achter de schermen door met zijn gesprekken. Hij sprak met De Quay over een mogelijke kabinetscrisis en zocht medio september contact met Zijlstra, zijn gedroomde kandidaat voor het premierschap.

Redder des vaderlands: Tegen wil en dank?

In de nacht van 13 op 14 oktober kwamen Cals en zijn ministers voor het oog van de natie ten val. Het was de eerste keer dat een kabinetscrisis live op televisie werd uitgezonden en de verontwaardiging was de volgende dag groot. Fractievoorzitter Schmelzer van de KVP had harteloos een dolk in de rug van zijn partijgenoot gestoken. *De Volkskrant* beeldde de hoofdschuldige af als Brutus die Caesar-Cals dodelijk verwondde. Deze Nacht van Schmelzer zou het imago van de fractieleider van de KVP voorgoed bepalen. Op macht belust en onbetrouwbaar. Een 'gladde teckel', noemde Wim Kan hem in de oudejaarsconference. Naast deze luide kritiek op Schmelzer en zijn machtsgreep werden de zorgen om de schatkist en de begroting ook breed gedragen.⁴⁰ Het vermeende wanbeleid van Vondeling was de aanleiding voor de KVP-motie geweest die het kabinet tot aftreden bracht. Deskundige adviezen van Zijlstra en Witteveen in de Eerste Kamer waren in de wind geslagen. Het financiële roer moest om.

Volgens de aloude politieke spelregel 'wie breekt betaalt' werd Schmelzer op 18 oktober benoemd tot formateur. Onmiddellijk begon de naam van Zijlstra rond te zingen in de pers. Lijmen van de breuk leek onmogelijk, waarmee het vormen van een interim-kabinet doel van zijn formatie werd. Zelf premier worden was voor Schmelzer geen optie. Het zou zijn imago en dat van de partij verder schaden. Bovendien werd hij onmisbaar geacht om de verscheurde KVP-fractie bijeen te houden. Ook stond zijn huwelijk op dat moment op springen.⁴¹ Nadat Van den Brink geweigerd had, legde Schmelzer op 19 oktober contact met Zijlstra. Het was ruim een maand na hun eerste gesprek op 17 september.⁴²

Aan dat gesprek, drie weken voor de Nacht, ging Zijlstra's benoeming tot Bankpresident vooraf. Het koninklijk besluit was op 16 september uitgevaardigd. Een dag later had De Quay contact met Schmelzer. 'Dat Zijlstra President van de Nederlands[ch]e Bank wordt betreurt hij ook,' schreef oud-premier De Quay in zijn dagboek. Schmelzer hoopte Zijlstra desalniettemin te kunnen 'vangen' als minister-president. 'Ik heb gezegd: met meer kans, als dit vóór zijn optreden aan de Ned. Bank zou geschieden.'⁴³ Dezelfde dag sprak Schmelzer nog met Zijlstra. Eerst kwam het beleid van Vondeling ter sprake, maar al gauw ging het over een interim-kabinet en het mogelijke premierschap van de Friese econoom. Kandidaat-ministers passeerden de revue, waarbij Zijlstra opmerkte dat vooral op Financiën en EZ 'betrouwbare figuren' moesten komen. Vertrouwen van het bedrijfsleven was van wezenlijke betekenis, oordeelde hij, nationaal en internationaal. Achter premier Zijlstra en vicepremier De Quay krabbelde Schmelzer bovendien 'acc[oord]'.⁴⁴

Toen beide heren elkaar ná de val van het kabinet-Cals spraken, op 19 oktober, schetste Zijlstra meteen het grootste obstakel voor zijn optreden als premier: de moeilijkheden in zijn eigen kring. De antirevolutionaire partijtop was namelijk woedend over Schmelzers initiatief richting Zijlstra. De KVP leek de onrust en deining van de Nacht hiermee af te schuiven op de ARP. 'Dit verbreekt de eenheid in de ARP,' verklaarde Biesheuvel in een telefoongesprek aan Cals. Hij nam het Schmelzer 'ernstig kwalijk' in zo'n vroeg stadium naar Zijlstra te zijn gegaan. En bovendien buiten hem en partij om. Ook Diepenhorst was 'nijdig'. Een 'ja' van Zijlstra achtte hij 'afschuwelijk'. De Gaay Fortman werd ingeschakeld om hem het premierschap te ontraden.⁴⁵ Zijlstra botste op een 'gesloten AR-front', liet hij Schmelzer daags na hun eerste contact weten. Hij vroeg meer tijd om Biesheuvel en de andere antirevolutionaire ministers te bewerken. Aantreden als premier zonder de zittende AR-bewindslieden en tegen de wil van zijn partij, achtte Zijlstra onmogelijk. Een dergelijke 'Gerbrandy-positie' kon hij zich niet veroorloven. Steun van zijn partijgenoten was onontbeerlijk. 'Hij wil een politiek niet omstreden objectieve figuur zijn,' noteerde Schmelzer.⁴⁶ Van zijn zorgvuldig opgebouwde imago was Zijlstra zich zeer wel bewust.

Er volgden drie volle dagen van gesprekken en telefoontjes, waarin Zijlstra steun binnen de partijtop zocht voor een interim-kabinet onder zijn leiding. Alleen Roolvink steunde hem onmiddellijk. Berghuis en Biesheuvel niet. Zij wilden zo kort na de Nacht niet de problemen van de KVP opknappen. Het kon electorale gevolgen hebben, terwijl beiden bovendien minder kritisch waren geweest over het kabinet-Cals en de samenwerking met de PvdA. Politiek hield Biesheuvel er bovendien persoonlijk ambities

Zijlstra onderweg naar zijn officiële ontvangst door informateur Schmelzer.

op na. Zijlstra onderhield in deze dagen vooral contact met Schmelzer. Zowel over een regeringsprogramma als kandidaat-ministers. Zijlstra stond hem bovendien toe publiekelijk bekend te maken dat hij op gesprek zou komen bij de formateur.⁴⁷ Deze beslissing leverde nog meer stampij op bij de antirevolutionairen. Zijlstra's kandidaat-premierschap zou hierdoor officieel bekend worden, waarmee de partij in een lastig parket kwam. Biesheuvel wilde niet bekend komen te staan als 'iemand die kabinet o.l.v. Zijlstra onmogelijk maakt'. De afspraak afzeggen was echter onmogelijk, antwoordde Zijlstra, toen Berghuis hem dit vroeg. 'Waarschijnlijk al bij R[ijks] V[oorlichtings] D[ienst].'⁴⁸ Nadat Zijlstra op 24 oktober officieel zijn opwachting bij formateur Schmelzer had gemaakt, liepen twee dagen later de interne beraadslagingen in de ARP op hun einde. 's Middags zat Zijlstra nog 'volop in de contacten', liet hij aan Schmelzer weten en hij was hoopvol gestemd. Drie uur later bleek het toch anders te liggen. Zijlstra belde met Biesheuvel, die vertelde dat 'in deze situatie', waarmee hij op de fase-Schmelzer doelde, 'de drie AR-bewindslieden ieder voor zichzelf niet bereid [zijn] in AR/KVP-kabinet zitting te nemen'.⁴⁹

Meteen daarna liet Zijlstra aan Schmelzer weten geen premier te kunnen

worden. Er moest een communiqué komen, waarover Zijlstra zorgvuldig nadacht. Aanvankelijk wilde hij refereren aan 'politieke redenen' die het onmogelijk maakten aan Schmelzers verzoek te voldoen.⁵⁰ Het werd uiteindelijk een meer expliciete tekst. 'Na zorgvuldige overweging – daarbij inbegrepen een oriëntering met betrekking tot gevoelens en standpunten in mijn eigen politieke kring', moest hij het premierschap afwijzen.⁵¹ 'Een meer ingetogen beschrijving van de ruwe stormen die in de AR-kring woedden, was niet mogelijk,' schreef Zijlstra later in zijn memoires.⁵² Toch waren dit weinig verhullende termen om duidelijk te maken dat de ARP hem opnieuw de voet dwars zette. Net als in 1963 hield zijn eigen partij een premierschap van Zijlstra tegen. Zijn partijgenoten waren dan ook verbolgen over het communiqué. Terwijl pers en achterban te hoop liepen, was Berghuis verbijsterd. In een telefoongesprek had Zijlstra hem juist verzekerd een formulering te zoeken waarin de eensgezindheid van de partij doorklonk. 'Nu wordt het toch weer uitgelegd als zou de partij hem niet willen. En die indruk wilde hij – zoals hij mij zondagavond uitdrukkelijk mededeelde – juist voorkomen. [...] Want zo was het, althans zondagavond.'⁵³

Met het bedanken van Zijlstra raakte de formatiepoging van Schmelzer in het slop en begin november gaf de KVP-leider zijn opdracht terug. De koningin besloot een beroep te doen op Louis Beel, vicepresident van de Raad van State. Als informateur bracht Beel de politieke mogelijkheden in kaart en zette nieuwe dekkingsmaatregelen uiteen. Het was een financieel plan waarvan Zijlstra eerder de contouren had geschetst.⁵⁴ Nadat de PvdA en een reconstructie van het kabinet-Cals waren afgefallen, richtte Beel zijn pijlen op Zijlstra. De AR-senator had ondertussen contact gehad met de Nederlandsche Bank. Aan president-commissaris Steenberghe liet Zijlstra weten 'oprecht te hopen dat niet opnieuw een beroep op hem zou worden gedaan in het kader van de kabinetsformatie'. De kans daarop achtte hij echter 'niet uitgesloten'. In dat geval kon hij niet verzekeren 'in een weigering te kunnen volharden'. Hij leek de Bank voor te bereiden op wat komen ging. Steenberghe maakte op zijn beurt duidelijk dat DNB dit zou betreuren. 'Omdat het ongewenst is dat de nieuwe president uit de politieke sfeer onmiddellijk naar de serene sfeer van de Nederlandsche Bank overgaat. Dit klemmt te meer nu, hoewel van een tussenkabinet sprake is, dit kabinet toch zeer belangrijke beleidsbeslissingen zal moeten nemen.'⁵⁵

Ondertussen was ook Vondeling in het geweer. Hij benaderde Holtrop om duidelijk te maken dat het premierschap onmogelijk samen kon gaan met het Bankpresidentschap. Dat Zijlstra hem half november nog altijd niet benaderd had om over deze heikele kwestie te spreken, bevreesdde hem bovendien.⁵⁶ Het was Zijlstra 'van alle kanten' afgeraden om premier te wor-

Oriënterende bespreking in Marlot. V.l.n.r. Koos Verdam, Marga Klompé, Zijlstra, Barend Biesheuvel, Gerard Veldkamp en Jan de Quay, november 1966.

den, liet Vondeling aan Cals weten, waarbij hij Holtrop, Steenberghe en koninklijk commissaris Glasz noemde.⁵⁷ Op 15 november deed Beel desalniettemin een 'dringend beroep' op Zijlstra. Beel vergat niet de koningin te noemen, die het 'bijzonder op prijs zou stellen, indien hij op deze wijze zou meewerken om uit de impasse te komen'.⁵⁸ Ook de ARP schaarde zich nu achter de plannen van Beel. Schmelzer had gefaald, waardoor de antirevolutionairen niet verweten kon worden dat zij zich zomaar voor het karretje van de KVP lieten spannen. Bovendien was de PvdA aan bod gekomen en had afgehaakt. De weg was daarmee vrij voor een kabinet onder leiding van een ARP'er. Hij moest het aanbod van Beel aanvaarden, was de boodschap van Biesheuvel, Roolvink, Diepenhorst en Verdam toen zij Zijlstra op 15 november thuis opzochten. De ARP'ers waren nu wel bereid zitting te nemen in zijn kabinet. De gang naar Marlot ging partijvoorzitter Berghuis te ver. 'Ik ben het er volledig mee eens dat Zijlstra het nu moet doen, maar het samen op de stoep bij hem is mij iets te overdone.' Blij dat deze audiëntie hem bespaard was gebleven, hoopte Berghuis vooral 'dat Jelle nu niet teveel als de van AR-zijde naar voren geschoven nationale held gaat paraderen'.⁵⁹ Een dag later aanvaardde Zijlstra het formateurschap en op 22 november trad zijn interim-kabinet aan.

'Iemand moest het doen,' schreef Zijlstra in zijn memoires, om daarna een Bijbeltekst aan te halen: 'Het lot viel op Jonas.' Opnieuw trad hier het beeld van de onwillige buitenstaander naar voren die tegen wil en dank door de knieën ging. Het landsbelang, daar kon hij niet omheen. Het was

vrijwel identiek aan zijn weergave van de gebeurtenissen in 1952. Ook riep het zijn benoeming tot praeses van SSR in herinnering. Ook toen toonde Zijlstra zich eerst verrast en weigerde, om daarna, overtuigd van algehele steun, toch te zwichten. Nu wachtte hij opnieuw tot het allerlaatste moment met zijn definitieve keuze.⁶⁰ 'Vluchten kon niet meer,' zoals hij terugblikte op dat laatste uurtje voor hij premier werd.⁶¹ De beeldvorming lag bezijden de waarheid. Na zijn langdurige strijd tegen het kabinet-Cals, de vroegtijdige gesprekken over het scenario na de val en zijn centrale rol in de formatiefase-Schmelzer was de schets van Biesheuvel juist. De antirevolutionaire minister zag zijn gezaghebbende partijgenoot behoedzaam opereren. Hij liet zich niet in de kaarten kijken en hield de boot steeds af. Biesheuvel had het schouwspel al op 21 oktober voorzien. 'Hoe langer hoe meer blijkt dat Zijlstra het verzoek eigenlijk wel heel graag wil aanvaarden.'⁶²

'Een analytisch oordeel': De Zijlstra-mythe en de sfeer van soliditeit

Zijlstra's eerste handeling als minister-president was een persconferentie in Nieuwspoort die live werd uitgezonden op radio en televisie. Hij zette de aard van het kabinet uiteen: tijdelijk, extraparlamentair en bemand door de 'romp' van ARP- en KVP-ministers uit het kabinet-Cals. Die romp was aangevuld met oudgedienden onder wie De Quay, Herman Witte, Teun Struycken en Marga Klompé. Financieel orde op zaken stellen stond voorop. Rooskleurig was de situatie niet. Vooral gemeentes droegen bij aan overbesteding en inflatie, maar ook het Rijk. 'Begrijp me goed,' verkondigde Zijlstra volledig in zijn rol als apolitiek expert, 'ik spreek niet over schuld, ik heb het niet over de schuldvraag, ik spreek een analytisch oordeel uit.' Verder zou het interim-kabinet alleen dat doen 'wat in 's lands belang beslist nodig is en niet mág worden nagelaten.'⁶³ Het werd nogmaals uiteengezet in de regeringsverklaring die premier Zijlstra een week later voordroeg in de Tweede Kamer. Inflatiebestrijding was de hoofddoelstelling. Door belastingmaatregelen werd ruimte in de begroting gecreëerd, waardoor de overheid zich minder op de kapitaalmarkt ging begeven. Bovendien zou de regering 'nauwkeurig en kritisch' de afzonderlijke begrotingen doorpluizen, op zoek naar mogelijke bezuinigingen. De andere kernpunten, die gezien het landsbelang niet konden blijven liggen, waren de omroepkwestie en de natte mijnwet. De olie- en gaswinning op zee moest zo snel mogelijk van start gaan, oordeelde premier Zijlstra. 'Immers, slechts op deze wijze kunnen maximale baten voor de volkshuishouding worden verkregen, [...] alsook uit het verkrijgen van zoveel mogelijk orders door het toeleverende bedrijfsleven in ons land.'⁶⁴

Zijn commissariaten en functies bij onder andere de Stichting Noordzee

De regeringsverklaring: zichtbaar achter Zijlstra vicepremier De Quay, Biesheuvel en Klompé.

Mijnbouw had Zijlstra per 22 november opgezegd. Ook zijn benoeming tot Bankpresident gaf hij terug. Felicities en dankbrieven stroomden onder-tussen toe. Van vrienden en kennissen, maar ook vanuit de bedrijven en organisaties waarin hij actief was geweest.⁶⁵ Ook Carel baron de Vos van Steenwijk, directeur bij de Bank voor Handel en Scheepvaart, feliciteerde hem. Zelfs in Amerikaanse kranten had hij een 'goed likkend portret in grote opmaak' aangetroffen. De Vos van Steenwijk had nog meer goed nieuws. Shell en Esso hadden besloten bij te dragen aan de bouw van een pijpleiding van Thyssengas. Bovendien had de BHS-directeur 'terstond' het booreiland-plan weer uit de la gepakt, gezien 'de duidelijk nieuwe aanpak welke uit de Regeringsverklaring bleek'.⁶⁶ Zo bleven de natte mijnwet van Den Uyl en Zijlstra's betrokkenheid bij de olie- en gaswinning op zee een opvallende rol spelen bij zowel het ontstaan van de kabinetscrisis als de koers van het kabinet-Zijlstra daarna. Het was de tikkende tijdbom onder het kabinet-Cals geweest. Veelzeggend was de brief van Shell-directeur Wagner aan Den Uyl, daags na het optreden van Zijlstra. 'Ik vind het jammer dat het zo ver is gekomen,' schreef Wagner, 'maar ik ben blij dat het onderwerp dat U en ik zo vaak samen hebben besproken, namelijk het concessie-regiem van de Noordzee, geen rol heeft gespeeld bij deze ontknoping, althans niet publiekelijk.'⁶⁷ Sluitende bewijsvoering ontbreekt, maar op de achtergrond speelde de kwestie een veel grotere rol dan publiekelijk bekend raakte. 'Ik weet dat door jouw torpedo's het schip Cals aardig werd lekgeschoten,' schreef vice-

premier De Quay eind november jolig aan KVP-Tweede Kamerlid Pieter Blaisse. 'Ik ben benieuwd of men bij de exploratie van de Noordzee het schip nog ergens op de bodem zal terugvinden.'⁶⁸

Vondeling had Blaisse begin november publiekelijk neergezet als lobbyist van de oliemaatschappijen en hem van 'landverraad' beschuldigd.⁶⁹ Ook in die fase, met de formatie in volle gang, speelde de kwestie op de achtergrond een rol. De natte mijnwet was al aangenomen, maar moest via een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) verder worden ingevuld. Medio november lag de AMvB getekend en wel op het bureau van Den Uyl. Kon de demissionaire minister dit controversiële besluit nog doorvoeren? Luns en Biesheuvel staken er volgens Cals een stokje voor.⁷⁰ Toen het nieuwe kabinet aantrad werd Den Uyls AMvB van tafel geveegd. In de twee missionaire maanden zorgden Zijlstra en Bakker voor een nieuwe invulling. Het was een politiek riskante keuze, schreef De Quay eind november aan Schmelzer, al verwachtte de vicepremier niet dat het kabinet zou worden 'getorpedeerd op het continentaal plat'.⁷¹ Met grote spoed werd in december op EZ aan een nieuwe AMvB gewerkt. Over de belangrijkste punten ging Bakker bij Zijlstra te rade, waarna begin januari in een een-tweetje de laatste knopen werden doorgehakt.⁷² De mogelijkheid tot staatsdeelneming in oliewinning werd geschrapt. De winstafracht over gaswinning ging terug naar veertig procent. Wel hield EZ vast aan de mogelijkheid om het winstpercentage over oliewinning op zee op te trekken van 12,5 naar 16 procent. Het stemde de oliemaatschappijen ontevreden. 'Very limited extent of improvements', noteerde Bakker waarschijnlijk na een gesprek hierover met de Petroleum Industry Committee. 'Niet in overeenstemming met uitspraken Zijlstra – zelfs in strijd daarmee'.⁷³ Ze vonden de voorwaarden nog altijd zwaar, zette Bakker uiteen in de ministerraad, maar hun verzet was minder scherp dan onder Den Uyl. 'Een unanieme brief van het Petroleum Industry Committee valt daarom niet te verwachten'.⁷⁴ Ook sommige collega's bleven tegenstribbelen. Minister Luns stelde zich achter de oliemaatschappijen op en vond de concessievoorwaarden nog altijd 'veel te hoog'. Witte maakte zich daarentegen zorgen over de presentatie van de koerswijziging en waarschuwde ervoor staatsdeelneming 'zo principieel af te wijzen'. Zijlstra was het wel met hem eens, maar onderstreepte tevens dat 'een visie op dit soort kwesties' onontbeerlijk was. Waar Den Uyl op principiële gronden grotere staatsinvloed op het economische leven had bepleit, verkoos de premier het particuliere initiatief.

Biesheuvels zorgen gingen nog verder, waarbij hij op de politieke en staatsrechtelijke kant van deze kwestie wees. Kon de AMvB wel door een interim-kabinet worden gepubliceerd? Bovendien leken de partijen met

De premier aan het woord tijdens het debat over de regeringsverklaring.

deze keuze vooruit te lopen op de verkiezingsuitslag. Biesheuvel was lijsttrekker van de ARP. Vanuit politiek oogpunt wilde hij niet op voorhand kiezen tussen PvdA en VVD. Gezien de principiële lading van dit dossier leek men hier toch 'al een zekere keuze' te maken. Op voorwaarde dat Bakker bij de bespreking met de vaste Kamercommissie 'dogmatisch aandoende opmerkingen' achterwege zou laten, ging de raad ten slotte akkoord.⁷⁵ De

PvdA was woedend dat een interim-kabinet een zo ingrijpende beslissing nam. Het betrof concessies voor wel 25 tot 40 jaar, noteerde Den Uyl.⁷⁶ Voor de meerderheid van de Kamer had het wachten op de natte mijnwet lang genoeg geduurd. Op 27 januari werd de AMvB van Bakker en Zijlstra bij koninklijk besluit gepubliceerd. De run op de concessies kon beginnen. Toen in 1968 de eerste Nederlandse booreilanden te water werden gelaten, verrichtte Hetty de doopplechtigheid. Nadat de fles champagne tegen het ponton uiteen was gespat kon het boren op de Noordzee gaan beginnen.⁷⁷

Het debat over de regeringsverklaring was eind november aanvankelijk vlekkeloos verlopen. Ter linkerzijde klonk heftige kritiek op het nieuwe kabinet en de KVP-fractie, maar dat viel na de Nacht van Schmelzer te verwachten. De ARP liet zich voor het karretje van de KVP spannen, hoonde de oppositie. Het progressieve hart was vakkundig uit het kabinet-Cals gesneden. De nieuwe regering leek op een reünie van het kabinet-De Quay. 'Het is als het voetbalelftal van oud-Oranje op Nieuwjaarsdag.'⁷⁸ Steun kreeg Zijlstra van zijn eigen partij en van de KVP, maar ook van de klein-christelijke partijen, de CHU en de VVD. Die laatste twee partijen maakten geen deel uit van het kabinet, maar hadden in het laatste formatieweekend wel uitgebreid contact met Zijlstra gehad. Op vrijdagavond 18 november voerde hij een 'lang gesprek' met de liberale fractieleider Edzo Toxopeus. CHU-voorman Henk Beernink trof hij twee dagen later, op zondag. De CHU had slechts een dag daarvoor laten weten niet aan het kabinet-Zijlstra deel te willen nemen, waarmee het draagvlak in de Tweede Kamer erg smal werd. Het was voor de CHU moeilijk te verkroppen dat de overheidsuitgaven niet omlaag gingen, terwijl het daar toch allemaal om te doen was geweest. Op zondag troffen Zijlstra en Beernink elkaar bij Hero Oosterhuis, een vriend van Zijlstra en directeur bij Hunter Douglas. Door toe te zeggen de begrotingen afzonderlijk 'uit te kammen', verzekerde Zijlstra zich daar van parlementaire steun van de CHU.⁷⁹

Orde op zaken stellen en de 'financiële Augiasstal' van het kabinet-Cals uitmesten, dat was het sentiment in politieke kringen.⁸⁰ Zijlstra was hiervoor de aangewezen man. Het land 'hoopt en verlangt' naar Zijlstra, zei oud-premier De Quay tegen Schmelzer.⁸¹ Het was een geluid dat vooral in conservatieve media weerklank vond. Dat *Het Parool* tegenwicht bood, door te waarschuwen voor een 'Zijlstra-mythe', deed hier niets aan af. Volgens de Amsterdamse krant was het 'volstrekt onjuist om te menen dat het kabinet-Cals en minister Vondeling in het bijzonder, er maar zo'n beetje met de pet naar hadden gegoooid en 's rijks financiën in een chaos hadden herschapen'. Ook was het 'een volslagen illusie te menen, dat hij [Zijlstra] ons land in een handomdraai van de problemen zou verlossen'. Dat kon

geen enkele minister-president en geen enkele minister van Financiën.⁸² Het was een juiste relativering, waar ook thesaurier-generaal Van Lennep in een vroegtijdig stadium op had gewezen. In gesprek met Schmelzer wees hij er in mei 1966 op, dat de overspanning van de overheidsuitgaven al tijdens het kabinet-De Quay was ingezet.⁸³ De problemen van de schatkist lagen dieper en waren verbonden aan wettelijke uitgaven die veelal losstonden van de begroting. Ook het nieuwe dekkingsplan van Zijlstra veranderde daar weinig aan. Voor betere dekking en ontspanning op de kapitaalmarkt besloot het interim-kabinet een belastingverlaging uit te stellen, terwijl de omzetbelasting vroegtijdig omhoogging. Aan het totaal van de overheidsuitgaven werd ondertussen niet getornd. Het verbaasde demissionair minister Pieter Bogaers van de KVP hogelijk dat de ‘nieuwe approach’, zoals het dekkingsplan van Zijlstra in de wandelgangen heette, weinig van Vondelings plannen verschilde. Bogaers sprak hier uitgebreid met Zijlstra over, maar uit solidariteit met Cals weigerde hij opnieuw minister te worden.⁸⁴

Dat het nieuwe dekkingsplan weinig verschilde van de aanpak van Vondeling en niet bijster veel om het lijf had, baarde Schmelzer en de antirevolutionaire partijtop zorgen.⁸⁵ In de eerste formatiefase hadden Roolvink, Schmelzer en Biesheuvel al geconcludeerd dat alleen Zijlstra deze plannen op een geloofwaardige wijze kon presenteren. Alleen hij was in staat het Nederlandse volk uit te leggen dat met deze fiscale maatregelen de basis werd gelegd voor een solide financiële toekomst.⁸⁶ Het financieel orde op zaken stellen werd namelijk in belangrijke mate doorgeschoven naar het volgende, volwaardige kabinet. Met de taal van de expert wist Zijlstra deze boodschap in zijn eerste televisietoespraak vakkundig aan te kleden. Hij sprak over de rijksfinanciën in ruimer verband, in relatie tot de betalingsbalanspositie en de drie inflatietypen die Holtrop in het jaarverslag had genoemd.⁸⁷ Op uitdrukkelijk verzoek van Schmelzer schonk Zijlstra speciaal aandacht aan het ‘uitkammen’ van de begroting.⁸⁸ Dit was niet alleen een zoethoudertje voor Beernink en de CHU, ook de KVP-fractie wond zich op over de magere koerswijziging op financieel terrein. Schmelzer had zelfs met aftreden moeten dreigen om zich van steun van de fractie te verzekeren.⁸⁹ In de ministerraad liet Biesheuvel er ondertussen geen twijfel over bestaan dat dit uitkammen niet tot ‘wijziging van het beleid’ mocht leiden.⁹⁰ Geen van de ministers wilde inleveren en pas na veel moeite wist Zijlstra in maart 1967 honderd miljoen bezuinigingen bijeen te schrapen. Een ‘lacher-tje’, aldus Klompé, maar het rumoer rond de overheidsuitgaven was toen al verstomd.⁹¹

Hier lag de kern van de Zijlstra-mythe, waaraan ook de gevallen premier Cals in zijn dagboek refereerde. Had de AR-econoom op de stoel van Von-

deling gezeten, dan was er nooit een crisis uitgebroken, schreef hij. 'Zijlstra mag alles, Vondeling mag niets.'⁹² Het ging daarmee meer om de suggestie van soliditeit dan om de beleidsmatige inhoud. vvd-senator Harm van Riel bracht dit in december prachtig onder woorden, toen hij Zijlstra in de Eerste Kamer vergeleek met een huisdokter. 'Deze geleerde heeft vermoedelijk niet zoveel patiënten het leven gered, maar hij gaf én de zieke én vooral de familie het *gevoel*, dat het uiterste was beproefd.'⁹³ Dit gevoel was precies hetgeen waar Wim Kan in zijn oudejaarsconferentie de vinger op wist te leggen. Zijlstra, 'een strenge man, met een klein, zuinig mondje', begon de cabaretier. 'Als je hem zo ziet op de televisie met dat kleine kuifje, dat brilletje op, dan zeg ik: echt de knapste jongen van de klas.' Maar hij was vooral de 'man met een programma, de man met een plan'. Het plan van de professor was 'zorgelijk', maar met een 'verhoging van de verlaging en een vertraging van de vervroeging' kwam het land er financieel weer bovenop. 'Waar we heen gaan, Jelle zal wel zien.'

Over het belastingplan moest zowel in de Eerste als de Tweede Kamer nog wel gedebatteerd en gestemd worden. Het kabinet-Zijlstra was extra-parlementair en had dus geen afspraken gemaakt over het stemgedrag van de fracties. Wel was in de formatie langdurig over het nieuwe dekkingsplan gesproken. Ook richting CHU en vvd was Zijlstra niet over één nacht ijs gegaan. Toch maakte de premier zich in aanloop naar het belastingdebat in de Tweede Kamer zorgen. Met hulp van CHU-Kamerlid freule Wttewaall van Stoetwegen probeerde hij links en rechts extra steun te vergaren. De freule hield de CHU aan boord. Zij richtte zich vervolgens op Kamerlid Poulus Voogd, die kort daarvoor uit de Boerenpartij was gestapt.⁹⁴ Tijdens een feestelijke receptie hengelde Zijlstra de stem van fractieleider Piet Jongeling van het GPV binnen. Opvallender nog was zijn poging steun te krijgen van Connie Patijn. Hij kende de gematigd sociaaldemocraat van de Tafelronde. Zijlstra benaderde Patijn tijdens het Kamerdebat. Op een briefje schreef Patijn dat hij wel degelijk onder de indruk was van Zijlstra's betoog, 'maar wat je mij vraagt – voorstemmen of wegblijven – kan ik niet doen'. Op dit kritische moment, na de Nacht van Schmelzer, kon hij zijn partij 'minder dan ooit' in de steek laten.⁹⁵ Poogde Zijlstra het gesloten PvdA-front open te breken? De stem van Patijn, die eind jaren zestig zijn lidmaatschap van de PvdA zou opzeggen, kon grote symbolische waarde hebben. Maar de verscherpte tegenstellingen na de Nacht maakten een dergelijke stunt haast onbestaanbaar. Een 'moment van zwakte', noemde Zijlstra zijn avance richting Patijn later.⁹⁶

Het dekkingsplan van het kabinet kwam er desalniettemin door. De verhoging van de omzetbelasting kreeg ruime steun, terwijl het uitstellen van

de belastingverlaging met zes stemmen verschil werd aangenomen.⁹⁷ Ook een ander controversieel belastingbesluit werd door Zijlstra genomen. Als minister van Financiën, de tweede post die hij in deze maanden bemande, stemde Zijlstra in januari zonder verdere inspraak van de Kamer met de invoering van de btw in. Het betrof een Franse vorm van omzetbelasting die vanuit het perspectief van de gemeenschappelijke markt in alle Europese lidstaten van kracht werd. Na het besluit van Zijlstra zou het in Nederland tot 1969 duren tot de btw daadwerkelijk werd ingevoerd. Het leidde toen tot een heuse 'prijzepsychose'. De bestrijding hiervan leidde tot heftige discussies in kabinet en Kamer, waar het aftreden van minister Leo de Block van Economische Zaken toen mede uit voortvloeide.⁹⁸ Het kabinet-Zijlstra kwam tijdens deze debatten niet echt in de problemen. De PvdA voerde oppositie, maar het kabinet kon op steun rekenen van de confessionele partijen en de vvd. Echt spannend was het alleen bij het allereerste debat over de regeringsverklaring geweest, eind november. Aanvankelijk had Zijlstra met groot gemak de financiële en fiscale voornemens van het kabinet uiteengezet. Toen kwam echter het eigen risico voor ziekenhuiskosten ter sprake, waarover het kabinet de Kamer een dag daarvoor had ingelicht. Binnen de nieuwe ministersploeg had niemand erbij stilgestaan dat het eigen risico een heikel thema was. Het plan een paar dagen laten liggen tot na de regeringsverklaring was bij niemand opgekomen. Algauw werd gesproken over het 'tientje van Veldkamp'. Dit tientje was volgens de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid nodig om de kostenstijging in de zorg te dekken. De onvrede over dit plan was groot en er ontstond Kamerbreed verzet. Nu het onderwerp al aan bod kwam bij de regeringsverklaring, voerde niet Veldkamp het woord maar de premier.⁹⁹

Deskundig op het gebied van financiële en economische vraagstukken, was Zijlstra in deze materie minder thuis. Op 30 november liep de spanning in het Kamerdebat meteen hoog op. Een straf op ziek zijn, klonk het in de Kamer. Entree voor ziekenhuisbezoek. Een onbeholpen, ongewenste maatregel, luidde het oordeel van links tot rechts. Ook de SER had op de vooravond van het debat kritiek geuit. Zijlstra trok zich hier de volgende dag niets van aan. Fel schoot hij in de verdediging. De financiële marges waren smal. Hij gaf geen millimeter toe. 'Er is geen andere weg,' klonk het halsstarrig. 'De beslissing is genomen en dat moet gebeuren.' Viel deze duidelijke taal in begrotingsdebatten vaak in goede aarde, nu werd het opgevat als misplaatste arrogantie. Het verzet in de Kamer wakkerde aan. Moties, schorsingen en geroep. 'Professor Zijlstra is, voor de eerste keer dat ik het van hem zie, zenuwachtig,' schreef Henri Faas in *de Volkskrant*. 'Zijn haar zit in de war. De andere ministers zien eruit als katjes in een gemene stort-

bui door een gemene hond achternagezeten.’¹⁰⁰ Met de Kamer in opstand, schoof Veldkamp achter de regeringstafel een briefje naar de premier toe. ‘Ik kan bij de eenstemmige afkeuring door de Kamer echt niet blijven zitten.’ Een aftredende minister bij het eerste debat? Het zou de positie van het interim-kabinet onherstelbaar verzwakken. ‘Gerard, matig je doodsdrift,’ pende Zijlstra op de achterkant van het briefje. Het kabinet gaf uiteindelijk toe. De minister zou nader overleg met de Kamer plegen. Een gevoelige nederlaag, vooral toen een hogere zorgpremie, het alternatief dat volgens Veldkamp onmogelijk meteen ingevoerd kon worden, toch haalbaar bleek. Het eigen risico was daarmee alsnog van de baan. Had Veldkamp een politiek motief gehad met zijn kamikazeactie? Zijlstra vroeg het zich later nog altijd af.¹⁰¹

1966: Het jaar van Zijlstra

‘Ik vraag mij af waarom ik in dit kabinet ging zitten en hoe lang ik er nog moet blijven,’ schreef Veldkamp tijdens hetzelfde debat aan Schmelzer. Het frustreerde hem dat de KVP-fractie hem niet steunde, terwijl het eigen risico juist paste bij het solide financieel beleid waar zijn partij in de Nacht op aan had gedrongen.¹⁰² Bovendien was Veldkamp het progressieve buitenbeentje van een kabinet waarop de reünisten van de club-De Quay een conservatief stempel drukten. Het waren niet zijn ‘blauwe ogen’ geweest, wist de minister van Sociale Zaken, die hem een plek in het kabinet hadden bezorgd. Vanuit de KVP was het desalniettemin De Quay geweest die op de benoeming van Veldkamp had aangedrongen. Hij wilde daarmee tegemoetkomen aan de linkervleugel in zijn partij. Deze redenering sloot aan op de vrees van informateur Beel dat het kabinet-Zijlstra gezien zou worden als een ‘teken van reactie’.¹⁰³ Zijlstra had liever Bogaers zien aantreden, die eveneens tot de progressieve vleugel van de KVP behoorde, maar die weigerde over te stappen naar het interim-kabinet.¹⁰⁴

Deze richtingenstrijd was een belangrijk facet van de partijpolitieke achtergrond in deze periode. Beide regeringspartijen raakten verscheurd tussen links en rechts. Net als de ARP had de KVP sinds jaar en dag een belangrijke conservatieve onderstroom gekend. In de jaren vijftig stond deze bekend als de ‘groep-Steenberghe’. Het was dezelfde Steenberghe die nu president-commissaris van DNB was. De rechtervleugel van de KVP werd tegenwoordig bemand door onder meer Schmelzer, De Quay en de Kamerleden Blaisse, Harrij Notenboom en Roelof Nelissen. Tegenover hen stonden progressieve KVP’ers als Bogaers, Cals en de Kamerleden Jacques Aarden en Erik Jurgens. Terwijl de linkervleugel binnen de ARP de wind in de zeilen had – de partij ging de verkiezingen in als ‘evangelische volkspartij’

– zag partijvoorzitter Berghuis bij de KVP een tegenovergestelde ontwikkeling.¹⁰⁵ ‘Ik begin te vrezen,’ schreef hij in zijn dagboek, ‘dat [de] KVP – Christelijk-sociaal gezien – de verkeerde kant op koerst.’ Het was een ontwikkeling die hij in breder Europees verband plaatste. Het gevaar bedreigde de christendemocratie op het gehele continent. Tot nu toe had de KVP die conservatieve krachten afgewezen, aldus Berghuis. ‘Ik hoop, dat dit zo blijft.’¹⁰⁶

Nederland stond in 1966 op een ‘kruispunt van wegen’.¹⁰⁷ De verschillen tussen links en rechts, progressief en conservatief kwamen midden jaren zestig steeds duidelijker naar voren. Eind jaren vijftig had Zijlstra nog verwacht dat socialisme en liberalisme dichter naar elkaar toe zouden groeien. Op belangrijke sociaal-economische punten zou het politieke debat van de toekomst op zakelijke gronden gevoerd worden. Het idealisme van Provo en de evangelisch-radicalen stond haaks op deze ‘end of ideology’-gedachte.¹⁰⁸ 1966 was daarbij een sleuteljaar. Binnen de PvdA riepen jonge intellectuelen, verenigd in Nieuw Links, op tot een radicaal-linkse koers. Met D’66 werd een nieuwe politieke partij opgericht die het bestaande politieke bestel wilde ‘opblazen’. De vertrouwde gezagsdragers kwamen onder vuur te liggen. De nieuwe generatie was mondig, kritisch en keerde zich af van de brave burgercultuur van hun ouders. In hun verzet richtten de jongeren zich op het establishment, autoriteit, de oorlog in Vietnam, sociaal-economische verschillen en de schrijnende armoede in de derde wereld. Ludieke stunts van Provo’s en Kabouters gingen hand in hand met minder onschuldige uitingen van onvrede. De rookbommen en rellen tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus in maart 1966, de studentenopstand in Parijs twee jaar later en de bezetting van universiteiten in binnen- en buitenland. De tijd van sociale onrust, maatschappelijk verzet en politieke polarisatie brak aan.¹⁰⁹

Zijlstra sloeg het verontrust gade. In september 1966 waarschuwde hij binnen de ARP voor de ‘extreem linkse koers’ die de PvdA onder invloed van Nieuw Links kon gaan varen.¹¹⁰ Het dreigde mis te gaan in Nederland. Terwijl Bakker binnen de partijtop wees op de noodzaak van ‘voldoende collectieve voorzieningen’, wilde Zijlstra juist op de rem trappen. ‘Als men één stap te vlug zet, moet men er twee achteruit om de zaak te herstellen.’¹¹¹ Thuis foeterde hij op Han Lammers en André van der Louw. ‘Rooie rotjongens’ noemde hij de boegbeelden van Nieuw Links. Het waren politiek en maatschappelijk onzekere tijden. Dat sentiment klonk ook door in de brieven die Zijlstra als premier ontving. Verontruste politici bedankten hem dat hij het premierschap wilde aanvaarden of drukten hem op het hart ook na de verkiezingen aan te blijven. ‘Bespaar ons een kabinet van middelmatige politici,’ schreef de Friese senator Algra in een brief, ‘geef ons een kabinet,

dat vertrouwen wekt.¹¹² Het was een roep die ook in de top van het bedrijfsleven klonk. 'Wat moet er gebeuren als jij straks niet meer het roer in handen hebt,' schreef directeur De Graaff van ABN. Hij wees op 'de wolken aan onze economische horizon' en 'de steeds verder voortschrijdende desintegratie van onze nationale economie'.¹¹³ Ook Philips-directeur Frans Otten schetste een sombere toekomst wanneer de PvdA het samen met de linkervleugel van ARP en KVP voor het zeggen kreeg. 'Dan zijn we eerst recht in de aap gelogeerd en kan het bedrijfsleven naar andere landen van vestiging [...] uitzien, om nog iets aan het dan te verwachten failliet te onttrekken.'¹¹⁴

Deze verontrusting stond in de jaren zestig haaks op het luidruchtige idealisme van Provo, D'66 en Nieuw Links. Nu het bedrijfsleven donkere wolken zag samenvakken, besloot het nauwere samenwerking te zoeken. De werkgeverslobby professionaliseerde.¹¹⁵ Gepaard aan een duidelijker politiek profiel van zowel de rechtervleugel van de KVP als een ideologische heroriëntering binnen de vvd, lag hier het begin van een krachtige tegenbeweging die in de gepolariseerde jaren zeventig tot wasdom zou komen.¹¹⁶ Zijlstra was in 1966 het boegbeeld van deze tegenkrachten. Zijn visie op economie en landsbestuur boezemde vertrouwen in. Een deugdelijk financier, die als ordoliberal oog had voor het ondernemingsklimaat en exportbelangen. Hij waarschuwde voor ambitieuze vergezichten van de maakbare samenleving. Zijn nuchtere visie wist hij bovendien overtuigend en in begrijpelijke taal uit te dragen. Onder het Nederlandse volk kon Zijlstra op grote steun rekenen. Het was de stille meerderheid die niets moesten hebben van radicale hervorming van de maatschappij. Het volksdeel dat 'krachtig optreden' wenselijk achtte, ook tegen de oproerkraaiers van Provo.¹¹⁷ Toen Wim Kan het 'Jelle zal wel zien' inzette, maakte hij duidelijk dat 1966 niet alleen het jaar van Provo, Nieuw Links of de proteststem was, maar ook het jaar van Jelle.

Op de tonen van The Beatles steeg Zijlstra's populariteit tot ongekende hoogte. Het lied werd een kaskraker. Zittend op een spaarvarken kwam zijn metershoge beeltenis voorbij in de carnavalsstoet van Oeteldonk. Hij werd op straat aangeklampt om toch vooral langer premier te blijven. Op de Deputatenvergadering van zijn partij werd op 13 januari luidkeels het 'Jelle zal wel zien' gezongen.¹¹⁸ Prinses Margriet en Pieter van Vollenhoven, die drie dagen voor dit ARP-congres getrouwd waren, werden eveneens toegezongen toen zij op huwelijksreis gingen naar een onbekend vakantieoord. 'Waar ze heen gaan, Jelle zal wel zien.'¹¹⁹ Aan de verkiezingsstrijd nam Zijlstra ondertussen slechts zijdelings deel. Twee redevoeringen was hij bereid te houden.¹²⁰ De rest van de campagne liet hij aan Biesheuvel over, die lijsttrekker was geworden. De verkiezingsoverwinning die de ARP op 15 febru-

De Telegraaf was uitgesproken in haar steun aan premier Zijlstra, 23 februari 1967.

ari boekte, werd desalniettemin unaniem toegewezen aan het 'Jelle-effect'. Terwijl CHU en KVP terrein verloren, steeg zijn partij van tien naar twaalf zetels. Het werd niet op het conto van lijsttrekker Biesheuvel of de evangelisch-radicalen verkiezingskoers geschreven, maar op dat van Zijlstra.¹²¹ Samen met Hetty en Joop Bakker zette Zijlstra op de verkiezingsavond koers naar Krasnapolsky. Daar werd de immens populaire premier door jonge VU-studenten op de schouders genomen terwijl het 'Jelle zal wel zien' door de zaal schalde.¹²²

De populariteit van de premier kwam eveneens naar voren in de uitslag van een landelijke enquête. Ruim twintig procent van de ondervraagden achtte hem de meest betrouwbare politicus, waarmee hij Luns, Den Uyl en Cals voorbleef. Een maand later hoopte ruim veertig procent dat hij pre-

Zijlstra en Hetty brengen op 15 februari hun stem uit.

mier zou worden.¹²³ Politiek Nederland wist genoeg. Zijlstra moest de formatie leiden en opnieuw premier worden. In hun adviezen aan de koningin wezen vrijwel alle politieke kopstukken Zijlstra aan als formateur en toekomstig premier. ‘Het is mij bekend dat de heer Zijlstra heeft verklaard niet aan een volgend Kabinet te willen deelnemen,’ schreef Toxopeus van de vvd. ‘Iets anders is het of hij daartoe niet welhaast genoodzaakt zal zijn.’ Schmelzer was dezelfde mening toegedaan.¹²⁴ ‘Geen ander kan bij hem in de schaduw staan wat betreft het inzicht van hetgeen noodzakelijk is voor een gezonde financieel-economische ontwikkeling in de komende jaren,’ luidde zijn argumentatie voor het noemen van Zijlstra. ‘Hij heeft zich bovendien doen kennen als een bindende en boven partijpolitieke controversies staande figuur.’¹²⁵

De katholieke partijleider zette dit standpunt uiteen in een brief aan zijn invloedrijke partijgenoot Steenberghe. Schmelzer ontving kort na elkaar twee brieven van de president-commissaris van DNB. Steenberghe schreef dat hij het standpunt van Schmelzer begreep, maar probeerde hem desalniettemin te overtuigen van een andere visie. 'Persoonlijk ben ik overtuigd,' schreef Steenberghe, 'dat, zeker wanneer het komende kabinet, door toetreding van de PvdA een meer linkse oriëntatie zal krijgen, het van het grootste landsbelang is dat een bekwame, moedige, onafhankelijke en internationaal bekende president van de Nederlandsche Bank optreedt. Het zal u niet verwonderen indien ik u strikt vertrouwelijk mededeel, dat bij commissarissen van de Nederlandsche Bank en ook bij de directie nog steeds voorkeur bestaat voor dr. J. Zijlstra. Eigenlijk is het nog sterker en is nog steeds dr. Zijlstra in feite de enige kandidaat.'¹²⁶ Het politieke leven was wisselvallig, schreef Steenberghe in zijn tweede brief. Hij drong er krachtig op aan dat Schmelzer niet zou blijven aandringen op een premierschap van Zijlstra. Het landsbelang was beter gediend wanneer de antirevolutionaire econoom de 'meer blijvende en bijzonder invloedrijke functie van president van de Nederlandsche Bank zou vervullen.'¹²⁷

'Iedereen schijnt jou geweldig te vinden, maar wij vinden jou waardeloos'
Drie dagen na de verkiezingen werd Zijlstra door koningin Juliana benoemd tot informateur. Hij stond voor een zware persoonlijke beslissing. Publiekelijk had hij op de verkiezingsavond verklaard niet opnieuw premier te willen worden. Zou hij volharden in deze weigering, wanneer de politieke noodzaak steeds groter werd en de druk zou toenemen? Zijlstra vatte zijn formatiearbeid ondertussen daadkrachtig aan. Op 20 en 21 februari sprak hij met alle fractievoorzitters, onder wie ook Henk Lankhorst van de PSP en Hans van Mierlo van D'66. Met Marcus Bakker van de CPN voerde hij een 'interessant gesprek' over de verschillen tussen een kapitalistische en communistische ordening van de economie.¹²⁸ Den Uyl maakte in zijn gesprek met Zijlstra onmiddellijk duidelijk dat zijn fractie alleen mee wilde regeren indien 'ook de informateur zelf' duidelijk een keuze maakte voor samenwerking met de PvdA.¹²⁹ Nog op de dag van zijn laatste gesprekken stuurde Zijlstra de vijf grote partijen zijn conclusies toe. In het memorandum werden de hoofdlijnen van een regeringsprogram aangegeven. 'Bijzondere aandacht is besteed aan de economische en financiële problematiek,' klonk het stempel van Zijlstra onmiskenbaar door, 'omdat zonder een deugdelijke grondslag terzake het regeringsbeleid ook met betrekking tot andere beleidsgebieden, tot mislukken is gedoemd.' Vervolgens stelde de informateur twee vragen: welke eisen verbonden de vijf grote partijen aan

kabinetsdeelname en hoe dachten zij over heikele kwesties als de natte mijnwet, staatsdeelneming in particuliere bedrijven en de grondpolitiek?¹³⁰

Twee dagen later had Zijlstra de reacties binnen. Fractievoorzitter Den Uyl van de PvdA achtte het onmogelijk om over een programma te praten zonder een duidelijke keus op voorhand tussen links of rechts. Ook de vvd vroeg in haar reactie op Zijlstra's vragen om duidelijkheid over de politieke koers van het kabinet, maar de omfloerste formulering van Toxopeus viel minder op dan de keuze die Den Uyl van de informateur eiste.¹³¹ Het was voor Zijlstra genoeg aanleiding om dezelfde dag nog een harde conclusie te trekken: de Partij van de Arbeid schakelde zichzelf uit.¹³² De progressieve vleugel van de ARP was zeer ontevreden over deze stap. Partijvoorzitter Berghuis zocht de verklaring in Zijlstra's 'vooraf bepaalde keuze' voor de vvd. 'Daardoor zou de snelheid en de aard van de procedure bepaald kunnen zijn.'¹³³ Den Uyl reageerde in dezelfde geest. Hij was overtuigd dat Zijlstra had aangestuurd op deze uitkomst. 'Hij vroeg mij of enigerlei mededeling of commentaar zijnerzijds de situatie nog kon veranderen,' noteerde Zijlstra toen hij Den Uyl op 23 februari 's avonds sprak. 'Ik heb hem gezegd, dat dit, zolang hij zijn brief handhaafde, niet mogelijk zou zijn.'¹³⁴ Verdam, die sinds september minister was, had samen met AR-collega Diepenhorst 'Jelle pittig toegesproken' over zijn 'te snelle keus'. Hij maakte het de PvdA te gemakkelijk om in de oppositie te gaan. Bovendien liet hij zijn inhoudelijke voorkeur voor de vvd de procedure op beslissende wijze bepalen.¹³⁵

De antirevolutionaire partijtop had ook het memorandum zelf met weinig vreugde gelezen. Het was 'teveel Kneuterdijk', oordeelde Biesheuvel, daarbij refererend aan de straat waar het ministerie van Financiën tot 1975 gevestigd was. Verdam trok dezelfde conclusie. Hij zag er bovendien een duidelijke politieke keuze in. Met Zijlstra als informateur was het gevaar levensgroot om 'regelrecht in armen van [het] liberalisme te lopen'. Vooral over sociaal-maatschappelijke kwesties maakte Verdam zich zorgen. Het waren punten 'waarvoor Jelle haast allergisch [sic] is', schreef hij in zijn dagboek. 'Ondernemingsrecht, laagstbezoldigden en inspraak ambtenaren: en in het algemeen bepaaldelijk het sociaal gezicht.'¹³⁶ Dat het sociale aspect in Zijlstra's memorandum was gereduceerd tot een kleurloos 'stijlbloempje', verbaasde Verdam niets.¹³⁷ Na de oorlog hadden Zijlstra, Donner, Diepenhorst en hij als hoogleraren op de vu tot de moderne voorhoede van hun partij behoord. Sceptisch over het vooroorlogse gedachtegoed van de ARP, sympathiseerden zij in die periode met de PvdA. Was deze politieke voorkeur bij Diepenhorst en Verdam in jaren daarna verder gegroeid, Zijlstra had een tegenovergestelde ontwikkeling ondergaan. Zowel zijn afkeer van de vvd als zijn waardering voor de PvdA was afgekalfd.¹³⁸ Al geruime tijd

stond hij dichterbij het liberalisme van de vvd dan het socialisme van de PvdA. De onvrede in het progressieve AR-kamp kwam kort na Zijlstra's keuze voor de vvd naar buiten in een krantenartikel van Bruins Slot. 'Echt politiek beleid moet inspirerend zijn,' schreef Bruins Slot in *Trouw*. De 'structurele vraagstukken' waar het kabinet-Cals zich over had durven buigen lagen nog altijd ter tafel. Met de vvd kon hierover onmogelijk gepraat worden. Bruins Slot noemde samenwerking met de liberalen zelfs 'griezelig'. Zij namen de sociale agenda van de ARP als evangelische volkspartij totaal niet serieus.¹³⁹

De interne strijd tussen progressief en conservatief werd opnieuw duidelijk. De koningin sprak hier eveneens over, toen fractievoorzitter Biesheuvel daags na de verkiezingen langskwam. 'Moet ik U zien als representant van de linker- en Zijlstra van de rechtervleugel?'¹⁴⁰ Inderdaad stuurde Zijlstra als informateur doelgericht aan op samenwerking met de vvd. Berghuis en de zijnen waren het daarmee volstrekt oneens. Hoe diep deze onvrede zat, bleek op 15 maart toen elf jonge antirevolutionairen spijt betuigden van hun stem op de ARP. Aangezien de ARP in de campagne zo nadrukkelijk een evangelisch-radicaal geluid had laten horen, hadden de 'spijtstemmers' op zijn minst een serieuze poging verwacht om tot samenwerking met andere progressieve partijen te komen. Een van de 'spijtstemmers' was Bas de Gaay Fortman, zoon van Zijlstra's buurtgenoot De Gaay Fortman. Een jaar later keerde de jonge Bas de Gaay Fortman zich zelfs van de ARP af. Samen met andere spijtstemmers en de afgesplitste linkervleugel van de KVP richtte hij een nieuwe partij op: de Progressieve Partij Radikalen (PPR). Terwijl conservatieve ARP'ers als Roolvink en Algra zich in maart 1967 publiekelijk afkeerden van de jonge spijtstemmers, spraken partijvoorzitter Berghuis, Bruins Slot, Diepenhorst en Verdam hun steun voor de kritische brieven-schrijvers uit.¹⁴¹

De formatie was ondertussen in een nieuw stadium terechtgekomen. In de dagen nadat Zijlstra de PvdA had uitgerangeerd, werd in de media nadrukkelijk over het premierschap gespeculeerd. De informateur zou toch premier willen worden. Een dringend beroep van koningin Juliana zou voldoende zijn om hem definitief over de streep te trekken.¹⁴² Terwijl de vier resterende partijen verder onderhandelden over het regeringsprogramma, stond achter de schermen inderdaad de vraag van het premierschap centraal. vvd, CHU en KVP hielden vast aan Zijlstra, die zelf bleef weigeren. Hij zocht steun voor een andere premier van AR-huize: Barend Biesheuvel. Zijn gesprekspartners waren daar weinig enthousiast over. Dat Zijlstra premier werd kon de KVP verantwoorden. Zijn gezag was onomstreden en plaatste hem meer dan ooit boven de partijen. Met Biesheuvel lag dit anders. Ook

vvd-leider Toxopeus verklaarde tot dat moment onderhandeld te hebben 'in de hoop en de verwachting' dat Zijlstra premier werd. Een nieuwe kandidaat-premier zette het onderhandelingsresultaat op losse schroeven.¹⁴³ Toen de fractievoorzitters op 1 maart gezamenlijk bij de informateur kwamen, herhaalde Zijlstra zijn weigering. 'Hetwelk kennelijk enige ontsteltenis veroorzaakte,' noteerde hij in zijn formatiedagboek.¹⁴⁴ De volgende dag stelde hij zijn definitieve besluit op schrift. Hij was niet beschikbaar voor het premierschap. Met klem verzocht hij Schmelzer zijn oordeel over Biesheuvel te heroverwegen. Bleef het kvp-standpunt negatief, dan hoorde Zijlstra graag welke katholieke kandidaten in aanmerking kwamen om premier te worden.¹⁴⁵

Een dag later zocht Schmelzer hem op voor een gesprek onder vier ogen. De kvp-leider hield nog altijd hoop. Aan Biesheuvel vertelde hij dat de premierkwestie tot Zijlstra's laatste gesprek met de koningin moest openblijven. Hij hoopte en verwachtte kennelijk druk van de koningin, concludeerde Zijlstra toen Schmelzer enkele uren later bij hem op bezoek kwam.¹⁴⁶ Het was een scenario waarmee ook anderen rekening hielden. Jelle week voor geen mens, had Verdam enkele dagen eerder in zijn dagboek geschreven, maar tegen de koningin kon hij niet op.¹⁴⁷ In het laatste gesprek met de fractievoorzitters bereikten de vier partijen een akkoord over het regeringsprogramma, waarna Zijlstra naar de koningin ging om zijn eindrapport uit te brengen. Hoewel de fractievoorzitters zich niet over een premierschap van Biesheuvel wilden uitspreken, was de fractievoorzitter van de ARP volgens Zijlstra nu wel de gewenste formateur. Ondertussen hield hij de deur zelf nog op een kleine kier. Zou alles vastlopen, dan was hij alsnog bereid een rol te spelen, liet hij de koningin desgevraagd weten. 'Dan zal ik Uwe Majesteit niet in de steek laten,' tekende hij in zijn memoires op. 'Dat wist gelukkig niemand, want die wetenschap zou hebben kunnen bijdragen tot het intreden van de situatie die ik welhaast ten koste van alles wilde vermijden.'¹⁴⁸

In de tweeënhalve week die volgden probeerde Biesheuvel een kabinet te formeren. Zijlstra had zich zonder kleerscheuren terug weten te trekken uit de politieke vuurlinie, maar diende zijn partijgenoot Biesheuvel wel van advies. Het was een spannende, drukke tijd, deze vier interim-maanden. Wat begon met de beladen formatie na de Nacht van Schmelzer, was uitmondend in het premierschap, het beheer van zowel Algemene Zaken als Financiën en een ongekennde hype rond zijn eigen persoon. Als premier stond Zijlstra's agenda boordevol diners, ontvangsten en recepties. Eind februari ontving hij de Britse premier Harold Wilson. Een maand eerder waren prinses Margriet en Pieter van Vollenhoven in het huwelijk getreden, waar-

Ontvangst premier Wilson op vliegveld Ypenburg met achter hen ook de ministers George Brown en Luns.

bij Zijlstra en zijn collega's acte de présence gaven. Begin januari had het kabinet het jonge paar een diner aangeboden. Op 10 januari vond de officiële inzegening plaats in Den Haag. Als premier hield Zijlstra die dag een toespraak op televisie. Er was veel om het huwelijk te doen geweest. Voor het eerst trouwde een Oranjetelg met een gewone Nederlandse burgerzoon. Zijlstra stak in zijn feestelijke toespraak de loftrompet over het huwelijk van 'zomaar twee jonge mensen, kinderen van onze tijd, die elkaar liefhebben'.¹⁴⁹ In tegenstelling tot Luns had hij geen enkel probleem met het huwelijk. Aan sociale mobiliteit achtte Zijlstra sowieso veel waarde. Afkomstig van de zee-klei van Barradeel was de premier er zelf bij uitstek een exponent van. Ter demonstratie sierde Zijlstra zich bij de festiviteiten met alles wat hij aan decoraties bezat: 'Op foto's, gemaakt bij die gelegenheid, ziet men mij dus in rok, behangen met het grootst mogelijke aantal sterren dat ik zou kunnen dragen en de overige onderscheidingen als miniatuurtjes opgehangen aan de daarvoor bestemde draagbalk. Ik voelde mij in een feestelijke stemming en wilde dat met mijn kabinet en ter ere van het jonge paar uitbundig tonen.'¹⁵⁰

Het was een 'verschrikkelijk' drukke tijd, verklaarde Zijlstra later. Voor het eerst in zijn carrière begon hij oververmoeid te raken.¹⁵¹ Tegen zijn gewoonte in waren tassen met dossiers mee naar huis getorst. Half maart, met de ergste formatiedrukke achter de rug, werd Zijlstra ziek. De 'overgrote drukte' hield hem thuis, schreef hij aan de Belgische senator Gaston Eyskens, waar hij op

V.l.n.r. aan tafel tijdens het feestelijke regeringsdiner op 4 januari 1967: koningin Juliana, premier Zijlstra, prinses Margriet, Pieter van Vollenhoven, Hetty en prins Bernhard.

bezoek zou gaan.¹⁵² Vergaderingen van de ministerraad bleef hij op donderdag of vrijdag bijwonen, maar de ontvangst van de Amerikaanse vicepresident Hubert Humphrey liet hij eind maart aan De Quay over. Zijlstra was in Friesland gebleven.¹⁵³ Een week later trad op 5 april het kabinet-De Jong aan en zat de klus van de interim-ploeg erop. Het afscheidsdiner in restaurant Royal voltrok zich 's avonds in goede sfeer. 'Veel geestige en hartelijke momenten,' schreef De Quay in zijn dagboek. 'Jelle Zijlstra hield een (te) lange toespraak. Aan het einde werd hij onwel. Maria [de Quay] vond dat hij in korte tijd oud geworden was.'¹⁵⁴

Het viel anderen ook op. 'Jelle is grijs geworden,' had Rinse Zijlstra zich op de verkiezingsavond in Krasnapolsky laten ontvallen.¹⁵⁵ Als nummer veertien op de lijst betekende het succes van de ARP dat Rinse plaatsnam in de Tweede Kamer. Ook Zijlstra's kinderen merkten dat vader en moeder het ongekend druk hadden. Hetty probeerde haar man zo veel mogelijk zorgen uit handen te nemen, wat veel energie kostte. Tegelijkertijd viel de drukke avondagenda haar zwaar. Vele avonden vertrok het echtpaar naar een diner of een receptie. Steeds zwermde pers rond het huis.¹⁵⁶ Er werd tijdelijk een kok in dienst genomen, terwijl voor dagelijkse beslommingen van de kinderen weinig oog meer was. Ook niet voor het eindexamen waar de oudste dochter Irene tegenaan hikte. Bovendien merkten zij dat de bewondering die hun vader ten deel viel hem niet onberoerd liet. Het streelde zijn trots en ijdelheid. Steeds hoorden de kinderen hem over het 'landsbelang' spre-

ken. Het woord 'perfect' lag in zijn mond bestorven. Tegelijkertijd was hij door de werkdruk en de spanning kribbig. Het wakkerde de opstandigheid van de kinderen aan. 'Terugkijkend kan je zeggen dat hij in deze periode van zijn kinderen wel wat meer support had kunnen gebruiken.' Elke mogelijkheid voor een discussie werd toen echter aangegrepen. Er was veel ruzie. 'Iedereen schijnt jou geweldig te vinden,' liet de oudste dochter namens haar broers en zussen weten, 'maar wij vinden jou waardeloos.'¹⁵⁷ Het was een zware periode voor Zijlstra en het gezin.

Toen Zijlstra zijn keuze om het premierschap niet te aanvaarden aan De Quay uitlegde, wees hij ook op de kinderen. 'Gewoon geen zin! Zorg over zijn opgroeiende kinderen,' noteerde De Quay op 3 maart in zijn dagboek.¹⁵⁸ De katholieke oud-premier vond het 'ergens een beetje laf' dat Zijlstra weigerde. Het was de mening van zijn vrouw Maria, maar De Quay was het met haar eens.¹⁵⁹ Zouden Zijlstra's gezag en reputatie een periode van vier jaar premierschap overleven? Wie hoog klimt kan laag vallen, daarvan zal ook Zijlstra zich bewust zijn geweest. Op de achtergrond speelde ook DNB een grote rol bij zijn definitieve keuze. Terwijl *Het Vrije Volk* opnieuw met Van Lennep op de proppen kwam, als mogelijke opvolger van Holtrop, was er voor de Bank nog altijd maar één echte kandidaat. De brief van Steenberghe aan zijn partijgenoot Schmelzer had dit overduidelijk laten zien. In januari hadden Zijlstra en de president-commissaris elkaar opnieuw gesproken. De echo van het onverwachte uitstapje van de beoogd Bankpresident klonk in hun onderonsje onmiskenbaar door. Zowel Steenberghe als Holtrop had Zijlstra in november ontraden het premierschap te aanvaarden. Aangezien hij het toch gedaan had, verlangde de raad van commissarissen van de Bank nu meer zekerheid over zijn toekomstige politieke aspiraties. Steenberghe verlangde een garantie, waarbij Zijlstra op schrift zou verklaren gedurende zijn eerste ambtstermijn van zeven jaar geen politieke functies te zullen aanvaarden. Zijlstra vond deze strenge eis formeel gezien eigenlijk onjuist, maar was toch bereid 'zich te binden'.¹⁶⁰ Na dit gesprek op 25 januari liet de formele afhandeling van de garantieregeling op zich wachten. Begin februari stuurde Steenberghe een conceptovereenkomst, waar Zijlstra pas twee weken later op reageerde. Hij ging akkoord met het concept en liet weten 'per ommegaande' op een definitief schrijven van de Bank te reageren. Deze brief ontving hij drie dagen later, waarna het toch ruim twee weken duurde voor hij zijn definitieve akkoord aan de Bank gaf.¹⁶¹ Was het enkel de drukte van formatie en premierschap of hield Zijlstra ook richting DNB zo lang mogelijk zijn opties open? Gezien het feit dat hij stevast voorzichtig manoeuvreerde, uiterst terughoudend was over zijn werkelijke wensen en formele keuzes vaak tot het laatste moment uitstelde, is dat laatste zeer plausibel.

Op de dag dat Zijlstra zijn definitieve toezegging naar Steenberghe stuurde, was de formatie-Biesheuvel in het slop geraakt. Aanvankelijk was de AR-formateur uit de startblokken geschoten. Algauw was echter gebleken dat niet alleen KVP en VVD twijfelden over zijn premierschap, ook zijn partijgenoten gingen dwarsliggen. Een kabinet met de VVD mocht niet door een prominente ARP-figuur geleid worden, oordeelde partijvoorzitter Berghuis. Hetzelfde standpunt namen de drie hoogleraren Diepenhorst, Verdam en De Gaay Fortman senior in. Zij weigerden minister te worden, waarmee Biesheuvel meteen in de problemen kwam met het invullen van de ministersposten. 'De politieke combinatie staat hen niet aan,' noteerde Biesheuvel.¹⁶² Bovendien kon de formateur niet op het 'mythische' prestige van Zijlstra bogen, zoals de Britse ambassade in een politieke analyse vaststelde.¹⁶³ Enkele dagen later strandde Biesheuvel definitief. De bal kwam daarmee bij de KVP te liggen. Die partij schoof nu Piet de Jong naar voren als premier.¹⁶⁴

De Jong was staatssecretaris van Defensie geweest in het kabinet-De Quay en daarna minister. Waar Biesheuvel was mislukt, wist de KVP'er te slagen. Hij representeerde de grootste politieke partij en toonde zich flexibel bij het invullen van de ministersposten. Zo verschoof hij Joop Bakker van Economische Zaken naar Verkeer en Waterstaat, wat Biesheuvel, op aandringen van Zijlstra, niet had willen doen. De Jong liet de inhoudelijke fundamenteën van Zijlstra's informatiefase overigens intact. Gezien het financieel-economische accent deed het programma denken aan een jaarverslag van DNB.¹⁶⁵ Dit was de progressieve antirevolutionairen een doorn in het oog. 'Er zit geen enkele politieke inspiratie in behalve voor liberalen en liberaal-gezinden,' vond partijvoorzitter Berghuis. Hij noemde het kabinet een 'weinig inspirerende zaak', waarbij de antirevolutionaire ministers Bakker, Roolvink en Wim Schut niet bepaald exponenten waren 'van onze huidige politieke koers'.¹⁶⁶ Zijlstra was ondertussen opgelucht dat hij niet op de stille belofte aan de koningin terug hoefde te komen. Hij had zijn woord bovendien al aan de Bank gegeven. Tien dagen nadat het kabinet-De Jong aantrad, benoemde minister Witteveen van Financiën Zijlstra opnieuw tot president van de Nederlandsche Bank. Hoewel fractieleiden van de PvdA eerder hoog van de toren hadden geblazen door te verklaren dat de weg terug naar de Bank definitief was 'afgesneden', bleef ophef over zijn benoeming uit.¹⁶⁷ In retrospect was dat opmerkelijk, aangezien Zijlstra als interim-premier en informateur duidelijk een politieke rol had gespeeld. Als Bankpresident moest hij daarentegen een 'politiek serene figuur' zijn, zoals Steenberghe in november had verklaard. Zijn imago als deskundig en politiek onomstreden figuur had echter niet onder het premierschap geleden.

Sterker nog, het Haagse intermezzo had Zijlstra's status tot ongekende hoogte doen groeien. Van een oud-minister van Financiën was Zijlstra een gezaghebbend oud-premier geworden. Van een sobere en betrouwbare schatkistbewaarder de redder des vaderlands. Het was een prestatie waarin Wim Kan een belangrijke rol had gespeeld. 'Jelle zal wel zien.' Vanaf mei 1967 niet langer als interim-premier, die orde op zaken stelde, maar als Bankpresident. Wakend en waarschuwend als hoeder van de Nederlandse economie.

Zijlstra, president van DNB en BIS

DEEL III

Het ware evangelie

In the face of the ever-changing political winds and tides, stable money is the indispensable and reliable compass for the ship of state. The central bank leadership must not merely act and explain its actions, it must also preach the true gospel.¹

10 De boodschap van een 'diehard central banker'

Op zondag 18 maart 1968, minder dan een jaar nadat Zijlstra president van de Nederlandsche Bank was geworden, landde de Air Force One op Schiphol. Samen met de bankpresidenten van de andere Europese G10-landen was Zijlstra op vrijdag in allerijl naar Washington gegaan. Nu werden de centraal bankiers in de luxueuze Boeing van de Amerikaanse president Lyndon Johnson naar huis gebracht. Nadat Zijlstra in alle vroegte in Amsterdam was uitgestapt, vloog de Air Force One naar Frankfurt, Zürich en Rome.²

Het was de climax van een turbulent eerste jaar. Na enkele rustige eerste maanden in de zomer werden achtereenvolgens het Britse pond en de Amerikaanse dollar het slachtoffer van grootscheepse speculatie. Het vertrouwen in de sleutelvaluta van het internationale geldstelsel brokkelde af. Terwijl op de financiële markten massaal ponden en dollars werden verkocht, probeerden de bankpresidenten de rust te herstellen. Na vier maanden van crisisbeheersing waren verdergaande maatregelen onvermijdelijk. Na weer een 'moeilijke week' en 'uiterst nerveuze' dagen op de beurs riepen de Amerikaanse autoriteiten Zijlstra en zijn Europese collega's op 16 maart met spoed naar Washington.³ De aanval op de dollar was uitgemond in een ware 'goudkoorts', vertelde Zijlstra voor zijn vertrek aan de pers.⁴

Tijdens het crisisberaad in het imposante Eccles Building van de Board of Governors van het Federal Reserve System (FED), de Amerikaanse centrale bank, werden belangrijke knopen doorgehakt om de rust te herstellen. De officiële goudprijs werd losgekoppeld van koersschommelingen op de markt, terwijl Amerika een ommezwaai in zijn binnenlandse beleid aankondigde. Na Washington keerde de rust inderdaad terug. Zijn eerste jaar als Bankpresident was niettemin 'zo roerig' geweest, schreef Zijlstra in augustus 1968 aan VVD-senator Van Riel, dat hij 'reeds om die reden de politiek niet te zeer mis[te]'.⁵ Twee maanden daarna trok de wervelwind opnieuw voorbij. Ditmaal waren het Britse pond en de Franse frank het slachtoffer.⁶ Weer moesten Zijlstra en zijn collega's tot het uiterste gaan om het internationale geldstelsel van Bretton Woods te redden.

Het was de rode draad van Zijlstra's eerste vier jaren bij DNB. Hij achtte het herstel van rust en stabiliteit van cruciaal belang. Aan dit streven gaf Zijlstra invulling door enerzijds op informele wijze grootschalige red-

dingsoperaties op touw te zetten en anderzijds het evangelie van de 'diehard central banker' te prediken. Niet Bretton Woods was het probleem, maar losbandig beleid in afzonderlijke landen.⁷

Van Amsterdam naar Bazel: President van twee prestigieuze banken

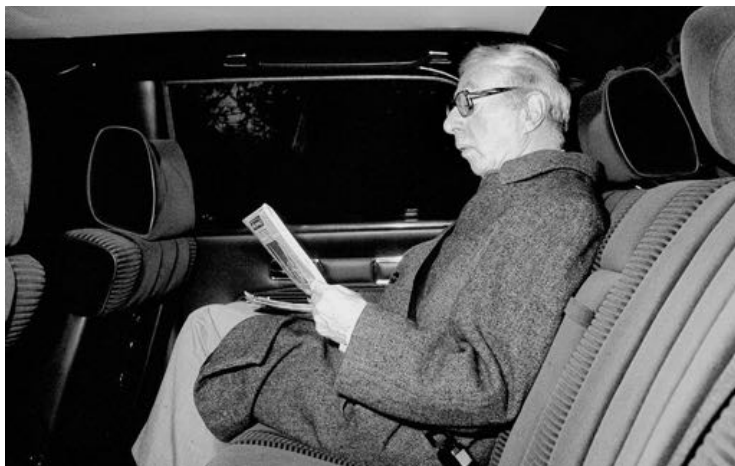
Op dinsdag 2 mei 1967 betrad Zijlstra voor het eerst het statige hoofdkantoor van DNB. Het neoclassicistische gebouw lag in het centrum van Amsterdam, aan de Oude Turfmarkt. Sinds haar oprichting in 1814 was de Bank op deze plek gevestigd. Eerst in een aantal herenhuizen, vanaf 1869 in nieuwbouw. Een sobere buitenkant moest de zuinigheid van DNB reflecteren. In het voorportaal liep Zijlstra dagelijks twaalf marmeren treden op, om daarna door een deftige portier in kostuum begroet te worden als 'president'. In alles ademde de Bank traditie en waardigheid. De Nederlandsche Bank was in 1814 opgericht door koning Willem I. Lang fungeerde de instelling als particuliere bank, gemachtigd om bankbiljetten in omloop te brengen. Na de Tweede Wereldoorlog werd DNB genationaliseerd. Bij wet werd de centrale bank opgedragen om de waarde van de Nederlandse geldeenheid te reguleren. 'Op zodanige wijze als aan 's lands welvaart het meest dienstig is en daarbij die waarde zoveel mogelijk te stabiliseren.'⁸ De Bank werd tevens verantwoordelijk voor geldomloop en betalingsverkeer en oefende toezicht uit op het bankwezen. DNB kreeg daarmee een belangrijke rol in het landsbestuur, waarbij haar beleid bij moest dragen aan het algemeen belang.

Op zijn eerste werkdag maakte Zijlstra kennis met de afdelingshoofden, waarna hij op dag twee tijdens een rondgang door de Bank werd voorgesteld aan het personeel. De president flitste kamers in en uit, razendsnel handenschuddend, zag André Szász, die leidinggaf aan de afdeling internationale zaken. Terwijl Zijlstra alweer op weg naar de volgende kamer was, riep Szász een naam en een functie richting zijn achterhoofd. 'Toen echter de naam Snijders in combinatie met "het Internationaal Monetair Fonds" viel, keerde Zijlstra om. Zijn ogen gingen spiedend over Snijders bureau, terwijl hij het een en ander over het onderwerp vroeg.'⁹ Het liet zien waar de interesse van de nieuwe Bankpresident lag. Het zou de komende veertien jaar zo blijven, aldus Szász, die vanaf 1973 lid van de directie werd. Hij nam vanaf dat moment niet alleen deel aan de directievergaderingen, maar vergezelde Zijlstra als diplomaat van de Bank vaak op diens buitenlandse reizen naar Bazel, Brussel en Washington. 'In persoonlijke gesprekken ging het vaak over twee onderwerpen: of de eerdergenoemde internationale zaken of de binnenlandse politiek.'¹⁰

Met de wisseling van de wacht veranderde binnen de Bank nogal wat. Holtrop was een regent geweest. Een wetenschapper, die eindeloze monolo-

gen afstak in vergaderingen en zich als detaillist met alles bemoeide. Hij was driftig en veel werknemers waren bang voor zijn uitbarstingen. Vooral wanneer de president aan de inleiding van het jaarverslag werkte, kon ieder personeelslid dag en nacht worden opgebeld voor uitleg, opheldering of een reprimande. Het kwam voort uit een combinatie van perfectionisme, eindeloze werklust en angst om te falen.¹¹ Met Zijlstra brak een meer professionele periode aan in het Bankbestuur. De president was nuchter en ontspannen. Hij delegerde bovendien. De verschillende afdelingen werden aangestuurd door de daartoe bevoegde directeur. Veel onderdirecteuren en hooggeplaatste medewerkers waren 'grenzeloos opgelucht' na Holtrops vertrek, schetste Szász in november.¹² Tegelijkertijd bleven de formele omgangsvormen in stand en nam de zichtbaarheid van de nieuwe president voor gewone werknemers af. Pas in het midden van de jaren zeventig werd de grote afstand tussen directie en werkvloer kleiner. Daarbij speelden jongere directieleden zoals Szász en Huib Muller toen een rol.¹³ Met de komst van Duisenberg brak de ivoren toren in 1982 definitief open. De archaïsche omgangsvormen begonnen langzaam te verdwijnen.¹⁴

Zijlstra kon in mei 1967 opgelucht ademhalen. De koningin had in de formatie van het nieuwe kabinet geen ultimatum beroep op hem gedaan. Bovendien had zijn tweede benoeming bij de Bank niet voor ophef gezorgd. Na een zwaar halfjaar kon hij enigszins op adem komen. 'Inderdaad hebben wij een vrij moeilijke tijd achter de rug,' schreef hij eind mei aan de Rotterdamse econoom Henk Lambers. 'Maar eind goed al goed; of in de taal der economisten: ex post is het evenwicht hersteld.'¹⁵ Zijn werkdagen op de Bank werden een stuk regelmatig. In vergelijking met de periode van het premierschap nam het aantal sociale verplichtingen in het Haagse circuit zienderogen af. Tot de Bankpresident dringt men niet gemakkelijk door, schetste Zijlstra de verandering in zijn memoires.¹⁶ Bovendien sloeg hij veel uitnodigingen voor interviews en lezingen af. Hij wilde het aantal keren dat hij als Bankpresident zijn stem verhief beperken, om op die manier de impact van zijn woorden te vergroten. Verder keerde hij terug naar het ritme dat hij als minister jarenlang had gehanteerd: exact kwart voor negen vertrek uit Den Haag, om tien uur op kantoor, 's middags zoveel mogelijk het bureau leeg en exact halfvijf vertrek richting Marlot. De dag begon zoals in zijn eerste periode als minister. Hoewel de rit tussen Amsterdam en Den Haag nu in omgekeerde richting ging, heette de chauffeur nog altijd Van Selm. Jan van Selm was de broer van Cor, die jarenlang op Economische Zaken en Financiën zijn chauffeur was geweest. Als eerste werkzaamheid nam hij de ochtendbladen door. 'Twee bij het ontbijt, een in de auto, de rest op de Bank, inclusief enkele buitenlandse kranten, zoals de *Herald Tribune*,

Krant lezend achter in de auto bij chauffeur Van Selm.

de *Financial Times* en *Le Monde*. Dit moet met een soort diagonale lees-techniek gebeuren, want anders zou mijn dagtaak uit het lezen van kranten bestaan, hetgeen niet het geval is.¹⁷ Stukken op zijn bureau werden snel maar grondig doorgenomen, waarbij hij zuinig omsprong met zijn schaarse tijd. 'Ach, hij was zo vlug in het opnemen van nieuws, van notities enzovoorts. Dat ging geruisloos,' blikte secretaresse Aad Vervelde terug. Zij kende Zijlstra uit haar studietijd aan de NEH in Rotterdam. Daarna had zij jarenlang met veel plezier onder Holtrop gewerkt. Ze bleef zich verbazen over het lege bureau van de nieuwe president, die 's middags rustig zat na te denken en niet schroomde om vroeg naar huis te gaan.¹⁸

Internationale bijeenkomsten gingen tot zijn vaste werkzaamheden behoren. Elke maand bezocht Zijlstra Basel, waar de centraal bankiers op de Bank for International Settlements (BIS) bijeenkwamen. Gelegen tegenover het centraal station was de BIS gevestigd in een onopvallend en 'tijdelijk' onderkomen: het verlaten Grand et Savoy Hôtel Univers.¹⁹ De zes verdiepingen van dit voormalige hotel waren het toneel van de BIS-weekenden, waar de bankpresidenten van de zes EEG-landen plus Zwitserland, Engeland en Zweden elkaar troffen. Amerika, Canada en Japan waren niet officieel lid, maar stuurden wel vertegenwoordigers naar de maandelijkse bijeenkomsten. Behalve een ontmoetingsplek was de BIS een bank die in opdracht van centrale banken transacties uitvoerde en beleggingen deed. Daarbij bood vooral de anonimiteit van deze Zwitserse bank voordelen. Zo waren bijvoorbeeld steunoperaties voor de eigen munt niet onmiddellijk terug te leiden tot de centrale bank in kwestie. Binnen Zwitserland had de BIS een vergaande mate van autonomie. De autoriteiten konden het gebouw

niet zomaar betreden. De BIS beschikte over eigen diplomatieke paspoorten, medische voorzieningen en beveiliging. Meteen in zijn eerste weekend als Bankpresident vloog Zijlstra naar Basel. Hij ontmoette daar zijn nieuwe collega's en sprak uitgebreid met de Fransman Gabriel Ferras. Als general manager gaf Ferras leiding aan de dagelijkse werkzaamheden van de BIS. Aan het ontbijt, in Basel vaak benut voor de eerste besprekingen van de dag, werd Zijlstra op zondagochtend door Ferras gepolst om het presidentschap van de BIS op zich te nemen. Een dag later stelde de Fransman het aanbod op schrift. Hij beseftte terdege het gewicht van zijn verzoek, zo kort nadat Zijlstra was aangetreden als president van de Nederlandsche Bank. Het BIS-presidentschap was echter voorbehouden aan een van de bankpresidenten van de kleinere landen. Aangezien West-Duitsland, Engeland, Italië en Frankrijk zich als 'grote vier' alleen met zijn kandidatuur unaniem konden verenigen, deed Ferras een dringend beroep op hem. Ook zijn concurrenten, de Zweed Per Åsbrink en de Zwitser Edwin Stopper, steunden hem 'sans reserve'.²⁰

Twee weken later, zonder dat de bronnen wijzen op nader overleg met Ferras of met zijn nieuwe collega's van de Nederlandsche Bank, stapte Zijlstra over zijn aanvankelijke bezwaren heen. Het idee om Holtrop ook in deze functie op te volgen, was nooit bij hem opgekomen, schreef hij op 19 mei aan Ferras. Alleen doordat de Fransman hem had verzekerd dat het verzoek op unanimiteit onder de bankpresidenten berustte, had hij zijn standpunt heroverwogen. 'Je suis arrivé à la conclusion que cette fois je ne peux pas me soustraire à la responsabilité. En conséquence, je suis disposé à accepter la présidence de la Banque à Bâle'.²¹ In zijn memoires schreef Zijlstra dat het vooral zijn onervarenheid als Bankpresident was waardoor hij aarzelde. 'In de eerste plaats vond ik dat ik het bankvak eerst maar eens moest gaan leren in Amsterdam, voordat ik mij enigszins vrijmoedig zou kunnen gaan bewegen tussen collega's die allen als uiterst deskundig bekend stonden.' Hij vreesde voor het scenario van 1952, toen hij als 'parachutist' vanuit de wetenschap midden in de politiek terecht was gekomen.²² De aarzelingen klonken aannemelijk, maar de wijze waarop Zijlstra schoorvoetend het BIS-presidentschap aanvaardde, volgde ook het welbekende patroon. Hij zocht het ambt niet, maar werd gevraagd. Zich beroepend op zijn plichtsbef en wijzend op de unanieme steun, ging Zijlstra door de knieën.

Zijlstra werd zo de vierde Nederlander president van deze roemruchte Zwitserse bank. De BIS was in 1930 opgericht om de samenwerking tussen centrale banken te bevorderen. Naast Holtrop, die tussen 1958 en 1967 president van de BIS was, waren in de jaren dertig Leonard Trip en Johan Bey-

en president geweest. Trip had de toen roulerende functie gecombineerd met het presidentschap van DNB (1931-1941, 1945-1946), terwijl Beyen na een carrière in de financiële wereld tussen 1937 en 1940 fulltime BIS-president was. In het interbellum had de bank zich ontwikkeld tot een spil van de monetaire diplomatie. De jaren waarin de NSDAP in Duitsland aan de macht was, wierpen na 1945 een donkere schaduw over de BIS. Gedurende de gehele oorlog had de bank contact onderhouden met nazi-Duitsland. Dubieuze figuren doken op in Bazel, gestolen goud kwam in haar kluizen terecht en de BIS bleef optreden als tussenpersoon voor de Duitse Reichsbank. Met haar bezoedelde reputatie stond na de oorlog het voortbestaan van de BIS op het spel. Vooral de Amerikanen wilden de bank ontbinden. In Bretton Woods werden namelijk twee nieuwe instellingen opgericht als toekomstige spil van het geldstelsel. De Amerikanen zagen de BIS daarmee als een overbodige, Europese club, die het functioneren van het IMF en de Wereldbank zou kunnen belemmeren. Verzet uit Europa doorkruiste dit Amerikaanse plan. De BIS bleef bestaan.²³

Vijftien jaar later, toen de dollar in de jaren zestig in steeds grotere problemen kwam en het geldstelsel van Bretton Woods begon te kraken, begon de rol van de BIS te groeien. Langzaam vervaagde ook de schaduw uit het verleden.²⁴ Vanaf december 1960 stuurde ook de Amerikaanse FED een hooggeplaatste functionaris naar de BIS-weekenden. De dollar en het geldstelsel waren kwetsbaar. Voor Europese steun moesten de Amerikanen in Bazel zijn.²⁵ De BIS was een ontmoetingsplaats waar op strikt informele wijze onderhandeld kon worden, ver weg van pers en politiek. Daarmee nam de bank een unieke plaats in tussen instellingen als het IMF, de OESO en de G10. Daar waren landen officieel vertegenwoordigd, terwijl de BIS volstrekt informeel functioneerde. Het was een soort clubhuis voor de fine fleur van de centrale-bankfamilie. Alleen de bankpresidenten van de rijke landen waren welkom. Het vormde de kracht van de BIS, onderstreepte de invloedrijke ex-gouverneur van de Bank of England, Rowland Baring, in december 1968 in een brief aan Zijlstra. Hij riep om daadkracht bij het redden van het internationale geldstelsel, maar benadrukte tegelijkertijd dat de Bazelse bank zo ver mogelijk bij de politiek vandaan moest blijven.²⁶ Als president zou Zijlstra er nauwgezet op toezien. Tegen lekken naar de pers sprak hij zich binnenskamers krachtig uit. Door journalisten stug te negeren, hoopte de BIS hen te ontmoedigen naar Bazel af te reizen.²⁷ Bij zijn afscheid in 1981 huldigde Zijlstra de werkwijze van de BIS op dezelfde wijze als Baring. Juist in tijden van monetaire en financiële spanningen speelde het informele overleg achter de schermen in Bazel een cruciale rol. 'Let it remain so,' drukte de scheidend BIS-president zijn collega's op het hart.²⁸

Een ontspannen uitstapje
in Zuid-Frankrijk met
René Larre van de BIS.

Al deze jaren vloog Zijlstra eens per maand naar Basel. Soms met een lijnvlucht van KLM, soms met de vijfpersoons Cessna van de Rijksluchtvaartschool. Vaak vertrok hij op zondagmiddag om 's avonds, tijdens een diner met het management van de BIS, over de dagelijkse gang van zaken op de bank te spreken. Daarbij stonden in de eerste plaats de omvangrijke financiële transacties en beleggingen van de BIS centraal. De bank handelde niet alleen in opdracht van tal van centrale banken wereldwijd, maar had ook een groot eigen vermogen opgebouwd. Na zijn vroegtijdige dood in 1971 werd Ferras opgevolgd door een andere Fransman. Als oud-minister van Financiën werd René Larre toen Zijlstra's rechterhand in Basel. Voor zijn werk als BIS-president kreeg Zijlstra in deze periode een jaarsalaris in Zwitserse goudfranken. Dit bedroeg in 1969 ruim 60.000 gulden. Dit kwam boven op zijn jaarsalaris van DNB, dat in hetzelfde jaar 225.000 gulden bedroeg. Samen was dit omgerekend naar huidige waarde ruim 610.000 euro, waarover hij uiteraard loonbelasting moest betalen.²⁹

Na stevast overnacht te hebben in hotel Euler, aan de overkant van de straat, begon op maandagochtend de Bazelse vergadercarroussel. In steeds wisselende samenstellingen kwamen de bankpresidenten samen om monetaire en financiële ontwikkelingen te bespreken. Eerst als de G10, waarbij op maandagochtend inclusief Zwitserland elf landen aanschoven. Daarna haakten Amerika, Canada en Japan af, zodat de acht landen van het BIS-bestuur overbleven. Als vervolgens Zwitserland en Zweden de zaal verlieten, bleven zes bankpresidenten in EEG-verband over. Vaak woonden vooraanstaande leden van de BIS-staf, zoals Ferras, Larre en de twee opeenvolgende hoofdeconomen van de bank, Milton Gilbert en Alexandre Lamfalussy, de

Vergadering van het bestuur van de BIS op 11 december 1979 in Bazel. V.l.n.r.: René Larre (general manager), Zijlstra, Leslie O'Brien (vicepresident van de BIS), Bernard Clappier (Banque de France), Renaud de la Genière (gouverneur van de Banque de France).

vergaderingen bij. Hoewel in Brussel een monetaire commissie bestond, lag het zwaartepunt van het Europese overleg op monetair terrein sinds 1964 in Bazel. Toen was het comité van centrale-bankpresidenten van de EEG door Brussel erkend, waarmee het overleg over monetaire samenwerking keurig buiten het blikveld van politiek en pers bleef.³⁰ Soms verliepen de Bazelse weekenden teleurstellend. Dan bleef het bij een 'tour d'horizon' van monetaire, economische en politieke ontwikkelingen in de verschillende landen. In andere maanden werden wel spijkers met koppen geslagen. Dan voerden de presidenten onderling interessante discussies over actuele thema's, deden zij cruciale informatie of werd diplomatieke vooruitgang geboekt. Als president van de BIS zat Zijlstra niet alleen bestuursvergaderingen voor, hij fungeerde ook als spil van informele gesprekken. Deze vonden plaats in de wandelgangen, op zijn ruime kantoor of tijdens ontbijt, lunch of diner. Vooral het dinergesprek was belangrijk. Onder het genot van goede spijs en wijn in hotel Euler of in restaurant Schützenhaus vonden de meest openhartige discussies plaats. Zijlstra leidde deze gesprekken in en bepaalde welk onderwerp ter tafel kwam. Vervolgens probeerde hij het gesprek in de richting te manoeuvreren die hem voor ogen stond, kreeg minister Witteveen in januari 1968 te horen.³¹ Het kon ook gebeuren dat Zijlstra geen enkel onderwerp rijp achtte voor discussie, zoals de Amerikaanse afgevaardigde Dewey Daane zo nu en dan op de FED rapporteerde. 'Accordingly no substantive matters were discussed at the dinner.'³²

Van de crisis rond het Britse pond naar een aanval op de dollar

Eind september 1967 woonde Zijlstra voor het eerst als president van DNB de jaarvergadering van het IMF bij. Als minister van Financiën was hij bekend met de jaarlijkse top, die meestal in Washington plaatsvond. Ditmaal vond de aaneenschakeling van redevoeringen, diners en cocktailparty's plaats in het Braziliaanse Rio de Janeiro. In zijn toespraak sprak Zijlstra over 'the beauty of this country, the courtesy and the friendliness of her inhabitants and their energy in getting things done'.³³ Verder waarschuwde hij vooral. Ondanks een economische recessie wees Zijlstra naar de inflatie als grootste bedreiging voor de wereldeconomie. Hij riep op tot terughoudendheid bij het laten oplopen van tekorten. Internationaal gold hetzelfde voor de introductie van nieuwe vormen van krediet. Nieuw geld werd noodzakelijk geacht om de groei wereldwijd op gang te houden. Zijlstra zag echter vooral het gevaar van te veel geld, wat de inflatie aan zou jagen. Naast Zijlstra spraken 105 andere officiële vertegenwoordigers. 'Na de eerste sprekers op de eerste dag (de grote landen) had niemand er meer zin in,' blikte hij terug op de lange zittingen.³⁴ Ook op de jaarvergadering draaide het om de 'uitgebreide gesprekken en consultaties en marge van de conferentie', zoals Zijlstra in zijn verslag schreef.³⁵

In Rio waren 'en marge' de problemen van Engeland het belangrijkste discussiepunt geweest. Daarbij opereerde Zijlstra vooral als president van de BIS. Na uitgebreid met zijn collega's over de Britse situatie gesproken te hebben, sprak hij met gouverneur Leslie O'Brien van de Bank of England. 'We are considering favourably some additional form of assistance to [pound] sterling,' kreeg de Britse bankpresident te horen. Het tweetal trof elkaar overigens niet in Rio maar in Buenos Aires, waar Zijlstra na afloop van de IMF-top naartoe was gevlogen. Naast zijn bespreking met O'Brien in het Plazahotel had Zijlstra een gesprek met zijn vriend Heini Thyssen-Bornemisza gepland, die commercieel actief was in Argentinië.³⁶ De Britse situatie vloede in belangrijke mate voort uit de problemen rond het pond. Niet lang geleden was de Britse munt de spil van het geldstelsel geweest, maar deze positie was na de Tweede Wereldoorlog overgenomen door de dollar. Bovendien was de waarde van het pond na de oorlog te hoog vastgesteld. Doordat particuliere investeerders en centrale banken van vele landen nog altijd over grote hoeveelheid ponden beschikten, liep de munt constant gevaar. Het vertrouwen in de munt was wankel. Verkochten velen plots hun ponden op de financiële markt, dan dreigde de waarde van de munt ineen te storten. Het waren ingrediënten voor aanhoudende problemen voor het land en zijn voorheen zo trotse munt. Sinds 1961 ontving de Bank of England gecoördineerde steun van haar Europese en Noord-Amerikaanse collega's.³⁷

Nu kreeg O'Brien in Rio van Zijlstra te horen dat de centrale banken in principe bereid waren hun financiële steun te verlengen en verder uit te breiden. De details zouden in november worden besproken in Bazel. Hoopvol zei O'Brien dat tegen die tijd 'het ergste' van de speculatieve aanval op het pond voorbij zou zijn.³⁸

Niet veel later bleek het tegendeel waar te zijn. Toen op 19 oktober een adviseur van O'Brien een bezoek aan Zijlstra bracht in Amsterdam, was het optimisme verdwenen.³⁹ De druk op het pond was verder toegenomen. In november, toen de centrale-bankpresidenten in Bazel bijeenkwamen, was de situatie compleet uit de hand gelopen. 'We are on the brink, without massive support we go over,' verklaarde O'Brien tijdens een informeel gesprek op Zijlstra's kamer. Alfred Hayes, vicevoorzitter van de FED, was fel tegen devaluatie en pleitte in Bazel voor een massief steunpakket. Het Britse pond was namelijk de eerste verdedigingslinie van de dollar. Zou die muur geslecht worden, doordat het pond onder druk van de markt devalueerde, dan kwam het eigenlijke fort onder vuur te liggen.⁴⁰ De problemen waren echter zo groot geworden, dat de Europese centrale banken geen gemakkelijke uitweg meer zagen. Steun aan het Britse pond leek een bodemloze put te worden. Het bracht Zijlstra en zijn continentale collega's tot de harde conclusie dat Engeland fundamenteel uit evenwicht was. Het land moest de consequenties van die situatie onder ogen zien. Streng bezuinigen of een devaluatie, was de keuze zoals Zijlstra op zondagmiddag 12 november uiteenzette.⁴¹ Het was een streep door de rekening van Amerika. Nu de Europese centrale banken afhaakten, kon het IMF onmogelijk alleen voor de omvangrijke lening instaan. Amerikaanse druk op de Europese landen mocht niet baten. Een dag na het besluit in Bazel werd in Londen de knoop doorgehakt: het pond zou devalueren.⁴²

Devaluatie was de laatste optie in het geldstelsel van Bretton Woods. Uitgangspunt waren namelijk vaste wisselkoersen die alleen in het geval van een 'fundamental disequilibrium' aangepast mochten worden. Het wereldwijde geldstelsel was in 1944 tot stand gekomen na een top in Bretton Woods, in de White Mountains van New Hampshire. Om handel en de wederopbouw te bespoedigen kregen alle munten na de oorlog een vaste waarde, uitgedrukt in Amerikaanse dollars. Die munt was de spil van het systeem. Het goud bleef het anker, al waren niet alle valuta meer gekoppeld aan het edelmetaal. Dat was tijdens het interbellum, in de periode van de gouden standaard, wel het geval geweest. Nu was alleen de dollar direct verbonden met het goud. Een ounce stond gelijk aan vijfendertig dollar. Om de vaste koers te garanderen moesten individuele landen wel een beleid voeren waardoor het vertrouwen in de waarde van de munt gewaarborgd

bleef. Viel dit vertrouwen namelijk weg, zoals in het najaar van 1968 met het Britse pond gebeurde, dan kon de munt massaal van de hand worden gedaan. De vaste koers kwam dan onder zware druk te staan. De Bank of England werd op die manier gedwongen om grote hoeveelheden ponden aan te kopen. Door de eigen munt aan te kopen werd geprobeerd de koers op peil te houden. Dergelijke steunoperaties gingen ten koste van de reserves van de centrale bank en konden niet oneindig doorgaan. Leverde de steun geen spoedig resultaat op, dan moest het vertrouwen in de munt op een andere manier hersteld worden. Door 'streng' beleid te voeren kon een land zelf orde op zaken stellen, weer aantrekkelijk worden voor export en investeringen en het vertrouwen terugwinnen. De andere keuze was een devaluatie, waarbij de waarde van de munt officieel omlaag ging.

Na de Britse devaluatie van november 1967 keerde de rust op de financiële markten echter geenszins terug. Zoals beleidsbepalers aan de overkant van de oceaan hadden gevreesd, kwam de dollar nu in de vuurlinie terecht. Na de oorlog was de Amerikaanse munt lang schaars geweest. 'As good as gold.' Naar verloop van tijd hadden steeds grotere hoeveelheden dollars de wereld overspoeld. Landen als Duitsland, Nederland en Japan bouwden een ijzersterke concurrentiepositie op. Terwijl hun export toenam, groeide het Amerikaanse handelstekort. Tegelijkertijd gaven opeenvolgende Amerikaanse regeringen steeds meer uit aan de oorlog in Vietnam, een dure wapenwedloop, ruimtevaartprogramma's en een ambitieuze 'war on poverty' binnen de landsgrenzen.⁴³ De hoeveelheid dollars die in de wereld circuleerde, liep op. Vanaf 1965 was sprake van een zogenaamde 'dollar overhang'.⁴⁴ Representerde de dollar nog altijd de goudwaarde van Bretton Woods? In november 1967, meteen na de devaluatie van het pond, begonnen beleggers hieraan te twijfelen. Wat volgde was een speculatieve aanval op de dollar. Het was de aanloop naar de crisis van maart 1968.

Gezien het overschot aan dollars wereldwijd en de stand van zaken in Amerika rees de angst dat na het pond ook de dollar zou devalueren. Dit kon eveneens de vorm aannemen van een verhoging van de officiële goudprijs. Op de vlucht voor waardeverlies van de dollar en op zoek naar speculatieve goudwinst, ontstond vanaf november een massale run op het schaarse edelmetaal. De Amerikaanse dollar dook omlaag, terwijl op de Londense beurs de vraag naar goud alleen maar toenam. Samen met de Amerikaanse FED kochten de Europese centrale banken dollars op en verkochten goud. Alles om de aanval af te slaan en de rust op de markt te herstellen. De verkoop van goud vond plaats volgens afspraken uit 1961, toen op Amerikaans initiatief de 'goudpool' in het leven was geroepen. Gezamenlijk kochten de landen goud op de markt of verkochten dit juist. Gedurende zes jaren was

de goudprijs door dit mechanisme succesvol in balans gebleven. Nu hield de run op het goud echter ongekend lang aan.⁴⁵ De Amerikanen vroegen de Europese centrale banken om de goudpoolafspraken vol te houden. De dollar moest ten koste van alles verdedigd worden.

Met uitzondering van de Fransen bleven de Europese landen voorlopig aan boord. Dat Frankrijk uit de goudpool stapte, lag in de lijn der verwachtingen. Onder leiding van president De Gaulle nam het land namelijk al jaren stelling tegen Amerikaanse dominantie. In 1966 had Frankrijk zich gedeeltelijk uit de NAVO teruggetrokken en op het wereldtoneel wilde het land zelfverzekerd een eigen positie innemen. Op economisch vlak hekelde De Gaulle het feit dat Amerika zijn begrotings- en handelstekort onverminderd liet oplopen. Het klopte wel bij zijn bondgenoten aan voor steun, maar weigerde zich te onderwerpen aan de discipline van Bretton Woods. Aan dit 'exorbitante privilege' moest een einde komen, had De Gaulle in 1965 verklaard. Het land moest overgaan tot bezuinigingen of zijn munt devalueren ten opzichte van het goud.⁴⁶ Met zijn uitspraken wakkerde de Franse president de onrust aan. Voor steun aan de dollar hoefden de Amerikanen niet aan te kloppen in Parijs. De storm ging in januari en februari niettemin liggen, maar niet voor lang.

In Bazel bleef de materie ondertussen op de agenda staan.⁴⁷ Tijdens een dinergesprek sneed Zijlstra ook het heetste hangijzer aan: de goudprijsverhoging waar ook De Gaulle op aandrong. 'Aan het slot heb ik de vraag gesteld of het verantwoord is een verhoging van de goudprijs uit onze gedachten te blijven bannen. Åsbrink en [de Amerikaanse afgevaardigde Charles] Coombs antwoordden hier betrekkelijk geëmotioneerd op met "ja", terwijl de anderen er het zwijgen toe deden.'⁴⁸ Het verhogen van de officiële goudprijs was een taboe. Naast de Amerikanen en Åsbrink waren de Zwitserse bankpresident Stopper, de Italiaan Guido Carli en president Karl Blessing van de Bundesbank tegen. In het geval van Blessing speelde de Duitse afhankelijkheid van Amerika een rol. In de Koude Oorlogsjaren was West-Duitsland in vergaande mate gebonden aan de vs. In Europa vertolkten de Duitsers vaak het Amerikaanse standpunt.⁴⁹ Uit vertrouwelijke gesprekken met Blessing wist Zijlstra dat de Duitser een goudprijsverhoging eigenlijk onvermijdelijk achtte.⁵⁰

Een dergelijke stap was voor Amerika echter onaanvaardbaar. Het zou het vertrouwen in de munt schaden, leiden tot gezichtsverlies en bovendien hen belonen die steeds op deze verhoging van de goudprijs hadden gespeculeerd. Landen die trouw dollars hadden aangehouden zouden bij een verhoging van de goudprijs grote verliezen lijden, terwijl landen als Frankrijk en Nederland, die overtollige dollars consequent in goud omwisselden,

daarvoor beloond zouden worden. Zelf was Zijlstra net als Frankrijk en de staf van de BIS groot voorstander van een 'ordelijke substantiële goudprijs-verhoging'. In de discussie over het goud en speculatie tegen de dollar viel Zijlstra in Bazel vooral 'het zeer grote optimisme' van Emminger op, de tweede man van de Bundesbank. 'Elke vrees voor een eventuele majeure crisis voor dollar en pond achtte hij symptomen van een ten enenmale ongemotiveerd pessimisme,' noteerde Zijlstra in januari.⁵¹ In maart bleek het tegendeel. Zijlstra's pessimistische kijk was juist geweest. De Britse crisis was niet het hoogtepunt, maar de katalysator, met een alomvattende monetaire crisis als gevolg.⁵² Desalniettemin bleven concrete oplossingen ook tijdens het BIS-weekend in maart uit.⁵³

Vijf dagen later, na een ongekende stormloop op het goud, werd op 16 maart de Londense beurs gesloten. Onmiddellijk werden de centraal bankiers naar Amerika geroepen voor spoedberaad in Washington. Nu de goudkoorts bleef voortduren en een ongekende vorm aannam, waren beslissingen onontkoombaar. Wat volgde waren twee volle dagen vergaderen in het gebouw van de Federal Reserve Board. De Amerikaanse minister van Financiën Henry Fowler leidde de bijeenkomst in. Ook Engeland zat weer diep in de problemen. 'We are on the brink,' klonk het opnieuw uit de mond van O'Brien. Om het complex van problemen op te lossen schetste Zijlstra verschillende scenario's, om daarna bij elk daarvan kritische kanttekeningen te plaatsen. Zo bleef één scenario open: 'een verhoging van de officiële goudprijs die zoveel mogelijk dienstbaar wordt gemaakt aan de sanering van de internationale monetaire verhoudingen.'⁵⁴ Deze oplossing kwam niet uit de bus. Ook de Londense goudmarkt werd niet gesloten, zoals Carli en de Belgische bankpresident Ansiaux wilden. In plaats daarvan werd de officiële goudprijs van vijftig dollar losgekoppeld van de marktprijs in Londen. 'Afgewacht moet worden of dit systeem houdbaar is,' had Zijlstra hierover opgemerkt. Op de tweede dag stonden de Engelse problemen centraal. Daar werden de contouren zichtbaar van een omvangrijk steunpakket, dat in september definitief tot stand kwam.⁵⁵ Met het Bazelse Akkoord dat toen gesloten werd, kreeg de Bank of England structureel krediet ter beschikking om de overmaat aan ponden op te kopen. Langzaam en gecontroleerd werd op die manier de druk op het pond verminderd.⁵⁶ Ook de financiële markt kwam in maart na de top in Washington tot rust. Dit kwam niet alleen doordat de goudprijs werd losgekoppeld van de markt, maar ook doordat de Amerikaanse president Johnson en de Britse premier Wilson een strenger binnenlands beleid aankondigden.⁵⁷ 'The steps that we must take to convince the world,' verklaarde Johnson op televisie, 'are exactly the steps we must take to sustain our own economic strength here at home.'

Eindelijk leek ook Amerika de discipline van Bretton Woods te gaan omarmen.⁵⁸

Het was een jaar vol crisismanagement geweest, waar Zijlstra volledig door werd opgeslokt. 'I had no expectation that my first year in this office would be such a troubled one,' gaf Zijlstra toe in zijn eerste jaarrede als president van de BIS. Niettemin had 'de geest van samenwerking' hem positief verrast. In goede harmonie werkten de centraal bankiers samen om internationale problemen op te lossen.⁵⁹ De opeenvolgende crises lieten bovendien zien hoe het Bazelse systeem functioneerde. In de wandelgangen van het BIS-gebouw of in kleine kring op Zijlstra's kantoor werd op informele wijze overleg gevoerd. 'Bij verschillende gelegenheden brachten we in Bazel gezamenlijk, in minder dan vierentwintig uur, drie, vier, vijf miljard dollar bij elkaar om een van de BIS-landen te helpen,' schetste de Belgische bankpresident Ansiaux.⁶⁰ 'Dat regelden wij onder elkaar,' bevestigde Zijlstra in zijn memoires. De centrale-bankdiplomatie bloeide als nooit tevoren. In de avonduren, bij het houtvuur in hotel Euler of bij de uitgebreide diners. 'Daar werden zeer openhartig belangrijke problemen besproken en soms harde noten gekraakt over elkaars beleid en over monetaire autoriteiten – lees: ministers – die niet aanwezig waren. Meer dan één belangrijke beslissing op internationaal monetair gebied is voorbereid aan dat diner, [...] waar spijs en drank van meer dan uitstekende kwaliteit waren.'⁶¹

Bankpresident in de jaren zestig: Zevenmaal rond het bolwerk van de gave gulden

Achter het succesvolle monetaire crisismanagement van Zijlstra's eerste Bankjaar gingen echter fundamentele vragen schuil waarover de centraal bankiers veel minder gemakkelijk besluiten namen. Ook binnen de directie van DNB werd dit onderscheid benadrukt. In een grondige nota scheidde directeur Dolph Kessler de kortetermijnproblemen van een land als Engeland van de meer wezenlijke kwesties rond de dollar en het goud. Hoewel president Johnson een beleidsommezwaai aankondigde, bleef het handelstekort van Amerika groeien. De oorlog in Vietnam joeg de tekorten onverminderd op. Een steeds grotere 'dollar overhang' lag meer in de lijn der verwachtingen dan een ordelijke afbouw ervan.⁶² Het was dit overschot aan dollars dat op termijn niet alleen een vertrouwenscrisis tot gevolg kon hebben, maar het gehele geldstelsel van Bretton Woods bedreigde.⁶³ Tegelijkertijd kon het drastisch dichtdraaien van de dollarkraan een wereldwijde recessie tot gevolg hebben. Dit laatste was een van de redenen waarom in 1968 een nieuw internationaal betalingsmiddel in het leven was geroepen: de special drawing rights (SDR) van het IMF. Het waren ondertussen niet alleen

Zijlstra met Dewey Daane, een ver familielid van Hetty.

de centraal bankiers die zich met de fundamentele problemen van het geldstelsel bezighielden. Ook in de academische wereld bemoeiden vooraanstaande economen zich met het complexe kluwen aan problemen dat Bretton Woods omsloot.

In 1963 had de Oostenrijks-Amerikaanse econoom Fritz Machlup de Bellagio-groep opgericht. Het was een overlegorgaan waarin economen vanuit verschillende visies en overtuigingen discussieerden over duurzame verbetering van het geldstelsel.⁶⁴ Ook Holtrop en Zijlstra stonden als Bankpresident in contact met Machlup.⁶⁵ Conferenties van de Bellagio-groep werden vaak door een afgevaardigde van de Bank bijgewoond. Op 24 september 1969 vloog Zijlstra zelf naar Princeton om een bezoek te brengen aan professor Machlup. De afspraak ging vooraf aan de jaarvergadering van het IMF in Washington, die begin oktober plaatsvond. Zijlstra vloog niet vanuit Nederland naar Princeton, maar vanuit de westkust van Amerika. In San Francisco had hij de prestigieuze International Industrial Conference (ICC) bezocht.⁶⁶ Dewey Daane, die als Amerikaans afgevaardigde de BIS-weekenden bijwoonde, had namens de Federal Reserve een ontvangst in San Francisco georganiseerd. Zijlstra kreeg eveneens een toer door de omgeving aangeboden.⁶⁷ Daane was geboren in Grand Rapids en had Nederlandse wortels. Zijlstra en hij konden het uitstekend met elkaar vinden. 'It takes one stubborn Dutchman to know another,' blikte Daane later terug. Hij bewonderde Zijlstra's leiderschap en wijsheid.⁶⁸ Bovendien bleek hij een

ver familielid te zijn. Daanes moeder was een Bloksma en was net als Hetty's vader geboren te Sneek. In juli was Daane op bezoek geweest in Den Haag. Met de auto reden ze naar Friesland, over de Afsluitdijk, om Sneek te bezoeken. 'It was great fun – the drive across the dam was certainly a unique experience!'⁶⁹ Hij herinnerde zich Hetty later als een prachtige vrouw, vanbinnen en vanbuiten. Gastvrij en zeer op haar gemak naast haar man. Ook was haar Engels in de loop der jaren zeer verbeterd en redde zij zich uitstekend. Ze was opgeruimd en levendig. Jelle noemde hij energiek en prettig in de omgang, maar ook een 'no nonsense kind of guy'.⁷⁰

De International Industrial Conference van september 1969 was een jaarlijks terugkerend fenomeen. De top van het internationale bedrijfsleven kwam bijeen, aangevuld met bankiers, een handjevol wetenschappers en vooraanstaande beleidsmakers. De conferentie werd voorgezeten door de steenrijke David Rockefeller van de Chase Manhattan Bank. Rockefeller was geen onbekende van Zijlstra. Beide heren hadden elkaar eerder dat jaar in New York ontmoet, om Rockefeller's uitbreidingsplannen in de Nederlandse financiële sector te bespreken.⁷¹ De bankwereld werd in de jaren zestig steeds internationaler en wereldwijd was een proces van schaalvergroting en concentratie op gang gekomen.⁷² San Francisco, waar de vierde ICC-conferentie plaatsvond, was ook het centrum van de flowerpower en de hippiebeweging. De 'internationale kapitalistische clan', waar Zijlstra ook deel van uitmaakte, werd onthaald met demonstraties en verzet. 'Kick the ass of the ruling class,' klonk het uit de kelen van woedende demonstranten die zich dagelijks tegenover het Fairmont Hotel verzamelden, waar de conferentie plaatsvond.⁷³

Oproer en demonstraties waren ook in Europa een bekend verschijnsel. Een jaar eerder had Parijs zijn gewelddadige studentenopstand meegemaakt. Amsterdam was in de ban van Provo's en Kabouters. Gevestigd in dit rebelse 'magisch centrum' was ook de Nederlandsche Bank zelf mikpunt geworden van demonstraties en happenings. Niet alleen werd de Bank gezien als bolwerk van het kapitalisme, ook had de verhuizing naar een nieuw gebouw ophef veroorzaakt. De controversale ging terug tot 1960, toen de bouw op het Frederiksplein aan de rand van volkswijk De Pijp was aangekondigd. De kavel stond al jaren leeg, nadat in 1929 het luisterrijke Paleis voor Volksvlijt was afgebrand. Dat op de plek van dit monumentale centrum van kunst en cultuur nu een financiële instelling verrees, had de gemoederen verhit. 'Om het Frederiksplein strijden de muzen en mammon, en dan weet men in Nederland tevoren wel wie de sterkste is,' riep Zijlstra de felle kritiek bij de officiële opening in mei 1968 in herinnering.⁷⁴ Koningin Juliana en prins Bernhard waren aanwezig bij de

Tijdens de opening van het nieuwe Bankgebouw overhandigt Zijlstra's dochter Nynke bloemen aan koningin Juliana, mei 1968.

plechtigheid. Zij kregen een uitgebreide toer door het nieuwe gebouw. Ook het journaal maakte een reportage. Het gebouw was veel Amsterdammers een doorn in het oog. 'Het is zo vierkant allemaal, hè. Nee, ik vind het helemaal niets,' luidde een typische reactie in het platte stadsdialect. Te veel beton en glas. Wel modern, maar niet mooi. Zelf vond Zijlstra het een 'heerlijk gebouw'. Rustig en zorgvuldig articulerend legde de Bankpresident op tv uit dat je hier 'heel rustig' kon werken. Hij zette de zakelijke stijl van de nieuwe toren af tegen de 'sfeer van de 19e eeuw' van het gebouw aan de Oude Turfmarkt. Zijn Friese accent klonk nog altijd door in Zijlstra's helder formulerende stem.⁷⁵

Twee jaar na de officiële opening kon de Bank nog altijd op negatieve belangstelling rekenen. In juni 1970 trok een bonte stoet vreemde vogels gekleed in corduroy en bloemenjurken rondom de glimmende toren. Gewapend met toeters en bellen, potten en pannen hoopten de Kabouters het gebouw na zeven rondgangen in elkaar te zien storten, net als het zondige Jericho uit de Bijbel.⁷⁶ Opvallend genoeg waren de drie oudste kinderen van Zijlstra getuige van deze oudtestamentische mars rondom de toren waarin hun vader zetelde.⁷⁷ Irene, Annelies en Ane Jelle, die overigens zagen dat de Bank ook na zeven rondes overeind bleef staan, waren na hun middelbare school alle drie teruggekeerd naar de geliefde stad van hun jeugd. Irene en Annelies hadden eerst een tussenstop gemaakt, in respectievelijk Utrecht

en Groningen. De oudste dochter had eigenlijk meteen naar Amsterdam gewild, maar mocht van haar ouders niet naar de UvA en wilde niet naar de VU. Later kwam ze voor haar doctoraalstudie rechten toch bij de VU in Amsterdam terecht. Ane Jelle ging wel meteen naar de hoofdstad en verliet het ouderlijk huis zelfs nog op de dag van zijn eindexamen. Het waren de drastische besluiten van een eigenzinnige jongeman. Zomers maakte hij liftreizen naar Istanbul, Rome en door de Verenigde Staten. Zijn bezorgde ouders konden zijn keuzes maar moeilijk begrijpen, net als zijn kledingstijl en lange haar. Bij een plechtige gebeurtenis, waar zijn vader in rokkostuum met onderscheidingen verscheen, hoorde Szász een ironisch commentaar van Ane Jelle. 'Moet je er zo bij lopen?!' Het was precies wat zijn vader altijd tegen hém zei.⁷⁸ Dat zijn oudste zoon besloten had psychologie te gaan studeren, achtte zijn vader ook onbegrijpelijk. Dat was toch geen wetenschap! Een abjecte 'schijnwijsheid', had Zijlstra vroeger in de ministerraad verkondigd.⁷⁹ Over Ane Jelles werk als ontwikkelingspsycholoog, eerst in het speciaal onderwijs en later in de jeugdzorg in Amsterdam en Flevoland, werd in de jaren daarna nooit gesproken. Het bleef een steen des aanstoots tussen vader en zoon, tussen wie de relatie pas veel later beter zou worden.

Annelies was in 1967 in Groningen gaan wonen. Via zijn netwerk had Zijlstra een kamer voor haar gevonden, net als voor Irene. Zij woonde in Amsterdam in een leegstaande woning van Heineken, die later werd overgenomen door Ane Jelle.⁸⁰ In het hoge Noorden beleefde Zijlstra's middelste dochter geen prettige tijd. Ze werd lid van Magna Pete, de vrouwelijke tak van studentenvereniging Vindicat. In haar autobiografische roman *Bleu* gaf Annelies later op indringende wijze de problemen weer waar ze in deze moeilijke tijd mee worstelde. Het leven binnen het studentencorps viel haar zwaar. Haar eetstoornis verergerde.⁸¹ De overstap naar Amsterdam bood uitkomst. Dat zij in de 'achterbuurt' rond de Spuistraat terechtkwam, beviel haar ouders niet, maar Annelies bloeide op.⁸² Na een opleiding tot uitgever aan de Frederik Muller Akademie volgde een studie Nederlands, wat uitstekend beviel. 'Zij heeft zich voortreffelijk ontplooid,' kon Zijlstra in december 1975 tevreden vaststellen.⁸³

Niet alleen Kabouters en Provo's waren ontevreden met het nieuwe Bankgebouw op het Frederiksplein, ook *De Groene Amsterdammer* klaagde zich over haar 'beroerde overbuur'. Het links-progressieve weekblad was gevestigd op het Westeinde, pal tegenover de hoofdingang van DNB. Hoofddirecteur Han Lammers, eveneens oprichter van Nieuw Links, had Zijlstra op voorhand een exemplaar van het artikel toegestuurd. Zijlstra bedankte hem vriendelijk. 'Ook ditmaal heb ik Uw blad gelezen, zoals ik dat elke week doe,' schreef hij met een kwinkslag, 'te weten met genoegen en

zonder instemming.' Van het aanbod in het blad een reactie te plaatsen, zag hij af. Wel nodigde hij Lammers en zijn collega-redacteuren uit voor een kop koffie op de Bank. 'Misschien dat het de verhouding tussen burens zou kunnen verbeteren,' schreef Zijlstra. Lammers ging er graag op in, waarna in november een tegenbezoek volgde op de burelen van *De Groene*. Hij had een 'plezierige middag' beleefd, liet Zijlstra aan Lammers weten.⁸⁴ Het stond in schrill contrast met het harde oordeel dat hij thuis over de ideeën van 'rooie rotjongens' als Lammers velde. Zijn uitnodiging getuigde niet alleen van zijn politieke tact, maar ook van de wijze waarop hij tegenstanders voor zich kon innemen. In de jaren vijftig was dit ook met de antirevolutionaire chroniqueur George Puchinger geschied. Nadat Puchinger een kritisch pamflet over hem had geschreven, nodigde Zijlstra hem niet veel later uit voor een diner. De hoffelijke toenadering was het begin van een gedaante-verandering. Van een fel criticaster werd Puchinger een groot bewonderaar.⁸⁵

Bretton Woods, goud en de Frans-Nederlandse principes

Met twee economen die lid waren van Machlups invloedrijke Bellagio-groep had Zijlstra een bijzondere band. Dit waren de Franse econoom Jacques Rueff en Michael Heilperin, die in Polen was geboren. Beide economen namen in het tijdvak na de Tweede Wereldoorlog een ietwat geïsoleerde positie in. Twee conservatieve denkers die hamerden op de gevaren van inflatie en de overspanning van de overheidstaak. Landen moesten volgens hen een sober en evenwichtig beleid voeren, terwijl beiden voorstander waren van een belangrijke rol voor het goud in het internationale geldstelsel. Hoewel Rueff net als Zijlstra de vrije markt omarmde, zag de Franse econoom voor de centrale overheid eveneens een belangrijke taak weggelegd. Marktwerking leidde niet altijd tot een optimale ordening. Rueff stond wat dat betreft op één lijn met de Duitse ordoliberalen.⁸⁶ Zijlstra onderhield geen persoonlijk contact met de Franse econoom, maar Rueff stuurde hem wel zijn publicaties toe. In 1973 bedankte Zijlstra hem in een brief. Hij was het niet op alle fronten met Rueff eens, maar wel op de hoofdlijnen. 'Je suis entièrement d'accord avec vous sur les grandes lignes et surtout sur les principes fondamentaux de votre analyse.' Daarbij ging het om drie allesbepalende principes: de strijd tegen inflatie, een gedisciplineerd geldstelsel en het goud als waardevast anker.⁸⁷

Met Heilperin had Zijlstra meer contact. Hun ontmoetingen gingen terug tot in ieder geval 1955 en namen toe toen Zijlstra als minister van Financiën de jaarvergaderingen van het IMF in Washington ging bijwonen.⁸⁸ Heilperin had in Genève, Londen en Cambridge gestudeerd. Eind jaren

dertig keerde hij als professor terug naar het Zwitserse Institut des Hautes Études Internationales, waar hij bevriend raakte met Ludwig von Mises. Heilperin had vooral op het continent goede contacten, zo ook in Nederland. Hij correspondeerde met Holtrop en was bevriend met de vroegere BIS-president Beyen en prins Bernhard. Op die manier raakte hij ook betrokken bij de economische en monetaire vorming van prinses Beatrix.⁸⁹ Zijlstra en hij grepen zijn bezoeken aan Nederland vaak aan voor een diner in hotel Des Indes.⁹⁰ Net als Rueff dichtte Heilperin het goud een cruciale rol toe als anker van het internationale geldstelsel. Alleen het goud dwong landen tot gezond binnenlands beleid en maakte een ordelijk geldstelsel mogelijk.⁹¹ 'As regards the international monetary system, I am sure that altogether too much attention is paid to the problem of liquidity and altogether too little to the problem of international monetary order, i.e., keeping national balances of payments in equilibrium,' schreef Heilperin in november 1963 aan Zijlstra. De Amerikaanse situatie baarde hem grote zorgen. 'All this and much more I hope to discuss with you next time we meet.'⁹² In een tijd waarin de keynesiaanse vrees voor tekortschietende vraag overheerste, de SDR tot stand kwamen om de wereldeconomie te voorzien van voldoende krediet en monetaristen als Friedman vrije wisselkoersen bepleitten, namen Rueff en Heilperin in het academische landschap een uitzonderingspositie in. 'Why do I keep making myself unpopular by upholding the gold standard?' vroeg Heilperin zich in 1970 mismoedig af. Voor conservatieve economen waren in Amerika, het land waar hij naartoe was verhuisd, nauwelijks leerstoelen beschikbaar.⁹³

In de wereld van de centrale banken lag dit anders. Het waren vooral Nederland, Frankrijk en de BIS die in deze periode in de monetaire wereld een geluid vertolkten dat zeer dicht bij het gedachtegoed van Rueff en Heilperin lag.⁹⁴ De principiële voorkeur voor vaste wisselkoersen en het goud werd in 1967 in de directie nogmaals onderstreept. Tegelijkertijd riep directeur J.H.O. Graaf van den Bosch op tot voorzichtig manoeuvreren. 'Wij dienen met grote omzichtigheid na te gaan wie ook zo denkt. Van de staf in Bazel en van de Fransen is deze opvatting bekend. Financiën zal t.z.t. op het hoogste niveau over de mening van de Bank moeten worden ingelicht.'⁹⁵ Deze opmerking was veelzeggend. Het schetste de ideologische verwantschap met Frankrijk, maar liet ook het verschil in tactiek zien. Terwijl de Fransen zich onder De Gaulle openlijk tegen Amerika keerden, opereerde DNB veel behoedzamer. Het betrof een nadeel dat Zijlstra vaker bij 'briljante Fransen' aantrof. 'Men gaat zich te buiten aan te fraaie formuleringen,' schreef hij in 1970 aan DNB-commissaris Meynen, 'die niet altijd bijdragen tot de oplossing van een probleem.'⁹⁶ Bovendien oefende in Frankrijk de

president grote invloed uit op de koers en de inhoud van het monetaire beleid. Dit was ook in Amerika het geval. In Nederland lag dit geheel anders. Zijlstra's kritiek op het Amerikaanse beleid vormde geenszins onderdeel van een integraal buitenland beleid zoals in Frankrijk onder De Gaulle het geval was. De Bank beschikte over een grote mate van zelfstandigheid, maar moest wel nadrukkelijk rekening houden met het kabinet. Zijlstra's goudstandpunt en zijn strijd tegen de dollar schuurden namelijk met het trouwe bondgenootschap dat Buitenlandse Zaken nastreefde. Zo nu en dan werd het beleid van DNB met argusogen bekeken. De invloedrijke Atlanticus Van der Beugel waarschuwde dat de Bank in 'de Franse boot' terecht dreigde te komen. In 1971 wees ook minister Schmelzer van Buitenlandse Zaken op het latent anti-Amerikanisme dat zou blijken uit het standpunt van DNB.⁹⁷

In het voorjaar van 1969 genoot Zijlstra van de betrekkelijke rust in de monetaire wereld. In de jaarlijkse redevoering die hij als BIS-president hield, bleef Zijlstra echter waarschuwen. De Franse frank was enkele maanden eerder slachtoffer geworden van een speculatieve aanval en onderhuids waren de fundamentele problemen die het geldstelsel teisterden nog aanwezig.⁹⁸ Daarbij lag de oplossing niet in een ander geldstelsel, schreef Zijlstra aan de redacteur van het Britse blad *The Banker*, maar simpelweg in beter nationaal beleid.⁹⁹ 'I am a rather die-hard central banker who adheres to the simple theory that economic subjects as well as governments have to live within their means.'¹⁰⁰ Dit geluid klonk ook door in zijn jaarverslag. Een gezond binnenlands beleid, bestaande uit een weloverwogen mix van solide begrotingsbeleid, gematigde loonpolitiek en effectieve monetaire maatregelen, vormde de basis voor internationale rust.¹⁰¹ Hield een land namelijk niet aan een evenwichtig beleid vast, dan viel op termijn het vertrouwen van de markt weg. Herstel was alleen mogelijk door de pijnlijke, maar onvermijdelijke keuzes die Engeland had moeten maken: devaluatie gekoppeld aan hervormingen. Hij roemde dan ook het moedige Engelse beleidspakket.¹⁰² In Amerika was de beleidscorrectie die president Johnson had aangekondigd een kort leven beschoren. Daar lag volgens Zijlstra precies de fundamentele zwakte van Bretton Woods. Dit liet Zijlstra ook aan de Rotterdamse hoogleraar Pieter Kuin weten, die in 1970 Steenberghe was opgevolgd als voorzitter van de raad van commissarissen van DNB. Om de toekomst van het geldstelsel veilig te stellen was het van cruciaal belang, schreef hij, dat ook de vs 'bereid zullen zijn beperkingen op de autonomie van hun beleid te aanvaarden.'¹⁰³ Wat De Gaulle het exorbitante privilege van Amerika had genoemd, kon ook volgens Zijlstra niet blijven bestaan. In een brief aan de Franse minister Michel Debré van Financiën noemde hij dit een

economische natuurwet. Uiteindelijk kon het geldstelsel slechts functioneren op basis van een disciplinerend mechanisme dat overal een evenwichtig beleid afdwong.¹⁰⁴

De Amerikaanse onderminister van Financiën, Paul Volcker, noemde Zijlstra's visie streng en Europees. 'He was a very continental central banker.' Volcker zag dat Zijlstra een zeer strak georganiseerd monetair stelsel na bleef streven. Nu speculatieve aanvallen zowel in omvang als in frequentie toenamen, vroeg de Amerikaan zich af hoe de Nederlander dit stelsel wilde blijven beheersen. Aanpassingen afdwingen, stabiliteit forceren en het goud handhaven. Volcker achtte het volstrekt onrealistisch. 'We were great friends,' blikte hij lachend terug, 'but we didn't always agree on his monetary rectitude.' Deze monetaire strengheid leefde ook in het Frankrijk van Rueff, het Duitsland van de Bundesbank en het kleine Zwitserland. Een continentale traditie waarvan Zijlstra volgens Volcker als BIS-president de 'epiphany' was.¹⁰⁵ De gelijkhebbende toon van de Europeanen kon hem irriteren. De wereld werd steeds groter en de kleine landen van het oude continent hadden volgens Volcker vaak te veel noten op hun zang. Als 'mister BIS' nam Zijlstra daarbij wel een speciale positie in. 'He was batting far above his average,' zoals Volcker de onevenredig grote invloed van de Nederlander uitdrukte in honkbaltermen.¹⁰⁶

Ook ontwikkelingslanden plaatsten vraagtekens bij de continentale visie op het geldstelsel. Zij achtten nieuwe vormen van krediet noodzakelijk om de groei in hun landen op gang te houden. Zijlstra was daar geenszins voorstander van. Meer krediet wakkerde het gevaar van de inflatie aan. Hij waarschuwde daarom, maar zette er in discussies en vergaderingen ook zijn eigen visie tegenover. Niet oneindige kredietverstrekking maar goud en strenge spelregels vormden het fundament voor duurzame groei. Dat gold ook voor ontwikkelingslanden. Juist daar zou de inflatie ongekend hard toeslaan en ontwrichtend werken. Ruimhartige kredieten waren als een wolf in schaapskleren. 'Een boeiend staaltje van politiek vakmanschap!' concludeerde Szász in zijn dagboek nadat hij Zijlstra bij het IMF had horen spreken.¹⁰⁷ Ook tijdens een bezoek aan Suriname zette Zijlstra dit uiteen.¹⁰⁸ Zijn boodschap bood ontwikkelingslanden niettemin weinig houvast. De Bankpresident leek vrij weinig oog te hebben voor de nood van deze landen. Dit was ook Liefstinck in een vroeg stadium opgevallen. Hij noemde Zijlstra's economische visie 'eenzijdig' gericht op de belangen van West-Europese overschotlanden. Voor 'belangen op lange termijn van de wereld-economie als geheel, inclusief [...] de minder ontwikkelde delen der wereld,' had Zijlstra volgens Liefstinck veel minder oog.¹⁰⁹ Ook topeconoom Koos Polak van het IMF viel het verschil op tussen het belang dat Buiten-

landse Zaken aan ontwikkelingshulp hechtte en de negatieve houding van DNB.¹¹⁰ Ook in Basel werd het geluid van de ontwikkelingslanden niet gehoord. De BIS was een 'rijke mannenclub' met een veel exclusiever lidmaatschap dan het IMF.¹¹¹ Het strookte met de standpunten die Zijlstra privé innam. Dit merkte de dochter van Hetty's oudere zus Sijke, toen zij samen met haar man voor ontwikkelingshulp naar Brazilië reisde. Anneke kende haar oom en tante goed. Als jong verloofden hadden Zijlstra en Hetty namelijk veelvuldig in Utrecht gelogeerd bij Sijke en Eeltje. Ook later bleef het contact in stand. Van hun vertrek naar Brazilië begreep haar lieve oom echter niets.¹¹²

De pijnlijke evenwichtspolitiek van het 'orakel van het Frederiksplein'

In het jaar dat Zijlstra Bankpresident werd, ging de Nederlandse economie door een lichte recessie. De werkloosheid liep op. De roep om actief overheidsbeleid om banen te creëren werd in de zomer van 1967 steeds luider. Het stemde hem zorgelijk, liet hij in september aan minister Witteveen weten tijdens hun wekelijkse lunchgesprek. Een werkgelegenheidsplan zou niet alleen pas veel later effect sorteren en dus procyclisch uitpakken, het schiep ook een precedent om 'ten minste eens per drie maanden' opnieuw een dergelijk plan te lanceren.¹¹³ De volgende dag deelde Witteveen het standpunt van Zijlstra aan zijn collega's in de ministerraad mee. Hij voegde eraan toe dat Financiën grote moeite had de oplopende uitgaven op de kapitaalmarkt te financieren. Het bankwezen richtte zich in toenemende mate op de particuliere markt en leek zijn interesse in schatkistpapier te verliezen. Het dreef de overheid in de armen van DNB, waarschuwde Witteveen. Zijlstra had dan ook voorwaarden gesteld in het lunchgesprek. Alleen wanneer de voortdurende loonstijging door het kabinet werd bestreden zou de Bank helpen bij financiering van de schatkist. Voor het kabinet en de minister van Financiën was dit 'geen prettige situatie', oordeelde Witteveen. Hij had anderzijds begrip voor de eigen verantwoordelijkheid van de Bank. De regering moest 'binnen bepaalde grenzen' blijven. Witteveen achtte het noodzakelijk ook de publieke opinie ervan te doordringen dat de bodem van de schatkist in zicht was. 'Niet aan alle verlangens kan worden voldaan.'¹¹⁴

Een maand later stuurde Zijlstra een nota over werkgelegenheidsbeleid naar premier De Jong. In niet mis te verstane woorden wees hij in deze nota het opschroeven van uitgaven ten behoeve van werkloosheidsbestrijding af. 'Noch de omvang van de werkloosheid, noch de thans bestaande loon- en prijsinflatie' kon aanvullende uitgaven legitimeren. De Bankpresident draaide de redenering zelfs om. Zowel de grote loonstijgingen als de oplopende overheidsuitgaven joegen de inflatie aan. Het resulteerde in een uit-

holling van de Nederlandse concurrentiepositie. Dure werkgelegenheidsplannen verergerden de neerwaartse spiraal. In plaats van banen te scheppen, resulteerde het expansieve beleid juist in het vernietigen van arbeidsplaatsen. Om groei en werkgelegenheid te stimuleren waren minder overheidsuitgaven en lagere lonen nodig. Hield de looninflatie aan, dan leidde dat volgens Zijlstra 'onvermijdelijk' tot meer werkloosheid.¹¹⁵

Het was een redenering die ook in Zijlstra's eerste jaarverslag was terug te vinden. Nederland stond voor een belangrijke keuze, aldus de Bankpresident. Kozen vakbonden voor verdere loonsverhoging, dan vloeiende daar automatisch meer inflatie en meer werkloosheid uit voort.¹¹⁶ Het alternatief dat hij aandroeg was een kortstondig maar 'pijnlijk' proces van aanpassing, om de uit het lood geslagen economie weer op een gezond spoor te zetten. Alleen loonmatiging en sanering van de overheidsfinanciën konden op langere termijn groei en werkgelegenheid garanderen.¹¹⁷ Oplopende werkloosheid en bedrijfssluitingen waren onontkoombaar, legde Zijlstra enige tijd later uit in een brief aan een fabrikant in moeilijkheden. Hoe pijnlijk ook voor een direct betrokkene, dit zorgde uiteindelijk voor goedkopere productie en verbetering van de concurrentiepositie. En dat, schreef Zijlstra, waren voordelen 'in het belang van een vergroting van ons aller welvaart op langere termijn'.¹¹⁸

De pijnlijke boodschap van Zijlstra's eerste jaarverslag werd met weinig enthousiasme ontvangen. *Het Vaderland* dacht met weemoed terug aan 'de mildheid van Holtrop', terwijl zowel *NRC Handelsblad* als *Het Vrije Volk* het politieke karakter van Zijlstra's woorden onderstreepte. Ondanks de zoekjes over en weer uitte ook *De Groene* kritiek. De president stond geenszins op apolitieke wijze boven de partijen, ook al probeerde hij die pose wel aan te nemen.¹¹⁹ Vooral de vakbonden hekelden Zijlstra's visie als een achterhaalde beleidsopvatting die deed denken aan het kille bezuinigingsbeleid van Colijn in de jaren dertig.¹²⁰ De Bankpresident nam de pijn van werkloosheid totaal niet serieus. Vakbondsleider André Kloos beschuldigde 'het orakel van het Frederiksplein' ervan met twee maten te meten. Snijden in gewone lonen, terwijl de vermogensverhouding in Nederland zo scheef was 'als de toren van Pisa'. Zijn aanval op Zijlstra, die plaatsvond tijdens een protestbijeenkomst in de Utrechtse Jaarbeurs, was voor het publiek niettemin aanleiding om ook daar het 'Waar we heen gaan, Jelle zal wel zien' aan te heffen. Wat niet eens ironisch bedoeld was, aldus kranten over dit opmerkelijke incident.¹²¹ Ook op televisie hekelde Kloos het jaarverslag van Zijlstra. Hij relativeerde de negatieve gevolgen van stijgende lonen. Het was immers simpelweg de logische uitkomst van de gespannen arbeidsmarkt. Volgens Kloos oefende de Bankpresident te veel invloed uit

op het beleid. Het 'duo Zijlstra-Witteveen' hield het kabinet gegijzeld.¹²² Dat Zijlstra aan de basis van zowel het regeerakkoord als de keuze voor samenwerking met de vvd had gestaan, verleende zijn visie overtuigingskracht.

Witteveen zelf was minder tevreden over de resultaten van het kabinetsbeleid. Eind 1968 speelde de minister van Financiën met de gedachte af te treden, zoals hij Zijlstra tijdens hun wekelijkse lunch meedeelde. 'Indien het Kabinet niet bereid zou zijn in de loonontwikkeling in te grijpen,' noteerde Zijlstra. Hij maande Witteveen tot kalmte. 'Ik heb afgeraden zulke vergaande consequenties aan een niet-ingrijpen in de loonvorming te verbinden, maar veeleer aan het Kabinet duidelijk voor te houden de "alternatieve kosten" [...], zijnde een streng budgettair beleid en een op afremming gericht monetair beleid.'¹²³ Het was eind 1968 niet langer de werkloosheid die het kabinet bezighield, maar de voortgaande loon- en prijsinflatie. De recessie van een jaar eerder was voorbij. Na de kortstondige dip groeide de economie wereldwijd op volle toeren. Met oververhitting op de loer bleven ook de lonen stijgen. Ondernemers rekenden stijgende loon- en inkoopkosten op hun beurt door in de prijzen. Daar kwam begin 1969 de invoering van de btw overheen. De maatregel was aangekondigd door het kabinet-Zijlstra en zou op 1 januari van het nieuwe jaar ingaan. Toen deze datum dichterbij kwam bleken producenten en middenstanders de gelegenheid aan te grijpen om hun prijzen extra te verhogen. De inflatiespiraal werd verder aangejaagd en minister Leo de Block van Economische Zaken sprak begin januari van een 'prijzpsychose'.

De Block achtte daadkrachtig ingrijpen noodzakelijk. Hij wilde een prijsstop afkondigen, maar dit directe ingrijpen in de prijsvorming kon op weinig enthousiasme bij zijn collega's rekenen. Ook in de Kamer had De Block het zwaar. Op 23 februari belde hij Zijlstra om diens te steun te krijgen voor zijn strijd tegen de inflatie. Het invoeren van een prijsstop werd door de Bankpresident echter 'ten stelligste' ontraden. Nu de lonen waren vrijgelaten achtte Zijlstra het 'principieel onjuist' wel tot geleide prijsvorming over te gaan.¹²⁴ Het was de opmaat voor het uiteindelijke aftreden van De Block. Zonder steun van zijn collega's, zwalkend in de Tweede Kamer en onder vuur van pers en publiek volgden steeds nieuwe problemen. In januari 1970 trad de minister af.¹²⁵ Dat uitgerekend Zijlstra hem niet had willen steunen, had hem zeer teleurgesteld, schreef De Block later in een persoonlijke brief.¹²⁶

Terwijl Zijlstra zich net als Witteveen had verzet tegen het strakke prijsbeleid dat De Block had willen voeren, ijverden zij allebei wel voor een nieuwe geleide loonpolitiek. Het was een kwestie die in 1970 boven aan de agenda stond. Zowel in de REA als de SER sprak Zijlstra zich krachtig uit. De

lonen joegen de inflatie op en moesten zo snel mogelijk aan banden worden gelegd.¹²⁷ Het land stond voor de 'kardinale vraag' of het koploper van de internationale inflatiewedloop wilde worden, of tot matiging over wilde gaan.¹²⁸ Daarbij was het opvallend genoeg zijn studievriend Bakker die als minister van Verkeer en Waterstaat in de REA relativerende opmerkingen plaatste. De economische groei zette door. De betalingsbalans liet een overschot zien. Nederland moest volgens Bakker 'weliswaar geen koploper zijn' in de inflatiewedloop, maar kon zich ook niet aan een wereldwijde dynamiek onttrekken. Trapte men nu te hard op de rem, dan werd Nederland volgens hem opnieuw 'een goedkoopte-eiland'. Op de lange termijn zou dat leiden tot een volstrekt onhoudbare situatie.¹²⁹ De Bankpresident zag dit anders. In pers en jaarverslag haalde hij Latijns-Amerika aan als afschrikwekkend voorbeeld. Nederland bevond zich nu nog in een 'gevaarlijk niemandsland', maar greep men niet in, dan belandde het land onherroepelijk in de 'voltooide inflatie'. Alleen 'onvoorstelbaar drastische maatregelen' konden dan nog redding bieden.¹³⁰

Het waren debatten die plaatsvonden in de nasleep van de nieuwe Loonwet die in september 1969 in de Tweede Kamer was aangenomen.¹³¹ De wet was fel omstreden, vooral omdat het kabinet met drie clausules CAO's kon ontbinden, de lonen kon bevriezen en tijdelijk een geleide loonpolitiek kon invoeren. De laatste mogelijkheid was door de Kamer uit de wet geschrapt maar de vakbonden bleven furieus. Toen 'de knevelwet van Roolvink' was aangenomen hadden twee vakbonden zich teruggetrokken uit het sociale overleg. De wet trad in april 1970 in werking, maar het polderoverleg stond in brand. Met stakingen in de Rotterdamse haven en een 'vierhonderd gulden golf' die als eenmalige loonsverhoging over het land spoelde, opperde Zijlstra in een interview met het katholieke vakbondsorgaan Ruim Zicht een gentlemen's agreement. Door het controversiële artikel 8 tijdelijk buiten werking te stellen werden de kool en de geit gespaard. Het was een politieke interventie die hem in de ministerraad niet in dank werd afgenomen. De weg die Zijlstra suggereerde zou een 'complete nederlaag' voor het kabinet betekenen, verklaarde minister Roolvink van Sociale Zaken. Ook Klompé en vvd-minister Carel Polak van Justitie achtten het zeer bedenkelijk dat de Bankpresident zich op deze manier met het kabinetsbeleid bemoeide.

Vier maanden later kwamen Roolvink en het kabinet tot inkeer. De minister omarmde het Zijlstra-compromis en redde op die manier zowel zijn wet als het centrale loonoverleg. Het was de 'practische oplossing' waar Zijlstra op had aangedrongen en die ook naar voren kwam in het advies van de SER. Terwijl de Raad unaniem akkoord ging met deze gentlemen's agreement, ging een meerderheid zelfs verder dan dit. Zij schaarden zich achter

een pleidooi van Zijlstra. Het inflatieprobleem was zo acuut, aldus een meerderheid van kroonleden en werkgevers, 'dat men de regering een loonpauze niet zonder meer durft te ontraden'. Zou de loonsverhoging opnieuw 'buiten het aangegeven kader' treden, dan was het tijdstip voor zowel een loonmaatregel als aanvullend ingrijpen op 'monetair, fiscaal, budgettair en loonpolitiek terrein' aangebroken.¹³² In Bazel kondigde Zijlstra de 'wage freeze' in november alvast aan.¹³³ Door op het punt van artikel 8 toe te geven, was de weg voor het kabinet vrijgemaakt. Hier had Zijlstra ook in zijn gesprekken met Witteveen op aangedrongen.¹³⁴ Inderdaad kondigde het kabinet in december een loonpauze aan, wat opnieuw het protest van de vakbonden aanwakkerde. Een golf van stakingen was het gevolg. In een klimaat van politieke polarisatie, met een economische groei van 6,1 procent en een overspannen arbeidsmarkt, bleek het afdwingen van loonmatiging geen sinecure.

Conflicten rond een geheim grondwetsartikel

De lunchgesprekken tussen Zijlstra en Witteveen vonden iedere week plaats in restaurant De Hoogwerf. Het was een oude boerderij die toevalligerwijs op een steenworp afstand van Zijlstra's woning in Marlot was gelegen. Aan een rond tafeltje onder het rieten dak dronken de minister, de Bankpresident en de thesaurier-generaal een keurig kopje koffie. De minister werd door Zijlstra op de hoogte gebracht van het Bankbeleid. Ontwikkelingen in de nationale economie en de overheidsfinanciën werden besproken. Op strikt informele wijze werd hiermee invulling gegeven aan de delicate machtsverhouding tussen Bank en minister. In de Bankwet van 1948 had de Kroon het recht gekregen DNB een 'aanwijzing' te geven. De minister kon met een aanwijzing ingrijpen wanneer het Bankbeleid het kabinetsbeleid doorkruiste.¹³⁵ Tot een dergelijke interventie was het nog nooit gekomen. De gevolgen van een aanwijzing zouden verstrekkend zijn en tot een openlijk conflict tussen Bank en kabinet leiden. Het lunchgesprek bood een informele uitweg. Niet alleen om informatie uit te wisselen, maar ook om eventuele plooiën glad te strijken. Een evenwichtsoefening tussen de vergaande onafhankelijkheid van DNB enerzijds en de formele zeggenschap van de minister anderzijds. Om de machtsverhouding tussen Bank en kabinet te beschrijven, sprak oud-minister Vondeling van Financiën in 1968 van een geheim artikel in de Grondwet. 'De president van de Nederlandsche Bank is onschendbaar, de minister van Financiën is verantwoordelijk.'¹³⁶

Van de rust en orde die het valutafront in de jaren vijftig hadden gekenmerkt, was onderhand weinig meer over. De centrale bank stond midden in de maalstroom. Het geldstelsel strompelde van de ene naar de andere valu-

tacrisis. In Bazel werden ondertussen peperdure steunoperaties op touw gezet. Deze internationale vraagstukken gingen ook Financiën steeds meer interesseren. Kon de Bank deze monetaire dossiers blijven monopoliseren? De twijfel hierover groeide, wat de Bank verontrust gadesloeg. Vanaf 1967 speelde hierbij mee dat minister Witteveen zelf 'expert' in deze materie was, zoals Zijlstra in de directie verklaarde.¹³⁷ Als deskundig econoom wist Witteveen van de hoed en de rand. Met de grootschalige steun aan de vs en Engeland gingen de centrale banken volgens hem bovendien 'rijkelijk ver'.¹³⁸ Regeringen konden onmogelijk buitenspel blijven staan, volgens Witteveen. Dat gold ook voor monetaire beraadslagingen over bijvoorbeeld de verkoop van goud door Zuid-Afrika. De minister wilde meer invloed op dergelijke kwesties krijgen, wat bij Zijlstra verzet uitlokte. Zoals vaker gebeurde viel de Bankpresident terug op de formele stand van zaken: hetgeen Witteveen aanroerde behoorde wettelijk gezien zonder enige twijfel tot de competentie van de Bank. Wel beloofde Zijlstra de minister, zoals gewoonlijk in zaken 'van zo groot gewicht', in de lunchgesprekken volledig op de hoogte te houden.¹³⁹

Zijlstra en Witteveen kenden elkaar al sinds hun studietijd in Rotterdam. Op bepaalde hoofdlijnen, zoals het belang van marktwerking en ondernemerschap, kwam hun denken zeer wel overeen. Tegelijkertijd waren de verschillen van mening in toenemende mate aan het licht gekomen. Lagen Zijlstra's wortels in het ordoliberalen en monetaire denken, Witteveen was een keynesiaan. Beiden waren uitermate deskundig en vooral Zijlstra gaf in discussies geen millimeter toe. Hun carrières waren ook grotendeels gelijk op gegaan. Het werkte een zekere concurrentie in de hand.¹⁴⁰ Verschillen op persoonlijk vlak droegen daaraan bij. Witteveen hing het universele soefisme aan, een mystieke leer die gelijkenis en harmonie tussen de wereldreligies predikt. Het stond ver van de gereformeerde belevingswereld van Zijlstra af, die zich in kleine kring laatdunkend over het soefisme van Witteveen uitliet. 'Zijlstra heeft de pest aan Witteveen en laat dat duidelijk merken,' schreef Szász in de periode dat Witteveen managing director van het IMF was in zijn dagboek. Hij was een soort dominee, schamperde Zijlstra op de Bank.¹⁴¹

In 1970 sneed Witteveen in het lunchgesprek een nieuw thema aan waarover Financiën mee wilde praten: het reservebeleid van de Nederlandsche Bank. Nederland beschikte over enorme goudvoorraden, waarover in toenemende mate kritische vragen werden gesteld, ook in de Tweede Kamer.¹⁴² Het goud leek op zijn retour als spil van het geldstelsel. De special drawing rights van het IMF moesten zijn rol op termijn overnemen. Bovendien werd het goud niet belegd en leverde het in tegenstelling tot dollars en andere

Bankpresident Zijlstra en minister Witteveen in Kopenhagen tijdens de jaarvergadering van het IMF in september 1970.

beleggingen geen rendement op. De schatkist liep hiermee als enige aandeelhouder van DNB grotere winstafdrachten mis. De minister drong aan op een verandering. Hij wilde een gesprek over de 'goudpolitiek', niet alleen met Zijlstra, maar met de gehele Bankdirectie.¹⁴³ Het zou er niet van komen. Zijlstra hield de boot af en besprak ondertussen in de directie het scenario wanneer de minister zou volharden. De Bank kon alleen met een aanwijzing gedwongen worden. Het zou een 'ernstige inbreuk' op de geest van de Bankwet betekenen. Zijlstra verklaarde in dat geval zeker af te treden.¹⁴⁴

Vooral in de hogere echelons van de Bank was de onafhankelijkheid een gevoelig thema. Zowel directieleden als de president waren gespitst op iedere ontwikkeling die afbreuk kon doen aan haar zelfstandigheid. Als Bankpresident was Zijlstra op dit punt nog een tikkeltje fanatieker dan Holtrop.¹⁴⁵ Met al zijn ervaring aan de andere kant van de tafel wist Zijlstra precies op welke wijze de minister zijn invloed uit kon breiden. Hij had bovendien geen last van de 'kwaal' waaraan zijn voorganger Holtrop wel had geleden: ontzag voor de minister en zijn ambt.¹⁴⁶ In de zomer kwam de goudkwesitie opnieuw aan de orde. Weer drong Witteveen in het lunchgesprek aan op 'enige accentverlegging' in het reservebeleid, iets waartegen Zijlstra krachtig stelling nam. Het gesprek werd afgesloten, maar de Bankpresident verwachtte 'dat op vrij korte termijn opnieuw over ons reservebeleid zal moeten worden gesproken'.¹⁴⁷ Overigens nam in deze periode de frequentie van de lunches in De Hoogwerf

drastisch af. Het hing mogelijk samen met de oplopende spanningen.¹⁴⁸

Begin april 1971 kwam de bom tot ontploffing. De minister kondigde in het lunchgesprek aan dat hij een nieuw wetsontwerp in overweging had. Niet alleen reservebeheer maar ook de steeds prangender internationale vraagstukken vroegen om een wettelijke regeling náást de Bankwet. De problemen van het geldstelsel gingen volgens Witteveen 'steeds meer (internationale) politieke aspecten' vertonen. Financiën kon daarbij niet langer buitenspel staan. Bovendien betwijfelde de minister of in de oorspronkelijke Bankwet ooit met 'dit soort vraagstukken' rekening was gehouden. Kon Lieftinck in 1948 de ernst van de huidige crises rond dollar, pond en goud ooit hebben voorzien?¹⁴⁹ Fel antwoordde Zijlstra dat Lieftinck niet de gewoonte had belangrijke vragen over het hoofd te zien. De nieuwe wet die Witteveen op het oog had, zou de onafhankelijkheid van DNB totaal ondermijnen. Zou de minister nu greep krijgen op het externe beleid van de Bank, dan zou later onherroepelijk het interne beleid volgen. DNB dreigde volgens Zijlstra te degraderen 'tot een verlengstuk van het ministerie'. Zijlstra ging vol in de aanval. 'Elke minister van Financiën, wie hij ook zij, zal wanneer hij deze weg wil gaan bij mij de allerscherpste tegenstand ontmoeten,' kreeg Witteveen te horen. 'Ik zal alle mij ten dienste staande middelen, waaronder de publiciteit, gebruiken om een dergelijk door mij als volstrekt noodlottig beschouwde ontwikkeling te stuiten.'¹⁵⁰

'De minister heeft hierop geen commentaar meer gegeven,' sloot Zijlstra zijn verslag van het gesprek op 7 april 1971 af. Trots haalde Zijlstra het verhaal later met enige regelmaat in de directie aan. Witteveen was zichtbaar geschokt geweest en werd rood. Coen Oort, die als nieuwe thesaurier-generaal voor het eerst een lunchgesprek bijwoonde, had met klapperende oren zitten luisteren.¹⁵¹ In de weken erna was het Zijlstra zelf die de kwestie in het lunchgesprek ter sprake bleef brengen. Hoe stond het met het wetsontwerp? Waar kwamen deze plannen op het ministerie eigenlijk vandaan? Onder thesaurier-generaal Van Lennep had alles goed gefunctioneerd, had diens vertrek hier iets mee te maken? Of speelde de komst van enkele jonge, progressieve economen een rol? Het ministerie beloofde na te gaan of de huidige Bankwet ook 'gewoon' voor internationale vraagstukken gold. Kwam dit vast te staan – zoals Oort eind mei meedeelde –, dan was het beter de competenties 'maar zo te laten'. Een conclusie die Zijlstra 'ten volle' onderschreef.¹⁵²

Toen begin juli het nieuwe kabinet-Biesheuvel aantrad, volgde Nelissen Witteveen op als minister van Financiën. Na zeven jaar in de Kamer had de kvv'er in januari 1970 tussentijds De Block als minister van Economische Zaken opgevolgd. Nu hij op Financiën zetelde, voerde Nelissen een uiterst

strak begrotingsbeleid in. Het kabinet was geconfronteerd met ernstige tegenvallers, waarna de overheidsfinanciën en de inflatie boven aan de politieke agenda stonden. Terwijl de vaste Kamercommissie het 'gat van Witteveen' onderzocht, koos Nelissen met de hakken in het zand voor een harde bezuinigingskoers. Voor iedere tegenvaller eiste de minister onmiddellijk compensatie.¹⁵³ Hoewel Zijlstra de bezuinigingen toejuichte, lag het competentieconflict tussen Bank en Financiën begin 1972 opnieuw op tafel. Verwijzend naar de aanhoudende problemen van het geldstelsel drong Nelissen aan op een 'verbetering van de informatiekanaalen'. Argwanend voorspelde Zijlstra een nieuwe poging om 'langs internationale weg' de onafhankelijkheid van de Bank aan te tasten.¹⁵⁴

Het conflict had dus niet alleen aan Witteveen gelegen. Financiën wilde gewoonweg niet langer aan de zijlijn staan en eiste invulling te geven aan haar medeverantwoordelijkheid voor het monetaire beleid op internationaal gebied. Steeds vaker stonden Bank en departement tegenover elkaar.¹⁵⁵ Hoewel DNB nog altijd over een grote voorsprong in kennis beschikte, wilde Financiën greep krijgen op deze materie. Het aantal raakvlakken tussen het apparaat van DNB en de ambtenaren van Financiën nam langzaam toe. De oprichting van een gemengde werkgroep in 1972 symboliseerde deze trend.¹⁵⁶ Toen het kabinet-Biesheuvel vroegtijdig aftrad, dankte Nelissen de Bankpresident in een brief voor de goede samenwerking. Alleen het punt van 'verantwoordelijkheden en bevoegdheden' had soms wrijving opgeleverd.¹⁵⁷ Op Zijlstra's antwoord hoefde Nelissen niet lang te wachten. Ook de Bankpresident had de samenwerking op prijs gesteld. Het baarde hem wel grote zorgen, voegde hij daaraan toe, dat het takenpakket van de Bank steeds ter sprake moest komen. 'Ik herinner mij uit mijn eigen tijd als Minister van Financiën, dat tussen de toenmalige President van de Nederlandse Bank en mijzelf deze problemen nimmer aan de orde zijn geweest.'¹⁵⁸ Het contact tussen Zijlstra en Financiën verliep stroef. Met de onafhankelijkheid van de Bank op het spel was Zijlstra prikkelbaar en op zijn hoede. Zijn collega's in de directie zagen het patroon ook. Steeds botste de Bankpresident met de ministers. 'Zelfs met de brave Nelissen kon hij niet overweg,' herinnerde Kessler zich enkele jaren later. Het ging daarbij om meer dan alleen competenties, oordeelde directeur Frank Posthumus Meyjes, die Graaf van den Bosch in 1971 was opgevolgd. 'Hij duldt ze niet náást zich!'¹⁵⁹

11 Een geheime missie om het geldstelsel te redden

In de vroege ochtend van maandag 16 augustus 1971 werd Zijlstra uit bed gebeld door Dewey Daane van de Federal Reserve. Net teruggekeerd van een korte vakantie op het Twentse landgoed Zonnebeek kreeg hij van Daane te horen dat president Richard Nixon zojuist op televisie bekend had gemaakt dat de dollar werd losgekoppeld van het goud.¹ Hiermee verdween het anker en fundament van het geldstelsel van Bretton Woods. Deze 'Nixon-shock' kwam niet als een complete verrassing. Het systeem stond al jaren onder druk en met 'D-Day' werd op de Nederlandsche Bank al ruim vier jaar rekening gehouden, schreef Szász in zijn dagboek.²

Dit was anders dan de valutacrisis van enkele jaren eerder. Nu stond Bretton Woods zelf op het punt van instorten. Zou een diplomatiek wonder het kostbare bouwwerk uit 1944, dat met zo veel moeite was opgebouwd, toch nog kunnen redden? Zijlstra achtte het van cruciaal belang. De wereld bevond zich volgens hem na de Nixon-shock op een sleutelmoment in de naoorlogse geschiedenis. Genietend van het 'prachtige Londense herfstweer' gedurende een pauze in de eerste G10-vergadering na de crisis, overdacht Zijlstra de ernst van de situatie. 'Er bestaan mogelijkheden om opnieuw de grondslag te leggen voor een gezonde ontwikkeling van de wereldeconomie voor de volgende 25 jaar, maar er zijn ook bijzonder grote risico's, dat de wereldeconomie zulke zware klappen krijgt te incasseren dat ernstige politieke repercussies niet zullen uitblijven.'³

Het was de grote vraag of de huidige generatie beleidsmakers opnieuw, net als in 1944, gestalte kon geven aan haar historische taak. Zelf zou Zijlstra gedurende ruim drie maanden hoofdrolspeler zijn in de zoektocht naar een vruchtbare oplossing voor de crisis. Niet alleen zou hij de halve wereld rondreizen, ook raakte de BIS-president verstrikt in een machtsstrijd in en om het Amerikaanse Witte Huis. Zijlstra bleef strijden voor de handhaving van het ordelijke geldstelsel. Daarin zou het goud misschien een minder prominente rol spelen, maar ook Amerika moest pas op de plaats maken. 'Van een dominerende positie van de dollar in het internationale monetair stelsel kan geen sprake meer zijn. De rol van de dollar als zon in het (monetaire) planetenstelsel dient dan ook te verdwijnen, waarbij de dollar ook planeet zal moeten worden.'⁴

De maanden voor D-Day: van zwevende gulden naar ultieme goudconversies

Toen Zijlstra vroeg in de ochtend Nelissen belde, na het nachtelijke telefoontje van Daane, bleek de minister daags ervoor op vakantie te zijn gegaan. Hij wist nog van niets. Terwijl de Bankdirectie vergaderde over de crisis, keerde Nelissen halsoverkop terug uit Limburg. In de middaguren vond een spoedvergadering met Zijlstra en enkele ministers plaats.⁵ Het was de eerste REA-bijeenkomst van het kabinet-Biesheuvel, dat ruim een maand daarvoor was aangetreden. Zijlstra informeerde de ministers over de gevolgen van de Nixon-shock en schetste zijn visie op de te volgen koers. Hij toonde zich verbolgen dat Nederland niet was uitgenodigd voor een bijeenkomst in Londen. Het deed hem 'niet plezierig aan' dat Amerika alleen de vier grote Europese landen had gevraagd.⁶ Wel werd Zijlstra in een tweede telefoongesprek met Dewey Daane geïnformeerd over de vergadering in Londen. Ook nodigde Daane hem uit in Parijs, voor een gesprek met Volcker. Zijlstra wimpelde het aanbod af. Hij kon onmogelijk op korte termijn komen, 'ook niet met speciaal vliegtuig'.⁷ Hij verwachtte toch geen spoedige oplossing van de crisis, zoals hij in de REA uiteen had gezet. Het maakte een haastig bezoek aan Parijs overbodig. Afspraken over nieuwe wisselkoersen en hervorming van het geldstelsel zouden pas mogelijk worden 'na een periode van een zekere chaos'. De ministers namen ondertussen nauwelijks aan de discussie deel, noteerde Zijlstra in zijn verslag van de REA-vergadering.⁸

Op de Bank was de situatie ondertussen 'rommelig', maar, schreef Szász in zijn dagboek, 'veel ontspannener dan begin mei ook al is de situatie nu veel dramatischer'.⁹ In mei had de Bank zelf voor het blok gestaan. Toen had zich de eerste akte van het monetaire drama van 1971 afgespeeld. Na twee relatief rustige jaren in de valutawereld was in het vroege voorjaar de kalmte voorbij. Het was een ommekeer in het Amerikaanse beleid die de onrust weer had aangewakkerd. Na de beleidsommezwaai van president Johnson in maart 1968 had de FED lange tijd een hoge rentestand gehandhaafd. De inflatie werd op die manier in toom gehouden en Amerika was aantrekkelijk geweest voor beleggers. Kapitaal stroomde het land binnen en de druk op de dollar was afgenomen. Niettemin was dit een wankel fundament, want de rest van het binnenlandse beleid bleef eigenlijk hetzelfde. De oorlog in Vietnam duurde voort, de uitgaven namen toe en het gat op de handelsbalans verminderde niet.¹⁰ De hoge rente bood een adempauze, schetste Zijlstra in februari tijdens een gastcollege op zijn Rotterdamse alma mater. Het 'kompas Friedman' gaf richting aan het beleid van hoge rentes, vertelde Zijlstra de studenten. Daardoor was de onrust tijdelijk geweken, maar de

onderliggende zwaktes waren blijven bestaan. Het accent had volgens hem 'te sterk op de monetaire politiek gelegen'. Nu werd begin 1971 het 'kompas Friedman' ingeruild voor een keynesiaans recept van expansief begrotingsbeleid en lage rentes.¹¹ Bevreesd voor nieuwe onrust rond de dollar en op zoek naar hogere renteopbrengst elders, begon de kapitaalvlucht opnieuw.¹²

Europese centrale banken zaten geenszins te wachten op deze binnenstromende dollars. Het overgrote deel kwam in veilige havens als Duitsland, Zwitserland maar ook Nederland terecht. Daar wakkerde de toevloed van geld de inflatie aan, wat lijnrecht in ging tegen het streven van de Bundesbank en haar zusterinstellingen.¹³ Om de toestroom een halt toe te roepen, stapten Duitsland en Zwitserland op 5 mei af van hun vaste wisselkoers. Nu deze twee landen gingen zweven tegenover de dollar, volgde koortsachtig overleg bij DNB. Ook in Nederland werden interventies in de valutamarkt opgeschort, maar een definitief besluit over het wel of niet volgen van Duitsland moest nog vallen.¹⁴ Een Duitse poging om als Europese landen gezamenlijk tot een zwevende koers ten opzichte van de dollar over te gaan, kreeg steun van Witteveen en Zijlstra, maar werd door Italië en Frankrijk geblokkeerd.¹⁵ Hiermee stonden Bank en regering op 9 mei voor het blok. Na een ministerraadvergadering, waarbij de Bank vertegenwoordigd werd door directeur Johannes Schreuder en onderdirecteur Szász, viel het besluit Duitsland en Zwitserland te volgen. De gulden ging zweven.¹⁶

Het kalmeerde de financiële markten niet. Driftig zochten Europese landen naar manieren om grip te krijgen op het grensoverschrijdende kapitaalverkeer. Ook DNB ging in september tot ingrijpen over, al waren de maatregelen van de Bank soepeler dan die in België, Italië en Frankrijk.¹⁷ Het andere thema dat vanaf mei op de Bank centraal stond was de 'conversie van overtollige dollars'.¹⁸ DNB had haar dollarvoorraad steeds beperkt willen houden. Hieraan lagen twee argumenten ten grondslag: koersrisico en discipline.¹⁹ Het eerste motief raakte een open zenuw in de geschiedenis van de Bank. In de crisis van de jaren dertig had DNB een gigantisch koersverlies geleden. Ondanks eerdere toezeggingen aan Bankpresident Gerard Vissering had Engeland op 21 september 1931 plots de gouden standaard losgelaten. Het pond devalueerde, waarmee de grote voorraad Britse valuta in de kluizen van de Bank in één klap twintig procent minder waard was. In totaal betekende deze catastrofe een strop van bijna dertig miljoen gulden, ruim 250 miljoen euro nu. Het betekende het einde van het presidentschap van Vissering.²⁰ Het tweede motief om tot goudconversie over te gaan, hing samen met de Nederlandse visie op de discipline die van het geldstelsel moest uitgaan. Overschreed de dollarhoeveelheid in de boeken van de Bank de tweehonderd miljoen, dan zou het opvragen van goud Amerika

In Bazel met op de voorgrond Leslie O'Brien en Zijlstra, jaarvergadering BIS 1970.

dwingen een beter binnenlands beleid te voeren. Zijlstra noemde het een zwaard van Damocles dat boven de vs hing. 'Aan een touw, dat niet te dun, maar vooral ook niet te dik is.'²¹ Toch moest de Bank op dat laatste punt steeds zorgvuldiger manoeuvreren, zoals directeur Graaf van den Bosch in 1970 uiteen had gezet. 'Een al te disciplinair optreden kan er wel toe leiden dat wij juist dat forceren wat wij niet wensen,' namelijk 'een afglijden naar een echte dollarstandaard.'²²

Dit was exact het argument dat onderminister Volcker in juli gebruikte om Zijlstra onder druk te zetten en de Bank te weerhouden van de tweede grootschalige goudconversie in korte tijd. Samen met Dewey Daane was Volcker naar Amsterdam gekomen om Zijlstra op andere gedachten te brengen. 'You're rocking the boat,' klonk het dreigend uit Volckers mond. Wanneer andere landen ook tot dergelijke conversies overgingen, was de 'break-down' van het geldstelsel nabij. De Nederlandsche Bank wilde echter niet nogmaals verrast worden zoals in 1931. Gevat antwoordde Zijlstra dat het systeem in feite al failliet was, wanneer de Nederlandse goudtransactie zo'n gevaar opleverde.²³ Terwijl de Bank haar goudconversies doorzette, werd in Bazel gesproken over mogelijke uitwegen om D-Day te voorkomen. In het juli-weekend volgden opnieuw lange gesprekken over de fundamentele gebreken van het moment, maar ook deze bijeenkomst leverde geen concrete oplossingen op. Terug in Nederland ging Zijlstra met Hetty en de jongste twee kinderen, Nynke en Sjoerd, op vakantie.²⁴ De bestemming was

Zijlstra, Hetty en mevrouw Nordal bij een waterval in IJsland. Op de voorgrond Sjoerd en verstopt achter haar moeder Nynke.

IJsland, waar het gezin in Reykjavik logeerde bij Jóhannes Nordal, de president van de IJslandse centrale bank. Nordal was een aardige man, herinneren de kinderen zich, met leuke kinderen. Zijlstra en Hetty hadden met het oog op de kinderen besloten niet elke zomer alleen maar naar De Tike te gaan. Maar op deze manier, op bezoek bij een collega, waren de buitenlandse vakanties niet altijd een onverdeeld succes. Zo vierden de Zijlstra's in 1973 vakantie achter het IJzeren Gordijn, in Hongarije. De centrale bank van het Oost-Europese land had het verblijf nauwkeurig georganiseerd. Het voelde voor de kinderen als een soort dienstreis. Het gezin werd op het vliegveld van Boedapest verrast met een ontvangst, waarna een staatsbanket met allerlei bankiers en bestuurders volgde. Daarna maakte het gezin, begeleid door mensen van de centrale bank, een rondreis door het land.²⁵

Terwijl de jongste twee kinderen mee op vakantie gingen en ook Annelies soms aansloot, gingen Irene en Ane Jelle hun eigen weg. Toch maakten ook zij nuttig gebruik van het netwerk van hun vader. In het jaar dat haar jongste broer en zus naar Hongarije gingen, bezochten Irene en haar man Roemenië. Ook hun bezoek was gepland in overleg met de plaatselijke centrale bank.²⁶ Ane Jelle reisde datzelfde jaar naar de VS, waar hij een lange liftreis maakte. Twee jaar nadat zijn ouders daar waren geweest, werd hij tijdens een tussenstop in Reykjavik gastvrij ontvangen door bankpresident Nordal en zijn vrouw. Hoewel zijn ouders weinig begrip hadden voor de

avontuurlijke vakanties van hun zoon en er niets over vroegen, schreef Zijlstra toch aan Nordal dat zijn zoon 'wederom' de tijd van zijn leven had gehad.²⁷ In 1971 was Ane Jelle al naar Rome gelift. Platzak was hij in de Eeuwige Stad aangekomen, waarna hij besloten had als 'zoon van' aan te kloppen bij de Banca d'Italia. Schoorvoetend was hij het Palazzo Koch binnengewandeld, waar een hooggeplaatste medewerker hem geld voor de terugreis had geleend. In mei loste Zijlstra de schuld onmiddellijk af en dankte zijn Zuid-Europese collega met een knipoog voor zijn rol als 'lender of last resort'.²⁸ Het was een ironische voetnoot, aangezien Zijlstra net als zijn Duitse collega's vaak tegenstander zou zijn, wanneer Italië en Frankrijk aandrongen op ruimhartiger onderlinge kredietverstrekking. Twee maanden na deze dankbrief vertrok het gezin op de tiendaagse reis naar IJsland. Na terugkomst verbleven Zijlstra, Hetty en de jongste twee ook nog een week in Huize Zonnebeek in Twente. Op vrijdag 13 augustus 1971 keerde het gezin terug naar Marlot. Drie dagen later werd Zijlstra om drie uur 's ochtends uit zijn bed gebeld. Met de Nixon-shock was 'D-Day' een feit.

Oog in oog met de geschiedenis

Op het moment dat Zijlstra een dag na de Nixon-shock aanschoof bij de REA-vergadering, gaf directeur Kessler als tweede man van de Bank een persconferentie. 'Zeer professoraal,' aldus Szász, die de briefing bijwoonde. 'Heel anders dan bij de president, maar toch wel nuttig.' De pers vroeg zich met name af waarom men ondanks de aanhoudende problemen alsnog verast werd. Waarom had men de oplossing voor de crisis niet voorbereid? Nuchter gaf Szász de harde realiteit van diplomatiek overleg in zijn dagboek weer: vóór het kalf verdronken was, kon men het al helemaal niet met elkaar eens worden over dergelijke fundamentele en diepliggende vraagstukken. Ook Kessler probeerde dit met de nodige omzichtigheid aan de pers uit te leggen.²⁹ Na de crisis brak dan ook eerst een periode aan waarin men elkaar beschuldigde. In Europa werd op de Amerikaanse nalatigheid gewezen, terwijl men aan de overzijde van de oceaan wees op oneerlijke concurrentie door exportlanden als Duitsland, Nederland en Japan. Het was tijd voor een grootschalige hervorming, maar vervolgens verschanste elk land zich in de eigen, nationale loopgraven. De hooggeplaatste Sir Alan Neale van de Britse Treasury stelde kort na de crisis daarom vast dat een internationale conferentie vooralsnog nutteloos was. Eerst moest het stof neerdalen. Daarna zou globale overeenstemming over de koers en richting van nieuwe afspraken moeten ontstaan. Pas dan kon een definitief akkoord volgen. Neale concludeerde daarom dat zorgvuldige 'preparations' noodzake-

lijk waren. 'It would be tragic if a meeting were held and nothing happened.' Ook anderen voorspelden een langdurige periode van stug onderhandelen. Dat kon wel twee jaar duren, dacht Otmar Emminger van de Bundesbank.³⁰

Klaarheid scheppen over de te volgen koers was precies wat Zijlstra probeerde te doen. Begin september, tijdens een lunch met Volcker en Daane in het Parijse Hôtel de Crillon, confronteerde hij de Amerikanen met een cruciale vraag: wat voor geldstelsel wilde Amerika voor de toekomst, een systeem met vaste koersen of zwevende valuta? 'Zonder een zodanige definitie,' onderstreepte hij in het chique hotel op Place de la Concorde, 'zal het niet mogelijk zijn te bepalen welke concrete stappen thans moeten worden gezet.' Bovendien zette Zijlstra uiteen dat het besluit van Nixon het goudprobleem geenszins van tafel veegde maar in feite had uitvergroot. Met een pennienstreek van Nixon was de toekomst van het IMF en zijn SDR op losse schroeven komen te staan. In deze onzekere wereld werd het goud juist aantrekkelijk. Volcker en Daane oogden 'nogal onthutst' na Zijlstra's zienswijze te hebben aangehoord. Zijn 'philosophical approach' maakte indruk.³¹ Volcker zag het later vaker gebeuren bij vergaderingen, waar Zijlstra het intellectuele niveau zonder meer wist op te vijzelen.³²

In Bazel stond dezelfde vraag op de agenda. De bankpresidenten neigden allemaal naar het vasthouden aan vaste koersen, al was grotere flexibiliteit in het systeem onafwendbaar. Volledig zwevende koersen werden in ieder geval afgewezen, waarmee de discussie al gauw over het 'anker' ging, dat het fundament moest vormen van het hervormde stelsel. Zowel een strak goudsysteem als een dollarstelsel werd afgewezen, waarmee de centraal bankiers in Bazel uitkwamen op een tussenvorm waarin zowel het goud als de SDR een rol moesten spelen. Tijdens informele gesprekken overdag en aan het diner 's avonds discussieerden zij verder over de stappen die moesten volgen.³³ Als president van de BIS had Zijlstra richting gegeven aan deze besprekingen, rapporteerde Daane in de vs. Hij had blijk gegeven van zijn diepe zorgen over de toekomst van de wereldeconomie. Niet alleen kon de huidige onzekerheid wereldwijd een recessie aanwakkeren, ook dreigde protectionisme het toneel te betreden. Tegelijkertijd met het loslaten van het goud had president Nixon namelijk heffingen op de import uit Europa en Japan ingevoerd. Een openlijke handelsoorlog lag niet meteen voor de hand, maar de BIS-president sprak wel over 'creeping protectionism'. Voor men het zou weten keerde men terug naar de ellende van de jaren dertig.³⁴

Consequent plaatste Zijlstra de Nixon-shock en de ernstige valutaproblemen van 1971 in dit historische perspectief. Hier refereerde hij ook enkele dagen later aan, toen de ministers van Financiën van de G10-landen samen met de bankpresidenten bijeenkwamen in Londen. In het luisterrijke

Lancaster House, schuin tegenover Buckingham Palace, boekte men minimale vooruitgang. Er kwam slechts duidelijkheid over de standpunten die men innam en de talrijke perspectieven die direct of indirect meespeelden. 'Perhaps Mr. Zijlstra put it best,' rapporteerde Daane, 'when he said the meeting had translated what was really an impossible problem into an extremely difficult one.'³⁵ Tijdens een pauze, genietend van een zonnige Londense herfstdag, reflecteerde Zijlstra op de moeizame besprekingen en de ernst van de situatie. Oog in oog met de geschiedenis bevond de wereld zich op een kruispunt. Enerzijds was er de kans om opnieuw, net als in 1944 tijdens de conferentie van Bretton Woods, het fundament te leggen voor een gezonde, bloeiende wereldeconomie. Wanneer men daarentegen zou falen, zou dat verstrekende gevolgen hebben.³⁶

De fundamentele problemen waarmee de monetaire beleidsmakers worstelden, haakten in op Zijlstra's diepgewortelde verantwoordelijkheidsgevoel. Missionaire ijver, plichtsbesef en ambitie hadden hem als jonge econoom al voortgedreven. Als kind van de crisis had hij voor een studie economie gekozen. Daar waren hem de instrumenten aangereikt om de fouten van de jaren dertig uit te bannen. Via zorgvuldig overheidsingrijpen kon een herhaling van toen voorkomen worden. Nooit mocht de wereld weer afglijden in een dergelijke misère, met alle politieke gevolgen van dien. Juist economen hadden de 'zeer bijzondere verantwoordelijkheid', schreef Zijlstra vlak voor zijn aantreden als minister in 1952, om op dit punt leiding te geven. Nu, met het internationale geldstelsel in puin, stonden plichtsbesef en roepingsgevoel opnieuw bij hem op de voorgrond. Wanneer de monetaire orde niet werd gered, zou het 'one-world system' onherroepelijk ten onder gaan. In 1944 was men in Bretton Woods geslaagd waar te maken waar de geschiedenis om vroeg. 'Today, the hour is again crucial,' wees Zijlstra op de historische lading en urgentie van het moment. 'I hope the men will again rise to the occasion.'³⁷

Eind september, twee weken na de G10-bijeenkomst in Londen, vond in Washington de jaarvergadering van het IMF plaats. Een mist van onzekerheid zweefde boven de top, aldus *The New York Times*.³⁸ Voor Zijlstra werd het een 'bliksembezoek', liet hij een bankier van de Bank of America weten. Daarom bleef Hetty thuis.³⁹ Zijn vrouw ging sowieso niet vaak mee op zijn buitenlandse reizen. Zijlstra hield de uitstapjes zo kort mogelijk en plakte er zelden een vakantie aan vast. Hij was het liefst thuis en had een hekel aan reizen. Dat gold niet voor Hetty, maar zij bleef in de regel niettemin in Nederland. Zakelijk en privé hield hij strikt gescheiden, luidde Zijlstra's argumentatie. Al speelde misschien ook mee dat Hetty weinig talen sprak. Zoals gebruikelijk rond de IMF-top regende het uitnodigingen voor diners en re-

cepties bij ambassades en banken. Aangezien zijn agenda al overvol was, wimpelde Zijlstra eigenlijk alles af. Officiële plechtigheden kregen voorrang, zoals een bezoek aan het Witte Huis op woensdag 29 september. Tussen halfzes en halfzeven vond daar een receptie plaats voor alle afgevaardigden van de jaarvergadering. President Nixon sprak enkele woorden. Kort ging hij in op het besluit van 16 augustus. Amerika moest krachtig optreden, zei Nixon, juist om op lange termijn de strijd tegen protectionisme te winnen. Daarna grapte Nixon over bankiers die hun paraplu bij mooi weer uitlenen, om hem terug te vragen wanneer het gaat regenen. 'Het grapje is zo oudbakken,' tekende Zijlstra geërgerd op, 'dat de verplichte hilariteit slechts met zeer grote moeite was op te brengen.'⁴⁰

Dezelfde avond, tijdens een diner in de ambtswoning van de Nederlandse ambassadeur, schoot Arthur Burns hem aan. Als voorzitter van de Federal Reserve Board was Burns het Amerikaanse equivalent van een centrale-bankpresident. Van monetaire beraadslagingen in Europa en de weekenden in Bazel werd Burns steevast goed op de hoogte gehouden, onder andere door Dewey Daane. Nu nam hij Zijlstra apart. 'My friend,' tekende Zijlstra op uit zijn mond, 'we are in deep trouble; we need an honest broker and that is you.' Zonder al te veel omhaal ging Zijlstra akkoord. 'The problems are very serious indeed; if you feel that I could be of any help, I will not disappoint you.' Na dit informele onderhoud werd het verzoek een dag later, tijdens een lunch met de centrale-bankpresidenten van de G10, door Burns herhaald. Zijlstra schoof pas later aan, omdat zijn collega's eerst overleg voerden over het plan-Burns. 'We looked everywhere in the world,' boekstaafde Zijlstra de gewichtige woorden die Burns nu in zijn mond nam, 'discussed a multiple names; you are the only one, we need you.' Met een zeker gevoel voor dramatiek nam Zijlstra de last op zijn schouders. 'If you all, my colleagues and friends, think I could do it, I should try.' Na de lunch verzekerden Burns en de Franse bankpresident Oliver Wormser dat de Amerikaanse en Franse ministers van Financiën eveneens met het plan hadden ingestemd.⁴¹

Een monetair biechtvader en de intriges rond het Witte Huis

Twee weken nadat hij uit Washington was teruggekeerd, reisde Zijlstra naar Parijs. Het was de eerste stop op zijn missie om het geldstelsel te redden. In een maand tijd zou hij in het grootste geheim Parijs, Bonn, Versailles, Londen, Washington en Ottawa bezoeken. Hij voerde daar afzonderlijke gesprekken met de ministers en bankpresidenten van de elf G10-landen. Vertrouwelijke consultaties waarin Zijlstra de standpunten in kaart bracht, de onderhandelingsmarge onderzocht en uiteindelijk een voorstel schreef. Dat plan moest de basis vormen voor het akkoord waarmee de monetaire crisis

Onderweg op Schiphol, juni 1972.

zou worden opgelost. Op 15 oktober sprak Zijlstra met de Franse minister van Financiën, Valéry Giscard d'Estaing. Ook bankpresident Wormser en de hoge ambtenaar Claude Pierre-Brossolette waren aanwezig. Het gesprek vond plaats op het Franse ministerie dat was gevestigd in de Richelieu-vleugel van het Louvre.

Zijlstra begon met een uitleg over zijn werkwijze. 'Ik zal niet onderhandelen, mijn rol is eerder die van een biechtvader. De procedure is volstrekt geheim, zulks betekent onder meer dat ik bij een volgend gesprek niets mededeel over de resultaten van vorige gesprekken.' Net als een priester die de biecht afnam. In elk gesprek stelde Zijlstra een aantal kernvragen. Daarop wilde hij zo duidelijk mogelijk antwoord. Op basis daarvan zou hij vervolgens zijn eindrapport construeren. Centraal in Zijlstra's vragen stonden de nieuwe koersen. Hoeveel moest de dollar devalueren om de handelsachterstand ten opzichte van Europa en Japan enigszins in te lopen? En moesten andere valuta naar boven of beneden worden aangepast? Daarnaast kwamen de aanvullende wensen van Amerika aan bod.⁴² De vs hadden na de Nixon-shock al gauw andere irritaties op tafel gelegd, variërend van handelspolitieke grieven, Europese landbouwsubsidies tot de NAVO-defensiekosten. In de wandelgang sprak men van het 'boodschappenlijstje'. Op 20 oktober besprak Zijlstra de details hiervan met Nathaniel Samuels van het State Departement. Het werd duidelijk dat het om 'een ware waslijst van allerlei grieven en griefjes' ging, 'van computers en steenkolen tot suikerbieten'.⁴³

Na het boodschappenlijstje en de wisselkoersen bracht Zijlstra de grondslagen van het hervormde stelsel ter sprake. Welke rol moesten respectievelijk dollar, SDR en goud krijgen? Welke vorm van convertibiliteit was wenselijk en hoe werd discipline afgedwongen? Het laatste gespreksthema in de biechtrondes betrof de overbruggingsfase, waarin de nieuwe wisselkoersen ingingen en verdedigd moesten worden. Zijlstra informeerde naar de mate van flexibiliteit en de wijze waarop speculatie op de financiële markten bestreden kon worden.⁴⁴

Giscard d'Estaing, de Franse minister van Financiën, schetste in zijn gesprek met Zijlstra vrijwel meteen een onoverkomelijk probleem. John Connally, de Amerikaanse minister van Financiën, had zich sinds de Nixon-shock uitermate onverzoenlijk opgesteld. Connally was begin 1971 aangetreden. Hij was daarvoor gouverneur van Texas geweest. Zijn komst symboliseerde een nationalistische keer in het Amerikaanse monetaire beleid. Hij was een vreemde eend in de bijt. Naar eigen zeggen wist Connally 'nagenoeg niets' van monetaire en financiële zaken. Maar hij was overtuigd dat het uiteindelijk allemaal neerkwam op ordinaire machtspolitiek. 'Foreigners are out to screw us,' verkondigde de houwdegen uit Texas op het departement, 'it's our job to screw them first.'⁴⁵ Een devaluatie van de dollar had Connally vanaf moment één afgewezen als een oneerbare stap. Hij wilde daarentegen dat de andere munten zouden revalueren. Daarmee zat men muurvast, kreeg Zijlstra van Giscard te horen. De BIS-president relativeerde het probleem echter. Ook hij was in Londen getuige geweest van 'een soort Texaanse donderspeech,' maar tussen de regels door had Zijlstra opgemerkt dat Connally 'in beweging zou kunnen komen.'⁴⁶ Hij wees de sceptische Giscard bovendien op zijn eigen missie. 'Het klinkt wat eigenwijs, maar het feit, dat zij mij hebben gevraagd is een vrij duidelijk bewijs,' aldus Zijlstra over de noodzaak van een dollardevaluatie. 'Zij kennen mijn opvattingen terzake.'⁴⁷

Als BIS-president was Zijlstra volgens zijn collega's bij uitstek de persoon om achter de schermen, in de luwte en buiten de officiële contacten om de contouren van een uiteindelijke oplossing in kaart te brengen. Dit was precies de insteek van Burns, zoals Robert Solomon, de belangrijkste econoom van de Federal, in zijn memoires uiteenzette.⁴⁸ Als BIS-president was Zijlstra een logische keus. Hij was de spil in het overleg tussen de Europese centrale banken en was vaak de schakel naar Amerika. Burns vertrouwde hem bovendien. Volgens Paul Volcker hechtte Burns grote waarde aan de inzichten van de Nederlander. Na zijn bezoek aan Bazel besteedde Daane vaak uitgebreid aandacht aan de visie van Zijlstra.⁴⁹ De Engelse bankpresident O'Brien wees in zijn brief aan de Britse Treasury ook op de talenkennis, de politieke ervaring en het vertrouwen waar de BIS-president op kon bogen.⁵⁰

Waar Zijlstra op dit moment geen rekening mee hield, was een hoogoplopend competentieconflict tussen het Amerikaanse ministerie van Financiën en de Federal Reserve. Het plan voor Zijlstra's missie kwam inderdaad uit Amerikaanse koker, maar daarmee was niet alles gezegd. Het initiatief was ontstaan nadat op hoog niveau de zorgen toenamen over de onbeholpen handelwijze van Connally. Kort voor de jaarvergadering van het IMF was Burns zijn beklag gaan doen bij president Nixon. Wijzend op het feit dat onder centrale bankiers een traditie van openhartige gesprekken en eerlijk onderhandelen bestond, was Nixon akkoord gegaan met geheime besprekingen tussen de banken. De Zijlstra-missie kreeg groen licht.⁵¹ Het terrein waarop de BIS-president zich nu begaf, rekende Connally echter uitsluitend tot het zijne. Toen Burns de president eind oktober wilde informeren over details van het tweede onderhandelingskanaal, bleek Nixon al geheel op de hoogte te zijn. Voordat Burns zijn zin kon afmaken zei Nixon: 'Oh yes, you mean Zijlstra, Connally told me about that.' Dit kon maar één ding betekenen, schreef Burns in zijn dagboek: Connally had bij de president geklaagd over de inmenging van de centraal bankiers.⁵² Alle onderhuidse spanning in het Witte Huis lag nu open en bloot op tafel. Daarbij was Zijlstra's missie de steen des aanstoots in een felle strijd om de gunst van de president en de koers van het Amerikaanse buitenlandbeleid.⁵³

Na anderhalf uur met Giscard d'Estaing gesproken te hebben en aansluitend prettig te hebben geluncht, vroeg Zijlstra of hij ergens in het Franse ministerie nog een uurtje mocht werken. Het kon, waarna bankpresident Wormser hem naar een kantoor bracht waar een prachtig oud bureau stond. Het bleek het bureau van Charles-Maurice de Talleyrand te zijn. Deze illustere Franse diplomaat uit de achttiende eeuw had gedurende zijn lange dienstjaren alle mogelijke politieke stormen overleefd. Talleyrand had zijn land zowel tijdens het ancien régime als gedurende de Franse Revolutie, het keizerrijk van Napoleon en de restauratie gediend. Het was de juiste plek om de complexe monetaire problemen te overdenken, vond Wormser. Zijlstra beaamde het. 'Precies de plek en de atmosfeer [...] waaraan ik behoefte had.'⁵⁴ Gezeten aan het bureau van Talleyrand zal Zijlstra alvast over de contouren van zijn eindverslag hebben nagedacht. Frankrijk en Amerika waren de twee landen die op monetair vlak al jarenlang lijnrecht tegenover elkaar stonden. De Gaulle en Rueff hadden dan wel het veld geruimd, de oude generaal was zelfs overleden, nog altijd drong Frankrijk aan op een verhoging van de officiële goudprijs.⁵⁵ Amerika wilde daarentegen af van het goud. Het eiste eveneens grote wisselkoersverbeteringen, vooral ten opzichte van Duitsland en Japan. Ook Frankrijk had de grootste moeite om tegen de Duitse exportindustrie en de ijzersterke D-mark op te boksen. Net als de

Amerikanen wilde Giscard daarom op een lagere koers dan Duitsland terechtkomen. Frankrijk werd op die manier goedkoper en de economie zou concurrerender worden. Dat zou de groei een impuls geven. Tegelijkertijd was Giscard op zijn hoede jegens de Verenigde Staten. Hij kon niet toestaan dat de frank veel in waarde zou stijgen ten opzichte van de dollar. Het typeerde Zijlstra's gesprekken. Constant zweefde het handelsbelang boven de onderhandelingstafel. Wisselkoersen waren onlosmakelijk verbonden met nationale belangen en het geopolitieke krachtenspel.⁵⁶

Ook in Nederland werden concurrentiepositie en exportbelangen goed in het oog gehouden. In de REA, waar Zijlstra in augustus en november uitgebreid met de betrokken ministers discussieerde, zag men voor een revaluatie van de gulden nauwelijks 'marge'. Vooral EZ verweerde zich bij monde van VVD-minister Langman en secretaris-generaal Brouwers krachtig. Omdat de internationale crisis toch opgelost moest worden, werden een paar procenten waardestijging 'gedoogd'. Meer was onaanvaardbaar. Minister Jaap Boersma van Sociale Zaken noemde een revaluatie van drie procent al 'desastreus'. Ondertussen was de 'zwevende' gulden sinds mei al met ruim negen procent omhoog bewogen. Zijlstra hoopte dit in de uiteindelijke deal nog met enkele procenten terug te dringen. De gulden zoveel mogelijk op dezelfde waarde houden, was jarenlang de monetaire strategie van de Bank geweest.⁵⁷ Hoewel Zijlstra de concurrentiepositie ook goed in het oog hield, achtte hij een beperkte revaluatie nu wel degelijk gunstig. Een duurdere gulden remde namelijk import en export, wat kon helpen om de inflatie te dempen.⁵⁸ Het waren indrukwekkende colleges, herinnerde Jan Oostenbrink zich. De KVP-econoom was als staatssecretaris van Economische Zaken onder de indruk van Zijlstra's betoogtrant. Bovendien werkte de visie van Zijlstra volgens hem nog altijd door op EZ.⁵⁹

In zijn biechtgesprek met de Belgische minister Snoy lieten de zuiderburen weten op hetzelfde niveau als de gulden te willen uitkomen. Italië en Zweden namen globaal hetzelfde standpunt als Frankrijk in. Zij wilden achterblijven bij Duitsland en niet veel terrein verliezen ten opzichte van de dollar.⁶⁰ Duitsland en Japan zelf waren wel bereid te revalueren, al hield de Duitse minister Karl Schiller nauwlettend de verhouding tot Frankrijk en de andere Europese landen in het oog. Dat de Duitse mark sinds mei net als de gulden sterk omhoog was gezweefd, mocht niet 'zementieren' in de nieuwe wisselkoersen.⁶¹ Naast de Europese en Japanse beleidsmakers sprak Zijlstra met de BIS-staf en Schweitzer van het IMF.⁶² De managing director had begin november 'bij geruchte' over de geheime missie gehoord. Het tekende Zijlstra's uiterst discrete procedure. Slechts een kleine groep direct betrokkenen was op de hoogte.

Eind oktober sprak Zijlstra met zijn oud-collega Mansholt, die als Euro-commissaris sinds 1958 in Brussel zetelde. Op 31 oktober was Mansholt te gast op De Tike. De twee Nederlandse topbestuurders spraken over de wisselkoersen en Zijlstra kreeg de fijne kneepjes van het Europese landbouwbeleid uitgelegd. Ook de complexe verhoudingen in het Witte Huis kwamen aan bod. Mansholt had eveneens contact met hooggeplaatste Amerikanen als Paul Volcker en landbouwminister Clifford Hardin. Zijn conclusie was glashelder. 'Vriend Connally,' schreef hij op 10 november aan Zijlstra, 'heeft alles daar in handen!'⁶³ Hoe hoog de spanning in het Witte Huis opliep en hoezeer zijn missie de inzet was van een conflict tussen Burns en Connally, bleef voor de BIS-president nog altijd verborgen. Na de gesprekken in Europa te hebben afgerond, begon Zijlstra begin november een plan te maken voor zijn bezoek aan de vs en Canada. Nietsvermoedend benaderde hij Burns om afspraken te maken. Een formaliteit, ware het niet dat Connally en Burns net een fikse ruzie achter de rug hadden. Connally weigerde Zijlstra te ontmoeten, veroordeelde de gehele missie en had ondergeschikten als Volcker verboden de Nederlander te ontvangen. Aangezien Nixon uitgebreid op de hoogte werd gehouden door Connally, liet ook Burns in een tête-à-tête met de president het achterste van zijn tong zien.⁶⁴

Het onbeschofte gedrag van Connally kon verstrekkende gevolgen hebben, zette Burns uiteen. 'Zijlstra was a distinguished personality who must not be rebuffed; if Connally refused to see him, every capital in the world would soon know this.' Niet alleen zou een dergelijk conflict de reputatie van Connally beschadigen, het prestige van Nixon en zijn regering stond op het spel.⁶⁵ Nu Zijlstra zijn bezoek wilde plannen, werd de kwestie urgent. Connally was in Azië, waarop Burns Volcker benaderde. Die weigerde echter buiten zijn meerdere om in te stemmen met Zijlstra's bezoek. Daarop schakelde Burns de rijzende ster van het Witte Huis in: Henry Kissinger. Deze topdiplomaat was eveneens bezorgd over het onbeholpen optreden van Connally. De Atlantische samenwerking kon permanente schade oplopen. Kissinger was vooral bevreesd voor een steeds hechter integrerend Europa, dat als machtsblok autonoom van de vs ging opereren.⁶⁶ Op verzoek van Burns nam Kissinger contact op met Volcker. Doordat president Nixon vrijwel alles in het Witte Huis liet opnemen, stond het onderonsje letterlijk op band. 'I had a talk with Arthur Burns this morning,' zei Kissinger, 'who is weeping all over me about your refusal to see the Dutch central banker.' Kon Volcker niet alsnog toestemming krijgen van Connally voor een gesprek met Zijlstra? De interventie van Kissinger leidde tot succes. 'Zodoende kwam aan deze dwaze en tijdverspillende episode een einde,' schreef Burns in zijn dagboek. Connally gaf toe. Zijlstra kreeg zijn afspraak met de Treasury.⁶⁷

Op woensdag 10 november, op het einde van de middag, landde Zijlstra op Dulles Airport in Washington. Hij werd opgehaald door Dewey Daane, bij wie hij thuis dineerde. De nacht bracht hij downtown door aan de oevers van de Potomac in het Watergatehotel.⁶⁸ Hij ontbeet met Burns, die hem in een kort gesprek waarschuwde voor 'gevoeligheden binnen de Amerikaanse administratie in verband met competentieconflicten'. Daarna had hij een lang onderhoud met Volcker, die een vermoeide indruk maakte en gefrustreerd was. 'Hij begon met te vertellen dat er bij Connally bezwaren blijken te bestaan tegen mijn procedure. Hij vreesde dat zijn onderhandelingen waren doorkruist.' Eindelijk werd Zijlstra deelgenoot van de hoogoplopende controverse rond zijn missie. Verder spraken zij over de landen die weigerden te revalueren, zoals Frankrijk, Engeland en Italië.⁶⁹ De Britten wilden eigenlijk zelfs met de Amerikanen mee devalueren. Dat had Zijlstra voor zijn komst naar Washington echter resoluut van de hand gewezen. Hij had een tussenstop in Londen gemaakt, voor zijn biechtgesprek met O'Brien en minister Anthony Barber.⁷⁰ In Washington, nog geen 24 uur later, behandelden Volcker en hij de Amerikaanse standpunten. Na het gesprek lunchte Zijlstra op het ministerie van Buitenlandse Zaken, waarna een gesprek met Schweitzer volgde bij het IMF. Daarna vergaderde hij met Nathaniel Samuels. Om halfacht volgde een luxueus diner in het Madison-hotel. Daar waren de echtparen Volcker, Burns en Schweitzer aanwezig, net als Daane, Samuels en Pete Peterson met hun echtgenotes.

Op vrijdag ontbeet hij opnieuw met Burns. Uitgebreid kwam de kwestie-Connally ter sprake, net als het eindrapport van Zijlstra. Na een uurtje gewinkeld te hebben lunchte hij met Pete Peterson, een invloedrijk economisch adviseur van president Nixon. 'Hij begon ogenblikkelijk te praten over de convertibiliteit en sprak over het nieuwe, geheel andere monetaire systeem dat wij nodig hebben en waarover hij slechts uiterst vage ideeën (if any) heeft.' Ook de Europese landbouw kwam ter sprake. Goed op de hoogte na zijn gesprek met Mansholt zette Zijlstra de hoofdlijnen uiteen. Peterson luisterde aandachtig en maakte aantekeningen. 'Volgens Burns gaat alles rechtstreeks naar de President,' noteerde Zijlstra zelf. Om kwart voor drie 's middags volgde zijn laatste afspraak in Washington, met minister William Rogers van Buitenlandse Zaken. Zijlstra legde nogmaals zijn procedure uit, 'as an ambassador at large without portfolio', en had een prettig gesprek over het belang van een goede oplossing. 'Rogers bedankte mij voor mijn inspanningen in het algemeen en voor mijn systematische uiteenzetting in het bijzonder.'⁷¹ Meteen daarna werd Zijlstra terug naar Dulles gebracht voor zijn vlucht met het Canadese regeringsvliegtuig naar Ottawa. 'Gelukkig waren de besprekingen voor de avond afgelast en verschoven

naar de volgende dag.' Wel troonde ambassadeur Bot hem mee naar de plaatselijke countryclub. Oud-minister Bot was een goede vriend die meerdere keren was aangehaakt bij de jaarlijkse skitrips naar St. Christoph. In de countryclub was ook de Canadese minister Edgar Benson van Financiën aanwezig, maar Zijlstra viel 'practisch in slaap'. Om de besprekingen niet in gevaar te brengen, besloot Zijlstra om tien uur gauw naar bed te gaan. Na de volgende dag zijn laatste gesprek met Benson en bankpresident Louis Rasminsky te hebben gevoerd, vloog Zijlstra naar huis. Hij kon zijn eindrapport gaan opmaken.⁷²

Van working paper naar werkelijkheid

Op De Tike begon Zijlstra met het uitwerken van dit belangrijke en geheime document. Hij bleef in contact staan met Burns, terwijl Connally bezwaar bleef hebben tegen de procedure. Toen Volcker hem dit laatste telefonisch nogmaals meedeelde, verzekerde Zijlstra dat zijn missie na afronding van het rapport 'op geen enkele wijze zal doorgaan'. Het bleef een heikele onderneming.⁷³ Eind november kwam er plotseling schot in de zaak. Het eindrapport was bijna klaar en de conferentie in Rome stond gepland. Het waren echter vooral ontwikkelingen in het Witte Huis die doorslaggevend waren. Nixon wilde plots de monetaire crisis zo snel mogelijk oplossen. In Rome moest een constructieve sfeer ontstaan, al mocht de deal nog niet tot stand komen. Dat zou na zijn eigen ontmoetingen met Pompidou, Heath en Brandt volgen, de regeringsleiders van Frankrijk, Engeland en Duitsland. 'He wanted the credit for achieving a settlement,' noteerde Burns in zijn dagboek. Ook Connally draaide als een blad aan de boom om. Na hun eerdere 'explosies' had Burns een ontspannen gesprek met de minister. Wist Connally al eerder van Nixons ommezwaai, vroeg Burns zich af, en van het feit dat hij en niet de minister nu het oor van de president had?⁷⁴

Op 24 november ontving een select gezelschap van zevenentwintig mensen Zijlstra's 'secret working paper'.⁷⁵ Terwijl Liefstinck de working papers in Noord-Amerika verspreidde, moesten dichter bij huis, in Europa, speciale koeriers van DNB de geheime rapporten persoonlijk aan de bewindsvoerders overhandigen.⁷⁶ De timing was perfect. Een week later, op de G10-conferentie van Rome, kon het rapport gebruikt worden. Zoals Burns bedoeld had, was Zijlstra's rapport in de eerste plaats een verkenning van de onderhandelingsmarges. Uit het rapport sprake een grote mate van urgentie. 'Time works against all of us together and therefore against each of us.' Bovenal was de tekst een diplomatieke evenwichtsoefening. Na de visie van ieder land afzonderlijk aangehoord te hebben, kwam Zijlstra nu met een vakkundige afweging. Hij stelde in de eerste plaats nieuwe wisselkoersen

voor, maar ging daarnaast uitgebreid in op verdere stappen om tot een stabiel, toekomstbestendig geldstelsel te komen. Kenmerkend voor Zijlstra was de principiële nadruk op het belang van vaste koersen, monetaire orde en convertibiliteit. Daarnaast had hij pragmatisch oog voor de noodzaak van grotere flexibiliteit in het systeem. Ook zou het goud stap voor stap uit de monetaire wereld moeten verdwijnen.⁷⁷

Met het versturen van zijn rapport zat Zijlstra's geheime missie erop. Hij kon nu enkele buitenstaanders, zoals premier Biesheuvel en minister Schmelzer van Buitenlandse Zaken, op de hoogte stellen.⁷⁸ Met de conferentie van Rome in aantocht was het afwachten of zijn rapport een bijdrage kon leveren aan een spoedig internationaal akkoord. Daags voor de top besprak Zijlstra de situatie met Burns op de Amerikaanse ambassade in Rome. Burns noemde zijn rapport 'a fine piece of scholarly work'. De Federal was tevreden, al was Zijlstra inzake de nieuwe koersen wat conservatief. Connally en Volcker hadden daarop veel kritiek geuit, liet Burns weten. Zijlstra kreeg in Rome eindelijk het fijne te horen over de intriges in het Witte Huis. Niet alleen had het rond zijn geheime missie geknald tussen Burns en Connally, Kissinger had moeten interveniëren om zijn gesprek met Volcker te arrangeren. Nu was de houding van de vs echter fundamenteel veranderd, vertelde Burns. 'We are now really willing to negotiate.'⁷⁹ Inderdaad zag Zijlstra de volgende dag in het barokke Palazzo Corsini aan de oevers van de Tiber een andere Connally. Plotseling speelde hij de rol van 'vaderlijke voorzitter'. Het was een 'masterful display of leadership', vertelde Zijlstra terug in Nederland aan de Amerikaanse ambassadeur.⁸⁰ De Amerikanen, die aanvankelijk helemaal niet hadden willen devalueren, kwamen nu plotsklaps met een ruime dollardevaluatie op de proppen. Ook op die manier konden de concurrentiepositie en handelsbalans worden versterkt. Het was een belangrijke doorbraak. De tien procent van Connally ging de Europeanen echter veel te ver. In Zijlstra's rapport was gesproken over 5,5 procent waardedaling van de dollar. Elk procent dat de dollar extra in waarde daalde, zou de concurrentiepositie van de Europese landen verder aantasten.

Aan Zijlstra's rapport werd in de vergadering meermaals gerefereerd. Het moest volgens de Europeanen de basis vormen voor het akkoord. Er lag de beste 'inside-information' aan ten grondslag, aldus de Britse minister Barber.⁸¹ Verder dan het punt van de nieuwe koersen kwam men echter niet. Elementen als het goud en monetaire spelregels, die een belangrijke rol in Zijlstra's rapport speelden, waren überhaupt niet aan de orde gekomen.⁸² Na de stappen in Rome volgden half december de bilaterale topontmoetingen van president Nixon. Vooral het onderhoud met Pompidou was van

groot belang. In ruil voor een verhoging van de goudprijs ging de Franse president akkoord met de revaluatie van de frank.⁸³ Nu deze twee monetair tegenpolen tot elkaar kwamen, was de weg vrij voor een definitief akkoord. Na een laatste ronde onderhandelingen op 17 en 18 december in het Smithsonian Institution te Washington, werd een akkoord ondertekend. Met een Amerikaanse devaluatie van 7,9 procent waren de uiteindelijke verschuivingen scherper dan Zijlstra in zijn rapport had voorgesteld.⁸⁴ Na vier hectische maanden was de monetaire crisis voorbij. Met de nieuwe wisselkoersen van de Smithsonian Agreement als fundament leek Bretton Woods alsnog gered. President Nixon sprak over 'the most significant monetary agreement in the history of the world'. Het waren grote woorden voor een akkoord dat zijn waarde en bestendigheid nog moest bewijzen. Voor Zijlstra brak eindelijk een periode van rust aan. In januari ging hij meteen twee weken op vakantie. Aan baron Thyssen liet hij weten niet aanwezig te kunnen zijn bij de eerste bestuursvergadering van diens kunststichting. 'Ik heb deze [vakantie] dit keer zo dringend nodig, dat ik haar niet wil onderbreken.'⁸⁵

Na zijn eerdere dankzegging in Rome sprak Burns eind januari in een brief opnieuw zijn waardering uit voor Zijlstra's werk. De geheime missie had volgens Burns een cruciale rol gespeeld in de totstandkoming van de Smithsonian Agreement. Zijlstra had als 'honest broker' orde in de chaos weten te scheppen. 'Without the crystallizing of positions that you helped to bring about, it is difficult to imagine that the progress at Rome and Washington would have occurred.' Het belang van het rapport lag vooral in de 'stevige ondergrens' voor de mate van wisselkoersaanpassing, concludeerde Burns. Ook Nathaniel Samuels van het ministerie van Buitenlandse Zaken prees Zijlstra's missie in een brief als 'a most important and necessary effort'.⁸⁶ De Amerikaanse beleidsmakers op Financiën beoordeelden Zijlstra's missie geheel anders. Volcker noemde het rapport later volstrekt ontoereikend. Volgens hem kostte het in Rome slechts vijf minuten om het te verwerpen. 'To deep six it.' Er was een veel substantiëlere verandering van de wisselkoersen nodig dan Zijlstra voorstelde. 'It was totally unrealistic. From my point of view it was damaging.'⁸⁷

Het was de kloof tussen 'grote instemming' en 'ernstige kritiek' waaraan Burns al in november had gerefereerd. Toen had de voorzitter van de Federal de hoop uitgesproken dat het rapport 'op iets langere termijn' grote invloed in Amerika zou uitoefenen. Burns sprak niet over de acuut vast te stellen wisselkoersen, maar over de fundamentele hervormingen die het geldstelsel op langere termijn stabiliteit moesten geven. Twee derde van Zijlstra's rapport was aan die materie gewijd. De nieuwe wisselkoersen wa-

ren een cruciale eerste stap, maar de werkelijke hervormingen moesten daarna vorm krijgen. Juist daarop had Zijlstra zijn pijlen in belangrijke mate gericht. ‘The Smithsonian agreement was, of course, only a first step in restoring order to the international monetary system,’ bracht Burns in januari hun gezamenlijke streven onder woorden. ‘I believe that the spirit that was reflected in your most helpful efforts last autumn should also motivate our work toward a reformed monetary system that will enhance the prospects for stable growth of the world economy.’⁸⁸ Zijlstra’s missie was voltooid, maar de zoektocht naar stabiliteit ging door. In gesprek met de Amerikaanse ambassadeur in Nederland sprak Zijlstra over ‘further missionary work.’⁸⁹ Het verdedigen van de nieuwe koersen was stap twee. Het klaarstomen van het geldstelsel voor de komende 25 jaar de hoogstnoodzakelijke derde stap.

Voorbij een monetair München

De welverdiende vakantie in St. Christoph verliep ongestoord. Dat was een paar jaar eerder niet het geval geweest. In 1968 waren de Zijlstra’s en de Bakkers namelijk ingesneeuwd geraakt. Vier dagen lang waren minister, Bankpresident en hun echtgenotes door hevige sneeuwval van de buitenwereld afgesneden.⁹⁰ Toen Zijlstra dit jaar uit Oostenrijk terugkeerde, na zijn inspannende missie, lag een brief van prins Claus op hem te wachten. Zijlstra behoorde al jaren tot de intimi van de koninklijke familie. Hij kende koningin Juliana en prins Bernhard goed, maar was vooral met kroonprinses Beatrix en prins Claus bevriend. In de zomer van 1967 was Zijlstra zelfs uitverkozen tot peetvader van hun eerste kind, prins Willem-Alexander. Ook Bernhard, de moeder van Claus en twee hoog-adellijke vrienden van het gezin waren ‘peet’. Deze eervolle rol hield voorlopig weinig in, al kreeg ‘oom’ Zijlstra vanaf nu vaker uitnodigingen en zelfs kindertekeningen opgestuurd. In kleine kring werden over en weer diners georganiseerd, zowel op paleis Noordeinde als thuis bij de Zijlstra’s in Marlot.⁹¹ Daarnaast speelde de politieke positie van Zijlstra mee bij deze uiterst eervolle uitverkiezing. Hij kon bogen op groot gezag, een schat aan bestuurlijke ervaring en het ambt dat hij tegenwoordig vervulde was bestendig. Een Bankpresident bleef vaak vele jaren in functie. Bovendien was het presidentschap van de Bank omgeven met een aura van gezag en objectiviteit. Factoren die hoogstwaarschijnlijk meespeelden voor het peetvaderschap.

Met zijn binnen- en buitenlandse ervaring in politiek, bedrijfsleven en de financiële wereld nam Zijlstra een volstrekt unieke positie in. Vanuit de gloednieuwe toren van de Bank op het Frederiksplein had hij zicht op zowel de Haagse kaasstolp, het Europese toneel als mondiale ontwikkelingen. De

Foto op Huis ten Bosch rond de doopplechtigheid van prins Willem-Alexander. Voor-aan, v.l.n.r., mw. Gosta von Amsberg-von dem Bussche-Haddenhausen, koningin Juli-ana, prinses Beatrix met prins Willem-Alexander, prinses Armgard, prinses Margrethe van Denemarken, mw. M.A.E. del Court van Krimpen-jkvr. van Loon. Achteraan, v.l.n.r., Zijlstra, prins Bernhard, prins Claus, Ferdinand graaf von Bismarck. September 1967.

president van Bank en BIS zag voor zijn ogen een geheel nieuw tijdperk ontstaan: de wereld van financiële en economische globalisering. Zaken als deze kwamen ter sprake bij de zogenaamde ‘Zijlstra-lunch’. Het waren in-formele bijeenkomsten om prins Claus op de hoogte te houden van actuele ontwikkelingen in de wereld. ‘Wat oorspronkelijk begonnen is als een ge-legenheid voor mij om door contacten met een groep vooraanstaande Neder-landers het land van mijn vrouw in al zijn rijke schakeringen te leren ken-nen,’ blikte prins Claus in 1994 dankbaar terug, ‘heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een “instituut” waarin wederzijdse gedachtewisselingen over actuele ontwikkelingen op economisch, financieel, politiek en vele an-dere gebieden plaatsvindt.’ Vanaf de jaren zestig vonden de bijeenkomsten bijna drie decennia lang in wisselende frequentie en samenstelling plaats. Naast het koppel Zijlstra en Claus bestond het gezelschap in de jaren negen-tig uit de oud-ministers Witteveen, Schmelzer, de vvd’er Theo Joekees en Frans van den Hoven, de voormalig directeur van Unilever. Lange tijd werd de lunch gefaciliteerd door Philips, dat zijn Haagse kantoor aan het Korte Voorhout ter beschikking stelde. Pas in 1994, toen Philips de deuren van dit kantoor sloot, verplaatste de Zijlstra-club zich naar Paleis Noordeinde.⁹²

In zijn brief aan Zijlstra opperde Claus begin 1972 om bij hun volgende sessie de monetaire crisis en het akkoord van Washington te bespreken. Claus was sceptisch. Hij had een vriend uit de diplomatieke wereld gesproken die het akkoord 'at its best a temporary "Munich" type solution' noemde. Het was een referentie aan de beruchte conferentie van 1938, toen Engeland en Frankrijk toestonden dat Hitler grote delen van Tsecho-Slowakije innam. De vrede op het continent werd op deze manier gewaarborgd, maar de zegeningen van München bleken al gauw tijdelijk te zijn. Op dezelfde manier waren nu in Washington de fundamentele pijnpunten van het geldstelsel blijven bestaan. Het akkoord was een eerste stap, maar beschikte men over voldoende 'staatsmanschap', vroeg Claus aan Zijlstra, om het bouwwerk te voltooien?⁹³

Men bevond zich inderdaad in een 'overgangsperiode', betoogde ook Zijlstra steeds.⁹⁴ Nu de crisissfeer voorbij was, werd het tijd voor de meer fundamentele stappen. Het 'nieuwe-oude systeem' moest vorm krijgen. Daarbij kon Zijlstra verwijzen naar de blauwdruk in zijn geheime rapport. In zijn hervormingsplan zou het goud langzaam uit beeld moeten verdwijnen en konden overschotlanden als Nederland en Duitsland niet langer naar eigen wens en inzicht dollars omwisselen in goud of andere reserves. 'De nieuwe convertibiliteit,' had Zijlstra in zijn rapport geschreven, 'zal niet zonder meer een optie kunnen zijn, uit te oefenen door een individueel crediteurland, maar zal moeten worden onderworpen aan een *guidance* door het IMF.' Deze 'geleide conversie' moest plaatsvinden op basis van een 'harmonisatiebeginsel'. Dit betekende dat het IMF zou bepalen wie, wanneer, welke valuta kon aanbieden en wat het daarvoor terugkreeg in goud, special drawing rights en andere valuta.⁹⁵ Het was een handreiking aan tekortlanden als Amerika, maar de politieke en monetaire realiteit bleek in 1972 al gauw weerbarstiger dan Zijlstra had gehoopt. Onder druk van president Nixon zette de Federal de geldkraan namelijk wijd open. Nixon wilde groei en werkgelegenheid aanjagen, om op die manier zijn herverkiezing zeker te stellen. Op de golven van een hoogconjunctuur zou het volk hem zeker in het Witte Huis willen handhaven.⁹⁶ Terwijl deze opzet zou slagen en Nixon in november inderdaad glansrijk herkozen werd, sloeg de angst Zijlstra en zijn collega's al eerder om het hart. In februari belde Zijlstra met Burns, om de Europese zorgen over te brengen. Burns begreep het, maar verklaarde dat het 'politiek' noodzakelijk was de stimulering voort te zetten. Tegelijkertijd baarden de oplopende tekorten ook hem zorgen. 'The size of the budget is so that I don't know how to handle monetary policy,' liet hij Zijlstra weten.⁹⁷

De Amerikaanse nalatigheid ten opzichte van de nieuwe wisselkoersen,

Thesaurier-generaal Coen Oort, Zijlstra en minister Nelissen bij terugkomst van internationaal overleg op Schiphol, juni 1972.

die juist om een krap monetair beleid vroegen, had ook een andere oorzaak. Naast de verkiezingscampagne van Nixon kregen voorstanders van zwevende wisselkoersen de wind binnen het Witte Huis in de zeilen. In april trad Connally af als minister van Financiën, waarna George Shultz, een aanhanger van Milton Friedman, minister werd. Samen met Volcker tuigde Shultz plan-x op, waarin het scenario van volledige vrije wisselkoersen werd uitgewerkt. Zonder de discipline van een geordend geldstelsel, luidde de redenatie, kreeg de Amerikaanse overheid meer autonomie om binnenlandse beleidsdoelen na te jagen.⁹⁸ Voor de structurele hervorming van het geldstelsel, die Zijlstra en Burns nastreefden, was in die plannen geen plaats. De hoop van Burns dat Zijlstra's rapport op 'langer zicht' een positieve invloed op Amerikaanse beleidsmakers zou uitoefenen vervloog. Zo ging het monetaire München zijn ondergang tegemoet. In juni 1972 volgde de eerste wisselkoerscrisis. Engeland verloor bijna een derde van zijn reserves en gaf vervolgens zijn vaste wisselkoers op. De financiële markt had de eerste bres in het 'nieuwe-oude stelsel' geslagen. Toch hield Zijlstra hoop. Al bleef diplomatieke vooruitgang op monetair gebied uit, de dollar zou onherroepelijk uit het valutastelsel worden 'geëlimineerd', schreef hij in een brief aan een Amerikaanse bankier.⁹⁹ Goedschiks of kwaadschiks zou Amerika pas op de plaats moeten maken. Nu was de dollar nog de 'zon' van het monetaire sterrenstelsel, maar het vertrouwen in de munt was brozer dan ooit. In

feite was de dollar al een 'ongewenste reserve' geworden, legde Zijlstra in verschillende redevoeringen uit. Na het Britse pond doorliep nu de dollar het proces van 'opgaan, blinken en verzinken' van een reservevaluta. Na het pond zou de dollar uitdoven als monetaire zon, om vervolgens een van de gewone planeten te worden.¹⁰⁰

Na twee jaar in sluimerstand overleefd te hebben, kwam in maart 1973 een definitief einde aan het vaste wisselkoersstelsel. De dollar kwam begin dat jaar onder vuur te liggen, waarna een tweede devaluatie in februari 1973 te laat kwam. Terwijl grote hoeveelheden geld en kapitaal naar Europa stroomden, ging Duitsland in maart opnieuw tot zweven over. Nederland en de andere Europese landen volgden. De losgeslagen dollar begon aan zijn vrije val. Was dit het 'verzinken' dat Zijlstra had voorspeld? In het na-jaar van 1973 zette de oliecrisis alle logische verwachtingen op zijn kop. De olieprijs explodeerde. Aangezien het zwarte goud in dollars werd verhandeld, nam de vraag naar de Amerikaanse munt plotseling weer hand over hand toe. Hard op weg een van de gewone planeten te worden, evolueerde de munt onverwachts tot de zon van een nieuw olie-dollarstelsel.¹⁰¹

Het tijdperk van financiële globalisering: Een onmogelijke keuze blijft achterwege

Na twee termijnen van vijf jaar kwam begin jaren zeventig het einde van de loopbaan van Pierre-Paul Schweitzer bij het IMF in zicht. Hoewel de Fransman aanvankelijk tot ieders tevredenheid had gefunctioneerd, liet hij zich rond de Nixon-shock in negatieve zin over de vs uit. Schweitzer was voorstander van vaste koersverhoudingen en was een Europese visie op monetaire zaken toegedaan. Op hoog niveau groeide in de vs de onvrede over de managing director. Een derde termijn bij het IMF was daarmee uitgesloten.¹⁰² Tijdens de jaarvergadering leidde dit tot een procedure die deed denken aan de gesprekken van een jaar eerder. Opnieuw werd Zijlstra in de marge van de top door Burns benaderd. Dit keer niet voor een geheime missie, maar om hem te polsen voor de opvolging van Schweitzer. Zijlstra vroeg zoals altijd om bedenktijd. Na 'zorgvuldige overweging' liet hij Burns eind oktober weten niet beschikbaar te zijn. Puur persoonlijke motieven lagen aan deze beslissing ten grondslag, schreef hij. Wel dankte hij de Amerikaan hartelijk, nu Burns opnieuw zo'n groot vertrouwen in hem stelde.¹⁰³

Ondanks zijn weigering nam de druk op Zijlstra een halfjaar later toe. Eind maart 1973 keerden Zijlstra en Szász terug van een G20-conferentie in Washington. Szász was aan het begin van het jaar toegetreden tot de directie. Het bezoek aan Amerika was weer een van de vele 'zinloze bijeenkomsten' van de afgelopen tijd, noteerde hij in zijn dagboek. Daarna tekende hij

op hoe Zijlstra internationaal werd bewerkt. ‘Zondagavond, tijdens een receptie bij de Belgische ambassadeur, namen Giscard en [de Belgische minister Willy] de Clercq hem tussen zich in op een sofa en vroegen hem de zaak nog eens te overwegen. De volgende dag vroegen Shultz, Volcker en Burns hem te lunch in het restaurant van het Witte Huis, en ten slotte nam de laatste dag Giscard hem apart om namens alle ministers nog eens een beroep op hem te doen. Zijlstra vindt dit enerzijds wat embarrassing maar toch ook heel mooi. Hij heeft het verhaal uitvoerig verteld aan Nelissen, die hij apart nam in het vliegtuig, achter mijn stoel, zodat ik het wel moest horen. Tenslotte vertelde hij het verhaal met kennelijk genoeg dezer dagen tijdens de lunch aan de collega’s. Bij deze laatste gelegenheid voegde hij er realistisch aan toe, wel te begrijpen, dat zodra hij zou aanvaarden al deze liefdesbetuigingen op slag zouden ophouden.’¹⁰⁴

Ook buitenlandse kranten omschreven Zijlstra als ‘everybody’s choice’ voor het IMF.¹⁰⁵ Desalniettemin was er geen haar op zijn hoofd die eraan dacht, aldus Szász. Begin april wees Zijlstra het aanbod in een brief aan minister Nelissen, Burns en Giscard d’Estaing definitief af.¹⁰⁶ Hij noemde hierbij zijn kinderen als een van de redenen. Hij en Hetty waren zich bewust van het feit dat zijn carrière een zware wissel trok op de thuissituatie en de opvoeding van de kinderen. Nynke en Sjoerd waren in 1973 zestien en twaalf. Hen losrukken van school en vriendjes voor een uitermate drukke tijd in Washington wilden zij de kinderen niet aandoen. ‘Waren Nynke en ik er echter niet geweest,’ blikte Sjoerd terug, ‘dan ben ik er van overtuigd dat zij meer hadden gereisd en misschien in 1973 wel naar het buitenland waren vertrokken.’¹⁰⁷ Ook in de media drong het nieuws van Zijlstra’s weigering door. ‘He has now refused so often,’ viel in *The Economist* te lezen, ‘that people have stopped asking him.’¹⁰⁸

Toch moet Zijlstra’s weigering ook begrepen worden tegen de achtergrond van de mislukte pogingen het geldstelsel te hervormen. In zijn geheime missie had Zijlstra het IMF opnieuw tot brandpunt van het geldstelsel willen maken. In het voorjaar van 1973 waren de vaste koersen echter verdwenen en was de toekomst van het monetaire stelsel ongewis. Daarmee werd de rol van het Fonds onduidelijk. Meer dan ooit leek het IMF op een tandeloze tijger. In Europa werd bars geschreven dat de nieuwe managing director aan de leiband van Amerika moest lopen.¹⁰⁹ Niet alleen als koppige Fries, ook als voorstander van strikte monetaire spelregels paste Zijlstra niet meer bij het IMF. In juni kwam een nieuwe kandidaat in beeld: Witteveen. Op verzoek van Giscard bemiddelde Zijlstra. Het ging niet van harte. Zijlstra zag de liberale keynesiaan als wankelmoedig. Op de Bank merkte hij ‘kwaadaardig op, dat als Witteveen door Pompidou voor de lunch ge-

vraagd zou worden hij ongetwijfeld prompt door de knieën zou gaan.’¹¹⁰ Uiteindelijk accepteerde Witteveen de post na een diner met Giscard in Parijs.¹¹¹ De Amerikaanse Treasury zag Witteveen als een ideale kandidaat. Niet alleen was hij volgens Volcker flexibeler, ook was Witteveen ‘ruimdenkender’ dan Zijlstra.¹¹² Met zijn voorkeur voor goud en vaste wisselkoersen paste Zijlstra vele malen beter bij de BIS, waar de conservatieve tradities van het continent in stand bleven. In het najaar van 1973 werd Witteveen benoemd, waarmee drie topfuncties in de monetaire wereld bemand werden door Nederlanders. Met Zijlstra bij de BIS, Witteveen aan het roer van het IMF en Van Lennep als secretaris-generaal van de OESO werd wereldwijd gesproken van de ‘Dutch mafia’.¹¹³

De grootscheepse speculatie die land na land had geteisterd, was in de jaren zestig een onverwacht en opmerkelijk verschijnsel. Tijdens de conferentie van Bretton Woods was in 1944 namelijk besloten een geldstelsel op te tuigen dat niet alleen gekenmerkt werd door goud als anker en door vaste wisselkoersen, maar ook door strenge regulering van de financiële sector. Het was een weloverwogen keuze geweest. Stabiele koersen waren nodig om de wereldhandel te stimuleren, terwijl een ruime mate van beleidsvrijheid noodzakelijk werd geacht om de wederopbouw vorm te geven. Het offer dat hiervoor gebracht moest worden was het inperken van vrijheid voor banken en kapitaalverkeer. Vaste koersen, nationale beleidsvrijheid en grenzeloos kapitaalverkeer konden onmogelijk samengaan, zoals de Britse delegatie, geleid door John Maynard Keynes, goed wist.¹¹⁴ Met de crisisjaren vers in het geheugen en de oorlog nog in volle gang kozen beleidsmakers in 1944 voor orde, rust en nationale controle over geld- en kapitaalstromen. Begin jaren zestig ontstond de Euromarkt echter. Het was een ‘ingeburgerde term’, schreef Zijlstra in 1971 in het jaarverslag van de Bank. Het betrof een financiële markt waar banken handelden in valuta’s die niet officieel de hunne waren, zoals dollarleningen door een Nederlandse bank. Belangrijk was het feit dat ieder toezicht op deze nieuwe markt ontbrak. Terwijl de activiteiten van banken binnen de landsgrenzen strak aan banden lagen, waren deze internationale transacties niet gebonden aan regelgeving. Geen enkele centrale bank oefende controle op de Euromarkt uit. Het was een cruciaal breukmoment. Zoals een BIS-document stelde, kende de wederopstanding van de financiële sector ‘haar weerga niet in de internationale monetaire geschiedenis’.¹¹⁵ In een artikel hierover schreef Zijlstra later dat er altijd internationaal opererende banken waren geweest, maar dat het wereldwijde financiële verkeer pas in de jaren zeventig een ‘ontzagwekkende dimensie’ kreeg.¹¹⁶ Het gematigde kapitalisme van de naoorlogse jaren, waarin de afspraken en spelregels van Bretton Woods individuele staten een belangrijke mate van autonomie en controle gaven, werd

ingeruild voor een kapitalisme waarin wereldwijde kapitaalstromen de greep van individuele staten oversteeg.¹¹⁷ De Euromarkt was daarmee de bakermat van de financiële globalisering die het verdere verloop van de twintigste eeuw zou tekenen.

Op de Nederlandsche Bank werd het gevaar van de Euromarkt al vroeg ingezien. Het vrij verkeer van geld en kapitaal had 'vérstrekkende gevolgen' voor het monetaire beleid, schreef Zijlstra in 1971 in zijn jaarverslag.¹¹⁸ De filosofie en de instrumenten van de Bank stoelden namelijk op de gedachte dat de geldhoeveelheid beheersbaar was. De in- en uitstroom van kapitaal ondermijnde dit. De monetaire regels van het tot voor kort strak geregisseerde spel gingen nu plotseling veranderen. Een maatregel als de kredietrestrictie, waarmee de Bank geldschepping door commerciële banken aan een plafond kon binden, bleek nu 'lek', zoals in de directievergadering werd geconstateerd. Het bezorgde Zijlstra en zijn collega's de nodige hoofdbrekens. DNB verloor haar grip op het geld, maar kon daar alleen weinig tegen doen.¹¹⁹ Begin 1971 kwam het vraagstuk daarom aan bod op een speciale Euromarkttop van de BIS. Het was voor de directie aanleiding de materie van tevoren uitgebreid te bespreken. Het was een onthullende vergadering. Niemand bleek precies te weten hoe de offshore Euromarkt functioneerde en hoe omvangrijk zij onderhand was. Er waren 'heel wat donkere plekken', constateerde Zijlstra, terwijl met name directeur Kessler op de fundamentele gevaren van de Euromarkt wees. Op deze wereldwijde geldmarkt konden banken namelijk gemakkelijk 'amunitie' vinden voor 'reeksen' van leningen. Grotere geldschepping was het gevolg, waarmee het 'monetaire effect' van de markt niet onderschat moest worden. Zijlstra nam deze conclusies in zijn jaarverslag over. Wereldwijd werd de geldhoeveelheid door de Euromarkt 'opgeblazen', schreef hij. Dit alles onttrok zich bovendien 'geheel of grotendeels' aan overheidscontrole. 'Gelet op het voorgaande,' concludeerde Zijlstra voorzichtig, 'dient enigerlei vorm van beïnvloeding, om niet te spreken van regulering [...] worden overwogen.'¹²⁰

De Bank had dit standpunt ook tijdens de BIS-top van februari ingenomen. In Amsterdam was die vergadering geheel aan de Euromarkt gewijd. Zijlstra leidde de top met een toespraak in. Hij wees op de groeiende aan-drang om de offshore geldmarkt te reguleren, linksom of rechtsom. Ter voorbereiding had elk van de BIS-landen een eigen rapport over de Euromarkt geschreven. Het Nederlandse stuk droeg de handtekening van Kessler. Er sprak grote urgentie uit. 'The sheer momentum of the market's growth and the size it has reached, the implications of this growth for monetary inflation, the potential of the market's large pool of resources for speculative pressures, the influence of the market on interest rates, the com-

plications that arise for domestic monetary policy.' Het waren legio argumenten om over te gaan tot regulering van het financiële wilde westen.¹²¹ Conclusies waar met name de Engelsen heel anders over dachten. Het hart van de Euromarkt bevond zich in Londen, dat daardoor opnieuw het financiële centrum van de wereld leek te worden. Verder dan het instellen van een onderzoekscommissie kwamen de centrale banken in Amsterdam niet.¹²² Ook in Zijlstra's geheime rapport, tien maanden later, werd de noodzaak benadrukt het kapitaalverkeer aan banden te leggen. Alleen al om de nieuwe koersen tegen speculatie te beschermen waren restricties hoogst noodzakelijk. Ook op dit punt boekten de monetaire beleidsmakers na het akkoord van Washington geen enkele vooruitgang. Mocht er ooit een momentum zijn geweest om financiële globalisering aan wet- en regelgeving te onderwerpen, dan ging deze kans begin jaren zeventig haast onopgemerkt voorbij.¹²³

Overigens werden Zijlstra en de directie van de Bank daarmee behoeft voor een moeilijke keuze. DNB had namelijk eveneens belang bij een floreerende Nederlandse bankensector. De eigen banken plukten de vruchten van nieuwe vrijheden op de Euromarkt. Bovendien was DNB in principe voorstander van liberalisering van het kapitaalverkeer. In de directie sprak Zijlstra onverbloemd over 'het herstel van Nederland als financieel centrum' – een positie die door de oorlog en 'de vele restrictieve maatregelen daarna' verloren was gegaan. Het belang van een 'soepele houding' werd op verschillende momenten onderstreept. Regelgeving moest geen 'nadelige concurrentiefactor' worden voor de eigen banken.¹²⁴ Nu de banken zich op de Euromarkt haast spontaan, los van politieke besluitvorming, ontworstelden aan de greep van overheden, ontstond een levensgrote tegenstelling. Het vrije, ongereguleerde kapitaalverkeer, waar de banken belang bij hadden, stond namelijk haaks op de principiële visie van Zijlstra en DNB op strakke regulering van de geldhoeveelheid en ordelijke monetaire spelregels. Doordat regulering en inperken van de Euromarkt internationaal op tegenstand bleef stuiten, verzandde het thema. Zijlstra en de directie van DNB hoefden daardoor nooit een onmogelijke keuze te maken tussen een ordelijk monetair stelsel en liberalisering van de bankensector.¹²⁵

12 Profeet in de polder: Het roer gaat om

Vanaf het begin van zijn Bankpresidentschap stond de strijd tegen inflatie boven aan Zijlstra's agenda. Matiging van de lonen en soberheid in de overheidsbestedingen waren stevast de kern van zijn pleidooi. In jaarverslag, REA en SER riep hij op tot gecoördineerde matiging. Na de loonstop van het kabinet-De Jong in 1970 leek de strijd tegen inflatie in het kabinet-Biesheuvel oppperste prioriteit te krijgen. Door interne wrijving faalde het kabinet echter.¹ In het nieuwe centrumlinkse kabinet-Den Uyl kreeg de inflatiebestrijding wederom veel aandacht. De oliecrisis betekende een keerpunt en plaatste de inflatiezorgen op de achtergrond. Om een wereldwijde crisis te voorkomen steunde Zijlstra een expansieve, keynesiaanse beleidsreactie.

Toen het gevaar van een depressie was overgewaaid, waren Zijlstra's pijlen al gauw weer op de inflatie en op andere structurele problemen van de Nederlandse economie gericht. Keer op keer zette hij uiteen dat de inflatie geen analytisch vraagstuk was, maar een politiek probleem. Het was oplosbaar, maar het leiderschap om deze pijnlijke operatie in gang te zetten ontbrak.² In tegenstelling tot Zijlstra wilden premier Den Uyl en de meerderheid van het kabinet juist de werkloosheid bestrijden en de economie blijven stimuleren. Nu Zijlstra kort na de oliecrisis alweer over bezuinigen sprak, deden zijn plannen Den Uyl denken aan de jaren dertig.

Daarmee stonden halverwege de jaren zeventig twee visies op economie en maatschappij lijnrecht tegenover elkaar. Zijlstra en Den Uyl waren twee profeten in de polder, waarvan maar één gelijk kon krijgen. Nadat de strijd zich eerst op de koers van Financiën en haar minister Wim Duisenberg had toegespitst, ging de Bank eind 1976 zelf in de aanval.³ Niet langer wachtte DNB op een ommezwaai in de politiek. Met retoriek en beleid trok Zijlstra voor de troepen uit. In de strijd tegen inflatie ging het roer definitief om.

Het gevaar 'Den Uyl' en het strijdplan tegen de inflatie

Op 11 mei 1973 werd het kabinet-Den Uyl na een moeizame formatie beëdigd. Zijlstra feliciteerde zijn buurtgenoot De Gaay Fortman in een briefje. De invloedrijke ARP'er werd eindelijk minister en nam zitting op Binnenlandse Zaken. Over de wijze waarop het rode kabinet met de witte rand tot stand was gekomen liet Zijlstra zich minzaam uit. Hij behoorde 'tot diegenen die gaarne hadden gezien dat sommige episoden van de formatie

wat anders waren gelopen.⁴ Een understatement waar de Friese econoom vaker op te betrappen was. Hij doelde op de 'inbraak' van Jaap Burger. Nadat de PvdA-informateur leek te stranden op de weerspannige partijtop van ARP en KVP, wendde hij zich heimelijk tot enkele kandidaat-ministers van deze partijen. Het breekijzer van Burger had succes. Zowel Boersma, de linksbuiten van de ARP, als de respectabele senator De Gaay Fortman hapte toe. Vanuit katholieke kring traden onder anderen de jonge Dries van Agt en Ruud Lubbers aan als ministers van Justitie en Economische Zaken. Het rode kabinet met de christelijke witte rand was een feit.

Hoe zou het Nederland vergaan, 'dobberend op de golven van de rode zee', zoals Zijlstra deze kabinetsperiode in zijn memoires typeerde.⁵ Enkele dagen voordat Den Uyl was aangetreden, sprak Zijlstra met enkele hoge functionarissen van Philips. Het was een van zijn periodieke gesprekken in het Haagse lobbykantoor van Philips aan het Korte Voorhout. Mede door 'de angst van de KVP voor verkiezingen' zou het kabinet-Den Uyl wel eens de vier jaar uit kunnen zitten, voorspelde Zijlstra aan financieel directeur J.W.G. Offergelt en lobbyist H. Hülsmann. Vooral Hülsmann, de Haagse lobbyist van Philips, kende Zijlstra goed. Hij had begin jaren vijftig meege-schreven aan het rapport voor de Grote vier en faciliteerde bovendien de Zijlstra-lunch op het Haagse kantoor. Nu ging het gesprek over de samenstelling van het kabinet-Den Uyl. 'Zeer positief' achtte Zijlstra de benoemingen van Lubbers en Duisenberg, noteerde Hülsmann in het gespreksverslag. Duisenberg was econoom en was opgeleid in Groningen. In 1967 was hij door professor Frits de Jong, een studievriend van Zijlstra, bij de Bank aanbevolen.⁶ Duisenberg kwam echter bij het IMF in Washington terecht. Daardoor was het 'radicalisme van de PvdA' in die periode volledig aan hem voorbijgegaan, schetste Zijlstra in het gesprek. De Friezen hadden contact gehouden. Duisenberg kwam stevast op bezoek wanneer hij in Nederland was. 'Om de laatste nieuwtjes uit Washington te vertellen.'⁷ Lubbers kende hij niet persoonlijk, maar stond goed bekend. Hij was een 'begaafd' leerling van Witteveen en werd in ondernemerskringen gewaardeerd. Het 'gevaar' van het nieuwe kabinet school daarmee niet in de sociaal-economische driehoek, vertelde Zijlstra, maar elders, in het premierschap van Den Uyl. In tegenstelling tot Biesheuvel en De Jong zou deze premier zich namelijk 'wèl' inhoudelijk met financieel-economische zaken gaan bemoeien.⁸

De dynamiek die Zijlstra schetste tekende zich vrijwel onmiddellijk af in de REA. Daar confronteerde de Bankpresident het nieuwe kabinet begin juni met zijn grote zorgen over de inflatie. Het probleem lag voornamelijk bij de lonen en prijzen. In zijn jaarverslag had Zijlstra het autonome proces beschreven waarbij steeds hogere looneisen werden uitgehold door steeds

hogere prijzen. Het was een haasje-over waarbij iedereen uiteindelijk verloor. Winstmarges kwijnden weg, werknemers gingen er per saldo weinig tot niets op vooruit en de concurrentiepositie van Nederland verslechterde zienderogen.⁹ Het was hoog tijd voor een straffe inflatiebestrijding. In de REA riep hij op tot een 'shock-therapie'. Het leverde onmiddellijk pittige discussies met de premier op. Terwijl Zijlstra op 5 juni een ambitieus strijdplan uiteenzette, bestaande uit een rigide prijsstop, matiging van de lonen en een revaluatie van de gulden, plaatste Den Uyl vraagtekens bij de haalbaarheid hiervan.¹⁰ Er tekenden zich twee kampen af. Lubbers, Duisenberg en KVP-minister Tjerk Westerterp van Verkeer en Waterstaat steunden Zijlstra's shocktherapie, terwijl Den Uyl, Boersma en minister Jan Pronk van Ontwikkelingssamenwerking zich verzetten. Na de discussie in de REA werden op topambtelijk niveau twee beleidsvarianten uitgewerkt: een frontale en een gematigde aanval op de inflatie.¹¹

Het besluit moest in de zomer vallen. Er volgde een intensieve strijd, zowel in het kabinet als in de REA. Vooral de revaluatie was een pijnpunt. Een duurdere gulden zou de import van stijgende prijzen in het buitenland tegengaan, maar was nadelig voor de export. Daarmee stonden banen op het spel, wat voor Den Uyl, Boersma en D'66-minister Hans Gruijters zwaar woog.¹² Bovendien ging de waarde van de gulden begin juli door een dal, wat een revaluatie volgens Den Uyl volstrekt onlogisch maakte. Zijlstra wimpelde dit argument af. Dat de gulden onder druk stond was te wijten aan speculatie, niet aan fundamentele zwakte.¹³ De scherpe randjes van het strijdplan moesten zorgvuldig afgewogen worden, gaf hij aan Den Uyl en Boersma toe, maar niet zodanig worden afgezwakt dat de hoofdzaak – het doorbreken van de inflatie – uit beeld verdween. 'Wanneer men poogt een brand te blussen,' hield hij de drie meest sceptische ministers voor, 'moet de discussie over het meubilair worden opgeschort.'¹⁴ Om het pleit definitief te beslechten kwam Zijlstra eind augustus op het idee een brief aan het kabinet te sturen. Hij zette daarin opnieuw de noodzaak van een volwaardig strijdplan uiteen. Gepaard aan loonmatiging en een strak prijsbeleid vormde een revaluatie hier een onmisbaar onderdeel van. Pas wanneer de operatie goed en wel op gang gekomen was, kon waar nodig 'enige uitzetting van de bestedingen plaatsvinden ter bestrijding van de werkloosheid'.¹⁵ De strijd tegen inflatie moest prioriteit krijgen. Zorgen om werkloosheid kwamen op plek twee.

Zijlstra was aanvankelijk van plan deze brief persoonlijk te ondertekenen. In de directie zette Szász vraagtekens bij dit voornemen. In het licht van de felle REA-discussies en de korte zittingsduur van het kabinet kon een brandbrief van de Bank wrevel wekken. Juist een handtekening van Zijlstra

Het geluid van de antieke klok in zijn kantoor liet Zylstra uitzetten.

onder een pittige brief vergrootte de kans daarop. Een brief van de gehele directie zou beduidend minder 'prikkelen', aldus Szász. De Bankpresident hield voet bij stuk. Ook Holtrop had dergelijke brieven zelf ondertekend. Toen Zylstra de minister informeel van zijn voornemen op de hoogte bracht, wees ook Duisenberg op gevoeligheden in het kabinet. Gezien 'de stemming in Den Haag' werd de brief daarna toch door de gehele directie ondertekend.¹⁶ De brief gaf niet alleen blijk van Zylstra's vastbeslotenheid om in de zomer van 1973 het strijdplan tot stand te brengen, de handtekeningkwestie illustreerde ook zijn visie op de verhoudingen binnen de Bank. Wettelijk gezien werd DNB bestuurd door een directie met de Bankpresident als *primus inter pares*. In Zylstra's optiek was hij daarentegen alleen hoofdverantwoordelijke, bijgestaan door enkele gespecialiseerde directiele-

den. ‘Telkens weer blijkt dat,’ schreef Szász in 1975 naar aanleiding van een kritisch artikel van Vondeling over de Bank. Een ‘waardeloos verhaal’, vond Szász, maar met zijn opmerking dat de bankleiding geen ‘eenmanszaak’ moest zijn, had de oud-minister van Financiën gelijk.¹⁷ Het bleef Zijlstra’s collega’s irriteren, zoals in 1976 bleek, toen tijdens het afscheidsdiner van directeur Charles de Bijll Nachenius over de formele kanten van het aanwijzingsrecht werd gediscussieerd. ‘Nee’, viel het scheidende directielid Zijlstra in de rede, de aanwijzing was niet alleen aan de Bankpresident gericht, maar aan de gehele directie. ‘Het is me al meer opgevallen, dat je *ik* zegt als je *wij* moet zeggen!’¹⁸

De zomerse worsteling met het kabinet had in 1973 wel het gewenste effect. Met de Troonrede in aantocht hakte het kabinet begin september belangrijke knopen door. Na een ‘diepgaande discussie’ tussen de betrokken ministers, die zich buiten de ministerraad voltrok, ging op 14 september de kogel door de kerk. De revaluatie werd onderdeel van het strijdplan. Ook in de discussie daarna, over het revaluatiepercentage, trokken Gruijters en Den Uyl aan het kortste eind. Op maandag 17 september steeg de gulden niet met vier procent in waarde, maar met vijf procent.¹⁹ Een dag later werd in de Troonrede het gehele pakket uit de doeken gedaan. Naast de revaluatie werd het prijsbeleid aangescherpt en zette het kabinet in op loonmatiging voor ‘alle inkomensgroepen’.²⁰ Het kwam in vergaande mate overeen met Zijlstra’s visie, waarin afzonderlijke beleidsinstrumenten werden gericht op een gezamenlijk doel; in dit geval de strijd tegen inflatie. Steevast drong Zijlstra in binnen- en buitenland op een dergelijke zorgvuldig ingerichte ‘policy mix’ aan. Of de brandbrief van de Bank uiteindelijk van invloed was op het kabinetsbesluit, valt moeilijk te achterhalen. In ieder geval had Zijlstra de discussie in de REA aangeslingerd. Zijn steun aan Duisenberg en Lubbers legde bovendien het nodige gewicht in de schaal. ‘Er waren maar weinig mensen waar Den Uyl niet overheen walste,’ blikte Lubbers terug, ‘maar over Zijlstra kón hij niet heen walsen.’²¹

Zelf was de Bankpresident zeer ingenomen met het kabinetsbesluit. Hij filosofeerde over een gezamenlijk televisieoptreden met de minister en de premier. Hij glunderde bij de gedachte aan Den Uyls gezicht, wanneer Zijlstra hem lof toezwaaide over het revaluatiebesluit. Van een televisieoptreden kwam het niet. ‘Het was de dag van de minister,’ kreeg Szász te horen.²² Twee maanden later was het optimisme geheel en al verdwenen. Op 6 oktober 1973 vielen Egyptische en Syrische troepen onverwachts buurland Israël binnen. Hun aanval stagneerde algauw, waarna het Israëlische leger tot een tegenoffensief overging. Om Israël en zijn bondgenoten te straffen, draaiden de olieproducerende landen van het Midden-Oosten vervolgens de

oliekraan dicht. De prijzen liepen razendsnel op. Met de oliecrisis verdween de strijd tegen inflatie van de agenda en veranderden alle prioriteiten.

Tussen vrees naar verwarring: Een 'breuk in de ontwikkeling'

Olie was de hoeksteen van de wereldeconomie. Met de prijsverhoging en de boycot die Nederland ten deel viel, leek de rampspoed nabij. Op 1 december bracht Den Uyl het sombere gevoelens krachtig onder woorden. De naoorlogse tijd van groei en optimisme was voorbij, zette de premier bedrukt uiteen op televisie. 'Die tijd komt nooit meer terug.'²³ Ook Zijlstra noemde de oliecrisis in zijn jaarverslag van mei 1974 een 'breuk in de ontwikkeling'.²⁴ In eerste instantie stond het gevaar van energieschaarste boven aan de agenda. In gesprek met Duisenberg pleitte Zijlstra voor een 'crash programma' om de gasproductie te vergroten, 'ongeacht de gevolgen voor het milieu'. Hij herhaalde het pleidooi in de REA, maar plots had Den Uyl daar het hoogste woord. Waren Duisenberg en Zijlstra in de zomer hoofdrolspeler geweest, nu verdween het strijdplan tegen de inflatie naar de achtergrond. 'Den Uyl had het gesprek gedomineerd,' vertelde Zijlstra aan zijn collega's op de Bank. 'Van Duisenberg was niet erg veel uitgegaan.' Lubbers noemde hij een intelligente jongen, maar daar was ook alles mee gezegd.²⁵

Om de acute dreiging van energieschaarste af te wenden, besloot het kabinet tot brandstof distributie over te gaan. Op 4 november vond de eerste autoloze zondag plaats. Zelf wilde Zijlstra vaker in Den Haag werken en opperde een carpool.²⁶ Of kon aan het forenzen definitief een einde komen? Zijlstra speelde namelijk met de gedachte 'over een kleine twee jaar naar Amsterdam te verhuizen', schreef directeur De Bijl Nachenius in een brief aan koninklijk commissaris Kuin.²⁷ De Bank had een statig herenhuis in de Gouden Bocht op het oog als ambtswoning voor de president. Het was 'niet zomaar een grachtenhuis', schreef het *NRC Handelsblad* in een reportage over de grachtengordel, 'maar het huis van Mirandolle'. De krant noemde het 'een van de mooiste huizen die Amsterdam kent, met een dubbele stoep en twee ramen aan weerszijden van de deur. Korintische pilasters en een vorstelijke kroonlijst met wat men aanduidt als een "attiek" met een feestelijk wapenschild, bekroond door een adelaar'.²⁸ Hier zou de Bankpresident zijn voorname gasten kunnen ontvangen, terwijl het majestueuze pand ook een prettige woonomgeving moest bieden. Aangezien de jongste twee kinderen nog naar school gingen in Den Haag, werden de plannen voorlopig op de lange baan geschoven. In 1976 kwam de verhuizing opnieuw aan de orde. Een grootschalige renovatie werd voorbereid en besproken met het echtpaar Zijlstra. Hoewel Hetty een stokje voor de bouw van een modern kookeiland stak, waren ze verder tevreden. De oudste kinderen, die alle drie

in Amsterdam studeerden, zagen de verhuizing van hun ouders zitten. 'Dan loop je immers makkelijk even bij elkaar binnen.' De renovatiekosten waren echter dusdanig hoog dat de directie zich zorgen maakte over mogelijke berichtgeving daarover in de pers.²⁹

Een derde struikelblok was de veiligheidssituatie in Amsterdam. Niet alleen verloederde de binnenstad en vierde criminaliteit hoogtij, de Bank ging in de loop van de jaren zeventig steeds meer rekening houden met 'tegen de directie gerichte terreurdaden'.³⁰ In Duitsland en Italië pleegden de RAF en de Rode Brigades bomaanslagen, terwijl bankiers doelwit van gijzelingen waren. Bij een bezoek van de president van de Bundesbank sloeg de 'terreurpsychose' in 1977 definitief over naar de Bank. Wie van de directie wilde Otmar Emminger van het vliegveld halen en moest diegene een kogelvrijvest aan?³¹ Al die tijd wilde Zijlstra niets van persoonsbeveiliging weten. 'Als ze me willen hebben, dan moet dat maar,' zei hij thuis.³² Maar de ambtswoning in het centrum van Amsterdam ging een stap te ver, aldus de directie. Het pand was nauwelijks te beveiligen en midden in de grachtgor-del waren vluchtroutes afwezig. Tot teleurstelling van de drie oudste kinde-ren ging het kostbare plan in 1977 definitief van tafel.³³

Ook de carpoolplannen van Zijlstra waren al gauw achterhaald. Na de eerste paniek bleek de olieschaarste enorm mee te vallen. Er zat 'muziek' in de doorvoer, schetste Zijlstra op de Bank.³⁴ De oliemaatschappijen verdeel-den hun voorraden gelijkmatig over Europa, waardoor de boycot van Ne-derland in feite weinig effect sorteerde.³⁵ In plaats van een 'energiecrisis' moest men spreken van een 'ruilvoetcrisis', zette Zijlstra in zijn nieuwjaars-toespraak voor het bankpersoneel uiteen.³⁶ Terwijl de paniek rond acute schaarste overwaaide, met distributie en autovrije zondag als treffende her-innering, was de wereldeconomie blijvend veranderd. Over de exacte ge-volgen bestond desalniettemin grote onduidelijkheid. Vanaf november was Zijlstra op de hoogste niveaus betrokken bij discussies over deze vraag. De materie stond centraal in gesprekken op de Bank en tijdens lunchgesprek-ken met minister Duisenberg in De Hoogwerf. In december sprak Zijlstra met Wagner en Dick de Bruyne van de Koninklijke Shell.³⁷ Cruciaal waren vooral de gesprekken in Basel. In december kwamen niet alleen de Europe-se bankpresidenten naar het BIS-weekend, ook Witteveen was te gast. Sinds september was hij managing director van het IMF. Na de jaarvergadering in Nairobi reisde Witteveen in december langs de hoofdsteden van Europa. Nu deed hij voor het eerst het bolwerk van de bankpresidenten aan. 'Het was interessant die bijeenkomst eens bij te wonen,' noteerde Witteveen in zijn dagboek. 'Ik ben bijzonder hartelijk ontvangen door Jelle Zijlstra met wie ik aan de eerste lunch die voor mij was gearrangeerd, ook vertrouwelijk

en plezierig heb gesproken. Daarnaast was eigenlijk alleen interessant het *Governorsdiner*, dat maandagavond werd gehouden.' Bij dit diner, met alleen de bankpresidenten, werd uitvoerig gediscussieerd over de impact van de oliecrisis op de wereldeconomie. Het niveau van de discussie viel Witteveen wat tegen. Hij merkte dat een aantal bankpresidenten terughoudend was, al kwam dat misschien 'omdat de situatie onoverzichtelijk is en zij hun eigen ideeën en hun eigen beleid nog niet precies hebben kunnen bepalen'. Wel viel Witteveen een 'heel belangrijke opmerking' van Milton Gilbert op, de hoofdeconoom van de BIS. Door de hogere olieprijs zouden dollars zich ophopen in het Midden-Oosten, zette Gilbert uiteen. Daartegenover zouden groeiende tekorten in veel industrielanden staan. Hier school een groot gevaar, want de Arabische olieproducenten konden hun plotse dollarrijkdom onmogelijk meteen en in zijn geheel besteden. Daardoor dreigden grote hoeveelheden geld aan de wereldeconomie onttrokken te worden. Wanneer daar dalende investeringen of zelfs bezuinigingen bovenop kwamen, omdat bedrijven en landen hun stijgende energierekening wilden betalen, dreigde vraaguitval tot een wereldwijde crisis te leiden. Deze gedachtegang was niet louter keynesiaans van aard, maar paste ook in het monetaire denken van Zijlstra's promotor Koopmans. Plotselinge geldvernietiging door vraaguitval doorbrak het monetaire evenwicht. Overheidsingrijpen kon deze verstoring compenseren en de balans herstellen.³⁸

Zo braken monetaire beleidsmakers op het hoogste niveau hun hoofd over de gevolgen van de oliecrisis. Er was namelijk nog een ander groot gevaar. Nu de prijs van olie tot grote hoogte steeg, dreef dit ook andere prijzen omhoog. Het was daarmee de vraag, noteerde Witteveen begin januari in zijn dagboek, of de oliecrisis uiteindelijk 'enorm inflatoir of deflatoir' zou uitpakken.³⁹ Over het gevaar op korte termijn ontstond wel overeenstemming. De rijke landen moesten niet op de rem trappen. Een wereldwijde neerwaartse spiraal moest voorkomen worden. De conclusie van Gilbert droeg ook Zijlstra uit.⁴⁰ Hij deed dit eveneens in zijn periodieke lunchgesprek met Offergelt en Hülsmann. Een 'bijzondere ervaring', aldus de Philips-functionarissen, om 'tussen de happen door een uiteenzetting te krijgen zoals Z. deze keer gaf'. Hadden zijn inflatiezorgen in de zomer nog de boventoon gevoerd, dat aspect was 'op het ogenblik geen beleidsdoelstelling'. In plaats daarvan zette Zijlstra de gevaren van een bezuinigingsreflex uiteen. Hoewel een neerwaartse of 'deflatoire' aanpassing logisch leek – met een hogere energierekening bleef voor andere bestedingen minder over – moest dit pertinent voorkomen worden. 'Een eerstejaars econoom weet al beter.'⁴¹

De visie van Zijlstra en zijn Bazelse collega's drong niet alleen via de

lunchgesprekken met Duisenberg tot de Haagse politiek door. Internationale organisaties verkondigden in het voorjaar van 1974 het expansieve geluid ook. 'Wij waren een sjeikdom,' herinnerde topambtenaar Dik Wolfson van Financiën zich. 'Het IMF en de OESO riepen Nederland en Duitsland op om te expanderen. Zij vertelden ons dat een bestedingsimpuls heel goed was. Zij smeekten ons om onze begroting te verhogen. Anders ligt de wereld op zijn gat, zeiden zij.'⁴² Het sloot aan op de visie van Den Uyl, maar in het kabinet had Duisenberg in december nog compensatie geëist voor aanvullende uitgaven. Ook Boersma achtte het toen 'politiek gezien' van groot belang om enige versobering in het overheidsbudget aan te brengen. Alleen premier Den Uyl vond dat het kabinet 'de moed moet hebben om, met het risico van een verdere verslechtering, toch te trachten de binnenlandse bestedingen op peil te houden'. Hij haalde daarbij secretaris-generaal Van Lennep van de OESO aan, die hem bij herhaling had gewezen op de 'grote dreiging dat er een aanzienlijke Europese regressie komt als gevolg van de olieboycot'. Dat het debat in Nederland aanvankelijk niet in keynesiaanse richting wees, bleek ook in de Kamer, waar de KVP zelfs aandrang op een bestedingsbeperking.⁴³ Drie maanden later was alles anders en ging het kabinet tot bestedingsverruiming over. Den Uyl maakte zich over de presentatie van deze ommezwaai nog wel zorgen. 'Men zal zeggen dat het kabinet eerst met klem heeft aangedrongen op bezuinigingen en nu ineens een ruimte wordt gegeven van f. 2,25 mld.'⁴⁴ De beslissing vormde de opmaat voor een miljoenennota die in tegenstelling tot een jaar eerder flink omhoogging.⁴⁵

Met zijn handelsoverschot en gasbel behoorde Nederland 'tot de weinige landen in de geïndustrialiseerde wereld die zich een expansief compenserend bestedingsbeleid kunnen en moeten veroorloven', viel in deze miljoenennota te lezen.⁴⁶ De keynesiaanse reactie op de oliecrisis werd ondertussen breed gesteund. Bankpresident Zijlstra had zijn fiat gegeven, Van Lennep had achter de schermen actief campagne gevoerd en invloedrijke ambtenaren als Frans Rutten onderschreven het expansieve beleid.⁴⁷ De problemen rond de oliecrisis waren 'voortvarend' door het kabinet aangepakt, schreef Zijlstra in zijn jaarverslag. Niettemin plaatste hij kritische kanttekeningen. Het expansieve beleid moest vooral ten gunste komen van het bedrijfsleven, dat volgens hem al jaren in de klem zat. Bovendien moest verdere loonstijging pertinent worden voorkomen.⁴⁸ In juni gaf hij in zijn jaarlijkse rede als BIS-president zelfs het sein veilig. 'Zijlstra ziet depressie niet meer komen', kopte *Het Parool*.⁴⁹ De wereldeconomie was ondanks de oliecrisis niet ingestort, waarmee Zijlstra zijn oude boodschap weer begon te verkondigen. De oliecrisis mocht geen excuus worden om de blik van

structurele problemen af te wenden. De noodzaak van 'saneringsmaatregelen' moest onder ogen worden gekomen, betoogde Zijlstra in april in een redevoering in Zürich.⁵⁰

Ondanks het feit dat hij buiten de landsgrenzen sprak, werd in kranten en Kamer aandacht aan zijn woorden besteed. Anderhalf jaar eerder was de president 'teleurgesteld' geweest over de geringe persaandacht na een toespraak in Wenen. Het was aanleiding voor de Bank om het pr-beleid onder de loep te nemen.⁵¹ Ook in zijn gesprekken in Basel onderstreepte Zijlstra vaak het belang van publiciteit. De publieke opinie moest overtuigd worden van het opperste belang van de inflatiebestrijding.⁵² Om de boodschap van de Bank goed over het voetlicht te brengen, stelde DNB enkele jaren later op zijn aandringen een perschef aan.⁵³ De toon van Zijlstra's redevoeringen werd ondertussen steeds alarmerender. Somber sprak hij in Zürich over het stadium van de 'voltooide inflatie'. Steeg de geldontwaarding boven de tien procent, dan dreigde politieke vrijheid 'onvermijdelijk' om te slaan in dictatuur.

Het waren boude uitspraken die in kranten en Kamer werden aangehaald, maar bovenal lieten zien dat Zijlstra terugkeerde naar zijn oude boodschap waarin de strijd tegen inflatie het hoogste belang werd toegekend.⁵⁴ Sterker nog, de prijsstijging van olie had dit probleem zelfs aangewakkerd en versterkt. Terwijl groei en werkgelegenheid stimuleren het adagium bleef voor Den Uyl en het kabinet, zag Zijlstra de problemen van schatkist, bedrijfsleven en inflatie alleen maar groter worden. Keynesiaans conjunctuurbeleid stond hier lijnrecht tegenover een klassieke aanbodvisie. De problemen van de Nederlandse economie waren niet terug te voeren op tekortschietende vraag, maar waren structureel van aard. De winstpositie van bedrijven was steeds verder uitgehold. Inflatie ging hand in hand met stijgende inkooprijzen en loonkosten, terwijl de steeds grotere overheidsuitgaven de belastingdruk opjoegen. Als het totale nationale inkomen verdeeld werd, eigenden arbeiders en overheid zich volgens Zijlstra een steeds groter deel toe. De arbeidsinkomenquote steeg. Voor het bedrijfsleven bleef jaar na jaar minder over. Zonder genoeg winst daalden investeringen, waarmee groei en werkgelegenheid werden ondermijnd. Deze fatale tendens moest zo snel mogelijk doorbroken worden, verkondigde Zijlstra. 'Wie de inflatie niet wil bestrijden, kan de werkloosheid niet bestrijden,' klonk het in oktober strijdvaardig. 'Verder, zonder een rendementsherstel van het bedrijfsleven komen wij er niet meer uit.'⁵⁵ Vooral de inflatie, opgestuwd door stijgende lonen, tastte de winst van bedrijven aan. Alleen door die dynamiek te doorbreken en ademruimte voor de particuliere sector te scheppen, konden groei en banen ontstaan. 'Het zou een illusie zijn te me-

nen, dat aanvullende werkgelegenheid van overheidswege [...] voldoende soelaas zou kunnen bieden.⁵⁶

Strijdplan aan de Turkse kust en het gevecht om Wim Duisenberg

1975 werd een sleuteljaar. Terwijl de economische groei zakte, bereikte de inflatie met ruim tien procent een hoogtepunt. Het was een wereldwijde ontwikkeling waar de term 'stagflatie' op werd geplakt. De wortels van deze problematiek gingen terug tot de late jaren zestig, betoogde Zijlstra in zijn jaarverslagen, waarna de oliecrisis de nood verscherpte.⁵⁷ Wetenschappelijk en beleidsmatig waren de jaren zestig en zeventig de periode van de keynesiaanse consensus. Groei kwam voort uit vraag naar producten, waarbij de overheid moest ingrijpen wanneer deze effectieve vraag achterbleef. Onder- en overbesteding waren problemen waar men anticyclisch raad mee wist. Belangrijk fundament was de theorie van William Phillips, die statistisch had aangetoond dat een bestedingsimpuls de inflatie aanwakkerde, waardoor de werkloosheid daalde. Inflatie leidde vanuit dit perspectief tot groei van werkgelegenheid, wat de nadruk op inflatiebestrijding door Zijlstra en de Bank in een wat vreemd daglicht stelde. In zijn eerste REA-vergadering had minister Pronk zich dan ook kritisch uitgelaten over de prioriteit die DNB hechtte aan inflatiebestrijding.⁵⁸

In het denken van Nederlandse monetaristen als Holtrop en Zijlstra werd inflatie helemaal niet als een gunstige factor voor groei en werkgelegenheid gezien. Ook in de hoogtijdagen van het keynesiaanse denken hamerden beide Bankpresidenten juist op de gevaren van inflatie. Groei kwam voort uit winstgevende en concurrerende productie door bedrijven. Stabieliteit in lonen en prijzen vormde hier de grondslag voor. Inflatie holde deze basis uit. Welke doelstelling in het economische beleid prioriteit verdiende, was in wezen de vraag waarover Zijlstra en zijn tegenstanders van mening verschilden. In 1953 waren in de SER de vijf doelstellingen vastgesteld die richting gaven aan het sociaal-economische beleid in Nederland. Dit waren volledige werkgelegenheid, een evenwichtige betalingsbalans, economische groei en een rechtvaardige inkomensverdeling. Prijsstabilisatie was het vijfde doel, maar voor Zijlstra het allerbelangrijkste.⁵⁹ In mei 1971 kwam dit prachtig naar voren in een discussie in de SER. Daar betoogde de jonge vakbondseconoom J. van der Hoeven dat de strijd tegen inflatie 'nooit' dezelfde prioriteit mocht hebben als het bevorderen van welvaart, sociale zekerheid en een aanvaardbare inkomens- en vermogensverdeling. De strijd tegen inflatie was slechts een 'randvoorwaarde'. Slim ging Zijlstra mee in dit betoog. Hij was 'het er helemaal mee eens dat er een verschil is tussen een intermediair en een uiteindelijk doel. De inflatie dient bestreden te worden omdat

anders de verwezenlijking van de uiteindelijke doelstellingen in gevaar komt.' De vier overige doelen van de SER, waar Van der Hoeven het grootste belang aan hechtte, zag Zijlstra als resultaat van een gezond, op inflatiebestrijding gericht economisch beleid. Daarmee was prijsstabiliteit het primaire doel. De noodzakelijke voorwaarde voor groei, werkgelegenheid en al die andere verlangens van de vakbeweging.⁶⁰

Nu wereldwijd de stagflatie om zich heen greep, begon het tij langzaam te keren. 'Wij hebben het stadium van "een beetje inflatie is goed voor de werkgelegenheid" achter ons gelaten,' verkondigde Zijlstra in het najaar van 1974. 'Het "leren leven met inflatie", [...] wordt minder vaak gehoord, ook in academische kringen waar men zich nogal eens in deze verwerpelijke gedachtegang verlustigde.'⁶¹ Instemmend zag de Bankpresident dat in de wetenschap de bakens werden verzet. In Amerika timmerde Milton Friedman stevig aan de weg.⁶² In Nederland waren het Rotterdamse economen als Pieter Korteweg en Eduard Bomhoff die het denken van Friedman omarmden. Het Amerikaanse monetarisme was anders van aard dan het monetarisme van Koopmans, Holtrop en Zijlstra. Een belangrijk verschil was de scepsis van de Amerikanen waar het overheidsingrijpen betrof. Friedman verwachtte alle heil van de vrije markt, terwijl Zijlstra in de continentale traditie van het ordoliberalisme vraagtekens zette bij de zegeningen van 'Mr. Market'.⁶³ Bovendien kon de strijd tegen inflatie volgens Friedman met alleen het monetaire wapen gewonnen worden. In het monetarisme van de Nederlandsche Bank was daarvoor juist een samenspel vereist van loonpolitiek, begrotingsbeleid en monetaire maatregelen. Zoals Zijlstra in 1976 nog eens duidelijk uiteenzette, was de monetaire filosofie van de Bank 'altijd een andere' dan het monetarisme van Friedman.⁶⁴

Eind april 1975 deed Zijlstra zijn visie grondig uit de doeken aan de zonnige Turkse kust. Het Golden Dolphin hotel in Çeşme was dat jaar het toneel van de Bilderberg-conferentie, de jaarlijkse bijeenkomst van prominenten uit politiek, wetenschap en bedrijfsleven die in hoge mate conservatief-rechtse denkbeelden uitdroegen. Hoewel Zijlstra voor de vierde keer te gast was, gaf hij voor het eerst een van de drie keynotelezingen.⁶⁵ De conferentie stond dit jaar volledig in het teken van het inflatieprobleem. Zijlstra schetste in zijn lezing de fatale dynamiek waaraan men wereldwijd ten onder ging. De overheidsfinanciën waren uit het lood geslagen, de lonen stegen door en de werkloosheid liep op. Een groot deel van de wereld stevende rechtstreeks af op het stadium van de 'voltooide inflatie'. Het was de noodlottige zone waarin inflatiecijfers de tien-procentgrens overstegen. Naast 'economische chaos' dreigde men dan af te glijden naar 'sociale ontredde' en politieke ontwrichting', aldus de gitzwarte toekomstschets van

JELLE SPREEKT

Zijlstra's sombere profetiën, *de Volkskrant* 30 april 1970.

de BIS-president. Voltooide inflatie bracht het gevaar 'van de grootste dictatuur' met zich mee.⁶⁶

De kern van zijn Turkse donderspeech kwam overeen met de boodschap die Zijlstra al jarenlang verkondigde. Toch klonken zijn woorden urgenter dan ooit. Ook Hetty was naar Çeşme afgereisd. Het echtpaar was vanaf Soesterberg gevlogen, samen met andere Nederlandse gasten. Dit waren oud-minister Luns, die tegenwoordig secretaris-generaal van de NAVO was, PvdA-econoom Victor Halberstadt en Frits Karsten van de AMRO-bank. Logischerwijs was ook voorzitter prins Bernhard van de partij, net als zwaargewichten uit het bedrijfsleven zoals FIAT-baas Gianni Agnelli en David Rockefeller. Ook een nieuwe generatie politici gaf in Çeşme acte de présence. Zo bevond de pas aangetreden Britse oppositieleider Margaret Thatcher zich onder Zijlstra's gehoor, net als Donald Rumsfeld, Chief of Staff in het Witte Huis.⁶⁷ Zich beroepend op het schrikbeeld van de Duitse hyperinflatie, riep Zijlstra op tot krachtig ingrijpen. Het strijdplan was bekend, alleen de politieke wil ontbrak. Leiderschap was vereist om dit moeizame gevecht aan te gaan. Dit pleidooi had Zijlstra kort daarvoor ook in zijn periodieke gesprek met de top van Philips uiteengezet. Zijlstra was 'sombender dan vorige malen', zagen Offergelt en Hülsmann. De Bankpresident

haalde Tolstojs *Oorlog en Vrede* aan om de wanhopige stand van zaken te schetsen. Vooral in Engeland was het bar en boos. Het 'feest' duurde daar ondanks alle rampspoed nog altijd door. 'Zelfs wanneer men de meest verantwoordelijke mensen spreekt, blijken zij geen idee te hebben van de ernst van de situatie, noch wat daaraan te doen.' Het was wachten op politieke leiders die het aan zouden durven de impasse te doorbreken. Dit kon helaas nog geruime tijd duren, stelde Zijlstra mismoedig vast. Vaak kwamen ware leiders pas 'in geval van (dreigende) oorlog aan het bewind'.⁶⁸

Terug in Nederland werden de vooruitzichten steeds slechter. In mei publiceerde het CPB sombere prognoses over de economische groei. De gevolgen voor de schatkist en het financieringstekort van de overheid waren groot. In de REA luidde Zijlstra de noodklok. Zowel op het terrein van de overheidsfinanciën als op het terrein van de loonkosten dreigde de situatie compleet uit de hand te lopen.⁶⁹ Duisenberg was ondertussen minder somber. De cijfers van het CPB werden echter al slechter. Het gitzwarte beeld dat het planbureau in augustus schetste, deed bij de ambtelijke top van Financiën paniek uitbreken. Opnieuw vielen de groeicijfers tegen, waarmee het fundament onder de pas ontworpen begroting verdween. 'Chefsache', aldus topambtenaren van Financiën. Spoorslags reden twee van hen, onder wie Nout Wellink, naar de Friese meren. Daar genoot Duisenberg op zijn zeilboot van de vakantie. Nadat de minister was overtuigd van de ernst van de situatie, keerde hij terug naar Den Haag.⁷⁰

Duisenberg was de derde minister die in De Hoogwerf tegenover Zijlstra aanschoof voor het lunchgesprek. Koffie, een boerenomelet of een kroket op brood. Verder stonden monetaire en financiële aangelegenheden op het menu.⁷¹ De Friezen konden hun moederstaal niet spreken, aangezien thesaurier-generaal Coen Oort aanwezig was. Na zijn periode bij het IMF had Duisenberg kort bij DNB gewerkt, voordat hij in 1969 hoogleraar in Amsterdam werd. Ondanks deze raakvlakken was de verhouding tussen Bankpresident en minister in de eerste twee jaar van het kabinet-Den Uyl moeizaam. De problemen hadden zich met name op het vlak van de buitenlandse competenties voorgedaan. Het stelde Zijlstra teleur dat zijn contact met de minister na de problemen met Witteveen en Nelissen opnieuw stroef verliep. 'Helaas', klaagde hij in november 1973, 'ziet men op Financiën onvoldoende de betekenis van een onafhankelijke centrale bank'.⁷²

Dat Duisenberg überhaupt vraagtekens zette bij de grootschalige reserves van de Bank en aandrang op de verkoop van goud, had Zijlstra geschokt.⁷³ Ook wenste de nieuwe minister dat de winstuitkering van de Bank omhoogging. Verontrust richtte Zijlstra zich tot Cees Goedhart, de nieuwe koninklijk commissaris van Financiën bij de Bank. Linksom of rechtsom

Persconferentie van minister Duisenberg en Zijlstra op Schiphol, augustus 1973.

moest de minister overtuigd worden van ‘de onjuistheid van zijn standpunt’, kreeg Goedhart te horen. Het kon toch niet zo zijn, foeterde Zijlstra, ‘dat een minister die nog zo kort aan het bewind is [...] op zodanig bruuske wijze een eind mag maken aan een door een aantal van zijn voorgangers terzake gevoerd beleid’.⁷⁴ Nieuwe denkbeelden kregen met minister Duisenberg en een jonge lichte ambtenaren voet aan de grond bij Financiën. De Bank maakte zich als bolwerk van traditie en conservatief denken grote zorgen over deze jonge honden. ‘Men spreekt gelukkig nog van winstdeling’, was het cynische commentaar van een directielid op een brief van Duisenberg.⁷⁵ Er waaide een nieuwe wind door het statige ministerie, merkte bankdirecteur Szász. Het was ‘gezellig’ op de werkkamer van de minister en de steile hiërarchie begon te vervagen. Dat Duisenberg zich door iedereen liet tutoyeren achtte Zijlstra volstrekt onjuist. ‘Dan permitteren zij zich meer vrijheden dan behoort’, legde hij Szász uit.⁷⁶ Dat het nieuwe kabinet weinig belang hechtte aan ceremonie, aanschouwde Zijlstra hoofdschuddend. Wat te denken van het diner dat premier Den Uyl zijn Belgische ambtsgenoot Leo Tindemans aanbood? ‘Op zolder,’ hoonde Zijlstra, nota bene in een Indonesisch restaurant!⁷⁷

Met verve had Duisenberg eind 1974 de expansieve oliecrisisbegroting verdedigd. Het was internationaal de dure plicht van Nederland om een wereldwijde crisis te voorkomen. Bovendien had de minister op televisie blijmoedig alle zorgen over de oplopende tekorten weggewuifd. Hij en Zijlstra beschikten immers over een 'geldfabriek'. Zijlstra had het tandenknarsend aangehoord.⁷⁸ Het was de periode waarin het voor Duisenberg nog geenszins vaststond welk beleid voor Nederland het beste was. 'Toen hij als minister kwam, had hij nog geen sterke economisch inhoudelijke overtuigingen,' aldus Wellink. De topambtenaar stond dicht bij Duisenberg en zou in 1977 Oort opvolgen als thesaurier-generaal. In de eerste twee jaar van zijn ministerschap zagen ambtenaren van Financiën dat Duisenberg zich vaak door Den Uyl liet overtuigen. Dit vond plaats tegen de achtergrond van een interne strijd op het departement, waarbij Oort en Wellink lastenverlichting voor het bedrijfsleven bepleitten, terwijl André Middelhoek als directeur-generaal Rijksbegroting de economie rechtstreeks wilde stimuleren.⁷⁹ De rijen waren ook op DNB niet altijd gesloten. Dat bleek in de Centrale Economische Commissie (CEC), waarin op het hoogste niveau overleg werd gevoerd tussen de departementen. Kessler vertegenwoordigde de Bank, maar nam in de CEC veelvuldig een geheel ander standpunt in dan de president zelf. Het waren incidenten die zorgden voor grote ergernis bij Zijlstra en inflatiehavig Szász. 'Hij is erg professoraal,' schreef die laatste in mei 1975 over Kessler, 'en staat boven iedere tactische overweging.' Kessler was de keynesiaan van de Bank, schreef Szász. Hij sprak over diens 'zondenlijst'.⁸⁰ Politiek lag het afwijkende geluid van Kessler inderdaad gevoelig. In het gevecht met de spending departments was de steun van DNB voor Financiën onmisbaar. Dat de Bank bij monde van Kessler in de CEC plots een expansief standpunt kon innemen, werd door ambtenaren van de spending departments gretig opgepikt en was Financiën een doorn in het oog. Het ondermijnende pogingen om de teugels van het financiële beleid aan te trekken.⁸¹

Toen Duisenberg in augustus 1975 uit Friesland werd teruggeroepen, was de Bank al op de hoogte van de financiële zorgen. Thesaurier-generaal Oort informeerde Kessler, waarna op 11 augustus weer een hoge ambtenaar van Financiën de reis naar Friesland maakte. Dit keer was De Tike de bestemming, waar Zijlstra zijn vakantie doorbracht.⁸² Plaatsvervangend thesaurier Dick Ponsen kwam om een gesprek tussen minister en Bankpresident voor te bereiden, dat twee dagen later plaats moest vinden. Na deze briefing op De Tike keerde Zijlstra spoorslags terug naar huis, om een dag later in de directie het standpunt van de Bank nader te bepalen. Door de tegenvallende groeicijfers zat het kabinet met een groot gat in zijn begroting. Diep in

de financiële zorgen nam DNB een sleutelpositie in. De Bank kon de financiële armslag van het kabinet vergroten, door monetaire financiering toe te staan. Dit zou betekenen dat de centrale bank het Rijk rechtstreeks financierde, door bijvoorbeeld de aankoop van schuldpapier van de staat. Curieus genoeg schetsten interne cijfers van DNB een veel minder rampzalig beeld dan de ramingen van het CPB. Kessler toonde zich daarom mild over de financiële zorgen. Nadat Zijlstra was teruggekeerd uit Friesland, volgde meteen een lang gesprek tussen de nummer één en twee van de Bank. Het standpunt dat Zijlstra die middag in zijn gesprek met Duisenberg in zou nemen, werd hier bepaald. Opgelucht stelde Szász na afloop vast dat Kessler zich een stuk 'militanter' toonde. Tegenover Duisenberg zou DNB om drie uur 's middags een 'hard' standpunt innemen.⁸³

'De redenering was ongeveer als volgt,' gaf Szász de uitkomst van het overleg tussen Kessler en Zijlstra in zijn dagboek weer. 'Als wij niet zouden letten op het relatieve niveau van de overheidsuitgaven maar uitsluitend op het financieringstekort – zoals Holtrop indertijd deed – [...] dan zou men kunnen stellen dat het structurele gedeelte niet excessief is. Er is dan alleen een financieringsprobleem, en aan de gedeeltelijk monetaire financiering daarvan zouden wij dan kunnen meewerken.' Dit scenario ging echter niet op, zoals Zijlstra enkele uren later in zijn gesprek met Duisenberg ook uiteenzette. De Bank was 'zeer verontrust' over sprongvariaties in het uitgavenniveau die zich tussen 1974 en 1975 en tussen 1975 en 1976 aftekenden. De uitgavensprong wakkerde bovendien de inflatie aan, waarmee de begroting raakte aan de corebusiness van DNB. Op basis van dit totaalplaatje en anders dan in Holtrops tijd, achtte de Bank zich daarom gemachtigd af te zien van verdere financiering van het tekort.⁸⁴

Het gesprek met Duisenberg was stroef verlopen, aldus Zijlstra. Dat DNB weigerde tot verdere financiering over te gaan was hard bij de minister angekommen, vertelde hij een dag later aan zijn collega's tijdens de lunch.⁸⁵ Het sloot de gemakkelijke uitweg voor het kabinet af, wat de minister voor een moeilijke keuze plaatste. Een week later volgde een tweede gesprek tussen Zijlstra en Duisenberg, aan de vooravond van een belangrijke REA-vergadering over de financiële malheur. Het was opnieuw een 'moeizaam gesprek'. Aan het einde moedigde Duisenberg de Bank echter aan om in de REA een strak standpunt in te nemen.⁸⁶ Dit gebeurde, al was Zijlstra slim genoeg om binnen de enge grenzen te blijven die hij als Bankpresident in acht moest nemen. Het kabinet kon namelijk niet simpelweg gedwongen worden zijn tekort terug te dringen. Ging de Bank te opzichtig in tegen het kabinetsbeleid, dan beschikte de regering niet alleen over het aanwijzingsrecht om DNB tot medewerking te dwingen, ook dreigde het gevaar dat Financiën in

zee zou gaan met buitenlandse banken. Wanneer buitenlandse banken overheidspapier aankochten, kon de Bank veel minder invloed uitoefenen op de financieringsruimte van de staat. In dat geval zou DNB grotendeels buitenspel komen te staan.⁸⁷

Daarmee was Zijlstra veroordeeld tot een tactische evenwichtsoefening: zijn poot stijf houden zonder te ver te gaan. Dit was precies wat Zijlstra op 19 augustus in de REA deed. Tot woede van Den Uyl maakte hij duidelijk dat de Bank geen 'additionele faciliteiten' aan het kabinet ter beschikking zou stellen. DNB zou het tekort niet *direct* monetair financieren, maar de Bankpresident wees fijntjes op de mogelijkheid bij commerciële banken aan te kloppen. De Bank zou deze gang naar de kapitaalmarkt overigens niet 'accommoderen', door de rente omlaag te duwen. Integendeel, Zijlstra hield de optie open om de rente juist omhoog te schroeven in de strijd tegen inflatie.⁸⁸ Het 'nee' van de Bankpresident maakte indruk en was vooral de premier een doorn in het oog.⁸⁹ Hij vergeleek Zijlstra in de REA met Bankpresident Trip, die in de jaren dertig hand in hand met Colijn de Nederlandse economie te gronde had bezuinigd. Nu de economie nog altijd kampte met tegenvallende groei na de oliecrisis en de werkloosheid opliep, was het voor Den Uyl onbegrijpelijk dat de Bank zich tegen een 'compenserend' begrotingsbeleid verzette. Het expansieve, keynesiaanse geluid van Den Uyl ging volgens Zijlstra echter volledig voorbij aan de werkelijke nood van de Nederlandse economie. Vinnig wees hij op de aperte verschillen tussen de deflatie van de jaren dertig en de inflatiespiraal van nu. Stagflatie kon onmogelijk bestreden worden met een keynesiaanse stimuleringspolitiek. De afstand die hem scheidde van Trip was daarmee minstens zo groot als de afstand tussen Den Uyl en Colijn.⁹⁰

Achter de felle botsing tussen premier en Bankpresident lag een veel groter politiek conflict op de loer. Den Uyl liet na de REA-ruzie onmiddellijk de mogelijkheid van een aanwijzing onderzoeken. Kon de regering de Bank tot financiering van de schatkist dwingen? Een andere mogelijkheid was de verkoop van een deel van het Nederlandse goud of de gevroese gang naar buitenlandse geldschietters.⁹¹ Toch bleef de ultieme confrontatie tussen Zijlstra en Den Uyl uit. Men huiverde niet alleen omdat het aanwijzingsrecht nog nooit gebruikt was, ook de afloop van een dergelijk conflict tussen regering en Bankpresident was ongewis. Het gezag en de populariteit van Zijlstra waren dusdanig groot dat de progressieve premier het onderspit zou kunnen delven, wanneer het conflict openbaar werd.⁹² Op Financiën zette de zomerse beroering een definitieve ommezwaai in gang. Enkele dagen na de REA-vergadering kreeg Wellink van Duisenberg de opdracht een brief te schrijven waarin een strakker begrotingsbeleid werd aangekondigd.

Nog dezelfde dag verstuurde Duisenberg deze brief. 'Het sloeg in als een bom.'⁹³ In de ministerraad volgde onmiddellijk een felle strijd, maar de minister van Financiën was onvermurwbaar. Ook de Bank werd hiervan op de hoogte gehouden. 'Duisenberg is nu zo ver,' kreeg Szász op 23 augustus van thesaurier-generaal Oort te horen, 'dat hij de portefeuillekwestie heeft gesteld en niet bereid is verder te gaan.'⁹⁴

De minister trok aan het langste eind. De nieuwe begrotingsnorm, die bekend kwam te staan als de eenprocentnorm, werd op 4 september door het kabinet aanvaard. De groei van de collectieve lastendruk werd hiermee aan een maximum van een procent per jaar gebonden. Er werd een rem op de groei van de overheidsuitgaven gezet. Inhoudelijk kwam het voorlopig neer op 'minder meer', maar principieel gezien was wel degelijk sprake van een omslagpunt. Het was een belangrijke overwinning voor Financiën, waar het sobere kamp van Oort en Wellink definitief het roer in handen had. Bovendien nam Duisenberg met het aanvaarden van de eenprocentnorm definitief afstand van de keynesiaanse koers van Den Uyl.⁹⁵ In augustus koos hij voor een geïsoleerd gevecht in het kabinet. De premier en minister Boersma van Sociale Zaken stonden lijnrecht tegenover hem. Ook Lubbers distantieerde zich veelvuldig van Duisenberg.⁹⁶ De Bank was daarmee een schaarse bondgenoot. Zij was het externe obstakel waar Financiën op terug kon vallen. Het bondgenootschap impliceerde echter geenszins een vriendelijke verhouding. In de REA werd het nieuwe beleid in oktober dan wel begroet door Zijlstra als een 'keerpunt', de Bankpresident noemde het tegelijkertijd een 'noodzakelijk minimum'. Om het economisch tij definitief te keren moest de ommekeer daadkrachtiger en intensiever ter hand worden genomen.⁹⁷

In het politieke krachtenspel was Zijlstra zowel een bondgenoot als een kritische keurmeester, voor wie de inspanningen van Financiën nooit ver genoeg gingen. Toch werden de verhoudingen tussen Bank en departement steeds zonniger, naarmate de financieel-economische hemel bewolkter raakte, zoals Zijlstra in 1977 op deze jaren terugblikte bij het afscheid van Oort.⁹⁸ Het tactisch getouwtrek om de koers op Financiën had daarbij een sterk politiek-ideologische lading. Op het vlak van de overheidsfinanciën was de boodschap van Zijlstra daarbij duidelijk: het roer moest om. Een alternatief voor de visie die hij in Çeşme uiteen had gezet, bestond niet. Dit droeg de Bank ook met subtiele steken onder water uit. Bijvoorbeeld met een briefje dat Szász aan Duisenberg overhandigde op de jaarvergadering van het IMF. De minister had daar een fel anti-keynesiaanse redevoering van de Australische minister van Financiën gemist. Szász had echter een prikkelend citaat opgeschreven en stopte Duisenberg dit toe. 'Governments

can create money; they cannot create jobs.' Duisenberg las het en keek met een brede grijns naar Szász om. 'Wat later zag ik, dat hij het papier opvouwde en in zijn binnenzak stak.'⁹⁹

Haviken en duiven in de directie: Bezinning op het Bankbeleid

Na jaren van strijd bare woorden was augustus een moment van daadkracht geweest, waarop Financiën en de Bank hun tanden hadden laten zien. Toch lag het Bankbeleid ook onder vuur. Tussen 'denken en doen' lag namelijk een grote kloof, schreef econoom Pieter Korteweg, die Zijlstra's jaarverslag ieder jaar aan een kritische bespreking onderwierp.¹⁰⁰ Terwijl de inflatie jaar na jaar was opgelopen, had de Bank betrekkelijk werkeloos toegekeken. Overheid en commerciële banken joegen de geldhoeveelheid en de inflatie op, maar DNB liet daarvoor 'speelruimte'.¹⁰¹ Hieraan lagen verschillende redenen ten grondslag. Enerzijds had de Bank slechts beperkt invloed zolang de regering een geheel eigen beleid nastreefde. Daarnaast moest Zijlstra rekening houden met het aanwijzingsrecht. De Bank moest voorzichtig blijven manoeuvreren. Daar kwamen internationale motieven bij. Eerst had de oliecrisis om een expansieve reactie gevraagd, terwijl in de zomer van 1974 een ander extern effect verhinderde dat de Bank de geldkraan had dichtgedraaid. Die zomer had de directie alles in gereedheid gebracht om een kredietrestrictie in te voeren. Door kredietverstrekking door banken aan een maximum te binden, kon de Bank een rem op de geldschepping zetten. De restrictie was in 1972 om conjuncturele redenen afgeschaft.¹⁰² Wegens de oplopende inflatie en toename van de geldhoeveelheid – onder andere door kapitaalimport en explosieve groei van hypotheeklen – wilde de directie het plafond in de zomer van 1974 opnieuw invoeren. Duisenberg was in juli akkoord gegaan met deze stap.¹⁰³ Toch ging het plan op het laatste moment niet door. De reden gaf Szász kort en bondig in zijn dagboek weer: 'Toen kwam de deconfiture van de Keulse Herstatt-bank.'¹⁰⁴ Om de financiële sector na het plotse failliet van deze Duitse bank voor een diepe crisis te behoeden, ging de geldkraan naar de banken internationaal juist verder open.¹⁰⁵

Naast deze externe redenen was de ambivalente koers van DNB te wijten aan interne verdeeldheid. De Bank had de geldmarkt niet consequent verkapt, niet actief ingegrepen om de stijging van de kredietverstrekking te remmen en had speelruimte voor inflatie laten bestaan. Het werd de centrale bank onder andere door Korteweg verweten. Terwijl de bosbrand om zich heen greep, had DNB het dorre kreupelhout laten liggen. Sterker nog, de Bank had lange tijd een vrij ruim beleid gevoerd. De vraag was namelijk tegen welke prijs banken krediet bij DNB konden opnemen. Hield de Bank

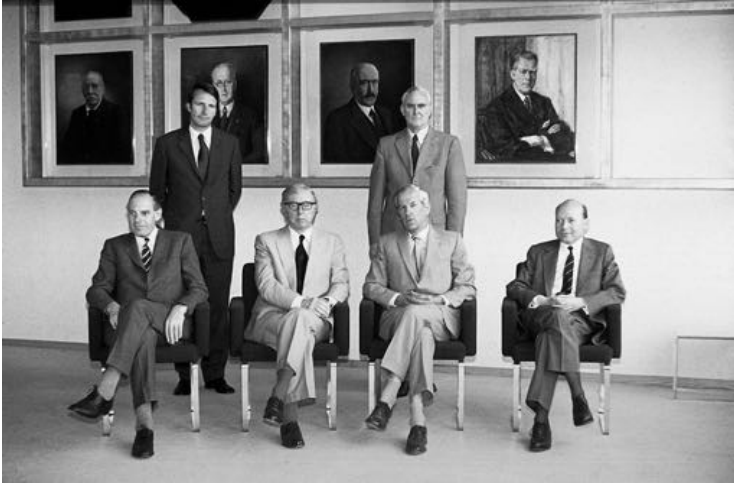

Foto van de directie van de Nederlandsche Bank in 1976, staand v.l.n.r. Muller en Van Hellenberg Hubar; zittend v.l.n.r. Posthumus Meyjes, Zijlstra, Kessler en Szász.

haar discontostand laag, dan kwamen commerciële banken relatief gunstig aan reserves. Dan bleef de rente op de geldmarkt laag en vond veel kredietverstrekking plaats.¹⁰⁶ In de bankdirectie werd constant over de hoogte van deze rente gediscussieerd, waarbij steeds twee gezichtspunten lijnrecht tegenover elkaar stonden. Aan de ene kant stonden de ‘duiven’. Dit waren directieleden die zich in de eerste plaats om orde en rust op de geldmarkt bekommerden. In 1975 behoorden directieleden Timmerman en Van Hellenberg Hubar tot deze monetaire duiven. Een te hoog disconto en een te krap geldbeleid verstoorde de verhoudingen op de kapitaalmarkt en waren slecht voor banken en de economie. Tegenover deze duiven stonden de ‘haviken’. Zij keken in de eerste plaats naar prijsstabiliteit en zagen de strijd tegen inflatie als opperste prioriteit van de centrale bank. Lage rente zorgde voor te veel geldschepping, waar inflatoire druk van uitging. Sinds Szász was toegetreden tot de directie verkondigde hij pertinent deze visie. Kessler en Zijlstra schipperden tussen beide standpunten. Daarbij speelde ook mee dat hoge rentes politiek gezien een heikel thema waren. Een krappe geldmarkt vormde een rem op de economische groei. De politiek hield dit deel van het Bankbeleid daarom goed in de gaten.

Onder invloed van externe omstandigheden en onenigheid in de directie bleef de Bank in deze periode schipperen tussen verschillende overwegingen. Het was een havik als Szász een doorn in het oog. Terwijl de inflatie toenam, speelde de Bank volgens hem een ‘volstrekt passieve rol’. ‘Ik ben er verre van zeker van,’ blikte hij in 1977 terug op deze jaren, ‘dat de geschiede-

nis over ons beleid in deze periode gunstig zal oordelen.¹⁰⁷ Vanaf het voorjaar van 1976 was Zijlstra echter gaan schuiven. In mei sprak hij in het jaarverslag giftig over 'het kwaad van de inflatie'. 'Wie dit nu nog niet wil aanvaarden is ziende blind en horend doof'. Het was de krachtige retoriek die men van hem kende, maar de Bankpresident zette nu eveneens vraagtekens bij het te ruime beleid van de Bank zelf. Aan het slot van het jaarverslag kondigde hij een 'bezinning' aan op de rol van het Bankbeleid in de strijd tegen inflatie.¹⁰⁸ Hiermee leek het moment nabij waarop Zijlstra, net als de Bundesbank, alle andere overwegingen opzij zou schuiven ten gunste van alleen het afdwingen van binnenlandse prijsstabiliteit. Dat het Duitse beleid buurlanden in de problemen bracht, was binnen de EEG ondertussen een bron van ergernis. De Bundesbank zou meer oog moeten hebben voor externe overwegingen, oordeelde ook Duisenberg in juni 1976 in het lunchgesprek. Grimmig beet Zijlstra van zich af. Het beleid van de Bundesbank was 'volstrekt juist'. Hij zou blij zijn wanneer DNB dezelfde koers zou varen. Hij sloot het gesprek af met een stevige waarschuwing. Ook DNB was bereid haar consequenties te trekken uit de aanhoudende economische en financiële problemen in het land. 'Wij zullen desnoods onze eigen weg gaan.'¹⁰⁹ Dat daaruit een conflict met het kabinet kon voortvloeien, wist Zijlstra. De situatie was heel anders dan in Holtrops jaren, legde hij in de directie uit. 'Toen vond de regering het eigenlijk prachtig, dat de Bank een hard standpunt innam, nu wordt het een echte confrontatie.'¹¹⁰

Publiekelijk wees Zijlstra steeds vaker naar Duitsland en Zwitserland als landen die het goede voorbeeld gaven. Niet alleen werd de inflatie daar met succes bestreden, ook lag de economie goed op stoom. De concurrentiepositie leed niet onder hun sterke, revaluerende munten. Op 'de lange baan', verkondigde de Bankpresident, zouden deze landen de winnaars zijn in de slag om het handelsverkeer. Het was nu of nooit, schetste Zijlstra medio mei in een rede voor het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW). Wat Duitsland en Zwitserland voor elkaar kregen, kon Nederland ook bereiken.¹¹¹ Met het gevoel van urgentie en zijn militante taal leek er iets in de lucht te hangen. Het beslissende moment kwam een maand later, op 16 juni, toen Szász kort na sluiting van de Amsterdamse beurs vanuit Amerika werd opgebeld. Hij kreeg te horen dat de koers van de gulden in New York omhoog was gepluft.¹¹²

'Er is geen twijfel aan,' schreef Szász die avond in zijn dagboek, 'dat het algemene regeringsbeleid tot vermindering van het vertrouwen [in de gulden] heeft geleid.' Hoewel het Nederlandse handelsoverschot onverminderd groot was, bleek de uitstroom van kapitaal in rap tempo toe te nemen. De Bank schroefde onmiddellijk het disconto omhoog. De renteverhoging

moest de gulden weer aantrekkelijk voor beleggers maken.¹¹³ De druk op de gulden duurde echter voort. Na anderhalve maand van onrust brak half augustus de storm pas goed los.¹¹⁴ Zou Nederland tot een devaluatie worden gedwongen? Er volgde een cruciale vergadering in de directie. Centraal stond de vraag wat er zou gebeuren wanneer de Bank de rente nog verder omhoog zou gooien. Volgens de duiven in de directie zou de markt dusdanig verstoord raken dat de gulden schade zou oplopen. Zijlstra weigerde dit te geloven. Hij dacht juist dat de wilskracht van de Bank om de gulden 'hard' te houden nu bewezen moest worden. De Bankpresident was op de havikentoer, zag Szász. 'Ik word ziek als ik de term *orderly markets* hoor,' vertelde de president in een onderonsje. De duiven dolven in de directie nu het onderspit en de Bank besloot haar monetaire beleid verder aan te scherpen. De rente ging verder omhoog, waardoor banken verleid werden om hun buitenlandse kapitaal te repatriëren. Daardoor zou de gulden weer aan kracht winnen.¹¹⁵ Het was een belangrijk moment, waarover Zijlstra een dag later met de minister sprak. Duisenberg reageerde 'nogal gelaten' op de plannen, vertelde Zijlstra op de Bank, 'al had hij zich wel afgevraagd of de discontoverhoging niet averechts zou werken.'¹¹⁶ Een week later ging de koers van de gulden weer omhoog en was de crisis voorbij. 'Ik heb mijn les geleerd!' tekende Szász op uit Zijlstra's mond.¹¹⁷ De koers van de gulden had prioriteit gekregen boven de belangen van de geldmarkt en deze keuze had zich uitbetaald. Hoewel de rentestand tot ongekende hoogte was opgelopen, had de Bank de aanval op de gulden gepareerd. 'Wij hebben dit alles rustig op de koop toegenomen,' blikte Zijlstra in november strijdvaardig op de hoge rentestanden terug, 'omdat wij [...] tot elke prijs, in dit geval wanorde op de geldmarkt, de gulden uit het slop wilden halen.'¹¹⁸

De gulden crisis van 1976 was de opmaat tot een definitieve ommezwaai in het Bankbeleid. In het najaar en de winter volgden lange directievergaderingen over het 'te voeren monetaire beleid in 1977'. In die vergaderingen werd de strijd tegen inflatie definitief de hoogste prioriteit toegekend. De gulden moest verdedigd worden en de geldhoeveelheid moest worden teruggedrongen. De directie sprak over de mogelijkheid een kredietrestrictie in te voeren, terwijl ook de speelruimte voor de schatkist verder beperkt moest worden.¹¹⁹ De koerswijziging werd in december en januari besproken met zowel minister Duisenberg als de commerciële banken. Beide partijen waren ongelukkig met de voorgenomen ommezwaai.¹²⁰ De minister wees erop dat kredietverstrekking door banken de oorzaak was van de grootste geldgroei in de afgelopen jaren. Was het redelijk om de overheid vervolgens een belangrijk deel van de last te laten dragen? Bovendien wees hij op de 40.000 extra werklozen die het strakke beleid van DNB zou veroorzaken.¹²¹

Was dat wat de Bank wilde? Zijlstra was na deze opmerking even 'knocked out', aldus Kessler, die het gesprek bijwoonde.¹²² In het tweede gesprek met de minister, later die maand, kwam Zijlstra erop terug. Hij maakte onderscheid tussen gevolgen op korte en lange termijn. Hij bestreed niet dat hogere rentes en uitgavenbeperking door de overheid in eerste instantie tot grotere werkloosheid zouden leiden, maar die pijn was onvoldoende reden om structurele problemen te laten bestaan. 'Uitstel kan slechts betekenen dat deze gevolgen pijnlijker en langduriger worden.'¹²³

Na twee gesprekken over het monetaire beleid gingen Duisenberg en Zijlstra op 20 december uit elkaar met een 'agreement to disagree'. De geldhoeveelheid moest worden teruggedrongen, daarover waren zij het eens. Maar over zowel de mate waarin de overheid de last moest dragen als het tijdspad verschilden zij nadrukkelijk van mening. Economisch achtte Duisenberg het namelijk onverantwoord om al in 1977 met de verkrapping te beginnen.¹²⁴ Het thema kwam op 24 maart 1977 in de REA ter sprake. Zijlstra kondigde de mogelijkheid van een kredietrestrictie aan, maar verklaarde in mei daarover een definitieve beslissing te nemen. Toch kwam de Bank een dag later met een persbericht waarin de invoering van de restrictie alvast werd aangekondigd. Den Uyl werd door de pers op de hoogte gebracht. Duisenberg wist ook van niets. Beiden waren in alle staten. 'Wie is hier nu eigenlijk de baas?' brieste Den Uyl, die net als Duisenberg zinspeelde op een aanwijzing.¹²⁵ Op het departement werden de mogelijkheden hiertoe verkend. Zijlstra speelde hoog spel, maar met al zijn politieke ervaring had hij het moment om de kredietrestrictie aan te kondigen goed uitgekozen. Op 23 maart, twee dagen voor het persbericht, was het kabinet-Den Uyl namelijk ten val gekomen. Demissionair zou de regering nooit een gesloten front kunnen vormen. Het bleef dan ook bij een brief op hoge poten, van minister Duisenberg. Voor het ongelukkige feit dat de minister het nieuws uit de pers had moeten vernemen, bood Zijlstra zijn verontschuldiging aan.¹²⁶ Op Financiën interpreteerde de ambtelijke top de plotselinge invoering als een persoonlijk statement van Zijlstra aan Den Uyl: ik ben de baas, het roer gaat om.¹²⁷ Op de Bank vierde Szász de invoering als een triomf. 'Het is duidelijk, dat de maatregel mij persoonlijk veel voldoening geeft,' noteerde hij een dag na het persbericht in zijn dagboek. 'Al lang maakte ik mij bezorgd over de sterke toeneming van de geldhoeveelheid en over de volstrekt passieve rol, die de Bank daarbij speelde.' Zowel bij de run tegen de gulden als bij de inflatiebestrijding hadden Kessler en de duiven een geheel ander, accommoderend beleid voorgestaan. Het was Zijlstra, concludeerde Szász, 'die – in wezen tegen de bijna voltallige directie in – eerst op het ene en nu op het andere gebied een ommezwaai heeft doorgedrukt'.¹²⁸

Voorop in de strijd: twee profeten in de polder

Momenten werden door Zijlstra zorgvuldig uitgekozen. Dat gold voor brieven die hij aan het kabinet schreef, beleidswijzigingen, maar ook voor zijn verbale interventies. Tactisch hield de Bankpresident in de REA en de SER vaak zijn mond. Wanneer het innemen van een afwijkend standpunt weinig kans van slagen had, stak hij zijn nek liever niet uit. 'Spreker voelt er niet veel voor zich te isoleren,' was een typerende opmerking van Zijlstra in de directie, waarna hij overleg met de Bundesbank voorstelde.¹²⁹ In vergaderingen wachtte hij bij voorkeur af, om eerst te horen wat anderen te berde brachten. Vervolgens schatte hij de opportuniteit van een interventie zorgvuldig in. Nam hij het woord, dan vatte hij het probleem samen, weerlegde hij andere argumenten en kwam met een afgewogen, overtuigende redenering waarin zijn eigen visie besloten lag.¹³⁰ Collega's zagen dit zelfs in de bankdirectie gebeuren. De president manoeuvreerde voorzichtig en hield zijn kaarten gedekt. Dan wisten ook zij niet welke positie de president in de REA of de SER zou innemen. Wakend voor onverhoedse missers, wachtte hij af hoe de discussie daar zou verlopen. Ook in kleine kring, wanneer Szász Zijlstra's mening over een bepaald vraagstuk wilde weten, vroeg hij de president dit niet op de man af. Hij gaf eerst zijn eigen mening en lette dan goed op hoe Zijlstra reageerde. 'Hij was van nature op zijn qui vive en hield iedereen enigszins op afstand.'¹³¹

Hoewel bedachtzaamheid vaak op de voorgrond stond, hield Zijlstra altijd zijn duidelijk omlijnde visie in het oog. Was het opportune moment daar, dan nam hij standvastig stelling. Hoog spel schuwde hij niet. Dat bleek uit de invoering van de kredietrestrictie, maar ook uit persmomenten die de Bankpresident zorgvuldig uitkoos. Soms wimpelde hij journalisten af. Hij spaarde 'ammunitie', liet hij journalisten in november 1976 weten. Tot het jaarverslag wilde hij 'buiten de schijnwerpers van de publiciteit' blijven. Zo vergrootte hij de impact van zijn woorden.¹³² Het was een strategie die werkte. Kort daarvoor, in september, had hij zich ook willen verzekeren van maximale impact. Vier dagen voordat Duisenberg op Prinsjesdag zijn nieuwe begroting zou presenteren, vergaderde de SER. Dat moment koos Zijlstra uit om felle kritiek te uiten op het regeringsbeleid. De economie was in deplorabele staat, bedrijven gingen onder torenhoge lasten gebukt en de overheidsfinanciën waren in het ongerede. De eenprocentnorm zette bovendien onvoldoende zoden aan de dijk. Niet alleen de timing was zo kort voor Prinsjesdag opvallend, ook de wijze waarop Zijlstra zorgde dat zijn boodschap goed overkwam bij de pers, sprong in het oog. Na afloop deed de Bankpresident zijn redevoering namelijk gestencild uit aan journalisten.¹³³

Uitgebreid stond de kritiek de volgende dag in de kranten. Ook in de Kamer werden Zijlstra's woorden gretig aangehaald. Het leverde enkele dagen later een boze brief van Duisenberg op. De minister achtte Zijlstra's demarche zeer ongelukkig. Zonder overleg een openbare vergadering kiezen om scherpe kritiek te spuien, dat paste niet bij 'de sfeer van goed overleg' tussen Bank en ministerie. Bovendien had Zijlstra kort daarvoor, in de besloten REA-vergadering van 2 september, niets over de omvang van het financieringstekort kwijt gewild. Bits wees de minister bovendien op Kessler, die zich in de CEC veel milder over het tekort had uitgelaten. Ook schreef Duisenberg dat hij zich afvroeg of het 'publiekelijk en uitdrukkelijk' afkeuren van het regeringsbeleid wel tot de verantwoordelijkheid van een Bankpresident hoorde.¹³⁴ De kritiek was duidelijk hard aangekomen, concludeerde Zijlstra na een gesprek onder vier ogen. 'Ik heb gezegd dat ik mij wel enigszins kan indenken dat mijn opmerkingen door sommige leden van het kabinet niet goed zijn ontvangen en dat ze mij misschien ietwat bemoeiziek vinden. Als realistisch man aanvaard ik dat, maar dan wens ik wel aan de heren mee te delen dat zij ook bij deze gelegenheid nogal allergisch voor kritiek blijken te zijn.' In zijn schriftelijke reactie aan Duisenberg gooide Zijlstra het over de formele boeg. Het stond hem als Kroonlid van de SER vrij zich over het beleid van de regering uit te laten. 'Dat dit geschiedde aan de vooravond van de indiening van de Miljoenennota ligt aan de agenda van de SER.'¹³⁵

Allergisch voor kritiek was Zijlstra zelf ook. Berichtgeving rond zijn persoon hield hij nauwlettend in de gaten. Iedere inbreuk op de onafhankelijkheid van DNB bestreed hij te vuur en te zwaard. Een voorbeeld was een krantenartikel over minister Boersma, die in december 1976 in de Kamer sprak over het 'mistige beleid' van DNB. Onmiddellijk belde Zijlstra met Duisenberg. Hoewel deze hem geruststelde, de opmerkingen waren verkeerd door *De Telegraaf* weergegeven, gebruikte Zijlstra een column die hij toevallig schreef voor een tegenaanval.¹³⁶ In *NRC Handelsblad* gaf hij een luchtige impressie van zijn werkzaamheden als Bankpresident. 'De wekelijkse lunch met de minister van Financiën kan ditmaal niet doorgaan. De middag is verder gevuld met het afhandelen van enkele lopende zaken. 's Avonds zijn mijn vrouw en ik de gasten van de ambassadeur van de Volksrepubliek China.' Geestig schetste Zijlstra daarna hoe hij de volgende ochtend slaperig en gebogen over de krant de kritiek van Boersma tot zich nam. 'Ontmoedigd zit ik terneer bij thee en bruin brood. Zit de nevel bij mij of bij hem?' Spitsvondig verbond Zijlstra het voorval vervolgens met een harde botsing in de Kamer tussen de PvdA-fractie en KVP-minister Dries van Agt van Justitie. Nadat Van Agt in het voorjaar mikpunt van kritiek was

geworden in de rel rond abortuskliniek Bloemenhove, volgde in november een controverse rond de vlucht van oorlogsmisdadiger Pieter Menten. Het waren de symptomen van een snel slechter geworden relatie tussen Van Agt en de PvdA. Was na de KVP-minister nu de Bank aan de beurt? speculeerde Zijlstra in zijn column. Was dit, slim Van Agt parafraserend, akte één van de 'operatie beschadiging president Nederlandsche Bank'?¹³⁷

Gevat en onverbiddelijk. Zijn gevoel voor humor en understatement kwam vooral in geschreven teksten en interviews naar voren. Ook zijn memoires waren vijftien jaar later doorspekt met gevatte zinsneden en droge humor. Journalisten en politici keken wel uit voor ze kritiek leverden op Zijlstra. Daarbij speelde zowel zijn grote reputatie als zijn intelligentie een rol. Niemand wist hem naar de kroon te steken op het vlak van economische, financiële en politieke zaken. Was deze materie onderwerp van gesprek, dan zat Zijlstra hoog en droog. Dit was zelfs het geval in het hol van de leeuw. In januari 1978 was hij te gast bij de VARA. Ook in de café-achtige setting van het roemruchte radioprogramma *In de Rooie Haan* was de Bankpresident soeverein. Toen hij er kort daarna achter kwam dat een van zijn collega's niet had geluisterd, kwam Zijlstra prompt met een bandopname aanzetten. Analyserend probeerde Szász in zijn dagboek vast te stellen hoe het Zijlstra toch lukte gevreesde interviewers als Wim Bosboom uit zijn hand te laten eten. 'Heel belangrijk is, dat hij zijn zaken precies kent en het heerlijk vindt, alles precies uit te leggen. De zaal kijkt vermoedelijk niet, hoe de geïnterviewde zich er uit zal redden, maar wat de interviewer er van terug heeft. Die wil geen figuur slaan, en weet of voelt, dat hij maar even mis moet zijn en pats!! Zijlstra zit er boven op. De zaal zelf heeft het gevoel het een beetje te kunnen volgen, maar moet er wel voor op zijn tenen staan. Alleen Jelle is op zijn gemak. Zo iets moet het zijn.'¹³⁸

Nadat Duisenberg zijn eenprocentnorm had gelanceerd, was het politieke klimaat steeds verder verscherpt. Onder druk van de KVP had de Kamer de invoering van de norm naar voren gehaald. Terwijl de fractie van de PvdA zich opwond over de conservatieve Van Agt en driftig aandrong op een linksere koers van het kabinet, roerden ook de werkgevers zich. Met een paginagrote advertentie luidde werkgeversorganisatie VNO in december de noodklok over de toekomst van het bedrijfsleven in Nederland. Op het vlak van lonen, winst en lastendruk moest het roer om, proclameerde VNO.¹³⁹ 'Red onze bedrijven!' voegde voorman Chris van Veen daar in een interview aan toe. Hij hekelde het kabinetsbeleid, waarbij zijn pijlen met name op linkse hervormingsplannen als de vermogensaanwasdeling (VAD), de selectieve investeringsregeling en de invoering van ondernemingsraden waren gericht.¹⁴⁰ De lobby van het bedrijfsleven werd in deze jaren professi-

oneler en Van Veen, oud-minister van de CHU, was de eerste fulltimevoorzitter van vno.¹⁴¹ Korte tijd later, in januari 1976, volgde een open brief van negen captains of industry aan het kabinet. Zij riepen op tot lagere loonkosten, bezuinigingen en een beter ondernemingsklimaat. De brief was in feite een oorlogsverklaring aan het kabinet-Den Uyl. Het regeringsbeleid werd op alle fronten afgekeurd.¹⁴²

Zijlstra sprak dezelfde taal als deze ondernemers. De Bankpresident zag het bedrijfsleven als de ruggengraat van de Nederlandse welvaart. Steeds had hij in jaarverslag, redevoeringen en interventies in de SER en de REA dezelfde pijnpunten belicht als Van Veen en de captains of industry. Het was de aanbodvisie, waarbij de oplossing van structurele problemen niet in het keynesiaans stimuleren werd gezocht, maar in daadkrachtige hervormingen die ademruimte aan het bedrijfsleven moesten geven. Loonmatiging, bezuinigingen en de afbouw van belasting- en premiedruk waren cruciaal. Dan zou de winstgevendheid van het bedrijfsleven weer toenemen, kwamen investeringen op gang en nam de werkgelegenheid toe. Export en winst waren in deze visie de sleutel tot groei en welvaart van de BV Nederland.¹⁴³ Draagvlak voor een dergelijke beleidsommezwaai ontbrak echter in politiek en maatschappij. Het zou nog vijf jaar duren voordat dit veranderen zou.¹⁴⁴ Op vele punten stemde vno ook in met Zijlstra's strijd tegen de inflatie. Steeds werd het jaarverslag van de Bank met instemming gelezen. Topman Guup Kraijenhof van Akzo hoopte dat zijn aanbevelingen eindelijk navolging kregen. 'Wij worstelen zelf onvermoeid, maar naar mijn gevoel nog met te weinig resultaat door,' schreef hij aan Zijlstra.¹⁴⁵ De captains of industry waren personen met wie Zijlstra een persoonlijke band had. Wagner van Shell en Kraijenhoff van Akzo zag hij maandelijks bij de Tafelronde, terwijl hij Van den Brink van AMRO trof als toezichthouder. vno-voorman Van Veen was een oud-collega. Het was een old boys network waar Zijlstra al sinds jaar en dag deel van uitmaakte.

Linkse plannen die de PvdA-achterban met spoed tot stand wilde zien komen, zoals de vermogensaanwasdeling, wees Zijlstra rigoureuus af.¹⁴⁶ In de SER en de REA deed hij dit voorzichtig en probeerde hij tijd te rekken. In besloten kring was zijn kritiek op de maatschappijhervormende plannen van de PvdA vernietigend. Dat was in 1964 al gebleken, toen hij als gast spreker bij de jaarlijkse vergadering van de Grote vier plannen voor winst- en vermogensaanwasdeling onderwierp aan een kritische analyse. Bedrijfswinsten en particulier eigendom vormden de ruggengraat van een marktgeoriënteerde ordening van economie en maatschappij. De plannen van de PvdA tastten economische vrijheid aan en moesten onverkort worden afgewezen.¹⁴⁷ Thuis hekelde hij de spreiding van kennis, macht en inko-

Zijlstra met Sjoerd, Nynke en Ane Jelle thuis in Marlot.

men die het progressieve kabinet-Den Uyl wilde bewerkstelligen. Hij commentarieerde alle politici op televisie vaak scherp, maar zijn kritiek op de premier klonk het luidst. Het zalvende praten van Den Uyl was hem een doorn in het oog. En het schuiven met zijn bril, op en af, het irriteerde Zijlstra mateloos. Graag citeerde hij uit *De man met de witte das* van Godfried Bomans, die de oratorische gaven van Den Uyl kritisch had ontleed. Ook het geëmancipeerde optreden van Liesbeth den Uyl stoorde hem. Een vrouw moest mooi en dienstbaar zijn.¹⁴⁸ Wat Den Uyl in 1967 op een kladbriefje had gekrabbeld, leek te kloppen: 'Jelle heeft [een] hekel aan mij.'¹⁴⁹ Dat meerdere van zijn eigen kinderen ondertussen op Den Uyl stemden, stelde Zijlstra logischerwijs niet echt op prijs. Een van zijn schoonzonen had zelfs de kinderfiets van zijn jongste zoon beplakt met Den Uyl-stickers. Op zijn beurt greep Zijlstra familiediners in Marlot of op De Tike aan voor een steek onder water. 'Geniet er maar van, jongens,' verkondigde hij dan met een grote grijns, 'Den Uyl gaat het ons allemaal afpakken!'¹⁵⁰

Verwachtingsvol keek de Bankpresident uit naar de val van het linkse kabinet.¹⁵¹ Toen het in maart 1977 zover was, boekte de PvdA een grote verkiezingsoverwinning. Aan het begin van de lange formatie die volgde, had

ook Zijlstra een onderhoud met Den Uyl. Na een bezoek in 1973, in de eerste maanden van het kabinet, was het de tweede keer dat zij elkaar een-op-een zagen. Het was een 'ontspannen' en 'plezierig' gesprek, noteerde Zijlstra. Den Uyl had druk aantekeningen zitten maken, vertelde hij op de Bank. Bovendien had de premier hem gecompimenteerd met zijn consistente visie, al was hij het niet steeds met Zijlstra eens. De waardering was niet wederzijds. Den Uyl haalde in het gesprek veelvuldig twee keynesiaanse PvdA-economen aan, Hans van den Doel en Arie van der Zwan. Binnen de PvdA woedde een 'economendebat', waarbij Van der Zwan en Van den Doel zich afkeerden van partijgenoot Duisenberg. Diens koers ging steeds meer op de zuinige visie van de Bank lijken, wat hem binnen de PvdA niet in dank werd afgenomen.¹⁵² Ook Den Uyl volhardde in zijn keynesiaanse denken. Zijlstra waarschuwde hem ernstig. Verkoos hij de visie van Van der Zwan boven die van Duisenberg, dan zou het einde erger zijn dan het begin. 'U zult dan de geschiedenis ingaan als de minister-president van de 300.000 werklozen.'¹⁵³

Het gesprek mondde daarmee uit in een botsing tussen twee economische wereldbeelden. De kabinetsperiode had onomstotelijk laten zien, schreef Zijlstra later in zijn memoires, 'welke diepe kloof er gaapte tussen de grondslagen van het financieel en economisch beleid dat ik op grond van mijn ervaringen voorstond, en de visie van de sociaal-democratische mi-

Informateur Den Uyl ontvangt de Bankpresident, juni 1977.

nister-president'.¹⁵⁴ In hun eerste gesprek, aan het begin van Den Uyls premierschap, had Zijlstra hem voorgehouden dat hij 'de Drees van de jaren zeventig' kón en móest worden.¹⁵⁵ Daarmee verwees Zijlstra naar de sobere financiële koers van de PvdA in de jaren vijftig. Voor Drees had hij grote bewondering gehad, al was het huldigen van deze iconische oud-premier politiek gezien ook een slimme zet. Drees was zowel de stamvader van de PvdA als de vleesgeworden soberheid op het vlak van overheidsfinanciën. Via Drees verwees Zijlstra in feite naar zijn eigen economische denken.¹⁵⁶ Den Uyl liet zich echter niet zomaar overtuigen. Eind 1978, toen niet Den Uyl maar Van Agt na een lange en moeizame formatie premier was geworden en de PvdA in de oppositiebankjes had plaatsgenomen, deed Zijlstra opnieuw een poging.

Stomverbaasd was de Bankpresident geweest toen hij in het najaar werd gevraagd het nieuwe boek van Den Uyl ten doop te houden.¹⁵⁷ Riep de oud-premier willens en wetens onheil over zichzelf af, door een van zijn felste critici hiervoor uit te nodigen? Of zag Joop dit anders? Beide heren kenden elkaar natuurlijk erg lang. Ook Zijlstra sprak bij de boekpresentatie in oktober 1978 over een 'ondergrond van waardering' in hun contact. Ze hadden veel gemeenschappelijk: van huis uit gereformeerd, kinderen van de crisis en economen met een roeping. Toch waren vanaf de jaren vijftig de verschillen op gaan vallen. 'Wij waren – en zijn – het in menig opzicht niet eens,' benadrukte Zijlstra in zijn toespraak. Vervolgens liep hij een aantal ontmoetingen met Den Uyl langs. Niet alleen de principiële debatten uit de jaren zestig in de Eerste Kamer, over economische orde en olie- en gaswinning op zee, maar ook uit de privésfeer. In 1961 was hij Den Uyl op de piste in Oostenrijk tegen het lijf gelopen. Zijlstra grapte dat de 'overmaat van vertrouwen' bij Den Uyl opvallend was geweest. Dat hij zichzelf een jaar later 'te perfectionistisch' noemde om bij het skiën rustig aan te doen, was een boeiende analogie.¹⁵⁸ De blik van Zijlstra ging bij de boekpresentatie steeds verder terug. Van de jaren zestig naar de oorlog. Toen had hij als lid van de gereformeerde studentenvereniging SSR bij een landelijke vergadering voor het eerst de jonge Den Uyl ontmoet. Gloedvol had Den Uyl als penningmeester betoogd dat de Amsterdamse afdeling geen contributie kón betalen, wilde betalen en behoorde te betalen. Een 'vrolijke noot' uit de oude doos, maar tegelijkertijd een veeg voorteken van het verkwistende beleid van de latere premier. Zijlstra was toen al onder de indruk geweest van Den Uyls 'grote vaardigheid' om 'zwakke zaken' sterk te verdedigen. Betekenisvol voerde hij dezelfde episode later ook in zijn memoires op.¹⁵⁹ Zijn dooprede beëindigde Zijlstra met een allusie op de titel van Den Uyls nieuwe boek *Inzicht en Uitzicht*. Kijkend naar de grote economische problemen

van het moment, wenste hij zijn generatiegenoot nog wat meer tijd toe voor 'inzicht', 'uitzicht' en 'toekomstige bezinning'.¹⁶⁰

Duisenberg had genoten, schreef hij daags na de presentatie, van de 'baderende wijze waarop je het boek van "onze gemeenschappelijke vriend" hebt geïntroduceerd'.¹⁶¹ De boodschap was duidelijk geweest: het gelijk lag niet bij Den Uyl maar bij Zijlstra. Hij had de PvdA-leider ten tonele gevoerd als een misleide profeet die met uitgestoken wijsvinger de verkeerde boodschap uitdroeg.¹⁶² 'Hij ziet zichzelf als een soort Mozes die het geknechte volk uit het diensthuis zal leiden,' smaalde Zijlstra thuis.¹⁶³ Maar in zijn eigen kantoor op de Bank stond prominent een gouden beeld van Mozes die gebukt ging onder de stenen tafelen. Ook Zijlstra zelf organiseerde in 1978 een boekpresentatie. In december werd namelijk *Dr. Jelle Zijlstra: Gesprekken en geschriften* ten doop gehouden, geschreven door Zijlstra en Puchinger samen. Zijn wijk- en partijgenoot De Gaay Fortman gaf hier een redevoering. Met een plechtstatige foto van Zijlstra op de voorkant bestempelde Gaius het boek tot 'een catechismus'.¹⁶⁴ Onwetende vragenstellers vonden het antwoord bij de Bankpresident. Als Den Uyl een profeet was, dan was Zijlstra dat ook. Zijn visie kwam terug in de jaarverslagen en in het boek van Puchinger. Zijn monetarisme bood een recept voor de kwalen waarop het keynesiaanse denken zijn tanden stukbeet. Zijlstra was de profeet van een nieuwe tijd. De ommekeer was hoogstnoodzakelijk en zou vroeg of laat wereldwijd gestalte krijgen, zoals hij al in april 1975 in het Turkse Çeşme had voorspeld.

De Gaay Fortman, Zijlstra en Puchinger bij de boekpresentatie van *Gesprekken en geschriften*.

13 Het keurkorps van hard geld

‘Tout la Haye’ gaf op 27 augustus 1978 acte de présence op de receptie ter ere van Zijlstra’s zestigste verjaardag. Onder de driehonderdvijftig gasten in kasteel de Wittenburg bevonden zich zijn kinderen, kleinkinderen en collega’s van de Bank. Ook Frans Andriessen, de nieuwe minister van Financiën, was naar Wassenaar gekomen, net als zijn voorgangers Duisenberg, Lief tinck en Witteveen. Beatrix en Claus waren eveneens gekomen. Het onderstreepte de goede band tussen Zijlstra en het prinselijke paar.¹ Was hij pas zestig geworden? schreef freule Wttewaall van Stoetwegen verbaasd naar aanleiding van de uitnodiging.² De oud-premier bevond zich al ruim vijftientwintig jaar in het epicentrum van het landsbestuur, maar was toch nog betrekkelijk jong.

Ook Den Uyl kwam opdagen. Na de ruime verkiezingsoverwinning van de PvdA in 1977 had de formatie aanvankelijk afgestevend op een tweede kabinet-Den Uyl. Dat mislukte toch, wat zowel te wijten was aan overmoed bij de PvdA als aan groeiende onvrede over Den Uyl en zijn partij bij het CDA. De ARP, CHU en KVP waren bij de verkiezingen voor het eerst met een gezamenlijke lijsttrekker opgetreden. In Van Agt was de juiste man gevonden, al had de KVP’er ogenblikkelijk naar Zijlstra gewezen als meest bekwaame CDA-premier.³ Toen in het najaar de formatieonderhandelingen tussen Van Agt en Den Uyl stukliepen – de slechte band tussen hen beiden hielp daarbij niet – kwam samenwerking met de vvd in beeld. Beroemd werd de ontmoeting van vvd-leider Hans Wiegel en Van Agt in restaurant Le Bistrotquet. Drie dagen daarna stond de CDA-leider bij Zijlstra op de stoep. ‘Ik wil U graag spreken en vertrouw me erbij te zeggen, nu, alvorens ik naar thuis in Nijmegen afreis,’ schreef Van Agt. ‘Wilt gij mij ontvangen? Ik zit in de auto van de politiemann die U deze brief bezorgt.’⁴

In het gesprek dat volgde kreeg Zijlstra het aanbod premier te worden. Zoals gebruikelijk vroeg de Bankpresident om bedenktijd. ‘Van Agt maakte een heel goede indruk,’ vertelde hij op de Bank, ‘[hij] was zakelijk en deed geen pathetisch beroep.’⁵ Drie dagen later weigerde hij. Tot het eigenhandig forceren van de politieke doorbraak waarop hij in het Turkse Çeşme had aangedrongen, ging de Bankpresident niet over. Aan een nieuwe fase van politiek handwerk moest hij niet denken. Internationaal begon zich bovendien een ommekeer af te tekenen. Zoals de koers van DNB in deze jaren verder werd aangescherpt, zo begon de strijd tegen inflatie ook elders vorm te krijgen.

Pijnlijke incidenten van de 'constante schaduwpremier'

In de zomer van 1977 had Zijlstra de moeizame formatie op de voet gevolgd. Via Duisenberg en Oort bleef hij goed op de hoogte. Met stijgende ongerustheid zagen Financiën en de Bank dat Den Uyl een zeer linkse koers voer. Duisenberg leek het veld te moeten ruimen, aangezien fractievoorzitter Ed van Thijn de radicalere Dick Dolman op Financiën wilde zien. De gehele eenprocentoperatie leek overboord te gaan.⁶ Driftig schreef Zijlstra bezwaren in de kantlijn, toen hij de financieel-economische formatieplannen van Den Uyl onder ogen kreeg. Hij nam contact op met Andriessen, die in afwezigheid van Van Agt namens het CDA onderhandelde. Den Uyl moest worden gestopt, oordeelde de Bankpresident. De expansieve plannen waren funest voor de inflatie en zouden tot grote werkloosheid leiden.⁷

Nadat de onderhandelingen met de PvdA definitief spaak waren gelopen, troffen Wiegel en Van Agt elkaar in Le Bistroquet. De foto van hun gesprek in het schaars verlichte Haagse restaurant was onmiddellijk iconisch. Nadat de CDA-leider bij Zijlstra op de stoep had gestaan, kwam betrekkelijk snel een nieuw kabinet tot stand. Toen deze uitkomst medio december vast leek te staan, bood hij Duisenberg en Wellink bij het lunchgesprek alvast een 'goed glas wijn' aan.⁸ Toch voelde Zijlstra de spanning nog even stijgen, toen Van Agt in de problemen leek te komen doordat verschillende antirevolutionairen weigerden minister te worden. Het zou toch niet zover komen? mijmerde hij op een terugvlucht vanuit Bazel. Mocht de formatie mislukken, dan zou een beroep van de koningin hem in een lastig parket brengen, vertelde hij Szász.⁹ Het liep met een sisser af. Op 19 december trad Van Agt aan als premier, na een formatie van 208 dagen.

Niet alleen Zijlstra haalde opgelucht adem, ook oud-minister Vondeling kon tevreden zijn. De PvdA moest als grootste partij dan wel in de oppositiebankjes plaatsnemen, maar in ieder geval maakte zijn provinciegenoot niet opnieuw de gang van Bank naar Binnenhof. In zijn memoires uit 1968 had Vondeling uitgebreid zijn gal gespuwd over Zijlstra's premierschap na de Nacht van Schmelzer. Vondeling had toen immers uitgebreid met Zijlstra gesproken over het afstand nemen van de politiek, voordat hij als minister van Financiën akkoord was gegaan met zijn benoeming tot opvolger van Holtrop. Zijlstra had zijn woord gegeven om zijn handen van de politiek af te trekken, verkondigde Vondeling in een toespraak in het vroege voorjaar van 1977. Zijn woede over het feit dat Zijlstra kort daarna toch het premierschap had aanvaard was nog altijd niet bekoeld. Aanleiding voor een nieuwe woede-uitbarsting was Van Agt, die Zijlstra noemde als ideale CDA-premier. Met de verkiezingen van 1977 in aantocht reageerde Vondeling als door een wesp gestoken. Eén keer zijn woord breken was genoeg,

verklaarde Kamervoorzitter Vondeling in het openbaar over Zijlstra. Het zou bovendien kiezersbedrog zijn, meende hij, wanneer Zijlstra zonder zich verkiesbaar te stellen in het Catshuis terecht zou komen.¹⁰ Teruggekeerd van een vakantie op Curaçao, waar hij door de Bank op de hoogte was gebracht van de heisa rond 'peetoom Anne', leverde het voorval een venijnige correspondentie op tussen de twee koppige Friezen.¹¹ De pers smulde van de uitval van Vondeling. Spottend bracht *Elseviers Magazine* het 'trauma van Vondeling' in beeld: kop het premierschap, munt de Bank. Nog altijd zweefde Zijlstra boven het Binnenhof. En, zag Szász, de Bankpresident deed 'niets om Vondelings angst, dat hij inderdaad nog wel eens zou kunnen terugkeren, weg te nemen!'¹²

Toen Van Agt in november door de Haagse politie naar Marlot werd gereden, was de schrik hem na afloop van het gesprek om het hart geslagen. Op de oprit van Zijlstra's burens ontwaarde hij een jonge fotograaf. 'De pers heeft ons ontdekt,' kwam de agent onthutst aan Zijlstra vertellen. De jongeman bleek echter Zijlstra's zoon Sjoerd te zijn met een fototoestel in zijn handen. Diens fotomoment mislukte bovendien, omdat Sjoerd de voorbijlopende Van Agt niet had herkend.¹³ Dat hij nul op het rekest kreeg, verbaasde Van Agt ondertussen niet. Met zijn interim-premierschap en het 'Jelle zal wel zien' van Wim Kan was Zijlstra tien jaar eerder heilig verklaard. Dat hij die reputatie met een hernieuwd premierschap op het spel zou zetten, was onwaarschijnlijk. 'Maar een poging ondernemen, daar wilden zowel Wiegels als ik ons niet van laten weerhouden. Stel je voor dat het zou lukken. Iedere snavel zou zich hebben gesloten, als Zijlstra premier van "ons" kabinet CDA-VVD zou worden.' Nooit hoorde hij iemand werkelijk kritisch over Zijlstra spreken. Zelfs Den Uyl was volgens Van Agt vol bewondering. 'Hij was hors concours.' Zijn gezag, kennis en ervaring waren boven iedere discussie verheven. Zijn invloed op politiek en pers was dusdanig groot dat Van Agt hem al die jaren beschouwde als een soort 'schaaduwpremier van Nederland'.¹⁴ Volgens PPR-senator Bas de Gaay Fortman behoorde Zijlstra tot het viertal machtigste figuren die vanaf de zijlijn beslissende invloed op de politiek konden uitoefenen.¹⁵ 'Hij was voortdurend in het nieuws, zijn uitspraken waren gezaghebbend, er werd naar hem geluisterd, ook achter de schermen [...] en er werd over hem geschreven.'¹⁶

De opkomst bij de grootse receptie ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag gaf hier blijk van. Onaangekondigd kwam ook baron Heini langs. Wat een aangename verrassing, schreef Zijlstra hem na afloop. Hij verontschuldigde zich voor het feit dat Thyssen niet was uitgenodigd. 'Als ik had geweten dat Heini betrekkelijk dicht in de buurt was, had ik de vrijheid genomen je te vragen langs te komen. Maar Heini je bent meestal ver weg.

Ik wilde je daarom niet lastig vallen met een relatieve [sic] triviale aangelegenheid als het bereiken van de zestigjarige leeftijd.¹⁷ Thyssen stond bekend om de weelderige diners die hij jaarlijks organiseerde voor de top van het Nederlandse bedrijfsleven. Nu ontving Zijlstra een 'vorstelijke' gift van de baron. Het betrof een schenking voor de restauratie van het eeuwenoude orgel van de St. Laurenskerk in Alkmaar, waarvoor Zijlstra zijn contacten in het bedrijfsleven had aangesproken. Het project raakte aan zijn grote liefde: de orgelpracht.¹⁸ Thuis was de piano sinds enkele jaren ingeruild voor een orgel. Begeleid door zijn 'leermeester' Nico van den Hooven probeerde Zijlstra 'ingeslapen vaardigheden weer tot klinken te brengen'.¹⁹ Vroeger had hij in Oosterbierum gespeeld, op een orgeltje thuis en in het gereformeerde kerkgebouw. Nog altijd waren ontspannen deuntjes er niet bij. Het was alles Bach dat de klok sloeg. Ook bij het orgelspel lag de lat hoog. Thuis of in de kerk van Wassenaar zwoegde Zijlstra op moeilijke partituren.²⁰ Hij moest en zou het onder de knie krijgen. De muziek van Bach bracht hem in opperste vervoering. Hem trof niet alleen de mathematische strengheid, maar ook de diepte van het menselijke gevoel. 'Ich ruf zu dir, Herr Jesu Christ' speelde hij vaak. Het bijwonen van orgelconcerten en het bezichtigen van historische orgels waren voor hem sinds jaar en dag een aangenaam tijdverdijs. Al in zijn studententijd was dit het geval geweest. Dat was hét grote voordeel van het stadse leven, schreef hij in 1940 aan Hetty. 'Ik weet wel, dat ook daar [in Barradeel] uitvoeringen e.d. zijn, maar daarvan is de kunstwaarde heel gering en men bezoekt dgl. "concerten" meestal niet om van "kunst" te genieten.'²¹ Het speuren naar onbekende kerkorgels behoorde tot 'de spannendste ontdekkingsreizen', zoals Zijlstra in maart 1977 aan de pater schreef die hem op het tropische eiland Sint-Maarten langs enkele koloniale exemplaren had geleid.²²

Om woonruimte voor zijn jongste dochter Nynke te vinden, had Zijlstra contact met Fentener van Vlissingen. De steenrijke ondernemer bood hem een pand vlak bij de Haarlemmerdijk aan, maar na enige overweging sloeg Zijlstra het aanbod af. 'Wij zijn tot de conclusie gekomen dat voor een meisje van 20 jaar de omgeving niet helemaal acceptabel is. Voor een zoon had ik het graag aangenomen, maar die is op het ogenblik nog niet aan [sic] de markt.'²³ Ook over de studiekeuze van Nynke had Zijlstra uitgesproken ideeën, al vond hij uiteraard wel dat zij zelf moest kiezen. Ze dacht onder meer aan bouwkunde, of psychologie, maar dat ontraadde haar vader. Psychologie vond hij sowieso niets, zoals zijn oudste zoon Ane Jelle nog altijd vaak te horen kreeg. De keuze van Nynke viel uiteindelijk op rechten. Dat vond ook Zijlstra beter.²⁴ De drie oudste kinderen studeerden ondertussen nog altijd. Dat zij weinig opschoten, verontrustte Zijlstra, maar hij klaagde

niet. Midden in haar studie kreeg Irene in 1974 en 1976 haar eerste kinderen. Veel tijd voor zijn kleinkinderen had Zijlstra niet. Ook na zijn pensionering zouden intellectuele en inhoudelijke bezigheden de boventoon blijven voeren.

Toen Nynke het huis verliet, bleef Sjoerd als jongste telg over. Hij had een goede band met zijn vader. In plaats van discussiëren stelde hij open vragen en stak op die manier veel op over politiek en economie. Op een saaie zondagmiddag, toen de veertienjarige Sjoerd zich verveelde, gaf Zijlstra hem de mappen met krantenknipsels over het interim-kabinet uit 1966. 'Ik heb niets meer van hem vernomen die dag.' In de avonduren, toen de mappen nog op tafel lagen, kon Zijlstra zelf de verleiding niet weerstaan, schreef hij aan oud-premier De Quay, die op dat moment ernstig ziek was. 'Alles ging weer voor mij leven: het enthousiasme van de KVP, de terughoudendheid van de AR, de distantie van de CHU, de geveinsde afkeer van de VVD.'²⁵ Sjoerd keek soms samen met zijn vader naar Kamerdebatten die op televisie werden uitgezonden, zoals de debatten over de Lockheed-affaire en de val van het kabinet-Den Uyl. Sjoerd genoot van de analyses en de trefzekere typering van zijn vader. Ook werd hij in 1977 door hem meegenomen naar een wedstrijd van Ajax. 'Zoals ik je al eens eerder heb gezegd,' schreef Zijlstra aan directeur J.A.H. Delsing van de Nederlandsche Credietbank, die hem de kaarten had verschaft, 'is zoiets een wezenlijke bijdrage tot het proces van vallen en opstaan dat opvoeden van kinderen tussen 14 en 18 jaar nu eenmaal is.'²⁶ Thuis werd nog altijd geruzied. De werkdruk was hoog en Zijlstra bleef gespannen. Hetty ging zich langzamerhand wat losmaken van haar man. Ze nam rijlessen, slaagde in één keer en ging met vriendinnen op vakantie. Deze voorzichtige emancipatie van zijn vrouw leek Zijlstra niet te deren. Wanneer zij een weekend met vriendinnen weg was, ging hij op pad met Sjoerd. Eerst bezochten zij Londen, een jaar later Berlijn.²⁷ De band die Sjoerd met zijn vader had bleef overigens beperkt tot intellectuele zaken als geschiedenis en politiek, waarbij Sjoerd vooral de vragen stelde en Zijlstra uitleg gaf.²⁸

Zijlstra was geneigd het gesprek naar zichzelf toe te trekken. Dat viel niet alleen zijn kinderen op. Directeur Wagner van Shell zag hetzelfde in de raad van commissarissen van de Bank gebeuren. 'Als je niet oppast krijg je elke vergadering een boeiend college van Zijlstra.'²⁹ Bij deze uiteenzettingen had Meynen in zijn tijd als commissaris van de Bank veel baat gehad. Een bron van informatie, die ook zijn buitenlandse collega's interesseerden, wanneer hij erover vertelde. 'Ik geloof dat ze wat jaloers waren dat wij iedere maand de gelegenheid krijgen in onze raad van commissarissen aan de voeten van Gamaleël te zitten.'³⁰ Andersom beviel toehoren Zijlstra veel minder. Een lange preek van de dominee was een crime, net als eindeloze vergaderingen

Ets van Zijlstra's vakantiewoning in De Tike, eind jaren zeventig gemaakt door Reinder Homan.

in Brussel of Washington. Vaak was het een stroperige herhaling van zetten. Als versteend zag Szász hem zitten, wachtend op het moment waarop hij Brussel kon verlaten. Tijdens de lange reeks toespraken op de jaarvergadering van het IMF las hij de krant. Koptelefoon op, met het volume van de vertaling geheel uitgedraaid. Soms uitte hij zijn wanhoop luidop, wanneer aan het einde van een lange dag in Bazel ook de Griekse bankpresident het woord nog vroeg. Op een toon die weinig aan de verbeelding overliet kon hij dan uitroepen: 'Och Heer, ook dat nog!'³¹

Op de Bank maakten zijn collega's slechts eenmaal mee dat Zijlstra in een gesprek werd overvleugeld. Dat was in 1979, toen zijn vroegere collega Joseph Luns op de Bank kwam lunchen. In het Kraaiennest, de loge boven in het bankgebouw met prachtig uitzicht op de stad, vertelde Luns het ene na het andere verhaal. Hem onderbreken was onmogelijk. 'Een enkele keer hielden enkele collegae even vol, maar dan leunde Luns wat voorover, draaide het volume wat op, en spoedig sprak hij dan weer als enige.'³² Hoewel Zijlstra graag het woord voerde en vooral in groepsverband de neiging had het gesprek te domineren, opereerde hij in vergaderingen tactvol en voorzichtig. Was er drank in het spel, dan sloeg de behoedzaamheid echter om in het te-

gendeel. Dan werd hij luidruchtig en kon anderen zelfvoldaan de les gaan lezen.³³ Szász zag het op hun talrijke buitenlandse reizen meermaals gebeuren. Keek Zijlstra tijdens de lunch of gedurende het diner te diep in het glaasje, dan kon dit pijnlijke taferelen opleveren. ‘Onmogelijke stemmingen’, aldus Szász, die in mei 1974 een voorval in Gymnich optekende. Het prachtige Duitse kasteel was het toneel van een vergadering in EEG-verband. Zijlstra had in het vliegtuig op de heenweg enkele borrels genuttigd. ‘Hij voerde [daarna] eindeloos het woord en probeerde iedereen in de rede te vallen. Met [de Duitse minister Helmut] Schmidt lukte dat niet. Toen hij na Schmidt weer wilde beginnen riep [de Duitse bankpresident] Klasen: “No, first your minister!” Verder begeleidde hij de betogen van iedereen met (veelal afkeurende) gebaren en met afkeurende of instemmende geluiden. Toen hij een glas bier aan de mond wilde zetten, nam [de Belgische bankpresident] Vandeputte die naast hem zat hem dit uit handen. Duisenberg grijnsde me nu en dan toe, maar het werd steeds pijnlijker.’³⁴ Zeven jaar later, rond het afscheid van Zijlstra, waren Schmidt en Duisenberg de episode nog altijd niet vergeten. ‘Wim vertelde na afloop, dat Schmidt zich nog steeds het incident in Schloss Gymnich herinnert en, als Jelle wordt genoemd, zegt: der sauft zu viel!’³⁵

Het gebeurde ook thuis. Normaal zat er regelmaat in Zijlstra’s alcoholconsumptie. Bij thuiskomst, na het werk, eerst koffie. Dan een oude Bokma. Aan tafel twee glaasjes wijn. Daar moest hij strak aan vasthouden, want zijn tolerantie voor alcohol was laag. ‘Werden het twee Bokma, dan ging het mis.’ De kinderen maakten dat soms mee. Dan kwam hij tot een bepaalde slotsom en bleef deze vervolgens herhalen. ‘Händel is feest,’ klonk het dan bijvoorbeeld, ‘Bach is wiskunde.’³⁶ Hetzelfde gebeurde op de Bank. Werd tijdens de lunch of het diner te veel wijn genuttigd, dan had Zijlstra de neiging een stelling of trouvaille te blijven herhalen.³⁷ Hoewel dergelijke incidenten meerdere keren plaatsvonden, bleven het uitzonderingen en niet de regel.³⁸ Het was een veelvoorkomend verschijnsel in deze tijd. Ministers met een fles drank op hun kantoor, Kamerleden die ’s avonds stevig doorhaalden en bestuurders die beschonken achter het stuur kropen. Alcohol was in de jaren zeventig een onderdeel van de politieke cultuur.

De glinstering van goud en de toekomst van het geld

Het was niet alleen de waas van alcohol die Zijlstra’s zorgvuldige vergader-tactiek op sommige momenten deed vertroebelen. Dit gebeurde eveneens wanneer het goud op de agenda stond. Stelde Zijlstra zichzelf bij elke vergadering goed de vraag ‘wat wil ik’ en ‘welke kansen heb ik’, bij het goudprobleem leek deze rationele tactiek enigszins uit beeld te verdwijnen. ‘Op een

Zijlstra toont twee baren goud, mei 1968.

of andere manier was Zijlstra emotioneel geraakt wanneer het goud ter tafel kwam.³⁹ Witteveen zag dit ook. Letterlijk zelfs, toen Zijlstra eens op televisie trots de gouden baren van DNB toonde. ‘Het had voor hem iets magisch. Zijlstra was goudfan.’⁴⁰ Het edelmetaal vormde een rode draad door zijn carrière als Bankpresident.

Het begon in maart 1968, toen Zijlstra en zijn Europese collega’s met spoed naar Washington vlogen, om een oplossing voor de speculatieve aanval op de dollar te vinden. Daar werd de goudpool afgeschaft en de officiële goudprijs losgekoppeld van de Londense beurs. Bovendien werd in een verklaring aangekondigd dat de centrale banken geen goud meer zouden aan- of verkopen. Een communiqué om de markt te kalmeren, aldus de Europeanen. Amerika zag het besluit echter als de opmaat voor een definitief afscheid van het goud. De visie van de Europese bankpresidenten wekte frustratie bij voorzitter Hayes van de Federal Reserve. ‘Hij gaat er kennelijk van uit,’ noteerde Zijlstra in april 1968, ‘dat wij nu definitief besloten hebben de monetaire goudvoorraad niet meer uit te breiden. Zoals in de loop van het [BIS-]weekeinde nog zal blijken staan de Amerikanen hierin vrijwel alleen.’⁴¹ Wat volgde waren acht maanden van intensieve onderhandelingen over de aankoop van nieuw gedolven goud uit de mijnen van Zuid-Afrika. Als BIS-president vertegenwoordigde Zijlstra de Europese landen bij deze gesprekken. Het akkoord dat in december 1969 uit de bus rolde bepaalde dat Zuid-Afrika een vaste hoeveelheid goud aan het IMF zou verkopen, maar niet aan individuele landen. Zoals Zijlstra had gewild, werd voor Zwitserland, Frankrijk en de BIS een uitzondering gemaakt. Net als landen

die geen lid van het IMF waren mochten zij gewoon goud blijven kopen.⁴²

Na de Nixon-shock van 1971, toen Amerika de band tussen dollar en goud definitief verbrak, bleef Zijlstra strijden tegen de voortschrijdende verbanning van het goud. Een moeizaam gevecht, aangezien het edelmetaal zowel in politiek als wetenschap onder vuur lag. Alleen rijke landen hadden goud in hun bezit, waarmee het een symbool was geworden van de ongelijkheid in de wereld. Het werd daarnaast gedolven in Zuid-Afrika, het land dat vanwege de apartheid steeds meer onder vuur kwam te liggen. Wetenschappelijk werd het goud door economen bovendien in toenemende mate bestempeld tot een irrationeel relik uit lang vervlogen tijden. Bij politici en ambtenaren raakten deze ideeën ook en vogue. Het tijdperk van het goud was voorbij, klonk het ook op Financiën. De Bank zou haar voorraad moeten gaan verkopen. Zijlstra bleef daarentegen hartstochtelijk strijden voor iedere baar en iedere komma in monetaire verdragsteksten. Na een bescheiden succes in het najaar van 1973, toen het verbod op de aankoop van goud uit 1968 werd opgeheven, richtte hij zijn pijlen op een manier om het goud opnieuw een rol te geven in het verkeer tussen centrale banken.⁴³ Gezamenlijk in Europa de goudprijs reguleren en inzetten voor onderlinge saldering was het doel. Begin 1974 stonden deze plannen in het buitenland bekend als 'the Zijlstra approach'.⁴⁴ Los van Duisenberg, die 'principiële bezwaren' had, lobbyde Zijlstra op de EEG-top van Zeist in april fanatiek voor het nieuwe Europese goudplan. Het leverde een constructief compromis op.⁴⁵ 'Zijlstra was door dit alles in de zevende hemel,' zag Szász. Duisenberg en Financiën waren vele malen minder enthousiast.⁴⁶ Het stond ook haaks op de plannen van Amerika. Zij wilden het goud nog altijd definitief verbannen uit de monetaire wereld, terwijl nu in Europa opnieuw een soort officiële goudprijs dreigde te ontstaan. Woedend kwam Amerika onder leiding van Kissinger tegen de unilaterale plannenmakerij van de Europeanen in het verweer. Zonder Amerikaanse steun verzandde het plan, maar de 'consensus van Zeist' betekende wel weer een stap voorwaarts in het onschadelijk maken van het moeizame goudprobleem.⁴⁷ In 1978 was het Andriessen die als minister van Financiën in het duister tastte toen Zijlstra tijdens de IMF-top in Belgrado op hoog niveau gesprekken voerde over de toekomst van het goud. Samen met zijn Zwitserse collega Leutwiler hoopte de BIS-president tot internationale regulering van de goudprijs te komen. Een herleving van de goudpool uit de jaren zestig. Dat Zijlstra zo op eigen houtje procedeerde, achtte Andriessen geheel onjuist. 'Dit soort akties behoren tot de primaire beleidsverantwoordelijkheid van de minister en niet van de president,' schreef hij in zijn dagboek.⁴⁸ Het plan van Belgrado mislukte, maar Zijlstra bleef 'betoverd door het goud'. Hij was een 'gold bug,' wist ook Paul Volcker.⁴⁹

Duisenberg en Zijlstra en de Luxemburgse minister Pierre Werner in Zeist, april 1974.

Tijdens de laatste jaarvergadering van het IMF die Zijlstra bijwoonde, in september 1981, was hij gevraagd de prestigieuze Per Jacobsson-lezing te verzorgen. De scheidend BIS-president gebruikte het podium om terug te blikken op zijn lange carrière. Hij greep de lezing bovendien aan om nog een keer zijn visie op gedisciplineerd nationaal beleid en ordelijke monetaire verhoudingen uiteen te zetten. Het was noodzakelijk om op termijn terug te keren naar een stabiel geldstelsel. In de wereld die Zijlstra schetste, zorgden vaste wisselkoersen en een betrouwbaar anker voor gedisciplineerd beleid in de afzonderlijke landen. Daarbij kon zowel de SDR als het goud een rol spelen. ‘Step by step,’ blikte hij terug op zijn eigen moeizame goudgevechten, ‘the freedom of central banks to effect transactions in gold [...] has been restored.’⁵⁰ Hoewel Zijlstra een terugkeer naar een volwaardige gouden standaard onmogelijk en onwenselijk achtte, was hij voorstander van het stabiliseren van de goudprijs binnen een bepaalde marge.⁵¹ ‘Gold bleibt Gold,’ concludeerde Zijlstra in een informeel gesprek

met de Duitse bankpresident Karl Otto Pöhl.⁵² Zijn Zwitserse collega Leutwiler was dezelfde overtuiging toegedaan. De Zwitserse bank zou het goud nooit gaan beschouwen als een gewone grondstof zoals koper.⁵³ Zijlstra zag het goud als een 'irrationeel maar wel stabiel anker' voor het geldstelsel.⁵⁴ Nadat lange tijd een taboe op het onderwerp had gerust, stelde hij nu hoopvol vast dat goud in diplomatiek overleg weer gewoon genoemd kon worden. De weg naar een ordelijk geldstelsel waarin ook het goud een rol speelde was nog altijd lang, maar niettemin gloorde er weer hoop aan de horizon.

De Amerikaanse autoriteiten bleven hoofdschuddend toekijken.⁵⁵ Hun visie stond nog altijd ver af van het strenge, continentale denken van Zijlstra en Leutwiler. Bij zijn afscheid van de BIS in 1981 – waar Zijlstra werd opgevolgd door zijn Zwitserse collega – kreeg hij een symbolisch cadeau van Volcker. De Amerikaan, inmiddels voorzitter geworden van de Federal Reserve Board, reikte Zijlstra een SDR-biljet uit. Midden in het denkbeeldige bankbiljet stond een grote foto van Zijlstra. 'This note is freely convertible into useable currencies at widely fluctuating rates,' luidde het komische opschrift. Geheel in lijn met Zijlstra's monetaire visie stond de waarde van de SDR in goud aangegeven; zij het dat de Amerikanen jolig een vraagteken hadden toegevoegd.⁵⁶ Het was de humor van centraal bankiers.

Zoektocht naar stabiliteit in de Europese Slang

In mei 1976, na een van zijn schaarse successen in het goudgevecht, had Zijlstra in euforische stemming Volcker ontvangen. Na zijn lange periode op de Treasury was de Amerikaan naar de Federal Reserve overgestapt. Drie jaar later zou Volcker landelijk voorzitter worden. In uitgelaten stemming was Zijlstra zo onvoorzichtig om aan tafel te vertellen over een eer die hem ten deel gevallen was. In zijn geboortedorp Oosterbierum werd een straat naar hem vernoemd. Tal van vragen volgden, zoals Szász in zijn dagboek noteerde. 'Hoe heette de straat tot nu toe? Was het een belangrijke straat? "Het is maar een klein dorp," zei Zijlstra, maar Volcker hield aan. Was het the main street?' Toen moest de Bankpresident wel toegeven dat het om een doodlopende straat in een klein Fries dorpje ging.⁵⁷ Dit was niet de enige hobbel voor de 'Dr. Jelle Zijlstraleane'. Een eerste initiatief om een straat naar Zijlstra te vernoemen was namelijk negen jaar eerder gestrand. Het idee van de burgemeester van Barradeel was toen door Zijlstra omarmd als 'zeer bijzonder', maar een meerderheid in de gemeenteraad had daarna tegen het voorstel gestemd.⁵⁸ In 1976 kwam het er alsnog van, zij het met de kleinst mogelijke meerderheid in de raad.⁵⁹

Na de Nixon-shock en het falen van de Smithsonian Agreement was het

Zijlstra en dochter Nynke tijdens de feestelijke opening van de Dr. Jelle Zijlstraleane.

tijdperk van de zwevende wisselkoersen aangebroken. De waarde van valuta werd vanaf dat moment niet meer door landen zelf vastgesteld, maar bepaald op de financiële markt. De Europese landen vormden hierop een uitzondering. Al in het voorjaar van 1972 hadden zij besloten hun valuta aan elkaar te koppelen. Zo ontstond de Slang, wat een regionale poging was om de wereld van Bretton Woods na te bootsen. Ten opzichte van elkaar onderhielden de Europese Slanglanden vaste koersen. Om die te onderhouden en te verdedigen op de markt, was in eerste instantie zorgvuldige binnenlandse beleidsvoering nodig. Hiermee bleef de disciplinerende werking van Bretton Woods voor de Europese landen intact. De lidstaten van de Slang konden niet doen en laten wat ze wilden, aangezien steeds het vertrouwen in hun vaste wisselkoers op het spel stond. In Zijlstra's optiek was dat de 'dubbelrol' die vaste wisselkoersen vervulden. Enerzijds was de koers het stoplicht dat aangaf wanneer het land uit de pas begon te lopen en strakkere beleidsvoering noodzakelijk was. Anderzijds bakende de koers op voorhand de speelruimte voor nationale beleidsvoering af.⁶⁰ Uiteindelijk zouden deze principes weer de hoekstenen van het mondiale geldstelsel moeten worden, aldus Zijlstra. Maar, 'als men niet aanvaardt dat men in het eigen beleid beperkingen moet aanleggen ter wille van de stabiliteit en de ordelijkheid van het geheel,' zette hij in een redevoering uit 1978 uiteen, 'die dan teruggespeeld, een zeer gunstige invloed op de eigen economie hebben; als men niet bereid is om die *constraint*-gedachte te aanvaarden, zal het niet lukken'.⁶¹

Zijlstra zag de Slang daarmee als een moedig avontuur, waarmee Europa wereldwijd het goede voorbeeld gaf. Het was een eiland van stabiliteit in een chaotische zee van zwevende wisselkoersen. Op langere termijn stelde hij de Europese Slang voor als het platform voor een wereldwijde terugkeer naar een ordelijk geldstelsel, beleidsdiscipline en vaste koersen.⁶² Zijn gereformeerde achtergrond sprak in deze visie door. Normloze vrijheid was niet bevorderlijk voor de mens. Om het 'oeverloos' opportunisme van de mens in goede banen te leiden, waren discipline, beperking en beheersing onmisbaar.⁶³ Juist het centrale-bankbeleid speelde daarbij een cruciale rol. Naast vaste begrotingsregels en een norm voor loonontwikkeling boden vaste koersen een strak keurslijf. Het was in Zijlstra's visie het sluitstuk om de speelruimte voor beleidsmakers structureel in te perken.

De Slang bood Europa een uitkomst in een zoektocht naar stabiliteit. Vaste koersen om het onderlinge handelsverkeer te stroomlijnen en om op regionale schaal het stelsel van Bretton Woods te kopiëren. Dat was op papier het idee tenminste. Vanaf het eerste moment deden zich problemen voor. Engeland en Ierland wisten in 1972 slechts twee maanden lid te blijven. Ook Italië verliet de Slang korte tijd later, terwijl Frankrijk eind 1973 uittrad. Later sloten de Fransen zich opnieuw aan, om vervolgens opnieuw af te haken. Van de elf Slanglanden bleven er uiteindelijk slechts zes over. De 'vaste' spilkoersen werden tussendoor negen keer aangepast.⁶⁴ Het Slangavontuur ontwikkelde zich daarmee niet tot het solide geheel waar Zijlstra op had gehoopt. Hierbij speelden speculatieve kapitaalstromen op de Euromarkt een belangrijke rol. Men kon afspraken maken over een vaste koers, maar uiteindelijk fungeerde de markt als scherprechter. Verloor een land het vertrouwen door tegenvallende groei of binnenlandse beleidsvoering die gewantrouwd werd, dan was het wachten op een crisis. Ook de Bankdirectie rekende na een periode van kalmte op een nieuwe 'golf' van onrust. 'Welke valuta is het deze keer?' vroeg een van de chauffeurs in 1975 aan directeur Muller. In 1973 en 1976 kwam ook de gulden in de vuurlinie te liggen.⁶⁵

Nu steeds grotere hoeveelheden kapitaal zonder moeite grenzen passeerden, nam de onrust op de financiële markten toe. De hoeveelheid 'hot money' steeg explosief, waar de oliecrisis in belangrijke mate aan bijdroeg. De oliedollars uit het Midden-Oosten vonden namelijk al gauw hun weg naar de bankensector. Zij vormden een welhaast onuitputtelijk reservoir voor nieuwe geldschepping.⁶⁶ Dat deze kapitaalstromen destabiliserend konden werken, wist DNB. In 1971 hadden Zijlstra en Kessler dit standpunt uitgedragen op de BIS-top in Amsterdam, waar regulering van de Euromarkt besproken was.⁶⁷ Zijlstra en de Bank stonden zoals gezegd ambivalent tegen-

over liberalisering van de financiële sector. Zijlstra laakte het verlies aan grip op de geldschepping door banken. Met deze verandering, die door de achterdeur naar binnen was geslopen, leek de filosofie van de Britse 'Banking School' alsnog te triomferen, verklaarde Zijlstra in 1973 in Bazel. De BIS-president refereerde hier aan een diepgaande controverse die terugging tot de negentiende eeuw. De vraag wie controle op het proces van geldschepping moest hebben, de overheid of de commerciële banken zelf, stond hierbij centraal. Zijlstra toonde zich sceptisch over de volledig vrije bankensector die nu met de Euromarkt leek te ontstaan.⁶⁸ Het thema bleef hem in de jaren zeventig bezighouden. Ongecontroleerde kredietverstrekking kon een 'afzonderlijke motor' voor inflatie vormen. 'At the moment there is no control of international liquidity whatsoever and there should be,' hoorde Witteveen hem in 1976 tijdens een diner in Bazel tot vijfmaal toe herhalen. De managing director van het IMF was het met Zijlstra eens.⁶⁹

Tegelijkertijd achtte Zijlstra liberalisering als ontwikkeling principieel juist. In essentie functioneerde de financiële markt volgens hem rationeel. Zolang een land solide beleid voerde, zette Zijlstra in 1970 in een directievergadering uiteen, hoefde men voor financiële speculatie 'geen vrees te koesteren'.⁷⁰ Publiekelijk vergeleek hij de markt met een scherprechter die de stand van zaken in een land over het algemeen juist inschatte. De oorzaak van speculatie lag daarmee niet bij een wispelturige financiële markt, maar bij landen zelf. Door politieke onwil en bandeloze beleidsvoering riepen zij het onheil over zichzelf af.⁷¹ Ondertussen bleef de regulering van de Euromarkt uit. De standpunten lagen te ver uiteen en het onderwerp was te heikel om tot overeenstemming te komen. Wel bleven tal van landen in de problemen komen. Centrale banken schoten elkaar veelal te hulp, met Bazel als knooppunt van hun informele beraad. Zijlstra sprak over de jaren zeventig als een periode van monetaire chaos. Van een ordelijk geldstelsel was geen sprake. Wisselkoersen fluctueerden en wanneer landen in de problemen raakten, speelden persoonlijk contact, informeel beraad en ad-hoc-beslissingen een belangrijke rol. Het was de tijd van crisismanagement door een kleine monetaire elite.⁷² Dit werd zichtbaar bij het stutten van valuta die onder speculatieve druk dreigden te bezwijken. Een voorbeeld was de crisis van het Engelse pond in het voorjaar van 1976. Vlak voor Pinksteren begon de munt 'zo raar over de vijver te schaatsen', zoals Zijlstra in een brief aan De Quay schreef, dat hij besloot contact op te nemen met de Britse bankpresident Gordon Richardson.⁷³ In de dagen daarna was Zijlstra spil in de communicatie tussen de centrale banken van Europa, Engeland en Amerika. De lijntjes waren kort, zoals hij het graag zag. 'Zijlstra urged that there not be a formal arrangement for dealing in other currencies,' vatte Dewey

Zijlstra met Gordon Richardson en Paul Volcker in Bazel, juni 1977.

Daane zijn visie op monetaire diplomatie in deze periode samen. 'He prefers spontaneous phone calls between the central banks to organize such an intervention as needed.'⁷⁴ In het pinksterweekend van 1976 betekende dat op 'zaterdag en zondag de gehele wereld rondbellen, collega's al dan niet in vakantie-oorden opsporen om zodoende meer dan \$ 5 miljard te produceren, zodat de Bank of England om zo te zeggen weer even verder kan.'⁷⁵

Voldaan constateerde Zijlstra hoe effectief deze informele aanpak was. Het stak schril af bij het eindeloze vergaderen van politici. Ministers kregen volgens hem 'nooit iets voor elkaar'.⁷⁶ Na de reddingsoperatie rond Pinksteren was het in december opnieuw raak. Nu werd ook het IMF ingeschakeld om de Engelse problemen op te lossen. Er werden harde voorwaarden gesteld. Pas wanneer de Britten hun binnenlandse beleid aanpasten, kwam een nieuw Bazels steunpakket in beeld, liet ook Zijlstra nu aan Richardson weten.⁷⁷ Terwijl Witteveen namens het IMF met de Britse regering onderhandelde, stelde Zijlstra in nauw contact met Burns, Klasen en Leutwiler alvast een nieuw noodkrediet samen.⁷⁸ In de coulissen bepaalden de 'hard money men' het lot van Engeland en zijn pond.⁷⁹

Zijlstra waagde ook een poging om de Slang tot een straffer geheel om te vormen. Daartoe had hij toetreding van Zwitserland op het oog. Door de Zwitserse frank in de Slang te brengen, zou het Europese arrangement aan betekenis en betrouwbaarheid winnen.⁸⁰ Zijlstra steunde het streven van zijn Zwitserse collega Leutwiler dan ook volop. Net als de Duitse mark was de Zwitserse frank een ijzersterke valuta. De inflatie bevond zich in het Alpenland eveneens op een laag peil. In hun monetaire denken stonden de Zwitsers bovendien dicht bij de visie van Zijlstra en de Bundesbank. Met de Zwitsers erbij zou het zwaartepunt van de Slang nog meer in Basel komen te liggen, schetste Szász in zijn dagboek. 'Bij Klasen, Leutwiler en Zijlstra!'⁸¹ Zwitserland was immers geen lid van de EEG en zijn centrale bank was net als de Bundesbank onafhankelijk van de politiek. Het plan liep echter stuk op Frankrijk. Het verzet kwam in Parijs 'von allerhochste Stelle aus', vertelde Leutwiler aan Zijlstra. Hij doelde op president Giscard d'Estaing. Ook de Belgen en de Denen zagen het niet zitten de zwakke schakels te worden in een regime van sterke munten.⁸²

Van oriëntatie op Duitsland tot koppeling aan de D-mark

Nu de Slang een wankel bouwwerk bleek, waarvan het lidmaatschap fluctueerde en waarin de onderlinge koersen steeds werden aangepast, zocht de Bank naar een nieuw houvast. De gulden als betrouwbare munt boven in de Slang, dat werd de doelstelling. Het impliceerde een oriëntatie op de sterkste munt van de Slang: de Duitse mark. In zijn lunchgesprekken met minister Duisenberg adviseerde Zijlstra dan ook in die richting. De Fransen waren opnieuw toegetreden, maar het land stond alweer onder grote druk van de financiële markt. Met een Franse devaluatie in aantocht, moest het Nederlandse standpunt worden vastgesteld. In maart 1976 luidde Zijlstra's advies een volledig volgen van Duitsland. Een van de argumenten die de Bankpresident in gesprek met Duisenberg aandroeg was dat deze stap 'zeer zou bijdragen tot de beeldvorming dat wij altijd en onder alle omstandigheden de D-mark volgen.'⁸³ Het advies klonk op dat moment nog redelijk vrijblijvend. Enkele maanden later raakte dit standpunt steviger verankerd, toen de gulden crisis uitbrak en de visie van de haviken in de Bankdirectie triomfeerde. Ten koste van alles zou de gulden verdedigd worden, liet Zijlstra strijdlustig weten.⁸⁴ Hij herhaalde het in zijn jaarverslag. Al moest de rente tot extreme hoogte stijgen, DNB zou 'tot elke prijs' de gulden uit het slop halen. Bewust koos de Bank ervoor om prioriteit te geven aan de koers van de gulden. Met een sterke munt, zo dicht mogelijk bij de D-mark, zou Nederland ver weg blijven van 'de club der zwakken'.⁸⁵

Het was een karakteristieke uitspraak van Zijlstra. Hij haakte handig in

op nationale trots en calvinistische deugdzaamheid. Bovendien maakte de Bankpresident ingewikkelde bankzaken vaker op een beeldende manier begrijpelijk. 'Er zijn in de wereld niet veel economen te vinden die zo philologisch ontwikkeld zijn als jij,' schreef Kraijenhoff van Akzo hem.⁸⁶ Het was belangrijk want retoriek, beeldvorming en de publieke opinie waren voor de centrale bank gewichtige factoren.⁸⁷ Rond inflatie en wisselkoers hamerde Zijlstra steevast op de vraag of Nederland mee wilde in de eredivisie, in 'het gelid van de sterken,' of wilde degraderen naar het niveau van de zwakke landen.⁸⁸ De Bank zelf had haar keus gemaakt. Zelfs op de toppen van de zomerse valutacrisis van 1976 sprak Zijlstra over 'volledige' koppeling aan de D-mark. Het was op dat moment nog te hoog gegrepen, gaf hij aan Duisenberg toe, maar dat was de kant die Nederland op moest. Dit vereiste 'wezenlijke beperking van de speelruimte voor het nationale economische en financiële beleid,' zoals Zijlstra ook in zijn jaarverslag uitlegde.⁸⁹ Alleen op die manier kon voorkomen worden dat de gulden 'onder één deken' kwam te liggen met zwakke munten als de Deense kroon en de Franse frank.⁹⁰ Dat de Bank zich steeds nadrukkelijker op Duitsland richtte, kwam ook in de presentatie naar voren. Vanaf het najaar van 1977 werd in de kwartaalberichten niet langer de koers van de gulden afgebeeld, maar de gezamenlijke ontwikkeling van D-mark en gulden binnen de Slang.

Zonder slag of stoot kwam de koppeling met Duitsland niet tot stand. Luide kritiek klonk vanuit de politiek, het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven. Doordat de gulden in waarde steeg, werd Nederland een duur land. Lagere productie, export en werkgelegenheid waren het gevolg.⁹¹ Niet alleen het kabinet-Den Uyl stond kritisch tegenover een al te sterke gulden, ook in het regeerakkoord-Van Agt had een devaluatie doorgeschemerd.⁹² Zijlstra had onmiddellijk contact opgenomen met Kamerlid Rinus Peynenburg van het CDA en Andriessen, de nieuwe minister van Financiën.⁹³ Hij werd gerustgesteld, maar het idee bleef rondzingen. De economie stond er verre van florissant voor. Hele sectoren waren de ondergang nabij en de werkloosheid nam toe. Terwijl het Nederlandse bedrijfsleven in een moordende concurrentiestrijd met het buitenland was verwickeld, hing de dure gulden hem als een molensteen om de nek. Een van de meest uitgesproken tegenstanders van de harde gulden was oud-minister Langman, die nu directeur bij de ABN was. De vvd'er vergeleek de koers van Zijlstra openlijk met het beleid van Colijn en Trip. 'We moeten ons niet, zoals in de jaren dertig, laten koeioneren door de Bankpresident,' verkondigde hij fel.⁹⁴ Ook andere zwaargewichten uitten kritiek.⁹⁵ Volgens Lieftinck, nog altijd werkzaam bij het IMF, kon de gulden onmogelijk bij de D-mark blijven. 'Althans niet zonder dat de Nederlandse exportindustrie langzaam maar zeker

in de internationale concurrentie wordt uitgeschakeld.⁹⁶

De gulden was duur, de rente hoog. Morrend stuurden ook bedrijven zelf brieven aan de Bankpresident.⁹⁷ Buitenlandse waarnemers hadden eveneens bedenkingen bij het beleid van DNB. 'Een stagnerende economie met maar vier procent inflatie kan een stimulerend beleid gebruiken,' rapporteerde de Amerikaanse ambassade.⁹⁸ Ook minister Andriessen noemde een 'licht stimulerend beleid' in zijn dagboek passend wanneer men dit internationaal bekeek.⁹⁹ Het waren redeneringen die Zijlstra steeds op dezelfde manier afwimpelde. Juist een devaluatie zou de concurrentiepositie op termijn aantasten en de problemen van het bedrijfsleven verergeren. Dit standpunt werd in een doorwrocht artikel van Kessler verder onderbouwd.¹⁰⁰ Zijlstra vergeleek de mogelijkheid van een devaluatie met de 'vrijheid van de glijbaan'. Wijzend op landen als Engeland, Frankrijk en Italië gebruikte hij dit beeld om de bedrieglijke aantrekkingskracht van een devaluatie uit te drukken. Nam men eenmaal op de glijbaan plaats, dan liep het vertrouwen van de markt in de waardevastheid van de munt zo'n deuk op, dat men grotere valutaproblemen over zichzelf afriep.¹⁰¹

Het tot stand brengen van een volledige koppeling met Duitsland bleef niettemin een zware politieke strijd. In de directie achtte Szász het nodig de president bij tijd en wijle wat te temperen. Door bij elke gelegenheid op het belang van de harde gulden te hameren, vreesde Szász dat Zijlstra het tegenovergestelde zou bereiken van wat hij voor ogen had. Het publiek zou kunnen denken dat Langman en de zijnen wel gelijk hadden, omdat DNB haar beleid voortdurend en met zo veel nadruk verdedigde.¹⁰² Daarnaast hield Szász de politieke haalbaarheid in het oog. 'Ook Jelle ziet dat wel in,' schreef hij in 1978 toen weer een beslissing moest vallen over het wel of niet mee-revalueren met Duitsland, 'zij het niet met vreugde.' Er kwam een compromis uit de bus. Terwijl de D-mark met vier procent omhoogging en de andere valuta op hun oude peil bleven, stegen de gulden en de Belgische frank met twee procent. Een uitkomst die vooral voor de Belgen moeilijk was, wist Szász.¹⁰³ België en Nederland hielden de waarde van hun valuta al jarenlang gelijk. Het was de 'worm' die kronkelde binnen de Slang. Een onsmakelijk beeld en een realiteit waar DNB steeds meer mee in haar maag zat. Terwijl Zijlstra met de gulden omhoog wilde, in het spoor van de trotse D-mark, zagen de Belgen vooral nadelen in de constante revaluaties. Daarmee was België het andere obstakel op de weg naar een volwaardige koppeling met de mark.

Op de centrale bank van de zuiderburen waaide een heel andere wind. Schreef Zijlstra in het kader van de inflatiebestrijding de 'bittere pil van de appreciatie' voor, daar hield zijn Belgische collega Cecil de Strycker meer

rekening met de geldmarkt en de conjunctuur. In een gezamenlijk directie-overleg plaatsten de Belgen in maart 1978 grote vraagtekens bij het restrictieve beleid van DNB. 'Is men niet bezig een patiënt die nauwelijks iets mankeert voortdurend geneesmiddelen toe te dienen uit vrees voor de koortsuitbarsting die hij misschien over enkele jaren zou kunnen hebben?'¹⁰⁴ Het was een redenering die geenszins thuishoorde in het orthodoxe denken van de Nederlanders. Op weg naar zijn eerste Slangvergadering in Kopenhagen kreeg minister Andriessen van Zijlstra te horen dat het Belgische standpunt onzin was. Het was een vrij eenzijdige cursus 'Slangbiologie', wist Szász, maar ook hij was actief bij het 'indoctrineren' van bewindslieden.¹⁰⁵ Szász zag België als 'het slechtst mogelijke land om met je wisselkoers aan vast te zitten'. Hij wilde graag van deze koppeling af. Het streven de Belgen kwijt te raken noemden Zijlstra en Wellink de 'hobby van André'.¹⁰⁶ In september 1979 leek het moment eindelijk daar.

De Slang was verdwenen en ingeruild voor het Europese Monetaire Stelsel (EMS). Dat was het resultaat van een politiek een-tweetje tussen de Duitse bondskanselier Schmidt en de Franse president Giscard d'Estaing.¹⁰⁷ De bedoeling was een ruimere opzet van het monetaire regime, met meer geld voor 'tekortlanden' als Frankrijk. De centrale banken waren compleet verast geweest door het plan; en in het geval van Duitsland en Nederland zwaar ongerust. De Bundesbank zou verplicht bij moeten springen wanneer andere Europese landen in de problemen kwamen. Reserves kwamen deels onder gemeenschappelijk beheer en de strijd tegen inflatie kreeg een lagere prioriteit. 'We moeten onze mind opmaken of we de boel willen verzieken of invloed willen uitoefenen,' had Zijlstra de directie in juli 1978 voorgehouden.¹⁰⁸ Overleg tussen Zijlstra, Szász en hun Duitse ambtgenoten Emminger en Pöhl volgde. Men telefoneerde en trof elkaar in Frankfurt en Basel, waar de Bundesbank en DNB hun verzet coördineerden.¹⁰⁹ Het gaf uiting aan de rol die de Nederlandsche Bank internationaal vervulde. Ze voorkwam dat de Bundesbank in een isolement raakte en spoorde haar tegelijkertijd aan de rug te rechten, wanneer de politieke druk toenam.¹¹⁰ De totstandkoming van het EMS was daarmee zowel een conflict geworden over de onafhankelijkheid van centrale banken als een strijd over de invulling van monetaire integratie in Europa. Zou de politiek onder leiding van Schmidt en Giscard de koers gaan bepalen? Toen het EMS in maart 1979 tot stand kwam, bleek de Bundesbank aan het langste eind te hebben getrokken. Ondanks de vele fraaie woorden was het aanvankelijke voorstel uitgekleeft. Net als de Slang werd het EMS op sobere en Duitse leest geschoeid.¹¹¹ Begeleid met wrange grappen en champagne lieten de centraal bankiers het 'wrakke scheepje' op 13 maart officieus te water in Basel. 'Komt er ook drank

en een fotograaf bij de begrafenis over een half jaar?’ vroeg een van hen. Zijlstra sprak af dat hij dan Duitse wijn zou serveren: riesling.¹¹²

In september volgde de eerste reparatie van het kwetsbare EMS. Duitsland zou revalueren en net als in de Slang-periode was de grote vraag wat Nederland en België zouden doen. De besprekingen vonden plaats in Brussel en alles leek gereed om de Belgen eindelijk kwijt te raken. Financiën, de Bank en de rest van het kabinet zaten op één lijn: Nederland moest zo dicht mogelijk bij Duitsland blijven. Zelfs de band met België mocht doorbroken worden.¹¹³ Toch volgde een ingewikkeld weekend. De Belgen wilden bij Nederland blijven, terwijl de Fransen niet onder de Benelux wilden belanden.¹¹⁴ In het vooroverleg met België maakte de Bankpresident volgens thesaurier-generaal Wellink een sporadische misser. Net als iedereen was Zijlstra hoogst verbaasd toen de Belgen bereid waren zich onverkort achter het Nederlandse standpunt te scharen. Zijlstra trok de conclusie dat ‘zowel gulden als frank bij de D-mark zouden blijven’. Iedereen tevreden en de Benelux-solidariteit leek gered. Toen de onderhandelingen met de andere landen startten, ontstond echter een geheel andere dynamiek. ‘De Belgen hamerden in de loop van de dag (en avond) voortdurend op het aambeeld van de “Beneluxsolidariteit”, terwijl het Nederlandse voorbehoud om bij Duitsland te blijven, uit beeld begon te raken. ‘Wat de hele dag en avond was getracht te voorkomen, was tenslotte toch gebeurd. Nederland bevond zich in een geïsoleerde positie; de Belgen hadden de zwarte piet aan ons land toegespeeld.’¹¹⁵

Het was een ontstellende afloop voor de hele Nederlandse delegatie. Zijlstra had volgens Wellink ‘honderd procent mis’ gezeten.¹¹⁶ Met open ogen was hij in de Belgische val gelopen. Het spel van de Belgen maakte één ding heel duidelijk: in de Benelux-solidariteit was een ‘beslissende breuk’ gekomen. Dit verkondigde minister Andriessen hoogstpersoonlijk nadat de vergadering in Brussel was afgelopen.¹¹⁷ Een week later, op de IMF-top in Belgrado, liep Zijlstra nog altijd chagrijnig rond. ‘Dit zal ons nóóit weer gebeuren!’ herhaalde hij bezwerend tegen iedereen die het wilde horen.¹¹⁸ De weg was vrij voor de harde koppeling tussen gulden en D-mark. Financiën en DNB zouden zich niet nogmaals laten ringeloren door de Belgen, maar fier boven in de EMS blijven, naast de mark.¹¹⁹ Dat de koppeling pas na het echec van Brussel tot stand kwam en eerdere Duitse revaluaties niet steevast waren gevolgd, nam Zijlstra zichzelf in zijn memoires kwalijk. Troost vond hij in de gedachte dat hij het beleid op poten had gezet, niet alleen in de jaren zeventig, maar vooral met de revaluatie van 1961. Toen al had hij als minister van Financiën, tegen de zin van Holtrop, ‘een geweldige stap in de goede richting’ gezet.¹²⁰

‘Quite a love affair’: De ‘bittere pil’ als wereldwijde werkelijkheid

In plaats van het goud van Bretton Woods werd de D-mark het anker van de gulden. Het betekende dat Nederland monetair gezien een provincie van Duitsland werd. Om vertrouwen van de financiële markt in deze koppeling te winnen én te behouden, moest Nederland gelijke tred houden met het sobere, sterk op inflatiebestrijding gerichte beleid van de oosterburen.¹²¹ Sterker nog, Nederland had een achterstand in te halen. Zowel de loonkosten als de inflatie lagen hoger dan in Duitsland. ‘Nauwere aansluiting bij de Duitse kostenontwikkeling’ zag DNB als noodzakelijk.¹²² Door de gulden aan de mark te koppelen, importeerde de Bank de strijd van de Bundesbank tegen de inflatie.¹²³ ‘Dutch financial officials,’ zag de Amerikaanse ambassade, ‘especially Netherlands Bank president Jelle Zijlstra – are in fundamental agreement with the German abhorrence of inflation.’ Ook de implicaties van het beleid werden in het ambassaderapport weergegeven. ‘A guilder/mark linkage provides the Dutch economy with what is viewed as a desirable deflationary bias.’¹²⁴ Dit was de bittere pil waar de Belgen over spraken. Zijlstra legde het aan journalisten uit als het ‘spiegelbeeld’ van de gemakkelijke glijbaanroute. Om niet in het moeras ‘der zwakken’ weg te zakken was matiging van de lonen, vermindering van het financieringstekort en het verdedigen van een harde gulden cruciaal. Het was de pijnlijke weg, maar het was gezond op de lange termijn.¹²⁵ Politiek zorgde de koppeling met de Duitse mark voor een *fait accompli*. Zolang Duitsland een strak anti-inflatiebeleid voerde en de gulden de mark bleef volgen, werd matiging onherroepelijk geïmporteerd.¹²⁶ Verpakt als het verdedigen van de harde gulden was er in feite sprake van ouderwets disinflatie- en bezuinigingsbeleid.¹²⁷ Ongeacht debat en discussie in de Tweede Kamer werd op deze manier afgedwongen waar Zijlstra jarenlang op had ingezet: de strijd tegen inflatie kreeg opperste prioriteit.¹²⁸

Dat de gulden hard kon blijven was vooral te danken aan het aardgas van Slochteren. Veel van het Groningse gas werd geëxporteerd. De vraag naar de gulden was daardoor groot, wat de koers omhoogdreef. Critici zagen het gas daarom als een molensteen en algauw werd over de ‘Dutch disease’ gesproken. Zijlstra zag dit anders. Nederland moest juist profiteren van de tijdelijke ‘aardgasbonanza’ om het land en zijn munt stevig in het gelid van sterke landen te scharen.¹²⁹ Zonder het aardgas had de gulden nooit zo sterk kunnen blijven.¹³⁰ Een geluk bij een ongeluk dus, aangezien de aardgasmiljarden de Nederlandse politiek ook jarenlang de financiële ruimte verschaften om haar uitgaven op te schroeven. ‘Eigenlijk is het verbazingwekkend,’ stelde Zijlstra verbolgen vast, ‘dat in een land met zulke grote, en van tijd tot tijd onverwachte extra inkomsten uit het aardgas, niet een gezonde budget-

taire situatie kan worden gehandhaafd.¹³¹ Het had beter gemoeten met de aardgasbaten, blikte hij in zijn memoires terug, maar de hand in eigen boezem stak Zijlstra niet. Dat een aardgasfonds, door hem in de jaren zestig tegengehouden, het 'verjubelen' veel moeilijker had gemaakt, bleef een opmerkelijke voetnoot.¹³² Pijnlijke hervormingen waren uitgesteld, doordat het aardgasgeld rijkelijk de schatkist was blijven binnenstromen.

Het problematische verband tussen de 'structurele ombuigingsoperatie', 'het zeer hoge percentage niet-actieven' en 'de problemen rondom het aardgas' besprak Zijlstra ook met Leutwiler en Emminger.¹³³ Deze drie Rijnlandse collega's vormden in meerdere opzichten een voorhoede in de wereld van de centrale banken. Vooral Duitsland en Zwitserland konden bogen op een ijzersterke munt, een succesvolle strijd tegen de inflatie en volstreekte onafhankelijkheid van de politiek. Het waren de aspecten die het aanzien en de status van een bankpresident in hoge mate bepaalden.¹³⁴ Emminger bestempelde dit keurkorps tot de 'strong currency club'. Zijlstra sloot zich gaarne, 'zij het met enige deemoed', bij deze woorden aan.¹³⁵ Aan de monding van de Rijn was de strijd rond gulden, inflatie en regeringsbeleid nog geenszins beslist. Arthur Burns, de voorzitter van de Amerikaanse Federal Reserve, informeerde managing director Witteveen over de informele onderonsjes van dit monetaire keurkorps. 'Zijlstra speelt daar ook een rol in,' noteerde Witteveen in zijn dagboek.¹³⁶ Naast de drie Europeanen woonden ook de Saoedische bankpresident Al Quairashi en Burns zelf deze strikt informele bijeenkomsten bij.¹³⁷

Het was een ideologische en intellectuele consensus die deze vijf centraal bankiers met elkaar verbond. Witteveen, die zelf trots een buste van Keynes op zijn werkkamer had staan, zag dat monetaristisch en klassiek-economisch denken om hem heen steeds meer de overhand kreeg. Witteveen trok deze conclusie in april 1977, nadat hij in Bazel aanwezig was bij de opening van het nieuwe BIS-gebouw. Zijlstra had Arthur Burns gevraagd het dinergesprek in te leiden. Witteveen luisterde aandachtig. 'Burns onderlijnde heel sterk dat inflatie het vertrouwen ondermijnt en dat dit juist ook voor de werkgelegenheid niet gunstig is.' Groei en banen ontstonden niet uit vraag en stimuleringsmaatregelen, maar door sobere beleidsvoering die vertrouwen van de financiële markt wekte en het consequent nastreven van prijsstabiliteit. 'Deze approach heeft steeds meer opgang gevonden,' schreef Witteveen in zijn dagboek na afloop van de feestelijkheden in Bazel.¹³⁸

Langzaam kwam het keerpunt in zicht waarop Zijlstra al in het Turkse Çeşme had aangedrongen. Twee jaar later, in 1979, sprak de BIS-president in zijn jaarlijkse rede hoopvol over een 'waterscheiding'. Na jaren van tekorten, inflatie en 'benign neglect' leek Amerika eindelijk een ware koerswijziging

te maken.¹³⁹ In de zomer werd Volcker aangesteld als voorzitter van de Federal Reserve. Het was de opmaat voor een frontale aanval op de inflatie. Consequent schroefde Volcker de rente op, zelfs tot boven de twintig procent. Er werd gesproken over de 'Volcker shock', maar volgens Zijlstra heiligde het doel de middelen. 'I fully support the us efforts to curb inflationary forces,' liet hij Volcker schriftelijk weten, 'since a successful anti-inflation policy in your country will undoubtedly contribute to international monetary stability.'¹⁴⁰ Het rentebeleid in Amerika was mikpunt van kritiek. Lenen werd ongekend duur en rentelasten werden onbetaalbaar. De economie werd afgeknepen. Iedereen die afhankelijk was van leningen, waaronder tal van ontwikkelingslanden, kwam in grote problemen. Dat het rentewapen wel erg eenzijdig werd ingezet, vond Zijlstra ook. Maar tot kritiek leidde het niet. 'Volcker heeft het moeilijk genoeg en daar moeten wij op het ogenblik niet tussenkomen,' concludeerden hij en zijn Duitse collega Pöhl in januari 1981.¹⁴¹

De oplossing die Zijlstra in zijn laatste jaarverslag schetste voor iedereen die getroffen werd door de hoge rentestand was wel heel simpel. 'Door zelf orde op zaken te stellen, een overmatig beroep op de geld- en kapitaalmarkt te vermijden, kan men afstand nemen van de hoge Amerikaanse rentestanden.'¹⁴² Na twee oliecrises waren vooral ontwikkelingslanden volledig afhankelijk geraakt van leningen. De kredieten die commerciële banken jarenlang gewillig hadden verstrekt, werden door de plotselinge torenhoge rentes een ondraaglijke last. Van zowel de oude verplichtingen als de nieuwe geldbehoefte kwamen deze landen niet zomaar af. Oog voor de zorgen van deze tekortlanden had Zijlstra niet. Wel groeiden in de loop van de jaren zeventig zijn zorgen over het gevaar dat de financiële sector liep. 'De banken zelf zullen zorgvuldig op de kwaliteit van hun debiteuren moeten letten,' had Zijlstra in zijn jaarverslag over 1973 geschreven. Daar bleek precies het probleem te liggen.¹⁴³ Banken bleken weinig oog te hebben voor de kredietwaardigheid van tekortlanden en bleven geld uitlenen. De solvabiliteit van individuele banken en de sector als geheel begon Zijlstra en zijn collega's in Bazel steeds meer zorgen te baren.¹⁴⁴ Burns lanceerde het initiatief van een checklist, waarbij commerciële banken hun risico's per land in kaart moesten brengen. 'Dit is belangrijk,' schreef Zijlstra op de Bank in de kantlijn van een nota hierover. Het was de 'nieuwe weg die we moeten inslaan en die ook internationaal wordt ingeslagen.' Het plan was uitgewerkt door de BIS, maar kwam uiteindelijk nauwelijks van de grond. Aanvankelijk was over 'formele normen' gesproken, maar het resultaat was een informele analyse door de banken zelf. Daarbij moesten centrale banken 'morele druk' uitoefenen, aldus Zijlstra in de directie.¹⁴⁵ Het gevaar lag ondertussen

vooral in Latijns-Amerika en Oost-Europa, waar landen steeds meer schuld opbouwden. Met de schuldenberg liep de kwetsbaarheid van commerciële banken op. Na de Volcker-shock werden de rentelasten onhoudbaar. In 1982 was Mexico het eerste land dat niet langer aan zijn verplichtingen kon voldoen. Pas na deze schulden crisis werden de centrale banken echt wakker en kwam toezicht hoger op de agenda te staan.¹⁴⁶

Zijlstra was in 1982 al met pensioen, maar schreef in dat jaar wel een artikel over de achterliggende sectorproblematiek. 'Wanneer gaat een bank failliet? Wat gebeurt er wanneer een aantal banken in financiële moeilijkheden komen? Is het mogelijk dat het gehele financiële stelsel in een crisis komt?' In 1974 hadden problemen bij één bank de sector al doen wankelen. Kordaat optreden in Bazel had uitkomst geboden. Wat zou er gebeuren wanneer meerdere banken tegelijk of de sector als geheel in de problemen zouden komen? Wie kon dan te hulp schieten en op mondiale schaal optreden als 'lender of last resort'? Vragen die hoogst actueel waren gezien de Latijns-Amerikaanse schuldenproblematiek toen en nu nog steeds. Volgens Zijlstra konden centrale banken namelijk onmogelijk optreden als 'lender of last resort' bij een algehele bankencrisis. Ook overheden konden moeilijk belastinggeld gebruiken voor dit doel. Tegelijkertijd waren de economische gevolgen niet te overzien wanneer commerciële banken zeer terughoudend werden in hun kredietverstrekking. De oplossing voor deze kluwen aan vragen zag ook Zijlstra niet. Het 'genezen' van een wereldwijde bankencrisis leverde onoverkomelijk veel moeilijkheden op en dus benadrukte hij in zijn nooit gepubliceerde artikel alleen de stappen om deze crisis te 'voorkomen'. Het was opnieuw de boodschap uit zijn jaarverslag: elk land moest zijn afhankelijkheid van de kapitaalmarkt, waar de rente na de Volcker-shock torenhoog was, zelf minimaliseren. Orde op zaken stellen dus, via pijnlijke aanpassingen. Het IMF en de BIS konden hierbij een rol spelen, bijvoorbeeld via herstructurering. Wel moest alle schuld worden afbetaald, daar zou de internationale gemeenschap onverkort aan vast moeten houden. Het was de hoeksteen van Zijlstra's recept en eveneens het standpunt dat de Bank innam bij het oplossen van de schuldenproblematiek in Latijns-Amerika.¹⁴⁷

Waren het in de vs, Nederland en Duitsland de centrale banken die in de tweede helft van de jaren zeventig het voortouw namen in de strijd tegen inflatie, in Groot-Brittannië gaf een politieke ommezwaai de aanzet. Daar boekte de conservatieve Margaret Thatcher in mei 1979 een verkiezingsoverwinning. In het Turkse Çeşme hadden Zijlstra en de Iron Lady elkaar persoonlijk leren kennen. 'Na de vergadering en voor het diner raakte ik aan de bar in gesprek met Thatcher,' blikte Zijlstra in zijn memoires terug. 'Ik was zeer onder de indruk van haar intelligentie en haar charme, nog

versterkt door een tikkeltje verlegenheid. Toen ik dat later aan mijn vrouw ietwat bloemrijk uiteenzette zei zij koeltjes: “wat een gevaarlijke vrouw”¹⁴⁸ Vier jaar later was Thatcher de BIS-president nog niet vergeten. In april 1979, kort voor haar verkiezingsoverwinning, stond Zijlstra's naam op een kandidatenlijst voor haar adviesraad.¹⁴⁹ Hoewel de ‘council of advisers’ wegens bestuurlijke strubbelingen nooit tot stand kwam, bleef Zijlstra op haar radar staan. Toen de Iron Lady in februari 1981 Den Haag bezocht, werd ze door haar staf speciaal op zijn aanwezigheid gewezen.¹⁵⁰ ‘Mevrouw had aan de Minister-President de wens te kennen gegeven mij te willen ontmoeten,’ noteerde Zijlstra in zijn verslag van de lunch op 6 februari. ‘Dit bracht met zich [mee] dat ik aan tafel rechts van haar zat.’¹⁵¹

Toen Thatchers wens hem ter ore kwam, had Zijlstra op de Bank haastig allerlei materiaal over Engeland opgevraagd. Van collega Richardson van de Bank of England wist hij dat Thatcher haar gesprekspartners genadeloos kon examineren. ‘Hij heeft zich dus in die korte tijd rotgewerkt,’ zag Szász op de Bank.¹⁵² Tot in detail voorbereid schoof Zijlstra aan bij de lunch op het Catshuis. ‘Reeds bij het aperitief sprak de Prime Minister mij aan. Zij herinnerde aan mijn verhaal van destijds voor de Bilderbergconferentie. De gedrukte versie daarvan noemde zij “my bible”, dat wil zeggen met betrekking tot inflatie. Zij voegde er aan toe, dat zij mij een en andermaal in het Lagerhuis had geciteerd.’¹⁵³ De charmante Thatcher pakte hem helemaal in, oordeelde Szász, die op weg naar de BIS uitgebreid door Zijlstra werd bijgepraat. ‘In Bazel heeft hij kennelijk [ook] uitvoerig verslag gedaan aan de Engelsen. “Quite a love affair!”, meende [Anthony] Loehnis [van de Bank of England], naast wie ik maandag aan de lunch zat. Zij waren Zijlstra heel dankbaar voor de manier waarop hij het had gedaan, verzekerde hij mij. Maar het was toch wel ongelooflijk, dat een eerste minister aan een buitenlandse centrale bankier vroeg, hoe de eigen centrale bank functioneerde! Jelle, bij wie dit [...] geen seconde was opgekomen, noch dat het misschien wat minder tactvol was geweest om ook dit deel van het gesprek in geuren en kleuren aan zijn Britse collega te vertellen, keek mij ietwat onaangenaam getroffen aan toen ik hiervan melding maakte.’¹⁵⁴

Thatcher achtte het beleid van de Bank of England te weinig stringent. Zijlstra had haar oordeel in het Catshuis bevestigd. ‘Ik heb gezegd niet in concreto te kunnen oordelen over het beleid van de Bank of England, maar dat een ding moet vaststaan: indien de Bank of England restrictiever zou zijn opgetreden, of als men wil, minder toegeeflijk zou zijn geweest, dan zouden zowel rentestand als wisselkoers hoger liggen dan nu.’ Ging de Bankpresident hier zijn boekje te buiten? Hoe het ook zij, Thatcher wenste hun gesprek graag voort te zetten en nodigde Zijlstra uit voor een bezoek

aan Downing Street 10. Begin juni, met een diner in de residentie van bank-president Gordon Richardson als ‘perfect cover’, troffen Zijlstra en de Iron Lady elkaar opnieuw.¹⁵⁵ Gespreksonderwerp was het monetaire beleid in Engeland. Een gespreksverslag ontbreekt, maar de volgende dag schreef Thatcher op hoge poten een brief aan Geoffrey Howe, haar minister van Financiën. ‘Although I know you have misgivings about a full move to m[onetary] b[ase] c[ontrol], I am more than ever convinced – especially after my conversations with Dr. Zijlstra – that we must change over to some such system of quantitative control and sooner rather than later.’¹⁵⁶ Het was een variant op de koers die DNB sinds 1977 voerde, identiek aan het controversiële shock-beleid van Volcker.¹⁵⁷ Dat de naam Zijlstra in deze discussie viel, toonde zijn internationale status en zijn betrokkenheid bij de wereldwijde omslag in de strijd tegen inflatie. In de zomer van 1981 was het tijdperk Thatcher, Volcker en Ronald Reagan in volle gang. Ook in Nederland brak een hete zomer aan en leek het politieke kantelpunt nabij.

14 In de politieke 'frontlinie': Grip krijgen op de overheid

Bij de lunchgesprekken trof minister Andriessen van Financiën in 1978 en 1979 vaak een 'kribbig' Zijlstra. Had het te maken met de bezuinigingskoers van het confessioneel-liberale kabinet die totaal niet uit de verfkam? De toon van de Bankpresident werd steeds scherper. Hoewel Van Agt en Wiegel hadden aangekondigd het financieringstekort omlaag te brengen, namen de begrotingsproblemen in deze kabinetsperiode juist toe.¹ Aangezien de vvd in haar verkiezingscampagne had gehamerd op het 'puinruimen' na de periode-Den Uyl, was dit des te opmerkelijker.² Dat in 1979 de tweede oliecrisis economisch roet in het eten gooide, was ondertussen evident. Opnieuw werden beleidsmakers en economen geconfronteerd met het dilemma stimuleren of bezuinigen. Waar Zijlstra zes jaar eerder nog voor de eerste optie had gekozen, bood dit volgens hem nu geen uitweg meer. De financiële speelruimte ontbrak volgens de Bank volledig. Bovendien lag de kern van de problematiek juist bij groeiende overheidsuitgaven en de uitdijende collectieve sector. Orde op zaken stellen en het herstel van winstgevendheid in de marktsector was volgens Zijlstra de enige weg.³

Ontevreden over het kabinetsbeleid ging de Bank onder Zijlstra's leiding in deze periode steeds scherper aan de wind zeilen. De gulden werd met succes aan de D-mark gekoppeld, de kredietrestrictie bleef onverminderd van kracht en de waarschuwingen van de Bank klonken steeds feller. Achter de schermen voerde Zijlstra informeel gesprekken met sleutelfiguren in politiek en polder. Dit mondde in de formatie van 1981 uit in een prominente rol als geheim adviseur van CDA-leider Van Agt. Ruim drie maanden nadat het tweede kabinet-Van Agt aantrad, ging de Bankpresident met pensioen. Aan zijn buitengewoon lange carrière op het hoogste politieke en bestuurlijke niveau kwam een einde. Zowel een hernieuwd premierschap als het voorzitterschap van de Europese Commissie had hij kort daarvoor afgewimpeld. Na elf jaar ministerschap, drie jaar in de Eerste Kamer, het interim-premierschap en bijna vijftien jaar op de Bank vond Zijlstra het op 63-jarige leeftijd genoeg geweest. Zijn afscheid viel samen met het einde van de lange jaren zeventig. Politiek en publieke opinie maakten eindelijk de omslag waar Zijlstra jarenlang op had aangedrongen. De weg was definitief vrij voor het no-nonsense-beleid van de kabinetten-Lubbers. De jaren tachtig braken aan.

Sociaal en nukkig: Een man met twee gezichten

Zijlstra's deskundigheid en kennis waren in eenzaamheid geboren. In Oosterbierum had de hbs-scholier zich alleen over zijn schoolboeken gebogen. In Rotterdam en Dordrecht zette hij stug door, ondanks het gemis van Hetty en de grote afstand tot het Friese vaderland. Daarna bleven zelfstudie en inhoudelijke reflectie de motor van Zijlstra's geest. Discussies met collega's, de input van anderen en het toetsen van zijn visie waren steeds belangrijk, in de wetenschap, op EZ of in de Bankdirectie, maar in de kern bleef hij een solist. Achter zijn bureau, in gedachten verzonken, of in de leunstoel thuis, met boek en krant. Als einzelgänger vond hij zijn weg. Het was de Friese aard, zei hij in een interview. 'Baas op eigen erf, als het erop aankomt van niemand afhankelijk en ook niet te gauw onder de indruk van anderen.'⁴ Actuele vraagstukken onderwierp hij aan een koele analyse. Nieuwe kennis werd ingepast in het denkraam dat hij na al die jaren zorgvuldig had door-dacht. De wereld begrijpen bleef constant zijn streven.⁵ Dit resulteerde in een grote greep. 'Hij was consistent,' blikte Szász terug, 'niet alleen in die zin dat hij niet nu eens dit zei en dan weer dat, maar ook in zijn totaalbeeld, waarvan de onderdelen met elkaar in overeenstemming waren. Over zijn geheugen verbaasde ik mij iedere keer weer. Daardoor onthield hij moeiteloos ook details, die hij in de discussie gebruikte om hoofdzaken door te drukken. Daarbij dacht hij steeds een aantal stappen vooruit, met een snelheid die weinigen konden evenaren.'⁶

Het was deze deskundigheid die het fundament vormde van Zijlstra's gezag en het beeld was dat de buitenwereld kende. Toch ging achter de ratio een diepe emotionele gevoeligheid schuil. 'Bent u emotioneel?' vroeg Ad Langebent eens in *Brandpunt*. Zijlstra antwoordde met een simpel 'ja'. Het verbaasde Langebent, die volgens Karel van 't Reve overtuigd was dat de Bankpresident wel een 'koude goudvis' moest zijn. Zijlstra's antwoord werd daardoor in het gesprek niet verder uitgediept.⁷ In *Elseviers Magazine* kreeg Alice Oppenheim wel wat meer voor elkaar. 'De gevoelscomponenten in de Friezen herken ik heel duidelijk bij mijzelf,' vertrouwde Zijlstra haar toe. 'Zó duidelijk dat je probeert ze binnen de perken te houden.'⁸ De boze buien thuis gaven daar blijk van, maar de muziek van Bach eveneens. Die drong tot diep in zijn ziel door. Muziek was een troost. Ook bij feestelijke gelegenheden, zoals het huwelijk van zijn jongste dochter, kon hij door emoties overmand worden. Tijdens een toespraak begon plotseling zijn stem te trillen. Tranen volgden dan. 'Mijn vrienden wisten niet wat ze zagen, zo kenden ze mijn vader helemaal niet.'⁹ In haar gesprek met Zijlstra voelde Oppenheim echter dat Zijlstra zich ongemakkelijk voelde wanneer persoonlijke vragen aan bod kwamen.¹⁰ Het was glad ijs, waarop Zijlstra

zich liever niet begaf. Hij wilde onder alle omstandigheden zekerheid uitstralen. Met emoties en twijfel veilig opgeborgen achter slot en grendel, kwam hij ongenaakbaar over.

De Bankpresident was op zijn hoede. Fout zitten, de regie uit handen geven of het onderspit delven waren levensgevaarlijk. Twijfel moest bedwongen worden. 'De gheest moet boven alle moeilijkheden zweven ende daeronder geensins buyghen,' zoals op het tegeltje in huize Zijlstra viel te lezen. Slechts zijn kinderen en collega's die lang en veelvuldig met hem omgingen drongen tot achter de dichtgetimmerde façade door. Zij zagen een man met twee gezichten. Op het eerste oog was hij deskundig, slim en ongenaakbaar. Hij was zelfverzekerd, kon wat afstandelijk en uit de hoogte overkomen. 'Zijlstra wist het soms allemaal een beetje te goed,' aldus Nout Wellink, die in 1977 thesaurier-generaal werd. 'Hij kon overkomen als het knapste jongetje van de klas en dat was hij ook,' aldus collega Szász.¹¹ Vaak stond dit een prettige omgang niet in de weg. Dit beeld kwam terug in zijn karakterschets in een Brits dossier. Zijlstra was 'an outgoing character.' 'A small rather birdlike man with a ready laugh, he enjoys social life and is quick to make friends.'¹² Vriend en vijand was welkom voor een gesprek. Op de Bank of in Marlot kreeg de gast koffie of een glaasje Friese jenever geserveerd. Met geestige anekdotes, humor en een open houding richting hun vriendjes en vriendinnetjes kon hij zelfs zijn kinderen verbazen. 'Wat heb jij een leuke vader!'¹³ Het verbaasde hen soms, want zij kenden ook het andere gezicht van hun vader. Dan bracht zijn aanwezigheid thuis of op De Tike spanning met zich mee. In plaats van een keuvelend gesprek kwam serieuze materie centraal te staan, waarbij hij het hoogste woord voerde.

Ook Wellink leerde dat na tal van lunchgesprekken en internationale vergaderingen kennen. Daar zag hij de barse Zijlstra, waaraan Andriessen eveneens refereerde. 'Narrig' en 'kribbig,' schreef de minister bij herhaling in zijn dagboek.¹⁴ Dit riep het beeld in herinnering uit de jaren zestig, toen collega-ministers hem overheersend noemden of zelfs 'dictatoriaal'. Wellink kreeg als thesaurier-generaal van zijn voorganger Oort te horen dat de Bankpresident 'aan' of 'uit' kon staan. In het eerste geval was hij zelfverzekerd, maar eveneens ontspannen en aangenaam gezelschap. Stond de knop daarentegen uit, dan kon hij onaangenaam en bars uit de hoek komen.¹⁵ Szász vroeg stevast aan Zijlstra's secretaresse Aad Vervelde of de president in een goede stemming was, voordat hij even bij hem binnenliep.¹⁶ Was het te wijten aan de werkdruk of was het een karaktertrek? Een combinatie is aannemelijk. Al in zijn brieven aan Hetty refereerde Zijlstra in de oorlogsjaren aan zijn moeilijke karakter. 'Ik ben eigenlijk een grote egoïst,' had hij verontschuldigend geschreven, 'gauw driftig en met veel andere gebreken.'¹⁷

Daar kwamen de spanningen van het hoge ambt bij. Wellink zag dat de Bankpresident zelfs in vertrouwd gezelschap, bij een goed glas wijn, niet echt op zijn gemak was. In het contact bleef altijd een zekere afstand bestaan. 'Zijn grote zelfvertrouwen en afstandelijkheid hadden iets kunstmatigs.'¹⁸

'Rillen' in de REA: De mislukking van Bestek '81

Het kabinet-Van Agt had een ommekeer aangekondigd. Het financieringstekort moest omlaag naar maximaal vijf procent van het nationaal inkomen in 1981. Ook moest de inflatie worden teruggedrongen naar het niveau van Duitsland en Zwitserland. De precieze uitvoering zou haar beslag krijgen in een aparte nota: Bestek '81. Toen daarover concreet werd onderhandeld, in de eerste helft van 1978, bleken veel ministers toch niet tot drastische maatregelen bereid te zijn. De vvd'ers Wiegel en Arie Pais, ministers op Binnenlandse Zaken en Onderwijs en Wetenschappen, weigerden het mes in de eigen begroting te zetten. Pais kwam zelfs met nieuwe uitgaveneisen, net als zijn partijgenoot Gijs van Aardenne. De minister van EZ eiste grote bedragen voor subsidiëring van zowel noodlijdende bedrijven als innovatie.¹⁹ Met modieuze termen als speerpunten en topsectoren ging EZ volgens Zijlstra aan de werkelijke problematiek voorbij.²⁰ Mede door de kostbare steun aan bedrijven kwam het streven van de nieuwe regering meteen onder druk te staan. Naast de onwil bij verschillende ministers speelden daarbij de politieke verhoudingen een rol. Het kabinet-Van Agt kon slechts op een minieme Kamermeerderheid rekenen. Een minderheid in de CDA-fractie was bovendien helemaal niet gelukkig met het confessioneel-liberale kabinet. Deze 'loyalisten' kwamen voort uit de linkse AR-bloedgroep, die liever met Den Uyl en de PvdA in zee waren gegaan. Een stabiel draagvlak in de Kamer ontbrak en zowel de fractieleider van het CDA als het kabinet moest steeds rekening houden met de kritische loyalisten.²¹ Een doorn in het oog van Zijlstra, die de loyalisten 'in hoge mate medeverantwoordelijk' stelde voor het tekortschietende beleid in de kabinetsperiode-Van Agt.²²

'Het gaat nu echt spannen,' schreef Zijlstra op 9 mei 1979 na een lunchgesprek met Andriessen. 'Kernpunt wordt de voorbereiding van de begroting 1980.' De bezuinigingskoers van de Besteknota moest nu vorm gaan krijgen. De minister vroeg om een tweede gesprek bij Zijlstra thuis om in te gaan op de financiële speelruimte van het kabinet.²³ In de REA en de SER mengde de Bankpresident zich ondertussen in de strijd. In overleg met Andriessen sprak hij zich nadrukkelijk uit tegen zowel het 'oprekken van het tekort' als het subsidiëren van noodlijdende bedrijven. De nationale economie had geen 'pepmiddelen' nodig, maar een daadkrachtige aanpak van de

slepende, structurele problemen.²⁴ Financiën kon de steun van de Bank goed gebruiken. Zonder steun van premier Van Agt stond Andriessen in het kabinet veelvuldig alleen. 'Wellink was blij met het krachtige geluid, dat Zijlstra – na overleg met Andriessen – in de SER heeft laten horen,' schreef Szász. 'Het is niet zo leuk voor Financiën om de indruk te wekken dat men aan de leiband van de Bank loopt, maar toch kon men deze steun niet missen.'²⁵ Van Agt herinnerde zich deze momenten goed. Het was 'rillen', blikte hij terug, wanneer Zijlstra het kabinet de les kwam lezen.²⁶ Ondanks de urgentie waarmee hij aandrong op het terugdringen van het tekort, verliepen de begrotingsonderhandelingen in de zomer van 1979 teleurstellend. Andriessen trok op het moment suprême toch aan het kortste eind. De nieuwe begroting liet opnieuw een aanzienlijke verhoging van de overheidsuitgaven zien.²⁷ Zijn eigen ambtenaren vertelden de minister dat de nieuwe begroting 'broddelwerk' was. Ook Zijlstra reageerde 'zeer zuinig' op zijn uitleg, schreef Andriessen begin september in zijn dagboek.²⁸

Enkele maanden eerder was Zijlstra's jaarverslag al uitermate streng van toon geweest. 'De bankpresident brengt dit keer wel zeer weinig nuances in zijn betoog [aan],' concludeerde de ambtelijke top van Sociale Zaken.²⁹ 'De President dreigt voor het eerst,' constateerde ook Zijlstra's secretaresse Vervelde.³⁰ Zij werkte zijn tekst altijd uit en controleerde de spelling. Dit had Vervelde ook onder Holtrop gedaan. In die tijd deed het schrijven van de inleiding jaarlijks aan een Griekse tragedie denken. Iedereen op de Bank was wekenlang in touw en Holtrop was gespannen.³¹ Zijlstra schreef zijn inleiding daarentegen helemaal alleen. Hij vroeg de studiedienst om cijfermateriaal, maar zat niet te wachten op uitgebreide input van zijn collega's. 'Nou, kom, we gaan weer een toertje breien,' zei hij wanneer het voorjaar aanbrak.³² Het was dan weer tijd voor de 'slavenarbeid', zoals hij in maart 1975 aan Van den Hooven, zijn orgeldocent, schreef. 'Ik moet mij derhalve een dag of vijf op De Tike terugtrekken, omdat er anders onvoorstelbare rampen zouden kunnen gebeuren.'³³ Zelfspot was Zijlstra zeker niet vreemd, al leverde het schrijven hem volgens zijn kinderen wel degelijk stress op. 'Meerdere blocnotes schreef hij vol.' De vijf dagen konden zo drie weken worden.³⁴

Nu het bezuinigingsstreven van Bestek '81 in de nieuwe begroting geen gestalte kreeg, lunchte de minister met een 'narrige' en 'kribbige' Bankpresident. 'Hij heeft kennelijk de begroting slecht verwerkt,' schreef Andriessen in oktober 1979. De minister bevond zich in een gecompliceerde situatie. Terwijl zijn collega's steeds nieuwe eisen op tafel legden, in het najaar bijvoorbeeld de inpoldering van de Markerwaard en de vierde startbaan voor Schiphol, hijgde ook de Bankpresident in zijn nek. Grimmig kondigde

Zijlstra in oktober aan zijn onvrede publiekelijk te uiten. 'Hij zal in de komende week sprekend voor het N[ederlands] c[hristelijk] w[erkgeversverbond], waarschijnlijk ongezouten kritiek op de begroting uitoefenen,' noteerde de minister in zijn dagboek.³⁵ Het klopte. In zijn redevoering schetste de Bankpresident een onthutsend beeld. De weg naar sanering van de overheidsfinanciën, die onder minister Duisenberg ingeslagen was, werd nu verlaten. In plaats daarvan zocht de regering heil in de schijnoplossing van de monetaire financiering.³⁶ In de coulissen vertelde Zijlstra dat hij nog nooit zo hard over een kabinet had geoordeeld. Andriessen briefde deze woorden grif door aan Van Agt, 'die er nog al van schrikt'. Uiteraard, voegde Andriessen daaraan toe, deed hij dit om zijn eigen positie in het kabinet te versterken.³⁷ Minder dan een week later, refererend aan de opstelling van Zijlstra, trok de minister een harde conclusie. Het was onmogelijk 'het kabinet verder terwille te zijn'. Het financieringstekort moest omhoog, waarbij Andriessen in zijn dagboek wees op de 'monetaire verantwoordelijkheid' die hij als minister van Financiën droeg.³⁸ Andriessen had zijn keuze gemaakt. Voor compromissen was geen ruimte meer. Hij trok een harde lijn. Drie maanden later mondde dit uit in een conflict. Opnieuw weigerde Van Agt de minister van Financiën te steunen. Na een nieuwe nederlaag in de ministerraad trad Andriessen op 22 februari 1980 af.

Hoewel Andriessen in de laatste maanden van zijn ministerschap een duidelijke keuze had gemaakt, zette hij in die fase ook vraagtekens bij het optreden van Zijlstra en de Bank. 'Er zit een probleem met DNB in de lucht,' schreef hij in november 1979. De Bank stemde haar beleid volgens de minister namelijk overduidelijk af op het falende begrotingsbeleid. Nu bezuinigingen uitbleven, draaide Zijlstra de duimschroeven monetair steeds verder aan. De hoge rente en een aangescherpte kredietrestrictie moesten de 'over-de-balk-smijterij' in Den Haag compenseren. Dat de Bank koos voor een andere koers dan de regering was te billijken, maar nu zag Andriessen dat DNB de geldkraan zo ver wilde dichtdraaien dat sprake was van 'een correctie op het regeringsbeleid'. Dit achtte de minister ten enenmale onaanvaardbaar. 'De president kan niet een beleid dat thans ook door het parlement is aanvaard, proberen te verzetten. Zover gaan zijn bevoegdheden op grond van de Bankwet niet.' Een conflict achtte Andriessen een reëel scenario.³⁹ Gesprekken tussen Wellink en Kessler volgden, waarna de directie van de Bank terugkrabbelde. Om irritatie bij het kabinet te voorkomen werd besloten een ruimere marge voor monetaire financiering toe te staan. Zijlstra drong er wel op aan een formulering te kiezen waaruit bleek dat een dergelijke uitzondering het volgende jaar niet weer gemaakt zou worden.⁴⁰ Men was door het 'oog van de naald' gekropen, oordeelde Andriessen toen

de spanning begin december was overgewaaid. Zijlstra was procedureel en inhoudelijk niet in een positie geweest om het 'keihard te spelen', analyseerde hij. Van die omstandigheid had Financiën volgens de minister 'wijs' gebruikgemaakt.⁴¹

De onvrede van Andriessen kwam voort uit de ommezwaai die de Bank in 1977 had gemaakt. Toen was de kredietrestrictie ingevoerd. DNB had haar pijlen actief op een daling van de geldhoeveelheid gericht. Met de liquiditeitsquote had de Bank een norm in handen waaraan vervolgens zowel de kredietverstrekking door commerciële banken als de geldschepping door de overheid werd afgemeten. Daarbij wees Zijlstra vaak beschuldigend naar één partij. 'Evenals in 1979 moet de overheid worden aangewezen als de bron van overmatige geldschepping,' schreef Zijlstra in zijn laatste jaarverslag.⁴² Het was duidelijk. De geldgroei en de inflatie vonden hoofdzakelijk hun oorsprong in de stijgende uitgaven van de collectieve sector. Nu het tekort bleef oplopen waren een strakke monetaire norm en de kredietrestrictie voor de Bank onmisbaar. Zijlstra noemde het daarom 'ondenkbaar' dat de restrictie gauw zou worden opgeschort. Sterker nog, 'napratend met Wellink [...] heb ik nog eens met nadruk betoogd dat de financieringsmogelijkheden voor de Schatkist [...] duidelijk zullen moeten weerspiegelen dat het met de overheidsfinanciën mis is. Het modale Parlementslid zal dit alleen dan begrijpen,' aldus Zijlstra, 'als hem eenvoudigweg wordt medegedeeld dat het geld op is.'⁴³ Die boodschap kwam alleen over wanneer de rente hoog was en de Bank stug bleef weigeren tot structureel ruimere financiering over te gaan. Tegelijkertijd werd in de directie zelf opgemerkt dat de Bank een tegenstrijdig beleid voerde. Via de kredietrestrictie poogde zij haar greep op geldschepping te vergroten, terwijl liberalisering van het kapitaalverkeer, waar DNB aan meewerkte, hier juist afbreuk aan deed.⁴⁴ Het probleem dat Andriessen in december zag opdoemen, vlakke deze aperte tegenstrijdigheid enigszins af. De minister stelde namelijk vast dat het monetaire beleid van DNB in de eerste plaats een wapen was waarmee het falende kabinet werd bestreden. Zijlstra probeerde als Bankpresident een ommezwaai af te dwingen en dat achtte Andriessen onaanvaardbaar.

Inderdaad zocht de bankdirectie naarstig naar een manier om de financieringsruimte van de overheid op 'slot' te zetten.⁴⁵ De Bank had oog voor de nadelige effecten van de restrictie voor het bankwezen, maar een alternatief was niet voorhanden. Opschorting van de restrictie zou lagere rentes en extra ruimte voor de schatkist betekenen; dat wilde de Bank voorkomen. Grip houden op de overheid was 'de enige reden' dat de kredietrestrictie langer dan ooit in stand bleef.⁴⁶ Niet alleen bij Andriessen groeide de onvrede over de rigide koers van DNB. Op Sociale Zaken vroeg men zich begin

1980 af wie de regie voerde. ‘Eigenlijk zijn wij toch degenen die regeren en niet de Nederlandsche Bank?’ De ambtelijke top verkende de mogelijkheid om DNB via een aanwijzing tot ruimere financiering te dwingen, maar opnieuw werd deze optie verworpen.⁴⁷ Ook in de Tweede Kamer zwol de kritiek op het knellende beleid eind jaren zeventig aan. Vooral Kamerlid Thijs Wöltgens van de PvdA riep tot een ruimer beleid op. Wöltgens drong eveneens op de verkoop van de goudvoorraden aan en offerde de gedachte om iedere keer een nieuwe Bankpresident te benoemen wanneer een nieuw kabinet aantrad. In januari 1980 diende het Limburgse Kamerlid een motie in waarin een versoepeling van het rentebeleid noodzakelijk werd genoemd voor zowel het noodlijdende bedrijfsleven, de woningmarkt als de werkgelegenheid.⁴⁸ In zijn kritiek stonden Wöltgens en de linkse partijen niet alleen. Ook de econoom Korteweg, die bekendstond als de Nederlandse Friedman, zette vraagtekens bij het beleid van DNB. Doordat de Bank onverkort de Duitse mark volgde, liep de rentestand wel erg hoog op. Korteweg riep op tot een zwevende koers, waarna de rente op de geldmarkt vanzelf zou normaliseren. In februari zag Szász de econoom op een congres uitgebreid met Den Uyl praten. ‘Het laatste wat we kunnen hebben,’ schreef Szász in zijn dagboek, ‘is dat zelfs “de” monetarist van Nederland ons beleid te krap noemt.’⁴⁹ Ook de werkgevers hadden zich namelijk aangesloten bij de kritiek op het strakke monetaire beleid. In een uitgelekte brief aan de Bankpresident drongen zij begin 1980 aan op verlaging van de rentestand. Opnieuw werd de harde gulden aangewezen als hoofdschuldige. Zijlstra wees de kritiek in een doorwrochte brief van vier kantjes van de hand. Het kabinet schoot in zijn loon- en begrotingsbeleid tekort, waardoor op het monetaire beleid van de Bank een zwaardere last drukte. De werkgeversorganisaties onderschreven de uitleg bij monde van hun voormannen Van Veen en Jos Crijns. Een lagere rente kon alleen de vrucht zijn van dalende tekorten bij de overheid. Die pijnlijke realiteit mocht DNB niet ‘maskeren’. Van Veen en Crijns kondigden aan hierover een brief aan het kabinet te schrijven. Daarin zouden zij op een betere afstemming tussen bank- en regeringsbeleid aandringen.⁵⁰

De strijd om de onafhankelijkheid van DNB vormde de achtergrond van deze politieke en publieke discussies over het monetaire beleid. Dat centrale banken volledig autonoom van de politiek functioneerden, was in deze periode nog geenszins vanzelfsprekend. In Duitsland was de Bundesbank volstrekt onafhankelijk, maar elders had de politiek via de minister of zelfs het parlement een vinger in de pap. In Frankrijk zette president Giscard d’Estaing de lijnen uit. Samen met de Duitse bondskanselier Schmidt probeerde Giscard ook in Europees verband het initiatief naar zich toe te trek-

ken. De rol van centrale banken stond op het spel, zag Szász in juli 1978, toen de plannen voor het nieuwe EMS op tafel kwamen. Bilateraal probeerden Giscard en Schmidt de koers van het monetaire integratieproces te bepalen; een onderwerp, aldus Szász, dat men enkele jaren eerder nog aan centrale banken had overgelaten.⁵¹ Dat de Bundesbank uiteindelijk cruciale veranderingen afdwong in de EMS-plannen, deed niets af aan het feit dat de onafhankelijkheid van centrale banken in deze jaren een heet hangijzer was. In Nederland was dit ook het geval. Kamerleden stelden steeds kritischer vragen. In het voorjaar van 1979 ontstond in de vaste Kamercommissie voor Financiën het plan om Zijlstra periodiek te ontbieden voor een gesprek over het Bankbeleid. Er dreigde een vorm van politieke verantwoording te ontstaan die haaks op de Bankwet stond. In overleg met de minister werd deze gang naar de Kamer door de Bank pertinent afgewezen, maar Zijlstra deed wel een tegenbod. Hij nodigde de vaste commissie uit om periodiek naar de Bank te komen om op informele wijze over het monetaire beleid geïnformeerd te worden. Het tekende zijn politieke vernuft, zette vvd-Kamerlid Theo Joekes in zijn memoires uiteen. 'De charmante manier waarop Zijlstra ons hele initiatief wist te depolitiseren en tegelijk de rollen zo wist om te draaien dat hij niet bij de Kamer te biecht kwam maar dat de commissie onder zijn leiding inlichtingen ontving over zijn negotie: dat was meesterlijk.'⁵²

De toekomst van de Bank verzekerd: Koersen op een nieuwe Bankpresident

Aan het ministerschap van Andriessen kwam in februari 1980 een einde. Bij de uiteindelijke crisis was Zijlstra niet direct betrokken. Wel kwam premier Van Agt op 9 februari, kort voor het aftreden van de minister, op bezoek in Marlot. 'Hij zette mij de zorgen uiteen waaronder het Kabinet gebukt gaat, zonder mij direct om advies te vragen.' Zijlstra greep de gelegenheid niettemin aan om zijn visie op de spanningen in het kabinet uiteen te zetten. Andriessen was een 'soepele' minister van Financiën, vertelde Zijlstra. Hij verdiende steun van de premier in de komende strijd om de begroting.⁵³ Welk doel had Van Agt voor ogen toen hij de gang naar Zijlstra's woning maakte? Volgens de oud-premier zelf wilde hij Zijlstra, als gezaghebbend bestuurder en autoriteit op het gebied van de overheidsfinanciën, niet alleen op de hoogte stellen, hij zocht ook houvast en advies.⁵⁴ Maar de raad om Andriessen te steunen sloeg Van Agt in de wind. In het conflict, waarbij de ministers van Financiën en Sociale Zaken, Andriessen en zijn partijgenoot Wil Albeda, lijnrecht tegenover elkaar stonden, kon geen van beiden op volledige steun van de premier rekenen. Van Agt richtte zich op een

compromis, waarmee hij in de eerste plaats het voortbestaan van het kabinet wilde garanderen. Ook de vvd-fractie, stevast voorstander van de bezuinigingen, trok haar handen onder druk van Wiegel af van Andriessen. Eenzaam weigerde de minister het compromis van de premier te accepteren. Op 22 februari trad hij af.⁵⁵

Met de ontslagbrief van Andriessen op zijn bureau nam Van Agt wederom contact op met Zijlstra. 'Beste Jelle,' stond boven aan zijn brief aan de Bankpresident. Omstandig zette de premier uiteen waarom het kabinet gered moest worden. Koningin Juliana stond op het punt de troon aan Beatrix af te staan. Een moment dat niet verstoord mocht worden door een kabinetscrisis en een verkiezingsstrijd. De premier had de abdicatie van Juliana ook ingezet bij Andriessen om hem op het laatste moment 'in het schip te houden'.⁵⁶ In zijn brief aan Zijlstra benadrukte Van Agt eveneens het partijbelang. Wanneer een conflict tussen de twee partijgenoten Andriessen en Albada tot verkiezingen zou leiden, kon dit 'desastreus' voor het pas opgerichte CDA uitpakken. Ook speelde Van Agt in op de financiële zorgen van de Bankpresident. 'Als het kabinet nu ten val zou komen, komt er voor 1980 geen enkele vermindering van het financieringstekort en zal op het loonfront per 10 maart a.s. een totale bandeloosheid optreden'.⁵⁷ Was de omstandige brief van de premier een 'stilzwijgende uitnodiging' aan de Bankpresident om te proberen Andriessen alsnog om te praten? Zijlstra sprak dit vermoeden op de Bank uit. Later bevestigde Van Agt dit mede voor ogen te hebben gehad.⁵⁸ Andriessen zelf geloofde echter geenszins dat de premier hem alsnog wilde behouden. Vanaf het moment dat de vvd-fractie onder druk van Wiegel door de knieën ging, had Van Agt volgens hem 'geen poot' meer uitgestoken om hem binnenboord te houden. Hij had zelfs het gevoel dat de premier hem kwijt wilde.⁵⁹ Van Agt leek hierop inderdaad te zinspelen in de ministerraad. Hij noemde de val van Andriessen de 'uitkomst van een langdurige ontwikkeling'.⁶⁰

In zijn brief aan Zijlstra legde de premier dan ook vooral verantwoording af. Van Agt had Andriessen laten vallen en daarmee indirect ook de Bankpresident.⁶¹ De strijd van Andriessen was immers de strijd van Zijlstra. Zou nu een conflict tussen kabinet en Bank volgen? 'Jelle is mans genoeg zijn eigen conclusies te trekken,' luidde het betekenisvolle commentaar van de pas afgetreden minister van Financiën in een interview.⁶² Het waren vragen die Zijlstra ook bezighielden. Kon de regering na Andriessen nóg een minister van Financiën slachtofferen? Of zelfs Zijlstra?⁶³ Of was de positie van Financiën en de Bank juist versterkt? Dat was de hoop die Andriessen meteen na zijn aftreden tegenover Zijlstra uitsprak. Hij hoopte dat zijn heengaan een 'belangrijke signaalwerking' zou hebben.⁶⁴ Andriessen zette

dit kracht bij door zijn ontslagbrief te publiceren en nadrukkelijk in de media naar voren te treden. Het beeld van een lege schatkist en een nalatig kabinet werd hierdoor ontegenzeggelijk versterkt.⁶⁵

Van Agt maakte ondertussen opnieuw de gang naar Marlot. Hij wilde Zijlstra inschakelen om CDA-econoom Onno Ruding over te halen de nieuwe minister van Financiën te worden. De bede van de premier was al verhoord, aangezien Ruding zelf enkele uren eerder Zijlstra had opgebeld. Na een loopbaan bij Financiën en de AMRO-bank was Ruding in 1977 Lief-tinck opgevolgd bij het IMF. Nu was hij door Lubbers benaderd voor de openstaande post in het kabinet. Hij twijfelde. Kon Zijlstra hem adviseren? De Bankpresident zag hem als een uitstekende kandidaat. Zijn positie in het kabinet zou bovendien zeer sterk zijn, 'omdat het Kabinet zich niet kan veroorloven opnieuw op korte termijn de minister van Financiën te verliezen'.⁶⁶ Of Ruding zou toehappen betwijfelde Zijlstra echter, terwijl Szász in zijn dagboek noteerde dat Hetty wel goede hoop had.⁶⁷ Hetty kreeg geen gelijk. Met het kabinet in zwaar weer durfde Ruding het niet aan om aan boord te stappen. Het was uiteindelijk een zittende minister, Van der Stee, die van Landbouw doorschoof naar Financiën. Van der Stee was met het departement bekend, aangezien hij in de periode-Biesheuvel staatssecretaris op Financiën was geweest.⁶⁸ Als vijfde en laatste minister die in De Hoogwerf aanschoof bij Bankpresident Zijlstra, verklaarde Van der Stee bij hun eerste etentje dat hij de lijn-Andriessen door wilde zetten.⁶⁹

Naast de val van Andriessen, de schatkistproblemen, de kredietrestrictie en internationale vraagstukken, kwam in deze periode op de Bank ook de opvolging van Zijlstra hoog op de agenda te staan. De discussie werd in oktober 1978 door de Bankpresident aangezwengeld. Bij wie was de toekomst van DNB in veilige handen? Wie kon haar onafhankelijke positie in Den Haag verdedigen en het strakke monetaire beleid met kracht uitdragen? Zijlstra polste eerst de mening van ieder directielid afzonderlijk, waarbij niet alleen zijn opvolging maar ook die van Kessler besproken werd. De nummer twee van de Bank wilde in 1980 met pensioen, terwijl Zijlstra zijn pijlen op 1981 had gezet. 'Niet omdat ik genoeg heb van mijn werk, of van de samenwerking met de collega's,' legde hij in een diner met Kessler en directeur Frank Meyjes uit, integendeel. Hij wees daarentegen op de zware verantwoordelijkheid die hij sinds 1952 'practisch ononderbroken' had gedragen. Ook de periode in het bedrijfsleven, tussen 1963 en 1966, was slechts 'ten dele' een intermezzo geweest. Het was zijn vurige wens tijd voor 'andere dingen' te hebben.⁷⁰ Hij liep al langer met de gedachte rond, zoals Witteveen in 1975 al had opgetekend. Hij en Zijlstra waren het toen roerend eens

dat zij 'niet tot ons 65-jaar zouden willen doorwerken, maar al eerder wat meer vrijheid zouden willen hebben'.⁷¹

In hun gesprek met Zijlstra wezen Kessler en Meyjes naar Huib Muller, die zich als directeur met banktoezicht bezighield. In december volgde Zijlstra's een-op-een gesprek met Szász. Muller was voor hem geen optie, liet de Bankpresident meteen weten. 'Hij wordt ingemaakt.'⁷² Gezien de constante problemen met Den Haag was het van cruciaal belang dat de nieuwe president kon bogen op een reputatie buiten de Bank. Szász was het daarmee eens en droeg dit standpunt consequent uit in discussies hierover in de directie.⁷³ In hun gesprek noemde Zijlstra daarna een rijtje mogelijke kandidaten: de oud-ministers Langman en Nelissen en de bankier André Batenburg. Vervolgens verwierp hij ze één voor één. Zo bleef uiteindelijk slechts één naam over: Wim Duisenberg. Szász betuigde opnieuw zijn instemming. Het was een kandidaat met politieke ervaring, bekend bij het grote publiek en bovendien een goed econoom.⁷⁴ Beiden liepen al langer met het vermoeden rond dat Duisenberg zelf ook in de functie geïnteresseerd was. Toen hij als minister steeds positiever tegenover de Bank was komen te staan, had Zijlstra in 1977, op de terugweg uit Basel, aan zijn collega gevraagd of Duisenberg misschien bijbedoelingen kon hebben. Szász had geknikt, waarna Zijlstra onmiddellijk doorvroeg. 'Welke [bijbedoelingen] dan?' 'Jouw opvolging!' had Szász in het kleine vijfpersoonsvliegtuigje van de Rijksluchtvaartschool geantwoord. 'Heb je 't óók door?' beaamde Zijlstra, daaraan toevoegend dat hij deze ambitie zeker niet zou ontmoedigen.⁷⁵

Na zijn bilaterale 'verkenningen' kwamen de opvolgingsperikelen vanaf januari 1979 in de directievergadering aan bod. Hoewel de raad van commissarissen formeel gezien een kandidatenlijst moest opstellen, had in werkelijkheid de directie het heft in handen. In twee gesprekken op de Bank en drie avondvergaderingen in het Amstel Hotel kwam de directie op één lijn.⁷⁶ Het ging hierbij in eerste instantie om de keus tussen Duisenberg en Muller. In de wereld van centrale banken had de jurist Muller een grote reputatie opgebouwd. Dit was vooral te danken aan zijn rol in het Bazelse comité, waarin het internationale toezicht op het bankwezen besproken werd.⁷⁷ Toezicht, waarvoor Muller sinds 1976 verantwoordelijk was in de directie, was een taak die Zijlstra graag aan anderen overliet. De controle van individuele banken sprak de president weinig aan.⁷⁸ Het toezicht was overigens in hoofdzaak informeel van aard. Deze vrijblijvendheid was volgens Muller zelfs een must. 'Hoe meer de Bank vraagt,' verklaarde hij in de directie, 'hoe minder de rapportage kwalitatief wordt.'⁷⁹ Directeur Langman van ABN had van het toezicht geen hoge pet op. 'Wij runden onze eigen bank goed.'⁸⁰ Zijlstra bemoeide zich nauwelijks met dergelijke toezichtsta-

ken, maar had wel grote interesse in de overkoepelende vragen die met toezicht samenhangen. Het was een macro-economisch perspectief, waarbij het niet ging om de bedrijfsvoering van een individuele bank, maar om de sector als geheel. Hoeveel krediet verstrekten de banken gezamenlijk en welke inflatoire druk ging daarvan uit? En natuurlijk het moeilijke vraagstuk van de stabiliteit van de financiële sector. De banken liepen steeds grotere risico's, waarmee de rol van de centrale bank als 'lender of last resort' onder druk kwam te staan. Een individuele bank te hulp schieten viel binnen het takenpakket van DNB, maar het redden van de sector als geheel was heel iets anders. Dat kon moeilijk van centrale banken worden verwacht.⁸¹

Aan Mullers capaciteiten twijfelde Zijlstra geenszins, maar een econoom was de directeur niet. Het ontbrak hem bovendien aan politieke ervaring. De discussie in de directie stuurde Zijlstra dan ook zo, dat als 'werkhypothese' werd aanvaard dat men een kandidaat van buitenaf zocht. Zo viel Muller onmiddellijk af en al gauw verenigde de directie zich met een kandidatuur van Duisenberg.⁸² De opvolging van Kessler lag moeilijker. Terwijl Zijlstra nog een externe kandidaat op het oog had, en in maart 'plotseling' Wellink opperde, was ook onderdirecteur Albert van Straaten kandidaat. Een deel van de directie vond de benoeming van twee buitenstaanders ongewenst. En kon de Bank het Financiën wel aandoen Wellink zomaar weg te kapen? Ook op dit punt wist Zijlstra zijn collega's te overtuigen. Eind oktober 1979 werd Zijlstra door de directie gemachtigd om Gerrit Wagner in te seinen. De Shell-directeur was sinds juli 1978 voorzitter van de raad van commissarissen.⁸³ De procedure verliep hiermee eigenlijk in omgekeerde volgorde. Niet Wagner nam als voorzitter van de raad van commissarissen het initiatief om de directie te raadplegen, maar Zijlstra schakelde hem in. Op dat moment lag de directie al een jaar op koers om Duisenberg te gaan benoemen.

Procederen in de polder: De harde 'waarheid' van de Bank

Onder de noemer 'tekortschietend beleid' velde Zijlstra in mei 1980 opnieuw een hard vonnis over het kabinet. De weg die Nederland moest gaan stond al lange tijd vast. Had hijzelf sinds jaar en dag niet de oplossingen aangedragen? 'Maar de politieke bereidheid of de politieke mogelijkheden, dan wel beide, lijken te ontbreken.' Nog altijd bleef het leiderschap waartoe hij in 1975 in het Turkse Çeşme had opgeroepen achterwege. Het was onverteerbaar, schreef Zijlstra in het jaarverslag. De besluiteloosheid van nu noemde hij een groter politiek falen dan de fouten die in de crisisjaren dertig waren gemaakt. Het straffe beleid van DNB was daarbij de consequentie van het falende kabinetsbeleid en het weerspiegelde de financieel-economi-

Duisenberg en Zijlstra, 1981.

sche zorgen. 'Het wil de werkelijkheid blootleggen en het mag deze niet versluieren.'⁸⁴ Na een periode van lichte ontspanning schroefde de Bank haar rente verder omhoog. Het gaf blijk van de 'onverzettelijkheid' van de Bankpresident, aldus *NRC Handelsblad*. Zijlstra wilde de politiek straffen voor haar 'wangedrag'.⁸⁵ Ter linkerzijde klonk opnieuw felle kritiek. 'Het orakel van het Amsterdamse Frederiksplein [...] heeft weer gesproken,' schreef *Het Vrije Volk*. 'Zijlstra, zwartkijker van professie, heeft wederom zo'n beetje het faillissement van Nederland aangekondigd.'⁸⁶

Het harde oordeel van de Bankpresident zette minister Albada van Sociale Zaken aan tot het schrijven van een brief.⁸⁷ Hoewel hij de situatie 'zeer zorgelijk' vond, kwam Albada tot 'een wat andere weging van sociaal-economische factoren'. Hij wees allereerst op de tweede oliecrisis. 'Een restrictief beleid [zou] de recessieve tendenties nog versterken.' Het was dezelfde gedachtegang die na de eerste oliecrisis opgang had gedaan. Ook daarna was internationaal aangedrongen op expansief beleid in overschotlanden. Met name Duitsland zou als 'locomotief' de wereldeconomie op sleeptouw moeten nemen. Deze ideeën stuitten op fel verzet van de Bundesbank en kwamen nooit werkelijk op gang.⁸⁸ Op nationale schaal volgde Albada in zijn brief een vergelijkbare, keynesiaanse gedachtegang. Hij belichaamde

daarmee het nog altijd wijdverspreide verzet tegen hervormingen en bezuinigingen.⁸⁹ Het beleid waarop Zijlstra aandrang dreigde een zwakke economie in een neerwaartse spiraal te brengen.⁹⁰ Albeda behoorde van oudsher tot de vakbondsvleugel van de ARP. Zijlstra reageerde vriendelijk op Albeda's brief. Hij sprak zijn waardering uit voor de minister, die op een van de 'allermoeilijkste posten' in het kabinet zat. Niettemin wees hij opnieuw op de knelpunten in de sociale sector, waar Albeda in eerste instantie in het jaarverslag over gevallen was. Al jarenlang, schreef Zijlstra, maakte hij in de REA discussies mee over hervorming van sociale zekerheid en terugdringen van het aantal mensen dat in aanmerking kwam voor een uitkering. Nog altijd had dit volumebeleid geen vorm gekregen. Hij wees bovendien op het misbruik door uitkeringsgerechtigden die een paar maanden werkten om vervolgens 'een half jaar vacantie te houden'. Op zijn beurt lichtte Albeda in zijn brief juist het misbruik door bedrijven uit, die massaal oudere werknemers in het sociale vangnet wisten te lozen.⁹¹

Het waren punten waarover Zijlstra en Albeda doorpraatten tijdens een diner in het Haagse hotel Promenade, aan de Scheveningseweg. Met een zomer vol begrotingsonderhandelingen in het vooruitzicht wilde Zijlstra 'fundamenteel' met Albeda in gesprek over de financieel-economische en sociale problemen. 'Uit onze lange en zeer interessante gedachtenwisseling bleek mij dat de Minister het in ieder geval met mij eens is dat zeer wezenlijke ingrepen onder het hoofd volumebeleid onontkoombaar zijn. Sanering van de overheidsfinanciën zonder sanering in de sfeer van de sociale zekerheid is vrijwel ondenkbaar geworden.' Hoewel de heren het tijdens hun diner in juni in grote lijnen eens werden, rekende Zijlstra zich geenszins rijk. Albeda stond volgens hem 'duidelijk' onder invloed van zijn ambtenaren, die een geheel ander beleid voorstonden. Bovendien hoorde de Bankpresident al jarenlang beloftes maar 'er gebeurt niets'.⁹² Zijlstra's gedachtewisseling met Albeda was onderdeel van een reeks politieke gesprekken, informeel en op hoog niveau. Drie maanden eerder, kort na de val van Andriessen, was Den Uyl op bezoek geweest in Marlot. Ten aanzien van de crisis rond Financiën wilde de oppositieleider het naadje van de kous weten. Had de Bank een rol gespeeld? Zijlstra bezwoer hem 'dat Andriessen zijn beslissing om af te treden volstrekt alleen heeft genomen'. Hij was pas na afloop op de hoogte gebracht. Ook de stroom van kritiek van Kamerlid Wöltgens op DNB kwam ter sprake. Den Uyl zette uiteen dat de Bank onherroepelijk in de politieke 'frontlinie' terecht kwam, nu het zittende kabinet zo zwak was. Langdurig werd gesproken over het sterk bekritiseerde Bankbeleid. Volgens Zijlstra bleek de kennis van de oppositieleider 'zeer duidelijk voor aanvulling vatbaar'.⁹³ Uilemans, zoals hij hem op de Bank noemde, had

driftig aantekeningen zitten maken. Op de sofa in Marlot had Den Uyl een 'uitgebluste indruk' gemaakt op Hetty en hem.⁹⁴ Toen het gesprek ten einde was, deelde Zijlstra mee dat Wöltgens en Kombrink ook welkom waren voor een gesprek. Hij achtte dat raadzaam, 'voordat zij zich opnieuw op ijs wagen dat duidelijk iets te glad is'.⁹⁵

Tussen de bedrijven door wimpelde Zijlstra in juni 1980 het aanbod af zich kandidaat te stellen als voorzitter van de Europese Commissie. Nadat hij in februari een eerste poging van D'66-leider Laurens-Jan Brinkman en Van Agt had afgewimpeld, deed de premier tijdens een staatsdiner in het Catshuis een tweede poging. Met Zijlstra als kandidaat zou Nederland een serieuze kans op deze belangrijke post maken. De Bankpresident wees het aanbod na enkele dagen bedenktijd definitief af. Hoewel Van Agt dit antwoord al verwachtte, had hij de hoop op 'een wonder uit de hemel' toch niet willen opgeven.⁹⁶ Was hij jonger geweest, dan had hij zeker willen meedingen, verklaarde Zijlstra kort daarna in een interview. Maar nog vier jaar 'drum und dran'? Daar had de Bankpresident 'na enig zelfonderzoek' geen zin meer in.⁹⁷ Hij sprak in juni ook met vakbondsleider Wim Kok van het FNV. Het was een kort gesprek, maar Zijlstra nodigde Kok uit voor een langer onderhoud op de Bank.⁹⁸ Dit bezoek vond op 11 juli plaats. Na de gedachtewisseling en de lunch lag dezelfde duidelijke conclusie op tafel als na het gesprek met Albeda. Ook Kok achtte drastisch ingrijpen op termijn onvermijdelijk. 'Zeer vruchtbaar', noemde Zijlstra het gesprek. 'Vooral vanwege de gebleken bereidheid om allerlei problemen pragmatisch te willen bekijken, zonder ook maar een ogenblik te verbloemen dat iemand in Koks positie met belangrijke randvoorwaarden te maken heeft, die met het woord achterban plegen te worden aangeduid.' Net als Albeda zag Kok de noodzaak in van hervorming van de sociale zekerheid. Uitgebreid spraken zij bovendien over de betekenis van loonmatiging voor winstherstel van bedrijven, verbetering van de concurrentiepositie, groeiende export en ten slotte werkgelegenheid. Het was de aanbodvisie van Zijlstra, die in steeds bredere kringen opgang deed. Niet overheidsstimulering leidde tot economische groei en banen, maar een florerend bedrijfsleven. Was hier een nieuwe polderconsensus in de maak? Toen Zijlstra zich in het gesprek klaagde dat de vakbond zijn jaarverslag vaak 'zo zuur' ontving, antwoordde Kok dat een deel van die aversie samenhang met het feit 'dat men nu eenmaal niet graag de waarheid hoort'.⁹⁹ Opgetogen herhaalde de Bankpresident deze woorden een dag later in de directie.¹⁰⁰

De aanbodvisie waarover Zijlstra en Kok spraken, kwam in deze periode ook naar voren in de conclusies van twee invloedrijke commissies. In mei 1980 verscheen het rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie*,

Kok (FNV), De Pous (SER), Zijlstra en Van Veen (VNO) tijdens een vergadering van de SER, juni 1979.

waarin een hard oordeel over het afwachtende kabinetsbeleid werd geveld. Drastische hervormingen waren nodig en het bedrijfsleven moest meer ruimte krijgen. De aanbevelingen kregen veel aandacht, vooral omdat PvdA-econoom Arie van der Zwan het onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid had geleid.¹⁰¹ Een jaar later kwamen dezelfde aanbevelingen naar voren in het rapport van de commissie-Wagner. Naast de Shell-directeur en leidende figuren uit het bedrijfsleven maakten Van der Zwan, nvv-econoom Piet Vos en PvdA-senator Hilda Verwey-Jonker deel uit van deze zware commissie. Dat steeds meer linkse kopstukken de noodzaak van ingrijpen in overheidsfinanciën en sociale zekerheid onderschreven, was politiek van grote betekenis. De aanbevelingen werden door Wagner zelf 'voor de hand liggende dingen' genoemd. Hij wees later op de brief die hij in 1976 met de captains of industry aan het kabinet-Den Uyl had gestuurd. De strekking was dezelfde geweest. Wagner wees eveneens op de jaarverslagen van de Bank. Zijlstra predikte deze boodschap al jaren. Het draagvlak groeide eindelijk.¹⁰²

Met al zijn gesprekken met kopstukken uit politiek en polder had Zijlstra het in de zomer van 1980 uitermate druk. Ondertussen regende het zoals gewoonlijk uitnodigingen voor redevoeringen en feestelijkheden. Hij wimpelde zoveel mogelijk af. Ook het aanbod om in het comité van aanbeveling van de Stichting Matthäus Passion zitting te nemen. 'Ik wil vermijden,' luid-

de zijn geestige reactie, 'dat men mij in plaats van "president" "dirigent" van de Nederlandsche Bank zou kunnen noemen.'¹⁰³ Anderen kregen simpelweg te horen dat hij werkelijk geen tijd had. 'Overbezetheid en overbelasting dreigen reeds te veel een sinister spel met mij te spelen.'¹⁰⁴ De opvolgingsperikelen waren in de volgende fase aanbeland en vroegen eveneens veel van zijn tijd. In december had Zijlstra de commissarissen van de Bank namens de gehele directie geïnformeerd over de voorkeur voor Duisenberg. Het viel niet in goede aarde. De commissarissen hadden volgens de notulen behoefte aan 'meer namen voor de functie van president'.¹⁰⁵ Het was duidelijk, aldus Szász, dat de commissarissen 'allen zonder waardering dachten aan het beleid van het kabinet den Uyl'. De PvdA-achtergrond van Duisenberg bleek bij de commissarissen geen pre te zijn. 'Of er niet nog andere namen waren genoemd? Was er niemand anders?' Nadat eerst Langman ter sprake kwam, die door de directie zelf eigenlijk nooit serieus overwogen was, noemde Zijlstra ook Nelissen nog. 'Maar vooral om te doen blijken dat er inderdaad niemand was,' noteerde Szász in zijn dagboek.¹⁰⁶ Weinig enthousiast had de raad toch ingestemd, waarna Zijlstra de minister op 9 februari op de hoogte bracht. Het ging om de dubbelbenoeming Duisenberg en Wellink. Andriessen herinnerde zich dit gesprek later goed. 'Het was namelijk de enige keer tijdens mijn ministerschap dat Zijlstra zich verwaardigde tot een bezoek aan het ministerie.' Zowel de komst van Duisenberg naar de Bank als het vertrek van Wellink bij het ministerie riep kritische vragen bij hem op. Maar de minister had begin februari vooral andere zaken aan zijn hoofd. Een week na het gesprek met Zijlstra volgde namelijk zijn aftreden.¹⁰⁷

Onder de nieuwe minister van Financiën kwam de benoeming van Duisenberg pas echt in moeilijk vaarwater. Het was niet Van der Stee, de nieuwe schatkistbewaarder, die bezwaar aantekende, maar Duisenberg zelf.¹⁰⁸ Hij had aanvankelijk 'gretig' op de plannen gereageerd, maar begin juli bleek hij toch moeite te hebben met de zogeheten 'dakpanconstructie'. Het was een plan uit de koker van Zijlstra, die Duisenberg graag op de Bank wilde 'inrijden'.¹⁰⁹ Het idee was als volgt: Kessler zou met pensioen gaan en als directeur opgevolgd worden door Duisenberg. Enkele maanden later zou Zijlstra vervolgens vertrekken, zodat Duisenberg kon doorschuiven en Wellink de open plek in de directie zou opvullen. De commissarissen stonden achter deze opzet.¹¹⁰ Duisenberg had echter twee bezwaren, zo vertelde Zijlstra begin juli in de Bankdirectie. Noch zijn huidige werkgever de Rabobank, noch de PvdA zou het begrijpen als hij niet meteen tot president werd benoemd. Ook vond Duisenberg het zelf onprettig 'zo lang met Jelle als president te werken'.¹¹¹ Hij had zijn bezwaren op 3 juli in een gesprek met Zijlstra en Wagner uiteengezet. De bottomline was zijn imago, dat zou lij-

den onder het beeld dat hij eerst 'stage' moest lopen onder toeziend oog van Zijlstra.¹¹²

De bezwaren van Duisenberg wekten irritatie in de raad van commissarissen. De gedachte werd geopperd zijn kandidatuur te heroverwegen, aldus Szász, maar Zijlstra en Wagner kalmeerden de gemoederen.¹¹³ Na enkele telefonades over en weer volgde eind juli een gesprek op De Tike. Onder vier ogen legde Duisenberg zich neer bij de 'voorgestelde gang van zaken'.¹¹⁴ In september volgden nieuwe problemen. Duisenberg wilde nu zijn functies als commissaris bij bedrijven als DSM en KLM behouden. Ook benaderde hij de minister over deze kwestie, die op zijn beurt volgens Zijlstra 'steeds meer geprikkeld' raakte. Opnieuw werd een harde lijn getrokken. Alleen waar familiebelangen in het spel waren kon Duisenberg zijn commissariaat behouden.¹¹⁵

In de winter volgde een laatste struikelblok. Hardnekkige geruchten deden toen de ronde over Duisenbergs vermeende drankprobleem. De directie nam de kwestie uitermate serieus. Na overleg met Wagner werd besloten opnieuw het gesprek met Duisenberg aan te gaan.¹¹⁶ Toen Zijlstra hem in januari trof, mondde het gesprek uit in de rechtstreekse vraag: 'Heb jij een alcoholprobleem?' Szász vroeg zich ondertussen al weken af hoe Duisenberg op deze confronterende vraag zou reageren. Als minister was hij immers in Gymnich en Zeist aanwezig geweest. Toen had Zijlstra zelf te veel gedronken. Het gesprek verliep echter naar wens, zoals de Bankpresident na afloop aan zijn collega's vertelde. Duisenberg had ontkend een probleem te hebben. Stoppen met drinken zou gemakkelijk zijn, heel anders dan roken. Hij had Zijlstra verzekerd dat de geruchtenstroom zou stoppen.¹¹⁷ Eindelijk kon de benoeming van Duisenberg en Wellink officieel bekend worden gemaakt. Toen het zover was, rees in de Bankdirectie de gedachte om geen drank meer te schenken als Duisenberg in mei tot de directie zou toetreden. 'Jelle was het er helemaal mee eens,' noteerde Szász. 'Alleen wel wodka bij de haring. En sherry als de onderdirecteuren er zouden zijn op maandag. En natuurlijk bier als er Indisch eten was, zei Muller.' Ook voor bijzondere gelegenheden moest een uitzondering worden gemaakt, ging het gesprek lachend verder. Frank Posthumus Meyjes vroeg zich bovendien af welke meubels Duisenberg zou meebrengen. 'Er zit vast een ingebouwde bar in!' riep hij uit. Zijlstra sloot het gesprek toch nog serieus af. Drank op de kamer achtte hij een slechte zaak. Het paste niet bij de grote verantwoordelijkheden die bestuurders droegen.¹¹⁸ Dat drank er op andere momenten gewoon bij hoorde, bleek in het lunchgesprek met Van der Stee in dezelfde week. Om te vieren dat de benoemingsperikelen achter de rug waren, liet de minister 'een voortreffelijke fles wijn aanrukken'.¹¹⁹

Samen met Van Agt op 'glad ijs': Na de paus kwam Zijlstra

De greep van DNB op het kabinetsbeleid kreeg ondertussen langzaam gestalte. Hoewel Zijlstra en Andriessen gebotst waren over de voortvarende houding waarmee de Bank het kabinet de duimschroeven wilde aandraaien, zaten Financiën en de Bank steeds vaker op één lijn.¹²⁰ Van der Stee deelde Zijlstra's verontrusting dat een aantal ministers het financieringstekort verder op wilde laten lopen.¹²¹ Hij en Zijlstra spraken in oktober over een 'noodprocedure' met betrekking tot de rijksuitgaven.¹²² Zelf kaartte de Bankpresident in het lunchgesprek de mogelijkheid aan de kredietrestrictie verder uit te breiden. Het was een optie waar de directie al langer over nadacht. Niet alleen commerciële kredietverlening moest onder de restrictie komen te vallen, ook de financiering van de overheid. DNB zou dan de mate waarin banken krediet aan de overheid verstrekten kunnen begrenzen. In de directie werden ook alternatieven besproken, waaronder directe monetaire financiering door de Bank 'onder zeer zware voorwaarden'. Die 'Rubicon' weigerde Zijlstra over te gaan. 'Er is dan geen weg terug en in een volgende fase wordt onvermijdelijk aan de voorwaarden geknabbeld.'¹²³ Toch bleef de discussie over de kredietrestrictie moeizaam verlopen. Het optuigen van dit beleid was technisch uitermate moeilijk, terwijl de Bank bovendien gevaarlijk terrein betrad.¹²⁴ Enerzijds waren de belangen van commerciële banken in het geding en anderzijds dreigde een 'volstrekt conflict' met het kabinet. Zijlstra zelf was niet zozeer bezorgd over 'het risico van een aanwijzing'. Wel vreesde hij het scenario dat DNB de commerciële banken tegen zich in het harnas zou jagen, recht in de armen van de minister. 'Een dergelijke ontmoeting laat zich nooit meer elimineren,' waarschuwde hij.¹²⁵

Van der Stee en Wellink lieten zich in het najaar echter positief uit over de plannen van DNB.¹²⁶ In november besloten Zijlstra en de minister een briefwisseling op touw te zetten. De Bank zou wijzen op de penibele situatie van de schatkist, de oplopende tekorten en het gat op de betalingsbalans. Wanneer het kabinet het tekort niet zou terugdringen, dan zou de Bank de financieringsruimte via de uitgebreide kredietrestrictie verder op slot gooien.¹²⁷ Van der Stee was in zijn nopjes, al wees hij op het 'delicate karakter van deze zaak'. De brief, ondertekend door Zijlstra, moest niet de indruk wekken van een 'aanwijzing aan de regering'. Gretig noteerde de Bankpresident een woordspeling van de minister. Naast het 'formele' aanwijzingsrecht van de minister sprak Van der Stee over een 'materiële aanwijzing' van de Bank aan het kabinet.¹²⁸ DNB zou de regering kunnen 'dwingen het rechte pad weer te betreden', schreef Zijlstra in zijn memoires. Dat het kabinet op zijn beurt daarna de Bank een aanwijzing kon geven, noemde hij een 'uitermate boeiende gedachte'.¹²⁹ Een machtsgreep was in de maak.¹³⁰ Toen Financiën

en de Bank begin december de precare briefwisseling aan het afronden waren, had Zijlstra zelf overigens weinig tijd. De details liet hij aan Kessler en Wellink over. Hij had haast, noteerde Szász in zijn dagboek, 'want hij moest Sinterklaas vieren!'¹³¹

Het bezoek van de Sint was in huize Zijlstra een geweldige toestand. Twee ouders, vijf kinderen, aanhang en kleinkinderen. Iedereen kocht cadeaus voor elkaar, maakte surprises en schreef gedichten. Er werd met gulheid gegeven. Ook met kerst kregen de kinderen altijd een boek cadeau. Sinterklaas sprak Zijlstra's lyrische ader aan. Hij spande zich stevast geweldig in. Dit familiefeest vond hij belangrijk en hij was vaak in uitgelaten stemming. De dichterlijke vrijheid werd in het gezin aangegrepen voor geestige gedichten. Hoewel stevige kritiek niet werd geschuwd, was de stemming over het algemeen uitstekend. In januari, na de feestdagen, besloten Zijlstra en Van der Stee hun briefwisseling aan de pers te openbaren.¹³² Niet alleen de inhoud van de brief, ook de publicitaire waarde was van groot belang. Een dergelijke brandbrief was zeldzaam, berichtte *Trouw*, 'eens in de tien jaar gemiddeld'. Het werd vooral gezien als een drukmiddel op het CDA, met zijn loyalisten, om zich onverkort te scharen achter de bezuinigingskoers van Van der Stee en Zijlstra.¹³³ Woedend schimpte Wöltgens in de Kamer over een Bankpresident die de speelruimte van het kabinet probeerde in te perken. Hij zag het als een aanval op het 'primaat van de politiek'.¹³⁴

In Zijlstra's optiek was dat precies de taak van een centrale bank. Monetair beleid was het 'betrouwbare kompas' voor het schip van staat. 'In de hitte van de politieke strijd, met name als het gaat over de economische en financiële problemen, lijkt het soms wel eens alsof men tracht te betogen dat twee plus twee ook vijf zou kunnen zijn. De taak van de Centrale Bank is om dan vol te houden dat het toch echt vier is.'¹³⁵ Net als de rechterlijke macht speelden onafhankelijke centrale banken volgens hem een cruciale rol in een vrije en stabiele maatschappij. Zijlstra koppelde monetair beleid hiermee aan de trias politica. Een onafhankelijke centrale bank was als de vierde macht die monetaire stabiliteit bewaakte. Zij perkte de speelruimte van de politiek in en predikte op het gebied van geld en financieel beleid het 'ware evangelie'.¹³⁶ De pers deed begin 1981 over het algemeen instemmend verslag van Zijlstra's brandbrief. 'Een ultimatum aan het kabinet,' schreef Ferry Hoogendijk in *Elseviers Magazine*, terwijl José Toirkens in *NRC Handelsblad* instemmend op de timing van Zijlstra wees. De verkiezingen waren in aantocht en Toirkens hoopte op een eindspurt van het kabinet-Van Agt. Want welk kabinet zou het aandurven om met negatieve beoordelingen van de Bankpresident de verkiezingsstrijd in te gaan?¹³⁷ Dit onmiddel-

Het formatieavontuur begint aan tafel bij informateurs Lubbers en De Koning.

lijke effect bleef uit, maar de formatie zou nieuwe kansen bieden. Na de verkiezingen konden werkelijk knopen worden doorgemaakt en kon een nieuwe koers tot stand komen.

Al te grote illusies werden door de verkiezingsuitslag eind mei onmiddellijk getemperd. De grote partijen verloren allemaal terrein. Een nieuw kabinet CDA-VVD was daarmee onmogelijk, terwijl D'66 als grote winnaar per se met de PvdA in zee wilde.¹³⁸ Net als vier jaar eerder, tijdens de eindeloze formatie van 1977, betekende dit dat de kemphanen Van Agt en Den Uyl tot elkaar veroordeeld waren. De persoonlijke verhouding tussen hen was slecht, terwijl de financieel-economische problemen de zaak extra compliceerden. Hoewel Van Agt in de jaren daarvoor geenszins bevangen was geweest door een heilig bezuinigingsvuur, achtte hij 'ombuigingen' ondertussen onvermijdelijk, net als een sanering van de sociale zekerheid. Voor Zijlstra werd de formatie van 1981 een 'spannend avontuur'. 'De Nederlandsche Bank en haar president, deze laatste zowel in functie als à titre personnel, hebben in deze periode een niet onbelangrijke rol gespeeld,' schreef hij in zijn memoires.¹³⁹

Het avontuur begon op 10 juni, toen Zijlstra een gesprek voerde met de informateurs Lubbers en De Koning. Hij lichtte daar 'drie hoofdpunten' uit, voor het toekomstig beleid. Deze drie punten kwamen overeen met eerdere aanbevelingen: terugdringen van het financieringstekort, herstel van winst-

gevendheid en snoeien in de sociale zekerheid.¹⁴⁰ Het waren punten die ook in het rapport van de commissie-Wagner naar voren kwamen, dat eveneens in juni verscheen. Van deze 'goede raadgevingen' kwam tot ergernis van Zijlstra weinig terug in de uiteindelijke conclusies van de CDA-informateurs.¹⁴¹ Vinnig schreef hij in juni 'onzin', 'ten laste van wie' en een 'duistere zaak' op hun rapport. Zijn bevindingen besprak hij op 22 juni met Van Agt, die hem opnieuw opzocht in Marlot. De demissionaire premier had Zijlstra om advies gevraagd over 'enkele voor hem niet altijd gemakkelijk te doorgronden problemen'. Naast de drie hoofdpunten van Zijlstra liepen ze puntsgewijs obstakels in de conclusies van Lubbers en De Koning langs. Lonen, aardgas, monetair beleid, regulering van kapitaalexport en plannen op het gebied van investeringsloon en fondsvorming, overal zette Zijlstra kritische vraagtekens bij.¹⁴²

Anderhalve week later werd het 'echt menens' voor de Bankpresident.¹⁴³ In de formatie werd nu over zowel de inhoud van het programma als het premierschap gesteggeld. De PvdA weigerde Van Agt te aanvaarden als premier, waarna fractievoorzitter Jan Terlouw van D'66 een dameruil voorstelde. Zou Terlouw zelf de compromis-premier kunnen worden?¹⁴⁴ Het ketste af, waarna het formatiespel zich in het eerste weekend van juli weer naar de Haagse Bavoylaan verplaatste. In het diepste geheim vroeg Van Agt opnieuw om een gesprek met Zijlstra. Hij was welkom, liet de Bankpresident hem die vrijdagmiddag 3 juli weten. Nog voor de CDA-leider arriveerde, werd Zijlstra opgebeld door koningin Beatrix. Zij drong erop aan het verzoek dat Van Agt kwam overbrengen 'zeer serieus te overwegen'. Zijlstra stemde daarmee in, maar schetste wel meteen twee struikelblokken: de kernwapenproblematiek en de sociaal-economische en financiële plannen van de informateurs.¹⁴⁵ Zijlstra's naam kwam ondertussen niet uit de lucht vallen. Nadat hij in 1977 al was gepolst, zagen velen hem opnieuw als de aangewezen man om een nieuw kabinet te leiden. Drees senior had in zijn advies als minister van staat eveneens gedicteerd naar Zijlstra gewezen. De oud-premier, die sinds 1971 geen lid van de PvdA meer was, achtte Van Agt niet capabel om de huidige problemen 'het hoofd te bieden'. De oude staatsman zag daarom maar één oplossing: 'dr. Zijlstra als premier'.¹⁴⁶ In het CDA werd iets anders geredeneerd maar kwam wel dezelfde conclusie bovendrijven. Van Agt was niet onomstreden als leider van het CDA, maar de partij wilde haar lijsttrekker onder druk van de PvdA niet zomaar laten vallen. Een uitzondering daarop was Zijlstra. Hij was voor het CDA 'de enige aanvaardbare vervangende kandidaat', vertelde Van Agt op vrijdagmiddag bij Zijlstra thuis. Het werd beaamd door Piet Bukman, de partijvoorzitter, die met Van Agt was meegekomen. Ook de Kamerfractie deelde dit stand-

punt unaniem, kreeg de Bankpresident te horen.

Wat volgde leek onderhand routine te worden. Van Agt en Bukman deden een 'zeer dringend beroep' op Zijlstra. Op zijn beurt vroeg de Bankpresident bedenktijd, maar schetste wel alvast enkele bezwaren. Naast de grieven die Beatrix te horen had gekregen, wees Zijlstra op zijn persoonlijke huiver om op het moment dat zijn pensioen nabij was de zware taak van het premierschap op zich te nemen. Ook hekelde hij het linkse veto op Van Agt. 'Ik heb de grootste moeite om een werktuig te zijn bij de uitvoering van de door mij gewraakte PvdA-plannen.'¹⁴⁷ Van Agt zelf relativeerde dit later. Hij zou naar eigen zeggen met plezier plaats voor Zijlstra hebben gemaakt. Het zou volgens hem bovendien geenszins een knieval voor de PvdA hebben betekend. Integendeel. 'Ideologisch en politiek was Zijlstra veel krachtiger en intellectueel ongeëvenaard in de Nederlandse politiek.'¹⁴⁸ Na Van Agt en Bukman kwam die avond ook Lubbers op bezoek in Marlot. Hij wilde de financieel-economische plannen toelichten. 'Eindeloze betogen', vertelde Zijlstra later op de Bank, die zijn zorgen in geen enkel opzicht wegnamen.¹⁴⁹

Zaterdagmiddag belde Van Agt opnieuw. Samen met Bukman wilde hij graag nogmaals langskomen. Ze waren welkom, antwoordde Zijlstra, maar zijn beslissing had hij al genomen. Op grond van programmatische bezwaren en persoonlijke motieven was hij niet bereid premier te worden, liet hij telefonisch weten. Van Agt en Bukman bleven thuis, maar de druk op Zijlstra nam alsnog toe. Namens de koningin belde Klompé namelijk met de vraag of hij op zondag Beatrix wilde bezoeken. Opgehaald door een hofauto – zijn eigen chauffeur lag in het ziekenhuis – maakte de Bankpresident om halfvijf 's middags zijn opwachting op Kasteel Drakensteyn. Hij herhaalde daar zijn motieven om het aanbod te weigeren. 'De Koningin was nogal bedroefd over mijn mededeling,' noteerde Zijlstra na afloop van het gesprek. 'Zij had zich er zeer op verheugd, zei zij, vier jaar met mij te kunnen samenwerken.' Beatrix begreep het persoonlijke motief van Zijlstra en noemde dit 'het voorrecht van niet erfelijke functies'. Het waren exact dezelfde woorden, vertelde Zijlstra op zijn beurt, die koningin Juliana hem had voorgehouden na zijn weigering in de formatie van 1967. Hij noemde bovendien nog een reden om het aanbod af te wijzen. Nederland was niet afhankelijk van 'die ene mijnheer in de Bavoylaan in Den Haag'. Van Agt dacht er later iets anders over. 'Op dat moment, in de zomer van 1981, had een premierschap van Zijlstra wel degelijk een reëel verschil kunnen betekenen.'¹⁵⁰ De Bankpresident zelf had minder vertrouwen in een succesvolle kabinetsperiode onder zijn leiding. Hij zag de taferelen al voor zich. Van Agt en Den Uyl als ministers in zijn kabinet. 'Het zou ongetwijfeld een feest zijn geworden voor de journalisten. Maar of het land ermee gediend zou zijn, waag ik te betwijfelen.

Nee, de heren moesten het samen maar zien te rooien.¹⁵¹

'Aldus een bewogen, spannend en vermoeiend week-einde,' schreef Zijlstra op maandag in zijn verslag. Tot zijn opluchting was het premierschap van de baan, maar in de formatie was hij nog allerm minst uitgespeeld.¹⁵² Het CDA had een ultieme poging gedaan om een andere premier dan Van Agt te vinden, wat voor D'66 reden genoeg was om 'door de pomp' te gaan. De partij accepteerde een nieuw premierschap van Van Agt, waarmee de PvdA alleen kwam te staan.¹⁵³ 'Ze hebben het mes in de buik!' glunderde Zijlstra op de Bank. Den Uyl kon niet achterblijven en Zijlstra filosofeerde al over de rampzalige afloop van een nieuwe kabinet-Van Agt. 'Bij de daarop volgende verkiezingen, die niet al te lang op zich zouden laten wachten, zou dan de grondslag gelegd worden voor een hernieuwde samenwerking CDA-VVD.'¹⁵⁴ Net als Van Agt zelf zag Zijlstra een kabinet met Den Uyl absoluut niet zitten. Hoewel samenwerking met de PvdA door de verkiezingsuitslag noodzakelijk was, had zowel de Bankpresident als Van Agt zijn blik in feite al gericht op de periode daarna. Een verplicht nummer met de PvdA, dat zo kort mogelijk moest duren. Daarin vormde hij samen met Zijlstra en Wagner een 'verbond van mededaders', zoals Van Agt het later zelf uitdrukte. Na de vorming van het kabinet moest het zo snel mogelijk vallen.¹⁵⁵ Shell-directeur Wagner en Bankpresident Zijlstra fungeerden tijdens deze formatie als zijn klankbord. Hoe ver het contact met Zijlstra ging bleek op maandag 20 juli, toen de formerende partijen voor het beslissende beraad over het kabinetsprogramma bijeenkwamen. Naast de inhoud van de plannen was het 'superministerie' van Den Uyl een heikel punt.¹⁵⁶ Dat Van Agt premier werd, had de PvdA geaccepteerd. Maar de partij had wel geëist dat Den Uyl als minister van Sociale Zaken op een aanzienlijk versterkt departement terecht zou komen. Vicepremier Den Uyl zou richtinggevend en toetsend moeten optreden in de sociaal-economische driehoek. Enkele uren voor de beslissende vergadering schoof Van Agt aan bij het lunchgesprek van Zijlstra, Van der Stee en Wellink in De Hoogwerf. Dat de premier aanschoof bij het overleg tussen Financiën en de Bank was ongekend. Een gedenkwaardige lunch dus, waar Zijlstra de noodzaak van een drastische 'bezuinigingsoperatie' opnieuw uiteenzette. Ook waarschuwde hij ernstig voor het superministerie van Den Uyl. 'Een "spending departement", zo heb ik gezegd, mag nimmer coördinerend optreden tegenover de bewindsman die de koorden van de beurs [in handen] houdt.'¹⁵⁷

's Avonds volgde het slotberaad tussen CDA, PvdA en D'66. De fracties van de twee linkse partijen gingen de volgende dag onmiddellijk met het eindresultaat akkoord. Het CDA bleef daarentegen verdeeld. In de fractie wees Van Agt op de bezwaren van Zijlstra en deed niets om het akkoord te

verdedigen.¹⁵⁸ Terwijl de partij een definitief besluit uitstelde, had Van Agt opnieuw contact met Zijlstra. 'Uitsluitend vanwege mijn bezorgdheid over het aantasten van de autoriteit van het departement van Financiën,' noteerde de Bankpresident over het telefoongesprek op 22 juli. Van Agt erkende later dat Zijlstra's adviezen een 'geweldige rol' speelden tijdens de formatie. De felle strijd tussen hem en Den Uyl speelde zich vooral af op het punt van de financieel-economische koers van het kabinet. Dat cruciale onderdeel van het regeerakkoord noemde Van Agt de 'Zijlstra-paragraaf'.¹⁵⁹ Bovendien had de CDA-leider een 'ongelooflijke bewondering voor Zijlstra', aldus partijprominent Piet Steenkamp. 'Van Agt geloofde onvoorwaardelijk in hem, na de paus kwam Zijlstra!'¹⁶⁰ Ondertussen had de pers lucht gekregen van de vergaande contacten tussen Van Agt en de Bankpresident. *De Volkskrant* informeerde bij de Bank, maar Zijlstra ontkende. Niettemin verscheen de volgende dag een artikel over hun contact in de krant. Ontstemd zocht de Bankpresident contact met de journalist in kwestie. Nadat hij het premierschap had afgewezen had hij geen 'officiële' contacten meer gehad, vertelde hij. Over mogelijk informeel contact wenste Zijlstra zich niet te 'laten examineren', wat het wantrouwen bij *de Volkskrant* alleen maar aanwakkerde. 'Twijfel aan bedoelingen groeit', kopte de krant een dag later. Enkele dagen daarna volgde een artikel over 'de halve waarheid van Zijlstra'.¹⁶¹

Negen dagen nadat de fracties van PvdA en D'66 met het totaalpakket van 20 juli akkoord waren gegaan, ging ook het CDA door de knieën. De partij stelde echter wel aanvullende eisen. Een daarvan was een nieuwe toetsingsronde van de sociaal-economische paragraaf door de SER, het CPB én de Bank. 'Te doorzichtig', kopte *Het Vrije Volk*. Van Agt smokkelde via de achterdeur opnieuw Zijlstra de formatie binnen. Het was de krant onderhand wel duidelijk waar de CDA-leider naartoe wilde: hernieuwde samenwerking met de VVD. Den Uyl noemde Van Agts eis 'een tijdbom'. Tegen het inwinnen van advies had hij geen bezwaar, maar het akkoord kon niet meer worden opgebroken.¹⁶² Op 5 augustus werd de Bank officieel door formateurs Jan Kremers en Ed van Thijn om een oordeel gevraagd. Achter de schermen zocht ook Van Agt contact. De Bankpresident was op dat moment in Zwitserland, waar hij vakantie vierde. De CDA-leider liet weten waar de Bankpresident hem in het weekend kon bereiken. In Zwitserland was Zijlstra mogelijk te gast bij baron Thyssen. Op zondag 9 augustus vloog hij namelijk terug vanaf Lugano, waar Heini's Villa Favorita stond. Hetty en hij hadden eerder in de villa verbleven.¹⁶³ Voor zijn vertrek had Zijlstra de directie al geïnstrueerd langs welke lijnen het advies van DNB moest worden opgebouwd. Of hij in deze dagen vanuit Zwitserland contact had met Van Agt is onduidelijk. In ieder geval riepen de vergaande consultaties tussen

Van Agt en Zijlstra vragen op bij Duisenberg, die sinds begin mei in de Bankdirectie zat. Zijlstra begaf zich op 'glad ijs', vond Duisenberg. Szász, die hierover met hem sprak, kreeg het gevoel dat 'de PvdA'er in Wim toch ook bezwaar had tegen hinderpalen die van onze kant tegen dit kabinet zouden worden opgeworpen'. Tegelijkertijd zag Szász dat Duisenberg zelf het conceptadvies voor de informateurs in kritische zin aanscherpte. 'Interessant was ook zijn duidelijke voorkeur om er een Bank-brief van te maken, liefst in de wij-vorm.'¹⁶⁴

Inderdaad verscheen de handtekening van Duisenberg onder het advies van DNB. Het was politiek interessant, aangezien dit het gepolariseerde denken compliceerde. Het beleid van de Bank werd nu in letterlijke zin onderschreven door een prominent oud-minister van de PvdA. De keuze voor Duisenberg was in dat opzicht überhaupt een slimme politieke zet van de Bank. Het was een aspect dat in augustus vooral in de linkse pers werd opgemerkt.¹⁶⁵ Verder domineerde nog altijd de naam van de zittende Bankpresident. 'Zijlstra kraakt het regeerakkoord', kopten de kranten.¹⁶⁶ De Bank oordeelde hard over het regeerakkoord. Het CPB was iets milder, maar ook kritisch. Van Agt legde daarom een nieuwe eis op tafel. Boven op het bestaande akkoord wilde hij afspraken maken over 4,5 miljard gulden extra bezuinigingen. Den Uyl was des duivels. Ook een deel van de CDA-fractie kwam nu in verzet tegen Van Agt, net als prominent partijlid en oud-minister De Gaay Fortman. De verdeeldheid nam toe, het akkoord wankelde en beide formateurs gaven hun opdracht terug. Om de totstandkoming van het kabinet te redden, benoemde koningin Beatrix op 21 augustus De Gaay Fortman tot informateur. Na zijn kritiek op Van Agt moest uitgerekend hij het vastgelopen schip weer vlot trekken. Met pijn en moeite lukte het. Ook Van Agt stapte over zijn bezwaren heen. Nadat de laatste plooiën waren gladgestreken, trad op 10 september 1981 het tweede kabinet-Van Agt aan.¹⁶⁷

De dieperliggende breuklijnen bleven echter bestaan. Twee visies op het financieel-economische beleid stonden in het nieuwe kabinet-Van Agt lijnrecht tegenover elkaar. Van der Stee was opnieuw minister van Financiën geworden en kon nu wel rekenen op onvoorwaardelijke steun van de premier. Onmiddellijk confronteerde Van der Stee zijn nieuwe collega's met tegenvallers. De cijfers waarop het regeerakkoord was gebouwd, waren te rooskleurig geweest. Zijlstra had hier in september in de REA al op gewezen. Nu eiste Financiën onmiddellijk grotere ombuigingen.¹⁶⁸ Voor het kabinet zijn regeringsverklaring had uitgesproken, kwam het ten val. De PvdA-ministers weigerden akkoord te gaan met bezuinigingsvoorstellen van Financiën en traden af. Om de breuk te lijmen werden twee economen van PvdA-

huize aangesteld als informateurs. Opnieuw werd de Bank om advies gevraagd. Victor Halberstadt en Cees de Galan kregen niet alleen de drie hoofdpunten van Zijlstra te horen met betrekking tot het financieringstekort, de winsterosie en de sociale zekerheid, ook wees de Bankpresident in zijn advies op het bredere, internationale perspectief. 'Wij staan met betrekking tot de financierbaarheid in guldens aan de rand van de afgrond,' kregen beide informateurs in gesprek met Zijlstra te horen.¹⁶⁹ Het tuimelen in die afgrond zou ernstige gevolgen hebben. Waar Zijlstra op doelde, was de reputatie van Nederland op de financiële markt. Wanneer de regering haar beleid niet bijstelde zou haar status onherroepelijk worden aangetast. Het was een verhaal dat Zijlstra in maart ook uiteen had gezet tijdens een lezing voor een select gezelschap van topondernemers. Nu had Nederland nog een 'triple A'-status, aldus de Bankpresident, maar 'zo goed als vroeger' was het niet meer. 'Zeker niet.' Degradatie en afwaardering op de ranglijst van financieel vertrouwen doemden op als een onheilspellend scenario. 'Vandaar de hardnekkigheid van de Nederlandsche Bank,' hadden de ondernemers te horen gekregen.¹⁷⁰ In andere woorden stond dezelfde argumentatie in het advies voor Halberstadt en De Galan. De financiële reputatie van Nederland stond op het spel. Daar had de politiek veel te weinig oog voor. Juist het financieringstekort tastte het vertrouwen van de markt aan.¹⁷¹ Ook in haar eerste advies in de zomer had de Bank hierop gewezen. Drastische maatregelen waren cruciaal voor 'het financiële aanzien van Nederland en de positie van de gulden in de internationale financiële markten'.¹⁷²

De argumentatie die Zijlstra hier naar voren schoof, oversteeg de Nederlandse grenzen. Hij verwoordde de eisen van een nieuw financieel tijdperk. Was deze insteek overtuigend en verstandig? Szász twijfelde, net als Duisenberg. In deze redenering viel wel erg veel nadruk op de macht van de markt. Een meer 'klassieke' redenering achtten zij daarom raadzaam.¹⁷³ Hoewel het concept wat afgezwakt werd, bleef het internationale perspectief prominent in het advies van DNB aanwezig. Het gaf blijk van het ruime blikveld van Zijlstra. Terwijl de politiek zich leek blind te staren op de stand van zaken binnen de enge landsgrenzen, zag de Bankpresident de wereld al jarenlang veranderen. Het ordelijke tijdperk van Bretton Woods was ten onder gegaan. In de jaren zeventig ontstond een nieuwe mondiale dynamiek. Terwijl velen nog altijd dachten te leven in een tijd waarin overheden en centrale banken de spelregels bepaalden en controle uitoefenden, wist Zijlstra beter. Uit zijn adviezen tijdens de formatie van 1981 kwamen de spelregels van een nieuw tijdperk naar voren. De marges van nationale beleidsvrijheid waren steeds smaller geworden. De macht was verschoven naar de financiële sector.¹⁷⁴

Een gouden afscheid met een pijnlijk randje

In deze laatste maanden van zijn bestuurlijke loopbaan vroegen Zijlstra's oude vrienden van *Het Select* zich af of hun 'Jelle' niet toch nog premier moest worden. 'Het wordt tijd, dat er nu echt geregeerd wordt,' schreef Koos Bos midden in de crisis rond de regeringsverklaring. 'Wij hadden het er een tijdje geleden over: stel je a.u.b. beschikbaar om de Augiusstal te reinigen.'¹⁷⁵ De hartenkreet tekende de moedeloosheid en woede die in het land de overhand kregen. Zeven op de tien mensen steunden de oproep om meer te bezuinigen, zoals bleek uit een landelijke enquête. Onder met name CDA- en VVD-kiezers werden Zijlstra en de Bank ook aangewezen als grootste autoriteit op het vlak van financieel beleid.¹⁷⁶ Het scenario dat zijn studievrienden schetsten, doemde ook in Zijlstra's gedachten op. Een interim-kabinet dat de verkiezingen zou uitschrijven, net als in 1966, filosofeerde Zijlstra toen hij zoals vaak even het kantoor van Szász binnenliep. 'Hij zou naast het premierschap ook Financiën op zich nemen en daar orde scheppen, want "men weet niet hoe erg het daar is". Ik sprak er mijn twijfel over uit of dat in zo korte tijd zou kunnen. Maar hij leek te menen dat een interim-kabinet daartoe een voldoende aanzet zou kunnen geven.' Toch keek hij tegen dit scenario op. 'Hij kon niet meer wat hij vijftien jaar geleden kon,' vertelde hij.¹⁷⁷ Het interim-kabinet kwam er niet. Wel een minderheidsregering, in mei 1982, toen het rampkabinet-Van Agt/Den Uyl na een korte lijdensweg ten val kwam. Gesteund door D'66 sorteerden Van Agt en Van der Stee in de maanden daarna voor op het bezuinigingsbeleid van de kabinetten-Lubbers. Het momentum voor de politieke ommezwaai was eindelijk daar.¹⁷⁸

Tot het laatste moment bleef de politiek aan Zijlstra trekken. Hij leefde met gemengde gevoelens naar zijn afscheid van het landsbestuur toe. Al lange tijd had hij zich voorgenomen vervroegd met pensioen te gaan. De grote verantwoordelijkheid had al die jaren veel van hem gevraagd. Het was tijd voor andere dingen en meer rust. Tegelijkertijd was het definitieve afscheid pijnlijk. Bijna dertig jaar had Zijlstra op de hoogste bestuurlijke niveaus erbij gehoord. Hij was altijd op de hoogte, werd geraadpleegd en oefende invloed uit. Dat zou allemaal gaan verdwijnen. Zijlstra verlangde naar zijn afscheid, maar het boezemde hem ook angst in.

De lange reeks aan afscheidsmomenten begon al in september 1981. Met een bezoek aan de Bank beet de vaste Kamercommissie van Financiën het spits af. 'Als U 't half zo goed doet als Uw voorganger,' kreeg Duisenberg van vvd'er Joekes te horen, 'dan doet U 't uitstekend!'¹⁷⁹ Enkele dagen later, tijdens zijn laatste jaarvergadering van het IMF, hield Zijlstra zijn Per Jacobsson-lezing. Naast de terugblik op zijn lange carrière zette hij nog een

keer zijn visie uiteen op vaste wisselkoersen, gedisciplineerd nationaal beleid en de monetaire rol van het goud. In december volgde het afscheid van Basel en de BIS. 'Kijk goed om je heen,' drukte hij Hetty, lopend naar het vliegtuig, op het hart. 'Bij de volgende reis is het in de rij staan!'¹⁸⁰ In Basel vond een groots diner plaats in het historische Schützenhaus. Het was de plek waar Zijlstra tafelheer was geweest bij zo veel feestelijke lunches en diners. Nu sprak Leslie O'Brien hem toe. De invloed en het prestige van de BIS waren onmiskenbaar gegroeid, stak de oud-gouverneur van de Bank of England van wal. Het was het werk van velen, maar niet in de laatste plaats van Zijlstra. Als president van de BIS had hij gedurende veertienhalf jaar 144 vergaderingen voorgezeten. Een record in de geschiedenis van de Bazelse bank. Het was met grote waardering dat het glas werd geheven. 'For the quality of Jelle Zijlstra's mind, for the strength and integrity of his character and for the unassuming charm of his friendly but forceful personality.'¹⁸¹ Van Paul Volcker ontving hij vervolgens een gouden penning en het papieren SDR-biljet met zijn eigen afbeelding.

Het was een afscheid in stijl, waarbij ook Zijlstra mooie woorden sprak. Hij onderstreepte eveneens het groeiende prestige van de BIS. Had het internationale geldstelsel na de oorlog op een groot en prachtig huis geleken, volledig gemeubileerd en gebouwd op een solide basis, nu brokkelden de muren af, lekte het dak en was het fundament verzakt. Juist in die situatie, waarin monetaire orde en vaste spelregels ontbraken en de bestaansgrond van instanties als het IMF, de GATT en de OESO wankelde, speelde de BIS een cruciale rol. Informeel overleg op hoog niveau, acute crisisbeheersing en diplomatieke onderhandelingen achter de schermen. 'Let it remain so,' drukte Zijlstra zijn collega's op het hart. 'There have been temptations in the past, and there will be temptations in the future, to yield to pressure for what is called more openness and that sort of stuff. We cannot and we should not try to compete with politicians in this respect.'¹⁸² Terug in Nederland nam de Bankpresident op woensdag 16 december afscheid van het personeel. Tijdens een borrel in de kantine kreeg hij twee zilveren kandelaren en een schaal met inscripties cadeau. Een dag later was het afscheidsdiner met directie en commissarissen, waarbij ook de minister aanschoof. Daar kreeg Zijlstra het Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw omgehangen, de hoogste onderscheiding van alle Nederlandse ordes. Hij behoorde daarmee tot een select gezelschap. In 1967 had hij namelijk een ander grootkruis ontvangen, in de Orde van Oranje Nassau. Na de Tweede Wereldoorlog was deze dubbele eer onder politici alleen Louis Beel ten deel gevallen. Zijlstra liet nu zelfs de grote verzamelaar Luns achter zich, schreef oud-minister Charles van Rooy met het nodige plezier.¹⁸³

Een luisterrijk afscheid in de Nieuwe Kerk op de Dam, december 1981.

De dag erna, op 17 december, volgde in bredere kring het grote afscheid. De festiviteiten begonnen met een orgelconcert van Zijlstra's orgeldocent Van den Hooven in de Nieuwe Kerk op de Dam. Het sneeuwde buiten en ook binnen was het ijskoud. Bijgepakt onder wollen dekens en gehuld in winterjassen, luisterde het publiek naar de barokke tonen van Bach. 'Muziek die verrukt en verbijstert door zoveel schoonheid,' vond Zijlstra. 'Het concert werd besloten met de helaas wat stukgespeelde beroemde Toccata en Fuga in D-moll, maar het was alsof ik hem voor het eerst zo hoorde; zoals een schilderij van Rembrandt wordt schoongemaakt en dan ineens laat zien wat de meester eigenlijk heeft gewild. Het bruiste en schitterde in de kerk. Zo is het goed, dacht ik, zo is mijn periode bij de Nederlandsche Bank voltooid.'¹⁸⁴ Na afloop stroomde de kerk leeg, terug de sneeuw in. Daar stonden bussen om de gasten naar het Amstel Hotel te vervoeren. Zeventienhonderd mensen dromden daar in lange rijen samen om de afscheidsreceptie te bezoeken. Vrienden, collega's, politici, relaties, iedereen wilde Zijlstra nog de hand drukken.¹⁸⁵ Toch was het pas half december. Na het weekend nam de Bankpresident op maandagochtend gewoon weer plaats achter in de auto bij zijn chauffeur. De laatste werkdagen voor kerst. De winterse kou, tot dat moment sfeervolle aankleding bij een stijlvol afscheid, werd plots een gemene spelbreker. Op dinsdag gleed Zijlstra uit op de verraderlijk gladde stoep van het Bankgebouw. Hij kwam ongelukkig terecht. Een gebroken elleboog was het resultaat. 'Wat een symboliek,' schreef Joop Alber-

dingk Thijm van textielbedrijf Ten Cate.¹⁸⁶ ‘De Bank wilde je blijkbaar niet laten gaan,’ concludeerde ook De Quay, ‘en liet je vallen toen je het huis verliet: is het een erge breuk?’¹⁸⁷

Na een operatie en een paar dagen rust verscheen Zijlstra met zijn arm in een mitella weer op de Bank. Plots was de kwetsbaarheid zichtbaar bij de altijd ongenaakbare Bankpresident. Ook op een foto, op de laatste dag, straalde hij dat uit. Een defensieve, smartelijke blik. ‘Echt zo van: wat moet ik nou?’¹⁸⁸ Op de Bank merkte Szász het ook. ‘Er was een poging tot business as usual: de op donderdag gebruikelijke directievergadering en de haring met wodka.’ De Bankpresident was echter stiller dan anders, zat ongemakkelijk op zijn stoel te schuiven en speelde onrustig met een potlood, dat vervolgens brak.¹⁸⁹ ‘Nu naderde het einde,’ tekende Szász in zijn dagboek op. ‘In het voorportaal van de lunchkamer stonden we nog te praten, terwijl de fotograaf Toussaint nog een serie kiekjes schoot. Jelle nam afscheid van de koffiemeisjes, en we liepen allemaal mee naar zijn kamer, waar hij de laatste stukken als president tekende of parafeerde. De koerslijst ging mee in de tas, met de tevreden constatering dat de rente zakte en de gulden sterk bleef. Ik hielp hem in zijn jas, Bob nam het koffertje. In de gang vertelde iemand, dat Jelles schilderij nu in de zaal hing. “Betekent dit dat jullie het nemen?”, vroeg Jelle, die er mixed feelings over heeft, en we liepen allemaal de grote zaal in om er naar te kijken. Weer foto’s. Ik vroeg hem om er naast te gaan staan, en ook dat werd vereeuwigd. Ook daar stonden we een tijd te praten, en daarna ging het naar de uitgang. Handen schudden met de bodes, en allemaal de trap af, “indikken” in de sluis, door de draaideur. Daar, op de marmeren stoep waar hij een week geleden zijn elleboog had gebroken, nam de directie afscheid van haar president. Toen de auto wegreed wuifde hij, en nog eens, toen de wagen de hoek omreed. Ik had hem dat nog niet eerder zien doen.’¹⁹⁰

15 Een veelheid aan projecten: Werken aan de erfenis

‘Wat een aardig idee om samen een boek te schrijven,’ schreef de Groningse econoom Jan Pen in maart 1995 aan Zijlstra. ‘En dan speciaal in de vorm van een conversatie, waarin we allebei een probleem bespreken om te kijken waar we uit komen.’ Hij vroeg zich af of zoiets ooit eerder was gedaan. ‘Indien niet dan is dat een extra reden om het te proberen.’¹ Pen en Zijlstra hadden elkaar in Den Haag leren kennen. Pen was als jong econoom al enige tijd werkzaam op Economische Zaken toen Zijlstra in 1952 minister werd. Toch was hun vriendschap pas later ontstaan. In de jaren zeventig, toen Pen toetrad tot de redactie van *De Economist*. ‘We hadden het vak gemeen, de liefde voor Bach, het Fries en het was een sport om te discussiëren.’²

Pen kon als econoom bogen op een internationale reputatie. Zijn dissertatie was vertaald in het Engels, hij publiceerde in Amerikaanse tijdschriften en zijn standaardwerk *Moderne economie* verscheen zelfs in het Japans. Ook schreef Pen in het Nederlands. Daarbij wist hij een hoog wetenschappelijk niveau te combineren met een literaire stijl.³ Zo verschenen tal van bijdrages van zijn hand in *Hollands Maandblad*. Meeslepende en humoristische essays van een eigenzinnig econoom. Ook Zijlstra waardeerde deze stukken. Kon de ‘degelijke kost’ van hun boek niet ingeleid worden door een hoofdstuk à la het *Maandblad*, over bijvoorbeeld jeugtherinneringen?⁴

In het voorjaar van 1995 stond het project op de rails. Drie jaar na de publicatie van Zijlstra’s memoires was dit het begin van opnieuw anderhalf jaar noeste schrijfarbeid. Het moest een leerzaam en leesbaar boek opleveren. Een ambitieus streven dat de verbetering en de drang naar productiviteit in zijn karakter naar voren bracht. In de tachtig was Zijlstra, maar nog altijd was het werken niet voorbij. Kladblok na kladblok werd volgeschreven.

Botsingen over vijftig jaar Nederland: Den Uyl of prins Bernhard als symbool

‘Jelle Zijlstra & Jan Pen: Twee visies op de economie’, betitelde de Groningse hoogleraar hun project in het vroege voorjaar van 1995.⁵ Vier maanden later raakte het enthousiasme van Pen echter bekoeld. Zijlstra had niet op zijn proefhoofdstuk over staatsschuld en belastingheffing gereageerd, maar be-

stookte zijn coauteur wel met eigen teksten. Pen werd sceptisch. ‘Was je het er niet mee eens?’ vroeg hij. ‘Heb je het verworpen omdat het niet in je opzet paste?’⁶

Zijlstra nam in de zomer van 1995 nadrukkelijk de regie in handen. Hij had een grondige herziening van de aanvankelijke opzet in gedachten. Voor een ‘fundamentele discussie’ kwam hij naar Haren, waar Pen woonde. ‘Wat nou fundamenteel?’ schreef Pen geërgerd. ‘We hadden toch al een afspraak?’⁷ In Amsterdam hadden de twee economen in het literaire café De Engelbewaarder eerder een plan opgesteld. ‘Daar ging het over aparte hoofdstukjes over inflatie, werkgelegenheid, milieu, staatsschuld. Nu schrijf je een algemeen verhaal over de naoorlogse politiek en dan ook nog opgehangen aan drie personen: Drees, Den Uyl en Lubbers. Daarmee zet je me op een spoor waar ik misschien helemaal niet wezen wil – dan moet ik zeker Den Uyl gaan zitten verdedigen, of ik moet roepen: en waar is Zijlstra zelf. Ik kan dus niet verdergaan dan herhalen wat ik al eerder zei: ik wil er naar kijken, maar beloof niets.’⁸

‘Laat het mij maar eens proberen,’ hield Zijlstra zijn twijfelende coauteur in Haren voor.⁹ Verwoed ging hij vervolgens aan de slag met het schrijven van het eerste hoofdstuk. In november was het stuk af en kreeg Pen het onder ogen. Het viel de oud-hoogleraar enorm mee en hij las het met plezier. ‘Het is een mooi golvend verhaal waar analytische stellingen, feitenpresentatie en waardeoordelen smakelijk zijn vermengd. Ik kan mij, zoals dat heet, er “best in vinden”.’¹⁰ Maar paste het in de polemische opzet zoals die aanvankelijk was afgesproken? Een pennensrijd tussen twee economen waarbij verschillende problemen als het overheidstekort, de werkgelegenheid, het milieu en de staatsschuld de revue passeerden? ‘We geven allebei onze mening, en daarna proberen we te beschrijven waar de eventuele meningsverschillen vandaan komen,’ herhaalde Pen. Maar met dit stuk, *Vijftig jaar na de oorlog: Een gouden jubileum?*, had Zijlstra al het gras voor zijn voeten weggemaaid. Pens vrees was bewaarheid. ‘Het is een verhaal waarin eigenlijk alles al behandeld is, en ik kan dan natuurlijk zeggen: ja maar, een paar dingen die ik belangrijk vind staan er niet in, en dat is dan dat. Van zeven gelijkwaardige hoofdstukjes is dan geen sprake meer.’¹¹

Pen wond zich ook op over de inhoud en de wijze waarop Zijlstra zijn geschiedenis ophing aan drie hoofdrolspelers: Drees, Den Uyl en Lubbers. Niet alleen konden de ‘feiten’ in zijn verhaal op wel ‘zeventien andere manier worden gepresenteerd’, dat Zijlstra in zijn stuk Den Uyl neerzette als ‘ramp voor het land’ schoot Pen in het verkeerde keelgat.¹² De PvdA-econoom was geen groot bewonderaar van Den Uyl, maar waardeerde hem als politicus en democraat. Dat Zijlstra hem presenteerde als symbool van het

economisch en financieel verval, klopte volgens Pen van geen kant. Waar Zijlstra als Bankpresident had gevochten tegen het aanzwellende financieringstekort, daar had Den Uyl dat volgens Pen tegen de loon-prijsspiraal gedaan. Hij had de vakbonden tot matiging gemaand en was daarmee lijnrecht tegen zijn eigen achterban in gegaan. 'Dat is een reden om hem te prijzen. Hij vocht tegen de bierkaai en hij lijkt daarin op jou.' Den Uyl was volgens Pen daarom geenszins het symbool dat Zijlstra van hem maakte. Integendeel, concludeerde hij. 'Joop & Jelle zijn bondgenoten die elkaar niet als zodanig herkennen.'¹³

Met Zijlstra's polemische stuk over Den Uyl in handen, kwam Pen met een eigen uitgesproken visie op vijftig jaar Nederland. In zijn tegenstuk wilde hij Den Uyl juist opvoeren als politicus die de moraal in Nederland belichaamde. Een Den Uyl die zocht naar een betere wereld, door overleg, niet wraakzuchtig en eerlijk. 'Zijn tegenpool heet Bernhard,' vervolgde Pen strijdbaar en vol vuur. 'Hij staat, als ik toch aan de hand van personen de laatste vijftig jaar moet karakteriseren, voor de gluiperigheid, de corruptie, het liegen, de prostitutie.'¹⁴ De Lockheed-affaire was in zijn geschiedenis het breekpunt in de jaren zeventig, niet het financiële wanbeleid dat Zijlstra centraal stelde. 'De details ken ik niet,' schreef Pen over het schandaal dat de monarchie deed wankelen, 'jij uiteraard wel.'¹⁵ Dit laatste klopte inderdaad. Zijlstra zat in de jaren zeventig als Bankpresident dicht bij het vuur en onderhield bovendien nauwe banden met de Oranjes. 'Ook [het] koninklijk paar had drie adviseurs,' kopte *Trouw* in augustus 1976. Naast de Commissie van Drie, die in opdracht van de regering de Lockheed-zaak onderzocht, wees *Trouw* Zijlstra, Ruppert en Beel aan als adviseurs van Juliana en Bernhard.¹⁶ Sluitend bewijs hiervoor ontbreekt, maar getuige een brief sprak de Bankpresident in de zomer van 1976 in ieder geval eenmaal met Bernhard. 'De eerlijkheid gebiedt mij te zeggen,' schreef Zijlstra toen, 'dat ik geen mogelijkheid zie, de conclusies van de commissie van drie niet te onderschrijven.' Desalniettemin bleef hij bereid de prins 'tot steun' te zijn.¹⁷ Ook uit de correspondentie met Pen, jaren later, bleek dat Zijlstra meer van deze zaak wist. Wie was Victor Baarn, de mysterieuze ontvanger van het smeergeld van die tweede vliegtuigbouwer, Northrop? Donner, Holtrop en Peschar hadden als Commissie van Drie de identiteit van Baarn 'net niet boven water gekregen,' schreef Pen. Zijlstra onderstreepte deze woorden en schreef in de kantlijn kort en duidelijk: 'jawel'.¹⁸

Naast de inhoud was Pen dus ontevreden over de wijze waarop Zijlstra de regie naar zich toe trok. Na zijn gesprek in Haren veranderde Zijlstra op eigen houtje de koers van het project. Zijn eerste hoofdstuk stuurde hij in december 1995 bovendien meteen naar Annelies, zijn dochter, die na haar

studie Nederlands bij uitgeverij Contact was gaan werken.¹⁹ Pen wist genoeg. Het plan dat ‘de familie Zijlstra, vader en dochter, voor ogen stond’ was niet het zijne. ‘Het is een oud punt van discussie tussen ons,’ schreef hij, ‘ik had iets anders in mijn hoofd dan jij.’²⁰ De gang van zaken rond het boek met Pen bracht het karakter van Zijlstra prachtig in beeld. Zijn geestdrift en verbeterheid, maar ook zijn streven naar consensus. Samen met een econoom van PvdA-huize zoeken naar de gulden middenweg. Tegelijkertijd bleef hij de schoolmeester en de regisseur. Hij trok zijn eigen plan en probeerde de ander te overtuigen van zijn gelijk. Was de onenigheid niet nu al, bij het eerste hoofdstuk, boven water gekomen, dan was dit bij het slot-hoofdstuk gebeurd. ‘Wie heeft gelijk?’ luidde de explosieve titel, waarover de twee koppige Friezen onvermijdelijk gestruikeld waren.²¹

In Pen trof Zijlstra een Fries die net zo koppig was als hij. Een deskundig econoom bovendien, die zich niet van zijn stuk liet brengen. Botsingen waren niet van de lucht. ‘Judith zegt dat ik aan de telefoon erg agressief tegen je was,’ schreef Pen verontschuldigend na een van hun eerdere gesprekken in 1992.²² Zijn vrouw had overigens zelf ook wel eens met Zijlstra gebotst, in de jaren zeventig, tijdens felle discussies over de plaatsing van kruisraketten in Nederland.²³ Nu Zijlstra in 1995 op eigen houtje een nieuwe richting insloeg en zijn dochter alvast inschakelde, zag Pen geen andere optie dan de stekker uit hun project te trekken. ‘Het spijt me dat ik geen kans zie bij jouw opzet dit doelgerichte gevoel [van schrijven] te krijgen – misschien samen een artikel?’²⁴

Vooraanstaande commissariaten: Een druk leven aan de zijlijn

Veertien jaar eerder, in december 1981, had Zijlstra afscheid genomen van de Bank en was hij met pensioen gegaan. ‘Ik heb mij vast voorgenomen het eerste jaar van mijn bestaan als burger in ruste geen verplichtingen op mij te nemen, die de rust zouden kunnen verstoren,’ had Zijlstra in die laatste maand op de Bank geschreven.²⁵ Hij leek te verlangen naar een periode van afzondering en rust. Ook Henk Hofstra was benieuwd hoe zijn voormalig collega zijn tijd zou gaan invullen. ‘Vermoedelijk kun je, net als ik, het studeren en schrijven toch niet laten,’ schreef de oud-minister van Financiën.²⁶ De realiteit was anders. De tijd van schrijven en studeren zou later pas aanbreken, vanaf 1988. Toen ging Zijlstra zijn memoires schrijven, waarna het project met Pen volgde. Eerst kwamen de commissariaten. Ondanks zijn ‘vaste voornemen’ was Zijlstra zich al geruime tijd aan het oriënteren. Het aanbod was groot. Wie wilde geen gezaghebbende oud-premier en Bank-president in de raad van toezicht?

Nog voor zijn aftreden bij de Bank had Zijlstra een tweetal functies aan-

genomen. Het voornamelijk commissariaat bij Shell kwam via Wagner tot stand. Daarnaast tekende hij bij AEGON, de verzekeringsmaatschappij waar zijn goede vriend Joop Bakker directeur was.²⁷ Bij Shell werd zijn benoeming door aandeelhouders 'onder applaus' aanvaard, maar in de media kwam zijn overstap hem op venijnige kritiek te staan. Vooral *de Volkskrant*, *Het Parool* en *De Waarheid* pakten uit. Zijn overstap was in oktober 1981 bekendgemaakt. Hij zou daags na zijn afscheid van de Bank op 1 januari in dienst treden. Het wekte argwaan. Hoe nauw waren de banden tussen Shell en de Bank? Hadden Zijlstra's bezuinigingsadviezen in 1981 niet 'als twee druppels water' op de raadgevingen van Wagner geleken?²⁸ In *De Telegraaf* nam politiek commentator G.B.J. Hiltermann het voor Zijlstra op. Shell was van eminent belang voor de nationale economie en kon de kennis van de scheidend Bankpresident goed gebruiken. 'Jelle en de Shell hebben daarom schoon gelijk.'²⁹ Op de Bank werd de kwestie die laatste maand van zijn presidentschap ondertussen doodgezwegen. 'Ik vraag mij af,' schreef Szász in zijn dagboek, 'of bij Jelle zelf duidelijk is overgekomen dat niemand iets heeft gezegd over zijn commissariaat bij de Koninklijke, dat zo nodig vóór zijn vertrek bij ons moest worden aangekondigd.' Zijn overstap naar verzekeringsmaatschappij AEGON was eigenlijk 'nog een tikkeltje ongelukkiger', concludeerde Szász, aangezien het nauwer raakte aan de beleidsterreinen van de Bank.³⁰

Achteraf gaf Zijlstra toe dat een afkoelingsperiode beter was geweest. Maar als Bankpresident had hij naar eigen zeggen niets met Shell te maken gehad, 'zodat de gedachte niet bij mij opkwam dat er een *conflict of interests* zou kunnen ontstaan'.³¹ Het klopte niet helemaal. Hij had regelmatig met Wagner en De Bruyne om de tafel gezeten, waarbij met name internationale kwesties zoals de 'recycling' van oliedollars centraal hadden gestaan. Ook in een eerdere fase van zijn carrière had Zijlstra nauwe banden met de olie- en gassector onderhouden. De kritiek maakte Zijlstra wel voorzichtiger. Had hij over Shell en AEGON geen overleg gevoerd, in het najaar van 1982 nam hij wel meteen contact op met de Bank toen Robeco bij hem aanklopte. Was een functie bij de beleggingsmaatschappij te verenigen met zijn vorige functie als toezichthouder? En hoe dacht DNB over zijn functioneren bij het expanderende AEGON? Zou hij alsnog moeten bedanken wanneer de verzekeraar een hypotheekbank zou overnemen? Zijlstra 'worstelde' met het aanbod van Robeco, maar DNB had geen bezwaar, waarna hij een jaar later tot de raad van commissarissen toetrad.³² Om vergelijkbare redenen had hij naar eigen zeggen wel een commissariaat bij ABN geweigerd, de bank waar hij tussen 1963 en 1966 had gewerkt.³³

In januari 1982 had Zijlstra ook een commissariaat bij Douwe Egberts

aangenomen.³⁴ Midden in de jaren tachtig volgde een stormachtige periode voor het bedrijf, waarbij Zijlstra als voorzitter van de raad van commissarissen een belangrijke positie innam. Het Nederlandse koffiebedrijf was in 1978 namelijk in handen gekomen van het Amerikaanse Sara Lee. Na enkele jaren kwam de fusie in een stroomversnelling. Douwe Egberts werd gedwongen zich minder op de Nederlandse markt te richten, terwijl de nieuwe bedrijfsstructuur en de relatie tot het hoofdkantoor in Chicago wrijving veroorzaakten. Als president-commissaris kreeg Zijlstra te maken met topman Cor Boonstra, die deze uitdagingen voortvarend aanpakte en het bedrijf nadrukkelijk naar zijn hand wilde zetten. Boonstra was een 'echte ondernemer', prees Zijlstra hem later in een brief, met 'bruisende en soms niets en niemand ontziende dynamiek'. De echo van Schumpeter was luid en duidelijk hoorbaar in zijn lofzang op het gedurfde en daadkrachtige leiderschap van Boonstra. 'Je moet zo iemand meemaken om te weten hoe de ondernemersvork in de steel zit.'³⁵ Tevreden zag hij dat Boonstra, naast zijn druistige daadkracht, na verloop van tijd ook een zekere mildheid en wijsheid had aangeleerd.³⁶ Het was de boodschap die hij de topman bij Douwe Egberts steeds had voorgehouden. Terwijl Boonstra rücksichtslos schoon schip wilde maken in de top van het bedrijf, had Zijlstra hem tot kalmte gemaand. 'Ik heb er zeer bij hem op aangedrongen om eventuele veranderingen tot een minimum te beperken,' schreef Zijlstra in september 1985 bijvoorbeeld na een gesprek met Boonstra. Het imago van Douwe Egberts verdroeg op dat moment geen 'ingrijpende wijzigingen'. Hoewel de documenten in het archief van Zijlstra geen sluitend beeld opleveren, leek hij zijn handen vol te hebben aan de dadendrang van Boonstra.³⁷

Hunter Douglas completeerde het vijftal belangrijke commissariaten van Zijlstra. Zijn band met deze multinational, geleid door de familie Sonnenberg, was persoonlijk van aard en was terug te voeren tot de jaren zestig. Tussen 1963 en 1966 had Zijlstra al in de raad van commissarissen gezeten. Bovendien zag hij Henry Sonnenberg net als Boonstra als een echte ondernemer.³⁸ Dat Hunter Douglas hem als commissaris een auto met chauffeur aanbood kwam daarnaast goed van pas. Na zijn afscheid bij de Bank was het leven zonder chauffeur hem namelijk zwaar gevallen. Een tijd lang was hij aangewezen op trein en tram om tweemaal per week naar DNB te reizen. Daar beschikte hij nog altijd over een kantoor en een secretaresse. Niet in het hoofdgebouw, zoals eerder, maar aan de overkant van de straat, in de pakhuizen aan de Achtergracht. De oversteek had Zijlstra onmiddellijk moeten maken. Zetelde de president op 31 december nog in een chique werkkamer, een dag later was voor hem geen ruimte meer in het hoofdgebouw. Zijn nieuwe, gedeelde kamer noemden zijn kinderen het 'afkickcen-

trum' van de Bank.³⁹ Als oud-president kon hij één dag per week gebruiken van een secretaresse, die zijn agenda bijhield, de financiële administratie deed en reizen boekte. Hij ging er aanvankelijk met de trein naartoe vanaf station Den Haag Mariahoeve. Het kaartje kopen lukte nog, maar moeizaam ging het wel. Het kleingeld, het overstappen op de tram, Zijlstra snapte er weinig van. Hetty gaf hem geld en duidelijke instructies. Een ritje in de Amsterdamse metro met zijn oudste dochter was voor hem een verbijsterende ervaring. Sinds het begin van de jaren vijftig was hij afgeschermd van de beslommeringen van het dagelijks leven. Wat voor anderen gewoon was, beleefde Zijlstra als een bezoeking.⁴⁰

Stuurde Douwe Egberts elk jaar met kerst een grote doos met koffie en thee, genoeg voor het hele gezin, Zijlstra's zakenvriend Thyssen-Bornemisza kwam begin jaren tachtig op de proppen met een vakantiehuisje in Engeland. De flamboyante baron had een enorm landgoed gekocht en bood Zijlstra een van de huisjes op het terrein aan. Hij kon het huren voor een symbolisch bedrag. Na wat verbouwingen werd de 'Hill Farm Lodge' in Daylesford vooral gebruikt door de kinderen. Zijlstra en Hetty kwamen slechts sporadisch genieten van het prachtige graafschap Gloucestershire, vlak bij Wales. De zakenrelatie met Thyssen liep ondertussen gewoon door. Hoewel de stichting waar een deel van de kunstschaten van de baron in was ondergebracht in 1986 werd opgeheven, vervulde Zijlstra nog een tweede functie in het bedrijvenconglomeraat. Hij was 'opvolgingsdirecteur' van de trust die het totaalvermogen van de Thyssen-Bornemisza Groep beheerde. In geval van nood, wanneer een conflict in de directie van de trust ontstond of een van de directeuren overleed, zou Zijlstra de opgevallen plek in de directie tijdelijk op zich nemen.⁴¹ Naast zijn rol als executeur-testamentair van de baron was dit opnieuw een eervolle positie, waaruit het grote vertrouwen en respect van Thyssen bleek. Het vakantiehuis in Daylesford werd door Zijlstra en Hetty vooral bezocht wanneer in Londen een vergadering van de Shell plaatsvond. Zijn functie bij de oliemaatschappij bestempelde hij in zijn memoires tot de meest interessante. 'Elke maand een volle vergaderdag, afwisselend in Den Haag en Londen, met agendapunten die deugdelijk toegelicht soms dagen van voorbereiding eisten.' Hij was onder de indruk van de wijze waarop het oliebedrijf werd geleid en sprak waardend over zijn betekenis voor de Nederlandse economie.⁴²

Zijlstra's agenda raakte al met al aardig vol. Hij had vijf commissariaten: bij Shell, Douwe Egberts, AEGON, Robeco en Hunter Douglas. Op een lager pitje stonden daar twee andere functies naast: zijn betrokkenheid bij het bedrijvenimperium van Thyssen en een positie als extern adviseur van een Zwitserse bank.⁴³ Naast een redelijk volle agenda leverden deze functies ook

Ook op hoge leeftijd bleef Zijlstra orgel spelen, thuis en op De Tike.

de nodige bezoeken aan het buitenland op. Voor Douwe Egberts en Hunter Douglas reisde Zijlstra naar Chicago en New York, voor Shell naar Londen en voor de Zwitserse Bankverein naar Zürich. 'Life has been extremely busy these days,' schreef Zijlstra in 1986 in een gehaast briefje. Het leven van een gepensioneerde bleek 'verre van eenvoudig', berichtte hij een ander. Het verliep 'lichtelijk chaotisch', maar was tegelijkertijd interessant.⁴⁴ Het pensioen bestond voor Zijlstra zeker niet uit alleen maar orgel spelen, zoals cabaretier Sieto Hoving in een van zijn voorstellingen grapte.⁴⁵ Voor zijn orgel vond Zijlstra ook tijd, zelfs voor een cursus hymnologie, maar het gebeurde tussen de bedrijven door.⁴⁶ Blevan dan nog vrije dagen over, dan kwam de serene rust aan bod waar hij in 1981 zo naar had verlangd. In Friesland genoot Zijlstra dan van lange dagen lezen. Hetty verzorgde hem op De Tike, al had zij eigenlijk gehoopt op meer gezamenlijke reisjes na de pensionering van haar man. Meer van de wereld zien was haar lang gekoesterde wens. Vroeger was ze zelden meegegaan naar Bazel of Washington. De lang beloofde reis door Amerika liet op zich wachten. De vakantie op Java en Bali in 1983 bleef een uitzondering. Zijlstra was toen uitgenodigd door de Indonesische centrale bank ter gelegenheid van een conferentie van de centrale

banken van Zuidoost-Azië.⁴⁷ Het bleef bij deze ene mooie reis. Zijlstra ging liever naar Friesland of bleef thuis in hun nieuwe appartement in Wassenaar.

In 1979 was zoon Sjoerd rechten gaan studeren aan de VU in Amsterdam. Toen de jongste telg het huis had verlaten, wilde Hetty zo snel mogelijk kleiner wonen. Gek werd ze van al die lege slaapkamers. Hoewel aanvankelijk brochures van nog grotere villa's in Wassenaar op tafel lagen, viel haar oog uiteindelijk op een appartementencomplex. Het echtpaar kerkte in de buurt en het was gelijkvloers. Voor Zijlstra hoefde het niet. 'En dan ook nog hoog in zo'n flat? Nee, niks voor hem!' Toch gebeurde het. Begin 1982 verhuisde het echtpaar naar een serviceflat op Park Oud Wassenaar.⁴⁸ Hetty voelde zich er thuis. Ze werd ouderling bij de Kievietskerk en droeg vol enthousiasme de Samen op Weg-gedachte uit. Hetty toonde in die kerkelijke omgeving een buitengewoon verbindende opstelling. Wat haar betrof waren de katholieken ook welkom, wat voor veel protestanten in haar omgeving een brug te ver was. Zijlstra hield zich wat afzijdig van de kerkelijke besognes van zijn vrouw. De kerk speelde een minder belangrijke rol in zijn leven, al bleef ook hij diepgelovig. Het uitte zich alleen niet in trouw kerkbezoek of een bevlogen visie op christelijke politiek. Zijn geloof was in de eerste plaats een persoonlijke zaak. Samen met Hetty was hij wel betrokken bij de organisatie van een Samen op Weg-dienst voor het huwelijk van dochter Nynke, in de hervormde kerk van Nijega, vlak bij De Tike.⁴⁹

De enige echt gezamenlijke hobby van het echtpaar bleef golfen. Ze beoefenden de sport in Noordwijk of in het Friese Beetsterzwaag. Hetty was vele malen beter in het golfen dan haar man. Zij sloeg zelfs een keer een hole in one. 'Dat wás wat!' Terwijl Hetty steeds vooruitging in het golfen en zich ook met vriendinnen op de baan begaf, bleef het golfspel voor Zijlstra een frustrerende aangelegenheid. Wanneer zijn afslag mislukte kon hij erg boos worden. Na weer een mislukte bal boog hij zijn club eens om een boom, zoals zijn kinderen zich herinneren. Zijn talent lag niet bij sport, zoals ook in Oosterbierum was gebleken. Ter gelegenheid van de opening van de naar hem vernoemde straat organiseerde de plaatselijke Oranjevereniging een kaatswedstrijd. Zijlstra vormde een partuur (kaatsteam) met zijn jongere broers Rinse en Klaas. Zijlstra beperkte zich tot het analyseren van het spel en het aanmoedigen van zijn broers, waarvan de jongste vrijwel alle punten scoorde. Net als het kaatsen benaderde Zijlstra het golfen puur verstandelijk. Het bleef een houderige vertoning. 'Geen golf', had Zijlstra in 1980 daarom stellig genoteerd op een uitnodiging van de Japanse ambassadeur. Ook een kennis uit Wassenaar kreeg te horen dat hij pas wilde golfen 'nadat ik mijn handicap heb gehaald'. Dat kon nog een poosje duren, voegde

Het golfen bleef een houterige vertoning, Noordwijk 1994.

Zijlstra eraan toe, aangezien hij ‘monetaire theorieën sneller en gemakkelijker onder de knie kreeg dan de beheersing van dat vermaledijde kleine balletje’.⁵⁰

Naast het handvol commissariaten verbond Zijlstra zich in deze periode aan een aantal culturele instellingen.⁵¹ Hij trad toe tot de Bachvereniging, het bestuur van het Concertgebouworkest en aanvaardde met groot genoegen het voorzitterschap van de Stichting De Nieuwe Kerk. Het was de plek waar Nico van den Hooven in december 1981 had opgetreden, bij het afscheidsconcert voor Zijlstra. Opnieuw werd Zijlstra geconfronteerd met financiële perikelen, al was het budget van de noodlijdende kerk een stuk kleiner dan de rijksbegroting. De precaire financiële situatie kostte hem veel tijd en hoofdbrekens, maar het werk schonk hem voldoening. Leerzaam noemde hij later zijn ervaring met de ‘subsidie-bureaucratie’. Na een persoonlijk gesprek met Zijlstra besloot minister Elco Brinkman, die in de eerste twee kabinetten-Lubbers stevig bezuinigde op het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, de subsidie voor de Nieuwe Kerk toch te handhaven.⁵² Door fondsen aan te trekken en renderende exposities te organiseren, werd de Stichting langzaam maar zeker financieel gezond. Vooral met directeur Ernst Veen onderhield Zijlstra goed contact. Veen had zijn vertrouwen gewonnen, wat resulteerde in een zakelijke, maar ongedwongen omgang. Met de werkvloer en overige werknemers van de kerk had Zijlstra ondertussen weinig contact.⁵³ De afstand tussen het algemeen en dagelijks bestuur groeide.⁵⁴ Het was een ontwikkeling die zich ook in de

De drie broers als partuur bij het kaatsen in Oosterbierum.

eigen serviceflat aftekende. Als voorzitter van de vve ontving Zijlstra een boze brief waarin de 'bevoogdende en eigengereide houding van het bestuur' werd gehekelde.⁵⁵ Vloeide dit voort uit de wijze waarop Zijlstra leiding gaf? Ook op de ministeries en de Bank had hij dagelijkse besommeringen zoveel mogelijk gedelegeerd. Voor de werkvloer was hij weinig zichtbaar geweest. Het was bestuur op afstand, waarbij de hoofdlijnen strak uit werden gezet, knopen werden doorgehakt maar tegelijkertijd contact en zichtbaarheid afnamen.

Eind jaren tachtig liepen Zijlstra's werkzaamheden één voor één af. Op 27 augustus 1988 werd hij zeventig jaar, waarmee de wettelijke leeftijdsgrens voor commissariaten van 72 jaar naderde.⁵⁶ Symbolisch einde van deze periode was het afscheid van de geliefde Nieuwe Kerk. Net als in december 1981, bij zijn afscheid van de Bank, was de kerk het decor van een eredienst voor Zijlstra. 'Hoe zou ik die avond ooit adequaat kunnen beschrijven?' vroeg hij zich in zijn memoires af. 'Het was een feest zoals ik in mijn leven zelden heb meegemaakt.' Friese volksdansen, een koor en orgelmuziek. Dit was het 'werkelijke vertrek', concludeerde Zijlstra. 'Het leven gaat zich concentreren op huis en haard, op gezin, familie en vrienden.' Dat was wennen, gaf hij toe, al klopte deze conclusie niet helemaal.⁵⁷ De periode van commissariaten liep eind jaren tachtig inderdaad ten einde, maar een nieuwe fase vol werkzaamheden brak aan. Eerst stortte de oud-premier zich op het schrijven van memoires. Toen hij dat succesvol had afgerond volgde het project met Pen. Het schrijven voltrok zich tegen de achtergrond van her-

Samen in Oosterbierum voor het huis waarvan Zijlstra in 1925 de eerste steen legde.

nieuwde bemoeienis met de politiek. Geen einde dus, in 1988, of het begin van een teruggetrokken leven in De Tike. Met zijn boekprojecten en als voorzitter van twee CDA-commissies trad Zijlstra juist opnieuw op de voorgrond.

Tussen erfenis en missie: Politiek verpakt in woorden

Eind jaren tachtig begon Zijlstra zijn papieren door te spitten. Aanvullend archiefmateriaal werd bijeengezocht, waarbij de hulp van Puchinger en dochter Irene goed van pas kwam. In 1981 was Irene via Puchinger en haar vader op het Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC) terechtgekomen. Zij kreeg daar de opdracht het archief van de ARP te inventariseren. Haar vader was donateur van het HDC en was nog altijd goed bevriend met directeur Puchinger. Naast haar werk bij het HDC werd Irene ook politiek actief voor het CDA. In 2002 klom ze in Amsterdam op tot wethouder van stadsdeel De Baarsjes, maar na een halfjaar leverde zij haar portefeuille Welzijn, Werken, Burgerzaken en Bestuurlijke Vernieuwing alweer in. Het werk viel haar zwaar, waarna ze terugkeerde naar het HDC.⁵⁸

Naast het archiefmateriaal dat Irene en Puchinger voor Zijlstra opduikelden, hielp ook DNB bij het onderzoek voor zijn memoires. Zo leverde de Bank cijfermateriaal aan en schreef hij delen van het boek in zijn werkkamer in Amsterdam.⁵⁹ 'Ik hoop, dat jij met je vrouw [...] ook genoten hebt van deze prachtige zomer en niet alsmaar bezig bent geweest met je memoi-

res,' schreef een oud-klasgenoot van de HBS hem in 1991.⁶⁰ Ze kende Zijlstra kennelijk aardig goed want hij stopte inderdaad veel tijd en energie in zijn boek. Hij moest vooral veel nadenken. Schoot hem iets te binnen, dan werd het opgeschreven. Aantekeningen waren zelfs te vinden op de menukaart van Hotel De Keizerskroon naast Paleis Het Loo.⁶¹ 'Na een jaar schrijven, met vulpen, had ik zo'n 600 blocnotevellen vol,' vertelde Zijlstra.⁶² Verbeten volgde toen het herschrijven, met doorhalingen, toevoegingen, verplaatsingen en nieuw denkwerk. Het was al met al een enorme krachtsinspanning, maar het resultaat mocht er zijn. Gecomponeerd als een orgelstuk begon het boek met een preludium en sloot af met een fuga. Een vorm die niet alleen verwees naar Zijlstra's liefde voor Bach, maar ook zijn creativiteit toonde, en zijn strakke hand in het regisseren en structureren van zijn eigen levensverhaal.

'Het geheim van Bachs muziek is dikwijls dat zij introvert en extravert, feestelijk en tegelijkertijd diep ernstig is. Hemel en aarde raken elkaar.'⁶³ Deze woorden schreef Zijlstra bij zijn afscheid van Douwe Egberts, waar hij als cadeau een prachtig huisorgel kreeg. Het zei ook iets over het streven van Zijlstra's eigen boek. Met wederom een statige portretfoto op de voorkant was de inhoud van *Per slot van rekening* uiterst leesbaar. De tekst was vlot geschreven, maar de betekenis van Zijlstra's woorden reikte diep. De anekdotes en kenschetsen waren vermakelijk, onthullend en scherpzinnig. Zorgvuldig had Zijlstra inhoud en vorm gecomponeerd, waarbij opnieuw met kracht het beeld van de 'verdwaalde professor' werd gepresenteerd. Tegen wil en dank was hij in de politiek verzeild geraakt, om zich vervolgens nooit aan de knellende omhelzing te kunnen onttrekken.⁶⁴ Deze 'legende', die in 1978 in volle glorie naar voren trad in de autobiografie van Puchinger en Zijlstra, bleef daarmee in stand.⁶⁵

De pose die Zijlstra tijdens zijn carrière had aangemeten, kwam ook in de recensies naar voren. Hier lagen de memoires van een oud-premier die nooit echt een homo politicus was geweest. In zijn hart was Zijlstra een wetenschapper gebleven. Het beeld was overtuigend en werd veelal kritiekloos overgenomen. Jan Pen onderwierp het beeld van de buitenstaander in zijn recensie daarentegen aan een vlijmscherpe analyse. Niemand kon volgens hem ontkennen dat Zijlstra een 'echte insider' en wel degelijk een homo politicus was geweest. Dat de econoom zich consequent distantieerde van de politiek had een diepere betekenis. 'Er zit ook een minder sympathieke kant aan,' schreef Pen. Zijlstra had afstand genomen van polariserende politici en dreinende ministers omdat hij ze 'inferieur' achtte. Hij stelde zich niet buiten de politiek op, concludeerde Pen, maar plaatste zich erboven.⁶⁶ Het was een scherpe maar trefzekere analyse van de Groningse hoog-

leraar. In tegenstelling tot veel andere recensenten wist Pen wel door de Zijlstra-mythe heen te breken en verschaft dieper inzicht in de wezenstrekken van Zijlstra's karakter en zijn politieke stijl. Zelf was de oud-premier niet blij met deze woorden, bekende Pen later.⁶⁷

Milder was oud-collega Schmelzer, die in Wassenaar in dezelfde serviceflat als Zijlstra woonde. De KVP'er roemde hem als staatsman en lichte een belangrijke kracht van zijn onderbuurman uit. 'Er zijn niet veel "homines politici"', schreef Schmelzer, 'die zo produktief zijn geweest én in het concrete beleid én in bezinning op fundamentele [...] vraagstukken.'⁶⁸ Als bestuurder en politicus had Zijlstra inderdaad meerdere gezichten. Hij was een probleemoplosser en een bruggenbouwer, maar ook een profeet. Hij benaderde problemen pragmatisch, hield goed de grenzen van het mogelijke in het oog, maar had steeds een scherp omlijnende visie. Het was de stip aan de horizon die nooit aan zijn analyses ontbrak, dat zag Schmelzer feilloos. Het bleek ook in zijn memoires, waar Zijlstra in het laatste hoofdstuk meesterlijk zijn politiek-economische wereldbeeld uit de doeken deed. In deze 'fuga' begeleidde hij de lezer van Bach en Adam Smith via Marx en Keynes naar het begin van de eenentwintigste eeuw. Na het ontstaan van de markteconomie waren steeds nieuwe problemen ontstaan, 'dissonanten', die het falen en de ondergang van het kapitalisme leken aan te kondigen. Eerst de overbevolking en voedselschaarste van Robert Malthus, daarna armoede, ongelijkheid en de revolutie van Karl Marx. Later de crisis van de jaren dertig. Deze 'dissonanten' hadden keer op keer aangezet tot innovatie en vernieuwing, schreef Zijlstra. Tegenover grote problemen die onoplosbaar leken, waren steeds onverwachte uitwegen komen te staan. De markteconomie evolueerde en bleek verenigbaar met politieke vrijheid en sociale rechtvaardigheid. Zijlstra schetste in *Per slot van rekening* een optimistisch toekomstbeeld. Ook nieuwe uitdagingen, zoals milieuvraagstukken, konden opgelost worden. De geschiedenis zou zich opnieuw herhalen, stelde hij hoopvol vast. 'Heeft zij ons niet geleerd dat dissonanten kunnen aansporen tot handelen en tevens dat een tot oplossing gebrachte dissonant een muzikaal hoogtepunt kan zijn?'⁶⁹

Aan de milieuproblematiek refereerde Zijlstra niet alleen in zijn memoires. Het thema was in 1972 al hoog op de agenda beland, toen de Club van Rome met sombere voorspellingen over het voortbestaan van onze planeet naar buiten was getreden. Het rapport *Grenzen aan de groei* was ook in Nederland ingeslagen als een bom. Zelfs het Koninklijk Huis bemoeide zich ermee, toen in het voorjaar van 1973 een conferentie plaatsvond in het Paleis op de Dam. Een van de sprekers was Zijlstra, die zijn visie op milieu, groei en economische orde uiteenzette. In essentie kwam zijn redevoering

overeen met het beeld uit zijn fuga, bijna twintig jaar later. Het was onnodig, zette hij uiteen, om de markteconomie als geheel te diskwalificeren. Groei moest niet verdwijnen, het was in Zijlstra's visie juist de motor van verandering. Wel had de overheid een belangrijke ordenende taak. Zo moest vervuiling een prijskaartje krijgen, volgens Zijlstra. Dit ontmoedigde het gebruik van vervuilende producten en stimuleerde het innovatieproces. Ook achtte hij bindende wet- en regelgeving onmisbaar. 'Dingen die ontoelaatbaar zijn moeten worden verboden,' luidde de boodschap. Dit was vele malen beter dan 'een heffinkje zus en een heffinkje zo'. Op die manier werd het probleem namelijk niet opgelost, terwijl de overheid wel op vergaande wijze ingreep in het marktproces.⁷⁰ Zijlstra distantieerde zich hiermee aan de ene kant van theorieën waarin economische groei werd aangewezen als hoofdschuldige.⁷¹ Aan de andere kant verwierp hij halfslachtig ingrijpen via een kluwen aan subsidies en bepalingen. Met kracht verdedigde Zijlstra daarentegen een ordoliberalen visie waarin de vrije markt in toom werd gehouden door 'een wijze en daadkrachtige overheid'.⁷²

Zijlstra's memoires waren een groot succes. Het boek werd zelfs een bestseller. In de krant verschenen lovende recensies en Zijlstra verscheen weer op tv. Hij wist interviewer Adriaan van Dis volledig in te pakken. Na het schrijven viel hij echter in een gat. Wat nu? Werken en studeren, daar lag zijn kracht. Stilzitten en nietsdoen was veel moeilijker. Al snel gingen zijn gedachten uit naar een nieuw project. Iets over Den Uyl, liet hij zijn dochter weten. Het verbaasde haar hogelijk. 'De staatsman is ten overvloed behandeld,' schreef Annelies vanuit haar functie bij uitgeverij Contact, zowel in het boek van Puchinger als *Per slot van rekening*. 'Waarom nu ten derde maal de oude vos van stal gehaald?' Zij dacht eerder aan een gesprekkenboek met een interessante sparringpartner. Wellicht Marc Chavannes, de door haar vader gewaardeerde journalist?⁷³ In tweede instantie zag zij een nieuw project als een vlucht van haar vader. 'Jij moet geen boek gaan schrijven, jij moet met je kleinzoon naar Madurodam.' Maar dat advies volgde hij niet op. 'Presteren, dat was zijn speeltje, daar lag zijn talent, daar voelde hij zich veilig.'⁷⁴ Het eerste idee bleef wel hangen. Niet journalist Chavannes werd de sparringpartner voor een nieuw boek, maar Jan Pen.

Drie maanden later had Zijlstra zijn idee gelanceerd. Pen was enthousiast en schreef gelijk twee stukjes over staatsschuld en belastinginning. Ook Zijlstra begon met schrijven. Niet veel later ontstonden de ergernissen bij Pen over het eigengereide optreden van zijn coauteur. Begin 1996 trok hij zich terug uit het project, totdat Zijlstra het boetekleed aantrok. 'Je moet mij mijn aanvankelijke "misstap" maar vergeven. Toen ik eenmaal bezig was pakte het onderwerp mij zo dat ik van geen ophouden wist, maar het

paste inderdaad niet in onze opzet.⁷⁵ Zo keerden beide Friezen terug naar hun oorspronkelijke idee. De een koos het onderwerp, zette een voorzet op papier en stuurde het de ander toe voor commentaar en een reactie. Pen schreef als eerste een nieuw stuk, 'en meteen maar over Keynes'. Hij poneerde de stelling dat het keynesiaanse begrip onderbesteding onmisbaar was om de economische problemen van de jaren tachtig en negentig te begrijpen.⁷⁶ Zijlstra ging daar in zijn stuk 'Een scheut Keynes?' lijnrecht tegenin. Onderbesteding en het keynesiaanse compenseren hiervan behoorden volgens hem tot een heel ander tijdvak. Wat in de jaren dertig had gewerkt was nu levensgevaarlijk, zoals hij ook in de jaren zeventig had betoogd. De inflatie was misschien bedwongen, maar lag nog altijd op de loer. Bovendien leefde men vandaag de dag in een wereld waarin de handelingsvrijheid van regeringen enorm beperkt was. 'Niet de minister van Financiën regeert maar *Mr. Bond Market*,' schreef Zijlstra. Geen 'scheut Keynes' dus, maar een voorspelbare en sobere overheid die het vertrouwen van ondernemers en vooral beleggers moest winnen.⁷⁷

De thema's die Pen en Zijlstra behandelden liepen haast synchroon met de politieke discussies in deze periode. Zijlstra was hierbij niet alleen een geïnteresseerd toeschouwer en een kritisch beschouwer op afstand, zijn stem was binnen het CDA steeds luider gaan klinken. De partij stond eind jaren tachtig op een kruispunt. Na jaren van bezuinigen onder Lubbers rees de vraag of er genoeg was gesnoeid. Een aloude richtingenstrijd stak de kop op, van een diepgaand ideologisch karakter. Als voorzitter van twee belangrijke CDA-commissies koos Zijlstra nadrukkelijk partij in deze politieke stammenstrijd. De eerste Zijlstra-commissie onderzocht eind jaren tachtig het vraagstuk 'economische groei' en publiceerde in het voorjaar van 1989 haar bevindingen. De werkgroep bestond onder anderen uit de invloedrijke topman Herman Wijffels van de Rabobank, en werd begeleid door een jonge medewerker van het wetenschappelijk instituut, Jan Peter Balkenende. De latere premier raakte erg onder de indruk van Zijlstra. Haarfijn wist de oud-Bankpresident als voorzitter de actuele politiek te verbinden aan theoretische inzichten, herinnerde Balkenende zich later.⁷⁸ Hij refereerde hier aan Zijlstra's overkoepelende visie op economische orde en politiek beleid. Goed doortimmerd hielden alle onderdelen daarin logisch met elkaar verband. Jarenlang had die visie de grondslag gevormd voor Zijlstra's positiebepaling als minister en Bankpresident. Nu trad het in alle helderheid in de CDA-rapporten naar voren en in zijn beide boekprojecten.

Soms lagen de boodschap en de politieke lading van Zijlstra's woorden verstopt in subtiële formuleringen. Op andere plekken spatte het van de pagina's. Hij kon voorzichtig te werk gaan, maar ook rechtlijnig korte wegen

bewandelen. Woedend schreef oud-minister Bogaers een brief van elf kantjes over de ongenueanceerde wijze waarop hij in Zijlstra's memoires was opgevoerd als 'roofridder van het staatsbudget'. Zijlstra reageerde laconiek. Het was niet zijn bedoeling geweest Bogaers te kwetsen. Hij had deze woorden slechts gekozen als 'een speels bedoelde politieke formulering'.⁷⁹ Ook in het project met Pen viel de politieke lading van Zijlstra's formuleringen bij zijn coauteur op. 'Je titel suggereert veel te veel,' luidde zijn commentaar op het hoofdstuk *Zin en onzin rond de schatkist*. De 'zwarte woordkeus' kwam ook terug in andere passages. 'Je noemt de [financierings]tekorten allerbedroevends en onwaardig,' schreef Pen, 'nou, nou zou ik zeggen, zijn dat niet wat grote woorden? Ik zou zulke uitdrukkingen liever reserveren voor de toestanden in de verpleeghuizen, waar de mensen met zijn zessen op een kamer liggen. Zo weet ik nog wel een paar onwaardige situaties, en het vervelende is nu juist dat die ontstaan door de bezuinigingen, die weer geïnspireerd worden door de begrotingstekorten.'⁸⁰ Hoewel beide economen het erover eens waren dat de staatsschuld veel te hoog was, verschilden zij fundamenteel van mening over de aanpak. Waar Pen tekorten wilde wegwerken door te 'belasten wat belast moet worden' en daarbij vooral keek naar vliegverkeer, vervuiling, verspilling en afval, nam Zijlstra een voorbeeld aan het Verenigd Koninkrijk.⁸¹ 'Die mevrouw Thatcher heeft het toch maar ver gebracht,' concludeerde hij in 1989 op het Economencongres van het CDA. Ze had een begrotingsoverschot bewerkstelligd en, 'als dat zo door gaat', de hele staatsschuld afgelost.⁸² 'Ten koste van wat?' zou Pen hebben gevraagd, maar bij de economen van het CDA bleef deze vraag achterwege.

Schijnwerpers op de Zijlstra-norm: Oude wijn in nieuwe zakken

Vijf jaar later stond het onderwerp nog steeds boven aan de politieke agenda. Het kabinet Lubbers-Kok had ook bezuinigd, maar vooral op ad-hoc-basis. Wanneer tegenvallers aan het licht kwamen en het tekort opliep, werd gezocht naar compensatie. Solide spelregels, een structurele aanpak en een normgevend kader ontbraken. Zijlstra noemde het een 'lichtelijk neurotisch patroon' van begroten. Het was hem een doorn in het oog.⁸³ Waar was de trendmatige visie gebleven die hij in de jaren zestig had geïntroduceerd? In 1992 ging de tweede Zijlstra-commissie binnen het CDA aan de slag en haar opdracht was nog belangrijker dan een paar jaar eerder. Het rapport moest namelijk het financieel-economische fundament leggen voor het verkiezingsprogramma van de partij en daarmee de basis vormen voor een nieuw kabinet.

'Mokerslagen van het heldere verstand', oordeelde zijn oude Rotterdamse studievriend Diepenveen na lezing van het rapport *De komende kabinetspe-*

riode.⁸⁴ Net als in het Pen-project onderstreepte Zijlstra het belang van 'financiële soliditeit'. Op weg naar een structureel gezonde economie moest definitief orde op zaken worden gesteld. Hoewel de bezuinigingen al in 1982 waren ingezet, moest het saneren doorgaan. Hoe tragisch zou het zijn in het zicht van de haven alsnog te stranden? De conclusies van het rapport lieten weinig aan de verbeelding over en sloegen begin maart 1993 in als een bom. Zijlstra pleit voor 'financiële cultuuromslag', kopte *de Volkskrant*.⁸⁵ Het was duidelijk welke richting de oud-Bankpresident op wilde. Een nieuw CDA-kabinet moest doorgaan met bezuinigen. Op een hoger plan zweefde het vraagstuk van de economische orde boven het rapport. Waar lag de grens van overheidsbemoeienis met economie en maatschappij? Tot waar moest de welvaartsstaat worden teruggedrongen? Dat waren de ideologische strijdpunten die het CDA in deze periode spleten. Bert de Vries, fractievoorzitter van het CDA en minister van Sociale Zaken in het derde kabinet-Lubbers, belichaamde de gematigde vleugel. Hij stelde zich tegen het strakke bezuinigen teweer. Daar was Onno Ruding als minister van Financiën in de eerste twee kabinetten-Lubbers juist de belichaming van geweest.⁸⁶

Vanaf moment één had Zijlstra de koers van Ruding gesteund. De aanbevelingen van de eerste Zijlstra-commissie wezen in 1989 in die richting, net als de visie die hij in interviews en redevoeringen uiteenzette. Dit gebeurde ook bij crisismomenten, wanneer Zijlstra als prominent CDA'er en minister van staat werd ingeschakeld voor advies en bemiddeling. Naast zijn grote gezag en unieke kennis over economie, politiek, financiën en monetair beleid gaf het voorzitterschap van beide commissies hem een nieuwe rol. Zijlstra's stem reikte nog altijd ver. Wat hij zou aanbevelen was een factor van belang, net als de wijze waarop hij zich roerde in de media. Achter de schermen werden volop contacten onderhouden.⁸⁷ Toch sloten zijn denkbeelden over economie, overheid en schatkist vooral aan op het neoliberale gedachtegoed van Ruding en een nieuwe lichtung CDA'ers.⁸⁸ Hoewel Zijlstra kreten als 'privatisering' en 'deregulering' schuwde, dekten zijn subtielere aanbevelingen dezelfde lading. 'Wondermiddelen bestaan niet,' legde hij in een interview in 1989 uit, de enige uitweg was een 'voortgaande versterking [...] van de marktsector en [...] heroverweging en vernieuwing van het overheidsbeleid'.⁸⁹

Vier jaar later waren de aanbevelingen van de tweede Zijlstra-commissie nog concreter: herinvoering van het structurele begrotingsbeleid en een nulgroei voor de overheidsuitgaven. Deze nulgroei stond gelijk aan een bezuinigingsoperatie van ongekende omvang. Onmisbaar, volgens Zijlstra; irreëel, volgens Bert de Vries.⁹⁰ De neoliberale stroming in het CDA was het daarentegen roerend met Zijlstra eens. Hoewel Ruding was

vertrokken naar New York, kreeg de rechtervleugel een nieuw gezicht. Fractievoorzitter Elco Brinkman nam de handschoen op, in de rug gesteund door het duo Zijlstra en Rabobank-topman Herman Wijffels. Ook minister Koos Andriessen, die als senior in het derde kabinet-Lubbers op Economische Zaken zetelde, vertegenwoordigde de harde lijn, evenals partijvoorzitter Wim van Velzen.⁹¹ Zijlstra's adviezen vertoonden eveneens parallellen met het streven van Financiën. Op het departement was in 1971 de Studiegroep Begrotingsruimte ontstaan. Sinds enkele jaren werkte deze commissie met nieuw elan aan haar negende rapport, dat in de zomer van 1993 verscheen. *Naar een trendmatig begrotingsbeleid* luidde de titel.⁹² De aanbevelingen liepen 'vrijwel geheel parallel' met de zijne, concludeerde Zijlstra na een gesprek met thesaurier-generaal Henk Brouwer van Financiën. Niet de lopende begrotingsproblemen waren het belangrijkste – Brinkman bakkeleide op dat moment als fractievoorzitter met het kabinet-Lubbers over extra bezuinigingen – maar de kabinetsformatie van 1994. Dáár moest de slag worden geslagen.⁹³ Ambtelijk voorwerk was gedaan en de verschillende departementen lagen vrijwel op één lijn. Door de tweede Zijlstra-commissie was het trendmatige begrotingsbeleid ook op de politieke agenda verschenen en kreeg het ruime aandacht in de media. Het draagvlak voor een herinvoering van de aloude Zijlstra-norm groeide.

'Oude wijn in nieuwe zakken' of waren er toch verschillen met het vroegere beleid? Thesaurier-generaal Brouwer vroeg het aan Zijlstra toen hij het negende rapport van de Studiegroep in de zomer naar hem toe stuurde.⁹⁴ Aan de basisfilosofie van het trendmatige begroten was weinig veranderd, maar Zijlstra had eerder al belangrijke verbeterpunten aangewezen. Deze aanvullingen had hij een maand eerder in een jubileumboek voor minister van EZ Koos Andriessen herhaald. Het actief terugdringen van de staats-schuld moest worden opgenomen als 'randvoorwaarde', terwijl het toelaatbare financieringstekort gemaximeerd moest worden. Een 'genormeerd begrotingsbeleid', heette het. Het was een belangrijke aanpassing. Terwijl de Zijlstra-norm in de jaren zestig een acyclische invloed op de economie wilde uitoefenen, stond nu terugdringen van het tekort centraal. Het leverde een uitgesproken antikeynesiaans beleidsraam op.⁹⁵ Volgens Zijlstra konden deze spelregels op termijn ook een solide grondslag vormen voor een Europese eenheidsmunt.⁹⁶

Binnen het CDA mondde de richtingenstrijd ondertussen uit in een desastreuze verkiezingscampagne. Terwijl Brinkman zich hard afzette tegen de koers van het kabinet-Lubbers, trok de scheidend premier kort voor de stembusgang zijn steun aan de lijsttrekker in. Hij verklaarde niet op Brink-

man te zullen gaan stemmen, maar op de nummer drie van het CDA, minister Ernst Hirsch Ballin van Justitie.⁹⁷ Enkele dagen na deze verbijsterende onthulling leed de partij een historische nederlaag en verloor twintig zetels. Kort daarna werd Brinkman afgeserveerd. De verslagen lijsttrekker stuurde Zijlstra nog wel een briefje. 'Heel veel dank voor je sympathie en steun in de afgelopen tijd.' Zijlstra had zijn kandidatuur gesteund. Hij liet weten dat Brinkman zijn sympathie 'ook in die [laatste] fase nimmer [had] verloren'.⁹⁸ In financieel-economisch opzicht had de lijsttrekker op het kompas van de Zijlstra-commissie gekoerst. Meerdere keren was hij op bezoek geweest in Wassenaar. 'Hij dacht graag mee,' blikt Brinkman terug. 'Over de vraagstukken die actueel waren, het grotere politieke verband. [...] Ik vond daar bevestiging. De missie die ik zag was onderdeel van een grotere strijd. Van een discussie die al lange tijd woedde. Daarnaast vond ik bij Zijlstra verrijking. Het was de ervaring die hij had. Dat gold ook voor een figuur als Herman Wijffels.'⁹⁹

Ondanks de enorme verkiezingsnederlaag slaagde het achterliggende streven van Zijlstra wel. In de formatie van het paarse kabinet dat volgde stond het CDA buitenspel, maar kwam het structurele begrotingsbeleid van Zijlstra en de Studiegroep wel op tafel. Wim Kok, die namens de PvdA vier jaar lang vicepremier en minister van Financiën was geweest, had weinig oren naar de nieuwe begrotingssystematiek gehad. Hij verliet zijn post in 1994 echter en werd premier. Als nieuwe schatkistbeheerder werd vvd'er Gerrit Zalm naar voren geschoven. Zalm was lange tijd op Financiën werkzaam geweest en had vervolgens leiding gegeven aan het CPB. In die hoedanigheid had hij zitting gehad in de Studiegroep Begrotingsruimte. In augustus greep hij als nieuwe minister van Financiën zijn kans. Hoewel in het regeerakkoord slechts zijdelings op het trendmatige begroten was ingegaan, nam Zalm de invoering van de nieuwe begrotingsspelregels onmiddellijk ter hand. Ook zijn collega's in de ministerraad gingen zonder veel omhaal akkoord. Als Zalm-norm was het trendmatige begrotingsbeleid van Zijlstra terug van weggeweest.¹⁰⁰ Zes jaar later verscheen Zijlstra voor de laatste keer in zijn leven op televisie. In een uitzending gewijd aan Zalm spraken vrienden en collega's de populaire minister van Financiën toe. Tot ieders verrassing kwam als laatste een stokoude Zijlstra aan het woord. In een videoboodschap sprak hij zijn succesvolle opvolger toe. 'Hij heeft voortgezet en aangesloten op het financiële beleid zoals ik ermee begonnen ben.' Het praten ging moeizaam, maar de hoogbejaarde staatsman glimlachte nog wel. Zalm was zichtbaar ontroerd en wuifde zijn voorganger alle lof toe. De Zalm-norm bouwde voort op het werk van Zijlstra, bevestigde hij. Beiden kwamen voort uit de 'calvinistische school' van financieel en economisch

denken. De oude meester was volgens Zalm nog altijd een 'goeroe' op Financiën.¹⁰¹

De greep alsnog verloren

In 1996 was Zijlstra ziek geworden. In mei en juni van dat jaar corresponderden Pen en hij nog over hun boekproject. 'Het hoofdstukje waarmee ik mij bezighoud bleek weerbarstiger dan ik gedacht had,' schreef de oud-Bankpresident. 'Het zal je volgende week bereiken maar het heeft iets langer geduurd dan ik mij had voorgenomen.'¹⁰² Er lagen nu een groot aantal teksten, maar het boek was nog niet af. Kort daarna werd bij Zijlstra darmkanker geconstateerd. Hoewel hij jarenlang met lichte darmklachten had rondgelopen, was zijn gezondheid verder ijzersterk geweest. Nu volgde in augustus een operatie, waar hij angstig naartoe leefde.

Het nieuws van de operatie drong ook tot het Koninklijk Huis door. Al jaren waren Hetty en Zijlstra vaste gasten op staatsdiners, recepties en galafeestjes. In april 1983, ruim een jaar na zijn pensionering, was Zijlstra benoemd tot minister van staat, een eretitel die hem onder andere tot adviseur van koningin Beatrix maakte. De oud-Bankpresident kreeg de eretitel vanwege zijn 'staat van verdiensten,' verklaarde premier Lubbers. Zijlstra trad tot een select gezelschap toe. Lang niet iedere oud-premier of Bankpresident werd minister van staat. Hij was in 1983 de zesde, naast oud-premier Drees, PvdA-zwaargewicht Burger, de voormalig vicepresident van de Raad van State Ruppert en de oud-ministers Eelco van Kleffens en Marga Klompé. Het was de erkenning van zijn grote rol in het openbaar bestuur, schreef Victor Halberstadt. 'Door het Staatshoofd,' voegde het invloedrijke Kroonlid van de SER daaraan toe.¹⁰³ Als peetvader van kroonprins Willem-Alexander kende Zijlstra de koningin natuurlijk goed. Over en weer werden bij verjaardagen felicitaties gestuurd. Ook van zijn petekind zelf ontving Zijlstra soms een briefje. Hij was tevens een van de voogden van de troonopvolger en was betrokken bij diens vorming. Samen met zes anderen was Zijlstra in de zomer van 1993 te gast geweest op Huis ten Bosch om te spreken over 'de activiteiten en oriënteringsprogramma's die de Prins van Oranje na voltooiing van zijn studie zou kunnen aanvatten',¹⁰⁴ Het meest intensief bleef het contact met de echtgenoot van Beatrix. Al dertig jaar was Zijlstra 'de drijvende kracht' van de periodieke lunches en, schreef Claus in augustus 1996, 'de reden waarom ik mij nog steeds op de lunches verheug.' Het was hem ter ore gekomen dat Zijlstra in het ziekenhuis lag en de prins wenste hem 'ook namens mijn vrouw een goed herstel toe'.¹⁰⁵

De operatie was goed verlopen, maar de wens van prins Claus ging niet in vervulling. Het herstel verliep uitermate langzaam, schreef Zijlstra in het na-

jaar aan kennissen en vrienden. Zijn mobiliteit was aangetast en het ging 'dit driftige baasje' allemaal veel te langzaam.¹⁰⁶ Ook Jan Pen had een tijd lang niets van hem gehoord. 'Ik hoop dan maar dat het goed met je gaat,' informeerde hij in oktober, 'en met Hetty.'¹⁰⁷ Maar dat ging het niet. Waarom precies bleef onduidelijk, maar de operatie vormde het beginpunt van een neerwaartse spiraal. Zijlstra werd nooit meer de oude. Was bij de operatie te veel anestheticum toegediend, waarvan Hetty overtuigd was? Hoe het ook zij, Zijlstra begon fysiek en mentaal af te takelen. 'Heel langzaam verloor mijn vader de greep op het leven,' schetste zijn oudste zoon Ane Jelle het ziekteproces. 'Hij werd teruggeworpen op de kleine dingen van alledag en moest zich in toenemende mate overgeven aan de regie van anderen.'¹⁰⁸ Het schrijven hield op, waardoor het gezamenlijke boek met Pen nooit kon worden afgerond. Ook zijn betrokkenheid bij het CDA kwam ten einde. Wel bleef hij lid van de Tafelronde. In dit voorname gezelschap begon men te merken dat Zijlstra ouder werd. Hij werd vergeetachtig en kon plotseling de etiquette vergeten. Zijn humeurige buien namen toe en hij verloor de nuance steeds meer uit het oog.¹⁰⁹ De kinderen zagen dit eveneens gebeuren. Langzaam verdwenen mensen uit beeld. In Wassenaar kregen Jelle en Hetty steeds minder bezoek. Opvallend trouw was een kleine groep mensen. Jan Peter Balkenende zag Zijlstra als zijn leermeester en bleef komen, net als Nout Wellink. Ook het Koninklijk Huis was trouw in het contact. Bernhard, Claus en Willem-Alexander kwamen op bezoek. De kroonprins stelde op de valreep zijn aanstaande vrouw Máxima nog aan zijn peetvader voor.¹¹⁰

Altijd had Zijlstra met zijn intellect greep gehouden op de wereld om hem heen. Een sluitend wereldbeeld, waarbinnen hij alles kon duiden en verklaren. Dat was zijn kracht. 'Het leek wel of hij geen twijfel kende,' aldus zijn oudste zoon. 'Eigenlijk hoefde hij alleen maar uit te leggen, op een duidelijke manier te vertellen, wat er gedaan moest worden of welk risico uit de weg gegaan diende te worden. En iets duidelijk maken, dat kon hij.' Na de operatie raakten zijn hersenen steeds verder aangetast en verloor Zijlstra deze greep. 'In eerste instantie is dat een drama voor hem geweest. Het moeten opgeven van zijn onafhankelijkheid, het wegvloeiën van zijn zekerheid en het aangetast raken van zijn analytisch vermogen, dit alles maakte hem angstig.'¹¹¹

Thuis zorgde dit voor een moeilijke situatie. Hetty kreeg het zwaar. Angst en boosheid gingen bij haar man hand in hand. In tegenstelling tot het ziekteverloop bij alzheimer ging het bij Zijlstra's vasculaire dementie schoksgewijs achteruit. Kleine herseninfarctjes betekenden keer op keer een volgende stap in het aftakelingsproces. Voor belangrijke gebeurtenissen wist Zijlstra zich met grote krachtsinspanning nog wel op te laden. Monter woonde hij

Naast Nout Wellink en koningin Beatrix in Wassenaar, 1998.

in de zomer van 2001 het huwelijk van zijn jongste zoon bij. Sjoerd was in 1987 afgestudeerd in rechten. Hij promoveerde in 1996 cum laude in Rotterdam. Zijn vader was erg trots dat zijn jongste zoon in zijn voetsporen trad. Op 29 november 2001 sprak Sjoerd zijn oratie uit. Hij werd hoogleraar aan de vu. 'In het kraagje van mijn toga zat een klein label, waarop te lezen was: J. Zijlstra. Firma Rhebergen, Amsterdam 1948. De toga zat als gegoten,' blikte Sjoerd terug. 'Mijn vader was bij die oratie aanwezig, en hij heeft er intens van genoten weer op de vu te zijn. Het was de laatste keer.'¹¹²

Na het opladen voor dergelijke hoogtepunten volgde onvermijdelijk een nieuwe terugslag. Zo ook eind november. Aan de zorg van anderen had Zijlstra zich ondertussen kunnen overgeven. In de laatste fase kon hij niet meer thuis zijn en ging naar een verzorgingstehuis. Het was een treurige tijd, al hadden de kinderen wel het gevoel dichterbij hun vader te komen. Lang was er afstand geweest. Door de drukte van zijn werk, maar ook door zijn stellige denken en de zorgen om hun keuzes. Ging het allemaal wel goed? Maakten de kinderen wel de juiste keuzes? Het liefst hield hij de kinderen in zijn binnenzak om van tijd tot tijd een kijkje te nemen hoe het ging, had Hetty wel eens uitgelegd. Goed bedoeld, maar het onvoorwaardelijke vertrouwen in hun eigen zelfstandigheid ontbrak. 'Verdrietig waren we ook,' blikten zij terug, 'omdat die vader met al zijn goede bedoelingen en grote bezorgdheid om zijn kinderen soms zo onbereikbaar voor ons was.'¹¹³ Toch hadden zij allemaal hun weg naar de universiteit gevonden, studeerden af en stichtten een gezin. 'De boze tijden in aanmerking genomen,' ging

het zijn kinderen goed, schreef Zijlstra midden jaren tachtig voorzichtig.¹¹⁴ In die laatste periode vielen de zorgen eindelijk weg. Gesteund door een aantal zeer deskundige en toegewijde verzorgers brachten Hetty en de kinderen nog vele rustige uren met hem door. Op 23 december 2001, een kleine vier weken na de oratie van zijn jongste zoon, overleed Jelle Zijlstra te midden van zijn gezin.

Epiloog

Groter dan de politiek

De begrafenis van Zijlstra was een indrukwekkend eerbetoon aan de man die zich bijna dertig jaar lang in het centrum van de macht had bevonden.¹ Er waren zo veel belangrijke mensen bij elkaar, dat een bom heel Nederland plat had kunnen leggen, realiseerde een van Zijlstra's dochters zich die dag. In krantenberichten en necrologieën werd Zijlstra geroemd als staatsman. 'Hij had nog groter kunnen zijn,' schreef *Trouw*, refererend aan de premierschappen en de functies in Washington en Brussel die hij afwimpelde. Tot het einde van zijn actieve loopbaan bleef zijn naam boven het Binnenhof zweven. Hij behoorde tot de 'grote Nederlanders' van de twintigste eeuw, oordeelde ook Jan Pen in zijn in memoriam. Een 'nieuwe heilige', schreef *Elseviers Weekblad* zelfs.² In de Eerste Kamer werd Zijlstra eveneens herdacht. Premier Wim Kok sprak een herdenkingsrede uit. Kok huldigde Zijlstra als econoom en politicus. Hij noemde de voormalig minister, premier, Bankpresident en minister van staat 'één van de werkelijk groten van de naoorlogse politiek van ons land'.³

In deze biografie heb ik een beeld geschetst van Zijlstra's jeugd, zijn periode in Rotterdam en de glansrijke carrière die volgde. Het valt haast te lezen als 'een brokje sociale geschiedenis': de plattelandsjongen die mocht doorleren en het schopte tot premier en Bankpresident.⁴ Toch zijn in dit boek vooral andere ontwikkelingen uitgelicht. In het eerste deel heb ik het beeld van een leergierige en rebelse jonge econoom willen schetsen. Gedreven en met lef streefde Zijlstra vernieuwing na. In deel twee kreeg Zijlstra's politieke gezag vorm. Zijn karakter werd steeds sterker. Hij profileerde zich als expert wiens deskundigheid zowel ontzag inboezemde als wrevel wekte. Critici bestempelden zijn dominante optreden als 'schoolmeesterachtig' of dictatoriaal. Ondertussen schuurde de weerbarstige realiteit van politiek en landsbestuur het keynesiaanse vernis grotendeels van zijn economisch-politieke denken. Het was de opmaat voor zijn functioneren als Bankpresident. Een periode waarin hij als roepende in de woestijn waarschuwde voor het gevaar van loonstijging, oplopende financieringstekorten en inflatie. De soberheid waartoe het orakel van het Frederiksplein opriep, werd net als de waaier aan andere financieel-economische aanbevelingen lange tijd in de wind geslagen. Pas tegen het einde van de jaren zeventig begon zich de om-

slag af te tekenen waarop Zijlstra al die tijd had aangedrongen. De Bank en haar president liepen voorop in een politiek-economische strijd die uitmondde in het bezuinigings- en hervormingsbeleid van de jaren tachtig. Zijn visie was de tijd vooruit geweest en paste vooral in een internationale trend waarin individuen als Arthur Burns, Paul Volcker, Frits Leutwiler en Margaret Thatcher zijn gelijken waren.

Zijlstra's 'buitensporige' gezag onder de loep

Deze epiloog is een afsluitende schets waarin de kern van Zijlstra's gezag, zijn invloed en zijn betekenis worden weergegeven. Daaraan voorafgaand wil ik echter kort de rol van het toeval belichten. Een deel van de verklaring voor Zijlstra's opzienbarende carrière moet in zijn karakter en profiel worden gezocht, maar geluk speelde eveneens een rol. Dit bleek bijvoorbeeld uit het moment waarop hij afstudeerde als econoom, dat samenviel met het einde van de oorlog en het begin van de wederopbouw. Plotseling dromde een grote studentenschare samen voor de poorten van de Nederlandse universiteiten. Met de economie in puin en de keynesiaanse revolutie in volle gang raakte de economische wetenschap in zwang. Het tijdperk der economen brak aan. In 1948 werden in Nederland twee economiefaculteiten opgericht in Groningen en Amsterdam. De inkt van Zijlstra's proefschrift was nog nauwelijks opgedroogd toen hij op meerdere plekken in het land hoogleraar kon worden. Vooral in de gereformeerde zuil was het aantal modern geschoolde economen zoals Zijlstra dun gezaaid. Met zijn hoogleraarschap aan de VU werd zijn carrière gelanceerd. Ook elders kwam zijn naam als gereformeerd en vooruitstrevend econoom bovendrijven. De jonge hoogleraar raakte betrokken bij partijpolitiek, onderzoekscommissies, Europese integratie en de pas opgerichte Sociaal-Economische Raad. In het onvoorspelbare formatieproces kwam hij in 1952 ook in beeld als minister. Opnieuw greep Zijlstra de kans met beide handen aan. Tegen de wil van partijleider Schouten waagde hij de sprong in het diepe. Economen zoals hij hadden in zijn optiek immers de 'bijzondere verantwoordelijkheid' leiding te geven.

De elf jaren die hij minister was, vielen bovendien grofweg samen met de gouden jaren van het Nederlandse harmoniemodel. De wederopbouw werd voltooid en het 'economische eldorado' brak aan, aldus oud-minister Koos Andriessen. Hij noemde Zijlstra 'de meest gelukkigste' minister van Economische Zaken.⁵ Goed gekozen was ook het moment waarop de antirevolutionaire econoom in de jaren zestig afscheid van de politiek nam. Nadat zijn premierschap in 1963 in het water viel, verschenen donkere wolken aan de financieel-economische horizon. Eerst kwam de loonexplosie, daarna be-

gonnen zich de begrotingsproblemen af te tekenen, die het politieke debat jarenlang zouden beheersen. Als senator droeg Zijlstra in deze periode geen politieke verantwoordelijkheid meer. Als deskundige buitenstaander bood hij advies en luidde de noodklok over het beleid van het kabinet-Cals. Toen hij vervolgens aantrad als premier, gebeurde dat als redder in nood.

Die rol was Zijlstra op het lijf geschreven. Het sloot aan op de politieke stijl die hij vanaf zijn aantreden als minister had ontwikkeld. Door zich in de eerste plaats als econoom te presenteren, affiliateerde Zijlstra zich ook in de politiek met de wetenschappelijke status van zijn vakgebied. Zijn politieke en bestuurlijke optreden werd gehuld in een sluier van objectiviteit en waardevrijheid.⁶ Als politicus maakte het hem ongrijpbaar, zowel voor tijdgenoten als voor historici. Zijn gezag werd veelal verkeerd begrepen. Zijn eigen claim geen 'homo politicus' te zijn werd overgenomen of gereduceerd tot een kil pragmatisme.⁷ Door Zijlstra's economische expertise te beschouwen als een politieke stijl ontstaat een geheel ander beeld. Hoewel Zijlstra PvdA-premier Drees zeer bewonderde, valt hijzelf niet onder de 'Dreesachtigen' te scharen. Evenmin moet hij beschouwd worden als een 'gemoedelijke en vaderlijke premier'.⁸ Als econoom ontwikkelde Zijlstra een eigen stijl van politiek leiderschap. De term 'technocraat' is daarbij zinvol, maar blijft vaak een containerbegrip dat inhoudelijk weinig wordt ingevuld. De distantie tussen de expert en de 'gewone' politiek vormt de kern om Zijlstra's politieke stijl te begrijpen. Tussen de verzuilde partijen en de vertegenwoordiging van deelbelangen stond de (economische) expert op het voetstuk van de wetenschap. Het was precies wat Jan Pen in 1992 in een scherpe analyse van Zijlstra's memoires over het voetlicht bracht. Zijlstra nam afstand van 'zeurende en dreinende ministers', schreef Pen. Niet omdat hij een buitenstaander was, maar omdat hij erboven stond.⁹ Als econoom vertolkte hij in de politiek een hogere vorm van waarheid. 'Eerlijke politiek', zoals Zijlstra dit later zelf noemde.¹⁰

Zijn wetenschappelijke achtergrond bepaalde ook op een andere manier Zijlstra's *modus operandi* in politiek en bestuur. Zijn analytische benadering lag ten grondslag aan zijn visie en de wijze waarop hij zich positioneerde. Zijlstra besteedde veel tijd en aandacht aan het ontleden en doorgronden van de problematiek die ter tafel kwam. Het stelde hem in staat om, op basis van zijn wereldbeeld en visie, een diagnose te stellen en een beleidsmatig recept voor te schrijven. Hij hield in politieke discussies, vergaderingen en diplomatieke onderhandelingen daarbij steeds scherp zijn uiteinde-lijke doelstellingen in het oog. Dat stelde hem bovendien in staat onderscheid te maken tussen zijn strategie op de lange termijn en een tactiek op de korte baan. Dit kwam goed in beeld bij het bepalen van de Europese integratie-

agenda van Nederland begin jaren vijftig. Economische integratie moest volgens Zijlstra het doel zijn waarnaar het kabinet streefde. Flexibel en pragmatisch handelen was daarbij op korte termijn noodzakelijk, zonder daarbij het zicht te verliezen op het strategische einddoel. Stappen op het gebied van economische samenwerking werden voorwaarde voor medewerking aan integratie op andere terreinen. Het waren belangrijke aspecten van Zijlstra's onderhandelingskracht. Dat hij zaken kraakhelder en overtuigend uiteen kon zetten, sprak daarbij ook in zijn voordeel. Niettemin manoeuvreerde Zijlstra vaak uitermate voorzichtig. Het levert een paradoxaal beeld op van een behoedzame en gewiekste onderhandelaar die tegelijkertijd risico's durft te nemen door het conflict aan te gaan en ver voor de troepen uit te lopen. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1971, toen hij frontaal botste met minister Witteveen over het aanwijzingsrecht en in 1977, toen hij enkele dagen na de val van het kabinet-Den Uyl de kredietrestrictie invoerde.

Het brengt ons bij de persoon die Zijlstra was. In zijn handelen kon de Friese econoom zowel voorzichtig en berekenend zijn als dominant en standvastig. Tactisch wist hij compromissen te sluiten. Tegelijkertijd was hij op zijn hoede en nam geen onhoudbare positie in. Pragmatisch boog hij mee, wakend voor fouten, mislukking en gezichtsverlies. In zijn karakter scholen twee gezichten. Aan de ene kant was hij vlot, prettig in de omgang en benaderbaar. Zijlstra bewoog zich gemakkelijk in sociale kringen, was gevat en wist overal het vertrouwen en de waardering te winnen van medewerkers en collega's. Hij bleef met beide benen op de grond staan, ondanks het feit dat zijn carrière zo'n hoge vlucht had genomen. Aan de andere kant kon hij nors en onaangenaam zijn. Zijlstra's neiging het gesprek te domineren werd dan ervaren als overheersend. In beide gevallen trad zijn zelfverzekerdheid naar voren. Het stoelde op zijn kennis en zijn scherp omlinjende visie. Op basis daarvan maakte hij als jong econoom stoutmoedig zijn entree op het politiek-maatschappelijke toneel. Zijlstra nam geen blad voor de mond en bond onbevreesd de strijd aan met antirevolutionaire mastodonten als Schouten en Van den Heuvel. Het was deze ambitieuze jongeman die samen met studievriend Bakker en hun echtgenotes eind jaren veertig naar de mondaine Rivièra reed. Een man van de wereld. Toch bleef zelfs in de omgang met intimi altijd een zekere afstand bestaan. Het gaf hem iets onkwetsbaars, al sprak er steeds ook een zekere innerlijke spanning uit.

Als kind van de crisis werd Zijlstra zijn leven lang voortgedreven door een drang naar kennis en het plichtsbesef de economische malaise die hij in zijn jeugd had aanschouwd in de toekomst te voorkomen. Kennis gaf Zijlstra greep op de wereld om hem heen. Eerst zocht hij antwoorden op de

vragen van de jaren dertig. Zijn zoektocht werd op de hbs in Harlingen in gang gezet door Van Hinte, die zijn talent herkende en hem aanspoorde verder te studeren. Onder leiding van De Vries en vooral Koopmans begon hij in Rotterdam antwoorden te vinden. De zoektocht gaf ook blijk van zijn calvinisme. Zelf naar waarheid zoeken, vooral nu de crisis oude zekerheden had doen verbleken. Gereformeerde principes ruilde Zijlstra in voor een analytisch-economisch wereldbeeld. Het leidde tot een getroebleerde relatie met de eigen kring, die zijn zienswijze verdacht vond en hem principiële armoede verweet. Toch was het deze economische visie die het fundament vormde voor Zijlstra's politieke optreden en zijn blijvende actualiteit gedurende meer dan dertig lange jaren.

Na de oorlog streefde Zijlstra naar vernieuwing. De vorige generatie had beleidsmatig gefaald, met politiek extremisme en oorlog tot gevolg. Het moest anders en beter.¹¹ Zijlstra schoof de geharnaste principes van de ARP aan de kant. Op basis van moderne denkbbeelden over marktwerking, ondernemerschap en overheidsingrijpen construeerde hij een visie op de werking en ordening van de economie. Deze economisch gearde visie viel niet te vangen in de denkkaders van voor de oorlog. Het oversteeg de grenzen van de gereformeerde zuil. Deze 'vreemde' kijk op partij en politiek boezemde ARP-leider Schouten zelfs een zekere angst in.¹² Terwijl Schouten en de partij zich op het verleden bleven richten, belichaamde Zijlstra de nieuwe tijd. Het maakte de jonge econoom ongrijpbaar. Zijn horizon was vele malen ruimer, wat ook bleek uit zijn vroege betrokkenheid bij het Europese integratiestreven. Deze grote greep bleef hem altijd kenmerken. Zijlstra's drijfveer was het doorgronden van de wereld om hem heen. Zijn visie bleef flexibel. Ontwikkelingen van buitenaf en ervaringen in politiek en landsbestuur oefenden er invloed op uit. Toch bleven de grondtonen terug te voeren tot de crisisjaren en zijn studie in Rotterdam. Een klassieke economische visie, hoofdzakelijk continentaal-Europees van aard. Koopmans en het Nederlands monetarisme, Hayek en de Oostenrijkse School en Eucken en het Duitse ordoliberalisme hadden grote invloed op hem uitgeoefend. Ook Keynes en Schumpeter pasten in Zijlstra's afgewogen visie op een dynamische economie. Naast ondernemerschap en marktwerking speelden orde, spelregels en overheidsingrijpen daarin een centrale rol.

Zijn overkoepelende visie was de sleutel tot Zijlstra's blijvende actualiteit en zijn autoriteit, of zoals de journalist Willem Breedveld het kort na zijn dood betitelde, zijn 'buitensporige gezag'.¹³ 'De leerlingen luisterden,' schreef KLM-directeur Jan de Soet toen hij een lezing van Zijlstra had bijgewoond, 'en velen gingen gesterkt naar huis. Iemand bleek tenslotte, temidden van alle verwarring, gelukkig in staat een uiterst complexe zaak te analyseren en

tot een aantal begrijpelijke en hoopgevende observaties te komen.¹⁴ Het was dezelfde dynamiek die Kamerleden in het parlement hadden meegemaakt. Het kon ook in de Bankraad, de REA of de SER gebeuren. Aan de voeten van Gamaleël, zoals oud-minister Jo Meynen de gezamenlijke vergaderingen van directie en commissarissen van DNB omschreef. Zijlstra's 'fabelachtige vermogen om, schijnbaar moeiteloos, tot de kern van de meest ingewikkelde zaken door te dringen', werd ook door Wellink in herinnering geroepen.¹⁵ De heldere uitleg en begrijpelijke taal getuigden daarbij van een diep inzicht, aldus directeur Groen van de Abraham Kuypersstichting in 1955. De 'verantwoorde (!) simplificatie' van Zijlstra, waarbij financiële en economische kwesties soms uitgelegd werden met huis-tuin-en-keukengezegden, was alleen mogelijk doordat Zijlstra zéér ver boven de stof stond.¹⁶

Dit onderschreef ook oud-Bankdirecteur Graaf van den Bosch. Zijlstra had altijd boven de problemen gestaan.¹⁷ In een prachtige afscheidsbrief preciseerde Kessler eind 1981 de wijze waarop Zijlstra's visie, zijn retorische gave en zijn politieke handigheid zijn succesvolle functioneren als Bankpresident hadden bepaald. Het beeld dat Kessler schetste reikte daarbij in wezen verder dan alleen de Bankperiode en bood zicht op de kern van Zijlstra's leiderschap, charisma en gezag. 'Jij, die anderen zo goed kan overtuigen, bleef openstaan om zelf overtuigd te worden. Soms bliksems snel, in de loop van een collegiaal gesprek. Het nieuwe inzicht werd in je denken geïntegreerd en niet zelden verdiept en verscherpt. Het werd daardoor mede bepalend voor het "presidentiële" optreden van de Bank. In dat optreden ben je ongetwijfeld een meester geweest. Je vermogen om te doorgronden en te verwoorden, vooruit te zien en in te calculeren, het essentiële te onderscheiden van het bijkomstige en het strategische van het tactische, kortom je vermogen om niet slechts gelijk te hebben doch ook gelijk te krijgen, heeft je collega's en zeker ook mij ten zeerste geïnspireerd. Voor mezelf sprekend voeg ik hier aan toe dat ik mij ervan bewust ben dat ik deze 14 jaar eigenlijk in een zéér beschermd milieu heb gewerkt. Met jou als president kon om zo te zeggen, ook op het terrein van mijn verantwoordelijkheden, nooit iets helemaal misgaan. Had zulks ooit gedreigd, dan zou jij ongetwijfeld tijdig en zonder verwijt zijn ingesprongen.'¹⁸

Dit laatste gaf uiting aan Zijlstra's collegialiteit. Hoewel het eigenzinnige optreden van Kessler hem zo nu en dan tot wanhoop had gedreven, liet Zijlstra dat niet blijken. Hij was niet rancuneus. 'Je moet iemand nooit verwijten dat hij blijk geeft van verbeterd inzicht,' vertelde hij collega Szász.¹⁹ Tegelijkertijd bleef zijn eigen visie in ontwikkeling, zoals Kessler schetste. Dit kwam ook naar voren in een afscheidsbrief van Joop den Uyl. 'Het gekke is,' schreef Zijlstra's politieke spiegelbeeld in december 1981, 'dat, terwijl

je geldt als het toonbeeld van stabiliteit en consistentie van opvatting, naar mijn indruk daaronder de nodige twijfel en beweeglijkheid schuil gaat. [...] Misschien vind ik juist daarom wel dat je moeilijker te plaatsen bent dan veelal door de spraakmakende gemeente gebeurt.²⁰ Het was een belangrijke constatering die Den Uyl deed. Aan de ene kant waren de grondtonen van Zijlstra's politiek-economische denken uiterst consistent. Dit waren de grote lijnen van zijn visie, die terug te voeren waren op het klassieke, ordoliberalistische denken van Koopmans, Eucken en Schumpeter. Tegelijkertijd stelde Zijlstra's denken niet tot een rotsvast geheel. Het bleef een dynamisch geheel. Wat Den Uyl 'twijfel en beweeglijkheid' noemde, had Goudzwaard in 1966 bestempeld tot 'soepelheid'.²¹

Veel van Zijlstra's verdiensten als politicus en bestuurder waren in de loop van zijn lange carrière ook terug te voeren op deze overkoepelende visie. Een eerste voorbeeld hiervan was zijn beslissing het ministerschap in 1952 te aanvaarden. Na lange jaren van debat en discussie in de ARP doorbrak Zijlstra hoogstpersoonlijk de impasse en luidde met zijn toetreden tot het kabinet-Drees een nieuwe fase in de partijgeschiedenis in. Het gaf enerzijds blijk van zijn roepingsbesef en anderzijds gestalte aan zijn visie op de rol die economen moesten spelen in het landsbestuur. In eigen kring bleef het draagvlak voor Zijlstra's pragmatische visie op christelijke politiek desalniettemin wankel. De religieuze grondslag 'zo realistisch mogelijk' interpreterend, verkondigde Zijlstra al in 1946. Het werd pas gemeengoed in de jaren zeventig en tachtig, met de komst van het CDA en onder invloed van de prangende financieel-economische realiteit. Zijn pragmatische kijk kan dan ook gezien worden als een prille vorm van het latere no-nonsensedenken, zoals hijzelf in 1986 suggereerde.²²

In 1952, eenmaal in het kabinet, oefende Zijlstra als minister meteen beslissende invloed uit op de Europese integratieagenda. Na discussies in de ministerraad werd zijn visie, aangescherpt door zijn eerdere betrokkenheid bij de Europese Liga voor Economische Samenwerking, overgenomen door collega Beyen. Het mondde uit in het plan-Beyen, dat in 1955 na de conferentie van Messina de grondslag vormde voor de *relance européenne*. Naar Zijlstra's model werd economische integratie de eerste en opperste doelstelling. Ook het Nederlandse prijs- en kartelbeleid kreeg op basis van Zijlstra's denken over economische ordening vorm. Het instrumentarium dat EZ ter beschikking stond werd uitgebreid, maar tegelijkertijd afgestemd op formeel overleg en marktconform ingrijpen. Het stempel dat Zijlstra drukte, oefende blijvende invloed uit op de wijze waarop overheid en bedrijfsleven zich in Nederland tot elkaar verhielden. Hetzelfde gold voor het begrotingsbeleid. De Zijlstra-norm vloeyde voort uit Zijlstra's voortschrijdende inzicht

met betrekking tot mogelijkheden en grenzen van een conjuncturele afstemming van de begroting en de rol die overheidsfinanciën in de nationale economie speelden. Jaarlijkse afweging en conjuncturele bijstelling werden op zijn initiatief in 1961 ingeruild voor een meerjarenkader waarin de beschikbare financiële ruimte berekend kon worden op basis van de groei van de nationale economie en de belastinginkomsten. Door de ruimte voor meerdere jaren vast te leggen en te verdelen over de verschillende ministeries, wist Zijlstra de armslag van het ministerie van Financiën aanzienlijk te vergroten. De norm werd de nieuwe begrotingsstandaard en was jarenlang boven iedere twijfel verheven. De weerbarstige realiteit van de politiek en de schier onstuitbare uitgavendynamiek holden de werking van de Zijlstra-norm uit, waarna het trendmatig begrotingsbeleid in de jaren zeventig van het toneel verdween. Toen Gerrit Zalm in 1994 aantrad als minister van Financiën, werd de norm opnieuw van stal gehaald en aangescherpt. Met een nieuwe naamgever keerde de Zijlstra-norm zo terug op het politieke toneel.

In 1966, het jaar van Zijlstra, speelde de antirevolutionaire econoom een belangrijke rol in het verleggen van de politieke koers in Nederland. Na de Nacht van Schmelzer brachten zijn aantreden als premier en zijn keuzes als informateur een einde aan een kortstondig progressief momentum. Zijn invloed als Bankpresident werd vervolgens krachtig onder woorden gebracht door president-commissaris Steenberghe. Zijlstra's optreden als 'bekwame, moedige, onafhankelijke' Bankpresident was 'van het grootste landsbelang', vooral wanneer in de toekomst een links kabinet tot stand zou komen. Vooral in de tweede helft van de jaren zeventig functioneerde de Bank op deze wijze als tegenwicht. Tussen de beleidsvisie van Zijlstra en DNB bestonden daarbij vanaf het begin van zijn wetenschappelijke loopbaan al grote overeenkomsten. Zijlstra promoveerde op hetzelfde monetaire onderwerp als Holtrop en zijn denken kwam in belangrijke mate overeen met de beleidsfilosofie die na de oorlog op de Bank werd uitgewerkt. De nadruk op vaste wisselkoersen, beleidsdiscipline en de strijd tegen inflatie waren een constante. In de roerige jaren zeventig, toen het geldstelsel van Bretton Woods, ten onder ging, viel Zijlstra's zoektocht naar stabiliteit samen met de koersbepaling op de Bank. In een wereld vol verandering zocht Zijlstra eerst houvast in de Slang, als regionale variant op Bretton Woods, en later in een koppeling met de Duitse mark. Vanaf 1976 werd de gulden stap voor stap steviger aan de D-mark vastgeklonken. Het was een proces waarbij Zijlstra niet alleen kritiek van de linkse oppositie te verduren kreeg, maar ook vanuit werkgeverskringen, kabinet, parlement en de eigen Bankdirectie. Tezamen met de invoering van de kredietrestrictie stond dit bin-

nenlandse succes in schril contrast met de teloorgang van de monetaire orde op mondiale schaal. In 1971 kwamen in het verlengde van Zijlstra's geheime missie opnieuw vaste wisselkoersen tot stand, maar het 'nieuwe oude stelsel' ging al gauw ten onder. Zijlstra bleef zijn hervormingsagenda uitdragen, maar in het tijdperk van zwevende valuta en financiële globalisering vond zijn boodschap weinig weerklank. 'Er is veel verloren gegaan van hetgeen na de oorlog zo zorgvuldig werd opgebouwd,' schreef Zijlstra in 1993 aan Witteveen. 'Soms kan een mens daar moedeloos van worden, maar dat mag natuurlijk niet want er moet aangepakt worden.'²³ Net als Witteveen bleef Zijlstra zich inspannen. Het tekende het doorzettingsvermogen, plichtsbesef en roepingsgevoel van een generatie economen.

De beleidsommezwaai van de Bank, die eind 1976 werd ingezet en vorm kreeg in zowel het harde guldenbeleid als de invoering van de kredietrestrictie, vormde het monetaire voorspel van de bezuinigings- en hervormingskoers die de politiek gezien begin jaren tachtig definitief werd omarmd. Bovendien droeg Zijlstra consequent in jaarverslag en in zijn andere contacten met politici en beleidsmakers dezelfde visie uit op de groeiende financieel-economische problemen in Nederland. Hoewel dit geluid ook door anderen werd vertolkt, was Zijlstra in de jaren zestig en zeventig een van de belangrijkste tegenkrachten die een alternatief bood voor het keynesiaanse compromis. Meer ruimte voor marktwerking en ondernemerschap vormde de kern van zijn boodschap. Het impliceerde het doorbreken van de opwaartse dynamiek van collectieve uitgaven en belastingdruk. Hervorming van de sociale zekerheid en daling van het loonpeil waren vanuit deze optiek onvermijdelijk. Alleen via een winstgevend bedrijfsleven kon Nederland terugkeren naar structureel houdbare groei. Arbeidsplaatsen en innovatie volgden uit export en winst, waarvan de vruchten vervolgens verder zouden doorsijpelen in de maatschappij. Zijn financieel-economische diagnose en het recept van Çeşme werden in de jaren zeventig door steeds meer mensen omarmd. Zijlstra's gezaghebbende stem droeg op die manier tegenzeggelijk bij aan het groeiende draagvlak voor de pijnlijke beleidsommezwaai die uiteindelijk in 1982 gestalte kreeg.

Kanttekeningen bij een consistente beleidsvisie in een veranderende wereld

Onderhand zou het beeld ontstaan kunnen zijn dat Zijlstra op basis van zijn diep gewortelde visie en zijn strategische manoeuvreren de man was die gedurende zijn lange loopbaan altijd het gelijk aan zijn zijde had. Dat moet echter niet het beeld zijn dat uit deze biografie naar voren treedt. Zijlstra's visie vormde een coherent geheel, rustend op een stevig fundament en was voor velen overtuigend, maar het bleef een politiek geladen perspectief. Bo-

vendien zaten er zonder meer scheurtjes in het ogenschijnlijk zuivere beeld van de 'eerlijke politiek' en het 'ware evangelie'. Zo ging zijn kijk op de Nederlandse economie uit van een vrij eenzijdig verklaringsmodel. Door loonmatiging werd de concurrentiepositie versterkt en gingen productie en export omhoog. Groei en winst betekenden investeringen en banen. Het 'trickle down'-effect deed iedereen er op de lange termijn op vooruitgaan. Over onderbesteding en inkomens- en vermogensongelijkheid maakte Zijlstra zich weinig tot geen zorgen. Datzelfde gold voor de werkloosheid, die door een harde koppeling tussen gulden en D-mark eind jaren zeventig werd aangejaagd. Het was volgens hem de pijn die op korte termijn nodig was om de Nederlandse economie op termijn weer gezond te maken.²⁴ Betrokkende een land zichzelf op deze manier geen overbodige schade, doordat de economie werd afgeknepen? Monetair beleid kon kwaad doen, schetste onder anderen Jan Pen.²⁵ Daarbij was de totstandkoming van een lager loonpeil eveneens belangrijk. De rol die loonbeperking in Zijlstra's economische wereldbeeld speelde, was eind jaren vijftig en begin jaren zestig nadrukkelijk naar voren gekomen. Zijlstra en De Pous speelden toen een cruciale rol in het zo lang mogelijk in stand houden van het lagelonenklimaat. Door hieraan lang vast te houden werd de spanning aan het loonfront steeds verder opgebouwd. Het paard bleef aan de teugel, verklaarde Zijlstra trots, maar sloeg daarna op hol. De heftigheid van de loonexplosie was mogelijk aangewakkerd door het zuinige loonbeleid van Zijlstra en De Pous.

Bij de zegeningen van Zijlstra's trendmatige begrotingsbeleid kunnen ook kanttekeningen worden geplaatst. De norm bood geen enkele bescherming tegen de uitgavendynamiek van basiswetten in onderwijs en sociale zekerheid, terwijl daar de kern van de financiële problemen lag waar Nederland in de jaren zeventig en tachtig zo mee worstelde. Als minister had Zijlstra zelf constructief meegewerkt aan het optuigen van dit problematische krachtenspel. Had men 'althans een deel van de problemen' maar voorzien ten tijde van de conceptie van deze wetten, verzuchtte Zijlstra in 1976 in een brief aan oud-collega Veldkamp.²⁶ Ook de Zijlstra-norm had geen enkele bescherming geboden. Lieftinck uitte zelfs overtuigende kritiek op het 'automatisme' waarmee in Zijlstra's methodiek uitgavenposten werden beoordeeld. Het trendmatige begrotingsbeleid ging uit van een macro-economische kijk. Financiën toetste aan de hand van een kwantitatief kader. Bleven nieuwe uitgaven (aanvankelijk) binnen de ruimte, dan was Financiën tevreden. Het stond haaks op Lieftincks visie, die het opstellen van de begroting beschouwde als een kunst. Kwalitatieve toetsing van uitgavenposten was daarbij cruciaal. Ook vanuit internationaal perspectief ontstaat een dubbelzinnig beeld van Zijlstra's economische visie en zijn be-

leidsmatige aanbevelingen. Zijn recept van discipline en aanpassing ging volledig voorbij aan bestaande verschillen in rijkdom, macht en concurrentiekracht tussen landen en continenten. De belangen van ontwikkelings- en tekortlanden pasten niet of nauwelijks in zijn beeld. Daarnaast legde Zijlstra in de jaren zeventig in zijn strijd tegen inflatie vooral veel nadruk op de rol die overheden en het financieringstekort speelden. Dat geldschepping door banken nationaal en internationaal explosief groeide, bleef vooral in zijn publieke uitingen vaak buiten beeld.²⁷ Het gaf uiting aan zijn visie, waarin sobere overheidsfinanciën en het orde op zaken stellen in eigen huis belangrijke hoekstenen waren. Ook liet het Zijlstra's pragmatische inborst zien. Hoewel hij informeel op hoog niveau bleef aandringen op regulering van geldschepping op de Euromarkt, was het tijdperk van nationale controle op de banken toen voorbij. Het invoeren van nieuwe spelregels voor commercieel bankverkeer was een uitermate moeizame aangelegenheid. Terwijl achter de schermen in Bazel verder werd gediscussieerd over de vraag of de Euromarkt de inflatie wel of niet aanjoeg en steeds nieuwe werkgroepen werden ingesteld, bleven de complexe problemen voor de buitenwereld verborgen.²⁸

In de jaren zestig en zeventig ging de greep van centrale banken op geldschepping door het commerciële bankwezen en grensoverschrijdend kapitaalverkeer verloren. Terwijl de grillige dynamiek van financiële markten de speelruimte van nationale overheden begon in te perken, werd de stabiliteit van de financiële sector zelf een steeds pregnanter vraagstuk voor Zijlstra en zijn collega-centraal-bankiers. Zoals bleek uit een ongepubliceerd artikel zag Zijlstra het gevaar van een wereldwijde bankencrisis begin jaren tachtig nadrukkelijk opdoemen. De gevolgen van een dergelijke gebeurtenis zouden gigantisch zijn en riepen prangende vragen op over zowel de middelen en grenzen van centraal bankbeleid als het eventuele gebruik van belastinggeld om de bankensector te redden. 'The central bank cannot be expected to step in,' schreef Zijlstra, 'and the government will be most reluctant to use the tax-payers' money for this purpose.'²⁹ Omdat ook hij geen oplossing zag, was het voorkomen van een dergelijke crisis zijn enige antwoord. Hij sloot het artikel af met aanbevelingen om de dynamiek van binnenlandse beleidsdiscipline en schuldafflossing via nieuwe leningen en schuldherschikking in stand te houden. Het kwam overeen met de houding van beleidsmakers en centraal bankiers voor (en na) de crisis van 2008.³⁰ De oplossing werd neergelegd bij debiteuren, terwijl de dynamiek van losgeslagen geldschepping en kredietverlening door de sector zelf buiten schot bleef.

Hoewel Zijlstra gedurende de jaren zeventig bleef aandringen op regule-

ring van de Euromarkt, schaarde hij het vraagstuk van de financiële sector in zijn memoires niet onder de dissonanten die de toekomst van markteconomie en democratie bedreigden. In de jaren tachtig en negentig leken de centrale banken er goed in te slagen het financiële stelsel op de been te houden. Zijlstra's terughoudendheid om dit punt te noemen was mogelijk te wijten aan het feit dat dit vraagstuk zeer dicht bij zijn eigen metier lag. Hadden Bank en BIS niet eerder alarm moeten slaan over ontwikkelingen in de financiële sector? En moeten waarschuwen voor het risico op een schulden crisis zoals in Latijns-Amerika begin jaren tachtig? Het waren vragen die Zijlstra tijdens een schaars interview hierover in 'hoorbare verlegenheid' brachten.³¹ Zelfkritiek was niet zijn sterkste punt. De econoom Eduard Bomhoff refereerde in zijn oratie aan twee journalisten die Zijlstra bij zijn afscheid van de Bank vroegen naar foute keuzes tijdens zijn presidentschap of tekortkomingen in het monetaire beleid van DNB. 'Ook na een lange pauze wist Dr. Zijlstra niet één voorbeeld van een vergissing, al was het maar achteraf, te geven.'³² 'Ik heb even opgekeken van mijn eigen stoutmoedigheden,' reageerde Zijlstra in een brief. 'Het was mij alweer ontschoten.'³³ Zijn houding gaf blijk van zelfvertrouwen, maar ook van eergevoel en behoedzaamheid. Zorgvuldig hield hij de kaarten dicht tegen de borst en gaf ongelijk of fouten liever niet toe. Het waren de menselijke eigenschappen van een ogenschijnlijk ongenaakbare Bankpresident. Zijlstra kon zich ergeren aan de beperktheid van anderen, verveelde zich stierlijk in eindeloze vergaderingen, maar bleef zich tegelijkertijd met engelengeduld, plichtsbesef en roepingsgevoel inzetten voor het landsbestuur. Hij had steeds een duidelijke visie, predikte zijn 'ware evangelie', maar kon zijn eigen rol toch relativiseren. Zelfvertrouwen sloeg niet door in zelfoverschatting. Nederland was niet afhankelijk 'van die ene mijnheer in de Bavoylaan in Den Haag', klonk het toen hij in 1981 het premierschap afwees. Toen de invloedrijke topambtenaar Frans Rutten hem en Tinbergen in 1989 op het vlak van economie aanwees als erflaters van de twintigste eeuw, nam Zijlstra daar 'lichtelijk onthutst' kennis van. 'Deze reactie spruit uiteraard niet voort uit een gebrek aan erkentelijkheid maar uit, om een bepaalde uitdrukking te gebruiken, Gerede Twijfel.'³⁴

Toch was de uitverkiezing van Rutten naar mijn oordeel zonder meer terecht. Gedurende bijna dertig jaar vervulde Zijlstra een bepalende rol in het landsbestuur. Hoewel de verantwoordelijkheid zwaar op zijn schouders drukte, bleef hij met een groot uithoudingsvermogen en een strakke dagindeling op de been. Zijn gezag kreeg onmiddellijk vorm na zijn maiden-speech in de Tweede Kamer. Hij groeide daarna uit tot de meest gezaghebbende politicus van Nederland. Het 'Jelle zal wel zien' van Wim Kan gaf

uiting aan zijn gezag en vergrootte zijn populariteit. Met zijn doorwrochte en veelomvattende visie had hij greep op de wereld om hem heen. Het vormde het denkraam voor zijn analyses. In begrijpelijke taal wist hij diagnose en recept uiteen te zetten. Dat wekte vertrouwen. Als Bankpresident bleven zijn status en gezag in stand. Politiek, ideologisch en bestuurlijk was hij een van de architecten van de ordening van Nederland op economisch en financieel gebied.³⁵ Hij drukte zijn stempel met de Zijlstra-norm, die later Zalm-norm ging heten. Met het informele prijs- en kartelbeleid, waarin ondernemerschap en vrije markt veel ruimte kregen, maar de overheid uiteindelijk als scheidsrechter kon optreden. Met de harde gulden, die steeds hechter aan de Duitse mark gekoppeld werd. De visie die de grondslag vormde onder dit beleid leeft als erfenis van Zijlstra nog altijd voort. Hij was daarmee inderdaad een van de werkelijk groten in het naoorlogse Nederland, zoals premier Kok hem omschreef. Juist in de huidige tijd van grote onzekerheid over de politieke en economische toekomst kan het eigenzinnige leven van de econoom en politicus Zijlstra een bron van inspiratie zijn. 'Wij weten niet en kunnen niet weten voor welke problemen de mensheid in de toekomst kan komen te staan en op welke wijze die problemen moeten worden opgelost,' schreef de oud-minister, oud-premier en oud-Bankpresident aan het slot van zijn memoires. De antwoorden uit verleden en heden boden volgens hem geen garantie voor de toekomst.³⁶ Steeds nadrukkelijker voelt men de behoefte aan een nieuwe, diepgaande visie op het huidige tijdsgewricht. Een visie waarin de dynamiek van vandaag de dag begrepen en gevangen wordt en waarin opnieuw een duurzame verhouding ontstaat tussen overheid en individu en tussen maatschappij en (financiële) markt.

Verantwoording

‘The essential shift in perspective is from structures and abstractions – for example “volumes and directions” – to people and their experiences.’

– JOSEPH C. MILLER¹

‘You know, you can look in a microscope at either a fly or an elephant – or at least a piece of it.’

– CARLO GINZBURG²

Voorbij het spiegelgevecht: Duiden van zelfpresentatie

Begin- en eindpunt van dit biografisch onderzoek zijn de memoires en het zelfbeeld van Jelle Zijlstra. Het beginpunt omdat de krachtige beeldvorming rond zijn persoon bij aanvang van het onderzoek hanteerbaar moest worden gemaakt. Dit was noodzakelijk om niet in een strijd verwickeld te blijven met het beeld dat Zijlstra gedurende zijn leven zorgvuldig construeerde en bewaakte. De twee autobiografische publicaties uit 1978 en 1992, *Dr. Jelle Zijlstra* en *Per slot van rekening*, vormden daar het sluitstuk van. Het zijn documenten die historici voor moeilijkheden stellen, aangezien de autobiografie ‘de gevaarlijkste van alle bronnen’ is.³ Tegelijkertijd zijn dergelijke egodocumenten van onschatbare waarde, wanneer de historicus ze op de juiste wijze benadert en gebruikt. Immers, ‘juist in zijn zorgvuldig geconstrueerde zelfbeeld geeft de autobiograaf zich onbedoeld bloot’, zoals Gerrit Voerman schreef.⁴ Dit gold ook voor Zijlstra. Consistent wierp hij het beeld van de onwillige buitenstaander op. De econoom en wetenschapper die tegen wil en dank in de politiek terecht was gekomen. Steeds verhinderden zijn plichtsbef en verantwoordelijkheidsgevoel dat hij zich kon onttrekken aan de greep van het Haagse.

‘Het lot viel op Jonas’, zoals Zijlstra in 1992 schreef over het premierschap dat hij naar eigen zeggen tegen wil en dank aanvaardde. ‘Iemand moest het doen.’⁵ De beeldvorming ving meteen in december 1952 aan, toen Zijlstra zich in zijn maidenspeech presenteerde in de Tweede Kamer. Een ander sleutelmoment was zijn brief aan het partijbestuur uit 1962, waarin Zijlstra kenbaar maakte niet nogmaals als lijsttrekker van de ARP op te willen treden. Hij was geen homo politicus, luidde zijn verklaring. Het was een her-

haling van het beeld dat hij in 1956 schetste, toen hij het lijsttrekkerschap voor de eerste keer aanvaardde. Het politieke leven had hij nooit 'gezocht of begeerd'. Innerlijk was hij een 'homo academicus en geen homo politicus'. Ondanks elf jaren ministerschap, drie jaren in de Eerste Kamer en een klein halfjaar als interim-premier bleef de beeldvorming haar kracht behouden. Hij bleef zichzelf als buitenstaander presenteren. Het vormde de kern van het boek van Puchinger uit 1978, dat 'woord voor woord' van Zijlstra zelf afkomstig was. Ook met de publicatie van *Per slot van rekening* bleef de legende in stand.

Het begrijpen en doorbreken van dit beeld was een proces dat zich voltrok door Zijlstra's imago, zijn optreden en zijn memoires bewust te onderzoeken als vormen van zelfpresentatie. Vooral de publicaties uit 1978 en 1992 worden daarmee een 'autobiografische daad', waarmee de auteur expliciet een versie van zichzelf en zijn levensgeschiedenis creëert.⁶ Hoewel deze zelfpresentatie in Zijlstra's geval overtuigend was en het beeld lange tijd vrijwel kritiekloos werd overgenomen, gaf hij zich in dit zorgvuldig geconstrueerde zelfbeeld wel degelijk bloot. Het beeld van de homo academicus paste naadloos bij zijn politieke stijl. Als expert en econoom distantieerde Zijlstra zich stevast van de gewone politiek. Zelfbeeld en 'eerlijke politiek' waren twee kanten van dezelfde medaille. Beide gaven uiting aan zijn stijl van politiek leiderschap. Naast het perspectief van de zelfpresentatie was nauwkeurig brononderzoek nodig om de krachtige beeldvorming rond Zijlstra aan kritisch onderzoek te onderwerpen en in een ander licht te plaatsen. Verschillende vondsten waren daarbij van cruciaal belang.

Zo lieten bronnen uit de periode tussen 1945 en 1952 zien dat Zijlstra als jong econoom nauw betrokken was bij politiek-maatschappelijke debatten. Het beeld dat hij van zichzelf schetste, van de econoom die in de ivoren toren 'het rumoer van het dagelijks leven' op afstand hield, bleek onjuist.⁷ Voor wat betreft de ARP toonde het onderzoek aan dat Zijlstra consequent een eigen partijpolitieke visie had. Hij was ambitieus en streefde vanaf 1945 naar vernieuwing en verandering van de ARP. Zijn bevlogen speech bij het aanvaarden van het lijsttrekkerschap in 1956 getuigde hier eveneens van. Het corrigeerde het beeld van Zijlstra als buitenstaander die in hoofdzaak een wetenschapper was, dienaar van de kroon en daardoor minder partijman. De wijze waarop in het notulenboek van de Rotterdamse SSR Zijlstra's uitverkiezing tot praeses werd beschreven, bracht mij eveneens voorbij de beeldvorming. In de theeschenkerij van Diergaarde Blijdorp werd amice Zijlstra per acclamatie benoemd. Hij moest naar voren worden 'gesleept'. Een prachtig stuk politiek toneel, zagen zijn studiegenoten. 'Gelijk de speaker in 't Engelse lager huis'. Het plaatste Zijlstra's latere handelwijze rond

benoemingen in een ander daglicht. Het spel van talmen, afhouden en weigeren bleek hier al te zijn ontstaan. Zijn collega's van de Bank herkenden ook een patroon en vergeleken Zijlstra's houding met het *nolo episcopari* van een kandidaat-bisschop in de rooms-katholieke wereld. Vóór een benoeming diende de katholieke geestelijke tweemaal het eervolle ambt af te wijzen voordat hij het aanvaardde.⁸ De vondst van het Rotterdamse notulenboek stelde me in staat Zijlstra's handelwijze los te koppelen van zijn vermeende afkeer van de politiek. In plaats daarvan ontstond een beeld van een geraffineerd spel, waarin Zijlstra's talmende, schoorvoetende houding een manier was om zich van steun en draagvlak te verzekeren. Ook in 1945 zwichtte hij nadat de SSR hem pertinent en unaniem als praeses wilde. Hij liet zichzelf naar voren slepen, maar had toevallig al wel een vergaderagenda in zijn binnenzak.

Biografie als onderzoeksmethode

Biografisch onderzoek heeft tot correctie geleid van het beeld van Zijlstra's leven en zijn positie in het politieke krachtenspel. Van een leergierige student werd hij een gedreven en ambitieus econoom die weinig ontzag had voor zittende gezagsdragers en aloude dogma's. In de politiek ontwikkelde hij een eigen politieke stijl, waarin zijn expertise centraal stond. In dit verband moet erop gewezen worden dat duidelijke vormen van zelfpresentatie ook bij andere Nederlandse politici voorkomen, zowel tijdens hun carrière als in retrospect, in de vorm van memoires. In tegenstelling tot een politicus als Schmelzer, die zichzelf zonder meer neerzet als 'politiek dier', zijn er vele oud-bewindslieden en minister-presidenten aan te wijzen die zich net als Zijlstra zoveel mogelijk distantiëren van de politiek. Te Velde spreekt in dat verband over een topos dat in de negentiende eeuw met name onder notabelen wijdverbreid was. Ook de naoorlogse premiers De Quay en De Jong cultiveerden het beeld dat zij een politieke carrière nooit geambieerd hadden.⁹ Wars van politieke ambitie stond bij hen 'competentie' centraal. Premier De Jong paste, zagezegd, slechts op de winkel. Terwijl Zijlstra op het eerste gezicht in deze traditie past, moeten zijn zelfpresentatie en politieke leiderschap toch anders worden geduid. Als econoom representeerde hij een hogere vorm van politiek gelijk. Hier was geen buitenstaander aan het woord, hier sprak de technocraat.

Met deze stijl vertegenwoordigde Zijlstra de opkomst van economen en experts in de politiek. Ook het gezag en de positiebepaling van politici als Witteveen en Drees jr. kunnen vanuit dit perspectief beter begrepen worden. Het geldt eveneens voor Kamerleden die zich in de eerste plaats profileerden als financieel-economisch deskundigen, zoals Notenboom van de

KVP. Deze politieke stijl kwam ongetwijfeld ook in het buitenland voor en kan aanknopingspunten bieden om het leiderschap van Duitse politici als Ludwig Erhard en Helmut Schmidt te analyseren.¹⁰ De biografische benadering is daarbij een variatie en verdieping op de sociologische methode van onderzoekers als Marion Fourcade en anderen, die de opkomst van economen en sociale wetenschappers in het ambtelijk apparaat na de Tweede Wereldoorlog hebben onderzocht. De Duitse historicus Alexander Nützenadel spreekt in dit verband van de ‘Stunde der Ökonomen’.¹¹ Naast deze sociologisch-historische en vaak cijfermatige aanpak is eveneens onderzoek nodig naar de individuele uitvoering en invulling van expertise.¹² De bottom-up-benadering van biografisch onderzoek geeft hier bij uitstek invulling aan.

Op het snijvlak tussen representativiteit en uniciteit onderzoekt de biograaf in welke mate de protagonist bredere verbanden vertegenwoordigde en in hoeverre hij of zij een uitzonderlijke positie innam.¹³ Rollen worden door het individu actief ingevuld in plaats van alleen passief uitgevoerd en aanvaard. Door biografisch onderzoek kan de wijze waarop expertise wordt uitgeoefend kwalitatief worden onderzocht. Daarbij komen bovendien wisselwerking, overlap en frictie tussen de verschillende rollen die het individu vervult in beeld.¹⁴ Zijlstra acteerde in tal van kringen en contexten. Biografisch onderzoek schept daarmee een complex beeld dat op gespannen voet staat met de eenzijdige en coherente beeldvorming van vele niet-biografische benaderingen.¹⁵ Door Zijlstra te onderzoeken komen zijn economische denken, zijn (partij)politieke program en zijn expertise naast zijn wijdvertakte netwerk, zijn drijfveren, ambities en karakter te staan. De overlap en de interactie tussen deze aspecten bieden zowel een verdieping, een verrijking als een correctie van het beeld van zijn persoon. Het gaat in de biografie om ‘mensen als zodanig’, niet alleen als ‘leden van bepaalde subgroepen’.¹⁶ En zoals Robert Skidelsky in zijn biografie van Keynes schreef: ‘There was no “single” Keynes, no identity in solitude.’¹⁷ Het persoonlijke is daarbij van groot belang om de groei en ontwikkeling van Zijlstra als denker, econoom, politicus en bestuurder te kunnen begrijpen.¹⁸ Dit boek is daarom geen politieke of intellectuele biografie, maar wat Gerrit Voerman een ‘integrale biografie’ heeft genoemd.¹⁹

Een dergelijke biografie is inherent multidisciplinair en vakoverstijgend. In het onderzoek naar Zijlstra moesten tal van kennisdomeinen worden verkend en bestreken. Dit geldt voor vrijwel iedere biografie, aangezien het leven van een individu zich nooit voltrekt in één duidelijk omliggende kring of context. In het geval van Zijlstra speelde het onderzoek zich voornamelijk af op het snijvlak van economisch denken, politieke geschiedenis en centraal bankieren. Op deze drie terreinen is in de bestaande literatuur in meer

of mindere mate eerder aandacht besteed aan Zijlstra. Hij figureert in boeken en biografieën over de ARP en de politieke geschiedenis van Nederland na de oorlog.²⁰ Zijn Bankpresidentschap wordt genoemd en behandeld in werken over de Nederlandsche Bank en het monetaire beleid in de jaren zestig en zeventig.²¹ Vanuit de actuele stand van zaken in de macro-economie zal de econoom Jan Middendorp Zijlstra's denken theoretisch analyseren.²² Het politieke en persoonlijke levensverhaal en de overlap of de frictie tussen verschillende contexten en levenssferen spelen in deze publicaties (logischerwijs) een ondergeschikte rol. In de biografie wordt de protagonist daarentegen niet alleen onderzocht als econoom, (partij)politicus of Bankpresident. Juist de integrale en integrerende kijk staat centraal. In plaats van een specifieke focus op een deel van Zijlstra's carrière, biedt een biografie zicht op het samenspel en de interactie tussen de verschillende fases, rollen en contexten. Hierdoor ontstaat een nieuw totaalbeeld, waarin ruimte is voor wrijving, continuïteit, wisselwerking en spanningsvelden.

De biografie is daarbij per definitie meer dan alleen een levensbeschrijving van een enkel individu. Door de lens van een actor wordt zicht geboden op de complexe wereld waarin hij of zij zich voortbewoog. De relatie tussen het individu en de kring of institutie waarin hij functioneerde, wordt onderzocht, geanalyseerd en waar nodig aangevuld. Hierin vertoont de biografische onderzoeksmethode overeenkomsten met de microgeschiedenis. In die benadering van de geschiedenis staat eveneens nauwlettend, 'microscopisch' brononderzoek centraal. Beide disciplines gaan uit van 'singularisering van de geschiedenis'.²³ In plaats van generalisering, reductionisme en determinisme komen juist het individuele, het eenmalige, het toevallige, de actor, de frictie en de uniciteit in beeld. Dat wil overigens niet zeggen dat microhistorici en biografen zich uitsluitend bezighouden met microscopische gebeurtenissen, details of louter individuen. Microgeschiedenis en biografie zijn juist een lens om via het individu of het singuliere zicht te krijgen op veel wijdere verbanden. Doordat kritisch brononderzoek het fundament vormt van de wetenschappelijke biografie (en de microgeschiedenis) wordt ook het grotere historiografische verhaal geëvalueerd, beoordeeld en waar nodig gecorrigeerd.²⁴

Na het succes van de microgeschiedenis is ook de biografie aan een opmars bezig als wetenschappelijke methode binnen de geschiedschrijving. Er is sprake van een 'Biographical Turn', waarbij de waarde van biografisch onderzoek voor verschillende vakgebieden en historische periodes steeds duidelijker wordt aangetoond. Biografie is niet alleen de vorm die een boek kan aannemen, maar een onderzoeksmethode die toegepast kan worden op tal van onderwerpen, periodes en vakgebieden.²⁴ 'The essential shift in per-

spective is from structures and abstractions,' aldus Joseph Miller in een studie over biografisch onderzoek in het vakgebied van de Atlantische geschiedenis, 'to people and their experiences.'²⁶

Door Zijlstra's leven te bestuderen wordt daardoor niet alleen zicht geboden op de stijl van de expert in de politiek, maar ook op zijn netwerk en de wijze waarop hooggeplaatste politici contacten met het bedrijfsleven onderhielden. Eveneens is in beeld gekomen hoe informeel contact op hoog niveau invulling gaf aan monetaire diplomatie. Dinergesprekken en onderonsjes in de wandelgangen waren minstens zo belangrijk als eindeloze (genotuleerde) vergaderingen over goud, regulering van de Euromarkt en hervorming van het geldstelsel. Juist de biografische methode is in staat deze informele en persoonlijke dimensie in beeld te brengen. Zij vult de geschiedschrijving van centraal bankieren en monetaire diplomatie daardoor op cruciale wijze aan.²⁷ Voor wat betreft het economisch denken van Zijlstra heeft dit onderzoek de verbinding proberen bloot te leggen tussen economische theorie, beleidsmatige praktijk, politieke lading en wereldbeeld. Economen zijn verhalenvertellers, schreef Deirdre McCloskey, die zich presenteren als vertolker van een objectieve waarheid. 'Concealing the ethical burdens under a cloak of science is the master move of expertise.'²⁸ Door de politieke contacten, religieuze achtergronden, normatieve preoccupaties en ideologische motieven bloot te leggen, kruipt biografisch onderzoek achter deze façade van waardevrijheid en objectiviteit. Het geldt ook voor Zijlstra's visie. Op basis van persoonlijke ervaringen, gegrond in zijn economische scholing en religieuze achtergrond, ontwikkelde hij een coherente, overtuigende visie op de werking van de economie. Deze visie was niettemin ten principale politiek en normatief geladen. Niet alleen de objectieve sluier van het economisch denken kan door biografisch onderzoek worden afgevoerd, ook valt de rigide verdeling in denktradities en scholen erdoor uiteen. Door een biografische lens ontstaat een tableau van persoonsgebonden visies die overlap en frictie vertonen met tal van stromingen en denkers. De term stijlen van denken doet meer recht aan deze historische, biografische en dynamische kijk op ontwikkelingen in de economische wetenschap.²⁹

De biografische methode kan op deze manier zowel de geschiedenis van het economisch denken verrijken als het bredere vakgebied van de economie. Juist een biografisch perspectief maakt de interactie tussen theorie en praktijk, model en visie, politiek en beleid zichtbaar.³⁰ Dit kan een tegengewicht bieden tegen de drang naar modelmatige abstractie, reductionisme en ahistorische generalisering. Hoewel tal van belangrijke economen onderwerp zijn geweest van biografisch onderzoek, is vooral in de wereld van centrale banken en de financiële sector nog weinig biografisch onderzoek

verricht. De recent verschenen biografie van Alan Greenspan vormt hierop een veelbelovende uitzondering. Via de levensloop van Greenspan biedt het werk van Sebastian Mallaby zicht op de volle vaart van het financiële stelsel van vandaag de dag.³¹ Dit onderwerp vormt ook een zijpaneel in deze biografie van Zijlstra. Met het ontstaan van de Euromarkt en de ondergang van Bretton Woods belandde de wereld in het voorportaal van het financiële kapitalisme van Greenspans biografie. Regulering van de Euromarkt bleek begin jaren zeventig politiek onmogelijk, waardoor de speelruimte van natiestaten die Bretton Woods eerder had gegarandeerd, onherroepelijk begon te verdwijnen. Terwijl de invloed en omvang van de bankensector groeiden, nam ook zijn kwetsbaarheid toe. Centrale banken gingen zich steeds meer zorgen maken om het voorkomen van een crisis en het in stand houden van het systeem. Een bundeling van biografische schetsen uit de wereld van geld en kapitaal, in verschillende periodes, zou een fundamentele bijdrage kunnen leveren aan ons begrip van het ontstaan en de ontwikkeling van het financiële kapitalisme en de problemen rond geldschepping, toezicht en crisisbeheersing die hierdoor ontstonden. De bundel *Biographies of the Financial World*, verschenen in 2012, kon zijn ambitieuze titel echter geenszins waarmaken.³² Het onlangs verschenen boek *Architects of the Euro: Intellectuals in the making of European Monetary Union* biedt meer aanknopingspunten voor een historisch-biografische benadering van de financiële sector en de wereld van het moderne centraal bankieren.³³

De biografie is een hybride genre. De biograaf wordt daardoor vaak veroordeeld tot het betreden van onderzoeksterreinen waarin hij zich niet van oorsprong heeft bekwaamd. Als politiek historicus, eveneens geschoold in de filosofie van de geschiedenis, moest ik mij voor dit onderzoek begeven op het terrein van de economie, de geschiedenis van het economisch denken en het monetaire beleid. Een complexe wereld die mij lange tijd ontzag en vrees inboezemde. Tegelijkertijd kwam ik er al gauw achter, aangespoord en gesteund door mijn promotoren, dat biografisch onderzoek naar het leven en werk van Zijlstra niet betekende dat technische economische en monetaire theorieën in beeld hoefden te komen. Hierbij speelde bovendien mee dat Zijlstra, als econoom, nooit een kwantitatieve benadering van de economie heeft voorgestaan. Ook zijn proefschrift over de omloopsnelheid van het geld, een complex monetair onderwerp, werd geschreven vanuit een kwalitatief-theoretisch perspectief. In tegenstelling tot Tinbergen, de geestelijk vader van de econometrie, was Zijlstra als econoom in de eerste plaats een *wordly philosopher*.³⁴ Door zijn opleiding in Rotterdam, zijn werk als hoogleraar en zijn ervaringen in de jaren dertig, de politiek en het landsbestuur ontwikkelde hij zijn economisch-politieke wereldbeeld. Een visie

op de werking van de economie en de samenhang tussen markt, maatschappij en overheid. Het bestuderen van Zijlstra's eigen teksten, die van zijn leermeesters, collega's en tijdgenoten was cruciaal om deze visie te kunnen vatten, duiden en beschrijven.

Het onderzoek naar Zijlstra plaatste mij daarmee midden in de geschiedenis van het economisch denken. Hij werd gevormd door het Nederlandse monetarisme van Koopmans en Holtrop, maar probeerde tegelijkertijd het keynesiaanse denken te 'vertalen' in een meer klassieke monetaire zienswijze. Als biograaf heb ik hierbij steeds gezocht naar een balans tussen het in beeld brengen van Zijlstra's intellectuele ontwikkeling, de inbedding van zijn denken in een intellectuele context en een geschiedschrijving van economisch-monetair denken in Nederland. Later, vooral in de hoofdstukken over DNB, dreigde het gevaar opnieuw het biografische perspectief kwijt te raken. Als Bankpresident belichaamde Zijlstra lange tijd het beleid van deze invloedrijke instelling, maar het verhaal moest wel biografisch blijven. Waar gaat een biografie van een Bankpresident over in een geschiedenis van DNB? Het was een vraag die steeds terugkwam tijdens het onderzoek naar en het schrijven over deze periode in Zijlstra's leven. De biograaf moet genoeg context in beeld brengen, om zicht te bieden op instituties, ontwikkelingen en gebeurtenissen waarbij de protagonist betrokken was, zonder de biografische focus te verliezen.

Hier ligt een cruciale rol voor de auteur zelf. Bronmateriaal en context-informatie kunnen overweldigend zijn, maar de biograaf moet zelf de regie in handen houden. Iedere vergadering van de ministerraad, ieder debat in de Kamer en iedere lezing biedt wetenswaardigheden en aanknopingspunten voor het verhaal. Wanneer dat het selectie criterium is, loopt een biograaf onherroepelijk vast in eindeloze beschrijvingen van debatten, wetsontwerpen en discussies. Doordat ik vanaf het eerste moment op basis van de vier zwaartepunten heb geselecteerd – expertise, economisch denken, visie en de naaste kring – kon ik grondiger keuzes maken. Noch de gebio-grafeerde zelf, noch het bronmateriaal mag de koers van het verhaal bepalen, zoals Hans Renders uiteenzet in zijn benadering van de biografische methode. De biograaf moet zelf de regie voeren door op basis van nauwkeurig onderzoek op verantwoorde wijze zijn eigen verhaal te vertellen.³⁵ Deel uitmakend van de geschiedwetenschap, is subjectiviteit een hoeksteen van de biografische methode.³⁶ De kracht van biografie en geschiedschrijving ligt niet in de eerste plaats in inventarisatie van historisch feitmateriaal, maar in het construeren van overtuigende representaties van het verleden.³⁷ Het gaat om interpretatie door de historicus of biograaf zelf, uiteraard op basis van nauwgezet en kritisch (bronnen)onderzoek. De bio-

grafie wordt daarmee ‘een voorstel om een persoon op een bepaalde manier te bezien’.³⁸ Het gaat om feiten, beschrijving én interpretatie.

Archiefonderzoek, interviews en dankwoord

De hoeveelheid bronnen waarop ik mij in dit onderzoek kon beroepen was zowel een zegen als een vloek. Naast de zestig archiefdozen in Zijlstra's privéarchief, ondergebracht bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC), beschikte ook de Nederlandsche Bank over een groot persoonlijk archief. De ruim vierhonderd dossiers van de oud-president werden dankzij inspanningen van Job Swank voor de eerste keer opengesteld voor onderzoek. Ook de familie Zijlstra bleek over onontgonnen en ongeïnteriseerd materiaal te beschikken. Verzameld in een tiental oude koffertjes liet de familie mij deze bronnen inzien. Daarnaast leidde het bronnenonderzoek mij naar vele andere archieven, waaronder Tresoar in Leeuwarden, het Stadsarchief Rotterdam, het Nationaal Archief in Den Haag en het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen. Ook in het buitenland bezocht ik verschillende archieven. Ik dank Rian Beex en Olaf Borgers van het archief van DNB hartelijk voor hun hulp. Datzelfde geldt voor hun collega's. Vanaf de winter van 2015 heb ik vele lange dagen in de Bank kunnen werken, waarbij ik vriendelijk werd ondersteund en begeleid. Ook Hans Seijlhouwer en de medewerkers van het HDC wil ik hartelijk danken voor hun medewerking. Naast bron- en literatuuronderzoek waren interviews belangrijk voor dit onderzoek. Niet in de eerste plaats om nieuwe feiten en ontwikkelingen boven water te halen – daarvoor vormen herinneringen vaak een te wankelende basis – maar wel om mijn bevindingen te toetsen. Gesprekken waren eveneens belangrijk om een beter beeld te krijgen van periodes en personen. Hoe ging men met elkaar om? Welke thema's domineerden de agenda? Hoe werd Zijlstra gezien? Hoe kwam hij over? Slechts een miniem deel van het materiaal dat ik in talrijke gesprekken heb verzameld is uiteindelijk in het boek terechtgekomen. Dat wil niet zeggen dat de interviews met Zijlstra's oud-collega's, klasgenoten, medewerkers, critici, zijn secretaresse en het kindermisje nutteloos waren. Integendeel. De gesprekken zijn stuk voor stuk van cruciaal belang geweest in het proces waaruit dit boek is voortgevloeid. Ik grijp deze mogelijkheid dan ook graag aan om al mijn gesprekspartners nogmaals hartelijk te bedanken voor hun bereidheid mij te woord te staan.

Graag licht ik een aantal personen uit van wie ik bijzonder veel heb opgestoken. Dat was allereerst Rinse Zijlstra, de jongere broer van Zijlstra, die helaas in 2017 is overleden. In de beginmaanden van mijn onderzoek hebben Rinse Zijlstra en zijn vrouw mij meerdere keren hartelijk welkom gezeten in Beetsterzwaag. Samen met Rinse en Siem van der Woude van Tresoar

heb ik bovendien een gedenkwaardig bezoek aan Oosterbierum gebracht. Ook bij André Szász en Johan Witteveen was ik meerdere keren te gast. Zij dachten constructief mee, stonden mij tot wel vijf- of zesmaal te woord en toonden veel geduld met hun interviewer. Kort voor zijn dood in 2017 gaf Szász mij bovendien toestemming gebruik te maken van het dagboek dat hij gedurende zijn loopbaan bij de Nederlandsche Bank had bijgehouden. Gezien de frequentie waarmee Szász zijn dagboek bijhield en zijn scherpzinnige observaties was het als bron voor mij van onschatbare waarde. Het gesprek met de inmiddels overleden oud-minister Harrie Langman was ook uitermate interessant, net als de gedachtewisseling die zich na mijn bezoek per e-mail ontspon. Datzelfde gold voor het contact met Dewey J. Daane en het telefoongesprek met Paul Volcker, de oud-voorzitter van de Federal Reserve Board. Daarnaast wil ik ook de vruchtbare, constructieve en prettige samenwerking met de familie Zijlstra noemen. Ik dank Irene, Annelies, Ane Jelle, Nynke en Sjoerd hartelijk voor de gesprekken en discussies die ik met hen afzonderlijk mocht voeren en de wijze waarop zij hebben bijgedragen aan dit project. Zonder hun openhartigheid over jeugd, opvoeding en gezin had deze biografie nooit (voldoende) aandacht kunnen besteden aan het privéleven van Zijlstra. Zeer dankbaar ben ik eveneens voor het feit dat zij de liefdesbrieven van hun vader uit de oorlogsjaren aan mij toevertrouwden. Deze brieven vormden een cruciale aanvulling op het bronmateriaal, dat veelal vrij zakelijk van aard was.

Deze biografie had verder nooit tot stand kunnen komen zonder de begeleiding van mijn promotoren Hans Renders en Jan Marc Berk. Vanaf het eerste moment hebben zij vertrouwen in mij uitgesproken en mij aangemoedigd het onderzoek en het schrijfsproces op mijn eigen manier vorm te geven. In periodieke bijeenkomsten in Amsterdam en Groningen bespraken wij concepthoofdstukken, waarbij zij stevast erin slaagden mij scherp te houden met hun commentaar. Ik koester goede herinneringen aan gesprekken over het schrijven van een biografie en de opzet van nieuwe hoofdstukken met Hans op het Biografie Instituut. Hetzelfde geldt voor de gesprekken en discussies met Jan Marc over Zijlstra, de Bank en monetaire ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten op zijn kantoor (op diezelfde Bank) in Amsterdam. Steun putte ik ook uit gesprekken met mijn collega-biografen Ariëtte Dekker en Eva Rovers, die hun prachtige boeken al (bijna) klaar hadden. Binne de Haan, die altijd bereid was tot een pittig gesprek over theoretische en methodologische inbedding van mijn onderzoek. En Chris Hietland, met wie ik tal van biografieën besprak in kroeg en restaurant en met wie ik ter ontspanning regelmatig een goed concert bezocht. Later heb ik een korte, maar zeer inspirerende periode mogen werken bij het CPG in Nijmegen. Ik droeg bij aan het

onderzoek naar de politieke en parlementaire geschiedenis van de jaren zeventig. Met mijn collega's voerde ik gezellige en interessante gesprekken, waarbij ik het meeste contact had met mijn kamergenoten Bart Stol en Hans Rodenburg. Met Johan van Merriënboer had ik al eerder regelmatig contact. Zijn suggesties als parlementair historicus en biograaf van Sicco Mansholt, Piet de Jong en Dries van Agt zijn van grote waarde geweest. Ook mijn collega's en medepromovendi van het Biografie Instituut, het CPG, de Rode Weeshuisstraat, de graduate school, het ICOG en het Posthumus Instituut dank ik hartelijk. Marijke Wubbolts en Gorus van Oordt dank ik speciaal voor hun ondersteuning. Eveneens dank ik iedereen bij Uitgeverij Prometheus voor hun steun en inzet bij de totstandkoming van dit boek. De congressen die ik bezocht, deels met Hans, deels in het kader van Posthumus en deels op eigen houtje, waren belangrijk om mijn onderzoek buiten mijn comfortzone te presenteren. Vooral het debat en de discussie over expertise als politieke stijl tijdens een congres op de Queen Mary University in Londen en een seminar over Zijlstra in de jaren zeventig aan de London School of Economics waren prachtig om mee te maken.

De vijf jaren waarin ik aan dit boek heb gewerkt zijn inspirerend, leerzaam, maar ook druk en soms stressvol geweest. Ook op persoonlijk vlak is er in deze periode veel gebeurd. Naast iedereen die mij wetenschappelijk heeft bijgestaan gaat mijn grote dank dan ook uit naar mijn familie, mijn vrienden en mijn huisgenoten in Groningen, Amsterdam en Nijmegen. Mijn twee oudere zussen, Marije en Sanne, waren er altijd voor mij. Datzelfde geldt voor mijn 'zwagers' Jacob en Patrick. Naast haar drukke werk en haar gezinsleven stopte mijn oudste zus bovendien vele uren in het lezen van mijn manuscript, waarvoor ik haar erg dankbaar ben. Johanan bedank ik daar ook voor. De gesprekken over mijn onderzoek waren steevast inspirerend! Fernando, Maurizio en Hélène trof ik in Amsterdam, Groningen, Porto, Florence, Bretagne en Mozambique. Het waren onvergetelijke momenten. Hopelijk volgen er nog vele! Met Wouter bezocht ik festivals en praatte ik over het promoveren. Bovendien voelde ik mij door hem in Nijmegen meteen thuis. Met Sweder voerde ik lange telefoongesprekken over alles wat ons bezighield. Een betere vriend kan niemand zich wensen. Dat geldt ook voor Wichard, bij wie ik altijd terechtkon. Ik blies stoom af over werk en privé en we dronken thuis of in onze stamkroeg aan het Noorderplantsoen een biertje. En ik bedank Lynn, met wie de vonk meteen oversloeg en die het creatieve proces zo goed kent en begrijpt. Als laatste wil ik de steun van mijn ouders noemen. Dit boek draag ik aan hen op. Ik ben dankbaar voor de kansen die ik heb gekregen en kijk met veel voldoening en plezier terug op de afgelopen vijf jaar.

Summary

This biography chronologically outlines the life of Jelle Zijlstra (1918-2001). In his lengthy and multifaceted career, spanning more than three decades after the Second World War, Zijlstra became one of the most influential politicians of the Netherlands. Born in the small Frisian village of Oosterbierum, his youth was marked by the economic crisis of the thirties. Witnessing poverty and hardship in both countryside and the neighbouring city of Harlingen, Zijlstra became interested in the origins of this socio-economic catastrophe. Engelbert van Hinte, one of his teachers at the higher civic school (hbs) of Harlingen, recognized the acumen of his pupil and encouraged his curiosity. Even though Zijlstra's father hoped his son would stay in Oosterbierum to join his small agricultural trading company, the young man decided to break away from his family and Friesland. In 1937 he moved to Rotterdam to study economics.

After Van Hinte had first introduced him to economics and the works of eminent scholars such as David Ricardo, Zijlstra was shaped as an economist by his professors in Rotterdam. Professor F. de Vries formed his methodological views and his thinking about price setting and market structure. In later years, the monetary economist J.G. Koopmans introduced Zijlstra to cutting-edge developments in the field of monetary and fiscal policy. University life continued rather undisturbed during the first years of German occupation, but this changed in 1943. Like many others, Zijlstra went into hiding. He went to Friesland where he took refuge in Sexbierum, living with his fiancé and her parents. In hiding, Zijlstra spent most of his time studying. He returned to Rotterdam in August 1945. The country had been liberated and students flocked to the reopened universities. Zijlstra graduated almost immediately and took up teaching at the Rotterdam School of Economics (NEH). Supervised by Koopmans, Zijlstra started writing his PhD-thesis on the velocity of money as well. In his work the young economist interpreted the new theories of John Maynard Keynes from the more classical perspective of Koopmans, thereby trying to bridge the gap between both traditions. In 1948 he defended his research with honours.

Even before the defence of his thesis, Zijlstra was appointed full professor at the new faculty of economics of the Free University of Amsterdam (vU). He was selected because he was one of the few economists who were

both theoretically skilled and fitted the *vu*'s reformed-Protestant profile. The *vu* had designed the new faculty to explore a normative approach to studying the economy and teaching economics. The current research shows Zijlstra's appointment set the faculty on a new and different course. As disciples of the value-free methodology of De Vries, Zijlstra and his Rotterdam colleague F. de Roos introduced a spirit of scientific positivism to the *vu*.

As a professor in Amsterdam, Zijlstra's political and public profile became increasingly pronounced. However, in reformed-Protestant circles his modern views, geared towards government intervention in economic life, were deemed 'unprincipled' and 'socialist'. His ideas and his outspoken character alarmed leading figures in the *vu*-board and the Anti-revolutionary Party (ARP), the political party to which Zijlstra belonged. Nonetheless, the young economist continued to appear in public explaining his ideas and criticizing the ARP fiercely for holding on to old-fashioned ideas about industrial organisation and state intervention. For Zijlstra, the crisis of the thirties had proved that government intervention was a prerequisite for the smooth functioning of economic life. This did not mean that market freedom and the entrepreneurial spirit were unimportant, in the eyes of Zijlstra. Rather, he set forth an ordoliberal perspective, showing the influence of diverse authors such as Koopmans and Keynes, Walter Eucken, Friedrich von Hayek and Joseph Schumpeter. Besides his specialization in monetary economics, these topics of industrial organisation and government intervention in economic life were key subjects throughout Zijlstra's career. For example, his approach to price management and cartel policy as Secretary of Economic Affairs between 1952 and 1959 was based on his ordoliberal approach to industrial organization and state intervention in economic life.

In 1952, in the midst of the intricate process of forming a new coalition government, Zijlstra was mentioned as a possible candidate for the Secretary of Economic Affairs. This came as a rather unpleasant surprise for Jan Schouten, leader of the ARP. In previous years, Schouten had frequently engaged in political debates with Zijlstra and he was somewhat wary of the 'strange' economic worldview of this young but headstrong professor. Since 1945, Schouten had fought hard to keep the ARP at arms length of the spirit of renewal and change that swept the country after World War II. Moreover, he had consistently kept his party outside any coalition government. To achieve this same goal in the coalition-talks of 1952, Schouten demanded a seat in the socio-economic triangle.¹ He never expected the other parties to meet this strong demand. When they did, naming Zijlstra as a possible ARP-candidate, Schouten was outmanoeuvred. He could no longer back-track to keep the ARP outside the coalition government. He had to leave the

choice up to Zijlstra, who decided to accept the offer to become Secretary of Economic Affairs.

When Zijlstra was sworn in on September 2nd 1952, this ushered in a new era for the ARP. The conservative right wing fiercely condemned participation in a government led by Willem Drees (1952-1956), leader of the social-democratic Labour Party. Even though Zijlstra's fame grew outside the ARP after his maiden speech in December, the relationship with leading figures in his own party remained tense. The opposition stiffened after 1956. Schouten had by then left the scene. Led by Zijlstra the party had lost seats during the general election. Siewert Bruins Slot, who succeeded Schouten as ARP-leader in parliament, took an almost oppositional stance towards the new Drees-government (1956-1958) in which Zijlstra again took office as Secretary of Economic Affairs. There were fierce parliamentary debates, tense inner party meetings and public arguments between both ARP-spokesmen. Things came to a head in 1959 and 1960. First, when the catholic politician Jan de Quay was forming a new coalition government in the spring of 1959, Bruins Slot suddenly agreed to sideline Zijlstra. This led to a massive outcry amongst the ARP-constituency, especially in Friesland. Bruins Slot and his own ARP-candidates backed out and an exultant Zijlstra returned to office. He became Secretary of Finance, a post he had already held for several months on an interim basis in the second Louis Beel-government (1958-1959).

As Secretary of Finance in the De Quay-government (1959-1963), Zijlstra took an unparalleled position. In this first post-war government without the Labour Party, he introduced a new budgetary framework. It was a structural and multi-year approach, based on an *ex ante* calculation of the budgetary 'space' for government expenditures. Whenever parliament or cabinet ministers pleaded for additional outlays, Zijlstra could use the new rule to reject fiscal infringements. It was a 'coup' in which Zijlstra successfully raised the financial dimension above political arguments. Nevertheless, clashes followed. When parliament and public opinion rallied in support of damming the Lauwerszee, Zijlstra had to give in. Likewise, in December 1960, anger over cutbacks on public housing amplified the struggle for power within the ARP. Zijlstra refused to subsidize even 'one roof tile more'. A belligerent ARP-fraction, led by Bruins Slot and Cees Hazenbosch, likewise stood firm. When the De Quay-government decided to step down, the ARP-constituency again rallied in support of Zijlstra and his ARP-colleague Jan van Aartsen, who headed the department of Housing. Bruins Slot had to concede again. Zijlstra, Van Aartsen and the De Quay-government returned to office.

Colleagues and observers described Zijlstra's position in the De

Quay-government as dominant and even 'dictatorial'. Moreover, his relationship with leading figures in the ARP remained tense. The estrangement continued with an ideological transformation within the party. Starting in the early 1960s, Bruins Slot and other prominent Anti-revolutionaries abandoned their conservative positions and increasingly turned progressive. Zijlstra, long accused of being socialist, was now overtaken on the left. Moreover, in Zijlstra's own thinking the monetarist tones had slowly started to outweigh the more interventionist-oriented Keynesian dimension. Again Zijlstra and the party's mainstream drifted apart.

In 1962, Zijlstra refused to lead his party into national elections for a third consecutive time. Motivating his choice, Zijlstra declared he had never truly been a 'homo politicus'. After ten years in office, this statement was in line with the image he had shaped since 1952. Trained as an economist, Zijlstra consistently distanced himself from politics and affiliated himself instead with his academic expertise. Speeches in parliament often resembled university lectures more than political discussions. The metaphor of educating continuously surfaced. 'Professor Zijlstra teaches,' journalists wrote. He 'always knows better'.

This current research shows Zijlstra using his economic expertise to set himself apart from ordinary politics. In retrospect, he labelled his approach as 'honest politics'. It perfectly conveys the meaning of expertise as a political style. Zijlstra successfully presented himself as an honest broker between a purportedly 'objective' truth of economics and the political arena. Expertise not merely set Zijlstra apart from politics; being an economic expert raised him above it.

Even though Zijlstra had not figured as party leader during the general elections, he was a prime candidate to head the new coalition government in the summer of 1963. Ultimately, both the ARP and the Catholic Party (KVP) blocked his bid to become prime minister. Thereupon Zijlstra left office. For three years he took on numerous functions in the corporate sector. His involvement with the companies of baron Hans Heinrich Thyssen-Bornemisza stood out. Research on this phase of Zijlstra's career shows his growing expertise in energy-related matters and his vast network spanning academic, political and corporate circles.

As Senator for the ARP, Zijlstra took on a new political role as well. Away from the direct responsibility of holding office, in the Senate he acted as the expert who, in terms of Michael Schudson, spoke 'truth to power', clarified 'the grounds of public debate' and diagnosed 'opportunity and injustice'. This manifested itself especially when the progressive Cals-government took office (1965-1966). Besides criticizing the government's energy-related

plans, Zijlstra immediately warned for the administration's lax budgetary stance. In November 1966, the Cals-government did indeed collapse over financial imbalances. In the aftermath of a profound political crisis, Zijlstra himself was hailed into office. As an expert he was deemed one of the few who would be able to restore public confidence and clean out the country's financial Augean stables. As prime minister and Secretary of Finance in a caretaker government, Zijlstra's popularity soared. The confidence in his leadership was captured by the country's most famous cabaret performer Wim Kan who sung, to the tunes of the Beatles' Yellow Submarine, 'wherever we're going, Jelle sorts it out.'

While 1966 is carved in collective memory as the year in which the progressive élan of the sixties became increasingly visible and vocal, Zijlstra represented the other side of this decade. Fearing radicalization and spend-thrift on the left, conservative politicians, the business community and a silent majority of voters rallied around Zijlstra's message of moderation and restraint. These groups, hailing Zijlstra as a national saviour, would come to full bloom in the 1970s. However, they raised their voice in 1966 as well, in the year of Zijlstra.

Even though Zijlstra was not on the list of candidates of the ARP, his party's election victory in February 1967 was widely attributed to the 'Jelle-effect'. Under huge pressure to change his mind, Zijlstra persisted in his refusal to continue in office. One of the reasons was the fact that the summer before, in 1966, he had been appointed as successor to Marius Holtrop, president of the Nederlandsche Bank. In November, when he had chosen to become prime minister of the caretaker government, Zijlstra had repealed this nomination that would have made him president of the Dutch central bank in May 1967. Now, after the election of 1967, talks between Zijlstra and officials of the Nederlandsche Bank recommenced. While steering the formation of a new government as 'informateur' away from the Labour Party, he reached agreement with the Bank on a new nomination. In April, after the new De Jong-government (1967-1971) took office, Zijlstra was again officially named Holtrop's successor. As projected previously, he took office as president of the Nederlandsche Bank on the 1st of May 1967.

Zijlstra's decision to leave the political arena had a personal dimension as well. Even though he was in office as prime minister for less than five months, this period had proved extremely busy and stressful for Zijlstra, his wife Hetty and their children. Combining the office of prime minister with the department of Finance led to a huge workload. Besides, social and ceremonial tasks were demanding. As colleagues and family saw, in a few months Zijlstra became old.

As president of the Nederlandsche Bank, Zijlstra returned, whenever possible, to his routine of relatively short working days and a fixed daily schedule. His first year of central banking, however, coincided with massive international currency troubles. After a deep crisis in the autumn of 1967, the British pound sterling devaluated, ushering in a speculative attack on the us dollar. The monetary crisis deepened in March 1968. Zijlstra and the other central bank presidents of the G10-countries were called to Washington. In an emergency meeting the official gold price was cut loose from the price set on the London market. Furthermore, president Lyndon Johnson of the United States announced budgetary cuts and monetary tightening.

Unrest subsided in 1969 and 1970, but the structural problems of the international monetary system persisted. As president of the Nederlandsche Bank and president of the Bank for International Settlements (BIS), Zijlstra consistently stressed the need for governments (i.e. the USA) to cut their spending and live within their means. He called himself a 'die-hard' central banker. In principle, he argued, there was no need for monetary reforms or a new system, rather a need for 'better national policies'.

Within the Netherlands, Zijlstra preached this message in his Annual reports, his public speeches and his interventions in bodies such as the Social and Economic Council (SER) and the Council of Economic Affairs (REA). To avoid inflation, wage growth and public spending had to be moderated. Internationally, monetary tensions rekindled in early 1971. Fearing the closure of the gold window and ignoring us pressure, Zijlstra's Nederlandsche Bank intensified its policy of converting excessive dollar reserves into gold. Shortly thereafter this practice came to an end when president Richard Nixon cut the gold-dollar link in August 1971. The carefully crafted monetary system of Bretton Woods crumbled. In September, in the midst of this monetary crisis Zijlstra was asked to undertake a secret mission. The initiative came from Arthur Burns, the chairman of the us Federal Reserve Board. Through secret talks with G10-Finance Secretaries, Zijlstra acted as an honest broker that helped crystallize positions and outline the parameters of an agreement setting new fixed exchange rates.

In December 1971, these new parities were announced in the Smithsonian Agreement. Hailed by president Nixon as the 'most significant monetary agreement in world history', it was in fact only a first step towards an adjusted and durable monetary system. In the working paper he had put together based on his secret talks, Zijlstra had stressed the need for additional reforms. For months he continued to allude to the historical task at hands. Soon, however, Zijlstra's hopes were dashed. In 1973 the parities of the Smithsonian Agreement crumbled. Even though Zijlstra kept stressing

the need to return to monetary order and fixed parities, his message increasingly sounded out of place. The 1970s became a decade of floating exchange rates, monetary crises and financial globalization.

Meanwhile, from the late 1960s onwards, inflation rates had started to increase worldwide. In the Netherlands, Zijlstra kept urging the government to moderate spending and break the spiral of wage and price inflation. At least nominally, subsequent governments made fighting inflation a top priority. Urged on by Zijlstra and Finance Secretary Wim Duisenberg, in the summer of 1973 the Den Uyl-government (1973-1977) launched a comprehensive plan to combat inflation. A few months later the oil crisis struck. With oil prices on the rise, companies and governments were inclined to cut back their spending. Among financial officials like Zijlstra the possibility of a worldwide collapse in demand suddenly became the most pressing fear. In order to fend off a global recession Zijlstra supported Duisenberg's expansive budget for 1975.

While supporting expansionary fiscal policy, Zijlstra still vigorously called for structural economic and financial reforms. Besides stimulating the business sector of the economy, Zijlstra stressed the need to fight inflation and find a solution for the seemingly unstoppable growth of public spending. At the same time critics called the monetary policy of the Bank itself too loose. Zijlstra admitted this in his Annual report of 1975, announcing a reconsideration of DNB's policy stance. This materialised from the summer of 1976 onwards when, in the midst of a speculative attack on the guilder, Zijlstra joined ranks with the inflation-hawks in the Bank's Board of directors. The balance of power shifted and DNB chose to give utmost priority to safeguarding the external value of the guilder. By closely pegging the guilder to the German mark, the Bank started importing the tight German monetary regime. It was a choice by which Zijlstra and the Bank domestically took a lead in fighting rampant inflation.

The policy turn was made even more visible when Zijlstra announced the introduction of a credit restriction in March 1977. This announcement surprised the Den Uyl-government and was perceived as an almost personal statement by Zijlstra: he was the one in charge. The moment for this decisive step was nevertheless carefully chosen. In fact, two days before the Bank's communiqué about the credit restriction the Den Uyl-government had collapsed. Zijlstra chose this moment to stand firm and push through a politically delicate decision.

With inflation on the rise throughout the western world, Zijlstra's message resonated internationally as well. Distancing himself from Friedmanite monetarism, Zijlstra labelled his own views on fighting inflation and foster-

ing economic growth ‘moderate monetarism’. In line with ordoliberal thinking on the continent, he advocated the use of rules in economic and financial policy. Inflation could not be defeated by monetary means only. It required instead a policy-mix of wage moderation, restrictive fiscal policy and a tight budgetary stance. Zijlstra expounded this message in speeches and his annual BIS-reports. Slowly, on an ideological level, the tide began to turn. Increasingly, the Keynesian recipe of demand management was shown inadequate for dealing with stagflation. New monetarist answers increasingly won support. Besides Friedmanite monetarism, the approach of Zijlstra and fellow central bankers from Germany and Switzerland gained momentum, as managing director Johan Witteveen of the International Monetary Fund witnessed. Against the free market views of the Friedmanites, Zijlstra hailed an ordoliberal vision in which a concerted effort in economic, financial and monetary policy was required to defeat inflation and stimulate economic growth.

Domestically, these policy views were on the rise as well. Zijlstra, the business community and an increasing percentage of the electorate were urging the Van Agt-government (1977-1981) to change course and bring about fiscal restraint and structural reforms. All this time Zijlstra acted as an influential ideological and political counterweight opposing the dominant policy view based on Keynesian ideas. With his ‘true gospel’ of moderate monetarism, Zijlstra was in fact an early prophet of the economic and financial policies that would characterize the decades to come.

After his retirement on the 1st of January 1982, Zijlstra was named ‘minister of state’, an honorary position crowning his extraordinary career. His authority and prestige were well-nigh unparalleled. His influence transcended national frontiers. Besides, Zijlstra took on numerous jobs in the business community and the non-profit sector. Due to his age these activities ceased in the late 1980s. Zijlstra started writing his memoirs. After *Per slot van rekening* was published to great success in 1992, he started a new book project. Together with economist Jan Pen he aimed for a book on economic thought and policy from two divergent worldviews and political positions. The effort to bridge the gap between the Keynesian viewpoint of Labour-economist Pen and his own ordoliberal position was cut short by illness. After having surgery in the summer of 1995, Zijlstra never fully recovered. Due to vascular dementia his health deteriorated. On December 23 2001, surrounded by his family, Jelle Zijlstra died.

Studying the life of Zijlstra shows the impact of the crisis of the 1930s on a generation of young, ambitious economists. Furthermore, understanding his life requires an investigation into the intricate connection between eco-

nomics and politics. This highlights the unique characteristics of economic expertise as a political style of leadership. Also, the role of worldview and ideology are highlighted in this research. In the early part of his career, Zijlstra developed an overarching idea on how economic life and government intervention should function. Even though it evolved over time this vision consistently underpinned Zijlstra's policy views. Meanwhile, throughout his career, Zijlstra built a vast network of contacts spanning both academia and big business. In heart however he remained an Einzelgänger. From his youngest years onwards, he kept sharpening his insights by studying, analysing and thinking on his own. It characterized Zijlstra's leadership style, his relation to colleagues and his position in institutions like the ARP. Continuously, Zijlstra kept his distance. He delegated tasks, focusing on the big picture, while manoeuvring carefully. Staying on his guard even with close colleagues he kept largely to himself.

Verantwoording afbeeldingen

Deel I

Frontafbeelding: familiearchief Zijlstra

H1

Oosterbierum in vogelvlucht afkomstig van oudtzummarum.nl

Foto's afkomstig uit familiearchief Zijlstra

H2

Beide prentkaarten afkomstig uit de beeldbank van het Stadsarchief Rotterdam. Overige foto's afkomstig uit familiearchief Zijlstra

H3

Foto's afkomstig uit familiearchief Zijlstra

H4

Foto's afkomstig uit familiearchief Zijlstra

Deel II

Frontafbeelding: fotograaf Joop van Bilsen, NA, Anefo, CCO

H5.1 *Algemeen Dagblad*, 5-12-1952

H5.2 Fotograaf Joop van Bilsen, NA, Anefo, CCO

H5.3 Fotograaf J.D. Noske, NA, Anefo, CCO

H5.4 *Algemeen Dagblad*, 10-6-1953

H5.5 Fotograaf Harry Pot, NA, Anefo, CCO

H6.1 Fotograaf Joop van Bilsen, NA, Anefo, CCO

H6.2 Fotograaf Henk Jonker, Particam pictures, MAI

H6.3 Familiearchief Zijlstra

H6.4 Familiearchief Zijlstra

H7.1 NA, collectie Spaarnestad

H7.2 Familiearchief Zijlstra

H7.3 Fotograaf Sterling, NA, Anefo, CCO

H7.4 John F. Kennedy Presidential Library & Museum

H7.5 ANP

H7.6 Fotograaf Herbert Behrens, NA, Anefo, CCO

H7.7 Fotograaf Harry Pot, NA, Anefo, CCO

H7.8 *De Volkskrant*, 11-7-1963

H8.1 Familiearchief Zijlstra

H8.2 © DNB archief, Amsterdam

H8.3 Familiearchief Zijlstra

H8.4 Familiearchief Zijlstra

H8.5 Familiearchief Zijlstra

H9.1 Fotograaf Joop van Bilsen, NA, Anefo, CCO

H9.2 Fotograaf Dick Coersen, ANP

H9.3 NA, Anefo, CCO

H9.4 NA, Anefo, CCO

H9.5 *De Telegraaf*, 23-2-1967

H9.6 Fotoburo Meyer

H9.7 Fotograaf Eric Koch, NA, Anefo, CCO

H9.8 Familiearchief Zijlstra, NA, Anefo, CCO

Deel III

Frontafbeelding: © BIS Archives, Basel

H10.1 © DNB archief, Amsterdam

H10.2 Familiearchief Zijlstra

H10.3 © BIS Archives, Basel

H10.4 Familiearchief Daane

H10.5 © DNB archief, Amsterdam

H10.6 ANP

H11.1 © DNB archief, Amsterdam

H11.2 Familiearchief Zijlstra

H11.3 NA, Anefo, CCO

H11.4 © DNB archief, Amsterdam

H11.5 Fotograaf Bert Verhoef, NA, Anefo, CCO

H12.1 © DNB archief, Amsterdam

H12.2 *De Volkskrant*, 30-4-1970

H12.3 Fotograaf Cor Mulder, ANP

H12.4 © DNB archief, Amsterdam

H12.5 Familiearchief Zijlstra

H12.6 Fotograaf Rob Bogaerts, NA, Anefo, CCo

H12.7 © DNB archief, Amsterdam

H13.1 © Reinder Homan

H13.2 Fotograaf Ron Kroon, NA, Anefo, CCo

H13.3 Fotograaf Rob Mieremet, NA, Anefo, CCo

H13.4 Fotograaf D. van der Heijde, familiearchief Zijlstra

H13.5 © BIS Archives, Basel

H14.1 © DNB archief, Amsterdam

H14.2 Fotograaf Rob C. Croes, NA, Anefo, CCo

H14.3 Fotograaf Koen Suyk, ANP

H14.5 Familiearchief Zijlstra

H15.1 Familiearchief Zijlstra

H15.2 Familiearchief Zijlstra

H15.3 Familiearchief Zijlstra

H15.4 Familiearchief Zijlstra

H15.5 © DNB archief, Amsterdam

Literatuurlijst

- Aantjes, Willem, 'Om een goed geweten', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 26(1956)9, p. 286-293.
- Aantjes, Willem, 'Krachtige bestuurder, innemende persoonlijkheid. In memoriam Joop Bakker (1921-2003)', in: Carla van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, Sdu, Den Haag 2004, p. 141-144.
- Abrams, Burton A., 'How Richard Nixon pressured Arthur Burns: Evidence from the Nixon Tapes', in: *Journal of Economic Perspectives* 20(2006)4, p. 177-188.
- Alberts, Gerard, *Jaren van berekening. Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wiskunde beoefening 1945-1960*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1998.
- Albrecht meldt zich*, Zomer en Keuning, Wageningen 1950.
- Algra, Hendrik, 'Afgebroken debat', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 24(1954)7, p. 241-250.
- Ameringen, A.A. van, 'Economische orde, economische politiek en sociale politiek', in: *De Economist* 105(1957)12, p. 576-591.
- Ammerlaan, Robbert, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel*, Sijthoff, Leiden 1973.
- Andrews, David, 'Membership in monetary Europe. France as gatekeeper', in: *L'Europe en formation* 3(2009)353-354, p. 149-165.
- Andriessen, Koos, 'Het economisch eldorado 1955-1965', in: A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staatshuishoudkunde*, Stenfert Kroese, Leiden 1987, p. 189-197.
- Ankersmit, Frank, *Aesthetic politics. Political philosophy beyond fact and value*, Stanford University Press, Stanford 1996.
- Ankersmit, Frank, *Political representation*, Stanford University Press, Stanford 2002.
- Ankersmit, Frank, *De sublieme historische ervaring*, Historische Uitgeverij, Groningen 2007.
- Antonnen, Pertti J., 'Of microhistory, mentalities and other "unnecessary" labels – an interview with Carlo Ginzburg', in: *Suomen Antropologi* 20(1995)1, p. 36-39.

- Baalen, Carla van, en Anne Bos (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel 10. De jaren zeventig*, Boom, Amsterdam (ter perse).
- Baart, Jac. J., *Rotterdam oorlogshaven*, Walburg Pers, Zutphen 2010.
- Berg, Jan-Jaap van den, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970*, Kok, Kampen 1999.
- Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”. Egodocumenten. Nieuwe wegen en perspectieven, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1(2004)4, p. 3-22.
- Bak, Peter, *Een ‘meneer’ van een krant: Trouw en Bruins Slot 1943-1968*, Kok, Kampen 1999.
- Bak, Peter, ‘Bruins Slot, Nieuw-Guinea en de “ommezwaai”’, in: *Transparant* 11(2000)4, p. 19-20.
- Bak, Peter, *Een soeverein leven. Biografie van W.F. de Gaay Fortman*, Mets & Schilt, Amsterdam 2004.
- Bakker, Age, en M.M.P van Lent, *Pieter Liefstinck, 1902-1989. Een leven in vogelvlicht*, Van Veen, Utrecht 1989.
- Bakker, Vincent, *De kracht van het kapitaal*, De Achterkant, Leiden 1985.
- Bavel, Bas van, Rogier Overman en Pieter Webeling, *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak advies economie en samenleving*, Boom, Amsterdam 2010.
- Bemelmans-Videc, Marie-Louise, *Economen in overheidsdienst. Bijdragen van Nederlandse economen aan de vorming van het sociaal-economisch beleid, 1945-1975*, s.n., Rotterdam 1984.
- Berger, Helge, en Jakob de Haan, ‘A state within a state? An event study on the Bundesbank (1948-1973)’, in: *Scottish Journal of Political History* 46(1999)1, p. 17-39.
- Berkel, Klaas van, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Bert Bakker, Amsterdam 2005.
- Beyer, Andreas, e.a., ‘Opting out of the Great Inflation. German monetary policy after the break down of Bretton Woods’, in: Michael D. Bordo en Athanasios Orphanides (red.), *The Great Inflation. The rebirth of modern central banking*, University of Chicago Press, Chicago 2013, p. 301-346.
- Blaug, Mark, *Economic theory in retrospect*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Bleich, Anet, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Balans, Amsterdam 2008.
- Boer, Albert, en C. Oelemann, *Het kamp Schoorl*, Scorlewald, Schoorl 1994.
- Bomhoff, Eduard, *De kunst van het bezuinigen*, Erasmus University Press, Rotterdam 1982.
- Bootsma, Peter, en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het*

- kabinet-Den Uyl*, 1973-1977, Sdu, Den Haag 2000.
- Booy, Thijs, *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd*, Ten Have, Amsterdam 1956.
- Bordo, Michael, 'The Bretton Woods international monetary system. A historical overview', in: Michael Bordo en Barry Eichengreen (red.), *A retrospective on the Bretton Woods system. Lessons for international monetary reform*, University of Chicago Press, Chicago 1993, p. 3-108.
- Bordo, Michael, en Catherine Schenk, 'Monetary policy cooperation and coordination. An historical perspective on the importance of rules', in: Michael Bordo en John B. Taylor (red.), *Rules for international monetary stability. Past, present, and future*, Hoover Institution Press, Stanford 2017, p. 245-270.
- Borio, Claudio, en Gianni Toniolo, *One hundred and thirty years of central bank cooperation. A BIS perspective*, BIS, Bazel 2006.
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Bd. 2. Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, Valkhof Pers, Nijmegen 2000.
- Bos, Anne, Peter van Griensven en Peter van der Heiden, 'De val van het kabinet', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959. Het einde van de rooms-rode coalitie*, Sdu, Den Haag 2004, p. 261-292.
- Bos, Anne, en Marij Leenders, 'Het parlement in beeld', in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*, Boom, Amsterdam 2010, p. 51-82.
- Bos, Anne, 'Schaakpartij om de belastingcorrecties', in: Johan van Merriënboer en Carla van Baalen (red.), *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*, Boom, Amsterdam 2013, p. 375-412.
- Bos, Anne, en Leon van Damme, 'De lonen afremmen', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*, p. 413-461.
- Bos, Anne, *Verloren vertrouwen. Afgetreden ministers en staatssecretarissen, 1967-2002*, Boom, Amsterdam 2018.
- Bosman, H.W.J., 'De monetaire politiek in Nederland', in: *Maandschrift Economie* 44(1980)9, p. 340-365.
- Bosscher, Doeko, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952*, Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1980.
- Bouman, P.J., *De April-meistakingen van 1943*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1950.
- Bouterse, Jeroen, 'Biografie als genre en als bron. Een polytheoretische benadering', in: Leen Dorsman en Peter Jan Knegtman (red.), *De menselij-*

- ke maat in de wetenschap. De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*, Verloren, Hilversum 2013, p. 25-38.
- Bouwman, Roelof, *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes*, Boom, Amsterdam 2002.
- Brand, Charlotte, e.a., 'Sociaaleconomisch beleid. Een breuk met het brede-basisverleden?', in: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay, 1959-1963*, Boom, Amsterdam 2007, p. 247-319.
- Brand, Charlotte, *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966*, Boom, Amsterdam 2015.
- Brouwer, H.J., 'Het begrotingsbeleid in de jaren negentig', in: J.M.M.J. Clerx e.a. (red.), *De macht van ministers van Financiën. En hoe collega-ministers de schatkist ledigen*, SMO, 's-Gravenhage 1993, p. 71-87.
- Brouwer, Jan-Willem, en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie*, Sdu, Den Haag 2001.
- Brouwer, Jan Willem, en Peter van der Heiden, 'Conclusies', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 307-318.
- Brouwer, Jan Willem, 'De Nieuw-Guineakwestie', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 188-189.
- Bruggeman, Jan, *Ondernemers verbonden. 100 jaar centrale ondernemingsorganisaties in Nederland*, Inmerc, Wormer 1999.
- Bruijn, J.A. de, *Economische zaken. Profiel van een ministerie*, VUGA, 's-Gravenhage 1989.
- Bruin, Robin de, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2014.
- Bruins Slot, J.A.H.J.S., ... en ik was gelukkig. *Herinneringen*, Bosch & Keuning, Baarn 1972.
- Bulte, Marcel en Aad Neeven, *Garnizoensstad Haarlem*, De Vrieseborch, Haarlem 1992.
- Calmeyer, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*, Sdu, Den Haag 1997.
- Camphuis, Willem, *Tussen analyse en opportuniteit. De SER als adviseur voor de loon- en prijspolitiek*, Askant, Den Haag 2009.
- Chivvis, Christopher S., 'Charles de Gaulle, Jacques Rueff and French international monetary policy under Bretton Woods', in: *Journal of Contemporary History* 41(2006)4, p. 701-720.
- Chivvis, Christopher S., *The monetary conservative. Jacques Rueff and twen-*

- tieth-century free market thought*, DeKalb, Northern Illinois University Press 2010.
- Clement, Piet, en Ivo Maes, *The BIS and the Latin American debt crisis*, National Bank of Belgium, Brussel 2013.
- Coerts, Harry, *De ARP en Nieuw-Guinea. Historische analyse van een partij-crisis*, Wever, Franeker 1983.
- Connell, Carol M., *Reforming the world monetary system. Fritz Machlup and the Bellagio Group*, Pickering & Chatto, Londen 2012.
- Cooper, James, *Margaret Thatcher and Ronald Reagan. A very political special relationship*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012.
- Daalder, Hans, en Jelle Gaemers, Willem Drees, 1886-1988. *Premier en elder statesman. De jaren 1948-1988*, Balans, Amsterdam 2014.
- Dalen, H.P. van, en Arjo Klamer, *Telgen van Tinbergen. Het verhaal van de Nederlandse economen*, Balans, Amsterdam 1996.
- Dalen, H.P. van, en Arjo Klamer, 'De Rotterdamse econoom. Tussen wetenschap en handel', in: *Economische Statistische Berichten (ESB)* 84(1999)4236, p. 958-960.
- Dankers, Joost, Keetie Sluyterman en Jan Luiten van Zanden, *Variaties in kapitalisme. Ontwikkeling en prestatie van de Nederlandse markteconomie in de twintigste eeuw*, SMO, Den Haag 2013.
- Deursen, A.Th. van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005*, Bakker, Amsterdam 2005.
- Dicke, Matthijs, Paul van de Laar en Joop Visser, *Ambitie en identiteit. Van Nederlandse Handels-Hoogeschool tot Erasmus Universiteit 1913-2013*, Stad en Bedrijf, Rotterdam 2013.
- Diepenhorst, P.A., *De ontwikkeling van de wetenschap der economie in de 20e eeuw*, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1948.
- Dierikx, Marc, *Uit de lucht gegrepen. Fokker als Nederlandse droom, 1945-1996*, Boom, Amsterdam 2004.
- Doel, Hans van den, *Het biefstuk-socialisme en de economie*, Het Spectrum, Utrecht 1978.
- Donner, André, 'Bijdrage tot de discussie over de staatstaak', in: Herman Dooyeweerd en P.J. Verdam (red.), *Rechtsgeleerde opstellen, door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr H. Dooyeweerd ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit*, Kok, Kampen 1951, p. 177-187.
- Drees jr., Willem, 'Van Zijlstra-kader naar 1%-norm', in: Knoester, *Lessen uit het verleden*, p. 199-211.
- Drees jr., Willem, *Gespiegeld in de tijd. De nagelaten autobiografie*, Balans, Amsterdam 2000.

- Drooglever, P.J., *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*, Boom, Amsterdam 2005.
- Drukker, Jan Willem, *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*, NEHA, Amsterdam 1990.
- Dullaart, M.H.J., *Regeling of vrijheid. Nederlands economisch denken tussen de wereldoorlogen*, s.n., Rotterdam 1984.
- Dumoulin, Michel, en Anne Myriam Dutrieue, *La Ligue Européenne de Coopération Économique (1946-1981). Un groupe d'étude et de pression dans la construction européenne*, Peter Lang AG, Brussel 1993.
- Duynstee, F.J.F.M., *De kabinetsformaties 1946-1965*, Kluwer, Deventer 1966.
- Dyson, Kenneth H.F., en Ivo Maes, 'Intellectuals as policy-makers. The value of biography in the history of European monetary integration', in: Kenneth H.F. Dyson en Ivo Maes (red.), *Architects of the Euro. Intellectuals in the making of European Monetary Union*, Oxford University Press, Oxford 2016, p. 1-39.
- Eichengreen, Barry, *Globalizing capital. A history of the international monetary system*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Eichengreen, Barry, *Global imbalances and the lessons of Bretton Woods*, MIT Press, Cambridge 2007.
- Eichengreen, Barry, *Exorbitant privilege. The rise and fall of the dollar*, Oxford University Press, Oxford/New York 2011.
- Eijffinger, S.C.W., 'Het monetaire beleid van de Nederlandsche Bank', VU-research memorandum 19-10-1983.
- Ende, D.A.P.W. van der, 'De positie van de minister van Financiën sinds 1945. In het spanningsveld tussen twee modellen', in: W.J. van Braband, e.a. (red.), *Openbare Financiën in drievoud. Opstellen aangeboden aan prof.dr. Th.A. Stevers*, Thieme, Zutphen 1989, p. 229-246.
- Endres, Anthony M., *Great architects of international finance. The Bretton Woods era*, Routledge, Londen 2005.
- Fase, Martin, 'Het voorportaal van het Nederlandse monetarisme 1914-1945', in: Knoester, *Lessen uit het verleden*, p. 133-155.
- Fase, Martin, 'The rise and demise of Dutch monetarism; or, the Schumpeter-Koopmans-Holtrop connection', in: *History of Political Economy* 26(1994)1, p. 21-38.
- Fase, Martin, *Tussen behoud en vernieuwing. Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1948-1973*, Sdu, Den Haag 2000.

- Fase, Martin. 'Het Nederlandse monetaire debat en de plaats van het monetarisme daarin', in: *ESB* 101(2016)4726, p. 44-47.
- Fase, W.J.P.M., *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland. Terugblik en perspectief*, Samson, Alphen aan den Rijn 1980.
- Fasseur, Cees, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy*, Balans, Amsterdam 2014.
- Fennema, Meindert, en Eelke Heemskerk, *Nieuwe netwerken. De elite en de ondergang van de NV Nederland*, Bakker, Amsterdam 2008.
- Flipse, Ab, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg'. *Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU*, Meinema, Zoetermeer 2005.
- Fourcade, Marion, *Economists and societies. Discipline and profession in the United States, Britain, and France, 1890s to 1990s*, Princeton University Press, Princeton 2009.
- Friedman, Milton, en Walter Heller, *Monetary vs. fiscal policy*, Norton, New York 1969.
- Furth, Josef Herbert, 'Review J. Zijlstra, De omloopssnelheid van het geld', in: *American Economic Review* 47(1957)1, p. 193-194.
- Gaast, Bouke van der, 'De Harlinger HBS van 1926-1932', in: Kees van Ingen en Jemke Visser (red.), *Wat 'n verstand. 125 jaar (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk'*, RSG/Flevodruk, Harlingen 1991, p. 86-88.
- Gehler, Michael, en Wolfram Kaiser, 'Transnationalism and early European integration. The Nouvelles Equipes Internationales and the Geneva Circle 1947-1957', in: *The Historical Journal* 44(2001)3, p. 773-798.
- Geven, Ruud, *Transnational networks and the common market. Business views on European integration, 1950-1980*, University Press, Maastricht 2014.
- Giebels, Lambert, *Soekarno president. Biografie 1950-1970*, Bakker, Amsterdam 2001.
- Gillingham, John, *Coal, steel, and the rebirth of europe, 1945-1955. The Germans and French from Ruhr conflict to economic community*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Goodhart, Charles, *The Basel committee on banking supervision. A history of the early years, 1974-1997*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Gray, William Glenn, 'Number one in Europe: The startling emergence of the Deutsche Mark, 1968-1969', in: *Central European History* 39(2006)1, p. 56-78.
- Greef, Irene de, Paul Hilbers en Lex Hoogduin, 'Moderate monetarism. A brief survey of Dutch monetary policy in the post-war period', in: *DNB staff reports* 28, 1998.

- Greidanus, Tj., 'Een nieuw werk over de omloopssnelheid', in: *De Economist* 97(1949)1, p. 257-288.
- Griensven, Peter van, en Johan van Merriënboer, 'Liefstincks streven naar monetair evenwicht', in: Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees II, 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, CPG, Nijmegen 1997, p. 71-120.
- Griensven, Peter van, e.a., 'Inkomenspolitiek. De welvaart verdeelt', in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis*, Sdu, Den Haag 2001, p. 448-452.
- Griensven, Peter van, "'Zo mooi als vroeger is het nooit meer geworden." De kabinetscrisis en de formatie van 1955', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis*, p. 535-560.
- Griffiths, R.T., *The economy and politics of the Netherlands since 1945*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1980.
- Haan, Binne de, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*, University of Groningen Press, Groningen 2015.
- Haas, Bruno de, en Cees Lotringen, *Wim Duisenberg. Van Friese volksjongen tot Mr. Euro*, Business Contact, Amsterdam 2003.
- Haftendorn, Helga (red.), *The strategic triangle. France, Germany, and the United States in the shaping of the new Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore 2006.
- Hamilton, Arran, en Michael J. Oliver, 'Downhill from devaluation. The battle for sterling, 1968-72', in: *Economic History Review* 60(2007)3, p. 486-512.
- Hamilton, Arran, 'Beyond the Sterling devaluation. The gold crisis of March 1968', in: *Contemporary European History* 17(2008)1, p. 73-95.
- Hamilton, Nigel, 'Biography as corrective', in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.), *The biographical turn. Lives in history*, Routledge, Londen 2017, p. 15-30.
- Harinck, George, en Roel Kuiper, *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980*, Verloren, Hilversum 2001.
- Harmsma, Jonne, 'De oude vos. Reflections on historical distance. Internationaal congres over het werk van Frank Ankersmit', in: *Krisis* 30(2010)1, p. 315-319.
- Harmsma, Jonne, 'In "Rotterdamsche sfeer". Economische wetenschap aan de Vrije Universiteit tussen Ridder en Zijlstra', in: *TPedigitaal* 10(2016)3, p. 99-112.
- Harmsma, Jonne, 'Jelle Zijlstra. Op het kruispunt van wetenschap en politiek', in: Ab Flipse (red.), *Verder kijken. Honderdvijfendertig jaar Vrije*

- Universiteit Amsterdam in de samenleving. Zesentwintig portretten*, vu University Press, Amsterdam 2016, p. 115-122.
- Harmsma, Jonne, 'Honest politics. A biographical perspective on economic expertise as a political style', in: Renders, De Haan en Harmsma, *The Biographical Turn*, p. 104-117.
- Harryvan, Anjo, *In pursuit of influence. The Netherlands' European policy during the formative years of the European Union, 1952-1973*, Peter Lang, Brussel 2009.
- Hazenbosch, Piet, 'Voor het Volk om Christus' wil'. Een geschiedenis van het CNV, Verloren, Hilversum 2009.
- Heiden, Peter van der, Peter van Griensven en Jan Ramakers, 'Brede-basis-hobby rond een operettecrisis. De formatie van het kabinet-Drees II', in: Ramakers, *Het kabinet-Drees II, 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, p. 1-33.
- Heiden, Peter van der, "'Wij varen in de mist". De formatie van het kabinet-Drees III (1952)', in: *Politieke Opstellen* 18(1998)1, p. 71-86.
- Heiden, Peter van der, en Johan van Merriënboer, 'Een kabinet zonder regeerprogram?', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis*, p. 1-54.
- Heiden, Peter van der, 'Op weg naar vervroegde verkiezingen. Het rompkabinet-Beel II', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 293-306.
- Heiden, Peter van der, en Charlotte Brand, 'De entree van de sterke mannen', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 175-207.
- Heilbroner, Robert L., *The wordly philosophers. The lives, times and ideas of the great economic thinkers*, Penguin Books, Londen 1991.
- Hellema, Duco, Cees Wiebes en Toby Witte, *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis, 1973-1974*, Sdu, Den Haag 1998.
- Hellema, Duco, *Nederland en de jaren zeventig*, Boom, Amsterdam 2012.
- Helmers, H.M., e.a., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*, Van Gennep, Amsterdam 1975.
- Hen, Paul de, *Actieve en re-actieve industrialisatiepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1980.
- Hengstmengel, Joost W., 'De reformatie van het economisch denken. Calvinistische economie in Nederland, 1880-1948', in: *Philosophia Reformata* 78(2013)2, p. 124-143.
- Hermans, Dorine, *Pieter van Vollenhoven. Burger aan het hof*, Bakker, Amsterdam 2002.

- Hien, Josef, en Christian Joerges, *Ordoliberalism. Law and the rule of economics*, Hart Publishing, Portland 2017.
- Hinte, Engelbert van, *Kapitalistische crises. Een beschouwing over het karakter der groote economische storingen van de laatste eeuw*, Emmering, Amsterdam 1924.
- Hinte, Engelbert van, *De economische crisis en de arbeidersbeweging*, Ontwikkeling, Amsterdam 1926.
- Hinte, Engelbert van, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, Nico Poort, Harlingen 1936.
- Hinte, Engelbert van, *Japan-China. Een populaire uiteenzetting van de tegenstellingen aan de kusten van de Stille Oceaan*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1937.
- Hinte, Engelbert van, *Het conjunctuurvraagstuk. Een eerste inleiding in de studie van prosperiteits- en depressieperioden*, G. Delwel, Wassenaar 1939.
- Hinte, Engelbert van, en J.J. Hoogewerff, *Abessinië. Het conflict tusschen dictatuur en democratie*, Waesberghe, Hoogewerff & Richards, Rotterdam 1935.
- Hoed, Paul den, en Anne-Greet Keizer, *Op steenworp afstand. Op de brug tussen wetenschap en politiek*, WRR 35 jaar, Amsterdam University Press, Amsterdam 2007.
- Holtrop, M.W., *De omloopssnelheid van het geld*, Parijs, Amsterdam 1928.
- Hoogerwerff, Andries, 'Sociaal-politieke strijdpunten. Smeulend vuur', in: *Sociologische Gids* 10(1963)5, p. 249-263.
- Houben, Aerd, *The evolution of monetary policy strategies in Europe*, s.n., Groningen 1999.
- Huizinga, Johan, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon NV, Haarlem 1935.
- Huizinga, Leonard, *Adriaan en Olivier. De ware geschiedenis van een straat-arme maar beschaafde tweeling van redelijk goede familie*, P.N. van Kampen, Amsterdam 1939.
- Hulst, Noé van, *De effectiviteit van geleide loonpolitiek in theorie en praktijk*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1984.
- James, Harold, *International monetary cooperation since Bretton Woods*, Oxford University Press, New York 1996.
- Joekes, Theo, *Man en paard. Herinneringen*, De Feniks Pers, Meppel 1996.
- Jones, Erik, 'The "monetarist" turn in Belgium and the Netherlands', in: Bernhard H. Moss (red.), *Monetary union in crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, p. 233-248.

- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 3. Mei '40*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1970.
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 7. Mei '43-juni '44. Deel 2*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1976.
- Jonker, Ed, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1988.
- Jungschläger, Ineke, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', in: Peter Rehwinkel (red.), *Getrouwd met de premier. De first lady's van Nederland in veertien portretten*, Plataan, Zuthphen 2004, p. 103-114.
- Kaijser, Arne, 'Striking bonanza. The establishment of a natural gas regime in the Netherlands', in: Olivier Coutard (red.), *The governance of large technical systems*, Routledge, Londen 1999, p. 38-57.
- Kapstein, Ethan B., *Architects of stability? International cooperation among financial supervisors*, BIS, Bazel 2006.
- Kastelein, Taco, Karin Bijsterveld en Henk van der Meulen, *Een eigenzinnige koers. 40 jaar faculteit der economische wetenschappen in Groningen*, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 1988.
- Keizer, P.K., *Inflatietheorie en anti-inflatiepolitiek*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1984.
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig, Boom*, Amsterdam 1995.
- Kersten, Albert, *Luns. Een politieke biografie*, Boom, Amsterdam 2010.
- Kessel, Alexander van, 'Van brede basis naar centrumrechts', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 13-44.
- Kessel, Alexander van, 'Kennelijk was aan beide kanten de maat vol', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 127-147.
- Kessel, Alexander van, 'Confessioneel-liberale samenwerking geprolongeerd', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 15-50.
- Kessel, Alexander van, 'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan' in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 353-385.
- Kessler, G.A., 'De objectieve determinanten van de omloopsnelheid van het geld', *De Economist* 98(1950)1, p. 417-425.
- Kessler, G.A., 'Slangarrangement, concurrentiepositie en inflatie', in: *ESB* 62(1977)3130, p. 1131-1134.
- Klamer, Arjo, *Verzuilde dromen. 40 jaar SER*, Balans, Amsterdam 1990.
- Knibbe, Merijn, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change*, NEHA, Amsterdam 1993.

- Knoester, A., *Economische politiek in Nederland*, Stenfert Kroese, Leiden 1989.
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2006.
- Kok, G.J., 'De doleantie te Oosterbierum', in: *De Hoeksteen*, 25(1996)4, p. 150-157.
- Koopmans, Johan Gerbrand, *De betrekkingen tusschen overheidshuishouding en volkshuishouding. Toegelicht aan de hand van het vraagstuk der verdeeling van baten en lasten tusschen heden en toekomst*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1939.
- Kooy, T.P. van der, *De zin van het economische. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 6 October 1950*, J.H. Kok N.V., Kampen 1950.
- Korteweg, Pieter, 'Inflatie, stagnatie en het budgettaire en monetaire beleid. Enkele notities bij het Jaarverslag 1975 van de Nederlandsche Bank', in: *ESB* 61(1976)3053, p. 476-481.
- Korteweg, Pieter, 'Monetair beleid in Nederland (I). Doeleinden en dilemma's', in: *ESB* 12-11-1980, p. 1256-1264.
- Korteweg, Pieter, 'Monetair beleid in Nederland (II). Instrumenten en indicatoren', in: *ESB* 65(1980)1588, p. 1284-1291.
- Kreile, Michael, 'The search for a new monetary system. Germany's balancing act', in: Haftendorn, *The strategic triangle*, p. 149-170.
- Kroeger, Pieter Gerrit, en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998*, Balans, Amsterdam 1998.
- Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief. Verzamelde opstellen*, Verloren, Hilversum 2002.
- Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Waanders Uitgevers, Zwolle 2000.
- Lambers, H.W., *Commentaar bij herinneringen. De Nederlandsche Handels-Hoogeschool 1913-1938, de Nederlandsche Economische Hoogeschool 1938-1973*, Erasmus Universiteit, Rotterdam 1988.
- Landreth, Harry, en David Colander, *History of economic thought*, Houghton Mifflin, Boston 2002.
- Lans, Jos van der, Herman Vuijsje en Mila Ernst, *Lage landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998*, Inmerc, Wormer 1998.
- Lassig, Simone, 'Introduction. Biography in modern history. Modern historiography in biography', in: Volker Berghahn en Simone Lassig, *Biography between structure and agency. Central European lives in international historiography*, Berghahn Books, New York 2008, p. 1-26.

- LeBor, Adam, *Tower of Basel. The shadowy history of the secret bank that runs the world*, Public Affairs, New York 2013.
- Lennep, Emile van, en Evert Schoorl, *Working for the world economy*, NIBE, Amsterdam 1998.
- Liagre Bohl, Herman, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-90', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, SUN, Nijmegen 2007.
- Linthorst Homan, Johannes, "Wat zijt ghij voor een vent". *Levensherinneringen*, Van Gorcum, Assen 1974.
- Loor, D. de, *De Anti-Revolutionnaires en de Christelijk-Historischen*, PvdA, Amsterdam 1951.
- Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum*, Kok, Kampen 1986.
- Maar, Rimko van der, en Hans Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991. Een diplomaat van klasse*, Boom, Amsterdam 2013.
- Maa's, P.F., *Kabinetsformaties. 1959-1973*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1982.
- Major, Aaron, *Architects of austerity. International finance and the politics of growth*, Stanford University Press, Stanford 2014.
- Mallaby, Sebastian, *The man who knew. The life and times of Alan Greenspan*, Bloomsbury, Londen 2017.
- Mandemakers, Kees, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968*, IISG, Amsterdam 1996.
- Marsh, David, *The Bundesbank. The bank that rules Europe*, Heinemann, Londen 1992.
- McCloskey, Donald [Deirdre], *If you're so smart. The narrative of economic expertise*, Chicago University Press, Chicago 1990.
- McCooley, David, en David Lowe, 'Autobiography in Australian parliamentary first speeches', in: *Biography* 33(2010)1, p. 68-83.
- McCraw, Thomas K., *Prophet of innovation. Joseph Schumpeter and creative destruction*, Harvard University Press, Cambridge 2007.
- Meerhaeghe, M.A.G. van, 'Recensie J. Zijlstra, Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten', in: *De Economist* 115(1967)3, p. 400-404.
- Meijer, Cees, *Jan de Quay (1901-1985). Een biografie*, Boom, Amsterdam 2014.
- Mekkes, J.P.A., 'Wie zijn wij?', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 26(1956)9, p. 266-270.
- Mellink, Bram, 'Politici zonder partij. Sociale zekerheid en de geboorte

- van het neoliberalisme in Nederland (1945-1958)', in: *BMGN* 132(2017)4, p. 25-52.
- Merriënboer, Johan van, en Jacco Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 1-56.
- Merriënboer, Johan van, 'Het kabinet van de bestedingsbeperking', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 143-173.
- Merriënboer, Johan van, *Mansholt. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2006.
- Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie. Tour de force*, Boom, Amsterdam 2008.
- Merriënboer, Johan van, e.a., 'Lopende en omstreden zaken', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 87-125.
- Merriënboer, Johan van, 'Jelle zal wel zien. Het overgangskabinet-Zijlstra', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 387-415.
- Merriënboer, Johan van, 'Jelle wil niet, Joop mag niet, Norbert kan niet en Barend durft niet', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*, p. 15-48.
- Merriënboer, Johan van, 'Slotsom', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*, p. 597-613.
- Merriënboer, Johan van, 'De kabinetsformatie van 1977', in: Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977-2012*, Boom, Amsterdam 2016, p. 11-80.
- Messing, F.A.M., *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering, 1955-1975*, Nijhoff, Leiden 1988.
- Metze, Marcel, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, SUN, Nijmegen 1995.
- Middendorp, Jan, *Jelle Zijlstra. Homo Economicus (1918-2001)*, doctoraal-scriptie UvA, 2002.
- Middlemas, Keith, *Orchestrating Europe: The informal politics of European Union, 1973-1995*, Fontana Press, Londen 1995.
- Miller, Joseph C., 'A historical appreciation of the biographical turn', in: Lisa A. Lindsay en John Wood Sweet, *Biography and the black Atlantic*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2014, p. 19-47.
- Nasra, Skander, en Mathieu Segers, 'Between Charlemagne and Atlantis. Belgium and the Netherlands during the first stages of European integra-

- tion (1950-1966)', in: *Journal of European Integration History* 18(2012)2, p. 183-207.
- Nichter, Luke A., *Richard Nixon and Europe. The reshaping of the postwar Atlantic world*, Cambridge University Press, New York 2015.
- Notenboom, Harrij, *De strijd om de begroting. Het vastlopen van de staatsfinanciën in de jaren zeventig*, Valkhof Pers, Nijmegen 2002.
- Nützenadel, Alexander, *Stunde der Ökonomen. Wissenschaft, Politik und Expertenkultur in der Bundesrepublik 1949-1974*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005.
- Oger, Erik, 'Hoeveel waardevrijheid?', in: Peter Reynaert (red.), *Wetenschap en waardevrijheid*, Garant, Leuven 1993, p. 11-39.
- Oort, C.J., en G. de Man, 'De "Zijlstra-norm" in theorie en praktijk (I)', in: *Economisch Kwartaaloverzicht* (1968)12, p. 13-23.
- Oosterbierum. *Toen en nu*. Tjerk de Haan, Sneek 1982. Samengesteld door vereniging van Dorpsbelangen en de Oranjevereniging Oosterbierum.
- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo, 1965-1967*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2003.
- Pais, Arie, *Omzien. Een logboek*, Prometheus, Amsterdam 2016.
- Pauw, J.L. van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Boom, Amsterdam 2006.
- Peelen, Gert J., *Kennen en kunnen. Ontwikkelingen in het economisch denken en doen (1948-1988)*. In gesprek met dr. J. Zijlstra, prof.dr. J. Tinbergen, prof.dr. B. Goudzwaard en drs. R.F.M. Lubbers, Samson, Alphen aan den Rijn 1988.
- Peer, Harry, 'Nicolaas van Hinte', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3*, IISG, Amsterdam 1988, p. 72-75.
- Peltonen, Matti, 'Clues, margins, and monads. The micro-macro link in historical research', in: *History and Theory* 40(2001)3, p. 347-359.
- Pen, Jan, *Theorie der collectieve loononderhandelingen*, H.E. Stenfert Kroes, Leiden 1950.
- Pen, Jan, *The wage rate under collective bargaining*, Harvard University Press, Cambridge 1959.
- Pen, Jan, 'Bestaat er een tegenstelling tussen de financiële soliditeit des lands en de welvaart van de gewone mensen? Een conversatie', in: *Holland's Maandblad* 24(1983)429/430, p. 12-18.
- Pen, Jan, 'Jelle Zijlstra vertelt veel, maar waarom niet alles?', in: *Vrij Nederland* 29-2-1992.

- Pen, Jan, 'Bazen en baasjes', in: *Hollands Maandblad* 36(1994)557, p. 7-12.
- Pen, Jan, 'Levensbericht J. Zijlstra', in: *Levensberichten en herdenkingen*, KNAW, Amsterdam 2003, p. 91-101.
- Pen, Jan, *Vandaag staat niet alleen. Essays en memoires*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam, 2013.
- Pepper, Gordon, en Michael J. Oliver, *Monetarism under Thatcher. Lessons for the future*, Edward Elgard, Londen 2001.
- Perlinge, Anders, en Hans Sjögren (red.), *Biographies of the financial world*, Gidlunds Förlag, Hedemora 2012.
- Polak, Fred L., *Kennen en keuren in de sociale wetenschappen. Een onderzoek naar de afbakening van objectieve en subjectieve oordelen in de economie, tevens proeve van critiek op de wetenschapsleer van Max Weber*, Stenfert Kroese, Leiden 1948.
- Polak, Fred L., 'Recensie J. Zijlstra, Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde', in: *De Economist* 97(1949)5, p. 445-449.
- Polak, Fred. L., 'Mistroostigheid over mistroostigheid', *De Economist* 98(1950)2, p. 115-123.
- Posing, Birgitte, 'Biography. An unloved, but much pursued courtesan?', in: Perlinge en Sjögren, *Biographies of the financial world*, p. 15-34.
- Puchinger, George, *Minister Zijlstra en de AR Partij. Een rede van minister Zijlstra besproken*, Persvereniging Contact, Groningen 1957.
- Puchinger, George, *Dr. Jelle Zijlstra. Gesprekken en geschriften*, Strengholt, Naarden 1979.
- Ramakers, Jan, Peter van Griensven en Peter van der Heiden, 'Staatsbe-moeienis versus particulier initiatief', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis*, p. 393-439.
- Ramakers, Jan, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen. De formatie van het kabinet-Van Agt II (1981)', Van Baalen en Van Kessel, *Kabinet-formaties 1977-2012*, p. 81-114.
- Reichwein, Onno, *J.M. den Uyl. Gereformeerd af, socialist geworden, calvinist gebleven*, Universiteit Utrecht, Utrecht 1998.
- Renders, Hans, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen 2006, p. 39-42.
- Renders, Hans, 'Privé in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*, Boom, Amsterdam 2007, p. 7-13.
- Renders, Hans, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie

- geen roman is,' in: *Zacht Lawijd* 6(2007)2, p. 67-81.
- Renders, Hans, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*, De Bezige Bij, Amsterdam 1998.
- Renders, Hans, 'Roots of biography. From journalism to pulp to scholarly based non-fiction', in: Hans Renders en Binne Haan (red.), *Theoretical discussions of biography. Approaches from history, microhistory, and life writing*, Brill, Leiden 2014, p. 24-42.
- Renders, Hans, 'The limits of representativeness. Biography, life writing and microhistory', in: Renders en De Haan, *Theoretical discussions of biography*, p. 129-138.
- Renders, Hans, Binne de Haan en Jonne Harmsma, 'The biographical turn. Biography as a critical method in the humanities and in society', in: Renders, De Haan en Harmsma, *The biographical turn*, p. 3-11.
- Reve, Karel van 't, 'Het geloof van Langebent en Van Tijn', in: *Verzameld Werk. Deel 3*, Van Oorschot, Amsterdam 2008, p. 805-807.
- Ridder, Jan, *Harmonie en disharmonie in het economisch leven*, Hummelen, Assen 1941.
- Riessen, H. van, *Maatschappij der toekomst*, Wever, Franeker 1952.
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1995.
- Romein, Jan, *De biografie*, Ploegsma, Amsterdam 1946.
- Roolvink, Bauke, en Douwe Schaafsma, *Bauke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik*, Benedictus, Hilversum 1978.
- Roos, Folkert de, 'Jelle Zijlstra. A versatile economist', in: *De Economist* 132(1984)1, p. 1-22.
- Rother, Thomas, *Die Thyssens. Tragodie der Stahlbarone*, Campus Verlag, Frankfurt 2003.
- Roy, Rajarshi, 'The battle for Bretton Woods. America, Britain and the international finance crisis of October 1967-March 1968', in: *Cold War History* 2(2002)2, p. 33-60.
- Ruiter, Job de, *Jan Donner, jurist. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2003.
- Rupp, Jan C.C., *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*, Sdu, Den Haag 1997.
- Rutten, F.W., 'Over het macro-economisch beleid voor de middellange termijn', *De Economist* 116(1968)3, p. 287-308.
- Rutten, F.W., 'Recensie W. Heller e.a., Fiscal policy for a balanced economy', Parijs 1968, in: *De Economist* 117(1969)4, p. 408-410.
- Rutten, F.W., *Zeven kabinetten wijzer. De nieuwe zakelijkheid bij het economische beleid*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1993.

- Sargent, Daniel, 'Lyndon Johnson and the challenges of economic globalization', in: Francis J. Gavin en Mark Atwood Lawrence, *Beyond the Cold War. Lyndon Johnson and the new global challenges of the 1960s*, Oxford University Press, Oxford 2014, p. 17-35.
- Sargent, Daniel, *A superpower transformed. The remaking of American foreign relations in the 1970s*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Schaaf, Sybren van der, *Een nieuwe gedachte of uit eigenbelang genoodzaakte tot vrije samenwerking van alle belanghebbenden bij den aardappelverbouw*, Beetgumermolen 1933.
- Schenk, Catherine, *The decline of Sterling. Managing the retreat of an international currency 1945-1992*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Schenk, Cathrine, 'Summer in the City. Banking failures of 1974 and the development of international banking supervision', in: *English Historical Review* 129(2014)540, p. 1129-1156.
- Schmelzer, Norbert, *Herinneringen van een politiek dier*, Balans, Amsterdam 2004.
- Scholten, Wilfred, *Mooie Barend. Een biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001*, Bert Bakker, Amsterdam 2012.
- Schot, J.W., H.W. Lintsen, Arie Rip en A.A.A. de la Bruhèze, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 2. Delfstoffen, energie, chemie*, Walburg Pers, Zwolle 2000.
- Schudson, Michael, 'The trouble with experts – and why democracies need them', in: *Theory and Society* 35(2006)5, p. 491-506.
- Schuyt, Kees, en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, Sdu, Den Haag 2000.
- Segers, Mathieu (red.), *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm. Augustus 1953-september 1957*, Boom, Amsterdam 2008.
- Segers, Mathieu, 'De Gaulle's race to the bottom. The Netherlands, France and the interwoven problems of British EEC membership and European Political Union, 1958-1963', in: *Contemporary European History* 19(2010)2, p. 111-132.
- Segers, Mathieu, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*, Bert Bakker, Amsterdam 2013.
- Segers, Mathieu, *Wagstuk Europa. Nederland en de grote Europese vraagstukken van vandaag*, Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam 2014.
- Seumeren, Harry van, Gerrit Wagner. *Een loopbaan bij de Koninklijke*, Veen, Utrecht 1989.
- Sewell jr., William H., 'A strange career. The historical study of economic life', in: *History and Theory* 49(2010)4, p. 146-166.

- Siblesz, W., 'Rotterdam', in: George Puchinger (red), *Honderd jaren SSR. Gedenkboek 1886-1986 Societas Studiosorum Reformatorum*, Meinema, Delft 1986, p. 91-98.
- Skidelsky, Robert, *John Maynard Keynes. A biography. Vol. 2. The economist as saviour, 1920-1937*, Penguin Books, New York 1995.
- Sluyterman, Keetie, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw*, Boom, Amsterdam 2003.
- Smith, Sidonie, en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives*, Regents of the University of Minnesota, Minneapolis 2010.
- Solomon, Robert, *The international monetary system, 1945-1976. An insider's view*, Harper and Row, New York 1977.
- Spohr, Kristina, *The global chancellor. Helmut Schmidt and the reshaping of the international order*, Oxford University Press, Oxford 2016.
- Steen, Paul van der, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971*, Balans, Amsterdam 2004.
- Stellingwerff, J., *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica*, Kok, Kampen 1987.
- Stelwagen, Jacob, *Bommen op Saakstra's brug. Oorlog en bevrijding in Noord-west-Friesland*, Friese Pers, Leeuwarden 2008.
- Stevens, R.J.J., L.J. Giebels en P.F. Maas, *De formatiedagboeken van Beel, 1945-1973. Handboek voor formateurs*, Sdu, Den Haag 1994.
- Stewart, Douglass, en Elaine Madsen, *Gaswinst. Over de Nederlandse gasbel en het begin van de Europese energierevolutie*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2007.
- Stigler, George, 'The politics of political economists', in: *Quarterly Journal of Economics* 73(1960)4, p. 522-532.
- Stol, Bart, 'Een goede kleine koloniale mogendheid'. *Nederland, Nieuw-Guinea en de Europese tweede koloniale bezetting in Afrika en Melanesië (ca. 1930-1962)*, s.n., Utrecht 2017.
- Straaten, A.J. van, *Niet zómaar een baantje. Herinneringen van een voormalige hoofdbeampte aan de Studiedienst en een president van de Nederlandse Bank uit de jaren vijftig en zestig*, Donker, Rotterdam 1993.
- Straumann, Tobias, *Fixed ideas of money. Small states and exchange rate regimes in twentieth-century Europe*, Cambridge University Press, New York 2010.
- Stuijvenberg, J.H. van, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool 1930-1963. Van handelshogeschool naar hogeschool voor maatschappijwetenschappen*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1963.

- Szász, André, *Monetaire diplomatie. Nederlands internationale monetaire politiek 1958-1987*, Stenfert Kroese, Leiden 1988.
- Szász, André, 'Introductory remarks on 50 years of the Bundesbank', in: Jakob de Haan (red.), *The history of the Bundesbank. Lessons for the European Central Bank*, Routledge, Londen 2000, p. 1-5.
- The Thyssen-Bornemisza Group*, s.n., Rotterdam 1970.
- Toirkens, José, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986. Een onderzoek naar de besluitvorming over bezuinigen in de ministerraad en het gedrag van individuele ministers*, Kluwer, Deventer 1988.
- Toniolo, Gianni, en Piet Clement, *Central bank cooperation at the Bank for International Settlements, 1930-1973*, Cambridge University Press, New York.
- Touwen, Jeroen, *Coordination in transition. The Netherlands and the world economy, 1950-2010*, Brill, Leiden 2014.
- Uitermark, P.J., *Economische mededinging en algemeen belang. Een onderzoek naar de economisch-theoretische fundering van de mededingingspolitiek*, s.n., Rotterdam 1990.
- Ungerer, Horst, *A concise history of European monetary integration. From EPU to EMU*, Quorum, Westport 1997.
- Uyl, Joop den, en Kees Kok, 'Vriend en lotgenoot der joden', in: *Werkschrift* 8(1988)6-7, p. 1-12.
- Uyl, Joop den, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Bakker, Amsterdam 1988.
- Vandendriessche, Joris, Evert Peeters en Kaat Wils (red.), *Scientists' expertise as performance. Between state and society, 1860-1960*, Pickering & Chatto, Londen 2015.
- Vanthoor, Wim, *Een oog op Holtrop. Grondlegger van de Nederlandse monetaire analyse*, DNB, Amsterdam 1993.
- Vanthoor, Wim, *De Nederlandsche Bank 1814-1998. Van Amsterdamse kredietinstelling tot Europese stelselbank*, Boom, Amsterdam 2004.
- Velde, Henk te, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in Remieg Aerts, Jan-ny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Verloren, Hilversum 2002, p. 9-31.
- Velde, Henk te, 'Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie', in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*, Het Spinhuis, Amsterdam 2000, p. 151-173.

- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002.
- Veldkamp, G.M.J., en Jelle Zijlstra, *Economische orde en sociale politiek. Een bundel opstellen*, Stenfert Kroese, Leiden 1957.
- Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen 1952-1967. Le carnaval des animaux politiques*, Sdu, Den Haag 1993.
- Verbruggen, Johan, en Robert-Paul Berben, 'Invloed Zijlstra-effect op uitverdieneffecten', in: *ESB* 97(2012)4641, p. 487-489.
- Vestdijk, Simon, *Terug tot Ina Damman. De geschiedenis van een jeugdliefde*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1995.
- Visser, Hans, 'Austrian thinking on international economics', in: *Journal of Economic Studies* 15(1988)3/4, p. 106-122.
- Visser, W., en R. Wijnhoven, 'Politieke aspecten van de Nederlandse werkloosheid', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 4(1988)3, p. 4-15.
- Voerman, Gerrit, 'Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbbericht. Necrologie en biografie*, De Bezige Bij, Amsterdam 2005, p. 119-139.
- Voerman, Gerrit, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Renders en Voerman, *Privé in de politieke biografie*, p. 15-23.
- Voerman, Gerrit, en Erwin Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij. De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar vvd*, Boom, Amsterdam 2008, p. 93-135.
- Vogl, Joseph, *Het financiële regime*, Boom, Amsterdam 2016.
- Vondeling, Anne, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1968.
- Vondeling, Anne, 'De andere hoofdstukken van Het jaarverslag', in: *ESB*, 4-7-1973, p. 596-602.
- Vos, Hein, e.a., *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief*, Arbeiderspers, Amsterdam 1951.
- Vries, Joh. de, *Hoogovens IJmuiden. 1918-1968 ontstaan en groei van een basisindustrie*, Koninklijke Nederlandsche Hoogovens, IJmuiden 1968.
- Vries, Joh. de, *De Nederlandsche economie tijdens de 20e eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende*, Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1983.
- Vries, Joh. de, *Visserings tijdvak. Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1914-1931*, DNB, Amsterdam 1989.
- Vries, Joh. de, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', in: J.Th. de Smidt en R.M. Sprenger (red.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdra-*

- ger, Verloren, Hilversum 1996, p. 317-454.
- Vries, Margaret G. de, *The International Monetary Fund 1966-1971. The system under stress. Volume I. Narrative*, IMF, Washington 1976.
- Vries, Margaret G. de, *The International Monetary Fund 1972-1978. Cooperation on trial. Vol. II. Narrative and analysis*, IMF, Washington 1985.
- Vries, Tity de, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960*, Verloren, Hilversum 1996.
- Wal, D. van der, 'Geloofwaardigheid van het Nederlandse wisselkoersbeleid', in: *Maandschrift Economie* 55(1991)3, p. 164-182.
- Weeda, Arnout, 'Van economendebat tot economendiscussie', in: *Socialisme en Democratie* 36(1979)1, p. 3-15.
- Weenink, Wim, *Johan Willem Beyen, 1897-1976. Bankier van de wereld, bouwster van Europa*, Prometheus, Amsterdam 2005.
- Werkman, Paul E., en Rolf van der Woude, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*, Verloren, Hilversum 2006.
- Werkman, Paul E., 'Laat uw doel hervorming zijn!' *Facetten van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (1909-1959)*, Verloren, Hilversum 2007.
- Westerhuis, Gerarda, 'The Dutch corporate network. Considering its persistence', in: Thomas David en Gerarda Westerhuis (red.), *The power of corporate networks. A comparative and historical perspective*, Routledge, Londen 2014, p. 89-106.
- Wiarda, Anne, [Annelies Zijlstra], *Bleu. Roman*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1999.
- Wijbenga, Pieter, *Bezettingstijd in Friesland. Dl. 2. Met de rug tegen de muur*, De Tille, Leeuwarden 1975.
- Wils, Arnold, *Economie als maatschappijwetenschap. Een sociologische geschiedenis van de economische wetenschap in Nederland (ca. 1930-1960)*, s.n., Amsterdam 1997.
- Witteveen, Johan, 'De miljoenennota 1961. Tegenwicht door timing', in: *ESB* 45(1961)2257, p. 1000-1006.
- Witteveen, Johan, *De magie van harmonie. Een visie op de wereldeconomie*, Gibbon Uitgeefagentschap, Amsterdam 2012.
- Woldring, H.E.S., en D.Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*, Kok, Kampen 1980.
- Wolffram, Dirk Jan, 'Schikken en inschikken: Plaatselijke elites in tijden

- van verzuiling', in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdiens, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, Het Spinhuis, Amsterdam 2000, p. 80-102.
- Woude, Piter van der, "Sin en wille kinne folle tille". *Anne Zijlstra. Een markante vrouw*, Van der Eems, Heerenveen 2017.
- Woude, Rolf van der, 'Taming the Beast. The long and hard road to the Christian Social Conference of 1952', in: *Journal of Markets and Morality* 14(2011)2, p. 419-444.
- Zalm, Gerrit, *De romantische boekhouder*, Balans, Amsterdam 2009.
- Zanden, Jan Luiten van, en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Het Spectrum, Utrecht 1989.
- Zanden, Jan Luiten van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Het Spectrum, Utrecht 1997.
- Zanden, Jan Luiten van, *The economic history of the Netherlands 1914-1995. A small open economy in the 'long' twentieth century*, Routledge, Londen 1998.
- Zijlstra, Jelle, 'De economische positie van Zwitserland', in: *ESB* 29-7-1942, p. 340-344.
- Zijlstra, Jelle, 'Enkele aspecten van de Deensche financieele politiek', in: *ESB* 28-11-1942, p. 515-518.
- Zijlstra, Jelle, *Geleide economie*, Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond, 's-Gravenhage 1947.
- Zijlstra, Jelle, 'Marktvorm, kostenverloop en structuur van de handel', in: *De Economist* 95(1947)1, p. 221-236.
- Zijlstra, Jelle, 'Geldzuivering', in: *ESB* 32(1947)1558, p. 227-230.
- Zijlstra, Jelle, *De omloopssnelheid van het geld en zijn betekenis voor geldwaarde en monetair evenwicht*, Stenfert Kroese, Leiden 1948.
- Zijlstra, Jelle, *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, op donderdag 28 oktober 1948*, H.E. Stenfert Kroese, Leiden 1948.
- Zijlstra, Jelle, 'Recensie S. Korteweg, Eenige opmerkingen over de grenzen der economische wetenschap', in: *De Economist* 97(1949)12, p. 923-924.
- Zijlstra, Jelle, 'De faculteit van economische en sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit', in: *Vrije Universiteitsblad* (1949)147, p. 1976-1978.
- Zijlstra, Jelle, 'Een waarde-oordeel over het waarde-oordeel in de economie', in: *De Economist* 97(1949)10, p. 758-759.
- Zijlstra, Jelle, 'Over mistroostigheden en misvattingen', in: *De Economist* 98(1950)2, p. 2218-2222.

- Zijlstra, Jelle, 'In memoriam prof.dr. Z.W. Sneller', in: *Vrije Universiteitsblad* (1951)161, p. 2178-2181.
- Zijlstra, Jelle, 'Christian economic policy', in: *Free University Quarterly* 1(1951)2, p. 112-132.
- Zijlstra, Jelle, 'The neo-liberalism', in: *Free University Quarterly* 11(1952)1, p. 37-49.
- Zijlstra, Jelle, 'De weg naar vrijheid I', in: *ESB* 30-7-1952, p. 578-583; 'De weg naar vrijheid II', in: *ESB* 13-8-1952, p. 614-617; 'De weg naar vrijheid III', in: *ESB* 20-8-1952, p. 636-639.
- Zijlstra, Jelle, *Economische orde en economische politiek*, Stenfert Kroese, Leiden 1956.
- Zijlstra, Jelle, 'Ten geleide', in: *SSR: Rotterdam 40 jaar, 1918-1958*, SSR, Rotterdam 1958, p. 2.
- Zijlstra, Jelle, *Möglichkeiten und Grenzen der Konjunkturpolitik*, Universität Kiel, Kiel 1962.
- Zijlstra, Jelle, 'The structural significance of public finance', in: *Netherlands-American Trade* (1962)6, p. 11-12.
- Zijlstra, Jelle, *De schatkist, de politiek en nog wat*, ARP, 's-Gravenhage 1962.
- Zijlstra, Jelle, en Bob Goudzwaard, *Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten*, EEG, Brussel 1966.
- Zijlstra, Jelle, 'Hennipman and the Economist', in: *De Economist* 129(1981)1, p. 1-7.
- Zijlstra, Jelle, 'Central banking with the benefit of hindsight', in: *De Economist* 130(1982)2, p. 161-175.
- Zijlstra, Jelle, 'Prof.mr. J.G. Koopmans', in: Martin Fase e.a. (red.), *Neutraal geld. Een keuze uit de geschriften van Prof.mr. J.G. Koopmans*, Stenfert Kroese, Leiden 1982, p. ix-xii.
- Zijlstra, Jelle, *Gematigd monetarisme. 14 jaarverslagen van de Nederlandsche Bank NV, 1967-1980*, Stenfert Kroese, Leiden 1985.
- Zijlstra, Jelle, 'Wat heeft de economie aan de gereformeerden te zeggen?', in: Puchinger, *Honderd jaren SSR*, p. 160-168.
- Zijlstra, Jelle, 'Pieter Sjoerds Gerbrandy. Enkele persoonlijke herinneringen', in: Cees Bremmer e.a. (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy. Herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag*, Wever, Franeker 1985, p. 111-123.
- Zijlstra, Jelle, 'Voorwoord', in: Bakker en Van Lent, *Pieter Lieftinck, 1902-1989. Een leven in vogelvlucht*, p. 7-8.
- Zijlstra, Jelle, en Folkert de Roos, *De les van veertig jaar en nog iets*, Samson, Alphen aan den Rijn 1989.
- Zijlstra, Jelle, e.a., *Economische groei. Een christen-democratische beschou-*

- wing, Van Loghum Slaterus, Deventer 1989.
- Zijlstra, Jelle, 'Het belang van vaste beleidsbakens', in: Jarig van Singeren en F.W. Rutten (red.), *Het sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1990, p. 387-394.
- Zijlstra, Jelle, 'De RHBS te Harlingen. Een herinnering', in: Van Ingen, Visser en De Kroon, *Wat 'n verstand. 125 jaar (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk'*, p. 82-85.
- Zijlstra, Jelle, *Per slot van rekening. Memoires*, Contact, Amsterdam 1992.
- Zijlstra, Jelle, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu', in: Clerx e.a., *De macht van ministers van Financiën*, p. 21-39.
- Zijlstra, Jelle, e.a., *De komende kabinetsperiode. Enkele financieel-economische kanttekeningen*, Wetenschappelijk Instituut CDA, Den Haag 1993.
- Zijlstra, Jelle, 'Het structurele begrotingsbeleid. Wederopstanding?', in: L.A. Geelhoed, P.A.G. van Bergeijk en Jarig van Sinderen (red.), *Met distantie. J.E. Andriessen en het economische bestuur*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1993, p. 31-46.
- Zijlstra, Jelle, 'Central bank and government', in Age Bakker, e.a. (red.), *Monetary stability through international cooperation. Essays in honour of André Szász*, Kluwer, Dordrecht 1994, p. 45-58.
- Zijlstra, Jelle, 'De Europese eenwording is geen mooi-weer-zeilen', in: A.G. Harry van, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975*, Boom, Amsterdam 2001, p. 331-352.
- Zuidema, J.R., *School of stijl, een vraagstuk van indeling*, Erasmus University Press, Rotterdam 1987.
- Zwart, Rutger Simon, 'Gods wil in Nederland'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, Kok, Kampen 1996.

Gesprekken

Aantjes, Willem (†)
Agt, Dries van
Akkerboom, Broer
Arlman, Paul
Bakker, Age
Balkenende, Jan Peter
Brinkman, Elco
Bruins Slot, Victor
Daane, Dewey J. (†)
Donner, D.A.
Ermerins, Lies
Fase, Martin
Gaay Fortman, Bas de
Goslinga, S.T.
Goudzwaard, Bob
Graaf, Ton de
Grosheide, Hans
Halberstadt, Victor
Hazenbosch, Piet
Hibma, Harke
Hoogduin, Lex
Jong, Piet de (†)
Jukema, Joop
Knol, J.G.
Korteweg, Pieter
Kuiper, D.Th.
Landvreugd, Renske
Langman, Harrie (†)
Lels, Ary M.
Lubbers, Ruud (†)
Middelhoek, André

Moossel, W.F. van
Muiswinkel, L.F. van
Nelissen, Roelof
Norder, Ane
Notenboom, Harrij
Oostenbrink, Jan
Post, Piet
Postma, Jan
Schras, Ans
Sonnenberg, Ralph
Szász, André (†)
Udink, Bé (†)
Veen, Ernst
Vellema-Bruins Slot, Mia
Vermeer, Anne
Vervelde, Aad
Visser, Hans
Volcker, Paul
Vries, Joh. de
Vries, Rimmer de
Wellenstein, Mom (†)
Wellink, Nout
Witteveen, Johannes
Zijlstra, Ane Jelle
Zijlstra, Annelies
Zijlstra, Irene
Zijlstra, Klaas
Zijlstra, Nynke
Zijlstra, Rinse (†)
Zijlstra, Sjoerd
Zwan, Arie van der

Noten

PROLOOG

- 1 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1995, p. 211-249; James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Boom, Amsterdam 1995, p. 193.
- 2 Jan-Jaap van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970*, Kok, Kampen 1999, p. 228.
- 3 Johan van Merriënboer, 'Jelle wil niet, Joop mag niet, Norbert kan niet en Barend durft niet', in: Johan van Merriënboer en Carla van Baalen (red.), *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*, Boom, Amsterdam 2013, p. 15-48; Jan-Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie*, Sdu, Den Haag 2001, p. 100.
- 4 Johan van Merriënboer, 'Slotsom', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur*, p. 597-613.
- 5 Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, Sdu Uitgevers, Den Haag 2000, p. 21; Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, Boom, Amsterdam 2012, p. 146, 198-199.
- 6 Telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016.
- 7 George Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra. Gesprekken en geschriften*, Strenght, Naarden 1979; 'J. Zijlstra aan H. van Riel, 24-4-1979', ADNB, inv.nr. 53342.
- 8 Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Contact, Amsterdam 1992; 'De legende van Jelle Zijlstra', *Trouw* 28-4-1979; 'De verdwaalde professor', *Intermediair* 14-2-1992.
- 9 Jan Pen, 'Jelle Zijlstra vertelt veel, maar waarom niet alles?', *Vrij Nederland* 29-2-1992.
- 10 'Jelle Zijlstra: heb ik dan geen geweten?', *Trouw* 8-2-1992; Jonne Harmsma, 'Honest politics. A biographical perspective on economic expertise as a political style', in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.), *The Biographical Turn. Lives in History*, Routledge, Londen 2017, p. 104-117; Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002.
- 11 Jonne Harmsma, 'In "Rotterdamsche sfeer". Economische wetenschap aan de Vrije Universiteit tussen Ridder en Zijlstra', in: *TPedigitaal* 10(2016)3, p. 99-112; 'Een idool van behoudend Nederland', *de Volkskrant* 27-12-2001; Gert J. Peelen, *Kennen en kunnen. Ontwikkelingen in het economisch denken en doen (1948-1988)*. In gesprek met dr. J. Zijlstra, prof.dr. J. Tinbergen, prof. dr. B. Goudzwaard en drs. R.F.M. Lubbers, Samson, Alphen aan den Rijn 1988, p. 31.

1 LICHT GESCHOEID EN EIGENZINNIG IN EEN JAMMERLIJKE WERELD

- 1 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 13.
- 2 'Jelle Zijlstra, Inleidingen, 17-11-1935', familiearchief Zijlstra. Cursivering in origineel.
- 3 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979.
- 4 Vanaf 1902 was Oosterbierum door een trein verbonden met Harlingen. Het traject naar

- Stiens was twee jaar later gereed. Barradeel ging in 1984 op in de gemeente Franekeradeel, die in 2018 opging in de Waadhoeke.
- 5 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
  - 6 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 9; 'Oosterbierumers keren een dagje terug naar hun geboortedorp', *NRC Handelsblad* 28-6-1982.
  - 7 'Een nieuwe Friesche badplaats', *Leeuwarder Courant* 25-7-1933; 'De zeebaden aan Friesland's Noordkust', *Leeuwarder Courant* 10-7-1937; 'Zijlstra: Geen politiek dier', *Leeuwarder Courant* 5-3-1959.
  - 8 'Aanbesteding schoolgebouw, notaris Pieter Steensma, 17-11-1834 te Minnertsga', Tresoar, Notarieel archief 26, inv.nr. 105009.
  - 9 Dirk Jan Wolfram, 'Schikken en inschikken. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling', in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, Het Spinhuis, Amsterdam 2000, p. 80-102.
  - 10 'Akte van plaatsvervangings, notaris J.D. van der Plaats, 13-4-1830 te Leeuwarden, Tresoar, Notarieel archief 26, inv.nr. 75024.
  - 11 Piter van der Woude, "Sin en wille kinne folle tille". *Anne Zijlstra. Een markante vrouw*, Van der Eems, Heerenveen 2017, p. 17-21; 'Stukken betreffende de verhuur van huizen en landerijen, 1707-1956', Tresoar, Hervormde gemeente Oosterbierum 245-46, inv.nr. 3.91; 'Kerkeraad notulenboeken, 1817-1888', Tresoar, Hervormde gemeente Oosterbierum 245-46, inv.nr. 1.2.
  - 12 Voor het ontstaan en verloop van dit complexe en ingewikkelde religieus-bestuurlijke conflict, zie o.a. Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2006.
  - 13 'Kerkeraad der Hervormde (Gereformeerde) Gemeente aan Geliefde Leden', november 1887, familiearchief Zijlstra; G.J. Kok, 'De doleantie te Oosterbierum', in: *De Hoeksteen*, 25(1996)4, p. 150-157.
  - 14 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 20.
  - 15 'Huurcontract J.P. Zijlstra, 1886-1890', Tresoar, Hervormde gemeente Oosterbierum 245-46, inv.nr. 3.91.
  - 16 'Koopakte, 11-2-1909', Tresoar, Notarieel archief 26, inv.nr. 117062. Het nieuwe bezit vormde een aantal maanden later het onderpand voor een lening van 35.000 gulden die Ane Zijlstra afsloot. Mogelijk was dit het begin van zijn koopmanschap. Dit strookt met de herinnering van Zijlstra, die schreef dat zijn vader 'tot zijn dertigste' met zijn broers op de boerderij werkte. 'Obligatie, 12-5-1909', Tresoar, Notarieel archief 26, inv.nr. 066040; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 19.
  - 17 'Koopakte, 25-4-1925', Tresoar, Notarieel archief 25, inv.nr. 117081.
  - 18 Online: www.oudtzummarum.nl/html/oosterbierum7564.htm.
  - 19 Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change*, NEHA, Amsterdam 1993, p. 181-183; Jan Willem Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde. Over de Nederlandse economische ontwikkeling in de jaren dertig*, NEHA, Amsterdam 1990, p. 55-57.
  - 20 Friese nummerbewijzen, B-2395, A. Zijlstra, Oosterbierum, gemeente Barraddele; 'Koopakte, 25-4-1925', Tresoar, Notarieel archief 25, inv.nr. 117081.
  - 21 *Oosterbierum. Toen en nu*, Tjerk de Haan, Sneek 1982, p. 17.
  - 22 'Via mulo naar HBS', *Nieuwsblad van het Noorden* 31-8-1978.

- 23 Sinds 1917 droegen gereformeerde ouders financieel tot het onderwijs bij, in ruil voor inspraak en een eigen, gereformeerde onderwijzer. 'Reglement voor de School en de Bewaarschool der Nederlandsche Hervormde Kerk te Oosterbierum', Tresoar 245-26 Hervormde gemeente Oosterbierum, inv.nr. 4.112.
- 24 Rapport over het schooljaar 1-3-1925, Tresoar, Hervormde gemeente Oosterbierum 245-46, inv.nr. 4.112.
- 25 Rapport over het schooljaar 1-3-1926, Tresoar, Hervormde gemeente Oosterbierum 245-46, inv.nr. 4.112.
- 26 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979.
- 27 'Opstelboekje Ane Zijlstra', familiearchief Zijlstra.
- 28 'Via mulo naar HBS', *Nieuwsblad van het Noorden* 31-8-1978.
- 29 'Jeugd van 1956. Redevoering Bondsdag 10-5-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 30 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 20; 'Jelle Zijlstra over Friesland en de rest van de wereld', *Bericht van de Nieuwe Kerk*, maart 1989.
- 31 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 20; Van der Woude, "Sin en wille kinne folle tille", p. 22-23.
- 32 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
- 33 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979.
- 34 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
- 35 'Jelle Zijlstra', *Elsevier* 5-11-1966; 'J. Zijlstra aan Joop Jukema, 25-10-1993', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 36 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 21.
- 37 Terwijl de scholen in de praktijk bekendstonden als mulo, was de officiële benaming Uitgebreid Lager Onderwijs (ulo). Kees Mandemakers, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968*, IISG, Amsterdam 1996, p. 37, p. 53.
- 38 Interview R. Zijlstra, 1-8-2013.
- 39 Engelbert van Hinte, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, Nico Poort, Harlingen 1936, p. 75-77.
- 40 'Harlingen in de crisis', *Nieuwe Harlinger Courant* 9-12-1932.
- 41 Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950*, p. 195.
- 42 Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Het Spectrum, Utrecht 1997, p. 11-12.
- 43 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 10.
- 44 Interview R. Zijlstra, 1-8-2013.
- 45 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 19.
- 46 'Overeenkomst renteloze lening oktober 1929', familiearchief Zijlstra.
- 47 'P. Dijkstra aan A. Zijlstra, 6-1-1931'; 'P. Dijkstra aan G. Heeringa, 1-3-1933'; 'P. Dijkstra aan G. Heeringa, 20-2-1934', familiearchief Zijlstra.
- 48 'Malaisé', *Leeuwarder Courant* 10-5-1930; 'Cursus bloembollenteelt Ferwerderadeel', *Leeuwarder Courant* 20-5-1930.
- 49 'Oproep', *Leeuwarder Courant* 27-5-1933; Sybren van der Schaaf, *Een nieuwe gedachte of uit eigenbelang genoodzaakt tot vrije samenwerking van alle belanghebbenden bij den aardappelverbouw*, Beetgumermolen 1933.

- 50 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 10.
- 51 'Rapportboekje J. Zijlstra, juli 1931 t/m december 1934', familiearchief Zijlstra.
- 52 Interview R. Zijlstra, 1-8-2013.
- 53 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979; Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
- 54 Jelle Zijlstra, 'Wat heeft de economie aan de gereformeerden te zeggen?', in: George Puchinger (red.), *Honderd jaren SSR. Gedenkboek 1886-1986 Societas Studiosorum Reformatorum*, Meinema, Delft 1986; 'Jelle Zijlstra', *Elseviers weekblad* 5-11-1966.
- 55 'Mulo-examen', *Leeuwarder Courant* 16-7-1935. In totaal waren er eenenvijftig Friese examen-kandidaten. 'Examencijfers mulo, 15-7-1935', familiearchief Zijlstra.
- 56 Jelle Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen. Een herinnering', in: Kees van Ingen en Jemke Visser (red.), *Wat 'n verstand. 125 jaar (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk'*, RSG/Flevodruk, Harlingen 1991, p. 82-85; 'Jelle Zijlstra', *Elsevier's weekblad* 5-11-1966.
- 57 Van der Woude, "Sin en wille kinnen folle tille", p. 22.
- 58 Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', in: Van Ingen en Visser, *Wat 'n verstand*, p. 82-85.
- 59 'Bericht van toelating op 1-9-1935'; 'Aanbevelingsbrief F.E. van Ruyven, 1937', familiearchief Zijlstra; Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', p. 82-83.
- 60 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
- 61 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979
- 62 Simon Vestdijk, *Terug tot Ina Damman. De geschiedenis van een jeugdliefde*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1995.
- 63 'Het gebouw der Rijks H.B.S. te Harlingen', *Leeuwarder Courant* 2-3-1925.
- 64 Aldus de vertegenwoordiger van de minister van Financiën, die de opening van het gebouw bijwoonde. 'De nieuwe Rijks Hoogere Burgerschool', *Nieuwe Harlinger Courant* 7-9-1928.
- 65 'De toekomst der Friesche kustplaatsen', *Leeuwarder Courant* 28-4-1934; 'Harlingen 700 jaar stad herdenkingsfeesten', *Leeuwarder Courant* 28-8-1934; 'Onze Rijks Hoogere Burgerschool', *Nieuwe Harlinger Courant* 28-5-1935.
- 66 Van Hinte, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, p. 279.
- 67 Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', p. 83-84.
- 68 'Leerlingenkaarten A-G, H-L, M-SL, Sm-Z', Tresoar, RHBS Harlingen 44-02, inv.nr. 2.1.2.6.51-54. De kaarten zijn echter aanwezig in het archief van de RSG Simon Vestdijk te Harlingen.
- 69 Van Hinte, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, p. 282-283.
- 70 'Leerlingenkaart Jelle Zijlstra', RSG Simon Vestdijk te Harlingen.
- 71 'Aanbevelingsbrief F.E. van Ruyven, directeur der R.H.B.S. te Harlingen, 1937', familiearchief Zijlstra.
- 72 Bouke van der Gaast, 'De Harlinger HBS van 1926-1932', in: Van Ingen e.a., *Wat 'n verstand. 125 jaar (R)HBS/RSG 'Simon Vestdijk'*, p. 88.
- 73 'Nico van Hinte overleden', *Het Volk* 7-11-1932 en Harry Peer, 'Nicolaas van Hinte', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3*, IISG, Amsterdam 1988, p. 72-75. Online: <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/hinte>.
- 74 Van Hinte publiceerde o.a. de volgende boeken: *Kapitalistische crises. Een beschouwing over het karakter der groote economische storingen van de laatste eeuw*, Emmering, Amsterdam 1924; *De economische crisis en de arbeidersbeweging*, Ontwikkeling, Amsterdam 1926; *Ja-*

- pan-China. Een populaire uiteenzetting van de tegenstellingen aan de kusten van de Stille Oceaan*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1937; *Het conjunctuurvraagstuk. Een eerste inleiding in de studie van prosperiteits- en depressieperioden*, G. Delwel, Wassenaar 1939; en, samen met J.J. Hoogewerff, *Abessinië. Het conflict tussen dictatuur en democratie*, Waesberghe, Hoogewerff & Richards, Rotterdam 1935.
- 75 'Promotie dr. E. van Hinte', *Leeuwarder Courant* 17-6-1936; 'De promotie van dr. Van Hinte', *Nieuwe Harlinger Courant* 19-6-1936. In 1939 werd Van Hinte naast zijn functie in Harlingen privaattoelicht sociale en economische geografie aan de universiteit van Leiden. 'Uit de staatskrant', *Leeuwarder Courant* 7-12-1939; 'Openbare les van dr. E. van Hinte', *Leeuwarder Courant* 14-2-1940.
- 76 Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', p. 83-84; 'De promotie van dr. Van Hinte', *Nieuwe Harlinger Courant* 19-6-1936.
- 77 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 22.
- 78 'Eindexamen 1937 Staatshuishoudkunde', Tresoar, RHBS Harlingen 44-02, inv.nr. 2.1.2.7.5.83. Zijlstra's lichting bleef als laatste een landelijk eindexamen bespaard. Mandemakers, *HBS en gymnasium*, p. 79.
- 79 Van Hinte, *De economische crisis en de arbeidersbeweging*, p. 38.
- 80 Van Hinte, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, p. 290-292.
- 81 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 7.
- 82 'Dr. Jelle Zijlstra zestig jaar', *Leeuwarder Courant* 26-8-1978; 'Via mulo naar HBS', *Nieuwsblad van het Noorden* 31-8-1978.
- 83 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 10.
- 84 Johan Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem 1935, p. 1.
- 85 'Eindexamenlijst HBS-A 1937', Tresoar, RHBS Harlingen 44-02, inv.nr. 2.1.2.7.5.85.
- 86 Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', p. 85; 'Brieven en documenten PTT, voorjaar 1936', familiearchief Zijlstra.
- 87 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview S. Zijlstra, 22-5-2013.
- 88 'Aanbevelingsbrief F.E. van Ruyven, directeur der R.H.B.S. te Harlingen, 1937', familiearchief Zijlstra; Zijlstra, 'De RHBS te Harlingen', p. 85.
- 89 Van Hinte, *Sociale en economische geografie van Harlingen*, p. 78, 282.
- 90 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 10.
- 91 'Jelle Zijlstra, Inleidingen, 17-11-1935', familiearchief Zijlstra.
- 92 Van Hinte, *Japan-China*, p. 7.
- 93 Huizinga, *In de schaduwen van morgen*, p. 230.
- 94 'Speech kroonprins Willem-Alexander, 19-9-1985', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
- 95 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 12-5-1939'; 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 24-9-1942', familiearchief Zijlstra.

2 TROOST EN TOEKOMST IN EEN GETEKENDE STUDENTENTIJD

- 1 'E. van Hinte aan J. Zijlstra, 16-3-1938', familiearchief Zijlstra.
- 2 'Boek van inschrijvingen, J. Zijlstra, 5-10-1937', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 3008.
- 3 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 9-1-1940', familiearchief Zijlstra; 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-

- 1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60; interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 4 'Succes van het comité Herlevend Rotterdam', *De Telegraaf* 3-4-1937.
  - 5 Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Waanders Uitgevers, Zwolle 2000, p. 287, 293-294.
  - 6 'Maastunnel symbool van vertrouwen in de toekomst, van energie en ondernemingszin', *De Telegraaf* 11-9-1938.
  - 7 'Pasfoto's studenten NHH', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2893.
  - 8 'Enquête huisvesting', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 1449.
  - 9 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
  - 10 'Ledenlijst 1937', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 26/27; 'Gezinskaart J. Zijlstra', Stadsarchief Rotterdam, 94-03 Gemeentesecretarie, inv.nr. 851-556.
  - 11 De naam NEH zal gebruikt worden, ook om de Hogeschool in de periode voor 1939 aan te duiden. J.H. van Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hogeschool 1930-1963. Van handelshogeschool naar hogeschool voor maatschappijwetenschappen*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1963; Matthijs Dicke, Paul van de Laar en Joop Visser, *Ambitie en identiteit. Van Nederlandse Handels-Hogeschool tot Erasmus Universiteit 1913-2013*, Stad en Bedrijf, Rotterdam 2013.
  - 12 'Brief ouders lid 12-10-1938', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 26/27.
  - 13 'A. Schras aan J. Zijlstra, 16-6-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 42; interview A. Schras, 3-12-2013.
  - 14 'Notulen, 4-11-1937', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 270.
  - 15 Interview A. Schras, 3-12-2013.
  - 16 Jelle Zijlstra, 'Ten geleide', in: *SRR: Rotterdam 40 jaar, 1918-1958*, SRR, Rotterdam 1958, p. 2; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 11.
  - 17 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60; 'De stoelgang in de loop der tijden, 16-11-1937' en 'De Oxfordgroep, 22-3-1938', familiearchief Zijlstra; 'Notulenboek Ucriges, 16-11-1937', archief dispuut Ucriges.
  - 18 H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel. De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum*, Kok, Kampen 1986.
  - 19 'De Oxfordgroep', familiearchief Zijlstra; 'Notulenboek Ucriges, 22-3-1938', archief dispuut Ucriges.
  - 20 'Notulen, 7-10-1937', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 270.
  - 21 'Jaarboekje van de vereniging voor studiebelangen 1937-1938', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2890. 'Studieplan 1937-1938', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2799.
  - 22 Jelle Zijlstra, 'Jan Tinbergen', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
  - 23 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
  - 24 Jelle Zijlstra, 'Voorwoord', in: A. Bakker en M.M.P. van Lent, *Pieter Lieftinck, 1902-1989. Een leven in vogelvlucht*, Van Veen, Utrecht 1989, p. 7-8; 'Dagboek André Szász, 9-11-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
  - 25 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
  - 26 'E. van Hinte aan J. Zijlstra, 16-3-1938', familiearchief Zijlstra.
  - 27 Jelle Zijlstra, 'Jan Tinbergen', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
  - 28 M.H.J. Dullaart, *Regeling of vrijheid. Nederlands economisch denken tussen de wereldoorlogen*, s.n. Rotterdam 1984, p. 102, 185.

- 29 'Collegedictaten F. de Vries, Economie I t/m X, 1937-1939', familiearchief Zijlstra.
- 30 'Collegedictaat F. de Vries, Economie VII, 4-10-1938', familiearchief Zijlstra.
- 31 'Collegedictaat F. de Vries, Economie VII, 11-10-1938', familiearchief Zijlstra; Jelle Zijlstra, 'Hennipman and the Economist', in: *De Economist* 129(1981)1, p. 1-7; Arnold Wilts, *Economie als maatschappijwetenschap. Een sociologische geschiedenis van de economische wetenschap in Nederland (ca. 1930-1960)*, s.n., Amsterdam 1997, p. 69-71.
- 32 Zijlstra, 'Wat heeft de economie aan de gereformeerden te zeggen?', in: Puchinger, *Honderd jaren SSR*, p. 164; Jelle Zijlstra, 'Recensie S. Korteweg. Eenige opmerkingen over de grenzen der economische wetenschap', in: *De Economist* 97(1949)12, p. 923-924.
- 33 Harmsma, "'In Rotterdamsche sfeer'", p. 99-112.
- 34 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 12-5-1939', familiearchief Zijlstra.
- 35 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 24-10-1939'; 'J.W. Valliers aan J. Zijlstra, ca. 1937', familiearchief Zijlstra; Ineke Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', in: Peter Rehwinkel (red.), *Getrouwd met de premier. De first lady's van Nederland in veertien portretten*, Plataan, Zuthphen 2004, p. 105.
- 36 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 20-9-1942', familiearchief Zijlstra.
- 37 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 16-6-1939, 27-10-1940, 3-11-1940', familiearchief Zijlstra.
- 38 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 9-1-1940', familiearchief Zijlstra.
- 39 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 19-5-1939, 26-5-1939, 29-9-1940', familiearchief Zijlstra.
- 40 'Gesprek met prof. dr. J. Zijlstra over Rome-reformatie', *Libertas ex Veritate*, december 1964.
- 41 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 9-1-1940', familiearchief Zijlstra.
- 42 Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool, 1913-1963*, p. 54-56.
- 43 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 16-6-1939, 23-6-1939', familiearchief Zijlstra.
- 44 'Notulen 28-1-1938, 14-10-1938, 5-5-1939', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 270.
- 45 'Notulenboek Udrigés, 30-1-1938', archief dispuut Udrigés.
- 46 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 19-5-1939, 2-6-1939', familiearchief Zijlstra.
- 47 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 2-6-1939, 16-6-1939, 23-6-1939', familiearchief Zijlstra.
- 48 Albert Boer en C. Oelemann, *Het kamp Schoorl*, Scorlewald, Schoorl 1994.
- 49 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 1-9-1939', familiearchief Zijlstra.
- 50 Informatie uit het uittreksel van de registratie van Zijlstra, opgevraagd bij het ministerie van Defensie.
- 51 'J. Zijlstra aan W.M. Sindorff, 4-1-1971', ADNB, inv.nr. 2470.
- 52 'Kandidaatsexamen 22-2-1940', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2847; 'Inschrijvingsregisters 1925-1940', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 3008.
- 53 Jelle Zijlstra, 'Het belang van vaste beleidsbakens', in: Jarig van Singeren en F.W. Rutten (red.), *Het sociaal-economisch beleid in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1990, p. 387-394.
- 54 'Niet slechts de huidige generatie behoeft alle oorlogskosten te dragen', *Het Vaderland* 17-10-1939; Johan Gerbrand Koopmans, *De betrekkingen tusschen overheidshuishouding en volkshuishouding. Toegelicht aan de hand van het vraagstuk der verdeeling van baten en lasten tusschen heden en toekomst*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1939.
- 55 Jelle Zijlstra, 'Prof.mr. J.G. Koopmans', in: Martin Fase e.a. (red.), *Neutraal geld. Een keuze uit de geschriften van Prof.mr. J.G. Koopmans*, Stenfert Kroese, Leiden 1982, p. ix-xii.
- 56 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 17-4-1940', familiearchief Zijlstra.

- 57 Marcel Bulte en Aad Neeven, *Garnizoensstad Haarlem*, De Vrieseborch, Haarlem 1992, p. 137.
- 58 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 3. Mei '40*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1970, p. 130-134. Bulte en Neeven, *Garnizoensstad Haarlem*, p. 137.
- 59 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 13-5-1940', familiearchief Zijlstra.
- 60 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 17-5-1940, 19-5-1940', familiearchief Zijlstra.
- 61 'J. van Randen aan A. Zijlstra, 20-5-1940', familiearchief Zijlstra.
- 62 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 1-9-1940', familiearchief Zijlstra.
- 63 'Notulen 17-9-1940', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271; 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 8-9-1940, 3-11-1940, 17-11-1940', familiearchief Zijlstra.
- 64 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 6-9-1940, 22-9-1940, 29-9-1940', familiearchief Zijlstra.
- 65 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 26-1-1941', familiearchief Zijlstra.
- 66 Jac. J. Baart, *Rotterdam oorlogshaven*, Walburg Pers, Zutphen 2010, p. 27, 92-93.
- 67 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 8-9-1940, 27-10-1940', familiearchief Zijlstra.
- 68 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 23-2-1941', familiearchief Zijlstra.
- 69 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 23-2-1941', familiearchief Zijlstra.
- 70 'Ucriges 1937, redevoering 22-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 60.
- 71 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 20-10-1940' en 'Schrift Corporatieve Staat, 1-11-1940', familiearchief Zijlstra.
- 72 Stuijvenberg, *De Nederlandsche Economische Hoogeschool, 1930-1963*, p. 264-265.
- 73 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 22-2-1941', familiearchief Zijlstra.
- 74 J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Boom, Amsterdam 2006, p. 351, 358.
- 75 'Notulen 1-4-1941', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271.
- 76 'Notulen 21-11-1941', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271.
- 77 'Doordat *Libertas ex Veritate* niet meer mocht verschijnen, bleef Den Uyls laatste artikel stecken in de drukproef. Het werd later alsnog afgedrukt. Onno Reichwein, *J.M. den Uyl. Gereformeerd af, socialist geworden, calvinist gebleven*, Universiteit Utrecht, Utrecht 1998, p. 62; Joop den Uyl en Kees Kok, 'Vriend en lotgenoot der joden', in: *Werkschrift* 8(1988)6-7, p. 1-12.
- 78 'Notulen 13-3-1942', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271; W. Siblesz, 'Rotterdam', in: Puchinger, *Honderd jaren SSR*, p. 94.
- 79 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 15-10-1941, 28-10-1941, 12-11-1941, 27-11-1941', familiearchief Zijlstra.
- 80 'Dr. Jelle Zijlstra over prof. De Roos en de economische fakulteit', in: *Ekonomische Berichten* 6(1974)3, p. 7-8.
- 81 'Studieplan 1941-1942, 1942-1943', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2799.
- 82 'Van mulo naar HBS', *Dagblad van het Noorden* 31-8-1978; Zijlstra, 'Prof.mr. J.G. Koopmans', in: Fase, *Neutraal geld*, p. x.
- 83 Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes. A biography. Vol. 2. The economist as saviour, 1920-1937*, Penguin Books, New York 1995, p. 152.
- 84 Martin Fase, 'Het voorportaal van het Nederlandse monetarisme 1914-1945', in: A. Knoester (red.), *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staatshuishoudkunde*, Stenfert Kroese, Leiden 1987, p. 143.
- 85 Oudere doctoraalstudenten die opvielen bij tentamens of colleges kwamen in aanmerking

- voor dit baantje. 'M.F.J. Cool, secretaris Nederlandsch Economisch Instituut aan J. Zijlstra, 16-12-1941', familiearchief Zijlstra.
- 86 Jan C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten. De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*, Sdu, Den Haag 1997, p. 92-94.
- 87 Alle omgerekende bedragen via CBS: <http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/Prijzen-ToenEnNu>.
- 88 'M.F.J. Cool aan Senaat NEH, 10-2-1942'; 'M.F.J. Cool aan Nederlandsche Vereeniging voor Hooger Onderwijs in de Economische Wetenschappen, 22-5-1942', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 410.
- 89 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 17-3-1942', familiearchief Zijlstra.
- 90 'J.F. ten Doesschate aan Nederlandsche Vereeniging voor Hooger Onderwijs in de Economische Wetenschappen, 12-9-1942', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 410.
- 91 Jelle Zijlstra, 'De economische positie van Zwitserland', in: *Economisch Statistische Berichten (ESB)* 29-7-1942, p. 340-344; Jelle Zijlstra, 'Enkele aspecten van de Deense financiële politiek', in: *ESB* 28-11-1942, p. 515-518.
- 92 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 2-10-1942, 6-10-1942, 21-1-1943', familiearchief Zijlstra.
- 93 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 24-9-1941, 24-1-1942, 13-9-1942', familiearchief Zijlstra.
- 94 'Redevoering A. Schop, 19-3-1946', archief dispuut Ucriges.
- 95 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 3-3-1942, 12-9-1942', familiearchief Zijlstra.
- 96 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 16-6-1939, 6-3-1940, 16-1-1943', familiearchief Zijlstra.
- 97 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 13-9-1942, 28-1-1943', familiearchief Zijlstra.
- 98 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 21-1-1943, 28-1-1943', familiearchief Zijlstra.
- 99 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 30-4-1942, 28-1-1943, 1-2-1943', familiearchief Zijlstra.
- 100 Van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, p. 373-374.
- 101 Van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, p. 374.
- 102 P.J. Bouman, *De April-meistakingen van 1943*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1950, p. 96-97; Pieter Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland. Dl. 2. Met de rug tegen de muur*, De Tille, Leeuwarden 1975, p. 369.
- 103 Jacob Stelwagen, *Bommen op Saakstra's brug. Oorlog en bevrijding in Noordwest-Friesland*, Friese Pers, Leeuwarden 2008.
- 104 Zijlstra noemde Hendrikus van Urk zijn contactpersoon. "Tussen Delfzijl en Sas van Gent word je niet beroemd", *Hervormd Nederland* 19-12-1987; 'J. Zijlstra aan C.D. Reitema, 25-3-1976'; 'J. Zijlstra aan R.C. Bekius, 25-5-1976', ADNB, inv.nr. 53315.
- 105 'Personalia Jelle Zijlstra', ADNB, inv.nr. 51794; 'Gelukkig in de wetenschap', *de Volkskrant* 22-11-1966.
- 106 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 7. Mei '43-juni '44 (band 2)*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1976, p. 895-902, z.n, *Albrecht meldt zich*, Zomer en Keuning, Wageningen 1950; NIOD 190a, Groep-Albrecht, inv.nrs. 1, 2, 37, 106, 144.
- 107 Telefoongesprekken Piet Post, Harke Hibma, Joop Jukema, 5-12-2013.
- 108 Telefoongesprek H. Hibma, 5-12-2013.
- 109 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 11.

- 110 'Bewijs van lidmaatschap voor 1944, H. Bloksma', familiearchief Zijlstra.
- 111 Jungschlager, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', in: Rehwinkel, *Getrouwd met de premier*, p. 104.
- 112 Interview R. Zijlstra, 1-8-2013; 'Gelukkig in de wetenschap', *de Volkskrant* 22-11-1966.
- 113 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013.
- 114 Leonard Huizinga, *Adriaan en Olivier. De ware geschiedenis van een straatarme maar beschaafde tweeling van redelijk goede familie*, P.N. van Kampen, Amsterdam 1939; H.W. Lambers, *Commentaar bij herinneringen. De Nederlandsche Handels-Hoogeschool 1913-1938, De Nederlandsche Economische Hoogeschool 1938-1973*, Erasmus Universiteit, Rotterdam 1988, p. 31.
- 115 'M. Boomsma aan J. Zijlstra, 6-3-1993'; 'J. Zijlstra aan M. Boomsma, 16-3-1993', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56, e-mail Martin Boomsma aan auteur, 21-8-2013.
- 116 'J. Zijlstra aan A. Schop, 1-7-1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 30.
- 117 'Notulen 2-8-1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271.
- 118 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 5-8-1945, 15-8-1945', familiearchief Zijlstra.

3 'WETEN AAN WELKEN KANT GE STAAT': DOORBRAAK EN VERNIEUWING

- 1 'Gesprek met een jongere', *Nieuw Nederland* 30-11-1945.
- 2 Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952*, Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1980, p. 101.
- 3 'Gesprek met een jongere', *Nieuw Nederland* 30-11-1945.
- 4 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 10-8-1945', familiearchief Zijlstra.
- 5 'Notulen 2-8-1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271.
- 6 'Econ. Hogeschool Rectoraatsoverdracht', *Het Vrije Volk* 20-9-1945.
- 7 Hij citeerde overigens Leonard Huizinga en sloot aan op een breder academisch debat. 'De studie aan onze hoogeschool', in: *Pantagruel* 1(1945)1, p. 5; Klaas van Berkel, *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950*, Bert Bakker, Amsterdam 2005, p. 473-478.
- 8 'Brief A. Schop aan P.G. Ridder 1-10-1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 30.
- 9 'Notulen 22-10-1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 411.
- 10 'J. Bos Hzn. aan leden van het Select, 15-10-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 29.
- 11 'Jaarverslag SSR afdeling Rotterdam, 1945-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 255.
- 12 'Notulen 21-1-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 411.
- 13 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 8-8-1945, 15-8-1945', familiearchief Zijlstra.
- 14 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 5-12-1945, 24-1-1946', familiearchief Zijlstra; interview R. Landvreugd, 20-10-2016.
- 15 'Ledenlijst 1945, ledenlijst 1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 32, 33.
- 16 Interview R. Zijlstra, 25-4-2013, 1-8-2013, 12-8-2013, 7-11-2013.
- 17 'Doctoraal, donderdag 29-11-1945', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 2847.
- 18 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 8-8-1945', familiearchief Zijlstra; 'Notulen vergadering subcommissie curatoren, 2-10-1945', Stadsarchief Rotterdam 65, NEH, inv.nr. 1164. Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 12.
- 19 'Brief Raad van Beheer aan J. Zijlstra 15-10-1945', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.

- 20 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 5-12-1945', familiearchief Zijlstra.
- 21 Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', p. 104.
- 22 'Kroniek afdeling Rotterdam 1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 33.
- 23 'J. Zijlstra aan abactis SSR-R, 24-3-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 32.
- 24 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 17.
- 25 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 24-1-1946', familiearchief Zijlstra.
- 26 'A.J. Guepin aan J.R. Schaafsma, 4-7-1946', Philips Company Archives (PCA).
- 27 'J. Bos Hzn. aan J. Zijlstra, 1-9-1952', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 55; 'interview A. Bakker, 17-6-2014'; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 12.
- 28 'Ch. Glasz aan College van Curatoren, 9-8-1946', Erasmus University Rotterdam (EUR), persoonsdossier J. Zijlstra.
- 29 'Raad van Beheer aan J. Zijlstra, 6-9-1946, 2-7-1947', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.
- 30 'J. Zijlstra aan abactis SSR-R, 7-6-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 32.
- 31 'Brief J. Zijlstra 11-10-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 32.
- 32 De latere minister Bé Udink trad in september 1947 toe. Kort daarna ging het blad ter ziele. Telefoongesprek B.J. Udink, 19-11-2013.
- 33 'Gesprek met een jongere', *Nieuw Nederland* 30-11-1945.
- 34 'J. Zijlstra aan abactis SSR-R, 7-6-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 32.
- 35 Siblesz, 'Rotterdam', p.91-98.
- 36 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 13.
- 37 'Notulen 4-4-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 411.
- 38 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 14.
- 39 'Notulen 4-4-1946', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 411; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 14.
- 40 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 81-82.
- 41 'Verslag door L. Bootsma van zijn bevindingen tijdens de Tweede Wereldoorlog te Sexbierum', Tresoar, 348, inv.nr. 6379, p. 26-27. Vertaald uit het Fries. Telefoongesprekken H. Hibma en P. Post, 5-12-2013.
- 42 'Notulen Directeuren 20-11-1948', Oud archief vu, notulen Directeuren 1948. De brieven zelf zijn niet gevonden.
- 43 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 81-82.
- 44 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 14.
- 45 Jelle Zijlstra, *Geleide economie*, Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond, 's-Gravenhage 1947.
- 46 'Terugkeer naar "Vrije Economie" niet verantwoord', *Ons Platteland* 29-5-1947.
- 47 'Leidersconferentie Chr. Boeren en Tuinders', *Trouw* 20-10-1947; Zijlstra, 'Wat heeft de economie aan gereformeerden te zeggen', p. 165. In Zijlstra's memoires en het artikel van Rolf van der Woude worden de beide conferenties als één gebeurtenis gepresenteerd. Rolf van der Woude, 'Taming the Beast. The long and hard road to the Christian Social Conference of 1952', in: *Journal of Markets and Morality* 14(2011)2, p. 419-444.
- 48 'Leidersconferentie Chr. Boeren en Tuinders', *Trouw* 20-10-1947.
- 49 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 15-16.
- 50 'Redactie Trouw aan J. Zijlstra, 31-10-1947', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 37.

- 51 'Geen grenzen meer aan staatsmacht', *Ons Platteland* 2-5-1951.
- 52 'J. Zijlstra aan J. Tamminga, 3-5-1979', ADNB, inv.nr. 53342; 'J. Zijlstra aan B. de Gaay Fortman, 1-11-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 53 'Responsiecollege geldtheorie, 1949-1947, 1947-1948; conjunctuurtheorie 1946-1947', familiearchief Zijlstra.
- 54 H.P. van Dalen en Arjo Klamer, *Telgen van Tinbergen. Het verhaal van de Nederlandse economen*, Balans, Amsterdam 1996; H.P. van Dalen en Arjo Klamer, 'De Rotterdamse econoom. Tussen wetenschap en handel', in: *ESB* 84(1999)4236, p. 958-960.
- 55 Deze alinea is gebaseerd op: Martin Fase, 'The rise and demise of Dutch monetarism; or, the Schumpeter-Koopmans-Holtrop connection', in: *History of Political Economy* 26(1994)1, p. 21-38.
- 56 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 26.
- 57 M.W. Holtrop, *De omloopssnelheid van het geld*, Paris, Amsterdam 1928; Jelle Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld en zijn betekenis voor geldwaarde en monetair evenwicht*, Stenfert Kroese, Leiden 1948.
- 58 Skidelsky, *John Maynard Keynes. The economist as saviour*, p. 543-545.
- 59 Jan Middendorp, *Jelle Zijlstra. Homo Economicus (1918-2001)*, doctoraalscriptie UvA, 2002, p. 12-13.
- 60 Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*, p. 184. Door de *General Theory* overmatig te belichten, begaat men volgens Skidelsky twee fouten. Men ontkent de autonome invloed van Keynes' eerdere werk en herkent ook de continuïteit niet tussen het vroege en late werk. Skidelsky, *John Maynard Keynes. The economist as saviour*, p. 579.
- 61 Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*, p. 190.
- 62 Tj. Greidanus, 'Een nieuw werk over de omloopssnelheid', in: *De Economist* 97(1949)1, p. 257-288.
- 63 Geldhoeveelheid en omloopssnelheid bepaalden in normale gevallen prijsniveau en handelsvolume ($MV > PT$). Slechts in uitzonderlijke gevallen keerde de causaliteit om en werden geld en omloopssnelheid afhankelijke variabelen ($MV < PT$). Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*, p. 181-184; 'Responsiecollege geldtheorie, 1947-1948', familiearchief Zijlstra
- 64 Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*, p. 197. Nadruk in origineel.
- 65 Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*, p. 229-230.
- 66 Skidelsky, *John Maynard Keynes. The economist as saviour*, p. 580-581, 599-601.
- 67 Josef Herbert Furth, 'Review J. Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*', in: *American Economic Review* 47(1957)1, p. 193-194; Middendorp, *Jelle Zijlstra. Homo Economicus*, p. 13-14.
- 68 Jelle Zijlstra, 'Marktvorm, kostenverloop en structuur van de handel', in: *De Economist* 95(1947)1, p. 221-236; Jelle Zijlstra, 'Geldzuivering', in: *ESB* 32(1947)1558, p. 227-230.
- 69 'H.J. Hellema aan R. Gosker, 4-2-1948', HDC, ARP 272, inv.nr. 371.
- 70 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 17-18.
- 71 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 26.
- 72 Fase, 'The rise and demise of Dutch monetarism'. Ook Dolph Kessler, vanaf 1953 chef studiedienst van DNB, recenseerde Zijlstra's proefschrift in een zeer technisch artikel. G.A. Kessler, 'De objectieve determinanten van de omloopssnelheid van het geld', *De Economist* 98(1950)1, p. 417-425.

- 73 'Commentaar M.W. Holtrop op proefschrift J. Zijlstra,' ADNB, inv.nr. 51793.
  - 74 'Drs. J. Zijlstra promoveert aan de Economische Hoogeschool,' *Trouw* 9-7-1948. Op de vu hoorde men later dat Zijlstra cum laude kreeg voor een briljante verdediging van een redelijk proefschrift, terwijl collega Folkert de Roos met lof promoveerde na een matige verdediging van een briljant proefschrift. Interview H. Langman, 12-8-2013; interview A. Vervelde, 14-6-2013.
- 4 'ONZE ZEER BIJZONDERE VERANTWOORDELIJKHEID'
- 1 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 34; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 22; Peelen, *Kennen en kunnen*, p. 16-17.
  - 2 In *de Economist* recenseerde Zijlstra in zijn vu-periode o.a. *Grundlagen der theoretischen Volkswirtschaftslehre* van H. von Stackelberg, *Enige opmerkingen over de grenzen der economische wetenschap* van S. Korteweg, *Ideologie und Realität des Geldes* van K. Olivecrona en *De kern van de economische wetenschappen* van A.W. Hamming. Zie voor eerdere recensies ook het *Economisch Maandschrift* (1947 en 1948).
  - 3 Jelle Zijlstra, 'De weg naar vrijheid I', in: *ESB* 30-7-1952, p. 578-583; 'De weg naar vrijheid II', in: *ESB* 13-8-1952, p. 614-617; 'De weg naar vrijheid III', in: *ESB* 20-8-1952, p. 636-639.
  - 4 *Jaarboek Vrije Universiteit Amsterdam*, 1948, p. 116-145.
  - 5 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 30-31; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 18-19.
  - 6 Jelle Zijlstra, 'In memoriam prof.dr. Z.W. Sneller', in: *Vrije Universiteitsblad* (1951)161, p. 2178-2181.
  - 7 Harmsma, 'In "Rotterdamsche sfeer"', p. 99-112.
  - 8 Hoewel de Vrije Universiteit ondertussen subsidie van de overheid kreeg, vormden bijdragen uit het vu-busje nog altijd een belangrijke bron van inkomsten.
  - 9 J. Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuyper. De Vrije Universiteit van 1905 tot 1955, een halve eeuw geestesgeschiedenis van een civitas academica*, Kok, Kampen 1987, p. 362.
  - 10 'Notulen Senaatsvergadering 24-6-1941', Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek x.
  - 11 'Notulen Senaatsvergadering 7-11-1941', Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek x. Naast de juristen zaten in 1951 rector magnificus V.H. Rutgers en de hoogleraren J. Coops, A. Goslinga en M. van Haaften in de commissie. Notulen 7-11-1941, Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek x.
  - 12 Jan Ridder, *Harmonie en disharmonie in het economisch leven*, Hummelen, Assen 1941; Stellingwerff, *De Vrije Universiteit na Kuyper*, p. 362.
  - 13 'J. Ridder aan J. Coops en J. Oranje, 17-3-1941', HDC, archief P.J. Verdam 449, inv.nr. 19.
  - 14 Ridder, *Harmonie en disharmonie in het economisch leven*, p. 5.
  - 15 'Rapport commissie economische faculteit, 27-12-1941', HDC, archief P.J. Verdam 449, inv.nr. 19.
  - 16 'Notulen Senaatsvergadering 2-8-1944', Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek XI; 'Senaat aan Curatoren Vrije Universiteit, 7-8-1944', HDC, archief P.J. Verdam 449, inv.nr. 19.
  - 17 'Notulen Senaatsvergadering 16-2-1945', Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek XI.
  - 18 'Notulen Senaatsvergadering 17-4-1945', Oud archief vu, Senaat Notulen '39-'51, boek XI.
  - 19 'Notulen Curatoren 16-6-1945', Oud archief vu, Curatoren 1938-1950; 'Minister Lief tinck herdenkt Dr. J. Ridder', *Friesch Dagblad* 18-11-1946.

- 20 'Notulen 16-8-1944', Oud archief vU, Curatoren 1938-1950.
- 21 Ab Flipse, 'Hier leert de natuur ons zelf den weg'. *Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de vU*, Meinema, Zoetermeer 2005, p. 48-52.
- 22 Job de Ruiter, *Jan Donner, jurist. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2003, p. 267-268.
- 23 Joost W. Hengstmengel, 'De reformatie van het economisch denken. Calvinistische economie in Nederland, 1880-1948', in: *Philosophia Reformata* 78(2013)2, p. 124-143.
- 24 'Ch. Glasz aan College van Curatoren, 9-8-1946', EUR, personeelsdossier J. Zijlstra.
- 25 'Notulen Directeuren 19-10-1946', Oud archief vU, notulen Directeuren 1946-1947.
- 26 'Notulen Directeuren 3-8-1946', Oud archief vU, notulen Directeuren 1946-1947.
- 27 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 26-27.
- 28 'Ch. Glasz aan College van Curatoren, 9-8-1946', EUR, personeelsdossier J. Zijlstra.
- 29 A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005*, Bakker, Amsterdam 2005, p. 138.
- 30 'Senaat aan College van Curatoren, 13-3-1948', Oud archief vU, Vergaderstukken Curatoren 1948.
- 31 'Brief J. Donner, 14-4-1949', Oud archief vU, Economische faculteit, Directeuren en Curatoren 1948.
- 32 Taco Kastelein, Karin Bijsterveld en Henk van der Meulen, *Een eigenzinnige koers. 40 jaar faculteit der economische wetenschappen in Groningen*, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 1988, p. 20; 'Tussen Delfzijl en Sas van Gent word je niet beroemd', *Hervormd Nederland* 19-12-1987.
- 33 'S.C. Bersema aan J. Zijlstra, 4-5-1951', Oud archief vU, Economische faculteit, dossier U t/m Z 1951-1952.
- 34 Jelle Zijlstra, 'De faculteit van economische en sociale wetenschappen aan de Vrije Universiteit', in: *Vrije Universiteitsblad* (1949)147, p. 1976-1978.
- 35 Het betrof een conflict over telefoonkosten en post. Zie documenten rechtszaak in familierecht Zijlstra.
- 36 'Notulen 5-11-1948', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, Notulen '46-'57, inv.nr. 411.
- 37 Het betreft een verslag van een Rotterdamse student, opgesteld voor de vader van een van de betrokkenen. 'Z.n. aan H.J. Linzel, 9-2-1949', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 38 De Gaay Fortman schreef over het 'jonge team', waarbij hij Zijlstra overigens niet noemde, dat erin geslaagd was 'de vU meer open te maken en meer op de wereld gericht'. Van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel*, p. 211. Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 45.
- 39 Interview I. Zijlstra 23-9-2013; interview A. Zijlstra 21-10-2013.
- 40 Interview I. Zijlstra 23-9-2013; interview A. Bakker, 17-6-2014.
- 41 Van der Woude, "Sin en wille kinne folle tille", p. 25; interview K. Zijlstra, 17-9-2014.
- 42 'Notulen economische faculteitsvergadering 5-5-1948; 8-5-1948', Oud archief vU.
- 43 'Ik kan mij met de strekking van deze beschouwingen verenigen. Get. van der Kooy.' J. Ridder aan J. Coops en J. Oranje, 17-3-1941, HDC, archief P.J. Verdam 449, inv.nr. 19.
- 44 'Z.W. Sneller aan J. Donner, 17-6-1948'; 'T.P. van der Kooy aan Z.W. Sneller, 7-5-1948; 13-5-1948', Oud archief vU, Economische Faculteit, dossier 1, 1948-1949.
- 45 Van der Kooy stond bekend als aanhanger van Dooyeweerts wijsbegeerte. H.E.S. Woldring

- en D.Th. Kuiper, *Reformatorsche maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van de sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*, Kok, Kampen 1980, p. 125.
- 46 'Notulen economische faculteitsvergadering 5-6-1948', Oud archief vU.
- 47 Zijlstra, *De omloopssnelheid van het geld*.
- 48 'K. Groen aan J. Zijlstra, z.d. 1948', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 49 'Notulen 24-10-1942', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv.nr. 271.
- 50 'J. Zijlstra aan P. Luyendijk, 18-2-1949', Oud archief vU, Economische Faculteit, dossier 1, 1948-1949.
- 51 Jelle Zijlstra, *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, op donderdag 28 oktober 1948*, H.E. Stenfert Kroese, Leiden, 1948, p. 26.
- 52 Fred L. Polak, 'Recensie J. Zijlstra, Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde', in: *De Economist* 97(1949)5, p. 445-449.
- 53 'Brief T.P. van der Kooy aan J. Zijlstra, z.d.', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 6. Zijlstra's brief had een 'vernietigend karakter', schreef Van der Kooy. Helaas is de brief van Zijlstra zelf niet teruggevonden.
- 54 'De heer de Roos verdient zowel in zijn wetenschappelijke als ook in zijn persoonlijke eigenschappen duidelijk de voorkeur [boven Jan de Pous]. 'Nota over de bezetting van een tweede leerstoel voor de economie', Oud archief vU, Economische faculteit, Allerlei tot 1950.
- 55 'T.P. van der Kooy aan Z.W. Sneller, 13-6-1949, 17-6-1949', Oud archief vU, Economische Faculteit, dossier 1, 1948-1949.
- 56 T.P. van der Kooy, *De zin van het economische. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 6 October 1950*, J.H. Kok N.V., Kampen 1950, p. 12; P.A. Diepenhorst, *De ontwikkeling van de wetenschap der economie in de 20e eeuw*, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1948, p. 23-24.
- 57 Paul E. Werkman en Rolf van der Woude, *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*, Verloren, Hilversum 2006, p. 506.
- 58 E-mail H. Langman, 9-9-2013.
- 59 Verslagen studiekkring, 1951, HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37; e-mail H. Langman, 2-12-2014.
- 60 Erik Oger, 'Hoeveel waardevrijheid?', in: Peter Reynaert (red.), *Wetenschap en waardevrijheid*, Garant, Leuven 1993, p. 11-39.
- 61 Fred L. Polak, *Kennen en keuren in de sociale wetenschappen. Een onderzoek naar de afbakening van objectieve en subjectieve oordelen in de economie, tevens proeve van kritiek op de wetenschapsleer van Max Weber*, Stenfert Kroese, Leiden 1948. Opvallend genoeg was het proefschrift in eerste instantie in Rotterdam afgekeurd, nota bene door De Vries. Twee jaar later promoveerde Polak alsnog, met lof, in Amsterdam, aan de Gemeentelijke Universiteit. Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960*, Verloren, Hilversum 1996, p. 150-151.
- 62 In dit landelijke debat waren ook de aanhangers van de wijsbegeerte der wetsidee betrokken, schreef Zijlstra, al gebeurde dit 'voorlopig nog achter de schermen (d.w.z. niet in de vakpers van de economie)'. Jelle Zijlstra, 'Een waarde-oordeel over het waarde-oordeel in de economie', in: *De Economist* 97(1949)10, p. 758-759; Fred. L. Polak, 'Mistroostigheid over mistroos-

- tigheid', in: *De Economist* 98(1950)2, p. 115-123; Jelle Zijlstra, 'Over mistroostigheden en misvattingen', in: *De Economist* 98(1950)2, p. 2218-2222.
- 63 'Brief T.P. van der Kooy aan J. Zijlstra, z.d.', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 64 Zijlstra, 'Recensie S. Korteweg', in: *De Economist* 97(1949)12, p. 923-924.
- 65 Overigens werd Thierry in 1953 alsnog benoemd. Bij de oratie was Zijlstra aanwezig. 'Ambtsaanvaarding prof.dr. H.Thierry', *Trouw* 19-10-1953.
- 66 Van Deursen, *Hoeksteen in het verzuild bestel*, p. 215.
- 67 'Critisch commentaar', *NRC* 19-10-1951; 'Antirevolutionaire lapsus', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.
- 68 'J. Zijlstra, W.F. de Gaay Fortman, F. de Roos en F.L. van Muiswinkel aan Tweede Kamerfractie ARP, 20-7-1951', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 69 Peter van Griensven en Johan van Merriënboer, 'Liefthincks streven naar monetair evenwicht', in: Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees II, 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, CPG, Nijmegen 1997, p. 71-120.
- 70 Hoewel het neoliberalisme vaak met de jaren tachtig en negentig wordt geïdentificeerd, zijn de wortels en naam van deze stroming terug te voeren op de periode rond de Tweede Wereldoorlog.
- 71 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 13.
- 72 Bram Mellink, 'Politici zonder partij. Sociale zekerheid en de geboorte van het neoliberalisme in Nederland (1945-1958)', in: *BMGN* 132(2017)4, p. 25-52.
- 73 'Het neo-liberalisme. Voorgeschiedenis, wezen en critiek', *De Werkgever* 3-5-1951.
- 74 'Het neo-liberalisme. Voorgeschiedenis, wezen en critiek', *De Werkgever* 3-5-1951; Jelle Zijlstra, 'The neo-liberalism', in: *Free University Quarterly*, 11(1952)1, p. 37-49.
- 75 'Het neo-liberalisme. Voorgeschiedenis, wezen en critiek', *De Werkgever* 3-5-1951.
- 76 'Notulen Directeuren 19-5-1951', 'Directeuren aan Curatoren, 31-5-1951', Oud archief vU, notulen Directeuren 1951; 'Geen grenzen meer aan de overheidsmacht', *Ons Platteland* 2-5-1951.
- 77 'J. Zijlstra aan C. van den Heuvel, 7-5-1951', 'C. van den Heuvel aan J. Zijlstra, 8-5-1951', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37; 'Niet zó!', *Ons Platteland* 24-5-1951.
- 78 'Een kentering in opvattingen in anti-revolutionaire kringen?', *Het Vrije Volk* 2-5-1951; 'G.M. Nederhorst aan J. Zijlstra, 22-5-1951', Oud archief vU, Economische faculteit, dossier U t/m Z 1951-1952. 'Basis voor discussie', *De Vakbeweging* 21-5-1951. Het eerste krantenartikel is niet vindbaar op Delpher, zie daarom: D. de Loor, *De Anti-Revolutionairen en de Christelijk-Historischen*, PvdA, Amsterdam 1951, p. 31-33.
- 79 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 66.
- 80 Zijlstra, *Geleide economie*, p. 20. Zijlstra stak dit pleidooi ook elders af: 'Verslag van de economien-conferentie op "De Horst" te Driebergen, 15 en 16-10-1948'; 'Prof. dr. J. Zijlstra belichtte hedendaagse problemen', *Trouw* 15-9-1949; 'Prof.dr. J. Zijlstra over "Christelijke economische politiek"', *Trouw* 26-11-1949.
- 81 'Ontwerptekst professorenadres, 1949', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6; 'Hoogleraren protesteren tegen wetsontwerp PBO', *Trouw* 23-9-1949.
- 82 Zijlstra, 'Hennipman and the Economist', p. 6.
- 83 Middendorp, *Jelle Zijlstra. Homo Economicus*, p. 17; Folkert de Roos, 'Jelle Zijlstra. A versatile economist', in: *De Economist* 132(1984)1, p. 1-22.

- 84 Zie correspondentie HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nrs. 9, 20 en 27.
- 85 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 26.
- 86 'Moest dit nu zo?'; *De Gids* 29-10-1949; Paul E. Werkman, 'Laat uw doel hervorming zijn!' *Facetten van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (1909-1959)*, Verloren, Hilversum 2007, p. 182-183.
- 87 'Nog geen 7,5% van de mensen, die een vermogen hebben of eventueel zouden kunnen hebben, 74% van het totaal belaste particuliere vermogen hebben'. De conclusie van het rapport luidde dan ook dat 'de mogelijkheid in vermogensverdeling veel groter is dan die in de inkomensverdeling'.
- 88 'Presentatie bundel over Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years*, 22-6-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 59.
- 89 'Medezeggenschap geen oplossing voor het sociale vraagstuk', *Trouw* 10-4-1948.
- 90 'J. Zijlstra, Verdeling en herverdeling van het nationaal inkomen, 1949', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 91 Werkman, 'Laat uw doel hervorming zijn!', p. 183.
- 92 'Rapport der Commissie ingesteld door het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland ter beantwoording van de vraag naar de wenselijkheid van een herziening van het Vennootschapsrecht (naamloze vennootschap) met strekking om aan de factor arbeid medezeggenschap in de onderneming te geven', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv. nr. 29, inv.nr. 172.
- 93 'W.G. Wieringa aan A.J. Guepin, 29-10-1951', PCA.
- 94 'Nota: De plaats van het bedrijfsleven bij de komende verkiezingen, 20-11-1951'; 'Vergadering contactcommissie ABUR, 20-11-1951', PCA.
- 95 'Vergadering contactcommissie ABUR, 25-2-1952', PCA.
- 96 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 53. ELES was in 1946 opgericht door de oud-premiers Paul van Zeeland en Józef Retinger van België en Polen en de Nederlandse oud-minister Piet Kerstens.
- 97 Michel Dumoulin en Anne Myriam Dutrieue, *La Ligue Européenne de Coopération Économique (1946-1981). Un groupe d'étude et de pression dans la construction européenne*, Peter Lang, Brussel 1993.
- 98 'J.G. Suurhoff aan Raad der Europese Beweging, 23-2-1949', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 349.
- 99 Zo werden Toon Middelhuis, Suurhoff zelf en CNV-bestuurder Ormel opgenomen in de delegatie. 'ELES aan Paul Naudin, 21-3-1949', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 349.
- 100 'Nota Europese Beweging – ELES-ELEC, contactcommissie ABUR, 25-10-1952', PCA.
- 101 'Over de conferentie van Westminster, Rotterdamse afd. NCW 1949', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 102 'Notulen algemene ledenvergadering ELES, 17-1-1951', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 344.
- 103 'Over de conferentie van Westminster, Rotterdamse afd. NCW 1949', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 104 'Notulen algemene ledenvergadering ELES, 17-1-1951', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 344.
- 105 John Gillingham, *Coal, steel, and the rebirth of Europe, 1945-1955. The Germans and French from Ruhr conflict to economic community*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, p. 222-223, 230.
- 106 'Aan de uitgenodigden van de voorbereidende besprekingen van de Europese Economische

- Conferentie te Londen, 7-3-1949', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 349.
- 107 'J. Zijlstra aan J. Rey, 23-8-1953'; 'J. Zijlstra aan Baron Boël, 2-10-1952'; 'J. Zijlstra aan L. Camu, 2-10-1952'; 'J. Zijlstra aan J. Rey, 28-8-1953', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 108 Ruud Geven, *Transnational networks and the common market. Business views on European integration, 1950-1980*, University Press, Maastricht 2014, p. 145.
- 109 'Brief W.J. Diepenveen aan J. Zijlstra, november 1945', Stadsarchief Rotterdam 1136, SSR-R, inv. nr. 33.
- 110 HEK, 14-2-1950, p. 244.
- 111 F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965*, Kluwer, Deventer 1966, p. 46-49; Peter van der Heiden, Peter van Griensven en Jan Ramakers, 'Brede-basishobby rond een operettecrisis. De formatie van het kabinet-Drees II', in: Ramakers, *Het kabinet-Drees II, 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, p. 1-33.
- 112 'J. Meynen aan W.F. de Gaay Fortman, 21-9-1951', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv. nr. 152; Peter Bak, *Een soeverein leven. Biografie van W.F. de Gaay Fortman*, Mets & Schilt, Amsterdam 2004, p. 127-131.
- 113 'W.F. de Gaay Fortman aan C.P.M. Romme, 11-3-1951', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 152. 'M. Ruppert aan W.F. de Gaay Fortman, 13-3-1951', archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 152.
- 114 'Vragen rond de kabinetsformatie', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37. Het is onduidelijk waar en óf Zijlstra dit betoog van zes getypte pagina's hield of af liet drukken.
- 115 'Curatoren aan de economische faculteit, 26-6-1951', Oud archief VU, vergaderstukken Curatoren 1951; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 19-20; De Ruiter, *Jan Donner, jurist*, p. 269-270.
- 116 'Economische faculteit aan Curatoren, 28-9-1951', Oud archief VU, Vergaderstukken Curatoren 1951.
- 117 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 37.
- 118 'Kort verslag College van Advies Commissie XV, 6-9-1951', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 119 'A.M. Donner aan Commissie XV, 21-11-1951', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37; André Donner, 'Bijdrage tot de discussie over de staatstaak', in: Herman Dooyeweerd en P.J. Verdam (red.), *Rechtsgeleerde opstellen, door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. H. Dooyeweerd ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit*, Kok, Kampen 1951, p. 177-187.
- 120 'Kort verslag College van Advies Commissie XV, 29-12-1951', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 37.
- 121 'Partij van de Arbeid bespreekt het nieuwe plan', *de Volkskrant* 29-12-1951.
- 122 Hein Vos e.a., *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief*, Arbeiderspers, Amsterdam 1951.
- 123 Zijlstra, 'De weg naar vrijheid I', 'De weg naar vrijheid II', 'De weg naar vrijheid III'. In zijn oratie verwees Zijlstra voor het begrip 'laatste' of 'kritische' waarde naar Hayek en Wilhelm Röpke. Zijlstra, *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde*, p. 11-12.
- 124 'W.F. de Gaay Fortman aan M. Ruppert, 18-8-1952', HDC, archief M. Ruppert 295, inv.nr. 54; Peter van der Heiden, "'Wij varen in de mist". De formatie van het kabinet-Drees III (1952)', in: *Politieke Opstellen* 18(1998)1, p. 71-86.
- 125 Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965*, p. 64.
- 126 'Overzicht der Kabinetsformatie 1952', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.89, inv.nr. 69.
- 127 'Kabinetsformatie in een belangrijk stadium', *Parool* 14-8-1952; 'Wat de kabinetsformatie be-

- treft ben ik hartelijk blij dat deze beker aan mij voorbij gaat' 'T.P. van der Kooy aan W.F. de Gaay Fortman, 14-8-1952', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 152.
- 128 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 23-26.
- 129 'N. Okma aan W.F. de Gaay Fortman, 31-5-1952', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv. nr. 41.
- 130 'A. Vondeling aan J. Zijlstra, 1-9-1952', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 55.
- 131 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 37; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 31.
- 132 J.A.H.J.S. Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig. Herinneringen*, Bosch & Keuning, Baarn 1972, p. 180.
- 133 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 31.
- 134 Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig*, p. 180; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 37.
- 135 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 31-32; interview A. Bakker, 17-6-2014.
- 136 'J. Bos Hzn. aan J. Zijlstra, 1-9-1952', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 55.
- 137 Zijlstra, 'De weg naar vrijheid III', in: *ESB* 20-8-1952, p. 636-639.
- 138 'Telegram aan J. Zijlstra 30-8-1952', familiearchief Zijlstra.

5 TUSSEN DROOM EN DAAD: LEIDING GEVEN AAN DE ECONOMIE

- 1 'Een persoonlijk woord. Toespraak Deputatenvergadering 25-4-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 38.
- 2 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 37.
- 3 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 39.
- 4 Zie o.a. 'Rood', *De Telegraaf* 2-9-1952; 'Weinig geestdrift over kabinet', *Trouw* 3-9-1952; 'Helling naar links', *De Zakenwereld* 6-9-1952.
- 5 'Het kabinet der linkse doorbraak', *Burgerrecht* 6-9-1952.
- 6 'Welkom anti's', *Tijd en Taak* 6-9-1952; 'Zij zijn teleurgesteld', *Het Vrije Volk* 6-9-1952.
- 7 HTK, 4-12-1952, p. 3211.
- 8 Peter van der Heiden en Johan van Merriënboer, 'Een kabinet zonder regeerprogram?', in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis*, Sdu, Den Haag 2001, p. 4.
- 9 Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, p. 382-383.
- 10 Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, p. 382-383; Peter Bak, *Een 'meneer' van een krant. Trouw en Bruins Slot 1943-1968*, Kok, Kampen 1999, p. 225.
- 11 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 44; 'De kabinetsformatie', *Nederlandse Gedachten* 18-9-1952; 'De anti-revolutionnaires en het kabinet', *Nederlandse Gedachten* 13-10-1952; 'Rondom de kabinetsformatie', *Nederlandse Gedachten* 23-10-1952 en 'Nogmaals "Rondom de kabinetsformatie"', *Nederlandse Gedachten* 13-11-1952.
- 12 Bak, *Een 'meneer' van een krant*, p. 224.
- 13 'Centralen convent der AR partij te Utrecht', *Trouw* 25-9-1952.
- 14 'AR bespraken partijbeleid', *De Telegraaf* 26-9-1952.
- 15 'De wankel gunst der politiek', *de Volkskrant* 23-9-1952; 'Rode vlekken?', *Haagsche Post* 27-9-1952.
- 16 Hoewel het rapport vermeldde dat de medewerking van Zijlstra per 31-8-1952 stopte, bleef Zijlstra betrokken. Toen het werk eind december klaar was, vierden de auteurs het samen met

- hun echtgenotes tijdens een gezamenlijk diner. 'G.A. Kohnstamm aan Witteveen, Zijlstra en H. Hülsman, 17-12-1952', NA, archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 61; G.A. Kohnstamm aan H. Hülsman, 9-12-1952', PCA; interview H.J. Witteveen, 12-9-2013; H.J. Witteveen, J. Zijlstra, H. Hülsman en G.A. Kohnstamm, *De plaats van de onderneming in de moderne maatschappij*, HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 7.
- 17 'Een minister sticht verwarring', *Friesch Dablad* 27-10-1952.
  - 18 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 45-47.
  - 19 HTK, 4-12-1952, p. 3210-3212.
  - 20 'Minister Zijlstra's rede een parlementair evenement', *Trouw* 5-12-1952.
  - 21 HTK, 4-12-1952, p. 3227-3231; 'Voortreffelijk, helder en openhartig', *Nieuwe Haagsche Courant* 5-12-1952.
  - 22 HTK, 4-12-1952, p. 3233.
  - 23 'Magistrale rede in de Tweede Kamer', *Algemeen Dagblad* 5-12-1952; 'Minister Zijlstra (benjamin) "enfant chéri" van Kamer', *Het Parool* 5-12-1952; 'Brede waardering voor jongste minister', *de Volkskrant* 5-12-1952; 'Minister Zijlstra's rede oogst bewondering', *Trouw* 5-12-1952.
  - 24 'Een nieuw en fris geluid', *De Zakenwereld* 13-12-1952.
  - 25 'Pays-bas', *Le Monde* 6-12-1952.
  - 26 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 33.
  - 27 'Onze beide ministers', *Nederlandse Gedachten* 23-10-1952; 'Portret van Nederlands jongste minister', *Trouw* 4-9-1952.
  - 28 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 55.
  - 29 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 56 en Jelle Zijlstra, 'De Europese eenwording is geen mooi-weer-zeilen', in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975*, Boom, Amsterdam 2001, p. 331-352.
  - 30 'J. Zijlstra aan Baron Boël, 2-10-1952', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 27.
  - 31 'Nota Landbouwwet DG BEB aan minister Zijlstra, 13-11-1952', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 668; Jan Ramakers, Peter van Griensven en Peter van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956*, p. 421.
  - 32 Notulen ministerraad, 15-12-1952.
  - 33 Johan van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie*, Boom, Amsterdam 2006, p. 159, p. 174.
  - 34 'J.R.M. van den Brink aan A.C. de Bruijn, 2-1-1954', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
  - 35 Van der Heiden en Van Merriënboer, 'Een kabinet zonder regeerprogram?', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956*, p. 1-54; Ramakers, Van Griensven en Van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', p. 408-422.
  - 36 'E.E. Spat aan F.J. Philips, 30-3-1953', PCA.
  - 37 'Interview J. Zijlstra by F. Duchêne, 17-5-1989'. Online: <https://archives.eui.eu/en/oral-history/INT534>
  - 38 G.M.J. Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967. Le carnaval des animaux politiques*, Sdu, Den Haag 1993, p. 6.
  - 39 Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 15-16.
  - 40 Van der Heiden en Van Merriënboer, 'Een kabinet zonder regeerprogram?', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956*, p. 28.

- 41 Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 28-32; 'Nadere taakverdeling EZ', *De Tijd* 28-3-1953.
- 42 In 1956 had Zijlstra deze artikelen ook al in een bundel laten verschijnen. Jelle Zijlstra, *Economische orde en economische politiek*, Stenfert Kroese, Leiden 1956; G.M.J. Veldkamp en Jelle Zijlstra, *Economische orde en sociale politiek. Een bundel opstellen*, Stenfert Kroese, Leiden 1957; A.A. van Ameringen, 'Economische orde, economische politiek en sociale politiek', in: *De Economist* 105(1957)12, p. 576-591.
- 43 Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 35.
- 44 'S.L. Mansholt aan J. Zijlstra, 19-12-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 45 'Minister Zijlstra in de mijnstreek', in: *Steenkool* 8(1953)4, p. 98-99.
- 46 'Nederlands-Venezolaanse zuivelindustrie?', *Leeuwarder Courant* 25-4-1953.
- 47 Filmbeelden in bezit van de familie Zijlstra.
- 48 Notulen ministerraad, 26-5-1953.
- 49 'Feted by Mr Black and the Van Rooijens', *Times Herald* 29-4-1953.
- 50 Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, De Feniks Pers, Meppel 1996, p. 175.
- 51 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 52 Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 29-31, p. 49.
- 53 De vier directoraten-generaal waren Buitenlandse Economische Betrekkingen (BEB), Industrie en Regionaal Beleid (DGI en R), Energie (DGE) en Diensten, Midden- en Kleinbedrijf (DMO). J.A. de Bruijn, *Economische zaken. Profiel van een ministerie*, VUGA, 's-Gravenhage 1989.
- 54 Jan Pen, 'Bazen en baasjes', in: *Hollands Maandblad* 36(1994)557, p. 7-12.
- 55 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 44.
- 56 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 42; Johannes Linthorst Homan, "Wat zijt ghij voor een vent". *Levensherinneringen*, Van Gorcum, Assen 1974, p. 193.
- 57 Pen, 'Bazen en baasjes', *Hollands Maandblad*, p. 7-12.
- 58 Jan Pen, *Theorie der collectieve loononderhandelingen*, H.E. Stenfert Kroes, Leiden 1950; Jan Pen, *The wage rate under collective bargaining*, Harvard University Press, Cambridge 1959.
- 59 'Ontmoetingen met Jelle Zijlstra', *Het Parool* 27-12-2001.
- 60 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 1-5-1992', familiearchief Zijlstra.
- 61 'Prof.dr. J. Zijlstra: minister van Economische Zaken', *Algemeen Dagblad* 10-6-1953.
- 62 Pen, 'Bazen en baasjes', *Hollands Maandblad*, p. 7-12.
- 63 'Stafvergaderingen 1952-1959', NA, EZ 2.06.087, inv.nrs. 666-669.
- 64 Ook discussieerde Zijlstra met Pen over het zgn. 'Zijlstra-effect', waarbij lagere vraag op de binnenlandse markt de Nederlandse export zou stimuleren. Zijlstra zette dit verband in de Kamer uiteen, wat een reactie van het CPB uitlokte. Pen was het met de redenering van het Planbureau eens en schreef aan Zijlstra dat 'de substitutie ook naar mijn mening in feite waarschijnlijk niet zo'n belangrijke factor is als door U wel eens is gesuggereerd. Ik heb dit reeds enkele malen mogen opmerken.' 'Jan Pen aan J.G. Koopmans, 8-11-1952', 'De invloed van de binnenlandse bestedingen op de uitvoer, CPB-nota 26-10-1955', 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 26-10-1955', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 482; HTK, 18-11-1954, p. 3080; Johan Verbruggen en Robert-Paul Berben, 'Invloed Zijlstra-effect op uitverdieneffecten', in: *ESB* 97(2012)4641, p. 487-489.
- 65 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 44; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 39.
- 66 'Allinnich myn wei fine, dat ligt me wel', *Leeuwarder Courant* 6-2-1992.
- 67 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 30, 39.

- 68 Interview A. Zijlstra 21-10-2013, interview A.J. Zijlstra, 2-7-2014.
- 69 De titel van deze paragraaf komt uit: Mathieu Segers, *Waagstuk Europa. Nederland en de grote Europese vraagstukken van vandaag*, Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam 2014, p. 52-57.
- 70 Robin de Bruin, *Elastisch Europa: De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2014, p. 25.
- 71 Notulen ministerraad, 16-10-1952, 24-11-1952.
- 72 'Verslag stafbespreking, 7-10-1954', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 668.
- 73 Notulen ministerraad, 16-10-1952, 24-11-1952.
- 74 Wim Weenink, *Johan Willem Beyen, 1897-1976. Bankier van de wereld, bouwver van Europa*, Prometheus, Amsterdam 2005, p. 323-325.
- 75 Weenink, *Johan Willem Beyen, 1897-1976*, p. 323-325; Notulen ministerraad, 9-2-1953.
- 76 Anjo Harryvan, *In pursuit of influence. The Netherlands' European policy during the formative years of the European Union, 1952-1973*, Peter Lang, Brussel 2009, p. 39-40.
- 77 Notulen ministerraad, 26-10-1953, 2-11-1953.
- 78 Harryvan, *In pursuit of influence*, p. 48; 'Economische subcommissie-Beyen', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 579.
- 79 'J. Linthorst-Homan aan J. Zijlstra, 11-9-1952', HDC, archief Zijlstra 590, inv.nr. 55.
- 80 Harryvan, *In pursuit of influence*, p. 60-65.
- 81 Weenink, *Johan Willem Beyen*, p. 343-344.
- 82 Van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie*, p. 230-231.
- 83 'Aantekeningen, 6-5-1955', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657; Harryvan, *In pursuit of influence*, p. 87.
- 84 'Interview by François Duchêne, 17-5-1989'. Online: <https://archives.eui.eu/en/oral-history/INT534>
- 85 'Aantekeningen, 18-1-1956', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657; Mathieu Segers (red.), *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm. Augustus 1953-september 1957*, Boom, Amsterdam 2008, p. 73, 83.
- 86 Zie voor deze alinea ook: Harryvan, *In pursuit of influence*; Weenink, *Johan Willem Beyen*; Mathieu Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden*, Bert Bakker, Amsterdam 2013.
- 87 Gillingham, *Coal, steel, and the rebirth of Europe, 1945-1955*, p. 319-324.
- 88 'Interview by François Duchêne, 17-5-1989'. Online: <https://archives.eui.eu/en/oral-history/INT534>
- 89 Notulen ministerraad, 15-3-1954, 22-3-1954, 3-5-1954; Gillingham, *Coal, steel, and the rebirth of Europe*, p. 319-336; 'Interview by François Duchêne, 17-5-1989'.
- 90 Notulen ministerraad, 26-10-1953.
- 91 W.K.N. Schmelzer, *Herinneringen van een politiek dier*, Balans, Amsterdam 2004, p. 116-119.
- 92 Michael Gehler en Wolfram Kaiser, 'Transnationalism and early European integration. The Nouvelles Equipes Internationales and the Geneva Circle 1947-1957', in: *The Historical Journal* 44(2001)3, p. 773-798.
- 93 'Europese integratie. Redevoering Salzburg, 16-9-1955', NA, archief EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 94 Gehler en Kaiser, 'Transnationalism and early European integration', p. 793-794.
- 95 'Notulen algemene ledenvergadering ELES, 17-1-1951', NA, 2.19.109 EBN, inv.nr. 344.

- 96 'A. Mozer aan J. Zijlstra, 25-6-1953', 'J. Zijlstra aan A. Mozer, 14-7-1953', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 97 Skander Nasra en Mathieu Segers, 'Between Charlemagne and Atlantis. Belgium and the Netherlands during the first stages of European integration (1950-1966)', in: *Journal of European Integration History* 18(2012)2, p. 183-207.
- 98 Gehler en Kaiser, 'Transnationalism and early European integration', p. 794.
- 99 Notulen ministerraad, 15-9-1952, 29-9-1952, 10-11-1952 en 15-6-1953.
- 100 Witteveen, Zijlstra, Hulsman en Kohnstamm, *De plaats van de onderneming in de moderne maatschappij*, p. 40-44.
- 101 Peter van Griensven e.a., 'Inkomenspolitiek. De welvaart verdeelt', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956*, p. 448-452.
- 102 Van Griensven, 'Inkomenspolitiek', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees III, 1952-1956*, p. 443-444.
- 103 'J. Zijlstra aan K. Groen, 25-10-1955', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 104 'Prof. Zijlstra en De weg naar vrijheid', *Het Vrije Volk* 6-9-1952; 'Misvattingen omtrent socialisatie', *Het Vrije Volk* 18-9-1952.
- 105 Notulen ministerraad, 3-2-1954, 4-2-1954, 22-2-1954.
- 106 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 48-49.
- 107 Ramakers, Van Griensven en Van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', p. 423-424.
- 108 Ramakers, Van Griensven en Van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', p. 425-432.
- 109 HTK, 24-6-1954, p. 4038.
- 110 HTK, 24-6-1954, p. 4052.
- 111 HTK, 25-6-1954, p. 4065.
- 112 'G.M. Nederhorst aan J. Zijlstra, 25-6-1954', 'J. Zijlstra aan G.M. Nederhorst, 28-6-1954', familiearchief Zijlstra.
- 113 'Kernpunten van economisch beleid. Redevoering te Assen, 25-5-1955'; 'Vrijheid in het economisch leven. Redevoering te Amsterdam, 11-10-1955'; 'Plaats en taak van de overheid. Redevoering te Drachten, 20-11-1958', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 114 'Minister Zijlstra in Amsterdam', *Trouw* 12-10-1955.
- 115 '175ste jaarvergadering Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Redevoering, 12-6-1958'; 'Christelijke politiek. Redevoering te Heerlen, 31-1-1959', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 116 HTK, 29-6-1954, p. 4073-4074; HEK, 3-8-1954, 4-8-1954. ARP-senator Hellema stemde op persoonlijke titel tegen. Hij verwierp garantiestelling als ongewenste vorm van staatsbemoeienis. Net als de PvdA vond Hellema bovendien dat 'de combinatie te gunstige voorwaarden had weten te bedingen'. Ramakers, Van Griensven en Van der Heiden, 'Staatsbemoeienis versus particulier initiatief', p. 431.
- 117 Notulen ministerraad, 1-7-1957.
- 118 'Overheid en soda', *Nieuwe Provinciale Groningse Courant* 7-5-1955.
- 119 'Man van het jaar', *De Telegraaf* 31-12-1954.
- 120 De Bruijn, *Economische zaken: Profiel van een ministerie*, p. 21-23.
- 121 Joh. de Vries, *De Nederlandsche economie tijdens de 20e eeuw. Een verkenning van het meest*

- kenmerkende, Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1983, p. 167-168; Paul de Hen, *Actieve en re-actieve industrialisatiepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 295-297; Herman Liagre Bohll, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-90', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, SUN, Nijmegen 2007, p. 205-342; A. Knoester, *Economische politiek in Nederland*, Stenfert Kroese, Leiden 1989, p. 8-11 en Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, p. 90.
- 122 HTK, 27-11-1953, p. 3279.
- 123 De Bruijn, *Economische zaken. Profiel van een ministerie*, p. 21-22.
- 124 'Alleen Zijlstra bleef in Fokker geloven,' schrijft Marc Dierikx, 'en kwam met een voorlopig reddingsplan.' Marc Dierikx, *Uit de lucht gegrepen. Fokker als Nederlandse droom, 1945-1996*, Boom, Amsterdam 2004, p. 103-106; Notulen ministerraad, 2-4-1958, 8-8-1958, 22-8-1958.
- 125 Notulen ministerraad, 10-10-1958, 31-10-1958, 12-6-1959.
- 126 Jan Luiten van Zanden, *The economic history of the Netherlands 1914-1995. A small open economy in the 'long' twentieth century*, Routledge, Londen 1998, p. 145-147.
- 127 HTK, 27-11-1953, p. 3279.
- 128 'Aantekeningen, 24-1-1955, 3-8-1955', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657.
- 129 Notulen ministerraad, 12-7-1954.
- 130 HTK, 4-12-1952, p. 3217.
- 131 'Zijlstra beats the bogey', *Daily Mail* 28-2-1956; 'Britse lof voor Nederlandse minister', *Trouw* 29-2-1956.
- 132 Van Zanden, *The economic history of the Netherlands 1914-1995*, p. 145-147; Peter van Griensven, 'Inkomenspolitiek', p. 467-468.
- 133 Peter van Griensven, 'Inkomenspolitiek', p. 500.
- 134 Van Zanden, *The economic history of the Netherlands 1914-1995*, p. 146-150.
- 135 Peter van Griensven, 'Inkomenspolitiek', p. 494-496; Notulen ministerraad, 20-1-1956.
- 136 Johan van Merriënboer, 'Het kabinet van de bestedingsbeperking', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959. Het einde van de rooms-rode coalitie*, Sdu, Den Haag 2004, p. 143-173.
- 137 Van Zanden, *The economic history of the Netherlands*, p. 150.
- 138 'Stafbesprekingen', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 666; 'Agenda's prijsbesprekingen', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 667.
- 139 'Minister Zijlstra grijpt in', *Het Vrije Volk* 2-12-1955; 'Aantekeningen, 5-12-1955', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657.
- 140 'De kabinetsformatie van 1956 zal niet eenvoudig zijn,' schreef De Gaay Fortman aan Ruppert, 'nu de Rooms en Zijlstra van Economische Zaken weg willen hebben [...]. De roomse werkgevers zijn niet erg op Zijlstra. Het ligt hun niet erg, zoals hij van Gelder heeft aangepakt.' 'W.F. de Gaay Fortman aan M. Ruppert, 29-12-1955', HDC, archief M. Ruppert 295, inv.nr. 69.
- 141 'Nota. Prijspolitieke verklaring van de werkgeversorganisaties, 5-12-1956', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 667.
- 142 Willem Camphuis, *Tussen analyse en opportuniteit. De SER als adviseur voor de loon- en prijs-politiek*, Askant, Den Haag 2009, p. 160-164.

- 143 Arjo Klamer, *Verzuilde dromen. 40 jaar SER*, Balans, Amsterdam 1990, p. 49.
- 144 Camphuis, *Tussen analyse en opportuniteit*, p. 164-173.
- 145 Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 25-26; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 46-48.
- 146 In de Eerste Kamer verbond hij zelfs zijn politieke lot aan het ontwerp. HEK, 27-6-1956, p. 3552-3553; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 46.
- 147 P.J. Uitermark, *Economische mededinging en algemeen belang. Een onderzoek naar de economisch-theoretische fundering van de mededingingspolitiek*, s.n., Rotterdam 1990, p. 438-439.
- 148 Uitermark, *Economische mededinging en algemeen belang*, p. 197-198.
- 149 HTK, 8-3-1956, p. 3761.
- 150 HTK, 8-3-1956, p. 3761.
- 151 HTK, 8-3-1956, p. 3759-3760; Uitermark, *Economische mededinging en algemeen belang*, p. 459.
- 152 'Het kapitalisme in crisis?', *Trouw* 31-1-1956.
- 153 Uitermark, *Economische mededinging en algemeen belang*; Middendorp, Jelle Zijlstra. *Homo Economicus*, p. 22-25.
- 154 HTK, 8-3-1956, p. 3760.
- 155 HTK, 7-3-1956, p. 3276, HTK, 8-3-1956, p. 3751.
- 156 'Wat is dirigisme?', redevoering Hilversum, 7-5-1958', 'De vrijheid van het individu in het economisch leven, redevoering Leiden, z.d', NA, 2.06.087, EZ, inv.nr. 516.
- 157 Uitermark, *Economische mededinging en algemeen belang*, p.5-6; *Wet economische mededinging: Tekst en commentaar*, vnw, Den Haag 1958, p. 12-16.
- 158 Joost Dankers, Keetie Sluyterman en Jan Luiten van Zanden, *Variaties in kapitalisme. Ontwikkeling en prestatie van de Nederlandse markteconomie in de twintigste eeuw*, SMO, Den Haag 2013, p. 34-35.
- 159 Zie hoofdstuk negen, waarin Zijlstra's EEG-rapport over het Europees kartelbeleid besproken wordt.
- 160 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 48.
- 161 'Kun je eerlijk zijn in de politiek? Redevoering te Gouda, 8-1-1955', EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 162 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 88.
- 163 'André Szász aan J. Zijlstra, 4-4-1995', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57; 'Prof. von Mises pleit voor vrije markteconomie', *Het Parool* 17-9-1957.
- 164 'HP-gesprek: Hardnekkige Zijlstra', *Haagse Post* 2-12-1961.

6 EERLIJKE POLITIEK DOOR EEN HOMO ECONOMICUS

- 1 'Minister Zijlstra geeft college in de Kamer', *De Tijd* 19-11-1954.
- 2 Bruins Slot, ... en ik was gelukkig, p. 185.
- 3 'Opgaande lijn begonnen', *Het Vrije Volk* 19-11-1958; 'Zijlstra: het gaat beter', *De Telegraaf* 19-11-1958.
- 4 Marion Fourcade, *Economists and societies. Discipline and profession in the United States, Britain, and France, 1890s to 1990s*, Princeton University Press, Princeton 2009, p. 1, 203; Alexander Nützenadel, *Stunde der Ökonomen. Wissenschaft, Politik und Expertenkultur in der Bundesrepublik 1949-1974*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005; Marie-Louise Bemelmans-Videc, *Economen in overheidsdienst. Bijdragen van Nederlandse economen aan de vorming van het sociaal-economisch beleid, 1945-1975*, s.n., Rotterdam 1984.

- 5 Gerard Alberts, *Jaren van berekening. Toepassingsgerichte initiatieven in de Nederlandse wetkunde beoefening 1945-1960*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1998, p. 290-291.
- 6 George Stigler, 'The politics of political economists', in: *Quarterly Journal of Economics* 73(1960)4, p. 522-532.
- 7 Harmsma, 'Honest politics', p. 104-117.
- 8 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 35.
- 9 McCooley en Lowe noemen 'credentialism' en 'affiliation' de cruciale componenten van een maidenspeech. David McCooley en David Lowe, 'Autobiography in Australian parliamentary first speeches', in: *Biography* 33(2010)1, p. 68-83.
- 10 'Minister Zijlstra', *Friese Koerier* 8-12-1952.
- 11 Frank Ankersmit, *Aesthetic politics. Political philosophy beyond fact and value*, Stanford University Press, Stanford 1996, p. 34, 64-114; Frank Ankersmit, *Political representation*, Stanford University Press, Stanford 2002, p. 187-195; Harmsma, 'Honest politics', p. 3-4.
- 12 HTK, 4-12-1952, p. 3230.
- 13 Zijlstra voorzag de eenwording van socialisme en liberalisme. Christelijke politiek bleef noodzakelijk om de juiste balans tussen vrijheid en gebondenheid te waarborgen. HTK, 8-4-1954; Andries Hoogerwerff, 'Sociaal-politieke strijdpunten. Smeulend vuur', in: *Sociologische Gids* 10(1963)5, p. 249-263.
- 14 Harmsma, 'Honest politics', p. 110-113.
- 15 'Ch. Glasz aan College van Curatoren, 9-8-1946', EUR, personeelsdossier J. Zijlstra.
- 16 Schmelzer, *Herinneringen van een politiek dier*, p. 120.
- 17 HTK, 20-12-1961, p. 471.
- 18 H. Algra, *Mijn werk, mijn leven*, Van Gorcum, Assen 1970, p. 170-171.
- 19 'K. Groen aan J. Zijlstra, 11-10-1955', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 20 HTK, 30-10-1953, p. 356; 'Tableau de la troupe', *Elseviers Weekblad* 7-11-1953; 'Wetenschap en beleid', *Friesch Dagblad* 20-5-1955; Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig*, p. 185.
- 21 'W.F. de Gaay Fortman aan J. Zijlstra, 5-5-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 22 HEK, 10-12-1963, p. 173.
- 23 Pen, 'Jelle Zijlstra vertelt veel, maar waarom niet alles?', *Vrij Nederland* 29-2-1992.
- 24 'Jelle Zijlstra; Heb ik dan geen geweten?', *Trouw*, 8-2-1992.
- 25 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 46.
- 26 H. van Riessen, *Maatschappij der toekomst*, Wever, Franeker 1952, p. 220-231; 'De maatschappij der toekomst', *De Tijd* 25-4-1953; 'Vrijheid en zekerheid', *De Telegraaf* 30-5-1953.
- 27 'Tableau de la troupe', *Elseviers Weekblad* 7-11-1953. Ook in linkse kringen werd uitgebreid aandacht besteed aan de 'liberale' denkbeelden van Zijlstra en Algra. 't Kan verkeren', *Haagsche Post* 13-8-1955.
- 28 'K. Groen aan J. Zijlstra, 28-4-1953', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 2.
- 29 Hendrik Algra, 'Afgebroken debat', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 24(1954)7, p. 241-250.
- 30 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 44-46.
- 31 'Notulen commissie AR-beleid, 27-4-1955', HDC, archief J.A.H.J.S. Bruins Slot 15, inv.nr. 3.
- 32 'Antirevolutionair beleid', HDC, archief J.A.H.J.S. Bruins Slot 15, inv.nr. 3; Rutger Simon Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)*, Kok, Kampen 1996, p. 130-133.

- 33 'Betoog commissie, z.d.', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 7.
- 34 'Kernpunten van economisch beleid. Redevoering te Assen, 25-5-1955', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 35 Peelen, *Kennen en kunnen*, p. 24-26.
- 36 Jelle Zijlstra, 'Christian economic policy', in: *Free University Quarterly* 1(1951)2, p. 112-132. Een vertaling verscheen in: Zijlstra, *Economische orde en economische politiek*, p. 80-106.
- 37 'Waarschuwing tegen overdreven zucht naar het verleden', *Trouw* 12-12-1955.
- 38 'Is christelijke partijformatie funest voor de democratie? Redevoering te Woudschoten, 5-9-1963', in: Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 297-307.
- 39 Notulen ministerraad, 6-10-1952, 22-6-1953, 21-9-1953, 1-2-1954.
- 40 'Aantekeningen, 21-4-1954', NA, 2.21.286, archief W. Drees, inv.nr. 657.
- 41 'J. Zijlstra aan A.B. Roosjen, 25-8-1955', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 42 'Donner wilde zijn hoogleraarschap niet opgeven en achtte zich niet de geschikte persoon om "tot het volk in zijn eigen taal" te kunnen spreken.' Notulen Moderamen, 16-12-1955, Archief ARP, doos 28, inv.nr. 330.
- 43 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 47-54.
- 44 'W.F. de Gaay Fortman aan J. Zijlstra, 5-5-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 45 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 49.
- 46 'Notulen Moderamen, 2-9-1955, 11-10-1955', Archief ARP, doos 28, inv.nr. 330.
- 47 'Notulen Moderamen, 11-10-1955', HDC, archief ARP, doos 28, inv.nr. 330.
- 48 'Afschrift brief J. Zijlstra aan Centraal Comité, z.d.', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 49 'Een persoonlijk woord. Redevoering deputatenvergadering 25-4-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 38.
- 50 Thijs Booy, *Een stille omwenteling. Het gereformeerde leven in onze jeugd*, Ten Have, Amsterdam 1956.
- 51 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 79-80; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 56-58.
- 52 Cees Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy*, Balans, Amsterdam 2014, p. 549.
- 53 Interview V.H. Bruins Slot en M. Vellema-Bruins Slot, 12-8-2015.
- 54 'G.M. Nederhorst aan J. Zijlstra, 14-6-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 55 Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, p. 531-541.
- 56 'J.G. van der Ploeg aan J. Zijlstra, 23-8-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 57 'Cijfermatige analyse 1918-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 2.
- 58 'Wat nu? Redevoering 1956, z.d.', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6; 'J. Zijlstra aan P.J. Potgieser, 30-6-1956; Zijlstra aan G.M. Nederhorst, 30-6-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 59 Peter van Griensven, "'Zo mooi als vroeger is het nooit meer geworden." De kabinetscrisis en de formatie van 1955', in: Van Baalen en Ramakers, *Het kabinet Drees-III*, p. 551 en Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965*, p. 75.
- 60 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 67.
- 61 Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, p. 188-189.
- 62 Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, p. 539.
- 63 Jelle Zijlstra, 'Pieter Sjoerds Gerbrandy. Enkele persoonlijke herinneringen', in: Cees Bremmer e.a. (red.), *Pieter Sjoerds Gerbrandy. Herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de*

- honderdste geboortedag*, Wever, Franeker 1985, p. 111-123; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 91.
- 64 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 70.
- 65 Johan van Merriënboer en Jacco Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 1-56.
- 66 'Bemiddelingspoging Romme-Drees, 22 en 23-7-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.
- 67 'Bespreking met Lieftinck, 22-8-1956. Map formatiefase Lieftinck', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 45.
- 68 'Gebeurtenissen 8 t/m 17-9-1956. Formatiefase De Gaay Fortman', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 45; Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning', p. 21-23.
- 69 'Aantekeningen 5-10-1956, 6-10-1956. Formatiefase Burger', HDC, archief J. Zijlstra 590.
- 70 'W.K.N. Schmelzer aan C.P.M. Romme, 21-10-1957', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 122.
- 71 'Aantekeningen 8-10-1956. Formatiefase Burger', HDC, archief J. Zijlstra 590.
- 72 'Aantekeningen 9-10-1956. Formatiefase Burger', HDC, archief J. Zijlstra 590.
- 73 HTK, 24-10-1956, p. 38, 44.
- 74 Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning', p. 32; HTK, 24-10-1956, p.37.
- 75 'J.G. van der Ploeg aan J. Zijlstra, 15-10-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 76 'J.G. van der Ploeg aan J. Zijlstra, 25-10-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 77 'J. Zijlstra aan J.G. van der Ploeg, 7-11-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 78 'J. Zijlstra aan J.G. van der Ploeg, 7-11-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 79 'J. Zijlstra aan J.G. van der Ploeg, 17-10-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14.
- 80 'J. Zijlstra aan W.P. Berghuis, 10-10-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 81 'Bekende Nederlandse vrouwen en haar plannen voor 1954', *Trouw* 2-1-1954.
- 82 Joekes, *Man en paard*, p. 176.
- 83 'Mijn man weet ook niet hoeveel zout er op de aardappelen moet', *De Florijn* december 1981.
- 84 'Op bezoek bij Nederlands jongste minister', *De Spiegel* 12-5-1956.
- 85 Anne Wiarda [A. Zijlstra], *Bleu. Roman*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1999, p. 28.
- 86 Interview A.J. Zijlstra, 26-9-2014; 'Ministers met vakantie', *De Telegraaf* 13-8-1953; 'Minister zonder zorgen', *De Telegraaf* 13-8-1955.
- 87 'J. Zijlstra aan A.J. Klei, 22-1-1987', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.
- 88 'Wat heeft 1957 ons gebracht? Redevoering te Utrecht, 18-11-1957', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516; 'Principiële en praktische scholing. Artikel t.b.v. de ARJOS, 1958', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 89 'Een politieke rondblik. Redevoering te Assen, 16-5-1956', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 90 'J. Zijlstra aan A. de Moor, 30-6-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 91 Zwart, 'Gods wil in Nederland', p. 191-207.
- 92 J.P.A. Mekkes, 'Wie zijn wij?', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 26(1956)9, p. 266-270; Willem Aantjes, 'Om een goed geweten', in: *Antirevolutionaire Staatskunde* 26(1956)9, p. 286-293.
- 93 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 58-65.
- 94 'Notulen commissie AR-beleid, 19-9-1955', HDC, archief J.A.H.J.S. Bruins Slot 15, inv.nr. 3.
- 95 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 65.
- 96 Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning', p. 30-32, 41.
- 97 HTK, 7-3-1957. Wanneer de AR-fractie wel voorstemde, zoals in juni, pookte Oud het vuurtje

- op. Bruins Slot boog volgens hem toch voor de 'dictatuur van de PvdA' HTK, 6-6-1957.
- 98 'Regeringsantwoord', *Trouw* 9-3-1957; Van Merriënboer, 'Het kabinet van de bestedingsbeperking', p. 163-166.
- 99 'D. van Ruller aan J. Zijlstra, 15-6-1957'; 'J. Zijlstra aan D. van Ruller, 11-7-1957', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 100 'Noodkabinet, noodhulpjes. Redevoering 18-5-1957', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 38.
- 101 'AR ministers geen noodhulpjes', *Nederlandse Gedachten* 25-5-1957.
- 102 'Beneden de maat', *Haagsch Dagblad* 1-5-1957; 'Doel-loos', *Het Vaderland* 2-5-1957; 'Geen kabinetscrisis', *Haagsch Dagblad* 14-5-1957.
- 103 HEK, 26-3-1957, p. 3174.
- 104 'M. Ruppert aan J. Zijlstra, 28-3-1957', HDC, archief M. Ruppert 295, inv.nr. 69.
- 105 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 75-80.
- 106 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 82-83.
- 107 'Rapport van prof.mr. W.F. de Gaay Fortman aan koningin Juliana, 22-8-1956 t/m 14-9-1956', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 155; Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden, 'Conclusies', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 307-318.
- 108 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 59-60; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 93-96.
- 109 George Puchinger, *Minister Zijlstra en de AR Partij. Een rede van minister Zijlstra besproken*, Persvereniging Contact, Groningen 1957.
- 110 'Politieke brochures', *Leeuwarder Courant* 12-10-1957.
- 111 Puchinger, *Minister Zijlstra en de AR Partij*, p. 14-16.
- 112 Puchinger, *Minister Zijlstra en de AR Partij*, p. 17-21.
- 113 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 94.
- 114 'Wat heeft 1957 ons gebracht? Redevoering te Utrecht, 18-11-1957', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 115 'Troffel en zwaard', *Trouw* 30-11-1957.
- 116 'Troffel, zwaard en heipaal', *Trouw* 7-12-1957.
- 117 'Naschrift van de hoofdredacteur', *Trouw* 7-12-1957.
- 118 'Op bezoek bij Nederlands jongste minister', *De Spiegel* 12-5-1956; 'De vijf treuzelaars van het Binnenhof', *Haagsche Post* 25-8-1956.
- 119 'Drie zonen van Friesland', *Friesch Dagblad* 23-9-1955.
- 120 'Aantekeningen, 19-12-1955, 5-3-1956', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657.
- 121 'Aantekeningen, 11-3-1955, 3-8-1955, 27-12-1954, 9-4-1956', NA, archief W. Drees 2.21.286, inv.nr. 657; Van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie*, p. 159.
- 122 'Speech Groningen, 11-6-1956', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516; 'AR-minister Zijlstra gaat zich te buiten aan grove demagogie', *Het Vrije Volk* 12-6-1956; 'Felle kritiek op rede van min. Mansholt', *Trouw* 12-6-1956.
- 123 Mathieu Segers, 'De Gaulle's race to the bottom. The Netherlands, France and the interwoven problems of British EEC membership and European Political Union, 1958-1963', in: *Contemporary European History* 19(2010)2, p. 111-132; Albert Kersten, *Luns. Een politieke biografie*, Boom, Amsterdam 2010, p. 229-230; De Bruin, *Elastisch Europa*, p. 191-196.
- 124 Notulen ministerraad, 16-1-1959.
- 125 'J. Zijlstra aan J. Rey, 15-5-1959', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 42.

- 126 'Aantekening Mozer aan Mansholt, 3-12-1959', nalatenschap mevr. Mozer-Ebbing. Dank aan Paul Weller.
- 127 'J. Zijlstra aan J. Rey, 15-5-1959', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 42 en Nasra en Segers, 'Betwween Charlemagne and Atlantis', p. 183-207.
- 128 Kersten, *Luns. Een politieke biografie*, p. 148-149.
- 129 'W.K.N. Schmelzer aan C.P.M. Romme, 12-10-1957, 21-10-1957', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 122; Kersten, *Luns. Een politieke biografie*, p. 207-208.
- 130 'W.K.N. Schmelzer aan C.P.M. Romme, 21-10-1957', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 122; De Bruin, *Elastisch Europa*, p. 106.
- 131 'Compromis buitenlandse economische politiek', *Het Parool* 29-8-1958.
- 132 'Dagboek 10-9-1958', NA, archief E.H. van der Beugel 2.21.183.08, inv.nr. 1.
- 133 'Leading personalities in the Netherlands', NAK, FO, 371/146192.
- 134 'Interview by François Duchêne, 17-5-1989'. Online: <https://archives.eui.eu/en/oral-history/INT534>.
- 135 'Dagboek 6-2-1957, 15-10-1957', NA, archief E.H. van der Beugel 2.21.183.08, inv.nr. 1. Ook Henk Beernink van de CHU oordeelde in deze trant en noemde Zijlstra in 1966 'een zeer moeilijk afstotend mens'. 'Aantekening gesprek Henk Beernink, 14-7-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 122.

7 ONGEKROONDE KONING VAN HET KABINET-DE QUAY

- 1 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 95-96.
- 2 HEK, 5-7-1960, p. 3459.
- 3 'Dagboek kabinetscrisis, 29-12-1960 en afloop', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 8.
- 4 Anne Bos, Peter van Griensven en Peter van der Heiden, 'De val van het kabinet', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 261-292.
- 5 'Boeiende discussie bij V.U.-economen', *Het Parool* 7-11-1958; 'VU-debat. Redevoering, 6-11-1958', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 46.
- 6 Struycken vroeg 'buiten het departement' om advies en schakelde o.a. oud-minister en bankier Van den Brink in. Mogelijk werd ook Zijlstra ingeschakeld, aangezien het wetsontwerp ook in zijn archief belandde. 'H.J. Hofstra aan A.A.M. Struycken, 6-8-1958'; 'A.A.M. Struycken aan H.J. Hofstra, 6-10-1958', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 7; 'M.W. Holtrop aan H.J. Hofstra, 9-9-1958', NA, FIN 2.08.49, inv.nr. 51; 'W.K.N. Schmelzer aan drs. Van der Leij', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 164.
- 7 'Aantekeningen over de gebeurtenissen rond de kabinetscrisis van 1958', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 7.
- 8 Peter van der Heiden, 'Op weg naar vervroegde verkiezingen. Het rompkabinet-Beel II', in: Brouwer en Van der Heiden, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1956-1959*, p. 293-306.
- 9 'J. Zijlstra aan J.A.H.J.S. Bruins Slot, 12-12-1958', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27 en 'Notitie inzake het in de "nabije" toekomst te voeren woning- en huurbeleid, 12-12-1958', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 7.
- 10 Notulen ministerraad, 16-1-1959, 13-2-1959.
- 11 Notulen ministerraad, 30-5-1958, 2-6-1958, 11-7-1958.
- 12 Notulen ministerraad, 9-1-1959, 20-2-1959.

- 13 Notulen ministerraad, 21-5-1959 tot en met 12-6-1959.
- 14 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 106.
- 15 'Mijn man weet ook niet hoeveel zout er op de aardappelen moet', *De Florijn* december 1981.
- 16 'Kraamvisite bij ministersvrouw', *Trouw* 10-9-1957.
- 17 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 106-108.
- 18 'J. Zijlstra aan het Centraal Comité, 29-12-1958', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5. De conceptbrief was opgesteld op briefpapier van Verdam, met wie Zijlstra mogelijk overleg voerde over zijn antwoord.
- 19 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 108-109.
- 20 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 96.
- 21 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 109-110.
- 22 'AR Lenstra', *Trouw* 7-3-1959; 'Abe Zijlstra', *De Telegraaf* 7-3-1959.
- 23 Zijlstra: VVD-PvdA lood om oud ijzer, *Het Vrije Volk* 10-3-1959.
- 24 'Christelijke politiek. Redevoering te Heerlen, 31-1-1959', NA, EZ 2.06.087, inv.nr. 516.
- 25 'Tien antwoorden op tien vragen van vandaag', *AR Post* maart 1959.
- 26 Zwart, *Gods wil in Nederland*, p. 139.
- 27 'De 45%-lijn', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 2.
- 28 'Toespraak ARJOS, 12-12-1959', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 13.
- 29 Interview W. Aantjes, 27-8-2013.
- 30 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 96-97.
- 31 'Formatiedagboek, fractievergadering KVP 28-4-1959', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 5; Duynstee, *De kabinetsformaties 1945-1965*, p. 221.
- 32 Van den Berg, *Deining*, p. 120.
- 33 'Formatiedagboek, 11-4-1959', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 5; P.F. Maas, *Kabinetsformaties. 1959-1973*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1982, p. 63.
- 34 'Formatiedagboek, 13-4-1959', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 5.
- 35 Alexander van Kessel, 'Van brede basis naar centrumrechts', in: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay, 1959-1963*, Boom, Amsterdam 2007, p. 13-44.
- 36 'Staatsgreep in ARP?', *Het Parool* 25-4-1959.
- 37 'Zetelverwisselingen maken de formatie steeds moeilijker', *Friese Koerier*, 25-4-1959; 'Professor J. Zijlstra haalde ontslagbrief', *Leeuwarder Courant* 25-4-1959.
- 38 'Ontslag', *De Telegraaf* 25-4-1959.
- 39 Van den Berg, *Deining*, p. 122-123 en 'Provinciaal Comité van AR Kiesverenigingen in Friesland aan J. Zijlstra, 25-4-1959', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 40 'Blamage', *Friesch Dagblad* 25-4-1959; 'Waarom Zijlstra uitgeschakeld?, vragen Friezen', *Het Vrije Volk* 25-4-1959; 'Prof. Zijlstra moest vallen', *Leeuwarder Courant* 28-4-1959; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 80-81.
- 41 'Provinciaal Comité van AR Kiesverenigingen in Friesland aan J.A.H.J.S. Bruins Slot en W.P. Berghuis, 25-4-1959', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 42 '75 jaar Friesch Dagblad. Redevoering te Leeuwarden, 24-3-1979', HDC, archief J. Zijlstra, inv. nr. 60.
- 43 De Quay citeerde uit zijn dagboek uit 1959. 'J.E. de Quay aan J. Zijlstra, 25-9-1977', familiearchief Zijlstra.

- 44 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 109.
- 45 Johan Witteveen, *De magie van harmonie. Een visie op de wereldeconomie*, Gibbon Uitgeefagentschap, Amsterdam 2012, p. 98.
- 46 Interview H.J. Witteveen, 21-7-2015.
- 47 'Dagboek 27-4-1959', NA, archief E.H. van der Beugel 2.21.183.08, inv.nr. 1.
- 48 'Formatiedagboek, 9-4-1959', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 5.
- 49 'Formatiedagboek, 8-4-1959', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 5.
- 50 Premier De Quay, Zijlstra, Korthals en De Pous besloten t.a.v. de kwestie-Van den Bergh een afwachtede houding aan te nemen. Charlotte Brands noemde dit een 'kapitale inschattingsfout'. Charlotte Brands, *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966*, Boom, Amsterdam 2015, p. 221-222.
- 51 Van Kessel, 'Van brede basis naar centrumrechts', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 43-44.
- 52 Van den Berg, *Deining*, p. 128-129.
- 53 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 109-110.
- 54 Bauke Roolvink en Douwe Schaafsma, *Bauke Roolvink. Zijn levensverhaal en politieke terugblik*, Benedictus, Hilversum 1978, p. 61-62; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 110; Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 44.
- 55 'J. Zijlstra aan B. Roolvink, 17-4-1978', ADNB, inv.nr. 53314; Piet Hazenbosch, 'Voor het Volk om Christus' wil'. *Een geschiedenis van het CNV*, Verloren, Hilversum 2009, p. 248-249.
- 56 Charlotte Brand e.a., 'Sociaaleconomisch beleid: Een breuk met het brede-basisverleden?', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 247-319.
- 57 'Dagboek, 26-6-1959, 7-8-1959, 29-8-1959, 28-9-1959', Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 44.
- 58 'Dagboek, 28-9-1959, 2-10-1959', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 44.
- 59 'Dagboek, 22-4-1960', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 45.
- 60 'Prioriteitennota 1961-1963, 11-1-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 1206.
- 61 Willem Drees jr., *Gespiegeld in de tijd. De nagelaten autobiografie*, Balans, Amsterdam 2000, p. 136; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 120-121.
- 62 'HP-gesprek: Hardnekkige Zijlstra', *Haagse Post* 2-12-1961.
- 63 Notulen ministerraad, 16-1-1960.
- 64 'Dagboek, 16-1-1960', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 45.
- 65 'Prioriteitennota 1961-1963, 25-2-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 1206. In dit tweede stuk reageerde Zijlstra op de reacties vanuit de verschillende departementen. Eigenlijk zette alleen landbouwminister Marijnen vraagtekens bij de uitgangspunten van Zijlstra's nota. Marijnen stelde dat Zijlstra's 'beginsel' een 'volkomen onzeker uitgangspunt' vormde voor 'het budgettaire beleid in de komende jaren'. 'V.G.M. Marijnen aan J. Zijlstra, 16-2-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 908.
- 66 Jelle Zijlstra, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu', in: J.M.M.J. Clerx e.a. (red.), *De macht van ministers van Financiën. En hoe collega-ministers de schatkist ledigen*, SMO, 's-Gravenhage 1993, p. 21-39; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 120-126.
- 67 'Prioriteitennota 1961-1963, 25-2-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 1206.
- 68 Notulen ministerraad, 13-4-1960.

- 69 M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*, Sdu, Den Haag 1997, p. 476, 628 en 635.
- 70 Notulen ministerraad, 2-5-1960.
- 71 Cees Meijer, *Jan de Quay (1901-1985). Een biografie*, Boom, Amsterdam 2014, p. 270-271; Van Kessel, 'Van brede basis naar centrumrechts', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 38.
- 72 'J. Zijlstra aan de minister-president, de ministers en staatssecretarissen over de prioriteiten-nota, ter behandeling in de ministerraad, 25-2-1960', NA, Fin. 2.08.5298, inv.nr. 1206.
- 73 'Romme hekelt dreiging door kabinet-De Quay', *de Volkskrant* 25-3-1960; notulen ministerraad, 18-3-1960; Brand, 'Sociaaleconomisch beleid. Een breuk met het brede-basisverleden?', p. 297-300.
- 74 'Redevoering Den Helder, 30-3-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 4; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 118-119.
- 75 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 119, 132.
- 76 Notulen ministerraad, 11-9-1959; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 126-127.
- 77 Notulen ministerraad, 20-5-1960; Brand, 'Sociaaleconomisch beleid. Een breuk met het brede-basisverleden?', p. 315.
- 78 'Coupe-Zijlstra geeft meer armslag', *Handels en Transport Courant* 21-9-1960 en 's Lands machtigste minister zetelt op Financiën', *de Volkskrant* 25-9-1960.
- 79 'Minister van Financiën was uitstekend tv-docent', *Nieuwsblad van het Noorden* 21-9-1960; 'Miljoenennota werk van vakman', *Het Parool* 1-10-1960.
- 80 Zijlstra, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu', in: Clerx, *De macht van ministers van Financiën*, p. 27; Notulen ministerraad, 9-12-1960.
- 81 HTK, 10-11-1960, p. 192; HEK, 9-5-1961, p. 221.
- 82 'The experts claim that their stories are "positive, not normative", "is" instead of "ought", the way things are as against how they should be. [...] But stories carry an ethical burden. Concealing the ethical burden under a cloak of science is the master move of expertise, the secret ingredient of the snake oil.' Donald [Deirdre] McCloskey, *If you're so smart. The narrative of economic expertise*, Chicago University Press, Chicago 1990, p. 32, 135; Harmsma, 'Honest politics', p. 110-113.
- 83 Miljoenennota 1961, p. 44.
- 84 Zijlstra, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu', in: Clerx, *De macht van ministers van Financiën*, p. 21-39.
- 85 Johan Witteveen, 'De miljoenennota 1961. Tegenwicht door timing', in: *ESB* 45(1961)2257, p. 1000-1006. Nadruk in origineel.
- 86 HEK, 27-12-1960, 19-12-1961.
- 87 HEK, 20-12-1961.
- 88 Jelle Zijlstra, *Möglichkeiten und Grenzen der Konjunkturpolitik*, Universität Kiel, Kiel 1962, p. 11.
- 89 Zijlstra, *Möglichkeiten und Grenzen der Konjunkturpolitik*, p. 11-14.
- 90 HEK, 19-12-1961, p. 163.
- 91 Zijlstra, *Möglichkeiten und Grenzen der Konjunkturpolitik*, p. 15-16; C.J. Oort en G. de Man, 'De "Zijlstra-norm" in theorie en praktijk (1)', in: *Economisch Kwartaloverzicht* (1968)12, p. 13-23.

- 92 H.J. Brouwer, 'Het begrotingsbeleid in de jaren negentig', in: Clerx, *De macht van ministers van Financiën*, p. 71-87.
- 93 'Prioriteitennota 1961-1963, 11-1-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 1206; Notulen ministerraad, 16-1-1960 en 4-3-1960.
- 94 Zijlstra werd in 1966 voorzitter van een OESO-commissie die een advies opstelde over begrotingsbeleid. Toen hij in het najaar premier werd, ging de voorzittershamer naar Walter Heller, voormalig adviseur van president Kennedy. Heller was een overtuigd keynesiaan. In het advies kwam een geheel andere visie centraal te staan, zoals topambtenaar Frans Rutten van EZ in zijn recensie vaststelde. De commissie bepleitte een flexibel beleid en keerde zich af van vaste begrotingsregels zoals de Zijlstra-norm. F.W. Rutten, 'Recensie W. Heller e.a., Fiscal policy for a balanced economy', Parijs 1968', in: *De Economist* 117(1969)4, p. 408-410.
- 95 Jelle Zijlstra, 'The structural significance of public finance', in: *Netherlands-American Trade* (1962)6, p. 11-12.
- 96 Enkele maanden eerder was president Kennedy ook door Emile van Lennep geïnformeerd over het nieuwe Nederlandse begrotingsbeleid. 'Report on meeting with President Kennedy, 23-5-1962', ADNB, inv.nr. 50561; 'Gesprek met president J.F. Kennedy, 20-9-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5, 'Lunch met Kennedy', *De Tijd/De Maasbode* 24-9-1962; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 137-138.
- 97 F.W. Rutten, 'Over het macro-economisch beleid voor de middellange termijn', *De Economist* 116(1968)3, p. 287-308.
- 98 'Met koffertje en gezin', *Trouw* 17-9-1959; 'Minister Zijlstra verhuisde naar Den Haag', *De Telegraaf* 21-9-1960.
- 99 Notulen ministerraad, 13-6-1958.
- 100 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; A.J. Zijlstra, 26-9-2014; I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 101 'Dagboek, 10-11-1960', 'Dagboek 8-11-1961', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nrs. 45 en 46.
- 102 'J. Zijlstra aan J.A. des Bouvrie-Otminghuijs, 21-7-1960'; 'J. Zijlstra aan H. Hennipman, 9-9-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 42.
- 103 'Kees Bak aan J. Zijlstra, 24-3-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 42.
- 104 Alinea's geschreven op basis van Zijlstra's losse aantekeningen. 'Notities Mount Nelson Hotel Cape Town, Carlton Hotel en On board aircraft', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 2; Notulen ministerraad, 24-4-1957.
- 105 Notulen ministerraad, 15-1-1960.
- 106 Notulen ministerraad, 25-3-1960, 1-4-1960, 8-4-1960.
- 107 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 108 'J. Zijlstra aan Kees Bak, 13-8-1957', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 109 'Mijn man weet ook niet hoeveel zout er op de aardappelen moet', *De Florijn* december 1981.
- 110 Bak, *Een soeverein leven. Biografie van W.F. de Gaay Fortman*, p. 134.
- 111 'W.F. de Gaay Fortman aan M. Ruppert, 18-8-1952', HDC, archief M. Ruppert 295, inv.nr. 54.
- 112 Bak, *Een soeverein leven*, p. 248-249.
- 113 Van Zanden, *The economic history of the Netherlands*, p. 147-148.
- 114 Notulen ministerraad, 16-1-1959.
- 115 'Prioriteitennota 1961-1963, 25-2-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv.nr. 1206.
- 116 'Minister van Volkshuisvesting aan minister van Financiën, 29-1-1960', NA, FIN 2.08.5298, inv. nr. 908.

- 117 Notulen ministerraad, 27-7-1960, 29-7-1960.
- 118 Notulen ministerraad, 9-12-1960.
- 119 'Dagboek, 16-12-1960', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 46.
- 120 Interview W. Aantjes, 27-8-2013.
- 121 Alexander van Kessel, 'Kennelijk was aan beide kanten de maat vol', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 127-147; Van den Berg: *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 138.
- 122 D.Th. Kuiper, *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief. Verzamelde opstellen*, Verloren, Hilversum 2002, p. 218-219.
- 123 Zijlstra, 'Wat heeft de economie aan de gereformeerden te zeggen?', p. 166-167.
- 124 Zwart, 'Gods wil in Nederland', p. 148-152; George Harinck en Roel Kuiper, *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980*, Verloren, Hilversum 2001, p. 256-260; Woldring en Kuiper, *Reformato-
rische maatschappijkritiek*, p. 278-281.
- 125 'Dagboek kabinetscrisis, 22-12-1960', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 8.
- 126 'Dagboek kabinetscrisis, 21-12-1960', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 8.
- 127 Interview W. Aantjes, 27-8-2013.
- 128 AR-Kamerleden Aantjes en Barend Biesheuvel verklaarden later dat het slechts om twee glazen sherry per persoon ging, na de koffie. Van Kessel, 'Kennelijk was aan beide kanten de maat vol', p. 130-133.
- 129 'Kabinet-De Quay naar huis', *Trouw* 23-12-1960; Roelof Bouwman, *De val van een bergrede naar. Het politieke leven van Willem Aantjes*, Boom, Amsterdam 2002, p. 100.
- 130 Van den Berg, *Deining*, p. 140-141; Bak, *Een 'meneer' van de krant*, p. 276-277; Interview V.H. Bruins Slot en M. Vellema-Bruins Slot, 12-8-2015.
- 131 Bruins Slot, ... en ik was gelukkig, p. 187.
- 132 'Rapport informateur, 6-1-1961' HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 157.
- 133 'Rapport informateur, 6-1-1961' HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 157.
- 134 Bak, *Een soeverein leven*, p. 184.
- 135 'Rapport informateur, 6-1-1961' HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 157.
- 136 'Dagboek kabinetscrisis, 29-12-1960', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 8.
- 137 'Sir A. Noble to Earl of Home, Foreign Office, 30-12-1960', National Archives Kew (NAK), FO, 371/161187.
- 138 'G.J. Stapelkamp aan J. Zijlstra, 26-12-1960'; 'P. Wijbenga aan J. Zijlstra, 23-12-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 4.
- 139 Hij had contact met Puchinger over diens onderzoek naar Colijn, dat in een promotie uit zou monden. 'G. Puchinger aan J. Zijlstra, 10-12-1960'; 'G. Puchinger aan J. Zijlstra, 26-12-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 4.
- 140 'G. Puchinger aan W.P. Berghuis, 27-12-1960', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 374.
- 141 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 142 'Dagboek kabinetscrisis, 29-12-1960 en afloop', NA, M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 8; Van Kessel, 'Kennelijk was aan beide kanten de maat vol', p. 146-147.
- 143 'Toespraak AR-toogdag te Hoofddorp, 22-2-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 16.
- 144 'Telefoongesprek met Smallenbroek, 28-6-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 16.

- 145 'Telefoongesprek met Bruins Slot, 28-6-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 16.
- 146 'Toespraak AR-toogdag te Hoofddorp, 22-2-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 16.
- 147 'G. Puchinger aan J. Zijlstra, 26-12-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 4.
- 148 'G. Puchinger aan J. Zijlstra, 2-1-1961', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 16.
- 149 'Cals en Zijlstra', *De Linie* 2-4-1960.
- 150 'P. Wijbenga aan J. Zijlstra, 23-12-1960', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 4.
- 151 'Diepere achtergronden van kabinetscrisis', *Dagblad van het Noorden* 24-12-1960.
- 152 'Sir A. Noble to Earl of Home, Foreign Office, 31-7-1963', NAK, FO 371/169415.
- 153 HEK, 5-7-1960, p. 3459 en Johan van Merriënboer e.a., 'Lopende en omstreden zaken', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 116.
- 154 Interview P.J.S. de Jong, 11-7-2013.
- 155 'Dagboek, 26-4-1963', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 48.
- 156 Notulen ministerraad, 5-9-1962.
- 157 Notulen ministerraad, 10-3-1961, 4-9-1961, 16-3-1962 en 22-6-1962.
- 158 HEK, 23-12-1959. Zijlstra herhaalde dit eind 1961 in de Tweede Kamer. HTK, 21-12-1961.
- 159 Notulen ministerraad, 5-9-1962 en 22-2-1963.
- 160 HEK, 22-1-1963, p. 175; Van Merriënboer e.a., 'Lopende en omstreden zaken', p. 116.
- 161 De praktijk kwam in 1971 met het 'gat van Witteveen' aan het licht, waarna de Tweede Kamer zich over de begrotingsproblematiek boog. Het wemelde van optische maatregelen om te voldoen aan financiële streefcijfers, terwijl de werkelijke (opwaartse) dynamiek van de overheidsfinanciën in stand bleef. D.A.P.W. van der Ende, 'De positie van de minister van Financiën sinds 1945. In het spanningsveld tussen twee modellen', in: W.J. van Braband, e.a. (red.), *Openbare Financiën in drievoud. Opstellen aangeboden aan prof.dr. Th.A. Stevers*, Thieme, Zutphen 1989, p. 229-246; Carla van Baalen en Anne Bos (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel 10. De jaren zeventig*, Boom, Amsterdam (ter perse).
- 162 Bakker en Van Lent, *Pieter Lieftinck, 1902-1989. Een leven in vogelvlucht*, p. 229.
- 163 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 142-143; Zijlstra, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu', in: Clerx, *De macht van ministers van Financiën*, p. 21-39.
- 164 'Tabel uitgaven gehele overheid', in: Miljoenennota 1974, p. 119.
- 165 'J. Zijlstra aan G.M.J. Veldkamp, 2-11-1976', ADNB, inv.nr. 53315.
- 166 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 168-169, 178, 196.
- 167 Bart Stol, 'Een goede kleine koloniale mogendheid'. *Nederland, Nieuw-Guinea en de Europese tweede koloniale bezetting in Afrika en Melanesië (ca. 1930-1962)*, s.n. Utrecht 2017, p. 37-76.
- 168 P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*, Boom, Amsterdam 2005; 'Interview J. Zijlstra', *Vrij Nederland* 4-1-1986. <http://www.gase.nl/Ronald/papua.htm>.
- 169 Stol, 'Een goede kleine koloniale mogendheid', p. 210-214; Lambert Giebels, *Soekarno president. Biografie 1950-1970*, Bakker, Amsterdam 2001.
- 170 Stol, 'Een goede kleine koloniale mogendheid', p. 311-313.
- 171 Stol, 'Een goede kleine koloniale mogendheid', p. 183.
- 172 Meijer, *Jan de Quay (1901-1985)*, p. 294-299.
- 173 Harry Coerts, *De ARP en Nieuw-Guinea. Historische analyse van een partijcrisis*, Wever, Franeker 1983, p. 97. Verkuyl had zowel in aanloop naar Genève als daarna contact met Bruins Slot,

- Zijlstra, De Gaay Fortman, Ruppert, Donner en Berghuis. 'Aantekening 22-1-1958', HDC, archief W.P. Berghuis, 887, inv.nr. 376.
- 174 'H.J. Hellema aan J. Zijlstra, 7-9-1956', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 14; 'Notitie Hellema', familiearchief Zijlstra.
- 175 Stol, *'Een goede kleine koloniale mogendheid'*, p. 211.
- 176 Notulen ministerraad, 7-6-1960.
- 177 Stol, *'Een goede kleine koloniale mogendheid'*, p. 355-362.
- 178 Jan Willem Brouwer, 'De Nieuw-Guineakwestie', in: Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood*, p. 188-189.
- 179 Coerts, *De ARP en Nieuw-Guinea*, p. 53-58; Wilfred Scholten, *Mooie Barend. Een biografie van B.W. Biesheuvel 1920-2001*, Bert Bakker, Amsterdam 2012, p. 76-78.
- 180 Stol, *'Een goede kleine koloniale mogendheid'*, p. 367, 445.
- 181 Stol, *'Een goede kleine koloniale mogendheid'*, p. 369-370.
- 182 'Dagboek, 7-9-1961', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 123; 'P.J. Verdam aan H. Coerts, 22-9-1982', HDC, archief P.J. Verdam 449, inv.nr. 37.
- 183 'Aantekeningen 7-9-1961', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 376.
- 184 'Dagboek, 7-9-1961', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 123; 'Aantekeningen 7-9-1961', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 376.
- 185 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 157.
- 186 Peter Bak, 'Bruins Slot, Nieuw-Guinea en de "ommezwaai"', in: *Transparant* 11(2000)4, p. 19-20; Bak, *Een 'meneer' van de krant*, p. 282-290.
- 187 Notulen ministerraad, 3-11-1961 en 1-12-1961.
- 188 'Aantekeningen nota Theo Bot, 24-1-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 18.
- 189 'Dagboek, 5-1-1962', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 123.
- 190 Stol, *'Een goede kleine koloniale mogendheid'*, p. 403-405.
- 191 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 158.
- 192 'Aantekeningen nota Theo Bot, 24-3-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 18.
- 193 Rimko van der Maar en Hans Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991. Een diplomaat van klasse*, Boom, Amsterdam 2013, p. 402.
- 194 N.a.v. een telefonisch gesprek over de kwestie schreef De Gaay Fortman begin maart aan Zijlstra dat er een eind moest komen aan deze 'halfslachtige politiek'. 'Wanneer jij bevordert, dat dit gebeurt, desnoods ten laste van een kabinetscrisis, bewijs je in de eerste plaats de Papoea's, [...] onschatbare winst en geef je de partij een gezicht naar de jeugd.' 'W.F. de Gaay Fortman aan J. Zijlstra, 2-3-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 18.
- 195 'Aantekeningen, 11-4-1962', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 376.
- 196 'Aantekeningen, 13-4-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 18.
- 197 'Dagboek, 11-4-1962, 13-4-1962, 15-4-1962', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 123; 'Aantekeningen, 11-4-1962', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 376.
- 198 'Aantekeningen, 8-6-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 18.
- 199 Van der Maar en Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991*, p. 406-409.
- 200 Notulen ministerraad, 6-8-1962, 14-8-1962 en 15-8-1962 en Van der Maar en Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991*, p. 418-423.
- 201 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 158-159.

- 202 Meijer, *Jan de Quay (1901-1985)*, p. 314-317.
- 203 'Socialisten niet te vlug weer in het kabinet', *De Tijd/De Maasbode* 15-10-1962; 'Ook na 1963 regeren zonder socialisten', *de Volkskrant* 15-10-1962.
- 204 'Dagboek, 5-9-1962; 24-9-1962', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 123.
- 205 'J. Zijlstra aan W.P. Berghuis, 13-9-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.
- 206 'Minister geen baan voor het leven', *de Volkskrant* 20-9-1962.
- 207 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 212-225.
- 208 'J. Zijlstra aan W.P. Berghuis, 13-9-1962', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 5.
- 209 HTK, 8-11-1962, p. 256, 264.
- 210 'Dagboek, 17-9-1962', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 47.
- 211 'Washington, 22 sept.', *De Tijd/De Maasbode* 22-9-1962; 'Prof. Zijlstra ontkent benoemingsgeruchten', *De Telegraaf* 24-9-1962; 'Jacobsson (van IMF) overleden', *Het Parool* 6-5-1963; 'Drie Nederlandse kandidaten voor monetair fonds', *De Telegraaf* 7-5-1963.
- 212 'Dagboek, 19-2-1963', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 124.
- 213 'Populariteit toekomstige ministers, NIPO, 20-2-1963', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 271.
- 214 'Dagboek, 19-2-1963, 20-4-1963', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 124 en J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Bd. 2. Heroriëntatie en integratie (1963-1980)*, Valkhof Pers, Nijmegen 2000, p. 150-151.
- 215 Nadruk in origineel. 'Dagboek, 16-5-1963', KDC, archief W.L.P.M. de Kort 762, inv.nr. 32.
- 216 Ook de goed geïnformeerde oud-minister Jo Meynen van de ARP vertelde Schmelzer dat Zijlstra 'per se' geen minister wilde blijven. 'Dagboek, 25-5-1963, 14-6-1963', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 124
- 217 Scholten, *Mooie Barend*, p. 93.
- 218 Zijlstra had op 12 juni in Breda een geheim onderhoud met formateur De Kort, waar zij het stappenplan bespraken om tot een vierpartijkabinet van VVD, ARP, CHU en KVP te komen. 'Onderhoud met De Kort, 12-6-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19; Alexander van Kessel, 'Confessioneel-liberale samenwerking geprolongerd', in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*, Boom, Amsterdam 2010, p. 15-50.
- 219 'Dagboek, 7-7-1963, 8-7-1963, 9-7-1963', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 47.
- 220 Van Kessel, 'Confessioneel-liberale samenwerking geprolongerd', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 35-36.
- 221 Scholten, *Mooie Barend*, p. 93-94.
- 222 'Sir A. Noble to Earl of Home, Foreign Office, 31-7-1963', NAK, FO 371/169415.
- 223 'Zeer donker Den Haag', *de Volkskrant* 11-7-1963; 'Domme dinsdag', *De Telegraaf* 11-7-1963.

8 SLEUTELFIGUUR VAN EEN DYNAMISCHE ECONOMIE

- 1 'Tien vragen aan prof.dr. J. Zijlstra', *Het Parool* 31-10-1964; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 112-113; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 160-161.
- 2 Interview J.G. Knol, 11-10-2013, 26-5-2015.
- 3 'Zijlstra nu ook in AKU', *De Waarheid* 28-4-1964; 'Het bier is weer best', *De Waarheid* 11-6-1966.
- 4 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 160.

- 5 'F.Q. den Hollander aan commissarissen, 24-7-1963', 'H.W.A. van den Wall Bake aan J. Zijlstra, 25-7-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 6 'Zijlstra commissaris van bank', *Trouw* 9-8-1963; H.M. Helmers e.a., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*, Van Gennep, Amsterdam 1975, p. 94.
- 7 Helmers e.a., *Graven naar macht*, p. 95-96; Keetie Sluyterman, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw*, Boom, Amsterdam 2003, p. 188 en Gerarda Westerhuis, 'The Dutch corporate network: Considering its persistence', in: Thomas David en Gerarda Westerhuis (red.), *The power of corporate networks. A comparative and historical perspective*, Routledge, Londen 2014, p. 89-106.
- 8 Interview R. Sonnenberg, 18-5-2015.
- 9 'Gesprek met H.K.J. Beernink, 20-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 10 'Henry H. Sonnenberg aan J. Zijlstra, 26-11-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 11 Telefoongesprek J.G. Knol, 26-5-2015.
- 12 'G.M. Verrijn Stuart aan J. Zijlstra, 8-8-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 13 'P.A. Fopma aan J. Zijlstra, 15-7-1964', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 14 Het vijftiende commissariaat was bij Inland nv, dat aan Hunter Douglas gelieerd was.
- 15 'H.H. Thyssen-Bornemisza aan J. Zijlstra en J. Kraayenhof, 4-5-1966' en 'H.J. Kruisinga aan J. Zijlstra, 17-6-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 16 Helmers, *Graven naar macht*, p. 100; Sluyterman, *Kerende kansen*, p. 212-213.
- 17 'B. Colenbrander aan J. Zijlstra, 29-10-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 18 'Notulen raad van commissarissen HBM, 13-12-1965'.
- 19 *The Thyssen-Bornemisza Group*, s.n., Rotterdam 1970, p. 9.
- 20 'BHS aan correspondenten, 11-12-1970', NA, archief DNB 2.25.68, inv.nr. 9973.
- 21 Thomas Rother, *Die Thyssens. Tragodie der Stahlbarone*, Campus Verlag, Frankfurt 2003; 'Operatie Juliana deel I en II', *NRC Handelsblad* 1-6-1991, 8-6-1991. Zie de laatste krantenartikelen voor een reconstructie van de onwaarschijnlijke geschiedenis van de BHS en het bezit van het Koninklijk Huis kort na de bevrijding.
- 22 'Baron Thyssen-Bornemisza. Industrialist who built fabled art collection dies at 81', *NY Times* 28-4-2002.
- 23 'H.H. Thyssen-Bornemisza aan J. Zijlstra, 11-11-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 24 'D. de Jong aan J. Zijlstra, 15-12-1966'; 'G.J.H. de Graaff aan J. Zijlstra, 15-1-1967'; 'H.H. Sonnenberg aan J. Zijlstra, 26-1-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nrs. 20 en 21; interview R. Sonnenberg, 18-5-2015.
- 25 H.H. Thyssen-Bornemisza aan J. Zijlstra, 4-4-1966'; 'H.H. Thyssen-Bornemisza aan J. Zijlstra en J. Kraayenhof, 4-5-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 26 Telefoongesprek Harrie Langman, 1-4-2015.
- 27 'Correspondentie TBG', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 28.
- 28 'Ich ernenne als Testamentsvollstrecker meines Nachlasses [...] Dr. J. Grob, Castagnola, J. Kraayenhof, Amsterdam und Prof.dr. J. Zijlstra, Den Haag.' 'Kodizil H.H. Thyssen-Bornemisza, 20-4-1967', familiearchief Zijlstra; 'Testament en codicil H.H. Thyssen-Bornemisza, 31-11-1974', ADNB, inv.nr. 48577.
- 29 'Testament en codicil H.H. Thyssen-Bornemisza, 30-11-1974', ADNB, inv.nr. 48577.
- 30 Deze paragraaf is geschreven op basis van interviews met de vijf kinderen van Zijlstra.

- 31 'Deze pillen-rage is funest', *De Telegraaf* 21-1-1961.
- 32 'Een vraaggesprek met prof. Zijlstra', *Nederlandse Gedachten* 28-5-1966.
- 33 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 24-9-1941', familiearchief Zijlstra.
- 34 Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', p. 108; interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 35 Interview A.J. Zijlstra, 5-10-2016.
- 36 Interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 37 'J. Zijlstra aan F.H.M. Grapperhaus, 22-6-1971', ADNB, inv.nr. 50560.
- 38 Interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 39 Interview N. Zijlstra, 9-3-2015.
- 40 Interview A. Bakker, 18-6-2014.
- 41 Willem Aantjes, 'Krachtige bestuurder, innemende persoonlijkheid. In memoriam Joop Bakker (1921-2003)', in: Carla van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, Sdu, Den Haag 2004, p. 141-144.
- 42 Interview A. Bakker, 18-6-2014; 'Dagboek, 4-3-1964', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 49.
- 43 HEK, 20-7-1965, p. 822.
- 44 Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', p. 106.
- 45 Interview N. Zijlstra, 9-3-2015.
- 46 Van der Woude, 'Sin en wille kinne folle tille'.
- 47 'H.A. Korthals aan J. Zijlstra, 10-4-1970', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 22.
- 48 Interview A. Bakker, 18-6-2014; 'Minister Bakker een ijverig mannetje', *Vrij Nederland* 19-12-1970.
- 49 'H.C. van Straaten aan J. Zijlstra, 21-2-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 50 'J. Zijlstra aan Z.K.H. Prins der Nederlanden, 7-1-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 51 Verder bestond de Tafelronde in 1962 uit: Bankpresident Holtrop, oud-minister en bankier W.H. Fockema Andreae, Kon. Zout Ketjen-directeur H.M. van Mourik Broekman, Shell-directeur L. Schepers, textielfabrikant Joan Gelderman, werkgeversvoorman Frans den Hollander, KVP-Tweede Kamerlid Charles Welter en PvdA-Tweede Kamerlid Connie Patijn. 'F.G. Waller aan leden Tafelronde, 28-4-1962', familiearchief Zijlstra.
- 52 W.H. van Leeuwen, *De geschiedenis onzer tafelronde*, familiearchief Zijlstra.
- 53 'F.G. Waller aan J. Zijlstra', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20; interview V. Halberstadt, 29-6-2017.
- 54 'B. Biesheuvel aan J. Zijlstra, 4-11-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 55 Meindert Fennema en Eelke Heemskerk, *Nieuwe netwerken. De elite en de ondergang van de NV Nederland*, Bakker, Amsterdam 2008, p. 125.
- 56 E-mail B. Goudzwaard, 26-5-2015.
- 57 'W.P. Berghuis aan J. Zijlstra, 13-1-1966', 'J. Zijlstra aan W.P. Berghuis, 15-7-1966', 'W.P. Berghuis aan J. Zijlstra, 4-10-1966', 'J. Zijlstra aan W.P. Berghuis, 11-10-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 58 Jelle Zijlstra, 'De schatkist, de politiek en nog wat', ARP, 's-Gravenhage 1962.
- 59 'G. Puchinger aan W.F. de Gaay Fortman, 24-9-1963', HDC, archief W.F. de Gaay Fortman 338, inv.nr. 870.
- 60 'Documenten bezinningscommissie', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 269.
- 61 HEK, 10-12-1963, p. 184-188.

- 62 'Dagboek, 10-12-1963', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 49.
- 63 'Dr. Zijlstra waarschuwt zijn opvolger tegen beleidsfouten', *Algemeen Handelsblad* 11-12-1963; Anne Bos en Marij Leenders, 'Het parlement in beeld', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 51-82; HEK, 10-12-1963, p. 180, 192.
- 64 HEK, 11-12-1963, p. 216.
- 65 Notulen ministerraad, 15-6-1962.
- 66 Zie voor deze opvatting bijvoorbeeld Hein Vos: HEK, 21-3-1961, p. 3149.
- 67 Brand e.a., 'Sociaaleconomisch beleid. Een breuk met het brede-basisverleden?', p. 319.
- 68 W.J.P.M. Fase, *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland. Terugblik en perspectief*, Samson, Alphen aan den Rijn 1980; Noé van Hulst, *De effectiviteit van geleide loonpolitiek in theorie en praktijk*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1984 en Brand e.a., 'Sociaaleconomisch beleid. Een breuk met het brede-basisverleden?', p. 247-319.
- 69 Het was nodig, verdedigde Zijlstra deze stap later in een interview, omdat 'de zuigkracht van de particuliere sector een onhoudbare toestand had geschapen'. Notulen ministerraad, 1-6-1962 en 21-7-1962; 'Een vraaggesprek met prof. Zijlstra', *Nederlandse Gedachten* 28-5-1966.
- 70 'Ch. Glasz aan J. Zijlstra, 19-2-1960', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 4.
- 71 'Balans van gevoerd beleid', *Nederlandse Gedachten* 13-4-1963.
- 72 Aan een woedende Bogaers, volgens Zijlstra 'roofridder van het staatsbudget', schreef hij dat 'tot en met het kabinet-De Quay' in Nederland een solide economisch en financieel beleid was gevoerd. 'J. Zijlstra aan P.C.W.M. Bogaers, 13-10-1997', familiearchief Zijlstra; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 179; Jelle Zijlstra en Folkert de Roos, *De les van veertig jaar en nog iets*, Samson, Alphen aan den Rijn 1989, p. 10-14.
- 73 Roolvink en Schaafsma, *Bauke Roolvink*, p. 84.
- 74 'Commissie ordelijk economisch verkeer, 10-12-1964 t/m 23-9-1966', NA, EZ 2.06.116, inv.nr. 755-758.
- 75 HEK, 28-4-1964.
- 76 'Notulen commissie internationale monetaire vraagstukken', NA, FIN 2.08.51, inv.nr. 79.
- 77 'Notulen Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking', NA, Raad van Advies 3.05.323, inv.nr. 4.
- 78 'College van advies, 19-11-1965', NA, archief M.J. Keyzer 2.21.348, inv.nr. 210.
- 79 'W.G.N. de Keizer aan E.H. van der Beugel, 25-2-1966'; 'W.G.N. de Keizer aan J. Zijlstra, 1-3-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 80 'G. Puchinger aan J. Zijlstra, 19-10-1966, 27-10-1966'; 'J. Zijlstra aan G. Puchinger, 7-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 11.
- 81 'W. van Elden aan J. Zijlstra, 30-8-1963', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 82 'R.E.M. van den Brink aan M.J. Keyzer, 6-12-1966', NA, archief M.J. Keyzer 2.21.348, inv.nr. 210.
- 83 E-mail T. de Graaf, archivaris ABN, 1-5-2015; 'E.B. van den Tol aan J. Zijlstra, 21-12-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
- 84 Joh. de Vries, *Hoogovens IJmuiden. 1918-1968 ontstaan en groei van een basisindustrie*, Koninklijke Nederlandsche Hoogovens, IJmuiden 1968, p. 595-597.
- 85 'Honorarium bindend advies', familiearchief Zijlstra.
- 86 HTK, 18-11-1954, p. 3078; F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering, 1955-1975*, Nijhoff, Leiden 1988, p. 30-31.

- 87 'De jacht op ons aardgas,' *Vrij Nederland* 15-1-1983.
- 88 Arne Kaijser, 'Striking bonanza. The establishment of a natural gas regime in the Netherlands,' in: Olivier Coutard (red.), *The governance of large technical systems*, Routledge, Londen 1999, p. 38-57.
- 89 Anne Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1968, p. 55-63.
- 90 Marij Leenders en Jan Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole,' p. 265-268; J.W. Schot, H.W. Lintsen, Arie Rip en A.A.A. de la Bruhèze, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 2. Delfstoffen, energie, chemie*, Walburg Pers, Zwolle 2000, p. 208-210.
- 91 Ondertussen toonde Financiën zich 'gaarne bereid' mee te denken over belasting-'avoidance' door de oliemaatschappijen. 'Uiteraard geen evasion,' voegde secretaris-generaal Bob Huijsmans daaraan toe. 'Verslag bespreking Financiën, EZ, oliemijnen, 7-1-1963,' NA, EZ 2.06.098, inv.nr. 156.
- 92 Dit onderzoek heeft geen concreet plan van De Pous voor een aardgasfonds boven water gekregen. Wel schreef Zijlstra over de wens van zijn collega en riep ook Andriessen, opvolger van De Pous op EZ, later in de Kamer de 'discussie-Zijlstra/De Pous' in herinnering. *HTK*, 1-2-1995, p. 3544-3545; R.T. Griffiths, *The economy and politics of the Netherlands since 1945*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1980, p. 105.
- 93 Ook Andriessen, die in de jaren tachtig en negentig nogmaals minister van EZ werd, verkondigde dit luid en duidelijk in de Kamer. 'Want uiteindelijk had De Pous gelijk. Hadden wij het maar gedaan, hadden wij maar dat aparte fonds gecreëerd.' *HTK*, 1-2-1995, p. 3545.
- 94 *HEK*, 2-2-1965.
- 95 Zijlstra, 'Structureel begrotingsbeleid, toen en nu,' in: Clerx, *De macht van ministers van Financiën*, p. 35.
- 96 Documenten over het fondsvoorstel van De Pous en zijn discussie met Zijlstra heb ik niet gevonden. Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 143-144.
- 97 Kaijser, 'Striking bonanza,' p. 53.
- 98 Douglass Stewart en Elaine Madsen, *Gaswinst. Over de Nederlandse gasbel en het begin van de Europese energierevolutie*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2007, p. 166; 'Der große Coup der Ölkonzerne,' *Der Zeit* 30-10-1964.
- 99 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 161.
- 100 Stewart, *Gaswinst*, p. 169; 'Esso en Shell in Thyssengas,' *Nieuwsblad van het Noorden* 25-9-1964.
- 101 'Gesprek H. Goedkoop met A.H.O. van Lierop, 29-9-1964,' Historisch Centrum Overijssel (HCO), archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478. Bronnen Stichting Noordzee Mijnbouw met dank aan Wouter Heyveld.
- 102 Opmerking van H.H. Mooij van TNO, die later research-directeur bij Shell-Nederland zou worden. 'Notulen Stichting Noordzee Mijnbouw, 2-12-1966,' HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478.
- 103 Interview H. Langman, 1-4-2015.
- 104 'Gesprek H. Goedkoop met A.H.O. van Lierop, 29-9-1964,' HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478.
- 105 'J. Zijlstra aan BP, 20-10-1964,' 'G.P. O'Meara aan Alistair F.M. Matthews,' 23-11-1964, BP Warwick 10595, inv.nr. 9321.

- 106 'Gesprek met G.A. Wagner, 13-11-1964', familiearchief Zijlstra; Stewart, *Gaswinst*, p. 169.
- 107 'Gesprek G.A. Wagner, 13-11-1964', familiearchief Zijlstra.
- 108 'Gesprek met prof. J. Zijlstra over Stichting Noordzee Mijnbouw, 17-12-1964', NA, EZ 2.06.102, inv.nr. 122.
- 109 'Gesprek Stichting met minister J.E. Andriessen, 22-12-1964', HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478.
- 110 'Memorandum Nederlands Bedrijfsleven en continentaal plat, 16-12-1964', NA, EZ 2.06.102, inv.nr. 122.
- 111 Conclusie van Holtrop na zijn eerste gesprek met Vondeling. 'Lunchgesprek met minister Vondeling, 20-4-1965', ADNB, inv.nr. 50576; Leenders en Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole', p. 270-272.
- 112 'Gesprek Stichting met minister J. den Uyl, 22-12-1965', HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478.
- 113 'Gesprek Stichting met minister A. Vondeling, 6-1-1966', HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv. nr. 1478.
- 114 HEK, 14-9-1965.
- 115 'Gesprek Stichting met minister J. den Uyl, 22-12-1965', HCO, archief HEEMAF, 464.1, inv.nr. 1478; 'Memorandum uitgiftebeleid continentaal plat, 18-12-1964'; 'Memorandum Nederlands bedrijfsleven en continentaal plat, 16-12-1964', NA, EZ 2.06.102, inv.nr. 122.
- 116 Leenders en Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole', p. 271-272.
- 117 HTK, 30-7-1965, p. 1629; Leenders en Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole', p. 272-281.
- 118 HEK, 27-7-1965, p. 871, 878.
- 119 'Oliedebat in crisissfeer', *Algemeen Handelsblad*, 15-9-1965; 'Zijlstra contra Den Uyl', *De Telegraaf* 15-9-1965.
- 120 Zijlstra, 'De weg naar vrijheid I', *ESB* 30-7-1952, p. 582.
- 121 HEK, 14-9-1965, p. 948-951.
- 122 HEK, 21-9-1965, p. 5-6.
- 123 HEK, 14-9-1965, p. 918-922; 'Voorlopig verslag', Kamerstuk 7670, p. 3.
- 124 'Natte mijnwet tijdbom onder Kabinet', *Nieuwsblad van het Noorden* 15-9-1965; 'Systeem-Den Uyl wekt huiver', *de Volkskrant* 15-9-1965; 'Ruk aan de teugels', *De Telegraaf* 16-9-1965.
- 125 'Bespreking AR-top, 5-7-1965', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 375. Biesheuvel zag op 23 september eerst Wagner van Shell, waarna in de ministerraad het continentaal plat ter sprake kwam. 'Scherp verzet van mij tegen ontwerp AMvB. Staatsdeelneming. Den Uyl wel kwaad. Diepenhorst en Verdam willen wel voor stemmen!' 'Agenda, 23-9-1966', HDC, archief B.W. Biesheuvel 763, inv.nr. 3.
- 126 'Een vraaggesprek met prof. Zijlstra', *Nederlandse Gedachten* 28-5-1966. De laatste zin van het citaat stond alleen in het transcript, niet in de uiteindelijk afgedrukte versie van het interview.
- 127 'Gesprek G.A. Wagner, 13-11-1964', familiearchief Zijlstra.
- 128 Interview B. Goudzwaard, 30-7-2014.
- 129 'Dagboek, 4-1-1966', HDC, archief B. Goudzwaard 935, inv.nr. 2.
- 130 'Dagboek, 4-1-1966, 15-10-1966', HDC, archief B. Goudzwaard 935, inv.nr. 2.
- 131 Thomas K. McCraw, *Prophet of innovation. Joseph Schumpeter and creative destruction*, Harvard University Press, Cambridge 2007.

- 132 Jelle Zijlstra en Bob Goudzwaard, *Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten*, EEG, Brussel 1966, p. 52-64; interview H.J. Witteveen, 21-7-2015.
- 133 M.A.G. van Meerhaeghe, 'Recensie Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten', in: *De Economist* 115(1967)3, p. 400-404.
- 134 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 113.
- 135 Jelle Zijlstra, 'Henry Sonnenberg. Ter nagedachtenis, maart 1988', archief Hunter Douglas.

9 JELLE ZAL WEL ZIEN: REDDER DES VADERLANDS IN DIE ÁNDERE JAREN ZESTIG

- 1 Wim Kan, *Lachend over de loongrens*. Oudejaarsconference 31-12-1966.
- 2 'Jelle aan de top van de hitparade', *De Telegraaf* 1-2-1967.
- 3 Johan van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien. Het overgangskabinet-Zijlstra', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 387-415.
- 4 Holtrop stuurde in 1979 een brief met correcties op *Dr. Jelle Zijlstra*. Hij was op 8 augustus in De Tike geweest. Vondeling op 2 augustus. 'M.W. Holtrop aan J. Zijlstra, 26-2-1979', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 18.
- 5 'M.W. Holtrop aan J. Zijlstra, 29-9-1952', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 55.
- 6 'Lunchgesprek met minister Vondeling, 6-7-1966', ADNB, inv.nr. 50576; Martin Fase, *Tussen behoud en vernieuwing. Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1948-1973*, Sdu, Den Haag 2000, p. 243.
- 7 'Aantekeningen 28-7-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71.
- 8 'Ch. Glasz aan A. Vondeling, 31-7-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71.
- 9 'Notulen buitengewone vergadering Raad van Commissarissen, 11-8-1966', ADNB, inv.nr. 3312.
- 10 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 151-152; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 167; 'Aantekening, 2-8-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71; Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, p. 165-166.
- 11 Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, p. 165-166.
- 12 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979.
- 13 Het betrof felle discussies in de ministerraad en daarbuiten. Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, p. 38-39.
- 14 'Aantekeningen 28-7-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71.
- 15 'Notulen buitengewone vergadering Raad van Commissarissen, 11-8-1966', ADNB, inv.nr. 3312.
- 16 'Telefoongesprek Steenberghe, 24-8-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71.
- 17 Peter van der Heiden en Charlotte Brand, 'De entree van de sterke mannen', in: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 175-207.
- 18 Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971*, Balans, Amsterdam 2004, p. 372-373.
- 19 HEK, 22-6-1965, p. 748.
- 20 Zijlstra baseerde zijn gedachtegang op het artikel 'Multiplier effects of a balanced budget' van de Noorse econoom Trygve Haavelmo: ook een evenwichtige begroting kon inflatoir werken in een labiele economische situatie. HEK, 21-12-1965; 'Een vraaggesprek met prof. Zijlstra', *Nederlandse Gedachten* 28-5-1966.
- 21 HEK, 21-12-1965, p. 218-222.
- 22 HEK, 22-12-1965, p. 237-240. Vondeling wees zelf op de erfenis van Witteveen, die zijn begroting belaste.

- 23 'Nederland exporteert inflatie naar het buitenland', *de Volkskrant* 22-12-1965; 'Nederland is haard van inflatie', *De Telegraaf* 22-12-1965.
- 24 'Vernietigend requisitoir', *De Telegraaf* 8-6-1966.
- 25 'Zijlstra in de Eerste Kamer', *Het Vrije Volk* 8-6-1966.
- 26 'Aantekeningen, 3-4-1965, 8-3-1965', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239; Scholten, *Mooie Barend*, p. 142, 159.
- 27 Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 339-340.
- 28 'Dagboek, 6-4-1965, 3-5-1966', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nrs. 50, 51.
- 29 Alexander van Kessel, 'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan': in: *Rondom de Nacht van Schmelzer*, p. 354-359.
- 30 'Aantekeningen fractiebestuur 22-6-1966, gesprek Carl Romme, 24-6-1966, gesprek Bauke Roolvink, 28-6-1966; gesprek Piet de Jong, 29-6-1966; gesprek Edzo Toxopeus, 8-7-1966; gesprek Henk Beernink, 14-7-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
- 31 Van Kessel, 'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan', p. 360-363; Scholten, *Mooie Barend*, p. 166-169.
- 32 Scholten, *Mooie Barend*, p. 172-177; 'Agenda, 27-8-1966', HDC, archief B.W. Biesheuvel 763, inv. nr. 31.
- 33 Scholten, *Mooie Barend*, p. 177-179; 'Agenda, 29-8-1966', HDC, archief B.W. Biesheuvel 763, inv. nr. 31.
- 34 Scholten, *Mooie Barend*, p. 178-179.
- 35 'Agenda 1966, 29-8-1966', HDC, archief B.W. Biesheuvel 763, inv.nr. 31; 'Bespreking AR-top, 5-9-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 375.
- 36 'Dagboek, 20-9-1966', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 52.
- 37 Scholten, *Mooie Barend*, p. 179.
- 38 Michael Schudson noemt 'speaking truth to power', 'clarifying the grounds of public debate' en 'diagnosing opportunity and injustice' de functies die de expert in de politiek vervult. Michael Schudson, 'The trouble with experts – and why democracies need them', in: *Theory and Society* 35(2006)5, p. 491-506.
- 39 'J.J. Gielen aan J. Cals, 22-11-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 222.
- 40 Van Kessel, 'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan', p. 382-384.
- 41 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 390.
- 42 Zijlstra bleek in Duitsland te zitten op de negentiende. Op 20 oktober volgde het eerste gesprek. 'Dagboek kabinetscrisis, 18-10-1966, 19-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
- 43 'Dagboek, 17-9-1966', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nrs. 52.
- 44 Dat De Quay bereid was op te treden had hij Schmelzer eerder al laten weten, mits Zijlstra premier werd. 'J.E. de Quay aan W.K.N. Schmelzer, 13-7-1966', KDC, archief KVP 266, inv.nr. 4527; Meijer, *Jan de Quay*, p. 353-354; 'Gespreksverslag J. Zijlstra, 17-9-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192; Robbert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel*, Sijthoff, Leiden 1973, p. 221.
- 45 'Dagboek, 23-10-1966, 29-10-1966, 1-11-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 102; 'Aantekeningen, 23-10-1966, 28-10-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 46 'Dagboek kabinetscrisis, 21-10-1966, 23-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.

- nr. 192.
- 47 'Dagboek kabinetscrisis, 23-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
- 48 'Aantekeningen, 23-10-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 49 'Formatiedossier', familiearchief Zijlstra.
- 50 'Dagboek kabinetscrisis, 26-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
- 51 De aanvankelijke formulering luidde: 'Het is mij reeds om politieke redenen niet mogelijk, aan Uw verzoek te voldoen.' 'Formatiedossier', familiearchief Zijlstra.
- 52 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 174.
- 53 'Aantekeningen 27-10-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 54 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien. Het overgangskabinet-Zijlstra', p. 392.
- 55 'Notulen gemeenschappelijke vergadering directie en commissarissen, 8-11-1966', ADNB, inv. nr. 54807; 'Aantekeningen, 2-11-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 194; Fase, *Tussen behoud en vernieuwing*, p. 243-246.
- 56 'Aantekeningen 16-11-1966', NA, archief A. Vondeling 2.21.183.189, inv.nr. 71; 'A. Vondeling aan J. Zijlstra, 26-7-1977', ADNB, inv.nr. 48589.
- 57 'Dagboek, 15-11-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 10.
- 58 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien. Het overgangskabinet-Zijlstra', p. 392-393.
- 59 'Aantekeningen 1966, 15-11-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 60 'Rol van Zijlstra is zeer merkwaardig geweest,' schreef Cals eind oktober in zijn dagboek. 'Z. heeft dag na dag, uur na uur de zaak aan de lijn gehouden.' Ook in de laatste fase liet duidelijkheid lang op zich wachten. 'Zal Zijlstra zijn goede naam en zijn gezag op het spel willen zetten?' schreef De Quay op 19 november nog in zijn dagboek. Cals noteerde op 21 november: 'Z. om 5 u naar Soestdijk – heeft zojuist pas beslist, dat hij het doorzet – na de vergadering wist hij nog niet wat hij zou doen.' 'Dagboek, 19-11-1966', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nrs. 52; 'Dagboek, 30-10-1966, 21-11-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 10.
- 61 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 177-178.
- 62 Scholten, *Mooie Barend*, p. 195.
- 63 'Persconferentie Nieuwspoort, 21-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
- 64 HTK, 29-11-1966, p. 300.
- 65 Zie correspondentie 1966-1967, HDC, archief J. Zijlstra, inv.nrs. 20, 21 en 29.
- 66 'C. Baron de Vos van Steenwijk aan J. Zijlstra, 30-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv. nr. 29.
- 67 'G.A. Wagner aan J. den Uyl, 23-11-1966', IISG, archief J. den Uyl, inv.nr. 662.
- 68 'J.E. de Quay aan P.A. Blaisse, 29-11-1966', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 202. Zijlstra onderhield ook goed contact met Blaisse. Toen de KVP in mei 1973 met de PvdA in zee ging, keerde Blaisse zich van zijn partij af. De desbetreffende bedankbrief stuurde hij ook Zijlstra toe. 'P.A. Blaisse aan J. Zijlstra, 5-5-1973', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 69 'Vondeling betreurt vorm van krasse uitspraak', *Algemeen Dagblad* 4-11-1966.
- 70 Jo Cals tekende op dat topambtenaar Molkenboer, Kamerlid Blaisse en de ministers Luns en Biesheuvel bij de ophef rond de AMvB betrokken waren. Pas op 21 november, de dag dat Zijlstra naar de koningin ging, werd het rustig. 'Biesh. heeft mej. de Graaf gebeld – het is niet gekomen. (AMvB cont.plat)' Fuus de Graaff was secretaris op het Kabinet der Koningin. 'Dagboek Cals, 20-11-1966 en 21-11-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 102; Marij Leenders

- en Jan Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole', p. 275.
- 71 'J.E. de Quay aan W.K.N. Schmelzer, 29-11-1966', KDC, archief KVP 266, inv.nr. 4527.
  - 72 'J. Bakker aan J. Zijlstra, 30-12-1966', NA, FIN 2.08.89, inv.nr. 16; 'Memorandum wijziging AMvB, 12-1-1967'; 'Materiële inhoud van de AMvB ex artikel 12 Mijnwet continentaal plat, 16-1-1966', NA, AZ 2.03.01, inv.nr. 5788.
  - 73 'Aantekening, z.d.', NA, EZ 2.06.102, inv.nr. 124.
  - 74 Notulen ministerraad, 20-1-1967.
  - 75 Notulen ministerraad, 20-1-1967 en 27-1-1967; Leenders en Ramakers, 'Particulier initiatief versus staatscontrole', p. 275-276.
  - 76 'Kan kab-Zijlstra dit doen – niet zijn staatkundige positie = vergeving voor 25 en 40 jaar.' 'Aantekeningen januari 1967', IISG, archief J. den Uyl, inv.nr. 667.
  - 77 Online: www.rdm-archief.nl/RDM-NB/RDM-323.html
  - 78 HTK, 30-11-1966, p. 307.
  - 79 'Formatiedossier', familiearchief Zijlstra; Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 394-395.
  - 80 'Dagboek, 15-10-1966', HDC, archief B. Goudzwaard 935, inv.nr. 2; Scholten, *Mooie Barend*, p. 173.
  - 81 Scholten, *Mooie Barend*, p. 173; 'Dagboek kabinetscrisis, 18-10-1966, 23-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
  - 82 'De Zijlstra-mythe', *Het Parool* 1-11-1966.
  - 83 'Gesprek met E. van Lennep, 5-5-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 192.
  - 84 Volgens Bogaers was ook Zijlstra verbaasd over deze uitkomst. Het bood volgens Bogaers een opening om het kabinet-Cals toch terug te laten keren. Beel had volgens Zijlstra gekozen. Hij wilde daarover niet meer nakaarten. 'P.C.W.M. Bogaers aan J. Zijlstra, 21-11-1966, 28-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 85 'Hij verschoof een aantal data waarop belastingveranderingen in zouden gaan,' herinnerde Witteveen zich. 'Typisch een Zijlstra-oplossing.' Interview H.J. Witteveen, 21-7-2015.
  - 86 Ook Berghuis schreef aan Zijlstra dat hij 'de enige' was 'die deze kar kan trekken.' 'W.P. Berghuis aan J. Zijlstra, 22-11-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239; 'Aantekeningen, 1-11-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 194; 'W.K.N. Schmelzer aan J. Zijlstra, 18-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 87 'Persconferentie Nieuwspoort, 21-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 88 'W.K.N. Schmelzer aan J. Zijlstra, 18-11-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 89 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 392-394.
  - 90 Notulen ministerraad, 25-11-1966.
  - 91 Notulen ministerraad, 16-12-1966, 3-2-1967, 17-3-1967, 23-3-1967.
  - 92 Van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen*, p. 402-403; 'Dagboek, 14-10-1966', KDC, archief J. Cals 605, inv.nr. 102.
  - 93 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 395-396; HEK, 20-12-1966. Nadruk door de auteur.
  - 94 'Bob Wttewaall van Stoetwegen aan J. Zijlstra, 15-12-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 95 'C. Patijn aan J. Zijlstra, z.d.', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
  - 96 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 183; Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 407-408.
  - 97 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 407-408.

- 98 Anne Bos, 'Schaakpartij om de belastingcorrecties', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur*, p. 375-412.
- 99 Het deel over deze kwestie en de citaten op basis van: Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 401-407.
- 100 'Een nare week', *de Volkskrant* 3-12-1966; 'Arme Zijlstra', *Het Vrije Volk* 2-12-1966.
- 101 'Welk spel speelde Gerard?' schreef Zijlstra op de envelop waar het Kamerbriefje van Veldkamp in zat. 'Briefje van G.M.J. Veldkamp', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 102 'Kamerbriefjes G.M.J. Veldkamp, z.d.', KDC, archief KVP 266, inv.nr. 4530.
- 103 Veldkamp, *Herinneringen*, p. 182; R.J.J. Stevens, L.J. Giebels en P.F. Maas, *De formatiedagboeken van Beel, 1945-1973. Handboek voor formateurs*, Sdu, Den Haag 1994, p. 256-258.
- 104 'Aantekeningen, 23-10-1966', NA, archief W.K.N. Schmelzer 2.21.383, inv.nr. 194.
- 105 Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, p. 227.
- 106 'Aantekeningen 2-11-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 107 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 193.
- 108 Toen Den Uyl hem confronteerde met de onjuiste voorspelling die hij op een 'onbewaakt ogenblik' had gedaan, bleef Zijlstra op zijn standpunt staan. 'Socialisme en liberalisme; dat is een andere zaak dan PvdA en vvd', wierp hij Den Uyl voor de voeten. HEK, 14-9-1965, p. 940; Harmsma, 'Honest politics', p. 109; Ed Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1988, p. 154.
- 109 Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo, 1965-1967*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2003.
- 110 'Bespreking AR-top, 5-9-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 375.
- 111 'Bespreking AR-top, 5-9-1966', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 375.
- 112 Zie o.a. 'Romme aan J. Zijlstra, 22-11-1966'; 'F.A. Hoogendijk aan J. Zijlstra, 22-11-1966'; 'B. Colenbrander aan Zijlstra, 22-11-1966'; 'J. Donner aan J. Zijlstra, 23-11-1966'; 'J.J.G. Boot aan J. Zijlstra, 25-11-1966'; 'L. Schepers aan J. Zijlstra, 6-1-1967'; 'H. Notenboom aan J. Zijlstra, 1-1-1967'; 'H. Algra aan J. Zijlstra, z.d.', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nrs. 20, 21 en 29.
- 113 'G.J.H. de Graaff aan J. Zijlstra, 15-1-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 21.
- 114 'P.F.S. Otten aan J. Zijlstra, 21-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 21.
- 115 Jan Bruggeman, *Ondernemers verbonden. 100 jaar centrale ondernemingsorganisaties in Nederland*, Inmerc, Wormer 1999, p. 258.
- 116 Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, p. 181-220; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, p. 186-491; Gerrit Voerman en Erwin Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij: De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar vvd*, Boom, Amsterdam 2008, p. 93-135.
- 117 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, p. 159.
- 118 'Deputaten zingen over Jelle', *De Rotterdammer* 16-1-1967.
- 119 Dorine Hermans, *Pieter van Vollenhoven. Burger aan het hof*, Bakker, Amsterdam 2002, p. 118.
- 120 'J. Zijlstra aan W. de Kwaadsteniet, 8-12-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 20.
- 121 Het Jelle-effect bleef in antirevolutionaire kring een heikel thema. Evangelisch-radicalen bleven wijzen op de 'wervende campagne' van Biesheuvel als verklaring voor de stemmenwinst van de partij. Kuiper, *Tussen observatie en participatie*, p. 246; Harinck en Kuiper, *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980*, p. 268.
- 122 'Jelle bij AR op schouders', *Leeuwarder Courant* 16-2-1967; 'Jelle is grijs geworden', *De Telegraaf* 17-2-1967.

- 123 'Vertrouwen in welke leiders?', *De Telegraaf* 15-2-1967; 'Zijlstra keus van 42 pct.', *Het Vrije Volk* 3-3-1967.
- 124 'Adviezen aan HM de Koningin', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 12.
- 125 'W.K.N. Schmelzer aan M.P.L. Steenberghe, 21-2-1967', KDC, archief KVP 226, inv.nr. 4545.
- 126 'M.P.L. Steenberghe aan W.K.N. Schmelzer, 6-2-1967', KDC, archief KVP 226, inv.nr. 4545.
- 127 'M.P.L. Steenberghe aan W.K.N. Schmelzer, 24-2-1967', KDC, archief KVP 226, inv.nr. 4545.
- 128 'Gesprekken met de fractieleiders, 20 en 21-2-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 129 'Gesprek met J. den Uyl, 20-2-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 130 'Memorandum t.b.v. de kabinetsinformatie, 21-2-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 12.
Zie voor deze alinea's ook: Johan van Merriënboer, 'Jelle wil niet, Joop mag niet, Norbert kan niet en Barend durft niet', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur*, p. 15-48.
- 131 'J.M. den Uyl aan J. Zijlstra, 22-2-1967'; 'E.H. Toxopeus aan J. Zijlstra, 23-2-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 12.
- 132 'Conclusies uit de antwoorden van de fractievoorzitters op het memorandum, 23-2-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 12.
- 133 'Aantekeningen, 23-2-1967', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 134 'Gesprek met J. den Uyl, 23-2-1966', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 135 'Dagboek, 24-2-1967', HDC, archief P.J. Verdam, inv.nr. 47.
- 136 'Dagboek, 16-2-1967', HDC, archief P.J. Verdam, inv.nr. 47.
- 137 'Dagboek, 21-2-1967', HDC, archief P.J. Verdam, inv.nr. 47.
- 138 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 195.
- 139 'Over welke sloot?', *Trouw* 25-2-1967.
- 140 'Dagboek, 17-2-1967', HDC, archief P.J. Verdam, inv.nr. 47.
- 141 Van den Berg, *Deining*, p. 348-351.
- 142 'Zijlstra bereid premier te worden', *De Telegraaf* 24-2-1967; 'Zijlstra toch premier', *Het Vrije Volk* 25-3-1967.
- 143 'E.H. Toxopeus aan J. Zijlstra, 3-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 1.
- 144 'Dagboek, 1-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 145 'J. Zijlstra aan W.K.N. Schmelzer, 2-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 20.
- 146 'Dagboek 3-3-1967', HDC, archief B.W. Biesheuvel 763, inv.nr. 17; 'Dagboek 3-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 147 'Dagboek P.J. Verdam, 23-2-1967, 25-2-1967', HDC, archief P.J. Verdam, inv.nr. 47.
- 148 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 191.
- 149 'Televisie-toespraak J. Zijlstra, 10-1-1967', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 21.
- 150 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 188.
- 151 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 135.
- 152 Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', p. 109; 'J. Zijlstra aan G. Eyskens, 15-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 21.
- 153 'Dagboek, 28-3-1967', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 52.
- 154 Van Merriënboer, 'Jelle zal wel zien', p. 415; 'Dagboek, 5-4-1967', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 52.
- 155 'Jelle is grijs geworden...', *De Telegraaf* 17-2-1967.

- 156 Jungschläger, 'Hetty Zijlstra-Bloksma', p. 108
- 157 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview I. Zijlstra, 23-3-2015; interview A.J. Zijlstra, 2-7-2014.
- 158 'Dagboek, 3-3-1967', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 52.
- 159 'Dagboek, 6-3-1967', BHIC, archief J.E. de Quay 333, inv.nr. 52.
- 160 Fase, *Tussen behoud en vernieuwing*, p. 246; 'Notulen vergadering Raad van Commissarissen, 7-2-1966', ADNB, inv.nr. 3312.
- 161 'M.P.L. Steenberghe aan J. Zijlstra, 7-2-1967, 24-2-1967'; 'J. Zijlstra aan M.P.L. Steenberghe, 21-2-1967, 14-3-1967', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 51.
- 162 Scholten, *Mooie Barend*, p. 249-250.
- 163 'The election and formation of a new government, Mr. Olver to Mr. Brown, 17-4-1967', NAK, FCO 33/377.
- 164 Van Merriënboer, 'Jelle wil niet, Joop mag niet, Norbert kan niet en Barend durft niet', p. 32-35.
- 165 Van Merriënboer, 'Jelle wil niet, Joop mag niet, Norbert kan niet en Barend durft niet', p. 35-41; Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, p. 100; Scholten, *Mooie Barend*, p. 261-262, 271-273.
- 166 'Aantekeningen 30-3-1967, 3-4-1967', HDC, archief W.P. Berghuis 887, inv.nr. 239.
- 167 HTK, 30-11-1966, p. 307; HTK, 1-12-1966, p. 353.

10 REDDINGSOPERATIES EN DE BOODSCHAP VAN EEN 'DIEHARD CENTRAL BANKER'

- 1 Jelle Zijlstra, 'Central bank and government', in Age Bakker e.a. (red.), *Monetary stability through international cooperation. Essays in honour of André Szász*, Kluwer, Dordrecht 1994, p. 45-58.
- 2 'Zijlstra met spoed naar Washington', *De Tijd* 15-3-1968; 'Zijlstra terug in Johnson's vliegtuig', *De Telegraaf* 19-3-1968; 'Dr. Zijlstra werd thuisgebracht', *Leeuwarder Courant* 18-3-1968.
- 3 'Notitie maart-weekend te Bazel, 12-3-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 4 'Zijlstra met spoed naar Amerika', *De Telegraaf* 16-3-1968.
- 5 'J. Zijlstra aan H. van Riel, 12-8-1968', ADNB, inv.nr. 2467.
- 6 William Glenn Gray, 'Number one in Europe. The startling emergence of the Deutsche Mark, 1968-1969', in: *Central European History* 39(2006)1, p. 56-78.
- 7 'I am a rather die-hard central banker who adheres to the simple theory that economic subjects as well as governments have to live within their means.' 'J. Zijlstra aan G. Alon (editor Business Diary), 12-12-1968', 'J. Zijlstra aan W.M. Clarke (editor The Banker), 12-12-1968', ADNB, inv.nr. 2467.
- 8 Wim Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998. Van Amsterdamse kredietinstelling tot Europese stelselbank*, Boom, Amsterdam 2004, p. 164-176.
- 9 'Rondgang nieuwe president, 3-5-1967', ADNB, inv.nr. 51798; 'A. Szász aan [NN], 11-11-1967', ADNB, inv.nr. 88779.
- 10 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 11 A.J. van Straaten, *Niet zómaar een baantje. Herinneringen van een voormalige hoofdbeambte aan de Studiedienst en een president van de Nederlandsche Bank uit de jaren vijftig en zestig*, Donker, Rotterdam 1993, p. 72-80; Wim Vanthoor, *Een oog op Holtrop. Grondlegger van de Nederlandse monetaire analyse*, DNB, Amsterdam 1993, p. 188, 205-206.

- 12 'A. Szász aan [NN], 11-11-1967', ADNB, inv.nr. 88779.
- 13 'Dagboek André Szász, 3-6-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 14 Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998*, p. 270.
- 15 'J. Zijlstra aan H.W. Lambers, 30-5-1967', ADNB, inv.nr. 2366.
- 16 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 199-200.
- 17 'Hollands dagboek', *NRC Handelsblad* 18-12-1976.
- 18 Interview A. Vervelde, 14-6-2014; interview A.J. Zijlstra, 2-7-2014.
- 19 De BIS zou tot 1977 in dit voormalig hotel gevestigd blijven. In dat jaar betrof de BIS 'de Toren' die aan de andere kant van de Centralbahnplatz gebouwd was. Gianni Toniolo en Piet Clement, *Central bank cooperation at the Bank for International Settlements, 1930-1973*, Cambridge University Press, New York, p. 62.
- 20 Sinds de Tweede Wereldoorlog werd de BIS-president gezocht bij de kleinere centrale banken. De belangen van de 'grote vier' waren te groot om als neutrale voorzitter en bemiddelaar in de vergaderingen op te treden. In 1967 was de Zweed Åsbrink Zijlstra's voornaamste concurrent. Hij werd gesteund door Amerika, dat geen officiële stem in de benoeming had. Zijlstra was relatief onbekend, maar kreeg toch de voorkeur. 'G. Ferras aan J. Zijlstra, 9-5-1967', ADNB, inv. nr. 51205; 'Telephone conversation Alfred Hayes with governor Leslie O'Brien, 21-3-1967'; 'Leslie O'Brien to Per Åsbrink, 25-5-1967', Bank of England Archive (BOEA) G3-265, G3-259.
- 21 'J. Zijlstra aan Maurice Ferras, 19-5-1967', ADNB, inv.nr. 51205.
- 22 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 229.
- 23 John Singleton, *Central banking in the twentieth century*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, p. 147-153; Toniolo en Clement, *Central bank cooperation at the Bank for International Settlements*, p. 200-259.
- 24 De geheimzinnige bijeenkomsten in Bazel, het gebrek aan transparantie en het oorlogsverleden van de bank gaven voeding aan complottheorieën. Adam LeBor, *Tower of Basel. The shadowy history of the secret bank that runs the world*, Public Affairs, New York 2013.
- 25 Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 159.
- 26 'Rowland Stanley Baring, 3rd Earl of Cromer aan J. Zijlstra, 4-12-1968', ADNB, inv.nr. 51206.
- 27 'Questions examinees avec le President, 9-3-1970, 13-4-1970', ADNB, inv.nr. 50568.
- 28 'Afscheidsspeech, december 1981', familiearchief Zijlstra.
- 29 'Financieel dossier', familiearchief Zijlstra. Deze salarissen liepen in 1976 op tot respectievelijk 346.000 en 150.000 gulden. Omgerekend naar huidige waarde was dat samen een brutojaarinkomen van 617.000 euro.
- 30 Zijlstra zat als BIS-president de laatste vergaderingen voor. Toniolo en Clement, *Central bank cooperation at the Bank for International Settlements*, p. 439-444; Segers, *Reis naar het continent*, p. 171-176.
- 31 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 10-1-1968', ADNB, inv.nr. 50577.
- 32 'Federal Open Market Committee (FOMC), Unredacted minutes 18-4-1972', Records of the Federal Reserve System (FRS), 82. <https://catalog.archives.gov/id/4706858>.
- 33 'Speech jaarvergadering IMF. Redevoering te Rio de Janeiro, 28-9-1967', ADNB, inv.nr. 52231.
- 34 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 235.
- 35 'Gesprek met Sir Leslie O'Brien, 2-10-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 36 'J. Zijlstra aan H.H. Thyssen-Bornemisza, 6-7-1967', ADNB, inv.nr. 2466.

- 37 Catherine Schenk, *The decline of Sterling. Managing the retreat of an international currency 1945-1992*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, p. 312.
- 38 'Gesprek met Sir Leslie O'Brien, 2-10-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 39 'Gesprek met de heer R.G. Raw, 19-10-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 40 Barry Eichengreen, *Globalizing capital. A history of the international monetary system*, Princeton University Press, Princeton 1996, p. 125.
- 41 'President, Internationale besprekingen 12-11-1967', ADNB, inv.nr. 50563.
- 42 Schenk, *The decline of Sterling*, p. 162-163, 175-180; Arran Hamilton, 'Beyond the Sterling devaluation. The gold crisis of March 1968', in: *Contemporary European History* 17(2008)1, p. 77-79.
- 43 Michael Bordo, 'The Bretton Woods international monetary system. A historical overview', in: Michael Bordo en Barry Eichengreen (red.), *A retrospective on the Bretton Woods system. Lessons for international monetary reform*, University of Chicago Press, Chicago 1993, p. 3-108.
- 44 Daniel Sargent, 'Lyndon Johnson and the challenges of economic globalization', in: Francis J. Gavin en Mark Atwood Lawrence, *Beyond the Cold War. Lyndon Johnson and the new global challenges of the 1960s*, Oxford University Press, Oxford 2014, p. 17-35.
- 45 Michael Bordo en Catherine Schenk, 'Monetary policy cooperation and coordination. An historical perspective on the importance of rules', in: Michael Bordo en John B. Taylor (red.), *Rules for international monetary stability. Past, present, and future*, Hoover Institution Press, Stanford 2017, p. 245-270.
- 46 Barry Eichengreen, *Exorbitant privilege. The rise and fall of the dollar*, Oxford University Press, Oxford/New York 2011, p. 58.
- 47 Hamilton, 'Beyond the Sterling devaluation. The gold crisis of March 1968', p. 83; 'Vergadering onder leiding van Frederick L. Deming, 11-12-1967', 'Notitie december-weekend te Bazel, 14-12-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 48 'Notitie januari-weekend te Bazel, 11-1-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 49 Helga Haftendorn (red.), *The strategic triangle. France, Germany, and the United States in the shaping of the new Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore 2006.
- 50 'Notitie maart-weekend te Bazel, 12-3-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 51 'Internationale besprekingen 10-11-1967', 'notitie maart-weekend te Bazel, 12-3-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 52 Sargent, 'Lyndon Johnson and the challenges of economic globalization', p.33; Hamilton, 'Beyond the Sterling devaluation', p. 73-95; Arran Hamilton en Michael J. Oliver, 'Downhill from devaluation. The battle for sterling, 1968-72', in: *Economic History Review* 60(2007)3, p. 486-512; Rajarshi Roy, 'The battle for Bretton Woods. America, Britain and the international finance crisis of October 1967-March 1968', in: *Cold War History* 2(2002)2, p. 47.
- 53 'Notitie maart-weekend te Bazel, 12-3-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 54 'Bijeenkomst te Washington, 16 en 17-3-1968', ADNB, inv.nr. 53310.
- 55 Zie voor correspondentie en nota's betreffende overleg in de zomer van 1968, ADNB, inv.nr. 52287.
- 56 Het betrof omvangrijke reserves aangehouden in de zogenaamde 'overseas sterling area': de voormalige Britse invloedssfeer in Afrika, Azië, het Caraïbisch gebied en Oceanië. Pas op het einde van de jaren zeventig waren de reserves vrijwel afgebouwd en hield de sterling area op

- te bestaan. Hamilton en Oliver, 'Downhill from devaluation', p. 486-512; Schenk, *The decline of Sterling*.
- 57 De begroting die Wilson in maart 1968 verdedigde werd later beschreven als 'perhaps the most formidable deflationary budget since the war'. Hamilton en Oliver, 'Downhill from devaluation', p. 491; Roy, 'The battle for Bretton Woods', p. 54-55.
- 58 'President's Address to the Nation, 31-3-1968'; Sargent, 'Lyndon Johnson and the challenges of economic globalization', p. 33-34.
- 59 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 10-6-1968', ADNB, inv.nr. 51143.
- 60 Toniolo en Clement, *Central bank cooperation at the Bank for International Settlements*, p. 477, 485.
- 61 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 230-233.
- 62 Margaret G. de Vries, *The International Monetary Fund 1966-1971. The system under stress. Volume I. Narrative*, IMF, Washington 1976, p. 25-26, 190-205.
- 63 G.A. Kessler: 'Overzicht van enige internationale monetaire vraagstukken op korte en op langere termijn, 7-11-1967', ADNB, inv.nr. 52299.
- 64 Carol M. Connell, *Reforming the world monetary system. Fritz Machlup and the Bellagio Group*, Pickering & Chatto, Londen 2012.
- 65 Correspondentie Fritz Machlup met resp. M.W. Holtrop en J. Zijlstra, Fritz Machlup papers, Box 75, folders 13 en 15, Hoover Institution Archives.
- 66 'J. Zijlstra aan David Rockefeller, 17-4-1969'; 'J. Zijlstra aan Fritz Machlup, 3-9-1969', ADNB, inv. nr. 2468.
- 67 'J. Dewey Daane aan J. Zijlstra, 18-7-1969', ADNB, inv.nr. 50565.
- 68 E-mail J. Dewey Daane aan J. Harmsma, 20-8-2016.
- 69 'J. Dewey Daane aan J. Zijlstra, 18-7-1969', ADNB, inv.nr. 50565.
- 70 E-mail J. Dewey Daane aan J. Harmsma, 20-8-2016.
- 71 'Gesprek D. Rockefeller van de Chase Manhattan bank te New York, 20-2-1969', ADNB, inv.nr. 2468.
- 72 Notulen directievergadering, 7-7-1971, ADNB, inv.nr. 2104.
- 73 'Inside the international industrial conference', *Dock of the Bay* 30-9-1969; 'Industrialists speak', *The Stanford Daily* 2-10-1969; 'Kick the ass of the ruling class', *The Movement* september 1969.
- 74 'Toespraak J. Zijlstra ter gelegenheid van de officiële opening van het nieuwe gebouw van de Hoofdbank, 7-5-1968', ADNB, inv.nr. 52231.
- 75 'De Nederlandsche Bank op het Frederiksplein', *Polygoonjournaal* 13-5-1968; *Avro's Televizier*, 6-9-1968.
- 76 'Bank sterker dan Jericho', *De Tijd* 2-6-1970; 'Pleinen vol spelende kinderen', *De Tijd* 4-6-1970; Jos van der Lans, Herman Vuijsje en Mila Ernst, *Lage landen, hoge sprongen: Nederland in beweging 1898-1998*, Inmerc, Wormer 1998, p. 172.
- 77 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 78 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 79 Interview A.J. Zijlstra, 26-9-2014; notulen ministerraad, 25-11-1957.
- 80 'J. Zijlstra aan W. J. de Jong, 23-8-1968', ADNB, inv.nr. 2472; 'interview I. Zijlstra', 23-3-2015.
- 81 Wiarda, *Bleu*, p. 139-178.

- 82 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 83 'J. Zijlstra aan Christine Kuipers, 22-12-1975', ADNB, inv.nr. 53340.
- 84 'H. Lammers aan J. Zijlstra, 9-5-1968'; 'J. Zijlstra aan H. Lammers, 10-5-1968'; 'J. Zijlstra aan H. Lammers, 13-6-1968'; 'H. Lammers aan J. Zijlstra, 7-11-1968'; 'J. Zijlstra aan H. Lammers, 25-11-1968', ADNB, inv.nr. 2467 en 2474.
- 85 Interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 86 Christopher S. Chivvis, 'Charles de Gaulle, Jacques Rueff and French international monetary policy under Bretton Woods', in: *Journal of Contemporary History* 41(2006)4, p. 701-706; Christopher S. Chivvis, *The monetary conservative. Jacques Rueff and twentieth-century free market thought*, DeKalb, Northern Illinois University Press 2010, p. 149-177.
- 87 'Je crois qu'il est plutôt mieux de parler d'un seul principe, c'est à dire la nécessité de sauvegarder l'honnêteté de la monnaie.' 'J. Zijlstra aan J. Rueff, 21-12-1973', ADNB, inv.nr. 53321.
- 88 'M.A. Heilperin aan M.W. Holtrop, 9-4-1955', ADNB, inv.nr. 18056.
- 89 Zie voor correspondentie M.A. Heilperin met M.W. Holtrop, ADNB, inv.nr. 18056; Emile van Lennep en Evert Schoorl, *Working for the world economy*, NIBE, Amsterdam 1998, p. 133-134.
- 90 'M.A. Heilperin aan J. Zijlstra, okt 1959', 'M.A. Heilperin aan J. Zijlstra, 29-10-1966', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nrs. 11 en 13; 'M.A. Heilperin aan J. Zijlstra, 16-3-1970, 15-5-1970', 'J. Zijlstra aan M.A. Heilperin, 21-5-1970', ADNB, inv.nr. 2485.
- 91 Anthony M. Endres, *Great architects of international finance. The Bretton Woods era*, Routledge, Londen 2005, p. 162-165.
- 92 'M.A. Heilperin aan J. Zijlstra, 15-11-1963', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 9.
- 93 'M.A. Heilperin aan F. Machlup, 8-4-1970', 'F. Machlup aan M.A. Heilperin, 8-4-1970', Fritz Machlup papers, Box 238, folder 3, Hoover Institution Archives.
- 94 André Szász, *Monétaire diplomatie. Nederlands internationale monetaire politiek 1958-1987*, Stenfert Kroese, Leiden 1988, p. 69-70.
- 95 Notulen directievergadering, 7-11-1967, ADNB, inv.nr. 2085.
- 96 'J. Zijlstra aan J. Meynen, 13-2-1970', ADNB, inv.nr. 51781.
- 97 'E.H. van der Beugel aan J. Zijlstra, z.d. (1967)', ADNB, inv.nr. 2473; notulen REA, 16-8-1971.
- 98 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 9-6-1969', ADNB, inv.nr. 51143.
- 99 'J. Zijlstra aan W.M. Clarke (editor The Banker), 12-12-1968', ADNB, inv.nr. 2467.
- 100 'J. Zijlstra aan G. Alon (editor Business Diary), 12-12-1968', ADNB, inv.nr. 2467.
- 101 'A recipe for growth', *The Times* 5-12-1968.
- 102 'Algemeen overzicht 1969', in: Jelle Zijlstra, *Gematigd monetarisme. 14 jaarverslagen van de Nederlandsche Bank NV, 1967-1980*, Stenfert Kroese, Leiden 1985, p. 101.
- 103 'J. Zijlstra aan P. Kuin, 22-11-1972', ADNB, inv.nr. 2471.
- 104 'J. Zijlstra aan M. Debré, 20-6-1969', ADNB, inv.nr. 2468.
- 105 Telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016.
- 106 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 232; telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016.
- 107 'Dagboek André Szász, 3-9-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 108 'Internationale monetaire problemen. Redevoering te Paramaribo, 31-3-1978', ADNB, inv.nr. 51145.
- 109 Lief tinck schaarde ook Holtrop in het rijtje Zijlstra-Witteveen en gaf de voorkeur aan Hein Vos, prof. H.W.J. Bosman en oud-minister Beyen. 'P. Lief tinck aan A. Vondeling, 18-10-1965',

- NA, archief A. Vondeling 2.21.183.89, inv.nr. 118.
- 110 'Het was de enige keer dat ik (overigens met steun van Lief tinck) een dergelijke stap gedaan heb.' Koos Polak aan André Szász, 19-6-1988, archief André Szász; e-mail André Szász aan auteur, 26-5-2015.
- 111 Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 161.
- 112 E-mail A. van Bentrum-van der Veen, 1-11-2016; interview R. Landvreugd, 20-10-2016.
- 113 Lunchgesprek met minister Witteveen, 14-9-1967, ADNB, inv.nr. 50577.
- 114 notulen ministerraad, 15-9-1967.
- 115 Zijlstra had op 2 november ook een gesprek met premier De Jong. Volgens zijn aantekeningen om 'de bewaking van onze geldtransporten' te bespreken. 'Financieel beleid in het bijzonder met betrekking tot de werkgelegenheid, 10-10-1967', 'Gesprek met premier De Jong, 2-11-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 116 'Algemeen overzicht 1967', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 33-62.
- 117 'Financieel beleid in het bijzonder met betrekking tot de werkgelegenheid, 10-10-1967', ADNB, inv.nr. 2466.
- 118 'J. Zijlstra aan J.H. van Heek, 30-6-1970', ADNB, inv.nr. 2469.
- 119 'Notitie inzake kritiek op president J. Zijlstra, 18-6-1968', ADNB, inv.nr. 52219.
- 120 'NvV: Zijlstra kan zijn pessimisme niet waarmaken', *Leeuwarder Courant* 4-5-1968.
- 121 'NvV: Zijlstra is te pessimistisch', *De Tijd* 6-5-1968; 'CNV tegen president DNB: Werkloosheid is meer dan economisch probleem', *Leeuwarder Courant* 1-5-1968.
- 122 'Notitie inzake kritiek op president J. Zijlstra, 18-6-1968', ADNB, inv.nr. 52219.
- 123 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 18-12-1968', familiearchief Zijlstra.
- 124 'Telefoongesprekken met minister De Block, 23-2-1969', familiearchief Zijlstra.
- 125 Bos, 'Schaakpartij om de belastingcorrecties', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur*, p. 385-394; Anne Bos, *Verloren vertrouwen. Afgetreden ministers en staatssecretarissen, 1967-2002*, Boom, Amsterdam 2018, p. 32-35.
- 126 'L. de Block aan J. Zijlstra, 10-2-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 127 Notulen REA, 20-2-1970; Notulen SER, 7-5-1971.
- 128 Notulen REA, 24-8-1970 en 12-10-1970.
- 129 Notulen REA, 24-8-1970; notulen SER, 18-9-1970 en 7-5-1971.
- 130 'Algemeen overzicht 1970', p. 131-133, in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*; 'Dr. Jelle Zijlstra: Bevries artikel acht', *Ruim Zicht* 19-5-1970.
- 131 Deze twee alinea's zijn geschreven op basis van Anne Bos en Leon van Damme, 'De lonen afremmen', in: Van Merriënboer en Van Baalen, *Polarisatie en hoogconjunctuur*, p. 413-461.
- 132 Notulen SER, 18-9-1970.
- 133 'President Zijlstra of the Netherlands Bank said effective steps would be taken to deal with inflation in the Netherlands, including a wage freeze.' 'FOMC, Unredacted minutes 17-11-1970', Records of the FRS, 82.
- 134 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 3-9-1970', ADNB, inv.nr. 50577.
- 135 Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998*, p. 164-172.
- 136 Toen Zijlstra hem bedankte voor de felicitatie ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag, refereerde hij ook aan het boek waar Vondeling mee bezig was: 'Je begrijpt dat ik je boek met vrozen en beven tegemoet zie. Ik hoop, dat je de door mij bedreven politieke wandaden niet

- in al te zwarte kleuren hebt geschilderd.' Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, p. 150; 'J. Zijlstra aan A. Vondeling', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 137 Directievergadering 13-4-1970, ADNB, inv.nr. 2102.
- 138 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 1-11-1967', ADNB, inv.nr. 50577.
- 139 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 1-11-1967 en 26-2-1969', ADNB, inv.nr. 50577.
- 140 Witteveen, *De magie van harmonie*, p. 99.
- 141 'Dagboek André Szász, 20-5-1974, 14-10-1975', ADNB, inv.nrs. 88779 en 88780.
- 142 Barry Eichengreen, *Global imbalances and the lessons of Bretton Woods*, MIT Press, Cambridge 2007, p. 51.
- 143 'Lunchgesprek met minister Witteveen op 11-2-1970, 13-5-1970', ADNB, inv.nr. 50577; 'Notulen directievergadering, 19-5-1970', ADNB, inv.nr. 2102.
- 144 'Notulen directievergadering, 19-5-1970', ADNB, inv.nr. 2102.
- 145 Fase, *Tussen behoud en vernieuwing*, p. 279-280.
- 146 Interview A. Szász, 21-6-2016.
- 147 'Lunchgesprek met minister Witteveen op 5-8-1970, 26-8-1970', ADNB, inv.nr. 50577.
- 148 In juni en juli deed Zijlstra geen verslag van lunchafspraken, evenmin in oktober tot en met december en in maart 1971. 'Lunchgesprekken met minister Witteveen', ADNB, inv. nr. 50577.
- 149 'Lunchgesprek met minister Witteveen 7-4-1971', ADNB, inv.nr. 50577; Joh. de Vries, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', in: J.Th. de Smidt en R.M. Sprenger (red.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Verloren, Hilversum 1996, p. 419.
- 150 'Lunchgesprek met minister Witteveen 7-4-1971', ADNB, inv.nr. 50577; De Vries, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', in: De Smidt en Sprenger, *Van tresorier tot thesaurier-generaal*, p. 419.
- 151 Interview A. Szász, 6-3-2015. In Witteveens memoires komt het incident niet voor. Ook kon hij zich het conflict later niet herinneren. Interview H.J. Witteveen, 21-7-2015.
- 152 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 20-4-1971, 28-4-1971, 19-5-1971', ADNB, inv.nr. 50577.
- 153 Van der Ende, 'De positie van de minister van Financiën sinds 1945', in: *Openbare Financiën in drievoud*, p. 229-246; Maas, *Kabinetsformaties*, p. 288; Scholten, *Mooie Barend*, p. 475-477.
- 154 'Lunchgesprek met minister Nelissen, 8-3-1972, 23-3-1972 en 29-3-1972', ADNB, inv.nr. 50578.
- 155 De Vries, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', p. 404.
- 156 De Vries, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', p. 442-443; Vanthoor, *De Nederlandse Bank 1814-1998*, p. 210-214.
- 157 'R.J. Nelissen aan J. Zijlstra, 10-5-1973', ADNB, inv.nr. 50578.
- 158 'J. Zijlstra aan R.J. Nelissen, 18-5-1973', ADNB, inv.nr. 50578.
- 159 'Dagboek André Szász, 8-1-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 11 'YOU ARE THE ONLY ONE': EEN GEHEIME MISSIE OM HET GELDESTELSEL TE REDDEN
- 1 'Dollarcrisis, 16 en 18-8-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 2 'Dagboek André Szász, 16-8-1971', ADNB, inv.nr. 88779.
- 3 Dit betrof een vergadering van de ministers van Financiën en bankpresidenten van de elf landen van de G10. 'Ministersconferentie van de G10, 15 en 16-9-1971', ADNB, inv.nr. 53311.

- 4 'Notulen van de jaarlijkse vergadering van de directie met het bestuur der Bijbank en de heren agenten, 26-11-1971', ADNB, inv.nr. 51143.
- 5 E-mail van R.J. Nelissen aan auteur, 28-6-2016; 'Dagboek André Szász, 16-8-1971', ADNB, inv. nr. 88779.
- 6 Notulen REA, 16-8-1971.
- 7 'Dollarcrisis, 16 tot 18-8-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 8 Notulen REA, 16-8-1971; 'Dollarcrisis, 16 t/m 18-8-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 9 'Dagboek André Szász, 16-8-1971', ADNB, inv.nr. 88779.
- 10 Daniel Sargent, *A superpower transformed. The remaking of American foreign relations in the 1970s*, Oxford University Press, Oxford 2015, p. 110-111.
- 11 'Gastcollege NEH, 24-2-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9; 'Algemeen verslag 1970', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 135.
- 12 Sargent, *A superpower transformed*, p. 110-111.
- 13 Eichengreen, *Globalizing capital*, p. 133; Andreas Beyer e.a., 'Opting out of the Great Inflation. German monetary policy after the break down of Bretton Woods', in: Michael D. Bordo en Athanasios Orphanides (red.), *The Great Inflation. The rebirth of modern central banking*, University of Chicago Press, Chicago 2013, p. 301-346. Online: <http://www.nber.org/chapters/c9158.pdf>
- 14 'Nota C.T. de Bijll Nachenius, 5-5-1971', ADNB, inv.nr. 2104. Er zijn geen notulen van deze vergadering.
- 15 Notulen REA, 6-5-1971; interview A. Szász, 18-1-2016; Michael Kreile, 'The search for a new monetary system. Germany's balancing act', in: Haftendorn, *The strategic triangle*, p. 149-170.
- 16 Formeel werd een zwevende koers voor een periode van 120 dagen door het IMF toegestaan. Deze termijn kon bovendien verlengd worden. Toch droeg het besluit van Duitsland, Zwitserland en Nederland in belangrijke mate bij aan het einde van Bretton Woods. Interview A. Szász, 6-3-2015; notulen ministerraad, 9-5-1971.
- 17 Notulen directievergadering, 18-5-1971, ADNB, inv.nr. 2104.
- 18 Notulen directievergadering, 22-6-1971, 6-7-1971, 13-7-1971, ADNB, inv.nr. 2104; lunchgesprek met minister Witteveen, 12-5-1971, 19-5-1971, 23-6-1971, ADNB, inv.nr. 50577.
- 19 'Nota: Liquiditeit van onze goud- en deviezenreserves, 18-2-1970', ADNB, inv.nr. 2101.
- 20 Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998*, p. 134-145; Joh. de Vries, *Visserings tijdvak. Geschiedenis van de Nederlandsche Bank 1914-1931*, DNB, Amsterdam 1989, p. 429-489.
- 21 'Notulen commissie internationale monetaire vraagstukken, 20-12-1965', NA, Fin. 2.08.51, inv.nr. 79.
- 22 'Nota: Liquiditeit van onze goud- en deviezenreserves, 18-2-1970', ADNB, inv.nr. 2101.
- 23 Notulen directievergadering, 6-7-1971, ADNB, inv.nr. 2104; 'Gesprek met de heren Volcker en Daane, 8-7-1971', 'Notitie juli-weekend te Bazel, 13-7-1971', ADNB, inv.nr. 53311; Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 191-192.
- 24 'Notitie juli-weekend te Bazel, 13-7-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 25 Interview N. Zijlstra, 9-5-2015; correspondentie Bank of Hungary, HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 26 Correspondentie Bank of Romania, ADNB, inv.nr. 53308.
- 27 'J. Zijlstra aan J. Nordal, 30-8-1973', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9; interview A.J. Zijlstra, 5-10-2016.

- 28 'J. Zijlstra aan Lamberto Cantuti Castelvetri, 18-5-1971', ADNB, inv.nr. 2470.
- 29 'Dagboek André Szász, 16-8-1971', ADNB, inv.nr. 88779.
- 30 'Memorandum of London Conversation, 16-8-1971', 'Memorandum of Paris Conversation, 17-8-1971', Foreign Economic Policy; International Monetary Policy, 1969-1972, inv.nr. 171.
- 31 'Bespreking met Volcker en Daane, 4-9-1971', ADNB, inv.nr. 53311; 'Gesprekken te Washington, 10 en 11-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 32 Telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016.
- 33 'Notitie september-weekend te Basel, 11 en 12-9-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 34 'FOMC, Unredacted minutes 21-9-1971', Records of the FRS, 82. <https://catalog.archives.gov/id/4706858>.
- 35 'FOMC, Unredacted minutes 21-9-1971', Records of the FRS, 82. <https://catalog.archives.gov/id/4706858>.
- 36 'Ministersconferentie G10 te Londen, 15 en 16-9-1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 37 'Hervorming van het internationale monetaire stelsel. Redevoering te Den Haag, 31-5-1972'; 'International monetary reform. Redevoering te Wenen, 14-11-1972', ADNB, inv.nr. 52231.
- 38 'Fog still hovers over IMF course', *The New York Times* 4-10-1971.
- 39 'J. Zijlstra aan F.W. van der Sleen, 23-9-1971', ADNB, inv.nr. 2470.
- 40 'Jaarvergadering Fonds en Bank sept./okt. 1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 41 'Jaarvergadering Fonds en Bank sept./okt. 1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 42 'Gesprek met V. Giscard d'Estaing, 15-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 43 'Gesprek met N. Samuels te Den Haag, 20-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 44 'Gesprek met V. Giscard d'Estaing, 15-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 45 Sargent, *A superpower transformed*, p. 107-108.
- 46 'Ministersconferentie G10 te Londen, 15 en 16-9-1971'; 'Jaarvergadering Fonds en Bank sept./okt. 1971', ADNB, inv.nr. 53311.
- 47 'Gesprek met Giscard d'Estaing, 15-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 48 Robert Solomon, *The international monetary system, 1945-1976. An insider's view*, Harper and Row, New York 1977, p. 197.
- 49 Telefoongesprek met P. Volcker, 13-7-2016.
- 50 Schenk, *The decline of sterling*, p. 323. In Zijlstra's gesprek met Anthony Barber, de Britse minister van Financiën, noemde deze hem 'the only one for this job', wat Zijlstra opnieuw niet naliet te rapporteren. 'Gesprek met A. Barber, L. O'Brien en D. Allen, 10-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 51 Luke A. Nichter, *Richard Nixon and Europe. The reshaping of the postwar Atlantic world*, Cambridge University Press, New York 2015, p. 81-82; 'Blue notebook: transcript of Arthur F. Burns' journal, 10-9-1971, 20-9-1971, 22-9-1971', p. 118-125.
- 52 'Blue notebook: transcript of Arthur F. Burns' journal, 28-10-1971, 29-10-1971', p. 128-130.
- 53 Nichter, *Richard Nixon and Europe*, p. 85-91; Sargent, *A superpower transformed*, p. 115-118.
- 54 'Gesprek met V. Giscard d'Estaing, 15-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 55 'Gesprek met V. Giscard d'Estaing, 15-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23; Chivvis, 'Charles de Gaulle, Jacques Rueff and French international monetary policy under Bretton Woods', p. 719-720; Kreile, 'The search for a new monetary system', p. 156-159.
- 56 Kreile bestempelde het als een 'neo-mercantilist bazaar'. Kreile, 'The search for a new mone-

- tary system: Germany's balancing act', p. 156.
- 57 Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 67-68.
  - 58 Alleen Drees jr. sprak zich stelselmatig uit voor revaluatie in de strijd tegen inflatie. Notulen REA, 16-8-1971, 26-11-1971; 'Gesprek met R.J. Nelissen, 9-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 59 Telefoongesprek J.J.M. Oostenbrink, 5-5-2015.
  - 60 'Gesprek met J.C. Snoy et d'Oppuers en R. Vandeputte, 4-11-1971'; 'Gesprek met G. Carli, 4-11-1971'; 'Gesprek met P. Åsbrink en S. Joge, 6-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 61 'Gesprek met Y. Kashiwagi, 20-10-1971'; 'Gesprek met K. Schiller, K. Klasen en J.B. Schöllhorn, 27-10-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 62 'Gesprek met R. Larre en M. Gilbert, 6-11-1971'; 'Gesprek met P.P. Schweitzer, 6-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 63 'Gesprek met S. Mansholt, 31-10-1971'; 'S. Mansholt aan J. Zijlstra, 10-11-1971 en 17-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 64 'Blue notebook. Transcript of Arthur F. Burns' journal, 29-10-1971', p. 129-132.
  - 65 'Blue notebook. Transcript of Arthur F. Burns' journal, 29-10-1971', p. 129-132.
  - 66 Kissinger liet Pete Peterson en John McCloy weten de strijd met Connally aan te gaan. 'We are heading for a catastrophe in Europe,' schreef hij. Sargent, *A superpower transformed*, p. 117; Nichter, *Richard Nixon and Europe*, p. 87. De zorgen bleven ook daarna bestaan. In 1973 schreef Zijlstra: 'Burns is zeer bezorgd over de desintegratie van de Atlantische samenwerking. Alles bij elkaar constateerde ik een zeer sombere kijk van Burns op de internationale situatie.' 'Notitie november-weekend te Bazel, 11 en 13-11-1973', ADNB, inv.nr. 53311.
  - 67 Nichter, *Richard Nixon and Europe*, p. 86; 'Blue notebook. Transcript of Arthur F. Burns' journal, 29-10-1971, 3-11-1971', p. 129-133.
  - 68 'Schedule for president J. Zijlstra, 11-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 69 'Gesprekken in Washington, 10, 11 en 12-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 70 'Gesprek met A. Barber, L. O'Brien en D. Allen, 10-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23; Schenk, *The decline of Sterling*, p. 323-324.
  - 71 'Gesprekken in Washington, 10, 11 en 12-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 72 'Gesprekken in Washington, 10, 11 en 12-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 73 'Telefoongesprekken met P. Volcker en A. Burns, 18-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 74 'Can it be that Connally spoke to me in a conciliatory manner because he already knew that the President was moving towards a settlement [...] and that I had the President's ear?' 'Blue notebook. Transcript of Arthur F. Burns' journal, 26-11-1971', p. 135-142.
  - 75 'Mailing List Working Paper, 23-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23. Dit waren Connally, Volcker, Samuels, Snoy et d'Oppuers, Vandeputte, Benson, Rasminsky, Schiller, Klasen, Giscard, Wormser, Ferrari-Aggradi, Carli, Mizuta, Sasaki, Nelissen, Feldt, Asbrink, Celio, Stopper, Barber, O'Brien, Schweitzer, Liefstinck, Van Lennep, Barre en Mansholt.
  - 76 'Secretarie aan president, 23-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 77 'Secret working paper, 23-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
  - 78 'Gesprek met minister Nelissen, 25-11-1971', ADNB, inv.nr. 50578.
  - 79 'Gesprek met Burns in Rome, 29-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.

- 80 'Embassy in the Netherlands to State Department, 6-12-1971', Foreign Economic Policy; International Monetary Policy, 1969-1972, inv.nr. 215. <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/iii/5350.htm>
- 81 'G10-Ministerversameling, 30-11-1971 en 1-12-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 82 'Embassy in the Netherlands to State Department, 6-12-1971', Foreign Economic Policy; International Monetary Policy, 1969-1972, inv.nr. 215. <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/iii/5350.htm>
- 83 Sargent, *A superpower transformed*, p. 117-118; Schenk, *The decline of Sterling*, p. 323-327; Nichol, *Richard Nixon and Europe*, p. 91-99.
- 84 De Vries, *The International Monetary Fund 1966-1971. The system under stress*, p. 553-556.
- 85 'J. Zijlstra aan Thyssen-Bornemisza, 26-11-1971', ADNB, inv.nr. 2470.
- 86 'A. Burns aan J. Zijlstra, 26-1-1972'; 'Nathaniel Samuels aan J. Zijlstra 12-7-1972', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 87 Telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016; Solomon, *The international monetary system*, p. 201.
- 88 In dezelfde geest hadden beide centraal bankiers in november ook uitvoerig stilgestaan bij de wijze waarop 'de verkeerde inzichten met betrekking tot het goud' op de Amerikaanse Treasury waren ontstaan. 'Gesprek met A. Burns in Rome, 29-11-1971'; 'A. Burns aan J. Zijlstra, 26-1-1972', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 89 'Embassy in the Netherlands to State Department, 6-12-1971', Foreign Economic Policy; International Monetary Policy, 1969-1972, inv.nr. 215. <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/frus/nixon/iii/5350.htm>
- 90 'Minister Bakker en prof. Zijlstra waren tijdelijk geïsoleerd', *Leeuwarder Courant* 31-1-1968.
- 91 'Beatrix aan J. Zijlstra, 3-11-1967'; 'Claus aan J. Zijlstra, 8-1-1972', ADNB, inv.nr. 48581; interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 92 'Prins Claus aan F.J. Philips en J. Zijlstra, 23-12-1994', familiearchief Zijlstra.
- 93 'Prins Claus aan J. Zijlstra, 8-1-1972'; 'J. Zijlstra aan prins Claus, 12-1-1971', ADNB, inv.nr. 48581.
- 94 'J. Zijlstra aan F.W. van der Sleen, 23-9-1971', ADNB, inv.nr. 2470; 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 12-6-1972'; 'International monetary reform. Redevoering te Wenen, 14-11-1972', ADNB, inv.nr. 52231.
- 95 'Secret Working Paper, 23-11-1971', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23; 'J. Zijlstra telegram aan P. Lieftinck, 25-2-1972', ADNB, inv.nr. 2471.
- 96 Burton A. Abrams, 'How Richard Nixon pressured Arthur Burns. Evidence from the Nixon Tapes', in: *Journal of Economic Perspectives* 20(2006)4, p. 177-188; Sargent, *A superpower transformed*, p. 118-121.
- 97 'Telefoongesprek met A. Burns, 11-2-1972', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 98 Sargent, *A superpower transformed*, p. 119-120; Bordo en Schenk, 'Monetary policy cooperation', p. 226.
- 99 'J. Zijlstra aan F.W. van der Sleen, 23-9-1971', ADNB, inv.nr. 2470.
- 100 'Hervorming van het internationale monetair stelsel. Redevoering te Den Haag, 31-5-1972', ADNB, inv.nr. 52231; 'Notulen van jaarlijkse directievergadering met agenten, 26-11-1971', ADNB, inv.nr. 51143.
- 101 Sargent, *A superpower transformed*, p. 130.

- 102 Margaret G. de Vries, *The International Monetary Fund 1972-1978. Cooperation on trial. Vol. II: Narrative and analysis*, IMF, Washington 1985, p. 1002-1003.
- 103 'J. Zijlstra aan A. Burns, 27-10-1972', ADNB, inv.nr. 2471.
- 104 'Dagboek André Szász, 29-3-1971', ADNB, inv.nr. 88779.
- 105 'He is both a politician and a statesman and he carries great authority with his central bank colleagues.' 'New intensity in discussions over a successor to M. Schweitzer', *The Times* 25-3-1973.
- 106 'Dagboek André Szász, 29-3-1971', privéarchief Szász.
- 107 Interview S. Zijlstra, 15-8-2016.
- 108 'What's to become of the IMF?', *The Economist* 26-5-1973.
- 109 'Wanted: the right man to head the IMF', *Philadelphia Inquirer* 27-6-1973.
- 110 'Dagboek André Szász, 1-7-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
- 111 Witteveen, *De magie van harmonie*, p. 186.
- 112 Telefoongesprek Paul Volcker, 13-7-2016.
- 113 Witteveen, *De magie van harmonie*, p. 187.
- 114 De zogenaamde 'impossibility triangle' is een model dat begin jaren zestig werd ontwikkeld door de econoom Robert A. Mundell. In de driehoek van vaste wisselkoersen, vrij kapitaalverkeer en beleidsautonomie kunnen slechts twee van deze drie variabelen tegelijkertijd verankerd worden, ten koste van de overgebleven derde. Zo was binnen Bretton Woods gekozen voor de combinatie vaste wisselkoersen en nationale beleidsvrijheid, waardoor het kapitaalverkeer aan banden gelegd moest worden. Sargent, *A superpower transformed*, p. 111.
- 115 'Joint supervision of the Euro-currency market, Febr. 1971', ADNB, file 50569.
- 116 'There have, of course, always been banks, [...] whose operations transcended national frontiers. But the last twenty-five years in particular have witnessed the development of a phenomenon which has given the international banking system its present awesome dimension; this phenomenon is generally referred to rather loosely as the Euromarkets.' J. Zijlstra, 'A crisis in international banking?', ADNB, inv.nr. 50507.
- 117 William H. Sewell jr., 'A strange career. The historical study of economic life', in: *History and Theory* 49(2010)4, p. 146-166.
- 118 'Algemeen overzicht 1970', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 118-120.
- 119 Directienotulen, 20-8-1970, 27-8-1970, 8-10-1970, 2-12-1970. Baron Mackay voelde zich 'beet genomen' door Nederlandse banken die door slim manoeuvreren aan de gevolgen van het kredietrestrictiebeleid wisten te ontkomen. Directienotulen 18 en 19-6-1970 en 9-7-1970, ADNB, inv.nr. 2103.
- 120 Ook bij de jaarvergadering van de BIS herhaalde Zijlstra zijn oproep: de Euromarkt behoefde zo gauw mogelijk 'guidance and supervision'. 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 14-6-1971', ADNB, inv.nr. 52231; Directienotulen, 18-2-1971, ADNB, inv.nr. 2104; 'Algemeen overzicht 1970', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 136-138.
- 121 G.A. Kessler, 'U.S. deficit, Euro-currency market and world inflation', ADNB, inv.nr. 50569. Voor in essentie dezelfde gedachtegang acht jaar later, zie: 'American Euro-currency proposal. Brief comments by the Netherlands representatives, 19-4-1979', ADNB, inv.nr. 2112.
- 122 'Haar werk werd echter steeds bemoeilijkt door Engeland en Amerika,' vertelde Zijlstra later in de Raad van Commissarissen. 'Zelfs aan een behoorlijke analyse kwam men niet toe.' 'No-

tulen gezamenlijke vergadering directie en Raad van Commissarissen, 7-6-1979', ADNB, inv. nr. 3285.

- 123 Zie voor documenten over de bijeenkomsten van Amsterdam (18-2-1971) en Bazel (17-2-1971): ADNB, inv.nrs. 50565 en 50569.
- 124 Directienotulen 16-12-1968, ADNB, inv.nr. 2092; directienotulen 16-1-1970, ADNB, inv.nr. 2100.
- 125 'De Euromarkten vormden een vraagstuk waarvan al vroeg werd ingezien dat het een probleem zou worden. Hoewel een voorstander van toenemende liberalisering was Nederland een van de landen die iets wilde doen aan een sector die aan ieder beleid ontsnapte. [...] de Nederlandse visie op de stelselproblematiek en de belangen van de Nederlandse financiële sector waren in wezen moeilijk met elkaar te verenigen. Doordat besluitvorming op het gebied van de regelgeving internationaal achterwege bleef, hoefde hierin uiteindelijk nooit een duidelijke afweging te worden gemaakt.' Interview A. Szász, 21-6-2016.

12 PROFEET IN DE POLDER: HET ROER GAAT OM

- 1 Van der Ende, 'De positie van de minister van Financiën sinds 1945', p. 229-246.
- 2 Zie voor deze redening: 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 8-6-1970', ADNB, inv.nr. 52231; 'Bespreking met J. Zijlstra, 16-12-1974', PCA; 'Inflation and its impact on society. Redevoering te Çeşme, 25 t/m 27-4-1975', ADNB, inv.nr. 51144.
- 3 Pieter Korteweg, 'Monetair beleid in Nederland (1). Doelinden en dilemma's', *ESB* 12-11-1980, p. 1256.
- 4 'J. Zijlstra aan W.F. De Gaay Fortman, 15-5-1973', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 5 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 242.
- 6 'J. Zijlstra aan F.J. de Jong, 28-8-1967', ADNB, inv.nr. 2466; 'W. Duisenberg aan J. Zijlstra, 3-8-1967', ADNB, inv.nr. 2473.
- 7 Arie Pais, *Omkijken. Een logboek*, Prometheus, Amsterdam 2016, p. 56.
- 8 'Bespreking met J. Zijlstra, 8-5-1973', PCA.
- 9 'Algemeen overzicht 1972', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 165-174.
- 10 Notulen REA, 5-6-1973.
- 11 'Interimnota van het CEC-presidium inzake de doorbreking van de loon- en prijsinflatie', 6-7-1973.
- 12 Notulen REA 11-7-1973; Notulen ministerraad, 11-7-1973, 20-7-1973, 24-8-1972, 31-8-1973, 7-9-1973.
- 13 Notulen REA, 2-7-1973.
- 14 Notulen REA, 11-7-1973.
- 15 'President, Conceptschrijven president aan minister van Financiën, 31-8-1973', ADNB, inv.nr. 51765.
- 16 De discussie staat niet in de notulen van de Bankdirectie. 'Dagboek André Szász, 6-9-1973', ADNB, inv.nr. 88779; 'Directie DNB aan minister van Financiën, 6-9-1973'; 'J. Zijlstra aan W.F. Duisenberg, 6-9-1973', ADNB, inv.nr. 2472.
- 17 Vondeling sloot af met een oproep: 'De Bankwet moet hoognodig op de helling.' Zijlstra hoopte publicatie tegen te houden, maar kwam van een koude kermis thuis. Vondeling had zich bij de fractievoorzitters verzekerd van steun. Zelden had Szász de Bankpresident zo 'out-smarted' gezien. Anne Vondeling, 'De andere hoofdstukken van Het jaarverslag', *ESB* 4-7-1973,

- p. 596-602; 'Dagboek André Szász, 29-11-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 18 'Dagboek André Szász, 9-11-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
  - 19 MR 14-9-1973; Harrij Notenboom, *De strijd om de begroting. Het vastlopen van de staatsfinanciën in de jaren zeventig*, Valkhof Pers, Nijmegen 2002, p. 68.
  - 20 Troonrede, 18-9-1973.
  - 21 Telefoongesprek R. Lubbers, 22-2-2017. Lubbers noemde de miljoenennota die het strijdplan begeleidde later een 'huzarenstukje'. Ruud Lubbers, 'Werkgelegenheid prioriteit nummer een', *Politiek perspectief*, januari/februari 1975.
  - 22 'Dagboek André Szász, 13-9-1973, 15-9-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
  - 23 Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Balans, Amsterdam 2008, p. 294.
  - 24 'Algemeen overzicht 1973', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 185.
  - 25 Notulen REA, 5-12-1973; 'Dagboek André Szász, 29-11-1973, 6-12-1973', ADNB, inv.nr. 88779; telefoongesprek R. Lubbers, 22-2-2017.
  - 26 'Dagboek André Szász, 6-12-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
  - 27 'C.T. de Bijl Nachenius aan P. Kuin, 28-11-1973', NA, ADNB 2.25.68, inv.nr. 16045.
  - 28 'Het huis van juffrouw Mirandolle', *NRC Handelsblad* 13-7-1974.
  - 29 'Nota: huur pand Herengracht 476 Amsterdam, 24-1-1977', NA, ADNB 2.25.68, inv.nr. 16045.
  - 30 Notulen besloten directievergadering, 1-12-1977, ADNB, inv.nr. 2211.
  - 31 'Dagboek André Szász, 28-11-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
  - 32 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
  - 33 'Plannen en kostenramingen 1977', NA, ADNB 2.25.68, inv.nr. 16045; Notulen besloten directievergadering, 10-3-1977; ADNB, inv.nr. 2211.
  - 34 'Dagboek André Szász, 28-11-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
  - 35 Duco Hellema, Cees Wiebes en Toby Witte, *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis, 1973-1974*, Sdu, Den Haag 1998, p. 115.
  - 36 'Dagboek André Szász, 3-1-1974', ADNB, inv.nr. 88779.
  - 37 'The impact on the world economy of developments in the market for oil, may 1973'; 'G.A. Wagner aan J. Zijlstra, 17-5-1973', ADNB, inv.nr. 52298.
  - 38 Voor de paralleliteit van het keynesiaanse en monetaire denken ten aanzien van deze gedachtegang ben ik dank verschuldigd aan Martin Fase. Interview M.M.G. Fase, 7-6-2018; Zijlstra, *Omloopssnelheid van het geld*, p. 227-230; 'Dagboek H.J. Witteveen, 5 december tot eind 1973', Archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 140.
  - 39 'Dagboek H.J. Witteveen, 2-1-1974', Archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 141.
  - 40 'Met name gesproken over de gevaren [...] op het gebied van deflatie respectievelijk concurrerende devaluaties.' 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 9-1-1974', ADNB, inv.nr. 51765.
  - 41 'Bespreking met J. Zijlstra, 25-2-1974', PCA.
  - 42 Bruno de Haas en Cees Lotringen, *Wim Duisenberg. Van Friese volksjongen tot Mr. Euro*, Business Contact, Amsterdam 2003, p. 84-85.
  - 43 In de REA riep Den Uyl op tot 'agressief beleid' dat met 'drie handen' moest worden aangepakt. Notulen ministerraad, 7-12-1973, 10-12-1973 en 11-12-1973; HTK, 18-12-1973, p. 1675; notulen REA, 5-12-1973.
  - 44 Notulen ministerraad, 11-3-1974.
  - 45 Van Zanden, *The economic history of the Netherlands, 1914-1995*, p. 166. In dit Engelstalige

- boek geeft Van Zanden beter dan in zijn Nederlandstalige boek weer dat het kabinet-Den Uyl pas in 1974-1975 overging tot een keynesiaanse stimuleringspolitiek. Vgl. Jan Luiten van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Het Spectrum, Utrecht 1989, p. 258.
- 46 Miljoenennota 1975, p. 3.
- 47 F.W. Rutten, *Zeven kabinetten wijzer. De nieuwe zakelijkheid bij het economische beleid*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1993, p. 11, 25.
- 48 Notulen REA, 29-3-1974; 'Algemeen overzicht 1973', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 194-202.
- 49 'Zijlstra ziet depressie niet meer komen', *Het Parool* 10-6-1974; 'Dr. Zijlstra. Gevaar voor recessie thans geweken', *Trouw* 11-6-1974; 'No comfort out of Basle', *Financial Times* 11-6-1974.
- 50 'Betrachtungen zu internationalen Wirtschafts- und Währungsproblemen. Redevoering te Zürich, 13-3-1974', ADNB, inv.nr. 52231.
- 51 'Notitie chef secretarie, 16-11-1972', ADNB, inv.nr. 52231.
- 52 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 12-6-1972', 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 18-6-1973', ADNB, inv.nr. 52231.
- 53 Notulen directievergadering, 2-7-1977, 20-10-1977, ADNB, inv.nrs. 2107, 2211; 'R. Horeman aan J. Zijlstra, 21-9-1977', ADNB, inv.nr. 53349.
- 54 HTK, 2-4-1974, p. 3245; HEK, 2-4-1974, p. 490; 'Inflatie leidt tot dictatuur', *Het Vrije Volk* 14-3-1974; 'Belastingen moeten omlaag', *De Telegraaf* 14-3-1974.
- 55 'Opening agentschap. Redevoering te Heerlen, 25-10-1974', ADNB, inv.nr. 52231.
- 56 'Algemeen overzicht 1973', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 201.
- 57 'Algemeen overzicht 1973 en 1977', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 186, 257.
- 58 Notulen REA, 24-5-1973.
- 59 Bas van Bavel, Rogier Overman en Pieter Webeling, *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak advies economie en samenleving*, Boom, Amsterdam 2010, p. 108.
- 60 Notulen SER, 7-5-1971.
- 61 'Toespraak bij opening Agentschap Heerlen, 25-10-1974', ADNB, inv.nr. 52231.
- 62 Op zijn verzoek stuurde Liefstinck hem in 1969 het boek *Monetary vs. fiscal policy* toe. Daarin werd het denken van de keynesiaan Walter Heller tegenover dat van Milton Friedman gezet. 'J. Zijlstra aan P. Liefstinck, 1-5-1969', ADNB, inv.nr. 2468; Milton Friedman en Walter Heller, *Monetary vs. fiscal policy*, Norton, New York 1969.
- 63 'Internationale monetaire problemen. Redevoering te Paramaribo, 31-3-1978', ADNB, inv. nr. 51145.
- 64 'De Nederlandse economie in 1976. Redevoering te Eindhoven, 18-5-1976', ADNB, inv.nr. 51145.
- 65 Na Wiesbaden in 1966, Mont Tremblant in 1968 en Knokke in 1972 was dit de vierde Bilderberg-conferentie die Zijlstra bijwoonde. HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nrs. 11 en 22; ADNB, inv.nr. 2474 en 51147.
- 66 'Inflation and its impact on society, Bilderberg Meeting Çeşme, 25/27-4-1975', ADNB, inv.nr. 51144. Later afgedrukt in zowel *De Economist* als het boek van Puchinger. Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 327-338.
- 67 Bilderberg Archive: Notice to Participants, Rules of Procedure, Seating Chart for the 1975 Bilderberg Conference Online: <https://publicintelligence.net/bilderberg-1975-notice/>

- 68 'Bespreking met J. Zijlstra, 16-12-1974', PCA.
- 69 Notulen REA, 31-5-1975.
- 70 José Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986. Een onderzoek naar de besluitvorming over bezuinigen in de ministerraad en het gedrag van individuele ministers*, Kluwer, Deventer 1988, p. 32-36; De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 98-101.
- 71 Zie voor bewegend beeld van het lunchgesprek: www.vpro.nl/speel-WO-VPRO-508900~vpro-23-mei-1974-minister-duisenberg-van-financiën-luncht-met-jelle-zijlstra-ned-bank~.html
- 72 'Dagboek André Szász, 29-11-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
- 73 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 28-11-1973', ADNB, inv.nr. 51765; 'Dagboek André Szász, 28-11-1973 en 29-11-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
- 74 'Telefoongesprek met prof. Goedhart, 11-1-1974', ADNB, inv.nr. 51765.
- 75 Zie voor handgeschreven opmerking: 'W.F. Duisenberg aan Directie Nederlandsche Bank, 22-2-1974', ADNB, inv.nr. 51765.
- 76 'Dagboek André Szász, 28-11-1973', ADNB, inv.nr. 88779.
- 77 'Dagboek André Szász, 3-6-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 78 'De lekkende kraan', *Nederlands Dagblad* 9-12-1974; 'Dagboek André Szász, 29-11-1974', ADNB, inv.nr. 88779.
- 79 De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 86-87.
- 80 'Dagboek André Szász, 14-4-1974, 25-4-1974', ADNB, inv.nr. 88779; 'Dagboek André Szász, 26-3-1977, 14-5-1977', ADNB, inv.nr. 88780; interview A. Szász, 6-3-2015.
- 81 'W.F. Duisenberg aan J. Zijlstra, 11-3-1976', ADNB, inv.nr. 54810; 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 23-6-1976, 28-9-1976', ADNB, inv.nr. 51766.
- 82 'Dagboek André Szász, 12-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780; 'Gesprek met H. Ponsen, 11-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766.
- 83 'Dagboek André Szász, 12-8-1975, 13-8-1975'; 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 13-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766.
- 84 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 13-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766.
- 85 'Dagboek André Szász, 14-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 86 'Dagboek André Szász, 20-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780; 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 18-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766.
- 87 De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 117-121.
- 88 Zijlstra verklaarde 'interne stabiliteit' te verkiezen boven externe stabiliteit, dat wilde zeggen dat hij de koers van de gulden omhoog zou laten schieten om binnenlandse prijsstabiliteit te bevorderen. In gereviseerde notulen zwakte hij deze stellingname enigszins af, iets wat hij overigens vaker deed. Notulen REA, 19-8-1975; 'Interventie in de REA-vergadering, 19-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766.
- 89 'Dagboek André Szász, 20-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780; De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 119-121.
- 90 Notulen REA, 19-8-1975; 'Interventie in de REA-vergadering, 19-8-1975', ADNB, inv.nr. 51766; 'Dagboek André Szász, 20-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 91 De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 117-121.
- 92 De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 120.

- 93 Dit was naar alle waarschijnlijkheid op 22 augustus. De beslissende discussies in de ministerraad volgde op 26, 27 en 29 augustus. De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 99-101; interview N. Wellink, 17-5-2017.
- 94 'Dagboek André Szász, 23-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 95 'Eigenlijk is er alleen in 1974 een klassiek compenserend beleid gevoerd', concludeerde Den Uyl later. De keynesiaanse begroting van 1974 lag inderdaad ingeklemd tussen het strakke begrotingsbeleid van Nelissen en de eenprocentnorm van Duisenberg. W. Visser en R. Wijnhoven, 'Politieke aspecten van de Nederlandse werkloosheid', in: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 4(1988)3, p. 4-15.
- 96 De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 100, 114-115.
- 97 Notulen REA, 3-10-1975; 'De Nederlandse economie in 1976. Voordracht op de jaarvergadering van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond, 18-5-1976', ADNB, inv.nr. 51145.
- 98 'Dagboek André Szász, 2-11-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 99 'Dagboek André Szász, 7-11-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 100 Korteweg, 'Monetair beleid in Nederland (I)', p. 1256-1264.
- 101 Pieter Korteweg, 'Inflatie, stagnatie en het budgettaire en monetaire beleid. Enkele notities bij het Jaarverslag 1975 van de Nederlandsche Bank', in: *ESB* 61(1976)3053, p. 476-481; Martin Fase, 'Het Nederlandse monetaire debat en de plaats van het monetarisme daarin', *ESB* 101(2016)4726, p. 44-47.
- 102 Fase, *Tussen behoud en vernieuwing*, p. 251-256.
- 103 'Directienotulen, 4-7-1974', ADNB, inv.nr. 2105.
- 104 'Dagboek André Szász, 10-7-1974', ADNB, inv.nr. 88779. In het jaarverslag over 1975 refereerde Zijlstra aan deze episode, maar haalde de conjunctuur aan als reden waarom de kredietrestrictie niet was ingevoerd. 'Algemeen overzicht 1975', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 234.
- 105 Cathrine Schenk, 'Summer in the City. Banking failures of 1974 and the development of international banking supervision', *English Historical Review* 129(2014)540, p. 1129-1156. In juni 1976 werd 'fall-out' van de Herstattcrisis nog genoemd als oorzaak van problemen bij Nederlandse banken. Notulen directievergadering 3-6-1976; 'Besprekingen over Pierson, Heldring & Pierson en Mees & Hope NV', ADNB, inv.nr. 53340.
- 106 H.W.J. Bosman, 'De monetaire politiek in Nederland', *Maandschrift Economie* 44(1980)9, p. 340-365; S.C.W. Eijffinger, 'Het monetaire beleid van de Nederlandsche Bank', *VU-research memorandum* 19-10-1983. Online: <http://degree.ubvu.vu.nl/repec/vua/wpaper/pdf/19830019.pdf>.
- 107 Szász stelde Kessler verantwoordelijk. 'Zowel bij de run tegen de gulden als bij de inflatiebestrijding stond hij in feite een accommoderend beleid voor.' 'Dagboek André Szász, 26-3-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 108 'Algemeen overzicht 1975', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 222, 232-234.
- 109 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 25-6-1976', ADNB, inv.nr. 51766.
- 110 'Dagboek André Szász, 9-7-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 111 'Algemeen overzicht 1975', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 223; 'De Nederlandse economie in 1976. Redevoering te Eindhoven, 18-5-1976', ADNB, inv.nr. 51145.
- 112 'Dagboek André Szász, 16-6-1976', ADNB, inv.nr. 88780.

- 113 'Dagboek André Szász, 22-6-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 114 'Algemeen overzicht 1976', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 247-248; 'Dagboek André Szász, 16-6-1976, 17-6-1976, 22-6-1976, 24-6-1976, 28-6-1976, 4-7-1976, 17-8-1976', ADNB, inv. nr. 88780.
- 115 De officiële notulen worden in deze periode niet of nauwelijks bijgehouden, zo lijkt het. ADNB, inv.nr. 2106; 'Dagboek André Szász, 17-8-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 116 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 20-8-1976', ADNB, inv.nr. 51766; 'Dagboek André Szász, 18-8-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 117 'Dagboek André Szász, 24-8-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 118 'Notulen jaarlijkse bijeenkomst directie, onderdirecteuren, bestuurders der bankkantoren, afdelingschefs en directie-assistenten, 26-11-1976', ADNB, inv.nr. 51145.
- 119 Notulen directievergadering, 4-11-1976, 3-12-1976, 7-12-1977.
- 120 'Dagboek André Szász, 13-1-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 121 In het gesprek werd de daling van de geldhoeveelheid uitgedrukt in de liquiditeitsquote. De Bank wilde het stijgingstempo van de liquiditeitenmassa terugbrengen van 19% in 1976 tot ruim 8,5% in 1977. Dit achtte Duisenberg een veel te grote sprong. 'Gesprek tussen J. Zijlstra en W.F. Duisenberg over het monetaire beleid in 1977, 2-12-1976', ADNB, inv.nr. 51779.
- 122 'Dagboek André Szász, 5-12-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 123 'Gesprek tussen J. Zijlstra en W.F. Duisenberg over het monetaire beleid in 1977, 20-12-1976', ADNB, inv.nr. 51779.
- 124 'Gesprek tussen J. Zijlstra en W.F. Duisenberg over het monetaire beleid in 1977, 20-12-1976'; 'Kort verslag gesprek minister Duisenberg, dr. Zijlstra, prof. Kessler en dr. Oort, 20-12-1976', ADNB, inv.nr. 51779.
- 125 De Vries, 'De Generale Thesaurie in de twintigste eeuw', in: De Smidt en Sprenger, *Van tresorier tot thesaurier-generaal*, p. 442; De Haas en Lotringen, *Wim Duisenberg*, p. 120.
- 126 Bovendien wees hij erop dat het besluit van de Bank nog niet definitief was. Het was een schrale troost: in mei werd de kredietrestrictie definitief ingevoerd. 'W.F. Duisenberg aan J. Zijlstra, 10-5-1977', ADNB, inv.nr. 51766; De Vries, 'De Generale Thesaurie in de twintigste eeuw', p. 442; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p.215.
- 127 Interview N. Wellink, 15-5-2017.
- 128 'Dagboek André Szász, 26-3-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 129 'Notulen directievergadering, 12-8-1970', ADNB, inv.nr. 2104.
- 130 'Zijlstra had het liefst aan het eind van een aantal sprekers zijn opmerkingen over pagina 9 gemaakt. Maar aangezien die er niet zijn, blijft hem niet anders over dan de discussie over dit onderwerp in te zetten.' Notulen SER, 19-5-1967. Zie eveneens: notulen REA, 28-3-1979, 18-5-1979.
- 131 'Bankpresident in een roerig periode. Jelle Zijlstra (1918-2001)', *DNB magazine* 4(2002)1, p. 22-24; interview A. Szász, 21-6-2016.
- 132 'J. Zijlstra aan Th. Kappers, 18-11-1976', 'J. Zijlstra aan F.A. Hoogendijk, 2-11-1976', ADNB, inv.nr. 53315.
- 133 'Interventie in de SER-vergadering van 17-9-1976', ADNB, inv.nr. 51145; 'Dagboek André Szász, 7-11-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 134 'W.F. Duisenberg aan J. Zijlstra, 24-9-1976', ADNB, inv.nr. 51766.

- 135 'J. Zijlstra aan W.F. Duisenberg, 24-9-1976'; 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 28-9-1976', ADNB, inv.nr. 51766.
- 136 'Telefoongesprek met minister Duisenberg, 9-12-1976', ADNB, inv.nr. 50566.
- 137 'Hollands dagboek', *NRC Handelsblad* 18-12-1976; Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie. Tour de force*, Boom, Amsterdam 2008, p. 199-200.
- 138 'Dagboek A. Szász, 16-1-1978 en 19-1-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 139 'Waar het om gaat', *Trouw, de Volkskrant en De Telegraaf* 7-10-1975.
- 140 'Red onze bedrijven!', *Elseviers Magazine* 11-10-1975.
- 141 Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, p. 198-199.
- 142 Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, p. 200.
- 143 Hellema, *Nederland en de jaren zeventig*, p. 200; Harry van Seumeren, *Gerrit Wagner. Een loopbaan bij de Koninklijke Veen*, Utrecht 1989, p. 130.
- 144 Jeroen Touwen, *Coordination in transition. The Netherlands and the world economy, 1950-2010*, Brill, Leiden 2014, p. 267-268.
- 145 'G. Kraijenhof aan J. Zijlstra, 1-5-1975', ADNB, inv.nr. 2482; 'G. Kraijenhof aan J. Zijlstra, 20-5-1976', ADNB, inv.nr. 2483; 'G. Kraijenhof aan J. Zijlstra, 4-5-1981', ADNB, inv.nr. 53348. 'Je zult hieruit zien, dat ik in jouw lijn ben doorgedaan,' schreef ook S.C. Bakkenist van vno aan Zijlstra over een redevoering waarin hij over inflatiebestrijding had gepraat. 'S.C. Bakkenist aan J. Zijlstra, 18-5-1975', ADNB, inv.nr. 51777.
- 146 Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl, 1973-1977*, Sdu, Den Haag 2000.
- 147 Akzo, Shell, Unilever en Philips roemden in 1980 hun 'bijzondere relatie' met Zijlstra, die als enige persoon driemaal optrad als spreker bij hun jaarlijkse top. 'Verslag ABUP-Jubileumvergadering 1934-1964, 4-12-1964', PCA; 'Inleiding vergadering Contact Commissie, 28-11-1980', ADNB, inv.nr. 53347.
- 148 Daarop vormde alleen Margaret Thatcher een uitzondering. Interview A. Zijlstra 21-10-2013; interview N. Zijlstra, 9-3-2015.
- 149 'Aantekeningen januari 1967', IISG archief J. Den Uyl, inv.nr. 667.
- 150 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 151 'Dagboek André Szász, 23-5-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 152 Hans van den Doel, *Het biefstuk-socialisme en de economie*, Het Spectrum, Utrecht 1978; Arnout Weeda, 'Van economendebat tot economendiscussie', in: *Socialisme en Democratie* 36(1979)1, p. 3-15.
- 153 De twijfelachtige eer deze magische grens te doorbreken, viel eind 1980 uiteindelijk toe aan premier Van Agt, terwijl onder Lubbers in 1983 het recordaantal van 639.000 werklozen werd geteld. 'Gesprek met minister-president Den Uyl, 7-6-1977', familiearchief Zijlstra; Johan van Merriënboer, 'De kabinetsformatie van 1977', in: Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.), *Kabinetsformaties 1977-2012*, Boom, Amsterdam 2016, p. 11-80.
- 154 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 240.
- 155 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 241.
- 156 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 157 Joop den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Bakker, Amsterdam 1988.
- 158 'Dr. Jelle Zijlstra: Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine* 10-2-1979.

- 159 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 27-28; 'Speech Den Uyl oktober 1978', familiearchief Zijlstra.
- 160 'Speech Den Uyl oktober 1978', familiearchief Zijlstra.
- 161 'W.F. Duisenberg aan Zijlstra, 18-10-1978', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 162 'Speech Den Uyl oktober 1978', familiearchief Zijlstra.
- 163 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 164 'Dr. Jelle Zijlstra te boek gesteld', *De Florijn* januari 1979.

13 HET KEURKORPS VAN HARD GELD

- 1 'Dagboek André Szász, 27-8-1978', ADNB, inv.nr. 88780.
- 2 'Wttewaall van Stoetwegen aan J. Zijlstra, 22-9-1978', familiearchief Zijlstra.
- 3 'Van Agt wil dr. Zijlstra als CDA-premier', *Trouw* 16-2-1977.
- 4 'A.A.M. van Agt aan J. Zijlstra, 19-11-1977', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 5 'Dagboek André Szász, 2-12-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 6 'Dagboek André Szász, 25-6-1977, 21-8-1977, 29-8-1977', ADNB, inv.nr. 88780; Van Merriënboer, 'De kabinetsformatie van 1977', in: Van Baalen en Van Kessel, *Kabinetsformaties 1977-2012*, p. 11-80.
- 7 Dik onderstreept was bijvoorbeeld de passage: 'In gevallen waarin de privaat-economische rentabiliteit op korte termijn tekortschiet, wordt de oprichting van overheidsbedrijven ter hand genomen.' Zijlstra schreef groot 'Italië' in de kantlijn. 'Memorandum betreffende het te voeren financiële, sociale en economische beleid, 5-7-1977'; 'Conclusies met betrekking tot het financiële, sociale en economische beleid, 9-8-1977': ADNB, inv.nr. 48592; Van Merriënboer, 'De kabinetsformatie van 1977', p. 31-32, 39.
- 8 'Afscheidslunch met minister Duisenberg, 7-12-1977', ADNB, inv.nr. 51765.
- 9 'Dagboek André Szász, 27-12-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 10 'Vondeling in Oosterwolde', *Leeuwarder Courant* 12-2-1977; 'A. Vondeling aan J. Zijlstra, 15-2-1977', ADNB, inv.nr. 53303.
- 11 'Directie aan J. Zijlstra, 16-2-1977', ADNB, inv.nr. 48589; 'Briefwisseling A. Vondeling en J. Zijlstra', ADNB, inv.nrs. 48589 en 53303.
- 12 'Het trauma van Vondeling', *Elseviers Magazine* 25-2-1977; 'Dagboek André Szász, 19-3-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 13 'Bezoek Van Agt, 19-11-1977', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 6.
- 14 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017. Zie ook: Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA, 1974-1998*, Balans, Amsterdam 1998, p. 109.
- 15 Naast Zijlstra behoorde volgens hem Marinus Ruppert, Jaap Burger en André Donner tot dit gezelschap. 'PPR-senator: Eén lijst', *de Volkskrant* 17-3-1979.
- 16 Jan Pen, 'Levensbericht J. Zijlstra', in: *Levensberichten en herdenkingen*, KNAW, Amsterdam 2003, p. 91-101.
- 17 'H.H. Thyssen-Bornemisza aan J. Zijlstra, z.d.', ADNB, inv.nr. 53314.
- 18 Ook voor steun aan het Nederlandse blad *De Economist* sprak Zijlstra zijn netwerk aan. 'Dr. J. Zijlstra retires from the Board of Editors', *De Economist* 137(1989)1, p. 3. Zie voor Zijlstra's brieven aan ondernemingen: ADNB, inv.nrs. 2468, 53312 en 53343; 'J. Zijlstra aan H.H. Thyssen Bornemisza, z.d.', ADNB, inv.nr. 53314.
- 19 'J. Zijlstra aan K. Bolt, 6-10-1975', ADNB, inv.nr. 53340.

- 20 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 256-257; interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview N. Zijlstra, 9-3-2015.
- 21 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 3-11-1940, 2-3-1941, 15-3-1941', familiearchief Zijlstra.
- 22 'J. Zijlstra aan P. Jansen, 15-3-1977', ADNB, inv.nr. 53341.
- 23 'F.H. Fentener van Vlissingen aan J. Zijlstra, 12-2-1976', ADNB, inv.nr. 2483; 'J. Zijlstra aan F.H. Fentener van Vlissingen, 7-9-1978', ADNB, inv.nr. 53314; 'J. Zijlstra aan F.H. Fentener van Vlissingen, 7-12-1988', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.
- 24 Interview N. Zijlstra, 9-3-2015; interview A.J. Zijlstra, 2-7-2014, 26-9-2014.
- 25 'J. Zijlstra aan J.E. de Quay, 8-6-1976', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 26 'J. Zijlstra aan J.A.H. Delsing, 6-5-1977', ADNB, inv.nr. 53341. Na vijf kinderen was het zijn erva- ring dat kinderen drie fases doorliepen tijdens hun opvoeding. 'Eerst zijn ze lief, dan onhan- teerbaar, maar dat vloeit tenslotte ineen tot volwassenheid.' 'J. Zijlstra aan C. Knibbe, 20-10- 1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 29.
- 27 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview S. Zijlstra, 15-8-2016.
- 28 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013; interview S. Zijlstra, 28-6-2017.
- 29 'Zijlstra: Geen staat-in-de-staat', *Het Parool* 9-9-1980.
- 30 'Jo Meynen aan J. Zijlstra, 22-6-1970', ADNB, inv.nr. 51781.
- 31 Interview A. Szász, 21-6-2016.
- 32 Ook tijdens een lunch met prins Bernhard op de Bank gebeurde iets dergelijks. Bernhard vertelde tal van verhalen en anekdotes. 'Na zo een verhaal hebben mensen als Zijlstra de be- hoefte het gesprek naar zich toe te trekken,' noteerde Szász. 'Dagboek André Szász, 25-2-1979, 22-10-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 33 'Dagboek André Szász, 11-3-1980', ADNB, inv.nr. 88781; interview N. Wellink, 15-5-2017.
- 34 'Dagboek André Szász, 20-5-1974', ADNB, inv.nr. 88779.
- 35 'Dagboek André Szász, 13-12-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 36 Interview S. Zijlstra, 28-6-2017.
- 37 'Dagboek André Szász, 22-8-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 38 Naast de bijeenkomst in Gymnitz noteerde Szász voorvallen tijdens twee lunches met de ban- kiersvereniging in 1973 en 1980, rond de bijeenkomst in Zeist en het afscheid van een lid van de Bankraad in 1974.
- 39 Interview A. Szász, 6-3-2015.
- 40 Interview H.J. Witteveen, 20-7-2015.
- 41 'Bazel-weekeinde April, 6-4-1968', ADNB, inv.nr. 53310. Minister Witteveen stond ook op het Amerikaanse standpunt. 'Lunchgesprek met minister Witteveen, 3-4-1968', ADNB, inv.nr. 50577.
- 42 De Europese centrale banken waren bevreesd voor een lage goudprijs. Zij stemden algemeen in met Zijlstra's gedachte om gezamenlijk 'van tijd tot tijd ondersteunend op de goudmarkt op te treden'. Daarbij werd de BIS als ideale 'agent' gezien, met name omdat de BIS 'as secretly and effectively as possible' op de markt kon opereren. 'Telefoongesprekken, november 1969'; 'No- titie december-weekend te Bazel', ADNB, inv.nr. 52300 en 52301; 'Conferentie te Rome op 14 en 15 december 1969', ADNB, inv.nr. 50548; De Vries, *The International Monetary Fund 1966-1971. The system under stress*, p. 409-415.
- 43 'Notitie november-weekend te Bazel, 16-11-1973', ADNB, inv.nr. 52300; 'Dagboek André Szász,

- 15-11-1973, 28-11-1973', ADNB, inv.nr. 88780; De Vries, *The International Monetary Fund 1972-1978. Cooperation on trial*, p. 608-610.
- 44 'EEC Governors' discussion on gold, Basle 9-4-1974', BOEA, T354/517.
- 45 De Vries, *The International Monetary Fund 1972-1978. Cooperation on trial*, p. 612-613; Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 81-87.
- 46 'Dagboek André Szász, 25-4-1974', ADNB, inv.nr. 88779; Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 86.
- 47 De Vries, *The International Monetary Fund 1972-1978. Cooperation on trial*, p. 625; Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 83. 'Telefoongesprek met A.M. Solomon, 22-10-1979, 26-10-1979'; 'Bespreking te Frankfurt, 23-10-1979', ADNB, inv.nr. 50566.
- 48 'Een zaak om goed in de gaten te houden want het gaat hier om veel meer dan beheer van reserves, het gaat hier om aanwending van reserves voor een speciaal doel, n.l. ondersteuning van de goudprijs. Op zichzelf een redelijk doel maar wel een zaak die uiterst zorgvuldig moet worden behandeld.' 'Dagboek 28-9-1979', KDC, archief F.H.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92.
- 49 Interview H.J. Witteveen, 20-7-2015; telefoongesprek P. Volcker, 13-7-2016.
- 50 Jelle Zijlstra, 'Central banking with the benefit of hindsight', in: *De Economist* 130(1982)2, p. 161-175.
- 51 'Het gaat mij om twee dingen. In de eerste plaats meer rust op de goudmarkt en in de tweede plaats op basis daarvan het openen van mogelijkheden tot mobilisering van een deel van de monetaire goudvoorraden. Voor dit laatste zijn allerlei technieken denkbaar.' 'J. Zijlstra aan H.W.J. Bosman, 27-10-1981', ADNB, inv.nr. 53344.
- 52 'J. Zijlstra aan K.O. Pöhl, 23-3-1982', ADNB, inv.nr. 53264.
- 53 'Gesprek met Emminger, Leutwiler en Al Quairashi te Frankfurt, 23-10-1979', ADNB, inv.nr. 53311.
- 54 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 221.
- 55 Tegelijkertijd deed de roep om een nieuwe goudstandaard in conservatieve kringen in Amerika wel opgeld. Een van de pleitbezorgers was de Republikeinse senator Jesse Helms, die Zijlstra in mei 1982 advies vroeg. In een (korte) brief zette Zijlstra bovenstaande visie op de toekomst van het goud uiteen. 'J. Helms aan J. Zijlstra, 5-5-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27; 'J. Zijlstra aan J. Helms', ADNB, inv.nr. 50507.
- 56 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 234-235.
- 57 'Dagboek André Szász, 14-5-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 58 Ondanks het feit dat Zijlstra zelf had laten weten geen bezwaar te hebben tegen het plan, zag AR-raadslid S.G. Andringa, die zelf in Oosterbierum woonde, niets in het vernoemen van een levend persoon. 'Burgemeester W.K. de Roos aan J. Zijlstra, 8-9-1967'; 'J. Zijlstra aan W.K. de Roos, 12-9-1967', ADNB, inv.nr. 2473; 'Zijlstrastrjitte in Oosterbierum: stemmen staakten', *Leeuwarder Courant* 6-10-1967.
- 59 Tegen stemde de fracties van de PvdA, FNP en een raadslid van de CHU. 'Kleinste meerderheid voor "Zijlstraleane"', *Leeuwarder Courant* 26-5-1976; 'J. Zijlstra aan College van B&W, 9-6-1976', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 60 Of, zoals Szász het op heldere wijze uiteenzet in zijn boek over het Nederlandse monetaire beleid: 'Wisselkoersverplichtingen veronderstelden een consistent economisch en financieel beleid in de lidstaten, maar konden dat ook bevorderen: de "dubbelrol" van Zijlstra.' Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 243. 'Algemeen overzicht 1975', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 221-235.

- 61 'Internationale monetaire problemen, lezing Paramaribo, 31-3-1978', ADNB, inv.nr. 51145.
- 62 'Hervorming van het internationale monetaire stelsel. Redevoering te Den Haag, 31-5-1972', ADNB, inv.nr. 51143; 'Betrachtungen zu internationalen Wirtschafts- und Währungsproblemen. Redevoering te Zürich, 13-3-1974', ADNB, inv.nr. 52231; 'Algemeen overzicht 1973', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 189; Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 141-143.
- 63 Zijlstra schreef in deze zin een reactie op een vaste brievenschrijver die hem twee boeken uit de Oostenrijkse School deed toekomen. 'De daarin vervatte gedachtengang was mij niet vreemd; Mises, Hayek en Ropke bewandelden in menig opzicht reeds dezelfde wegen. Er is in bedoelde geschriften veel dat mij aanspreekt, met name een principiële benadering van de vraagstukken, die behoedt voor een oeverloos opportunisme.' 'J. Zijlstra aan L. Roosewater, 14-7-1972', ADNB, inv.nr. 51710.
- 64 Horst Ungerer, *A concise history of European monetary integration. From EPU to EMU*, Quorum, Westport 1997, p. 125-128; Aerdt Houben, *The evolution of monetary policy strategies in Europe*, s.n., Groningen 1999, p. 125-129.
- 65 'Dagboek André Szász, 27-7-1975, 9-3-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 66 Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 151; Sargent, *A superpower transformed*, p. 118; Sargent, 'The us and globalization in the 1970s', p.56; Eichengreen, *Globalizing capital*, p. 51.
- 67 Zie voor grofweg dezelfde redenering: 'American Euro-currency proposal: brief comments by the Netherlands representatives, 19-4-1979', ADNB, inv.nr. 2112.
- 68 FOMC, Unredacted minutes 15-5-1973, Records of the FRS, 82.
- 69 'Zijlstra advocates studying advisability of consolidated balance sheets for international banks', *AP Dow Jones* 19-2-1979; 'Dagboek Johannes Witteveen, 11 tot 13-7-1976', NA, archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 143; 'Algemeen overzicht 1980', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 311-313.
- 70 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 271-273; directienotulen 25-6-1970, ADNB, inv.nr. 2103.
- 71 'International monetary reform. Redevoering te Wenen, 14-11-1972', ADNB, inv.nr. 52231. De ambivalentie bestond ook bij andere centraal bankiers. Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 225.
- 72 Harold James, *International monetary cooperation since Bretton Woods*, Oxford University Press, New York 1996, p. 263-267; Ethan B. Kapstein, *Architects of stability? International cooperation among financial supervisors*, BIS, Bazel 2006, p. 5-7; Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 195.
- 73 'Your initial telephone call was telepathic,' schreef Richardson hem na afloop. 'Richardson aan J. Zijlstra, 8-5-1976', BOEA, 2A77/1; 'J. Zijlstra aan J.E. de Quay, 8-6-1976', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 74 'Report on Basle Meeting 10-3-1975', 'FOMC, Unredacted minutes 18-3-1975', Records of the FRS, 82. Online: <https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/files/fomcmmod19750318.pdf>.
- 75 'J. Zijlstra aan J.E. de Quay, 8-6-1976', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9.
- 76 'Dagboek André Szász, 7-6-1976 en 9-6-1976', ADNB, inv.nr. 88780.
- 77 'Telefoongesprek met Gordon Richardson, 28-10-1976', ADNB, inv.nr. 50566.
- 78 Met name Burns was ontevreden over de Britten, die alles in het werk stelden om de condities

- van een Fondslening te versoepelen. 'Gesprek met Arthur Burns, 11-1-1977', ADNB, inv. nr. 50566.
- 79 'The Bank of England's fall from grace', *Business Week* 14-3-1977; 'How the hard money men took over Britain', *Sunday Times Weekly Review* 14-5-1978; 'How the cabinet embraced the IMF', *Sunday Times Weekly Review* 28-5-1978.
- 80 'Algemeen overzicht 1974', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 211; 'Report on Basle Meeting 10-3-1975', 'FOMC, Unredacted minutes 18-3-1975', Records of the FRS, 82.
- 81 Ook Duisenberg steunde de Zwitserse toetreding. 'Dagboek André Szász, 19-3-1975', ADNB, inv.nr. 88780.
- 82 Over de Franse opstelling noteerde Szász uit de mond van Leutwiler: 'Ze maken zich ongerust over hun eigen positie in de slang en willen daarom Zwitserland er niet bij hebben, de rest is camouflage.' 'Dagboek André Szász, 8-4-1975, 14-10-1975', ADNB, inv.nr. 88780; 'Telefoongesprek met dr. F. Leutwiler, 13-11-1975', ADNB, inv.nr. 53340; David Andrews, 'Membership in monetary Europe: France as gatekeeper', in: *L'Europe en formation* 3(2009)353-354, p. 149-165.
- 83 Uiteindelijk gebeurde er niets met de gulden, aangezien de Fransen in plaats van een devaluatie besloten de Slang opnieuw te verlaten. 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 12-3-1976', ADNB, inv.nr. 51766.
- 84 Ook Kessler gaf toe dat 'de guldenskoers "een lampje" is voor ons beleid', maar, concludeerde Szász, 'het is duidelijk dat het niet erg past in het model dat hij in zijn hoofd heeft'. 'Dagboek André Szász, 10-11-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 85 'Algemeen overzicht 1976', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 246-249; Irene de Greef, Paul Hilbers en Lex Hoogduin, 'Moderate monetarism. A brief survey of Dutch monetary policy in the post-war period', in: DNB staff reports 28, 1998. Online: <https://www.dnb.nl/binaries/sro28-tcm46-146806.pdf>
- 86 'G. Krajenhoff aan J. Zijlstra 4-5-1981', ADNB, inv.nr. 53348.
- 87 Zie bijvoorbeeld: Helge Berger en Jakob de Haan, 'A state within a state? An event study on the Bundesbank (1948-1973)', in: *Scottish Journal of Political History* 46(1999)1, p. 17-39.
- 88 'Notulen jaarlijkse bijeenkomst directie, onderdirecteuren, bestuurders der bankkantoren, afdelingschefs en directie-assistenten, 26-11-1976', ADNB, inv.nr. 51145; 'Algemeen overzicht 1976'; 'Algemeen overzicht 1980', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 249, 319.
- 89 'Algemeen overzicht 1978', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 280.
- 90 'Lunchgesprek met minister Duisenberg, 18-8-1976', ADNB, inv.nr. 51766.
- 91 Begin 1979 kwam het CPB met een cijfermatige onderbouwing hiervan. Zijlstra en Wellink stelden meteen dat de inflatie door de revaluaties wel was gedaald. Notulen REA, 28-3-1979.
- 92 Notulen ministerraad, 3-10-1981, ADNB, inv.nr. 50566.
- 93 De vrees van Zijlstra drong ook door tot de Engelse regering. 'P.J. Sullivan aan D. Broad, 6-12-1977', NAK, FCO 33/3286; 'Telefoongesprek met Rinus Peynenburg, 1-12-1977', ADNB, inv.nr. 51766; 'Dagboek André Szász, 2-12-1977', ADNB, inv.nr. 88780; 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 21-12-1977', ADNB, inv.nr. 53318.
- 94 Tobias Straumann, *Fixed ideas of money. Small states and exchange rate regimes in twentieth-century Europe*, Cambridge University Press, New York 2010, p. 250.
- 95 Ook hoorden Szász en Zijlstra 'uitgerekend' Onno Ruding, vertegenwoordiger van Nederland bij het IMF en de latere minister van Financiën, een dergelijk 'devaluatieverhaal' afsteken op

- de Economendag. 'Dagboek André Szász, 25-10-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 96 'Liefstinck houdt ons de spiegel voor', *Het Parool* 9-11-1977.
- 97 Zie voor correspondentie bijvoorbeeld ADNB, inv.nr. 53322.
- 98 'Economic and development review committee, 13-2-1979', us Embassy The Hague to State Departement. Online: <https://wikileaks.org/plusd/cables/1979THEHA00863-e.html>
- 99 'Dagboek 27-10-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 100 G.A. Kessler, 'Slangarrangement, concurrentiepositie en inflatie', in: *ESB* 62(1977)3130, p. 1131-1134; 'Harde gulden dure plicht', *de Volkskrant* 25-11-1977. Dit was ook het standpunt van de Bundesbank. Al in 1975 verklaarde Klasen dat hij aanvankelijk 'the danger to German exports from a rise in the D-mark' had overschat. 'Report on Basle Meeting 10-3-1975', FOMC, Unredacted minutes 18-3-1975, Records of the FRS, 82.
- 101 'Algemeen overzicht 1975', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 226.
- 102 'Dagboek André Szász, 18-3-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 103 'Dagboek André Szász, 13-10-1978, 15-10-1978, 16-10-1978', ADNB, inv.nr. 88781; notulen REA, 14-10-1978.
- 104 'Verslag gemeenschappelijke directievergadering DNB en NBB, 17-3-1978', ADNB, inv.nr. 52235.
- 105 'Dagboek André Szász, 14-5-1976', ADNB, inv.nr. 88780 en '12-2-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 106 'Dagboek André Szász, 28-11-1979, 27-4-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 107 Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 155-159, 181.
- 108 'Dagboek André Szász, 7-7-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 109 'Verslag besprekingen op de Bundesbank, 6-6-1978'; 'Telefoongesprek met Otmar Emminger, 5-7-1978', ADNB, inv.nr. 53311; 'Dagboek André Szász, 11-7-1978, 19-11-1978', ADNB, inv.nr. 88781; André Szász, 'Introductory remarks on 50 years of the Bundesbank', in: Jakob de Haan (red.), *The history of the Bundesbank: Lessons for the European Central Bank*, Routledge, Londen 2000, p. 1-5.
- 110 Naast een steun fungeerde DNB op momenten als een 'stalking horse' voor de Bundesbank. Keith Middlemas, *Orchestrating Europe. The informal politics of European Union, 1973-1995*, Fontana Press, Londen 1995, p. 546; interview A. Szász, 6-3-2015.
- 111 Eichengreen, *Exorbitant privilege*, p. 79-83; James, *International monetary cooperation*, p. 300-303.
- 112 'Dagboek André Szász, 13-3-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 113 'Dagboek 22-9-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92.
- 114 D.H. Boot, 'Wisselkoersberaad op zondag 23-9-1979'; 'Aanvulling op het verslag van de heer D.H. Boot van het EMS-beraad', ADNB, inv.nr. 53311.
- 115 D.H. Boot, 'Wisselkoersberaad op zondag 23-9-1979'; 'Aanvulling op het verslag van de heer D.H. Boot van het EMS-beraad', ADNB, inv.nr. 53311.
- 116 Interview N. Wellink, 15-5-2017.
- 117 'Dagboek 23-9-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92.
- 118 'Dagboek André Szász, 27-4-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 119 D. van der Wal, 'Geloofwaardigheid van het Nederlandse wisselkoersbeleid', in: *Maandschrift Economie* 55(1991)3, p. 164-182.
- 120 Szász wordt in Zijlstra's memoires niet genoemd als belangrijk architect van het harde guldenbeleid. Hij komt in het boek überhaupt niet voor. Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 250-251.

- 121 Beyer e.a., 'Opting out of the Great Inflation', p. 301-346; David Marsh, *The Bundesbank. The bank that rules Europe*, Heinemann, Londen 1992.
- 122 'Nota E. den Dunnen. Economisch perspectief en monetair beleid, sept. 1978', ADNB, inv. nr. 2109.
- 123 Ook Lubbers wees op dit verband, in de demissionaire maanden van het kabinet-Den Uyl: 'Toch wil hij er nog op wijzen dat [...] het terugdringen van de inflatie nog meer essentieel wordt in verband met de koppeling aan West-Duitsland.' Notulen REA, 30-8-1977. Houben, *The evolution of monetary policy strategies*, p. 84-86.
- 124 'Dutch views on EMS, 20-7-1979', US Embassy The Hague to State Departement. Online: <https://wikileaks.org/plusd/cables/1979THEHA04296-e.html>.
- 125 'Verslag no-quote gesprek met tien journalisten, 3-11-1978', ADNB, inv.nr. 51145.
- 126 Erik Jones, 'The "monetarist" turn in Belgium and the Netherlands', in: Bernhard H. Moss (red.), *Monetary union in crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2005, p. 233-248; 'Dutch views on EMS, 20-7-1979', US Embassy The Hague to State Departement. Online: <https://wikileaks.org/plusd/cables/1979THEHA04296-e.html>.
- 127 Singleton, *Central banking in the twentieth century*, p. 197; Claudio Borio en Gianni Toniolo, *One hundred and thirty years of central bank cooperation. A BIS perspective*, BIS, Bazel 2006, p. 18.
- 128 'Het lag politiek zeer gevoelig, doordat het beleid initieel een verslechtering van de concurrentiepositie en toename van de werkloosheid zou kunnen inhouden.' Interview N. Wellink, 17-5-2017; P.K. Keizer, *Inflatie theorie en anti-inflatie politiek*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1984, p. 130; Pieter Korteweg, 'Monetair beleid in Nederland (II): Instrumenten en indicatoren', in: *ESB* 65(1980)1588, p. 1284-1291.
- 129 'Algemeen overzicht 1976', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 248-249.
- 130 'Dutch exchange rate policy would have been quite different without this natural resource.' Straumann, *Fixed ideas of money*, p. 251.
- 131 'De Nederlandse economie na Prinsjesdag. Redevoering te Den Haag, 31-10-1979', ADNB, inv. nr. 53298.
- 132 Jelle Zijlstra, 'De les van veertien jaar: Redevoering Agentendag, 27-11-1981', ADNB, inv. nr. 51146.
- 133 'Verslag besprekingen op de Bundesbank, 6-6-1978', ADNB, inv.nr. 53311.
- 134 Middlemas, *Orchestrating Europe*, p. 547.
- 135 'Gesprek met Emminger, Leutwiler en Al Quairashi te Frankfurt, 23-10-1979', ADNB, inv.nr. 53311. Zijlstra sprak in zijn memoires over 'een soort gang of four', waarbij hij Burns, Klasen en de Fransman Wormser noemde. In de jaren zeventig nam Emminger de plaats van Klasen in op de Bundesbank en verdween Frankrijk definitief uit de monetaire 'eredivisie'. Leutwiler nam zijn plaats in. Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 167; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 233-234.
- 136 'Dagboek 20-4-1977', NA, archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 144.
- 137 'Gesprek met Klasen en Leutwiler te Frankfurt, 18-2-1976', ADNB, inv.nr. 53315; 'Arthur F. Burns aan J. Zijlstra, 24-5-1977', ADNB, inv.nr. 53322; 'Gesprek met Burns, Emminger, Leutwiler en Al Quairashi, 22-7-1977'; 'Besprekingen op de Bundesbank, 6-7-1977'; 'Gesprek met Emminger, Leutwiler en Al Quairashi te Frankfurt, 23-10-1979', ADNB, inv.nr. 53311.

- 138 Zijlstra noemde Burns in zijn memoires zo conservatief als een neanderthaler. Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 233-234; 'Dagboek 29-4-1977', NA, archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 144.
- 139 'Speech J. Zijlstra, BIS Annual Meeting, 11-6-1979', ADNB, inv.nr. 51146.
- 140 'J. Zijlstra aan Paul Volcker, 29-4-1980', ADNB, inv.nr. 53343.
- 141 'Telefoongesprek met Dr. Pöhl, 28-1-1981', ADNB, inv.nr. 53344.
- 142 'Algemeen overzicht 1980', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 311.
- 143 'Algemeen overzicht 1973', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 185-202.
- 144 Ten aanzien van de 'upsurge of international bank lending' verklaarde Zijlstra in 1979 dat er 'two broad sets of questions' waren: 'the macro-economic questions about its possible effects on world inflation, on the international adjustment process and on currency unrest; and the prudential, or micro-economic, questions about what it may mean for the soundness of the individual banks concerned and of the international banking system as a whole'. 'Speech J. Zijlstra 49st Annual BIS General Meeting, 11-6-1979', ADNB, inv.nr. 51146.
- 145 'Notulen directievergadering, 10-11-1977', ADNB, inv.nr. 2107; 'Nota. Landenrisico's Nederlandse banken, 10-10-1978', ADNB, inv.nr. 2110; Piet Clement en Ivo Maes, *The BIS and the Latin American debt crisis*, National Bank of Belgium, Brussel 2013, p. 7-8.
- 146 Interview H. Langman, 12-8-2013; Schenk, 'Summer in the City', p. 28.
- 147 In dit artikel gaat Zijlstra ook dieper in op het proces van geldschepping door commerciële banken. Het zou verschijnen in het jaarboek van de *Encyclopaedia Britannica*, maar ondanks een concept en correspondentie met een redacteur is het om onduidelijke redenen nooit verschenen. J. Zijlstra, 'A crisis in international banking?', ADNB, inv.nr. 50507; 'J.E. Davis aan J. Zijlstra, 23-6-1982; 13-10-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27; Szász, *Monetaire diplomatie*, p. 209-214.
- 148 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 254-255.
- 149 'Transition to power. Meeting at Flood St, 1-4-1979', Thatcher Papers, THCR 2/6/2/118. Online: www.margareththatcher.org/document/112171.
- 150 '[...] A list of those from whom the Dutch participants at lunch will be chosen. As you will see Dr Zijlstra is among them.' 'PM: Visit to The Hague, 5-2-1981', PREM19/552 f35. Online: www.margareththatcher.org/document/147038.
- 151 'Aantekening lunchbijeenkomst op het Catshuis bij bezoek M. Thatcher, 6-2-1981', ADNB, inv. nr. 53344.
- 152 'Dagboek André Szász, 10-2-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 153 Een zoekopdracht op 'Zijlstra' in de Hansard leverde overigens slechts één treffer op uit juni 1976, toen Denis Healey, minister van Financiën namens Labour, Zijlstra's visie op inflatie aanhaalde in de House of Commons. Thatcher kan natuurlijk wel redeneringen van Zijlstra hebben gebruikt, zonder hem te noemen. 'Aantekening lunchbijeenkomst op het Catshuis bij bezoek M. Thatcher, 6-2-1981', ADNB, inv.nr. 53344.
- 154 'Dagboek André Szász, 10-2-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 155 'MT Engagement Diary, 2-6-1981, 3-6-1981', Thatcher Papers, THCR 6/1/2/3. Online: <http://www.margareththatcher.org/document/114514> en 114515.
- 156 'MT personal minute to Chancellor of the Exchequer, 4-6-1981', Thatcher Papers, THCR 3/2/61 f3 (M8/81). Online: www.margareththatcher.org/document/121644.

- 157 Vanaf het aantreden van Thatcher werd een fel debat over het invoeren van de mbc gevoerd. In november 1980 wees Howe het plan af. In 1983 strandde een nieuwe poging op verzet van de Bank of England. Gordon Pepper en Michael J. Oliver, *Monetarism under Thatcher. Lessons for the future*, Edward Elgard, Londen 2001, p. 63-65; James Cooper, *Margaret Thatcher and Ronald Reagan. A very political special relationship*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012, p. 47-51; Eijffinger, 'Het monetaire beleid van de Nederlandsche Bank'.

14 IN DE POLITIEKE 'FRONTLINIE': GRIP KRIJGEN OP DE OVERHEID

- 1 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*, p. 63-64; Van Zanden, *The economic history of the Netherlands 1914-1995*, p. 65-66.
- 2 Bos, *Verloren vertrouwen*, p. 114-115.
- 3 'Herstel marktsector is enige weg, heren!', *de Volkskrant* 16-11-1981.
- 4 'Allinnich myn wei fine, dat ligt me wel', *Leeuwarder Courant* 6-2-1992.
- 5 'Via mulo naar HBS', *Nieuwsblad van het Noorden* 31-8-1978.
- 6 'Geen homo politicus, maar wel een van de invloedrijkste', *Het Financieele Dagblad* 9-1-2002.
- 7 Karel van 't Reve, 'Het geloof van Langebent en Van Tijn', in: *Verzameld Werk. Deel 3*, Van Oorschot, Amsterdam 2008, p. 805-807.
- 8 'Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine*, 10-2-1979.
- 9 Interview N. Zijlstra, 9-3-2015.
- 10 'Ik bewaak uw gulden', *Elseviers Magazine*, 10-2-1979.
- 11 Interview N. Wellink, 17-5-2017; interview A. Szász, 20-10-2016.
- 12 'Zijlstra, dr. Jelle (CDA), 4-6-1980'. Online: <https://www.margaretthatcher.org/document/135667>
- 13 Interview A.J. Zijlstra, 5-10-2016.
- 14 'Dagboek 28-9-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92; 'Dagboek 27-10-1979, 14-11-1979, 16-1-1980', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 15 Interview N. Wellink, 15-5-2017.
- 16 Interview A. Szász, 20-10-2016.
- 17 'J. Zijlstra aan H. Bloksma, 16-6-1939', familiearchief Zijlstra.
- 18 Interview N. Wellink, 10-1-2018.
- 19 Bos, *Verloren vertrouwen*, p. 114-116; Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*, p. 53-55.
- 20 'Hollands dagboek', *NRC Handelsblad* 18-12-1976; 'Het is geen noodlot, het is een opgave', *NRC Handelsblad* 5-12-1981.
- 21 Van Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, *Van Agt biografie*, p. 318-325; Zwart, *Gods wil in Nederland*, p. 250-251.
- 22 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 244.
- 23 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 9-5-1979', ADNB, inv.nr. 53318.
- 24 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 30-5-1979, 28-6-1979', ADNB, inv.nr. 53318; notulen REA, 18-5-1979; notulen SER, 29-6-1979.
- 25 'Dagboek André Szász, 13-5-1979, 12-7-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 26 Van Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, *Van Agt biografie*, p. 304-305; 'Dagboek 6-9-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92.
- 27 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*, p. 53-64.

- 28 'Dagboek 1-9-1979 en 6-9-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 92.
- 29 'Nota: Jaarverslag DNB, 2-5-1979', NA, SOZA 2.15.45, inv.nr. 829.
- 30 'Dagboek André Szász, 4-4-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 31 Vanthoor, *Een oog op Holtrop*, p. 187-188.
- 32 Interview A. Vervelde, 14-6-2013.
- 33 'J. Zijlstra aan N.D. van den Hooven, 19-3-1975', ADNB, inv.nr. 53340.
- 34 Interview S. Zijlstra, 22-5-2013, 28-6-2017.
- 35 'Dagboek 27-10-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 36 'De Nederlandse economie na Prinsjesdag. Redevoering te Den Haag, 31-10-1979', ADNB, inv. nr. 53298.
- 37 'Dagboek 27-10-1979, 2-11-1979, 6-11-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 38 'Dagboek 11-11-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 39 'Dagboek 14-11-1979, 15-11-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 40 Notulen directievergadering, 15-11-1979, ADNB, inv.nr. 2114.
- 41 In Zijlstra's aantekeningen komt niets van de spanningen terug. 'Dagboek 26-11 t/m 2-12-1979', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 42 Deze eenzijdige focus op de (beheersing van) overmatige geldschepping door de overheid viel ook op Sociale Zaken op. 'Algemeen overzicht 1980', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 307-323; 'Nota: Jaarverslag DNB, 2-5-1979', NA, SOZA 2.15.45, inv.nr. 829.
- 43 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 17-1-1979', ADNB, inv.nr. 53318.
- 44 'Voorts wordt vastgesteld, dat er iets tegenstrijdig is in het indammen van de binnenlandse geldcreatie door middel van de kredietrestrictie enerzijds, en het op deze wijze liberaliseren van de kapitaal invoer anderzijds.' Notulen directievergadering, 21-6-1978, ADNB, inv.nr. 2112; 8-5-1980, ADNB, inv.nr. 2116.
- 45 Notulen directievergadering, 19-9-1980, ADNB, inv.nr. 2118; 19-11-1981, ADNB, inv.nr. 2123.
- 46 'Nimmer werd de deposito-plicht geëffectueerd.' 'Nota: overschrijding kredietnorm, 15-1-1980', ADNB, inv.nr. 2115; Notulen directievergadering, 9-5-1980, ADNB, inv.nr. 2116; 7-5-1981, ADNB, invn.nr. 2120.
- 47 Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*, p. 67.
- 48 'Zijlstra corset dwingt tot vermageren', *Het Parool* 25-1-1980; 'Minister minder aan leiband centrale bank', *NRC Handelsblad* 25-1-1980; 'Motie-Woltgens over monetaire politiek DNB, 14-2-1980', ADNB, inv.nr. 53306.
- 49 'Het verbaast mij opnieuw', schreef Zijlstra in oktober aan Korteweg, dat 'van tijd tot tijd de zorg bij je leeft dat wij te weinig creëren.' 'J. Zijlstra aan P. Korteweg, 27-10-1980', ADNB, inv.nr. 53324; 'Dagboek André Szász, 8-1-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 50 'J. Zijlstra aan Raad van Centrale Ondernemingsorganisaties, 29-2-1980'; 'Raad van Centrale Ondernemingsorganisaties aan J. Zijlstra, 3-4-1980', ADNB, inv.nr. 51778.
- 51 'Dagboek André Szász, 23-7-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 52 Joekes, *Man en paard*, p. 178-179. 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 9-5-1979', ADNB, inv.nr. 53318.
- 53 'Bezoek premier Dries van Agt, 9-2-1980', ADNB, inv.nr. 53306.
- 54 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 55 Bos, *Verloren vertrouwen*, p. 123-128.

- 56 'Dagboek 21-2-1980', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 57 'Dries van Agt aan J. Zijlstra, 20-2-1980', ADNB, inv.nr. 53306.
- 58 'Dagboek André Szász, 21-2-1980', ADNB, inv.nr. 88781; interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 59 'Dagboek 21-2-1980', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93.
- 60 Van Merriënboer, Bootsma, Van Griensven, *Van Agt biografie*, p. 350-351.
- 61 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 62 'Eenzame kameel gesterkt in zijn overtuiging', *De Gooi en Eemlander* 27-2-1980.
- 63 'Dagboek André Szász, 23-2-1980, 27-2-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 64 'Telefoongesprek met minister Andriessen, 20-2-1980', ADNB, inv.nr. 53306; 'Dagboek André Szász, 21-2-1980, 22-2-1980', ADNB, inv.nr. 88781; 'Als signaal is aftreden uitstekend', *Het Parool* 22-2-1980.
- 65 'Als signaal is aftreden uitstekend', *Het Parool* 22-2-1980; Bos, *Verloren vertrouwen*, p. 132-134.
- 66 'Telefoongesprek met Onno Ruding, 26-2-1980', 'Bezoek Dries van Agt, 26-2-1980', familiearchief Zijlstra.
- 67 'Dagboek André Szász, 23-2-1980, 27-2-1980, 2-3-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 68 Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 120-122.
- 69 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 5-3-1980', ADNB, inv.nr. 53319.
- 70 'Diner met G.A. Kessler en P. Meyjes, 12-10-1978', familiearchief Zijlstra.
- 71 'Dagboek 8-12-1975', NA, archief H.J. Witteveen 2.21.370, inv.nr. 142.
- 72 'Dagboek André Szász, 25-11-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 73 'Ik verwacht de komende jaren conflicten, die steeds over economische dingen zullen gaan [...]. De regering zal met kracht [...] betogen, dat wij bezig zijn aan een tweede Colijnpolitiek. Hoe kunnen we van Huib [Muller] verwachten, dat hij dat kan weerleggen? Daarvoor is eigen inbreng en gezag op economische gebied nodig, die de ministers overtuigen, plus de mogelijkheid om in de openbaarheid – pers en tv – een case te maken.' 'Dagboek André Szász, 8-1-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 74 'Dagboek André Szász, 25-11-1978', ADNB, inv.nr. 88781.
- 75 'Dagboek André Szász, 19-3-1977', ADNB, inv.nr. 88780.
- 76 'Dagboek André Szász, 8-1-1979, 29-3-1979, 29-5-1979, 30-10-1979, 30-11-1979', ADNB, inv.nr. 88781; 'Bespreking met collega's, 28-5-1979', 'Discussie op de Bank, 30-11-1979', familiearchief Zijlstra.
- 77 Charles Goodhart, *The Basel committee on banking supervision. A history of the early years, 1974-1997*, Cambridge University Press, Cambridge 2011, p. 56-57.
- 78 Interview N. Wellink, 15-5-2017; De Haas en Lothringen, *Wim Duisenberg*, p. 148.
- 79 Notulen directie, 10-1-1979, ADNB, inv.nr. 2111.
- 80 Interview H. Langman, 12-8-2013.
- 81 Zijlstra, 'A crisis in international banking?', ADNB, inv.nr. 50507.
- 82 'Bespreking met collega's, 28-5-1979', familiearchief Zijlstra.
- 83 'Dagboek André Szász, 30-10-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 84 'Algemeen overzicht 1979', in: Zijlstra, *Gematigd monetarisme*, p. 297-302.
- 85 'Rentedaling ten einde', *de Volkskrant* 2-5-1980; 'Disconto-schrik', *de Volkskrant* 3-5-1980; 'Zijlstra straft met discontoverhoging nationaal wangedrag', *NRC Handelsblad* 3-5-1980.
- 86 'Jelle gelooft in sprookjes', *Het Vrije Volk* 1-5-1980.

- 87 'Nota. Jaarverslag DNB, 14-5-1980', NA, SOZA 2.15.45, inv.nr. 829.
- 88 Kristina Spohr, *The global chancellor. Helmut Schmidt and the reshaping of the international order*, Oxford University Press, Oxford 2016, p. 27-28; James, *International monetary cooperation*, p. 289-295.
- 89 Touwen, *Coordination in transition*, p. 264.
- 90 'W. Albeda aan J. Zijlstra, 23-5-1980', NA, 2.15.47, inv.nr. 829.
- 91 Dit punt maakte Zijlstra ook in 1971. In de REA sprak hij over de 'funeste invloed' van berichten in de krant over 'lieden [die] met enige maanden werk voor een geheel jaar aan de kost kunnen komen'. Notulen REA, 6-5-1971; 'W. Albeda aan J. Zijlstra, 23-5-1980'; 'J. Zijlstra aan W. Albeda, 27-5-1980', NA, 2.15.47, inv.nr. 829.
- 92 'Diner met minister Albeda, 20-6-1980', familiearchief Zijlstra.
- 93 'Gesprek met Joop den Uyl, 12-3-1980', familiearchief Zijlstra.
- 94 'Dagboek André Szász, 11-3-1980, 13-3-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 95 'Gesprek met Joop den Uyl, 12-3-1980', familiearchief Zijlstra.
- 96 'J. Zijlstra aan L.J. Brinkhorst, 28-2-1980'; 'L.J. Brinkhorst aan J. Zijlstra, 6-3-1980'; 'Diner in het Catshuis, 16-6-1980', 'Telefoongesprek met Dries van Agt, 20-6-1980', familiearchief Zijlstra.
- 97 'Een bankbiljet moet lekker knisperen', *NRC Handelsblad* 12-7-1980. In Zijlstra's memoires staan overigens de verkeerde jaartallen weergegeven. Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 253.
- 98 'Dagboek André Szász, 25-6-1980', ADNB, inv.nr. 88781; 'Gesprek met W. Kok, 11-7-1980', familiearchief Zijlstra.
- 99 'Gesprek met Wim Kok, 11-7-1980', familiearchief Zijlstra.
- 100 'Dagboek André Szász, 11-7-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 101 Paul den Hoed en Anne-Greet Keizer, *Op steenworp afstand. Op de brug tussen wetenschap en politiek*, WRR 35 jaar, Amsterdam University Press, Amsterdam 2007, p. 195-196, 435-439.
- 102 Van Seumeren, *Gerrit Wagner*, p. 138; Touwen, *Coordination in transition*, p. 269.
- 103 'J. Zijlstra aan Chr.H. van Homeijer, 16-10-1979', ADNB, inv.nr. 53325.
- 104 'J. Zijlstra aan G.A. de Bruijne, 1-7-1980', ADNB, inv.nr. 53325.
- 105 'Notulen gezamenlijke vergadering directie en Raad van Commissarissen, 13-12-1979', ADNB, inv.nr. 3285.
- 106 'Dagboek André Szász, 31-12-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 107 Andriessen had eerder gepoogd iets los te krijgen, maar Zijlstra hield zijn lippen op elkaar. 'Lunchgesprek met minister Andriessen, 7-9-1979', ADNB, inv.nr. 53318; 'Dagboek 6-2-1980, 9-2-1980', KDC, archief F.H.J.J. Andriessen 1150, inv.nr. 93; 'Dagboek André Szász, 12-2-1980', ADNB, inv.nr. 88781; Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998*, p. 279; interview N. Wellink, 15-5-2017.
- 108 Van der Stee kon zich 'geheel verenigen met de voorstellen die ter zake thans bestaan'. 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 28-4-1980', ADNB, inv.nr. 53319.
- 109 'Dagboek André Szász, 25-6-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 110 'Gesprek met minister Van der Stee en Wellink, 3-7-1980', familiearchief Zijlstra.
- 111 'Dagboek André Szász, 1-7-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 112 'Gesprek met W. Duisenberg en G. Wagner, 3-7-1980', familiearchief Zijlstra.
- 113 'Dagboek André Szász, 3-7-1980', ADNB, inv.nr. 88781.

- 114 'Telefoongesprek W. Duisenberg, 11-7-1980', 'Telefoongesprek G. Wagner, 16-7-1980'; Gesprek met W. Duisenberg op de Tike, eind juli', familiearchief Zijlstra.
- 115 De commissariatenkwesie roerde Duisenberg ook in juli aan. 'Gesprek met W. Duisenberg en G. Wagner, 3-7-1980'; 'Telefoongesprek met W. Duisenberg, 11-7-1980'; 'Gesprekken met minister, september 1980'; familiearchief Zijlstra. Zie voor briefwisseling tussen Duisenberg en de minister: ADNB, inv.nr. 51766.
- 116 'Dagboek André Szász, 17-11-1980, 27-11-1980, 15-12-1980'.
- 117 'Dagboek André Szász, 11-1-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 118 'Dagboek André Szász, 22-3-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 119 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 18-3-1981', ADNB, inv.nr. 53319.
- 120 De Vries, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', p. 443-444.
- 121 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 28-5-1980', ADNB, inv.nr. 53319; Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998*, p. 277-278.
- 122 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 15-10-1980', ADNB, inv.nr. 53319.
- 123 Notulen directievergadering, 19-9-1980, ADNB, inv.nr. 2118.
- 124 Notulen directievergadering, 15 en 16-10-1980, 29-10-1980, ADNB, inv.nr. 2118 en 2119.
- 125 Notulen directievergadering, 17-11-1980, ADNB, inv.nr. 2119.
- 126 'Dinergesprek met minister Van der Stee, 23-10-1980', ADNB, inv.nr. 53319; 'Nota. Herinvoering positie buitenland, 18-11-1980', ADNB, inv.nr. 2119; 'Dagboek André Szász, 17-11-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 127 De kern van de boodschap stond (onduidelijk) vermeld op de laatste pagina van Zijlstra's brief: '[...] de vrijheid tot korte kredietverlening aan de overheid zonder daartegenover lang geld aan te trekken – [zal] alleen dan gehandhaafd kunnen blijven indien deze niet gepaard gaan met een overmaat aan monetaire financiering'. Notulen besloten directievergadering, 20-11-1980, ADNB, inv.nr. 2212; 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 26-11-1980', ADNB, inv.nr. 53319; 'Briefwisseling DNB en Financiën, HTK, Kamerstuk 16583, nr. 1.
- 128 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 26-11-1980', ADNB, inv.nr. 53319.
- 129 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 217-218.
- 130 Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt. Tour de force*, p. 355; Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid*, p. 181-191.
- 131 'Dagboek André Szász, 6-12-1980', ADNB, inv.nr. 88781.
- 132 'Lunchgesprek met minister Van der Stee, 14-1-1981', ADNB, inv.nr. 53319.
- 133 Holtrops brief uit 1956 was niet de laatste brandbrief. Wel de laatste die Financiën besloot te openbaren aan de pers. 'Waarschuwing van Zijlstra', *Trouw* 15-1-1981; 'Zijlstra's brief tijdens dineetje geschreven?', *Het Parool* 16-1-1981.
- 134 HTK, 10-3-1981, p. 3823.
- 135 Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra*, p. 209; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 251-252;
- 136 Zijlstra, 'Central bank and government', p. 45-58.
- 137 'Zijlstra's ultimatum aan het kabinet', *Elseviers Magazine* 17-1-1981; 'Noodkreet Zijlstra op precies juiste moment', *NRC Handelsblad* 15-1-1981; 'Waarschuwing Zijlstra', *Trouw* 15-1-1981.
- 138 Jan Ramakers, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen. De formatie van het kabinet-Van Agt II (1981)', in: Van Baalen en Van Kessel, *Kabinetformaties 1977-2012*, p. 83-86.
- 139 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 245.

- 140 'Gesprek met informateurs Lubbers en de Koning, 10-6-1981', familiearchief Zijlstra.
- 141 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 245-246.
- 142 'Concept-conclusies blok 1, 15-6-1981'; 'Gesprek met premier Van Agt, 22-6-1981', familiearchief Zijlstra.
- 143 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 246-247.
- 144 Ramaker, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen', p. 86-91.
- 145 'Formatie, 3 t/m 6-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770.
- 146 'Advies van dr. W. Drees, minister van Staat, overgebracht door mw. M. Klompé, 29-5-1981', NA, archief M.A.M. Klompé 2.21.183.44, inv.nr. 101; Hans Daalder en Jelle Gaemers, *Willem Drees, 1886-1988. Premier en elder statesman. De jaren 1948-1988*, Balans, Amsterdam 2014, p. 443.
- 147 'Formatie, 3 t/m 6-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770.
- 148 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 149 'Dagboek André Szász, 9-7-1981', ADNB, inv.nr. 88781; 'Formatie, 3 t/m 6-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770.
- 150 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 151 'Zonder idealen vallen muren om', *Trouw* 13-1-1996.
- 152 'Formatie, 3 t/m 6-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 245-249.
- 153 Ramakers, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen', p. 90-91; Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensen, *Van Agt: Tour de force*, p. 418; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 148-150.
- 154 'Dagboek André Szász, 7-7-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 155 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017.
- 156 Ramakers, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen', p. 92-93.
- 157 'Formatie, 20 t/m 27-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770. In Zijlstra's notities over de lunchgesprekken met Van der Stee is de ontmoeting op 20 juli overigens niet terug te vinden.
- 158 Ramakers, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen', p. 94; 'De halve waarheid van Zijlstra', *de Volkskrant* 27-7-1981.
- 159 Interview A.A.M. van Agt, 17-2-2017; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 147.
- 160 Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 88.
- 161 'Formatie, 20 t/m 27-7-1981', ADNB, inv.nr. 51770; 'Twijfel aan bedoelingen groeit', *de Volkskrant* 23-7-1981; 'De halve waarheid van Zijlstra', *de Volkskrant* 27-7-1981.
- 162 'Te doorzichtig', *Het Vrije Volk* 31-7-1981; 'De tijdbom', *NRC Handelsblad* 5-8-1981; 'Wankele basis voor formatie nieuw kabinet', *Leeuwarder Courant* 4-8-1981.
- 163 Ook Witteveen, die in de jaren tachtig commissaris van de TBG was, had wel eens een uitnodiging gekregen voor een bezoek aan Lugano. 'Notitie 6-8-1981', ADNB, inv.nr. 50588; interview H.J. Witteveen, 20-7-2015.
- 164 'Conceptadvies, 6-8-1981'; 'Conceptadvies, 7-8-1981'; 'Oordeel van de Nederlandsche Bank over het financieel/sociaal-economische onderdeel van de programconclusies van de Kabinetsinformateurs, 10-8-1981', ADNB, inv.nr. 50588; 'Dagboek André Szász, 3-8-1981, 9-8-1981, 10-8-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 165 'Nederlandsche Bank levert breekpunt', *Het Vrije Volk* 13-8-1981; 'Van Agt stelt nieuwe eis', *De Waarheid* 14-8-1981.

- 166 'Zijlstra kraakt regeerakkoord', *Het Vrije Volk* 12-8-1981, 'Zijlstra kraakt beleidsplannen', *De Telegraaf* 12-8-1981; 'Zijlstra kritiseert akkoord', *Trouw* 12-8-1981.
- 167 Ramakers, 'Een kabinet dat er nooit had mogen komen', p. 98-106.
- 168 Notulen REA, 2-9-1981.
- 169 'Gesprek met C. de Galan en V. Halberstadt, 23-10-1981', ADNB, inv.nr. 53317.
- 170 'Nederland en zijn financiële standing in de wereld. Lezing bij sociëteit de Pijp te Utrecht', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 29.
- 171 'Beantwoording van de vraag van de informateurs C. de Galan en V. Halberstadt, 23-10-1981'; 'Oordeel van de Nederlandsche Bank m.b.t. investeringsimpuls, 29-10-1981', ADNB, inv. nr. 50558.
- 172 'Oordeel van de Nederlandsche Bank over het financieel/sociaal-economische onderdeel van de programconclusies van de Kabinetinformateurs, 10-8-1981', ADNB, inv.nr. 50558.
- 173 'Dagboek André Szász, 21-10-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 174 Sargent, 'The us and globalization in the 1970s'; Eichengreen, *Globalizing capital*; Joseph Vogl, *Het financiële regime*, Boom, Amsterdam 2016; Aaron Major, *Architects of austerity. International finance and the politics of growth*, Stanford University Press, Stanford 2014.
- 175 'J. Bos Hzn. aan J. Zijlstra, 15-10-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 29.
- 176 'NIPO-onderzoek advies DNB, 29-9-1981'; 'M.M.G. Fase aan president en directeuren, 9-10-1981', ADNB, inv.nr. 53348.
- 177 'Dagboek André Szász, 3-11-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 178 Touwen, *Coordination in transition*, p. 263.
- 179 'Dagboek André Szász, 21-9-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 180 'Dagboek André Szász, 13-12-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 181 'Speech Leslie O'Brien', ADNB, inv.nr. 53325.
- 182 'Afscheidsspeech', familiearchief Zijlstra.
- 183 'C.J.M.A. van Rooy aan J. Zijlstra, z.d.', ADNB, inv.nr. 53348.
- 184 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 256-257.
- 185 'Afscheid van Jelle Zijlstra', *De Telegraaf* 19-12-1981; 'Grootkruis voor bankpresident dr. J. Zijlstra', *Nederlands Dagblad* 22-12-1981.
- 186 'J.J.C. Alberdingk Thijm aan J. Zijlstra, 28-12-1981', ADNB, inv.nr. 53348.
- 187 'J.E. de Quay aan J. Zijlstra 28-12-1981', ADNB, inv.nr. 53348.
- 188 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 189 Interview A. Szász, 15-11-2016.
- 190 Het staatsieportret was geschilderd door Matthijs Röling. 'Dagboek André Szász, 4-1-1982', ADNB, inv.nr. 88781.

15 EEN VEELHEID AAN PROJECTEN: WERKEN AAN DE ERFENIS

- 1 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 11-3-1995', familiearchief Zijlstra.
- 2 Pen, 'Levensbericht J. Zijlstra', p. 91-101.
- 3 Jan Pen, *Vandaag staat niet alleen. Essays en memoires*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2013.
- 4 'J. Zijlstra aan Jan Pen, 9-6-1995', familiearchief Zijlstra.
- 5 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 11-3-1995', familiearchief Zijlstra.
- 6 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 28-7-1995', familiearchief Zijlstra.

- 7 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 28-7-1995', familiearchief Zijlstra.
- 8 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 28-7-1995', familiearchief Zijlstra.
- 9 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 10-1-1996', familiearchief Zijlstra.
- 10 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995', familiearchief Zijlstra.
- 11 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 10-1-1996', familiearchief Zijlstra.
- 12 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995'; 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 10-1-1996', familiearchief Zijlstra.
- 13 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995', familiearchief Zijlstra.
- 14 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995', familiearchief Zijlstra.
- 15 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995', familiearchief Zijlstra.
- 16 'Ook koninklijk paar had drie adviseurs', *Trouw* 28-8-1976. Het bericht verscheen ook in andere kranten.
- 17 'J. Zijlstra aan Z.K.H. Prins Bernhard, 10-9-1976', ADNB, inv.nr. 48581.
- 18 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 29-11-1995', familiearchief Zijlstra.
- 19 'J. Zijlstra aan A. Zijlstra, 4-12-1995', HCD, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 20 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 10-1-1996', familiearchief Zijlstra.
- 21 'Ontmoetingen met Jelle Zijlstra', *Het Parool* 27-12-2001.
- 22 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 1-5-1992', familiearchief Zijlstra.
- 23 'Ontmoetingen met Jelle Zijlstra', *Het Parool* 27-12-2001.
- 24 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 10-1-1996', familiearchief Zijlstra.
- 25 'J. Zijlstra aan Peter Kienhuis en Jan Verhoeven, 16-12-1981', ADNB, inv.nr. 53344.
- 26 'H.J. Hofstra aan J. Zijlstra, 10-10-1981', ADNB, inv.nr. 53348.
- 27 AEGON ontstond pas in 1983 na een fusie en heette in 1982 nog AGO. Zie voor correspondentie: ADNB, inv.nrs. 48585 en 53316; 'Zijlstra nu ook commissaris AGO', *de Volkskrant* 28-11-1981.
- 28 'Zijlstra naar Shell', *de Volkskrant* 3-11-1981; 'Het sjeikdom Nederland', *De Waarheid* 4-11-1981; 'Zijlstra ingelijfd als bondgenoot', *Het Parool* 12-11-1981; 'Oud-strijder', *de Volkskrant* 13-11-1981.
- 29 'Zijlstra en zijn commissariaat', *De Telegraaf*, 8-12-1981.
- 30 'Dagboek André Szász, 29-11-1981', ADNB, inv.nr. 88781.
- 31 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 258-259.
- 32 'Notitie H.J. Muller aan W.F. Duisenberg, 12-10-1982', ADNB, inv.nr. 54811.
- 33 Hij wees sowieso een commissariaat bij Akzo af. 'J. Zijlstra aan G. Krayenhoff, 7-1-1983', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 32; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 258-259
- 34 'Zijlstra nu ook commissaris bij Douwe Egberts', *de Volkskrant* 8-1-1982.
- 35 'J. Zijlstra aan C. Boonstra, 2-5-1992', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 36 'J. Zijlstra aan C. Boonstra, 2-5-1992', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 37 'Gesprek met Cor Boonstra, 12-9-1985', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 28. Het betreft veranderingen die Boonstra wil doorvoeren in de Raad van Bestuur van DE, zijn eigen positie daarin en reorganisaties op het 'tweede niveau'. Zijlstra spreekt veelvuldig met Boonstra en andere bestuursleden in het najaar van 1985 en het voorjaar van 1986.
- 38 Jelle Zijlstra, 'Henry Sonnenberg. Ter nagedachtenis, maart 1988', archief Ralph Sonnenberg.
- 39 'J. Zijlstra aan A. Batenbrug, 22-1-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 40 Interview I. Zijlstra, 23-9-2013; interview S. Zijlstra, 28-6-2017.
- 41 Zie correspondentie met TBG en baron Thyssen-Bornemisza, ook over Daylesford: ADNB, inv. nr. 48578; HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 28.

- 42 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 259.
- 43 Het betreft een informeel adviseurschap in de 'Internationalen Beirat' van de Schweizerische Bankverein. Zie o.a. 'H. Strasser aan J. Zijlstra, 3-11-1981'; 'J. Zijlstra aan H. Strasser, 8-1-1982'; 'J. Zijlstra aan Hans Strasser, 26-7-1982', HDC, archief J. Zijlstra, inv.nr. 25.
- 44 'J. Zijlstra aan A. Batenburg, 6-5-1985', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 33; 'J. Zijlstra aan Mrs. Thomas, 10-3-1986', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 34; 'J. Zijlstra aan Coen Oort, 4-3-1988', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.
- 45 'Lachen met Sieto', *Algemeen Dagblad* 24-10-1989.
- 46 'J. Zijlstra aan ds. A. Eikelboom, 30-11-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.
- 47 'Bezoek Indonesië', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 48 Interview S. Zijlstra, 15-8-2016; interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 49 'J. Zijlstra aan ds. H. Kampen, 24-2-1987; 6-7-1987'; 'J. Zijlstra aan ds. H. Dijkstra, 11-5-1987; 6-7-1987', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.
- 50 'Hiroshi Uchida aan J. Zijlstra, 28-8-1980', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 9; 'J. Zijlstra aan E. Henny, 10-8-1972', ADNB, inv.nr. 2471.
- 51 Zijlstra zat ook in de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, in het bestuur van de Stichting Amsterdams Historisch Museum, de Staal Stichting, het prof. Steenkampfonds, de prof. F. De Vries Stichting en de Pierson Stichting. Bovendien was hij een van de vier Nederlandse bemiddelaars bij het International Centre for Settlements of Investment Disputes (ICSID). 'G. van Setten aan J. Zijlstra, 20-8-1982', ADNB, inv.nr. 53330. Ook was hij door Giscard d'Estaing en Helmut Schmidt gevraagd als Nederlands vertegenwoordiger in de 'Committee for the Monetary Union of Europe', een pressiegroep van topbestuurders die het werk van de Commissie-Delors voorbereidde. 'V. Giscard d'Estaing aan J. Zijlstra, 22-12-1986', ADNB, inv.nr. 53354.
- 52 'Gesprek met Minister Brinkman 31-3-1987', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 53 Telefoongesprek E.W. Veen, 20-7-2018.
- 54 'Algemeen bestuur Stichting Nieuwe Kerk, 1982-1988', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 55 'J.W. van der Linden aan J. Zijlstra, 22-4-1994'; 'J. Zijlstra aan J.W. van der Linden, 25-4-1994', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 56 Het betrof een wettelijke regeling die gold voor de Nederlandse commissariaten en ook voor de Zwitserse Bankverein. Alleen zijn commissariaat bij Hunter Douglas liep door, aangezien het bedrijf zetelde in Curaçao. Bij Hunter Douglas vertrok Zijlstra in 2000, omdat hijzelf, benadrukte Ralph Sonnenberg, vond dat hij te oud werd. Interview R. Sonnenberg, 18-5-2015.
- 57 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 261.
- 58 'Bestuurder Baarsjes treedt af', *Het Parool* 27-11-2002.
- 59 'H.C.J. van der Wielen aan J. Zijlstra, 21-8-1991', familiearchief Zijlstra.
- 60 'Joke Woerdsma aan J. Zijlstra, 16-9-1991', familiearchief Zijlstra.
- 61 Zie aantekeningen HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 19.
- 62 'Jelle Zijlstra in openhartige memoires', *De Telegraaf* 7-2-1992.
- 63 'J. Zijlstra aan Raad van Bestuur Sara Lee/DE, 23-11-1990', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 23.
- 64 'De verdwaalde professor', *Intermediair* 14-2-1992; 'De politiek was niet Jelle Zijlstra's eerste liefde', *De Stem* 7-2-1992.
- 65 'De legende van Jelle Zijlstra', *Trouw* 28-4-1979.

- 66 'Jelle Zijlstra vertelt veel, maar waarom niet alles?', *Vrij Nederland* 29-2-1992.
- 67 'Gesloten boek', *HP/De Tijd*, 4-10-1996. Dank aan Stijn Aerden.
- 68 'Als het moest, dan moest het', *De Florijn* april 1992.
- 69 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 275.
- 70 'Milieu en economische orde. Redevoering te Amsterdam, 19-5-1973', ADNB, inv.nr. 52231.
- 71 'Unaniem CDA: Alleen groei economie kan ons redden', *Trouw* 24-4-1989; interview B. Goudzwaard, 30-7-2014. Overigens stond Zijlstra eind jaren tachtig, begin jaren negentig in nauw contact met de klimaatscepticus Frits Böttcher. Hij kreeg stukken toegestuurd en verzamelde een groot dossier met artikelen van Böttcher waarin deze het bestaan van het broeikaseffect bestreed. 'Dossier broeikaseffect', familiearchief Zijlstra.
- 72 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 266.
- 73 'A. Zijlstra aan J. Zijlstra, 12-12-1994', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 74 Interview A. Zijlstra, 21-10-2013.
- 75 'J. Zijlstra aan Jan Pen, 22-1-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 76 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 7-2-1996', familiearchief Zijlstra.
- 77 Jelle Zijlstra, 'Een scheut Keynes?', familiearchief Zijlstra.
- 78 'Opening van het Zijlstra Center for Public Control and Governance. Toespraak minister-president Jan Peter Balkenende, 4-6-2009'; Jelle Zijlstra e.a., *Economische groei. Een christen-democratische beschouwing*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1989.
- 79 'P.C.W.M. Bogaers aan J. Zijlstra, 2-9-1997'; 'J. Zijlstra aan P.C.W.M. Bogaers, 13-10-1997', familiearchief Zijlstra.
- 80 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 27-5-1996', familiearchief Zijlstra.
- 81 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 27-5-1996', familiearchief Zijlstra.
- 82 'Verslag tweede economendebat CDA, 1989', familiearchief Zijlstra.
- 83 Jelle Zijlstra, 'Het structurele begrotingsbeleid: Wederopstanding?', in: L.A. Geelhoed, P.A.G. van Bergeijk en Jarig van Sinderen (red.), *Met distantie. J.E. Andriessen en het economische bestuur*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1993, p. 31-46.
- 84 Jelle Zijlstra e.a., *De komende kabinetsperiode. Enkele financieel-economische kanttekeningen*, Wetenschappelijk Instituut CDA, Den Haag 1993; 'W.J. Diepenveen aan J. Zijlstra, 14-4-1993', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 85 'Commissie Zijlstra pleit voor financiële cultuuromslag', *de Volkskrant* 25-3-1993; 'Oud-premier Zijlstra wil bevrozing overheidsuitgaven', *NRC Handelsblad* 5-3-1993.
- 86 Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, p. 230-232.
- 87 'Aantekeningen politieke contacten, maart 1993'; 'Ruud Lubbers aan J. Zijlstra, 18-3-1993'; 'Nout Wellink aan J. Zijlstra, 24-3-1994'; 'Ruud Lubbers aan J. Zijlstra, 10-3-1994', familiearchief Zijlstra.
- 88 Marcel Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, SUN, Nijmegen 1995, p. 207-216.
- 89 'Interview dr. Jelle Zijlstra', *CD/Actueel*, 13-4-1989.
- 90 'Zijlstra-norm niet reëel', *Nederlands Dagblad* 8-4-1993.
- 91 Metze, *De stranding*, p. 207-216.
- 92 *Naar een trendmatig begrotingsbeleid. Negende rapport studiegroep begrotingsruimte*, Kamerstuk 20995-6, 7-7-1993.

- 93 'Gesprek thesaurier-generaal Henk Brouwer, 12-3-1993'; 'Henk Brouwer aan J. Zijlstra, 16-3-1993', familiearchief Zijlstra.
- 94 'Henk Brouwer aan J. Zijlstra, 7-7-1993', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 95 Willem Drees jr., 'Van Zijlstra-kader naar 1%-norm', in: Knoester, *Lessen uit het verleden*, p. 199-211.
- 96 Zijlstra, 'Het structurele begrotingsbeleid. Wederopstanding?', in: Geelhoed, Van Bergeijk en Van Sinderen, *Met distantie*, p. 31-46.
- 97 Zie voor Zijlstra's betrokkenheid bij het CDA: Metze, *De stranding*, p. 207-216.
- 98 'E. Brinkman aan J. Zijlstra, 7-5-1994'; 'J. Zijlstra aan E. Brinkman, 24-8-1994', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 99 Interview L.C. Brinkman, 27-6-2017.
- 100 Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder*, Balans, Amsterdam 2009, p. 88-95, 123-133.
- 101 'De show van je leven', VARA 7-1-2000.
- 102 'J. Zijlstra aan Jan Pen, 10-5-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 103 'V. Halberstadt aan J. Zijlstra, 1-5-1983', familiearchief Zijlstra.
- 104 'Grootmeester van het Huis F.W. Kist aan J. Zijlstra, 31-3-1993 en 3-5-1993', ADNB, inv.nr. 48581, familiearchief Zijlstra. Naast Zijlstra werden premier Lubbers, W. Scholten, J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, H.L. Wesseling, A.C. Zijderveld en B. de Gaay Fortman uitgenodigd.
- 105 'Prins Claus aan J. Zijlstra, 27-8-1996', familiearchief Zijlstra.
- 106 'J. Zijlstra aan C. Boonstra, 3-10-1996'; 'J. Zijlstra aan H.W. Lambers, 1-11-1996'; 'J. Zijlstra aan Hans en Anneke Mulder, 1-11-1996'; 'J. Zijlstra aan H.M. de Lange, 13-11-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 107 'Jan Pen aan J. Zijlstra, 14-10-1996', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 57.
- 108 'Redevoering uitvaartdienst J. Zijlstra', familiearchief Zijlstra.
- 109 Interview V. Halberstadt, 29-6-2017.
- 110 Interview I. Zijlstra, 23-3-2015.
- 111 'Redevoering uitvaartdienst J. Zijlstra', familiearchief Zijlstra.
- 112 S.E. Zijlstra, 'Iets over de naamgever. Opening Zijlstra Center, 4-6-2009', online: <https://www.feweb.vu.nl/nl/Images/openingssymposium-3-tcm257-111920.doc>.
- 113 'Redevoering uitvaartdienst J. Zijlstra', familiearchief Zijlstra.
- 114 'J. Zijlstra aan L.K. van Schaik, 8-2-1985', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 34.

EPILOOG

- 1 'Afscheid van Zijlstra', *de Volkskrant* 31-12-2001.
- 2 Jan Prilleveit, 'Hij had nog groter kunnen zijn', *Trouw* 27-12-2001; 'Postuum: Nieuwe heilige', *Elseviers Weekblad* 5-1-2002; Pen, 'Levensbericht J. Zijlstra', p. 91-101.
- 3 'Toespraak minister-president Kok t.g.v. de herdenking van minister-president Zijlstra in de Eerste Kamer, 15-1-2002'. Online: <https://www.eerstekamer.nl/nieuws/20020115/oud-kamerlid-jelle-zijlstra-arp>.
- 4 'Nostalgie naar de tijd van Zijlstra', *Leeuwarder Courant* 28-12-2001.
- 5 Koos Andriessen, 'Het economisch eldorado 1955-1965', in: Knoester, *Lessen uit het verleden*, p. 189-197.
- 6 McCloskey, *If you're so smart*, p. 32, 135; Harmsma, 'Honest politics', p. 106-110.

- 7 Dit gebeurt met name in de literatuur over Zijlstra's positie in de ARP. De term modern pragmatisme doet recht aan zijn politieke profiel, maar gaat voorbij aan de rol die Zijlstra's expertise speelde in zijn visie, stijl, gezag en charisma. Zie o.a. Van den Berg, *Deining. Koers en karakter van de ARP ter discussie*, p. 15.
- 8 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, p. 159, 187; Henk te Velde, 'Van Thorbecke tot Den Uyl: Discrepantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie', in: Dick Pels en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*, Het Spinhuis, Amsterdam 2000, p. 166.
- 9 Pen, 'Jelle Zijlstra vertelt veel, maar waarom niet alles?', *Vrij Nederland* 29-2-1992; Harmsma, 'Honest politics', p. 110.
- 10 'Jelle Zijlstra: heb ik dan geen geweten?', *Trouw* 8-2-1992.
- 11 'Interview E.P. Wellenstein by F. Duchêne, 16-5-1989'. Online: <https://archives.eui.eu/en/oral-history/INT532>
- 12 Bruins Slot, ... *en ik was gelukkig*, p. 180.
- 13 'Het gezag van Zijlstra', *Trouw* 28-12-2001.
- 14 'J.F.A. de Soet aan J. Zijlstra, 1-3-1985', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 28.
- 15 'Hollands dagboek: Nout Wellink', *NRC Handelsblad* 5-1-2002.
- 16 'K. Groen aan J. Zijlstra, 11-10-1955', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 17 'J.H.O. Graaf van den Bosch aan J. Zijlstra, 18-12-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 18 'G.A. Kessler aan J. Zijlstra, 19-12-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 19 'Geen homo politicus maar wel een van de invloedrijkste', *Het Financieele Dagblad* 9-1-2002.
- 20 'J.M. den Uyl aan J. Zijlstra, 30-12-1981', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 21 'Dagboek, 4-1-1966', HDC, archief B. Goudzwaard 935, inv.nr. 2.
- 22 Zijlstra, 'Wat heeft de economie de gereformeerden te zeggen?', p. 166.
- 23 'J. Zijlstra aan H.J. Witteveen, 1-3-1993', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 56.
- 24 Touwen, *Coordination in transition*, p. 259-260; Jones, 'The "monetarist" turn in Belgium and the Netherlands', p. 233-248.
- 25 Pen schetste dit in zowel het boekproject met Zijlstra als een fictief gesprek dat hij met Piebe, oftewel Zijlstra, voerde in *Hollands Maandblad*. Jan Pen, 'Bestaat er een tegenstelling tussen de financiële soliditeit des lands en de welvaart van de gewone mensen? Een conversatie', *Hollands Maandblad* 24(1983)429/430, p. 12-18.
- 26 'J. Zijlstra aan G.M.J. Veldkamp, 2-11-1976', ADNB, inv.nr. 53315.
- 27 Ook dit benadrukt Pen in zijn fictieve gesprek met Zijlstra. Pen, 'Bestaat er een tegenstelling tussen de financiële soliditeit des lands en de welvaart van gewone mensen', p. 13.
- 28 Notulen gezamenlijke vergadering Raad van Commissarissen en directie, 7-6-1979, ADNB, inv. nr. 3285.
- 29 Zijlstra, 'A crisis in international banking?', ADNB, inv.nr. 50507.
- 30 Sebastian Mallaby, *The man who knew. The life and times of Alan Greenspan*, Bloomsbury, Londen 2017.
- 31 Vincent Bakker, *De krach van het kapitaal*, De Achterkant, Leiden 1985, p. 44-45.
- 32 Eduard Bomhoff, *De kunst van het bezuinigen*, Erasmus University Press, Rotterdam 1982, p. 28.
- 33 'J. Zijlstra aan E.J. Bomhoff, 16-3-1982', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 27.
- 34 'F.W. Rutten aan J. Zijlstra, 8-2-1989'; 'J. Zijlstra aan F.W. Rutten, 14-2-1989', HDC, archief J. Zijlstra 590, inv.nr. 35.

- 35 Ook Europa werd steeds nadrukkelijker op ordoliberalen leest geschoeid. Zie o.a.: Josef Hien en Christian Joerges, *Ordoliberalism. Law and the rule of economics*, Hart Publishing, Portland 2017.
- 36 Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Contact, Amsterdam 1992, p. 274.

VERANTWOORDING

- 1 Joseph C. Miller, 'A historical appreciation of the biographical turn', in: Lisa A. Lindsay en John Wood Sweet, *Biography and the black Atlantic*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2014, p. 19-47.
- 2 Pertti J. Anttonen, 'Of microhistory, mentalities and other "unnecessary" labels – an interview with Carlo Ginzburg', in: *Suomen Antropologi* 20(1995)1, p. 36-39.
- 3 Jan Romein, *De biografie*, Ploegsma, Amsterdam 1946, p. 204; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, "De gevaarlijkste van alle bronnen". Egodocumenten: Nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1(2004)4, p. 3-22.
- 4 Gerrit Voerman, 'Politiek van levenswerk tot handwerk: De autobiografie als bron van de politieke cultuur', in: Hans Renders (red.), *Het leven van een doodsbericht. Necrologie en biografie*, De Bezige Bij, Amsterdam 2005, p. 119-139.
- 5 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 177.
- 6 Sidonie Smith en Julia Watson, *Reading autobiography. A guide for interpreting life narratives*, Regents of the University of Minnesota, Minneapolis 2010, p. 63, 80.
- 7 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 22; Jonne Harmsma, 'Jelle Zijlstra: Op het kruispunt van wetenschap en politiek', in: Ab Flipse (red.), *Verder kijken. Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving. Zesentwintig portretten*, vu University Press, Amsterdam 2016, p.115-122.
- 8 'Dagboek André Szász, 17-9-1979', ADNB, inv.nr. 88781.
- 9 Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur', in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (red.), *Het persoonlijke is politiek: Egodocumenten en politieke cultuur*, Verloren, Hilversum 2002, p. 9-31.
- 10 Harmsma, 'Honest politics'; Spohr, *The global chancellor*.
- 11 Fourcade, *Economists and societies*; Nützenadel, *Stunde der Ökonomen*; Alberts, *Jaren van berekening*; Bemelmans-Videc, *Economen in overheidsdienst*.
- 12 Joris Vandendriessche, Evert Peeters en Kaat Wils (red.), *Scientists' expertise as performance. Between state and society, 1860-1960*, Pickering & Chatto, Londen 2015, p. 1-13.
- 13 Hans Renders, 'The limits of representativeness: Biography, life writing and microhistory', in: Hans Renders en Binne de Haan (red.), *Theoretical discussions of biography. Approaches from history, microhistory, and life writing*, Brill, Leiden 2014, p. 129-138; Binne de Haan, *Van kroon tot bastaard. Biografie en het individuele perspectief in de geschiedschrijving*, Groningen University Press, Groningen 2015, p. 236-249.
- 14 Simone Lassig, 'Introduction: Biography in modern history: Modern historiography in biography', in: Volker Berghahn en Simone Lassig, *Biography between structure and agency. Central European lives in international historiography*, Berghahn Books, New York 2008, p. 1-26.
- 15 Birgitte Possing, 'Biography: An unloved, but much pursued courtesan?', in: Anders Perlinge en Hans Sjögren (red.), *Biographies of the financial world*, Gidlunds Förlag, Hedemora 2012, p. 15-34.

- 16 Jeroen Bouterse, 'Biografie als genre en als bron: Een polytheoretische benadering', in: Leen Dorsman en Peter Jan Knegtmans (red.), *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden-(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*, Verloren, Hilversum 2013, p. 25-38.
- 17 Skidelsky, *John Maynard Keynes. The economist as saviour*, p. xxxiii.
- 18 Hans Renders, 'Privé in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie*, Boom, Amsterdam 2007, p. 7-13.
- 19 Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Renders en Voerman, *Privé in de politieke biografie*, p. 15-23.
- 20 Zie onder andere: Van der Heiden en Van Kessel, *Rondom de Nacht van Schmelzer*; Scholten, *Mooie Barend*; Meijer, *Jan de Quay*.
- 21 Zie onder andere: Fase, *Tussen behoud en vernieuwing*; Vanthoor, *De Nederlandsche Bank, 1814-1998*.
- 22 Dit is een voorbeeld van het verschil tussen een monografie over een historische actor en een biografie. Hans Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is', *Zacht Lawijd* 6(2007)2, p. 67-81.
- 23 Matti Peltonen, 'Clues, margins, and monads. The micro-macro link in historical research', in: *History and Theory* 40(2001)3, p. 347-359; De Haan, *Van kroon tot bastaard*, p. 193-238.
- 24 Nigel Hamilton, 'Biography as corrective', in: Renders, De Haan en Harmsma, *The biographical turn*, p. 15-30.
- 25 Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma, 'The biographical turn. Biography as a critical method in the humanities and in society', in: Renders, De Haan en Harmsma, *The biographical turn*, p. 3-11.
- 26 Miller, 'A historical appreciation of the biographical turn', in: Lindsay en Sweet, *Biography and the black Atlantic*, p. 20.
- 27 Een vergelijkbaar pleidooi komt naar voren in: Kenneth H.F. Dyson en Ivo Maes, 'Intellectuals as policy-makers: The value of biography in the history of European monetary integration', in: Kenneth H.F. Dyson en Ivo Maes (red.), *Architects of the Euro. Intellectuals in the making of European Monetary Union*, Oxford University Press, Oxford 2016, p. 1-39.
- 28 McCloskey, *If you're so smart. The narrative of economic expertise*, p. 32, 135.
- 29 J.R. Zuidema, *School of stijl, een vraagstuk van indeling*, Erasmus University Press, Rotterdam 1987; Hans Visser, 'Austrian thinking on international economics', in: *Journal of Economic Studies* 15(1988)3/4, p. 106-122.
- 31 Mark Blaug, *Economic theory in retrospect*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, p. 655; Harry Landreth en David Colander, *History of economic thought*, Houghton Mifflin, Boston 2002, p. 1.
- 31 Mallaby, *The man who knew*.
- 32 Perlinge en Sjögren, *Biographies of the financial world*.
- 33 Zie naast Dyson en Maes, *Architects of the Euro* ook Connell, *Reforming the world monetary system*.
- 34 Ik ontleen de term aan Robert L. Heilbroner, *The wordly philosophers. The lives, times and ideas of the great economic thinkers*, Penguin Books, Londen 1991.
- 35 Hans Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent: Biografie van Jan Hanlo*, De Bezige Bij, Amsterdam

- 1998, p. 538; Hans Renders, 'Roots of biography: From journalism to pulp to scholarly based non-fiction', in: Renders en De Haan, *Theoretical discussions of biography*, p. 24-42.
- 36 'De biograaf is geen wreker op zoek naar revenge, geen "Judas", hij is doodgewoon historicus.' Hans Renders, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Kossmann Instituut, Rijks-universiteit Groningen 2006, p. 39-42.
- 37 Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, Historische Uitgeverij, Groningen 2007; Jonne Harmsma, 'De oude vos: Reflections on historical distance: Internationaal congres over het werk van Frank Ankersmit', in: *Krisis* 30(2010)1, p. 315-319.
- 38 Bouterse, 'Biografie als genre en als bron', in: Dorsman en Knegtmans, *De menselijke maat in de wetenschap*, p. 35-36.

SUMMARY

- 1 The triangle was formed by the Secretaries of the departments of Finance, Economic Affairs and Social Affairs.

Namenregister

- Aantjes, Willem 154, 157, 185, 186, 201
Aarden, Jacques 248
Aardenne, Gijs van 386
Aartsen, Jan van 169-172, 184, 186-189, 196
Adenauer, Konrad 114
Agnelli, Gianni 337
Agt, Dries van 326, 350, 351, 355, 357-359, 373, 383, 386-388, 391-393, 398, 402-409, 411
Albeda, Wil 391, 392, 396-398
Alberdingk Thijm, Joop 413, 414
Algera, Jacob 110, 113, 144, 145, 149, 154, 155, 161, 169
Algra, Hendrik 111, 140, 142, 156, 169, 249, 255
Andriessen, Frans 357, 358, 365, 373-376, 383, 385-389, 391-393, 397, 400, 402
Andriessen, Koos 211, 218, 223, 433, 440
Anema, Anne 99
Ansiaux, Hubert 277, 278
Åsbrink, Per 269, 276

Baarn, Victor 417
Bach, Johann Sebastian 151, 360, 363, 384, 413, 415, 427, 428
Bak, Kees 63, 64, 66, 86, 181-183
Bakker, Joop 50, 64, 86, 87, 103, 135, 211, 212, 214, 218, 242-244, 251, 260, 290, 315, 419, 442
Bakker, Marcus 253
Bakker, Mieke 212, 215
Baldwin, James 151
Balkenende, Jan Peter 430, 436
Ball, George W. 180
Banning, Willem 68
Barber, Anthony 311, 313
Baring, Rowland 270

Barth, Karl 40, 45
Batenburg, André 394
Bavinck, Johan Herman 154
Beatrix, prinses 10, 249, 284, 315, 316, 357, 392, 405, 406, 409, 435, 437
Beauvoir, Simone de 151
Beel, Louis 101, 112, 163, 165, 170, 200, 238, 239, 248, 412, 417
Beerman, A.Ch.W. 170
Beernink, Henk 244, 245
Beethoven, Ludwig von 151
Benson, Edgar 312
Bentz van den Berg, P.R. 97
Berge, W.H. van den 181, 200
Bergh, Sidney van den 170, 171
Berghuis, Wiert 142, 145, 151, 157, 158, 166, 172, 188, 195, 197, 198, 215, 216, 225, 233, 234, 236-239, 249, 254, 255, 260
Bernhard, prins 194, 258, 280, 284, 315, 316, 337, 415, 417, 436
Beugel, Ernst van der 160-162, 170, 219, 285
Beuningen, fam. Van 205
Beyen, Johan Willem 113, 122-125, 269, 270, 284, 445
Bibeb (Lampe-Soutberg, E.M.) 214
Biesheuvel, Barend 194, 195, 198, 214, 225, 226, 232-234, 236, 237, 239-243, 245, 250, 251, 254-256, 260, 294, 295, 298, 313, 325, 326, 393
Biewenga, Arend 169
Bijll Nachenius, Charles de 329, 330
Black, Gene 117
Blaisse, Pieter 242, 248
Blessing, Karl 180, 276
Block, Leo de 247, 289, 294
Bloksma, Watze 58

- Boël, René 97, 114
 Boerman, W.E. 41
 Boersma, Jaap 309, 326, 327, 333, 343, 350
 Bogaers, Pieter 192, 232, 245, 248, 431
 Bomans, Godfried 58, 353
 Bomhoff, Eduard 336, 450
 Boonstra, Cor 420
 Booy, Thijs 146
 Bos, Koos 64, 104, 411
 Bosboom, Wim 351
 Bot, Theo 187, 214, 312
 Braak, Menno ter 58
 Breedveld, Willem 443
 Brillenburg, Wurth, G. 45
 Brink, Jan van den 109, 111, 114, 115, 129, 131, 234, 235, 352
 Brinkman, Elco 424, 433, 434
 Brinkman, Laurens-Jan 398
 Brouwer, Henk 433
 Brouwers, G. 119, 133, 223, 309
 Brown, George 257
 Brugsma, Willem Leonard 219
 Bruijn, A.C. de 113, 115, 116, 159,
 Bruins Slot, Sieuwert 61, 103, 110, 139, 148, 150, 155-158, 163, 164, 166, 168, 181, 185-189, 194, 195, 198, 216, 233, 255
 Bruinsma, Roel 26
 Brunet, Jacques 180
 Bruyne, Dick de 331, 419
 Bukman, Piet 405, 406
 Bunker, Ellsworth 196, 197
 Burger, Jaap 148, 149, 164, 326, 435
 Burns, Arthur 305, 307, 308, 310-315, 317-320, 371, 378, 379, 440
 Calmeyer, M.R.H. 174, 175
 Cals, Jo 10, 113, 146, 150, 159, 168, 190, 191, 193, 195-197, 201, 211, 218, 223, 226, 229, 232-236, 238-242, 244, 245, 248, 251, 255, 441
 Campbell, Fiona 208
 Campen, Flip van 168
 Camu, Louis 97
 Carli, Guido 180, 276, 277
 Chavannes, Marc 429
 Clappier, Bernard 272
 Claus, prins 10, 249, 315-317, 357, 435, 436
 Clercq, Willy de 320
 Coen, Jan Pieterszoon 210
 Colijn, Hendrik 27, 32, 61, 67, 93, 288, 342, 373
 Connolly, John 307, 308, 310-313, 318
 Coombs, Charles 276
 Couvée, D.J. 40, 42
 Crijns, Jos 390
 Daane, J. Dewey 272, 279, 280, 297, 298, 300, 303-305, 307, 311, 370, 371
 Debré, Michel 285
 Delsing, J.A.H. 361
 Dickens, Charles 151
 Diepenhorst, Isaäc 86, 233, 236, 239, 254, 255, 260
 Diepenhorst, P.A. 81, 82, 88-90
 Diepenveen, Wim 55, 64, 97, 431
 Dis, Adriaan van 429
 Doeksen, Piet 30
 Doel, Hans van den 354
 Donker, L.A. 101-103, 113, 184
 Donner, André 86, 100-102, 110, 142, 145, 154, 254, 417
 Donner, Jan 83, 87, 88, 91, 97, 99
 Doorenbos, J. 21
 Dooyeweerd, Herman 82, 85, 94, 110, 145
 Drees jr., Willem 173, 455
 Drees, Willem 9, 99, 101, 109, 112, 113, 116, 125, 129, 131, 132, 144, 146-150, 155, 158, 159, 164, 166, 231, 355, 405, 416, 435, 441, 445
 Duisenberg, Wim 267, 325-331, 333, 335, 338-344, 346-351, 354, 356-358, 363, 365, 366, 372, 373, 388, 394-396, 400, 401, 409-411
 Dyer, Nina 208
 Eibergen, Jan van 172, 186
 Eindhoven, Louis 123
 Elden, W. van 204
 Elsschot, Willem 136

- Emminger, Otmar 277, 303, 331, 375, 378
 Erhard, Ludwig 125, 127, 456
 Eucken, Walter 135, 443, 445
 Eyskens, Gaston 257
 Faas, Henri 247
 Fanfari, Amintore 126
 Fentener van Vlissingen, F.H. 360
 Ferras, Gabriel 269, 271
 Flemming, Donald M. 180
 Fourcade, Marion 456
 Fowler, Henry 277
 Franco, Francisco 34
 Friedman, Milton 284, 298, 299, 318, 336, 390
 Frisch, Ragnar 74
 Fürstenberg, Teresa von 208

 Gaay Fortman, Bas de 255, 359
 Gaay Fortman, W.F. de 72, 86, 99, 101, 102,
 142, 145, 148-150, 168, 172, 184, 187, 194, 195,
 197, 200, 204, 211, 233, 236, 260, 356, 409
 Galan, Cees de 410
 Gaulle, Charles de 97, 159, 160, 161, 276, 284,
 285, 308, 325, 326
 Genière, Renaud de la 272
 Gerbrandy, Pieter Sjoerds 110, 135, 142, 146,
 147, 148, 236
 Gielen, Jos 235
 Gilbert, Milton 271, 332
 Ginzberg, Carlo 453
 Giordano, Luca 119
 Giscard d'Estaing, Valéry 306-309, 320, 321,
 372, 375, 390, 391
 Glasz, Ch. 67, 73, 82, 94, 140, 217, 230, 231,
 239
 Goedhart, Cees 338, 339
 Goedkoop, Hans 222
 Gorkum, J. van 29
 Gosker, Reinier 91, 93
 Goudzwaard, Bob 214, 226, 445
 Graaf van den Bosch, J.H.O. 232, 284, 295,
 300, 444
 Graaff, G.J.H. 250
 Greenspan, Alan 459

 Groen, K. 88, 100, 141, 142, 444
 Grosheide, G.H.A. 73
 Gruijters, Hans 327, 329

 Halberstadt, Victor 337, 410, 435
 Hall, Gijs van 173
 Händel, Georg Friedrich 151, 363
 Harder, Roelof 154
 Hardin, Clifford 310
 Hawtrey, R.G. 53
 Hayek, Friedrich 47, 74, 92, 100, 101, 130, 135,
 167, 443
 Hayes, Alfred 274, 364
 Hazenbosch, Cees 157, 168, 169, 172, 186, 187
 Heeringa, fam. 184, 211
 Heilperin, Michael 283, 284
 Heldring, Ernst 42
 Hellema, H.J. 82, 156, 193, 194, 204
 Hellenberg Hubar, Bob van 345, 414
 Heller, Walter 180
 Hennipman, Pieter 94, 119, 135, 181
 Heuvel, Chris van den 13, 71, 72, 77, 93, 97,
 100, 442
 Hibma, Harke 58
 Hijmans van den Bergh, L.J. 219, 220
 Hiltermann, G.B.J. 419
 Hinte, Engelbert van 30-35, 37, 41, 443
 Hinte, Nico van 31
 Hirsch Ballin, Ernst 434
 Hitler, Adolf 34, 45, 206, 317
 Hoefnagels, Wiel 234
 Hoeven, J. van der 335, 336
 Hofstra, Henk 130, 133, 149, 150, 161, 164, 165,
 177, 418
 Holtrop, Marius 74, 75, 77, 132, 133, 164, 173,
 217, 230, 232, 238, 239, 245, 259, 266-269,
 279, 284, 288, 293, 328, 335, 336, 341, 346,
 358, 376, 387, 417, 446, 460
 Homan, Reinder 362
 Hoogendijk, Ferry 219, 403
 Hoogendijk, W.C.D. 185
 Hooven, Nico van den 360, 387, 413, 424
 Hoven, Frans van den 316

- Hoving, Sieto 422
- Howe, Geoffrey 382
- Huizinga, Johan 33, 35
- Huizinga, Leonard 58
- Hülsmann, H. 326, 332, 337
- Humphrey, Hubert 258
- Huysmans, Gerardus 131
- Jacobsson, Per 199, 366, 411
- Jevons, William Stanley 41
- Joekes, Theo 316, 391, 411
- Johnson, Lyndon 265, 277, 278, 285, 298
- Jong, D. de 199
- Jong, Frits de 326
- Jong, Piet de 10, 190, 258, 260, 287, 325, 326, 455
- Jongeling, Piet 246
- Juliana, koningin 187, 253, 255, 258, 280, 281, 315, 392, 406, 417
- Jurgens, Erik 248
- Kahn, Richard 47
- Kan, Wim 9, 10, 229, 235, 246, 250, 261, 359, 451
- Karsten, Frits 337
- Keegstra, R.Ph. 222, 223
- Keizer, Wouter de 219
- Kennedy, John F. 180, 194
- Kennedy, Robert 196
- Kernkamp, W.J.A. 113
- Kessler, Dolph 278, 295, 302, 322, 340, 341, 345, 348, 369, 374, 388, 393-395, 400, 403, 444
- Keynes, John Maynard 33, 42, 47, 52, 53, 69, 70, 72-77, 91, 137, 178, 321, 378, 428, 430, 443, 456
- Keyzer, Mike 219
- Kieft, Johan van de 109, 113, 116, 128
- Kissinger, Henry 310, 313, 365
- Klaasse, C.A. 97
- Klasen, Karl 363, 371, 372
- Kleffens, Eelco van 435
- Klompé, Marga 150, 163, 168, 170, 173, 186, 189, 191, 196, 199, 201, 239, 240, 241, 245, 290, 406, 435
- Kloos, André 216, 288
- Knol, J.G. 203
- Kok, Wim 398, 399, 431, 434, 439
- Kombrink, Hans 398
- Koning, Jan de 404, 405
- Koopmans, Johan Gerbrand 46, 47, 52-54, 62, 66, 67, 72-77, 82, 94, 121, 230, 332, 336, 443, 445, 460
- Kooy, T.P. van der 87-90, 102, 109, 205
- Kort, Wim de 200
- Korteweg, Pieter 336, 344, 390
- Korthals, Henk 149, 170, 176, 197
- Kraayenhof, Jaap 207
- Kraijenhoff, Guup 352, 373
- Kremers, Jan 408
- Kruizinga, H.J. 205
- Kuin, Pieter 231, 285, 330
- Küter, Marietje 30
- Kuyper, Abraham 20, 21, 43, 72, 80-82, 93, 144, 145, 158
- Lambers, Henk 267
- Lamfalussy, Alexandre 271
- Lammers, Gerrit Jan 61
- Lammers, Han 249, 282, 283
- Langebent, Ad 384
- Langman, Harrie 89, 309, 373, 374, 394, 400
- Lankhorst, Henk 253
- Larre, René 271, 272
- Layton, Walter 97
- Leeuwen, H.F. van 112
- Lennepe, Emile van 199, 231, 232, 245, 259, 294, 321, 333
- Lenstra, Abe 166
- Leutwiler, Fritz 365, 367, 371, 372, 378, 440
- Lichtenauer, Franz 190
- Lieftinck, Piet 41, 46, 47, 68, 72, 74, 116, 127, 139, 148, 191, 286, 294, 312, 357, 373, 393, 448
- Linthorst Homan, Hans 123, 124
- Loehnis, Anthony 381
- Loudon, John 220

- Louw, André van der 249
 Louw, Eric 182
 Lubbers, Ruud 326, 327, 329, 330, 343, 383,
 393, 404-406, 411, 416, 424, 430-433, 435
 Lucas, Anton 175, 176
 Luns, Joseph 103, 113, 122, 150, 161, 170, 172-
 174, 193-197, 199, 232, 242, 251, 257, 337, 362
 Lunshof, Henk 218
- Machlup, Fritz 279, 283
 Mallaby, Sebastian 459
 Malraux, André 151
 Malthus, Robert 428
 Mansholt, Sicco 112-115, 124, 131, 149, 150,
 159, 161, 310, 311
 Margriet, prinses 250, 256, 258
 Marijnen, Victor 170, 171, 185, 191, 196, 200,
 211, 218, 219, 223, 232
 Marx, Karl 428
 Máxima, prinses 436
 McCarthy, Joseph 112
 McCloskey, Deidre 458
 Meij, Riemer van der 30
 Mekkes, J.P.A. 110, 142, 154, 157
 Menger, Karl 41
 Menten, Pieter 351
 Meynen, Jo 99, 205, 227, 231, 284, 361, 444
 Middelhoek, André 340
 Middendorp, Jan 457
 Mierlo, Hans van 253
 Miller, Joseph C. 453, 458
 Mises, Ludwig von 135, 137, 284
 Monnet, Jean 124-126, 160,
 Mozart, Wolfgang Amadeus 151
 Mozer, Alfred 126, 161
 Muiswinkel, F.L. van 80, 87, 88, 205
 Muller, Huib 267, 345, 369, 394, 395, 401
 Mussolini, Benito 34
- Neale, Alan 302
 Nederhorst, Gerard 93, 129, 130, 132, 134, 147
 Nelissen, Roelof 248, 294, 295, 298, 318, 320,
 338, 394, 400
- Nierop, Kees van 172
 Niet, Maarten de 191
 Nixon, Richard 297, 298, 302, 303, 305-308,
 310-314, 317-319, 365, 367
 Noble, Andrew 188, 190, 201
 Nordal, Jóhannes 301, 302
 Notenboom, Harrij 248, 455
 Nützenadel, Alexander 456
- O'Brien, Leslie 272-274, 277, 300, 307, 311, 412
 Offergelt, J.W.G. 326, 332, 337
 Okma, Nico 85, 86, 102, 103, 110, 154
 Oort, Coen 294, 318, 338, 340, 343, 358, 385
 Oostenbrink, Jan 309
 Oosterhuis, Hero 204, 244
 Oppenheim, Alice 231, 384
 Oppenheimer, Ernest 182
 Ormel, D.W. 94, 95
 Otten, Frans 250
 Oud, Pieter 112, 150, 155, 186
- Pais, Arie 386
 Patijn, Connie 246
 Pen, Jan 119, 121, 137, 415-418, 425, 427-432,
 435, 436, 439, 441, 448
 Pen, Judith 418
 Peschar, Harry 417
 Peterson, Pete 311
 Peynenburg, Rinus 373
 Philips, Frits 116
 Phillips, William 335
 Pierre-Brossolette, Claude 306
 Pitlo, Adriaan 85
 Ploeg, Jan van der 68-70, 109, 142, 147, 150,
 154
 Pöhl, Karl Otto 367, 379
 Polak, Carel 290
 Polak, Fred 90
 Polak, Koos 286
 Polak, Nico 45
 Ponsen, Dick 340
 Pos, Mary 45
 Posthuma, Suardus 74, 137

- Posthumus Meyjes, Frank 295, 345, 393, 394, 401
- Postuma, Antje 25, 66
- Postuma, Pietje 22, 23, 25
- Postuma, Rinse 25
- Pous, Jan de 82, 163, 170, 171, 174, 175, 187, 191, 192, 196, 198, 217, 220, 399, 448
- Prins, J.H. 214
- Prins, P. 56, 57
- Pronk, Jan 327, 335
- Puchinger, George 12, 157, 158, 188-190, 216, 219, 283, 356, 426, 427, 429, 454
- Quairashi, A.A. al 378
- Quay, Jan de 123, 124, 141, 163, 165, 168-171, 173-175, 181, 185, 189, 190, 193, 196-201, 204, 216, 217, 233-236, 239-242, 244, 245, 248, 258, 259, 260, 361, 370, 414, 455
- Quay, Maria de 258, 259
- Rasminksy, Louis 312
- Reagan, Ronald 382
- Renders, Hans 460
- Reve, Karel van 't 384
- Rey, Jean 97, 114, 161
- Rhijn, Aart van 72, 93
- Rhys-Williams, Juliet 114
- Ricardo, David 31, 41, 126
- Richardson, Gordan 370, 371, 381, 382
- Ridder, Jan 79-83, 87-91
- Ridderbos, Simon Jan 145, 154
- Riebeeck, Jan van 182
- Riel, Harm van 12, 246, 265
- Riessen, Henk van 142
- Rijkens, Paul 194
- Robertson, Dennis 47
- Rockefeller, David 280, 337
- Roemers, Dirk 93
- Rogers, William 311
- Roijen, Herman van 118, 196, 197
- Rom Colthoff, Martinus 30
- Romme, Carl 116, 148-150, 161, 165, 175, 176, 179
- Roolvink, Bauke 172, 186, 188, 198, 217, 226, 234, 236, 239, 245, 255, 260, 290
- Roos, Folkert de 54, 89, 91, 94, 99, 100, 103, 170, 205
- Roosjen, Anton 144, 145
- Rooy, Charles van 170, 184, 189, 412
- Röpke, Wilhelm 101
- Rudding, Onno 393, 432, 433
- Rueff, Jacques 97, 283, 284, 286, 308
- Ruller, Elbert van 155
- Rumsfeld, Donald 337
- Ruppert, Marius 100, 156, 172, 184, 417, 435
- Rutten, Frans 333, 450
- Ruys de Beerenbrouck, Charles 27
- Ruyven, F.E. van 29-31, 34
- Samkalden, Ivo 232
- Samuels, Nathaniel 306, 311, 314
- Sartre, Jean-Paul 151
- Schakel, Maarten 216
- Schepers, Lykle 220, 222
- Schermerhorn, Willem 99, 218
- Schiller, Karl 309
- Schmelzer, Norbert 10, 126, 140, 149, 164, 168, 195-200, 233, 235-240, 242, 244-246, 248, 252, 253, 256, 259, 285, 313, 316, 358, 428, 446, 455
- Schmidt, Helmut 363, 375, 390, 391, 456
- Schmoller, Gustav von 43
- Scholten, Ynzo 219
- Schop, A. 59
- Schouten, Jan 13, 61, 67-71, 77, 94, 97, 99-103, 110, 130, 140, 142, 144-146, 148, 156, 157, 184, 187, 440, 442, 443
- Schreuder, Johannes 299
- Schuil, Gerrit 30, 57
- Schuman, Robert 97
- Schumpeter, Joseph 53, 74, 95, 135, 227, 420, 443, 445
- Schurer, Fedde 140
- Schut, Wim 260
- Schweitzer, Pierre-Paul 200, 309, 311, 319
- Selm, Cor van 121, 122, 165, 267

- Selm, Jan van 267, 268
 Seyffardt, Hendrik 57
 Shorto, Denise 208
 Shultz, George 318, 320
 Siblesz, W. 51
 Simenon, Georges 151
 Sizoo, A. 73
 Skidelsky, Robert 456
 Smallenbroek, Jan 156, 157, 189, 198, 211, 233, 234
 Smeenck, Chris 100
 Smith, Adam 41, 428
 Smitskamp, H. 73
 Sneller, Z.W. 70, 80, 87-89
 Snoy et d'Oppuers, Jean-Charles 309
 Soekarno 192, 193
 Soemitro 192
 Soet, Jan de 443
 Solomon, Robert 307
 Sonnenberg, Henry 204, 227, 420
 Spaak, Paul-Henri 124, 125
 Spat, F.E. 114-116, 128
 Staf, Kees 149
 Stapelkamp, G.J. 51, 188
 Stee, Fons van der 393, 400-403, 407, 409, 411
 Steenberghe, Max 230-232, 238, 239, 248, 253, 259, 260, 285, 446
 Steenkamp, Piet 408
 Stewart, Doug 221
 Stigler, George 139
 Stopper, Edwin 269, 276
 Straaten, Albert van 395
 Straaten, G. van der 121, 122
 Straeng, G.E. 180
 Strucken, Teun 150, 164, 165, 240
 Strycker, Cecil de 374
 Suurhoff, Ko 96, 109, 113, 132, 133, 149, 150, 161
 Szász, André 137, 189, 266, 267, 282, 286, 292, 297-299, 302, 319, 320, 327-329, 339-341, 343, 344, 345-349, 351, 358, 359, 362, 363, 365, 367, 372, 374, 375, 381, 384, 385, 387, 390, 391, 393, 394, 400, 401, 403, 409-411, 414, 419, 444
 Talleyrand, Charles-Maurice de 308
 Talma, Syb 144
 Teijlingen, E.G. van 154
 Terlouw, Jan 405
 Terpstra, Jan 102
 Thatcher, Margaret 337, 380-382, 431, 440
 Thierry, Hendrik 91
 Thijn, Ed van 358, 408
 Thorbecke, Johan Rudolph 29
 Thyssen-Bornemisza, Heini 203, 205-208, 214, 221, 225, 273, 314, 359, 360, 408, 421
 Thyssen, August 206
 Thyssen, Fritz 206
 Tilburg, Jan van 148
 Timmerman, P.C. 345
 Tinbergen, Jan 41, 67, 71, 73-75, 94, 164, 218, 450, 459
 Tindemans, Leo 339
 Toirkens, José 403
 Toxopeus, Edzo 170, 197, 244, 252, 254, 256
 Tremelloni, Roberto 180
 Treub, Willem 121
 Trip, Leonard 269, 270, 342, 373
 Trollope, Anthony 151
 Uyl, Joop den 51, 68, 100, 126, 128, 184, 211, 218, 220, 223-226, 232, 233, 235, 241, 242, 244, 251, 253, 254, 325-327, 329, 330, 333, 334, 338-340, 342, 343, 348, 352-359, 361, 373, 383, 386, 390, 397-400, 404, 406-409, 411, 415-417, 429, 442, 444, 445
 Uyl, Liesbeth den 353
 Vandeputte, Robert 363
 Veen-Bloksma, Sijke van der 47, 287
 Veen, Anneke van der 287
 Veen, Chris van 351, 352, 390, 399
 Veen, Eeltje van der 47, 287
 Veen, Ernst 424
 Veen, H.N. ter 31

- Velde, Henk te 455
 Veldkamp, Gerard 116, 117, 119, 192, 196, 232, 239, 247, 248, 448
 Velzen, Wim van 433
 Verdam, Koos 86, 234, 239, 254-256, 260
 Verkuyll, Johannes 193
 Vermeulen, Jan 219
 Verrijn Stuart, G.M. 94, 205
 Vervelde, Aad 62, 268, 385, 387
 Verwey-Jonker, Hilda 399
 Verwoerd, Hendrik 182, 183
 Vestdijk, Simon 30, 151
 Visser, Sim 171
 Vissering, Gerard 299
 Voerman, Gerrit 453, 456
 Volcker, Paul 12, 286, 298, 300, 303, 307, 310-314, 318, 320, 321, 365, 367, 371, 379, 380, 382, 412, 440
 Vollenhoven, Dirk 82
 Vollenhoven, Pieter van 250, 256, 258
 Vondeling, Anne 102, 218, 220, 223, 230-236, 238, 239, 244-246, 291, 358, 359
 Voogd, Poulus 246
 Vorrink, Koos 100
 Vos van Steenwijk, Carel de 241
 Vos, Hein 128, 130
 Vos, J. 29
 Vos, Piet 399
 Vries, Bert de 432
 Vries, F. de 41-43, 47, 52, 68-70, 83, 90, 92, 94, 134, 136, 443
 Wagner, Gerrit 222, 223, 226, 241, 331, 352, 361, 395, 399, 400, 401, 405, 407, 419
 Waller, F.G. 214
 Walras, Leon 41
 War, Sjouke Tjeerds 20
 Waterink, Jan 73, 85, 110, 154
 Weber, Max 42, 43
 Weeks, Sinclair 117
 Weinberg, E. 23, 24, 26
 Wellink, Nout 340, 342, 343, 358, 375, 376, 385-389, 395, 400-403, 407, 436, 437, 444
 Werner, Pierre 366
 Westerterp, Tjerk 327
 Westrick, Ludger 180
 Wiegel, Hans 357-359, 383, 386, 392
 Wijbenga, Pieter 188, 190
 Wijffels, Herman 430, 433, 434
 Wilde, Jacob de 68
 Willem I, koning 266
 Willem-Alexander, koning 35, 315, 316, 435, 436
 Wilms, Bé 49, 50, 52, 53, 64
 Wilson, Harold 256, 257, 277
 Witte, Herman 113, 147, 149, 150, 155, 161, 240, 242
 Witteveen, Johan 94-96, 111, 115, 116, 127, 141, 168, 170, 177, 178, 204, 216, 221, 235, 260, 272, 287, 289, 291-295, 299, 316, 320, 321, 326, 331, 332, 338, 357, 364, 370, 371, 378, 393, 442, 447, 455
 Wolfson, Dik 333
 Wöltgens, Thijs 390, 397, 398, 403
 Wormser, Oliver 305, 306, 308
 Wttewaall van Stoetwegen, Bob 246, 357
 Zalm, Gerrit 181, 434, 435, 446, 451
 Zeelenberg, Nancy 141
 Zijlstra-Bloksma, Hetty (Heintje) 35, 43, 44, 46-50, 52, 54-59, 62-64, 66, 76, 77, 84, 85, 103, 117, 118, 121, 122, 151, 152, 165, 181, 182, 199, 206-214, 244, 251, 252, 258, 280, 287, 300-302, 304, 320, 330, 337, 360, 361, 384, 385, 393, 398, 408, 412, 421-423, 435-438
 Zijlstra, Ane 19, 21-25, 27, 29, 34, 48, 87
 Zijlstra, Ane Jelle 85, 151, 152, 165, 183, 210, 281, 282, 301, 302, 353, 360, 436
 Zijlstra, Anne 16, 23-25, 87, 213
 Zijlstra, Annelies 85, 151, 152, 183, 209, 210, 281, 282, 301, 417, 429
 Zijlstra, Griet 87, 213
 Zijlstra, Irene 76, 77, 84, 151, 152, 181, 183, 210, 258, 281, 282, 301, 361, 426
 Zijlstra, Jelle Pieters (jr.) 20, 21
 Zijlstra, Jelle Pieters (sr.) 20

Zijlstra, Klaas 87, 213, 423

Zijlstra, Nynke 165, 211, 213, 281, 300, 301,
320, 353, 360, 361, 368, 423

Zijlstra, Pieter Jelles 20

Zijlstra, Rinse 20, 24-26, 58, 64, 87, 89, 213,
258, 423

Zijlstra, Sjoerd 211, 213, 300, 301, 320, 353,
359, 361, 423, 437

Zijlstra, Willem 24, 29, 58

Zwan, Arie van der 354, 399